

TON
B

FIGURA NEPRIJATELJA

preosmišljavanje srpsko-albanskih odnosa

FIGURA NEPRIJATELJA:
PREOSMIŠLJAVANJE SRPSKO-ALBANSKIH ODNOSA

Edicija TonB

FIGURA NEPRIJATELJA:
PREOSMIŠLJAVANJE SRPSKO-ALBANSKIH ODNOSA

Copyright © IFDT & KPZ Beton, Beograd 2015.

Ilustracija na naslovnici

Lazar Bodroža

Prevod sa albanskog jezika

Filip Vukadinović

Prevod sa engleskog jezika

Ana Sivački

Miloš Živanović

Aleksandar Pavlović

Urednici

Aleksandar Pavlović

Adriana Zaharijević

Gazela Pudar Draško

Rigels Halili

Recenzenti

Florian Bieber

Armina Galijaš

Hrvoje Paić

Marko Kmezić

Ova studija je pripremljena kao deo projekta *Figura neprijatelja: preosmišljanje srpsko-albanskih odnosa* koji se sprovodi u okviru Regionalnog programa podrške istraživanjima u oblasti društvenih nauka na Zapadnom Balkanu (RRPP), koji vodi Univerzitet u Friburgu, uz finansijsku podršku Švajcarske agencije za razvoj i saradnju (SDC). Mišljenja izneta u ovoj studiji su mišljenja autora i ne predstavljaju nužno mišljenja Švajcarske agencije za razvoj i saradnju (SDC) niti Univerziteta u Friburgu.

Schweizerische Eidgenossenschaft
Confédération suisse
Confederazione Svizzera
Confederaziun svizra

Swiss Agency for Development
and Cooperation SDC

Regional Research
Promotion Programme | Western Balkans

UNIVERSITÉ DE FRIBOURG
UNIVERSITÄT FREIBURG

FIGURA NEPRIJATELJA

PREOSMIŠLJAVANJE SRPSKO-ALBANSKIH ODNOSA

SADRŽAJ:

Reč urednika: Neki drugačiji odnosi 7

Čija je to zemlja?

Uspostavljanje srpsko-albanskog neprijateljstva

Aleksandar Pavlović: *Od junaka do divljaka: Albanci u srpskom herojskom i nacionalnom diskursu od sredine osamnaestog do početka dvadesetog veka.....* 15

Srđan Atanasovski: *Proizvođenje Stare Srbije: stopama putopisca, tragom folkloru.....* 35

Milan Miljković: *Prilog analizi medijskih predstava o Albancima u srpskoj štampi 1912–1913* 55

Ana Petrov: *„Balkan balkanskim narodima“: evolucionizam, rasizam i kolonijalizam u srpskim naučnim i političkim diskursima pre Drugog svetskog rata* 75

Vladan Jovanović: *„Rekonkvista Stare Srbije“: o kontinuitetu teritorijalne i demografske politike na Kosovu* 95

Jugoslovenski pokušaj: albansko-srpski odnosi u ukrštenoj perspektivi

Agron Bajrami: *Novine u državnoj i nacionalnoj službi* 117

Atdhe Hetemi: *Viđeni tuđim očima: reprodukcija orijentalizama i interni balkanizam među Albancima i Južnim Slovenima u bivšoj Jugoslaviji.....* 131

Marjan Ivković, Tamara Petrović Trifunović i Srđan Prodanović: *Srpsko-albanski odnosi u socijalističkoj Jugoslaviji: protesti na Kosovu i teret sistemske legitimizacije.....* 153

Čemu učimo nova pokolenja?

Srpsko-albanski odnosi u udžbenicima

Aleksandra Ilić Rajković: *Albanci i srpsko-albanski odnosi u srpskim udžbenicima (1887-1987).....* 177

Esilda Luku: *Albansko-jugoslovenski odnosi (1945-1948) i njihovo predstavljanje u albanskim udžbenicima za osnovnu i srednju školu* 197

Nailje Malja-Imami: Školstvo na albanskom jeziku na Kosovu i jugu Srbije (1945-2015)	211
Škeljzen Gaši: Rat na Kosovu 1998-1999. u udžbenicima istorije na Kosovu i u Srbiji	229

Ko su manjine i gde? Izazovi življenja među većinskim Drugim

Armanda Hisa: Srpsko-albanski mešoviti brakovi: kada patrijarhalnost lomi barijere nacionalizma.....	243
Marija Mandić i Ana Sivački: Jezik i etno-politički sukob: Slučaj albanskog u savremenom Beogradu	261
Inis Škreli: Srpsko-crnogorska manjina u Skadru: izazovi identiteta	283

Intelektualci i rat: posrednici (ne)nacionalne pravde

Rigels Halili: „Mi, sinovi nacije“ – intelektualci kao generatori albanskih i srpskih nacionalnih ideja i programa.....	301
Predrag Krstić: Intelektualna obrada „Kosova“: srpske recepcije, rezignacije i reakcije	319
Gazela Pudar Draško: Simbolika nemoći: intelektualci i srpsko-albanski odnosi u postjugoslovenskom kontekstu.....	337

Ubi me prejaka reč: pisci na borbenim linijama nacije

Sasa Ćirić: Figura drugog kao otvoreni projekat, na primeru albanskih autora iz Albanije i sa Kosova	359
Basri Čaprić: Neprijatelji i ljudi.....	375
Anton Berišaj: Književnost kao ratni diskurs: Albanski i srpski pisci u „ratu rečima“	391

Ima li saradnje posle svega: kulturne i političke prakse preko granice

Jelena Lončar: Kulturna baština na Kosovu: Podsticanje isključivanja kroz inkluzivno zakonodavstvo	409
Ana Birešev: „Licem u lice“: srpsko-albanska kulturna saradnja u medijskom diskursu.....	429
Adriana Zaharijević: Zajednica rasposedovanih: Ženska mirovna koalicija.....	449

Reč urednika: neki drugačiji odnosi

Ideja o pisanju knjige i pokretanju projekta o srpsko-albanskim odnosima javila se, kako to na Balkanu često biva, u kafani (koja je, doduše, u neposrednoj blizini Narodne biblioteke Srbije). Pošto su se u *Betonu* pojavili tekstovi Milana Miljkovića o predstavljanju Albanaca u srpskoj štampi i Aleksandra Pavlovića o figuri Turčina kao neprijatelja, Milan je uz čašicu predložio da se inicira projekat koji bi okupio srpske i albanske intelektualce, teoretičare i teoretičarke u oblasti društvenih nauka koji bi zajedno obrađivali srpsko-albanske odnose. Verovatno je najčešći način borbe protiv politika neprijateljstva začudna i retka politika prijateljstva. Tako je bilo i u slučaju Aleksandra Pavlovića i Rigelsa Halilija, koji su zbog sličnosti u naučnim temama i interesovanjima najpre uspostavili „naučno pobratimstvo“, a ubrzo došli i do nekolicine drugih srpskih i albanskih kolega zainteresovanih da učestvuju u ovom projektu.

Da sve ne ostane na kafanskoj priči (što na Balkanu takođe često biva) zasluga je i urednikā *Betona*, prevashodno Saše Ćirića, koji je kumovao projektu i knjizi predloživši njen naziv *Figura neprijatelja: preosmišljavanje srpsko-albanskih odnosa*, a obezbedio je i pomoć prevodilačke mreže *Traduki* koja je odmah prihvatila da sufinansira prevođenje tekstova sa srpskog na albanski jezik i obrnuto. Usledilo je nekoliko neuspelih inicijativa sa domaćim institucijama – naši prijatelji iz albanskog Ministarstva kulture rekli su nam da misle da za ovako nešto još nije vreme, a na konkursu srpskog Ministarstva kulture uprkos obimnoj dokumentaciji koju smo poslali u traženih 7 (i slovima sedam) primeraka (!), projekat na godišnjem konkursu nije dobio ni dinara.

Za razliku od rečenih institucija, kolege iz Instituta za filozofiju i društvenu teoriju, pogotovo sadašnje koordinatorke projekta i kourednice ove knjige Gazela Pudar Draško i Adriana Zaharijević, uz mentorstvo Petra Bojanića, založile su se za projekat i značajno ojačale prvobitnu aplikaciju, koja je zatim podržana u okviru švajcarskog Programa za promociju istraživanja na zapadnom Balkanu koji finansira Švajcarska agencija za razvoj i saradnju, na čemu im dugujemo veliku zahvalnost. Pored IFDT-a i KPZ Beton, saradnici na projektu su i „Ćendra multimedija“ („Quendra Multimedia“) iz Prištine, koja je 2011. godine zajedno sa KPZ Beton objavila antologije *Iz Prištine, s ljubavlju* (o savremenoj kosovskoj literaturi na albanskom jeziku) i *Iz Beograda, s ljubavlju* (o savremenoj prozi mladih autora u Srbiji), i „Poeteka“ iz Tirane, ugledni izdavački i kulturni centar koji kontinuirano objavljuje prevode savremene i ranije srpske književnosti na albanski jezik.

U najkraćem, cilj projekta „Figura neprijatelja: preosmišljavanje srpsko-albanskih odnosa“ jeste da prevrednuje srpsko-albanske negativne međusobne percepcije, da ukaže na zajedničku prošlost i tradiciju i istakne ranije i aktuelne primere saradnje, kao i da ponudi kritičku analizu savremenog srpskog, kosovskog¹ i albanskog društva. Pored analitičkog aspekta, ovim projektom želimo i da promovišemo međusobnu sarad-

¹ Ova odrednica je u skladu sa Rezolucijom 1244 i neutralna je u pogledu statusnog rešenja kosovskog pitanja.

nju i uspostavimo trajnu naučnu i kulturnu razmenu i izučavanje zajedničkih tema. U projektu učestvuje tridesetak, mahom mladih naučnika/ca i novinara. Posebno je značajno što je reč uglavnom o istraživači(ca)ma i predavači(ca)ma iz zvaničnih institucija: nosilac projekta je Institut za filozofiju i društvenu teoriju (IFDT), a pored naučnika i naučnica iz IFDT-a, autori radova dolaze sa Balkanološkog i Muzikološkog instituta SANU, Instituta za književnost i umetnost iz Beograda, Filološkog fakulteta i Fakulteta političkih nauka Univerziteta u Beogradu, Filološkog fakulteta u Prištini, Instituta za antropologiju u Tirani, Univerziteta u Draču itd. Ovakav tim, dakle, nesumnjivo pokazuje da među novijim generacijama srpskih i albanskih naučnika i naučnica postoji želja i zajednički interes za saradnjom i zajedničkim istraživanjima.

Koliko nam je poznato, ovo je prvi projekat ovakvog tipa nakon raspada Jugoslavije koji okuplja tako veliki broj Albanaca i Srba iz oblasti humanističkih i društvenih nauka, medija i umetnosti i prvi sistematičan pokušaj obnavljanja njihovih veza na akademskom nivou. Oblasti i teme kojima smo se bavili su istorija srpsko-albanskih odnosa praćena kritikom uvreženih mitova o „urođenom“ i „većitom“ albansko-srpskom neprijateljstvu; analiza srpskog političkog i medijskog diskursa o Albancima i Kosovu tokom dvadesetog veka; analiza savremenog nacionalizma i parohijalizma na političkim scenama ova tri društva; komparativna analiza savremenih zajedničkih književnih, umetničkih i medijskih praksi, i tako dalje. Posle srpskog izdanja, uslediće i zbornici na albanskom i engleskom jeziku, a kraći tekstovi koji sadrže deo ovih istraživanja već izvesno vreme izlaze u podlistku *Beton* u okviru *Danas*-a i u kulturnom dodatku *Koha ditore*-a.

* * *

Knjiga *Figura neprijatelja: preosmišljanje srpsko-albanskih odnosa* donosi 24 teksta koji obrađuju različite aspekte srpsko-albanskih odnosa. Podeljena na šest poglavlja, *Figura neprijatelja* nastoji da obuhvati političke, kulturne, društvene i razne druge dimenzije koje se dotiču iz rakursa političke teorije, sociologije, pedagogije, filologije i književne kritike, antropologije, do filozofije i lingvistike.

Prvu celinu u knjizi, naslovljenu „Čija je to zemlja? Uspostavljanje srpsko-albanskog neprijateljstva“, čini pet tekstova posvećenih samim korenima sukoba. U njoj se traže uzroci uspostavljanja srpsko-albanskog neprijateljstva u prošlosti. Aleksandar Pavlović u svom tekstu iznosi tvrdnju da su Albanci u srpskoj kulturi od sredine osamnaestog pa sve do duboko u devetnaesti vek mahom razumevani kao veliki junaci, čestiti i hrabri ratnici, te da negativna percepcija o njima kao o mučiteljima Srba, nalik Turcima, nastaje tek u poslednjoj četvrtini devetnaestog veka. Prilog Srđana Atanasovskog kroz pregled putopisne literature o Kosovu od polovine devetnaestog veka do Drugog svetskog rata pokazuje kako se Kosovo u ovom periodu konstruiše kao objekat interesovanja srpske javnosti. Istraživanje srpske štampe u doba Balkanskih ratova koje je izveo Milan Miljković, pokazuje na koji se način ta negativna stereotipizacija Albanaca kodifikuje u srpskoj kulturi u ovom periodu. Proučavajući radove Vladana

Dorđevića, Jovana Cvijića, Vase Čubriloovića i Ive Andrića, Ana Petrov formuliše provokativnu tezu o postojanju rasističkih i kolonijalističkih elemenata u srpskom naučnom diskursu ovog perioda. Najzad, celinu zatvara tekst Vladana Jovanovića o kontinuitetu politike vođene na Kosovu i prema njemu u doba prve i druge Jugoslavije.

Drugo poglavlje, „Jugoslovenski pokušaj: albansko-srpski odnosi u ukrštenoj perspektivi“ donosi komparativnu analizu Agrona Bajramija o načinima izveštavanja o Kosovu i Albancima u beogradskoj *Politici* i prištinskoj *Rilindji* u ranijoj i skorijoj prošlosti, dok Atde Hetemi koristi paradigme balkanizma i orijentalizma da bi opisao ne samo načine na koje su Albance u doba SFRJ percipirali drugi narodi, već i način na koji su razumeli same sebe. Marjan Ivković, Tamara Petrović Trifunović i Srđan Prodanović se osvrću na tri prelomna protesta na Kosovu i pokazuju kako su jugoslovenske političke elite njihovu socijalnu dimenziju kontinuirano predstavljale u identitetskom nacionalnom čime su, paradoksalno, strukturno podsticale artikulisanje albanskog nacionalizma.

Treći deo, „Čemu učimo nova pokolenja? Srpsko-albanski odnosi u udžbenicima“, otvara tekst Aleksandre Ilić Rajković koji predstavlja pedagoško-istorijski pregled prikaza Albanaca u srpskim udžbenicima u periodu od stotinu godina (1887-1987). Esilda Luku razmatra znatno kraći period od tri godine u kojima najpre dolazi do cvetanja jugoslovensko-albanskih odnosa, a potom do njihovog prekida, ispitujući uticaj komunističke i postkomunističke ideologije na istoriografski prikaz Jugoslavije u razdoblju od kraja Drugog svetskog rata do rezolucije Informbiroa. Tekst Nailje Malje-Imami donosi kratak istorijat obrazovanja na albanskom jeziku od 1945. godine do danas na Kosovu i na jugu Srbije. Najzad, Škeljzen Gaši nudi uporednu analizu predstavljanja sukoba na Kosovu 1998-1999. godine u savremenim udžbenicima objavljenim na Kosovu i u Srbiji, koja jasno pokazuje dijametralne suprotnosti zvaničnog diskursa o ovim događajima u dve sredine.

U narednoj celini, „Ko su manjine i gde? Izazovi življenja među većinskim Drugim“, sabrana su tri teksta koji obrađuju savremeni položaj srpske i albanske manjine kao i njihove međuodnose. Proučavajući zanimljivu pojavu udaje Albani mahom iz planinskih regiona severne Albanije za Srbe iz Sandžaka i drugih krajeva, Armanda Hisa postavlja provokativno pitanje – da li je izjednačavanje patrijarhalne i nacionalističke matrice opravdano, odnosno da li patrijarhalni zahtevi mogu nadjačati nacionalne? Kako se tačno gradi manjina i šta su parametri za formiranje i održanje njenog identiteta, pitanja su koja se u naredna dva teksta obrađuju posredstvom upotrebe albanskog i srpskog jezika. Dok Marija Mandić i Ana Sivački pokazuju kako govornici albanskog jezika u Beogradu sve manje koriste svoj jezik u komunikaciji, Inis Škreli istu pojavu beleži kod govornika srpskog jezika u Skadru i okolini, što ima i šire implikacije, poput verodostojnosti zvaničnih statističkih podataka koje često uzimamo zdravo za gotovo.

O tome kako su na raspirivanje etničke mržnje uticali intelektualci i kakva je bila njihova uloga u srpsko-albanskom sukobu poslednjih decenija na Balkanu, posvećena je celina „Intelektualci i rat: posrednici (ne)nacionalne pravde“. Tekst Rigelsa Halilija

nudi uporednu analizu čuvenog Memoranduma SANU i znatno manje poznate platforme Albanske akademije nauka iz 1998. godine, i pokazuje u kojoj meri dva dokumenta imaju srodnu strukturu koja podrazumeva jednostrano viđenje i viktimizaciju isključivo *svoje strane*. Predrag Krstić i Gazela Pudar Draško u svojim radovima nude opširne, komplementarne i kritičke preglede različitih viđenja i predloga koje su srpski intelektualci od Dobrice Ćosića i Matije Bečkovića nadalje iznosili o Kosovu, a zatim i njihovih reakcija na proglašenje kosovske nezavisnosti.

Srodna po temi, pretposlednja celina „Ubi me prejaka reč: pisci na borbenim linijama nacije“ posvećena je književnosti i (anti)ratnom literarnom i/ili javnom delovanju srpskih i albanskih pisaca. Književno-kritički tekst Saše Ćirića uzima u razmatranje kompletan (nažalost ne osobito obiman) korpus savremene poezije, proze i drame autora s Kosova i Albanije prevedene na srpski jezik i razmatra predstavu o Srbima i uopšte o Drugome u ovim delima, uočavajući opšte tendencije po kojima se razlikuju kosovska i albanska književna scena. Basri Ćaprići i Anton Berišaj razmatraju primere iz srpske i albanske književnosti u kojima se zagovara neprijateljstvo između Srba i Albanaca i podržava dominantna antagonistička politika. Oba autora ističu malobrojne primere onih koji su se suprotstavljali takvom pristupu, a Berišaj nudi i obuhvatnije teorijsko određenje ratnog diskursa.

Tekstovi u završnoj celini „Ima li saradnje posle svega: kulturne i političke prakse preko granice“ preispituju savremene društvene pojave kao što su, u radu Jelene Lončar, status kulturnog nasleđa Srpske pravoslavne crkve u savremenom kosovskom zakonodavstvu i implikacije koje to ima na opšti politički okvir Kosova, ili burdijeovsko mapiranje umetničkog polja kroz sistematski prikaz različitih oblika savremene umetničke saradnje između Srbije i Kosova u radu Ane Birešev. Najzad, poslednji tekst u knjizi donosi razmatranje Adriane Zaharijević u kojem su srpsko-albanski odnosi sagledani iz feminističke perspektive. Tekst postavlja pitanje o utopijskom karakteru zajednica koje nisu zasnovane na teritoriji, krvi i zajedničkom sećanju.

*

Na kraju, vredno je istaći da su u pripremanju ovog zbornika autori i urednici značajnu pomoć imali u kolegama iz Centra za studije jugoistočne Evrope iz Graca, mentorske institucije na projektu – Florijana Bibera, Marka Kmezića, Armine Galijaš i Hrvoja Paića. Oni su svojim komentarima i sugestijama višestruko doprineli konačnom izgledu tekstova sabranih u ovoj knjizi.

Po svojoj prirodi, urednički posao je podrazumevao različite izazove. Uz temeljno uverenje da je teorija duboko politična i da učestvuje u načinu na koji promišljamo i gradimo svet, naš je cilj bio da javnosti predstavimo knjigu koja promoviše kritičku politiku prijateljstva. Takođe, cilj nam je bio da u dijalog, neprestano sputavan i otežavan, uključimo teoretičare i teoretičarke sa Kosova i iz Srbije, ali i iz Albanije, proširujući tako domen pitanja koja nas međusobno povezuju. Verujemo stoga da *Figura neprijatelja* predstavlja napredak u međusobnoj saradnji i proučavanju srpsko-albanskih

tema. Takođe, ova knjiga nudi i presek stanja naučne i teorijske misli u ovoj oblasti, ali i trenutnog kritičkog potencijala i njegovih ograničenja u srpskoj, kosovskoj i albanskoj sredini. Za one koji bi, verovatno s pravom, primetili kako bi *Figura neprijatelja* bila potpunija da zbornik obuhvata i neke značajne radove stranih autora, treba reći da smo se svesno oslonili isključivo na „naše snage“, imajući u vidu notorno odsustvo sličnih poduhvata u prošlosti, kao i sve veći broj publikacija koje iniciraju i uređuju autori koji izvana i sa strane nastoje da uspostave dijalog među nama. Kako je to – na ovaj ili onaj način – istaknuto u nekoliko radova, smatramo da je vreme da se ličnim angažmanom, afirmisanjem onih glasova *unutar* srpske i albanske kulture koji su delovali ili deluju na međusobnoj srodnosti i poštovanju, konstituiše tradicija, kojom bi se, nasuprot aktuelnom diskursu neprijateljstva, promovisali *neki drugačiji odnosi*.

U Beogradu,
septembra 2015. godine

**Čija je to zemlja?
Uspostavljanje
srpsko-albanskog
neprijateljstva**

Aleksandar Pavlović

Centar za studije jugoistočne Evrope, Univerzitet u Gracu / Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Univerzitet u Beogradu

Od junaka do divljaka: Albanci u srpskom herojskom i nacionalnom diskursu od sredine osamnaestog do početka dvadesetog veka

Apstrakt:

U ovom radu iznosi se tvrdnja da negativne predstave o Albancima u srpskoj kulturi postaju dominantne tek u poslednjoj četvrtini devetnaestog veka. U prvom delu iznose se primeri pozitivnih međusobnih percepcija između Srba i Albanaca iz usmene tradicije i radova ranih balkanskih etnografa i istoriografa od polovine osamnaestog do polovine devetnaestog veka. Poštovanje prema Albancima kao hrabrim ratnicima i junacima koje nalazimo u ovim primerima proističe, kako se navodi, iz sličnog društvenog uređenja i zajedničkih patrijarhalnih vrednosti koje dele obe etničke grupe. U drugom delu, rad se fokusira na promenu u percepciji Albanaca u poslednjoj četvrtini devetnaestog veka, do koje dolazi pod uticajem Istočne krize 1875-1878. godine, formiranja albanskog nacionalnog pokreta, slabljenja osmanske vlasti i teritorijalnih pretenzija obe etničke grupe na područje današnjeg Kosova i Metohije/ Dukadina i severne Albanije. Zastupljeno je stanovište da su ove tendencije postepeno dovele do uspostavljanja srpsko-albanskog neprijateljstva, koje konačno biva učvršćeno uoči Balkanskih ratova 1912. i 1913. godine. Na kraju, članak se fokusira na pozitivne primere srpskih intelektualaca i javnih ličnosti koje su kritikovale takav pristup i zalaže se za reafirmaciju narativa koji ističu sličnosti i promovišu prijateljstvo između Srba i Albanaca.

Ključne reči:

neprijateljstvo, usmena epika, Marko Kraljević, Marko Miljanov, „albanizam“

Zaista, ima nečeg specifično neevropskog u činjenici da Balkan nikako ne uspeva da dosegne dimenzije evropskih pokolja.

Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*

Ovaj rad se fokusira na predstavljanje Albanaca u ranoj srpsko-crnogorskoj historiografiji, etnografiji i usmenoj tradiciji od sredine osamnaestog do sredine devetnaestog veka. Kako bih identifikovao opšte percepcije o Albancima u ovom periodu, u radu uzimam u razmatranje tri vrste dokumenata. Najpre ću se ukratko osvrnuti na dva programatska dokumenta srpskog nacional-romantizma iz prve polovine devetnaestog veka – *Srbi svi i svuda* Vuka Karadžića i *Načertanije* Ilije Garašanina. Analiza ovih tekstova pokazuje da Albanci imaju marginalnu ulogu u ovim radovima i predstavljaju nepoznanicu za njihove autore, kao i da teritorije koje oni naseljavaju ne predstavljaju težišnu tačnu onovremenog srpskog nacionalnog programa. Drugu grupu čine tri najstarije crnogorske istorije, kao i uspomene Dositeja Obradovića na boravak među Toskama na jugu Albanije, koji predstavljaju retke primere tekstova iz ovog doba u kojima se može naći nešto više podataka o Albancima. Analiza ovih tekstova pokazuje da su obrazovani Srbi u ovom periodu bili zainteresovani uglavnom za Albance iz severne Albanije i zetske doline, koje opisuju kao hrabre junake, slične Crnogorcima s kojima se često zajednički bore protiv Turaka. U prilog tome navodi se kako podatke o Albancima od sredine osamnaestog do polovine devetnaestog veka nalazimo uglavnom u tri crnogorske istorije nastale u tom periodu, koje će biti predmet diskurzivne analize koja uzima u obzir kontekst vremena u kom su dela nastala, kao i biografije njihovih autora. Treću grupu tekstova za analizu predstavljaju zapisi nekoliko usmenih pesama o Marku Kraljeviću iz srpske i albanske usmene epske tradicije. Budući da je Marko Kraljević najpopularniji junak ne samo srpske, nego i balkanske usmene tradicije, mnogobrojne pesme o njemu zabeležene na različitim balkanskim jezicima u rasponu od nekoliko vekova omogućavaju nam da u domenu folkloristike posmatramo kako se kroz lik junaka i radnju ovih pesama formiraju identitetske predstave o svojoj i susednim zajednicama na Balkanu. Iznosi se tvrdnja da poštovanje prema određenim albanskim junacima koje se može naći u srpsko-crnogorskoj usmenoj tradiciji i obrnuto, proističe iz sličnosti u društvenom okruženju i zajedničkim patrijarhalnim vrednostima između dve etničke grupe. Shodno tome, onovremeni autori poput Marka Miljanova često insistiraju na zajedničkim vrednostima čojstva i junaštva, gostoprimstva itd. među Srbima, Crnogorcima i Albancima, dok naučnici poput Valtazara Bogišića ističu sličnosti u njihovim društvenim institucijama, običajima i načinu života.

U drugom delu rada fokusiraću se na diskontinuitet u međusobnim percepcijama Srba i Albanaca do kog dolazi sa slabljenjem junačkog a jačanjem nacionalnog diskursa u periodu posle 1878. godine. U ovom razdoblju, niz činilaca kao što su međunarodno priznanje nezavisnosti Srbije i Crne Gore, uspostavljanje albanskog nacionalnog pokreta, slabljenje osmanske vlasti na Balkanu i teritorijalni sporovi oko današnjeg Kosova i Metohije i severne Albanije, postepeno dovode do sve naglašenijih predstava

o Albancima u srpskoj kulturi. Tako u ovom periodu među srpskim intelektualcima slabi prethodno dominantan odnos prema Albancima kao severnoalbanskim gorštacima, katolicima i srpskim saveznicima protiv Turaka, a umesto nje postaje dominantna figura *Albanca muslimana*, koji postaje turski saveznik i mučitelj malobrojnih preostalih kosovskih Srba. Ova percepcija, smatram, javlja se paralelno sa nastankom geopolitičkog koncepta „Stare Srbije“ i rastućim interesovanjem za kosovsku i severnoalbansku teritoriju.

Ove negativne perpecije postepeno su evoluirale u sistematičan/koherentan diskurs u kom se mešaju istorijski zasnovane pretenzije na kosovsku teritoriju utemeljene na srednjovekovnoj istoriji, humanitarnim tvrdnjama o sistematskom albanskom proterivanju kosovskih Srba i demografskim tvrdnjama o Albancima kao došljacima na Kosovo i Metohiju/Dukađin koja je vekovima pre toga kontinuirano imala većinsko srpsko stanovništvo, što sve zajedno opravdava srpske teritorijalne pretenzije. U skladu sa konceptom „balkanizma“ Marije Todorove, čini se prikladnim uvesti pojam „albanizam“ za ovaj diskurs koji se u Srbiji javlja uoči Balkanskih ratova i koji, kako između ostalog pokazuju i radovi koji slede u ovom izdanju, ostaje produktivan sve do danas. U završnom delu rada ističe se nekoliko primera javnih ličnosti koje su se javno usprotivile ovim antialbanskim percepcijama i zalaže se za revitalizaciju ovih narativa koji promovišu međusobnu saradnju i ističu sličnosti između Srba i Albanaca.

Albanac kao junak, rođak i prijatelj u srpskom herojskom diskursu osamnaestog i devetnaestog veka

Nasuprot danas uvreženom mišljenju o vekovnom neprijateljstvu između Srba i Albanaca, dokumentarni izvori iz prošlosti ukazuju na to da Srbi i Albanci svoje odnose vekovima nisu sagledavali kao problematične, pa se ne može govoriti o nekakvom koherentnom antialbanskom ili antisrpskom diskursu pre druge polovine devetnaestog veka. Ova tvrdnja zaslužuje nešto šire obrazloženje. Knjige kao što su *Imaginarni Balkan* (1997) Marije Todorove ili *Divlja Evropa* (2004) Božidara Jezernika nude obilje primera balkanističkog diskursa od sredine šesnaestog veka do danas. Pojam balkanizam je, kao što je poznato, srodan Saidovom određenju orijentalizma. Marija Todorova definiše ga kao diskurs koji generiše ili stvara stereotipe o Balkanu, i kao politiku organski spoјenu sa tim diskursom. Balkan je, tako, često stereotipno predstavljen kao „sinonim za povratak plemenskom, zaostalom, primitivnom i varvarskom“ (Todorova, 2006, 47). Štaviše, ove negativne percepcije balkanskih naroda mogu se pratiti još dublje u prošlost, recimo u smislu prezira koji vizantijski autori pokazuju prema „varvarskim“ običajima *nouveau riches* srpskih i bugarskih vladara, što je opet u genealoškoj vezi sa starogrčkim autorima i njihovim opisima Tračana i drugih nehelenskih balkanskih žitelja kao varvara. Ukratko, dok ovaj spoljnji balkanizam ima korene koji sežu duboko u prošlost, unutrašnji srpskoalbanski balkanizam predstavljao bi njegov relativno skori derivat.

Pre devetnaestog veka obrazovani Srbi slabo su se interesovali za Albance, i informacije koje se o njima mogu naći u srpskim izvorima ovog doba su shodno tome veoma oskudne. Indikativno je, recimo, da Albanci ne igraju značajnu ulogu ni u dva programatska spisa srpskog nacionalizma, *Srbi svi i svuda* Vuka Karadžića (koji je napisan 1836. a objavljen 1849. godine) i *Načertanije* Ilije Garašanina iz 1844. godine. U uvodnom pasusu teksta *Srbi svi i svuda*, Karadžić polazi od stava da sve govornike štokavskog dijalekta treba smatrati Srbima, bez obzira na to da li su u pitanju pravoslavci, rimokatolici ili muslimani. On zatim navodi područja na kojima Srbi žive, ali sa žaljenjem konstatuje da ne postoje podaci o albanskim i makedonskim Srbima:

Upravo još [se] ne zna dokle Srba ima u Arnautskoj i u Mačedoniji. Ja sam se na Cetinju (u Crnoj Gori) razgovarao s dvojicom ljudi iz Dibre, koji su mi kazivali da onamo ima mnogo „srpskijeh“ sela, po kojima se govori srpski onako kao i oni što su govorili, tj. između srpskoga i bugarskoga, ali opet bliže k srpskome nego k pravome bugarskome.

(Karadžić, 1849, 1)

Ilija Garašanić napisao je *Načertanije* kao tajni dokument sa ciljem da definiše strategiju za buduću srpsku spoljnu politiku i teritorijalna proširenja. Garašanić je sanjao o obnovi srpskog srednjovekovnog carstva, ali je zapravo izneo konkretne podatke i planove o Bosni i Hercegovini, Crnoj Gori i južnoj Ugarskoj; drugim rečima, on je poznavao one predele koji su se u to vreme nalazili u sastavu tadašnje Srbije i Crne Gore i Habsburške monarhije, a prostori južno od granica tadašnje Srbije koji su pripadali srpskim srednjovekovnim državama očito su predstavljali nepoznanicu za njega.¹ Albanci su shodno tome pomenuti samo jedanput, u kontekstu njegovih preporuka za jačanje veza sa Crnogorcima i Albancima sa severa Albanije koji su, prema njemu, ključ za prolaz do Jadranskog mora (Љушић, 1993, 181), što je prilično skromna uloga u poređenju sa kasnijom srpskom politikom u kojoj Kosovo i Albanci zadobijaju sve značajniju, ako ne i centralnu ulogu.

Štaviše, u okviru tih nekoliko skromnih referenci na Albance, oba autora ukazuju im poštovanje kao junacima. Garašanić tako ističe borbeni duh stanovnika Crne Gore i severne Albanije („ратни дух њихови житеља“) kao prikladan činilac koji Srbija treba da koristi kako bi uspostavila svoj uticaj na njih. Karadžić, sa svoje strane, hvali Al-

¹ U ovom kontekstu je značajno istaći da je Garašanić *Načertanije* pisao na osnovu „Plana“ Franca-Františka Zaka (Franz Zach), kojeg je u Beograd poslao Adam Čartorijski (Adam Czartoryski), u to vreme vođa poljske emigracije. Zah je zagovarao ujedinjenje južnoslovenskih snaga protiv Austro-Ugarske i to je bio pravi cilj *Načertanija*, pa su otuda Bosna, Crna Gora, Dalmacija i Ugarska u fokusu spisa, dok je Kosovo, Pomoravlju i Makedoniji kao teritorijama pod osmanskom vlašću posvećeno znatno manje pažnje. O nastanku *Načertanija* vidi: Bataković, 1994, 157-183.

bance jer, za razliku od Srba, poseduju solidarnost prema svojim sunarodnicima koji su druge vere i zajedno nastupaju protiv njih.²

Oskudnost informacija o Albancima u ovom periodu nije iznenađujuća – u Srbiji toga doba znanja o susednom življu pod osmanskom vlašću bila su veoma malobrojna. Rečito je, na primer, da pisci ranog devetnaestog veka jako malo znaju čak i o Crnogorcima, koje smatraju najboljim Srbima zbog njihovog stalnog otpora osmanskoj vlasti i *de facto*, ako ne i *de iure* nezavisnosti koju uživaju u svojim planinskim krajevima. Tako, recimo, otac moderne srpske kulture Vuk Karadžić u prvom *Rječniku* narodnog srpskog jezika iz 1818. godine opisuje crnogorsku prestonicu Cetinje kao reku i oblast. Iste godine, Lukijan Mušicki, vodeći srpski pesnik toga doba, objavljuje svoju čuvenu odu velikim savremenim Srbima, a kasnije objašnjava da u nju nije uneo Petra I Petrovića Njegoša jer u to doba nije znao ništa o njemu (Зуковић, 1988, 11-12). Ako uzmemo u obzir da je te 1818. godine Petar I bio na vlasti u Crnoj Gori već punih 35 godina, ovo jasno govori o zaista skromnom znanju čak i o Crnoj Gori toga doba, i samo dodatno potvrđuje prethodne Karadžićeve reči o potpunom nepoznavanju predela na jugu pretežno naseljenih Albancima.

Suživot i priključenija

Dositej Obradović ostavio je jedno od najranijih svedočanstava o Albancima u srpskoj lepoj književnosti. Rođen u tadašnjoj Ugarskoj 1739. godine, Obradović je kao dečak otišao u fruškogorski manastir Hopovo sa namerom da postane kaluđer. Međutim, ubrzo se upoznaje sa prosvetiteljskim idejama, napušta manastir i narednih nekoliko decenija putuje uzduž i popreko Balkana i Zapadne Evrope. Među uspomenu sa mnogobrojnih putovanja koja je opisao u svom delu *Život i priključenija* iz 1783. godine, Obradović evocira i sećanje „na onu hrabru naciju i na one prekrasne zemlje“ koje je upoznao boraveći među Albancima u blizini Đirokastre u južnoj Albaniji 1769. godine:

Како је мени мило било од исти[x] Албанеза чути да говоре: „Ко Србијом облада, тога ћемо и ми за нашега владетеља признати, зашто серпски краљи и наши су били.“ Недалеко од Хормова на[x]оде се нека прекарасна поља која Албанези не зову другојаче него лепажита.“ Питам и[x] ја шта то значи? „не знамо“, кажу ми, „то је име поља.“ А кад им ја то изјасних, казујући им да је серпска реч, „море калуђеру“, одговоре ми, „не чуди се ти томе; ми смо са Србљи један род и племе у старо време били!“

(Обрадовић, 1989, 182)

² Karadžićeva tvrdnja, naravno, ne ilustruje realno stanje stvari na terenu gde su albanski plemenski partikularizam i krvna osveta, kao uostalom i kod Crnogoraca toga doba, zapravo predstavljali prepreku uspostavljanju stabilnog i uređenog društveno-političkog poretka, već pre pokazuje simboličku ulogu koju Albanci imaju kao uzor političko-nacionalnog samoodređenja Srba kako ga autor shvata u ovom radu.

U posljednje vreme pojavilo se nekoliko tumača koji su Obradovića nastojali da prikažu kao srpskog nacionalistu, i koji bi dakle ovaj odlomak odbacili kao nepouzdan (Anzulović, 1999, 73). Bilo kako bilo, u ovom kontekstu Obradovićevo svedočanstvo je vredno jer pokazuje kako on u ovom delu, u doslednom prosvetiteljskom duhu, navodi da Albanci zavređuju obrazovanje i pismenost, i da su hrabar narod koji naseljava divne krajeve i ima zajedničko poreklo sa Srbima.

Ovo rano svedočanstvo o južnoj Albaniji predstavlja raritet. Znatno više informacija o Albancima srećemo u spisima Crnogoraca ili o Crnoj Gori, pošto je više od jednog veka najizrazitija figura Albanca bila figura gorštaka koji naseljava zonu kontakta sa Crnogorcima – tada uglavnom smatranih Srbima – koja obuhvata današnju severnu Abaniju i zetsku dolinu.

Najranije crnogorske istorije predstavljaju dva relativno kratka spisa namenjena ruskom dvoru (ili od dvora naručena):

Neću propustiti da ovdje spomenem još hrabri narod koji živi oko nas, a koji danas pripada turskoj oblasti, a ranije je bio pod vlašću hercega zetskih i crnogorskih: upravo Mrkojević has i Bijelo Polje, isto tako i druge narode koji naokolo žive i koji su po prirodi ratnički, a nalaze se do rijeke Drine <Drima>, a ta rijeka Drin <Drim> dijeli hercegstvo zetsko i Albaniju. Ni ovi narodi nijesu baš potpuno pod turskom vlašću, kao što su drugi narodi.

Vasilije Petrović Njegoš, *Istorija Crne Gore* (1754)
(Miljić, 1997, 25)

Crnogorci – razne provincije i pogranične slavenosrpske narode – k sebi ubrajaju: Kuče, Bratonožiće, Donje i Gornje Vasojeviće, Pipere, Rovčane, Moračane, Bjelopavliće, pravoslavce srpskoga naroda a u stvari turske podanike. Na isti način oni k sebi ubrajaju i katolike: Hote, Klimente, Grude, Tuze, Škrivale, Huze, Malteze, Kastrate i ostale, koji po svom broju nadmašuju Crnogorce.

Jovan Stefanov Balević, *Kratak istorijsko-geografski opis Crne Gore*
(Balević, 1757)

Dva navoda imaju izvesnih sličnosti. Prvi je sastavio vladika Vasilije Petrović Njegoš, rođak mnogo poznatijeg kasnijeg srpsko-crnogorskog pisca Njegoša (Petra Petrovića II) iz cetinjskog bratstva Petrovića, koje je vekovima držalo religijsku i istovremeno političku vlast među Crnogorcima. Kako se čini, vladika Vasilije pisao je ovu istoriju za ruski dvor, vođen dinastičkim i političkim pobudama i željom da zainteresuje veliku Rusiju za pitanja Crne Gore. Moguće da iz tih razloga u svojoj istoriji ne pominje eksplicitno da su ti ljudi južno od Crnogoraca Albanci i katolici, budući da se to ne uklapa sasvim u narativ o ruskoj misiji među pravoslavom braćom pod turskim jarmom. No, zato naglašava da su ta područja pre Turaka bila pod vlašću

crnogorskih velikaša što, pretpostavljamo, treba da afirmiše značaj i ulogu Crne Gore pa i njega samog u regionu. Ali, dok je, kako vidimo, neke elemente njegovog opisa moguće problematizovati kao izraz određenih političkih težnji, čini se očiglednim da vladika nema nikakve posebne interese da opiše albanske susede kao „hrabri narod... po prirodi ratnički“, koji Turci nisu do kraja pokorili, te da u ovome treba videti izraz iskrenog poštovanja prema Albancima i njihovom junaštvu.

Drugi navod dolazi iz *Kratkog istorijsko-geografskog opisa Crne Gore* koji je, opet za ruski dvor, sastavio Jovan Stefanov Balević, prvi crnogorski doktor nauka, inače rodom iz Bratonožića. Iako sadrži svega 18 kratkih odeljaka, ovaj spis je značajan jer dolazi od autora koji nije ni vladika ni iz vladarske loze kao Vasilije Petrović, već je po svemu sudeći skromnog porekla, pa je stoga verovatnije da kod njega treba tražiti poglede na svet običnog lokalnog stanovništva pre negoli u prethodnom spisu koji piše crnogorski *de iure* verski i *de facto* svetovni poglavar. Za razliku od vladike Vasilija, Balević eksplicitno navodi imena „naroda“ koji žive u tom kraju, i sva se odnose na istorijski potvrđena srpsko-crnogorska i albanska plemena.³

Još je važnije u ovom kontekstu što Balević Albance katolike praktično predstavlja kao srodnike Crnogoraca, koji ih „k sebi ubrajaju“. Niz kasnijih izvora potvrđuje ovu lokalnu tradiciju. Sredinom devetnaestog veka, austrijski konzul u Skadru Johanes Han zabeležio je među Albancima tradiciju o šestorici braće kao rodonačelnicima plemena Piperi, Kuči, Hoti, Bonkeći, Vasojevići i Krasnići, od koji su tri srbo-crnogorska, a tri albanska. Nekoliko decenija nakon njega istu tradiciju zabeležio je, ali među Crnogorcima, srpski putopisac Spiridon Gopčević. Od kraja devetnaestog veka, kako se čini, i među Crnogorcima i među Albancima sve je popularnija tradicija o petorici braće – Vasu, Krasu, Ozru, Pipu i Otu, rodonačelnicima plemena Vasojevići, Krasnići, OZRINIĆI, Piperi i Oti (tri crnogorska i dva albanska plemena). Ovome treba dodati i predanja o zajedničkom albansko-srpskom poreklu Kuča, kao i brojnih drugih crnogorskih i severnoalbanskih bratstava. Ukratko, iako tačan broj i imena braće i plemena variraju u različitim izvorima, van sumnje je da je znatan broj crnogorskih i albanskih plemena negovao predanje o svom zajedničkom poreklu od istog pretka i druge tradicije o međusobnom krvnom srodstvu.⁴

Najzad, *Istorija Crne Gore* koju je 1835. godine napisao Sima Milutinović Sarajlija, romantičarski pesnik koji je godinama boravio u Crnoj Gori, pruža uvid u mešovite brakove između Crnogoraca i Albanaca (Milutinović 1997). Opisujući zaslužne crnogorske sveštenike iz prošlosti, Milutinović posebno ističe jednog vladiku koji je:

особиту службу учинио и тиме не мало Србство пробудио и поткри-
јепио, јер је повратио у источно богословље Куче, Братоножиће и

³ Pod plemenima, naravno, ne treba zamišljati amazonska plemena lovaca-sakupljača, nego društvenu organizaciju tipičnu za stočarsko-planinske zajednice centralnog Balkana. Tokom perioda osmanske vladavine, dobar deo stanovništva dinarskog masiva još uvek je u osnovi živio podeljen na bratstva i plemena, a Osmanlije prihvataju i kodifikuju ove društvene formacije zasnovane mahom na krvno srodnim bratstvima stočara, koji se udružuju u plemena radi kontrole teritorije koju nastanjuju i zajednički poseduju (Đurđev 1984).

⁴ Za detaljnije podatke na ovu temu videti npr. Barjaktarović, 1991, 395-408.

Дрекаловиће из римске вјере у коју су били премамљени од стране арбанашких попова, с којима се границе и орођавају се, али сада паметније: по поуци и заклетви тога истога владике узимају данас од ових жене, а њима своје не дају...

(Милутиновић, 1997, 34)

Kao srpski nacionalromantičar, Milutinović je očito protiv ove prakse (u)davanja Crnogorki za Albance. Međutim, njegov podatak je dragocen jer pokazuje da su tradicionalno brakovi između dva naroda bili uobičajeni, i čak da su pravoslavni popovi morali da se umešaju u pokušaju da iskorene ovaj običaj. U ovoj međubračnoj razmeni nema ničeg neobičnog – budući da su se neka plemena smatrala međusobno bliskima i poštovala druga plemena kao junačna i časna, rado su se orođavali sa reprezentativnim predstavnicima istaknutih klanova i porodica.⁵

Sveštenstvo je nastojalo da iskoreni i običaj međusobnog bratimljenja između Crnogoraca i Albanaca, koji im se činio nesaglasan sa hrišćanskom dogmom. Srpski i slovenski pojam *pobratim*, uz to, gotovo je istovetan sa severnoalbanskim *probatim*, za razliku od juga Albanije gde se za pobratima kaže *vëllam* (o ovim i mnogim drugim lingvističkim razmenama između srpskog i albanskog jezika, vidi: Stanišić, 1995). Pobratimstvo, u suštini, predstavlja ritualnu formalizaciju prijateljstva između dvojice muškaraca, koje se potom posmatra kao srodstvo. Dok je Srpska pravoslavna crkva manje-više tolerisala ovaj tradicionalni običaj a ponegde čak i dopuštala da se on obavlja u crkvi, rimokatolički zvaničnici u Albaniji su, doduše bezuspešno, pokušavali da mu stanu na put (Караџић, 1852, 512). Za razliku od rimokatoličkog sveštenstva koje ovaj običaj prikazuje u negativnom svetlu, lokalni izvori nude obilje primera pobratimstva i kumstva između istaknutih Srba/Crnogoraca i Albanaca. Marko Miljanov, crnogorski vojvoda i najveći junak svog doba, u *Primjerima čojstva i junaštva* ovaj običaj opisuje kao izrazito pozitivan:

Побратимство је у то вријеме доста услуге у ови бесудни крај учињело. Братимили су се добри љуђи. Стијем су се приближавали и снажили један другога, те су помочу побратимства лакше могли злу на пут стајат, а добру на помоћ бит. Побратимство се у то вријеме много цијенило и љуђе зближавало. Арбанаси и сад држе ђа је ближе побратимно брат, јер брат је по оцу и мајци, а побратим је по богу и бојјој љубави, и тако они би прије дигнули оруже на освету за побратима но за брата.

(Миљанов, 1907, 2).

Rani etnografi i putopisci opisuju i druge slične običaje kod Srbo-Crnogoraca i Albanaca, kao što su izraženo gostoprимство i junačko-etički kodeks koji oni različito

⁵ Ova praksa mešanih srpsko-albanskih brakova održala se u planinskim predelima do danas, o čemu svedoče i antropološka istraživanja Armande Hise (vidi: Hysa, 2014; Hysa, 2015 kao i njen rad u ovom zborniku).

imenuju kao čojstvo, *rz* ili *besa*, što su sve načini regulisanja međusobnih odnosa između različitih, čak i suprotstavljenih zajednica kakve su severnoalbanska i crnogorska plemena, u kojima su međuplemenski i unutarplemenski sukobi predstavljali svakodnevnu pojavu. Ove sličnosti posebno su upadljive ako se uporede dva najobuhvatnija uvida u tradicionalne pravne običaje Crnogoraca i Albanaca kakvi su *Zbornik Valtazara Bogišića* (Богішић, 2004) i albanski *Kanon Leke Dukadžinija* (*Kanuni i Lekë Dukagjinit*, vidi: Đečovi, 1986), o čemu piše niz autora (Pupovci, 1968; Đečovi, 1986; Луковић, 2003). Tako postoji mnoštvo albanskih i srpsko-crnogorskih priповести o domaćinima koji su primili u kuću begunca i branili ga čak i po cenu sopstvenog života. Ovi su ljudi postali predmet divljenja i junaci priča i pesama u njihovoj lokalnoj tradiciji, jer zakon gostoprimstva nalaže da svako ko vam ulazi u kuću mora biti lepo primljen i zaštićen, čak i ako je u pitanju najveći neprijatelj koji inače potpada pod krvnu osvetu (vidi: Миљанов, 1901; Миљанов, 1907). Najzad, iako je danas među Srbima odomaćeno uverenje da je slava isključivo srpski običaj, podaci pokazuju da je u severnoj Albaniji slava bila slavljena i to pod istim imenom kao i kod Srba. Proučavaoci su utvrdili da najveći broj crnogorskih bratstava koja po predanju vode svoje poreklo iz severne Albanije slavi svetog Nikolu, kao i svi Malisori iliti severnoalbanska i zetska plemena. Štaviše, čak su i sistematski pokušaji da se iskoreni proslava Nikoljdana među islamizovanim Albancima imali samo delimičnog uspeha (Вукомановић, 1974).

U najkraćem, rani pisani izvori do polovine devetnaestog veka nude brojne primere međusobnog poštovanja i saradnje između srbo-crnogorskih i albanskih brđana i opisuju ih kao mnogostruko slične i srodne. Naravno, bilo bi preterano na osnovu ovih izvora izvesti zaključak da nikakvih neprijateljstava ili konflikata između srpskog i albanskog stanovništva nikada nije ni bilo, pogotovo ako imamo u vidu da su u plemenskim društvima centralnog Balkana sukobi između pojedinih rodova, fisova ili plemena bili uobičajena pojava. Ipak, smatram da navedeni tekstovi pokazuju da Srbi i Albanci u ovom period nisu percipirali svoje odnose prevashodno kroz pojmove međusobnog neprijateljstva i netrpeljivosti.

Musina „tri srca junačka“: Srpsko-albanski odnosi u usmenoj epskoj tradiciji

Razmatranje srpsko-albanskih odnosa u prošlosti bilo bi nepotpuno ako u njega ne bismo uključili i usmenu tradiciju. Sve do dvadesetog veka, najveći deo stanovništva bio je nepismen i stoga upravo usmena tradicija predstavlja najbolje mesto za proučavanje percepcija običnog, neobrazovanog sveta, koji je svoje usmene pesme prenosio kao kolektivnu tvorevinu s jedne na drugu generaciju. Fokusiraću se ovde na „klasičnu“ srpsku usmenu epsku pesmu o Marku Kraljeviću i Musi Kesedžiji. Smatram je ilustrativnom iz sledećeg razloga: savremeni folkloristi se slažu da društva koja neguju usmenu tradiciju praktikuju mnoštvo narativa, ali da po pravilu posebno neguju neke od njih koji po obimu i složenosti prevazilaze ostale i imaju poseban društveni status (Martin, 2005, 9; Foley, 2004, 185). Među gorštacima, takav privilegovan status pripadao je junačkim pesmama i pričama koje su uglavnom prenosili muškarci, a koje opisu-

ju slavne bojeve i dela istaknutih junaka iz ranijih vekova ili bliže prošlosti i sadašnjosti. Budući da opisuje ove herojske podvige kolektiva, junačka epika imala je istaknuto mesto u programima nacionalromantičara devetnaestog veka, dok je u novije vreme bila kritikovana kao izvor stereotipa i predrasuda. Iako balkanska epika i epika uopšte nisu lišene tih antagonizujućih i ratničko-nacionalnih tendencija, treba imati na umu da epika takođe nudi izuzetne poetske primere junaštva, časti i čovečnosti.

Razočaran što nakon devet godina verne službe sultanu nije dobio nikakvu platu, Arbanas (Albanac) Musa odlučuje da postane odmetnik, savladava razne careve predstavnike i najzad izaziva na dvoboj i samog sultana. Sultan nema takvog junaka kojeg bi mogao da pošalje u svoju zamenu, pa odlučuje da iz tamnice pusti Marka Kraljevića, ukoliko ovaj prihvati da se bori u njegovo ime. Marko prihvata ponudu, oporavlja se nekoliko meseci u svom prepoznatljivom jedenje ovčetine-pijenje vina maniru, odlazi na megdan i ubija Musu.

Ova pesma samo prividno podseća na tipičnu priču o tome kako „naš“ junak ubija „vašeg/njihovog/tuđeg“ junaka. Suštinske elemente poetske obrade ovog motiva predstavljaju izvesne ambivalencije koje pesmu čine tako cenjenom i relevantnom za razumevanje tradicionalnih srpsko-albanskih odnosa. Naime, iako je Marko Srbin, tačnije najveći srpski junak, pevač pokazuje naklonost prema Albancu Musi koja je rezultat bliskosti društvenih pozicija između srpske patrijarhalne sredine u kojoj se peva ova pesma i one koju reprezentuje Musa Kesedžija. Karakterističan je u tom smislu Musin odgovor na Markov zahtev da mu se ukloni s puta:

а ја ти се уклонити нећу,
ако т' и јест родила краљица
на чардану на меку душечу,
у чисту те свилу завијала,
а злаћаном жицом повијала,
отхранила медом и шећером;
а мене је љута Арнаутка
код оваца на плочи студеној,
у црну ме струку завијала,
а купином лозом повијала,
отхранила скробом овсенијем;
и још ме је често заклињала
да се ником не уклањам с пута.

(Караџић, 1845, 407)

Tako je, s jedne strane, pevaču i njegovim slušaocima Marko svakako blizak kao *naš* junak i srpski srednjovekovni kraljević. S druge strane, i Musa im je, kako vidimo, takođe blizak i *naš* u socijalnom smislu, jer su gorštaci često živeli u siromaštvu i gladovali, ali su jako cenili junačke ideale, što u ovoj pesmi ne reprezentuje Marko koga od-

gaja kraljica na dušeku, već upravo Musa, sin „ljute Arnautke“, odgajan „kod ovaca na ploči studenoj“. Pjesma, prema tome, veliča oba junaka.

Jednako ambivalentan je i glasoviti kraj pesme – tokom dvoboja oba junaka ispoljavaju veliku snagu i nijedan ne može da nadjača drugoga. Napokon, pošto su polomili svo oružje i satima se rvali, Musa obara Marka i seda mu na grudi. U tom trenutku Marko zaziva posestrimu vilu u pomoć, i kada se ona javi iz oblaka Musi na trenutak popušta pažnja. Marko koristi ovu priliku, vadi sakrivene noževe i raspори Musu „od učkura do bijela grla“. Videvši, međutim, da Musa u grudima ima tri junačka srca i shvativši da je praktično dobio megdan na prevaru, Marko sa suzama u očima izgovara pokajničke stihove:

Јаох мене до бога милога,
ђе погубих од себе бољега!

(Караџић, 1845, 410)

Ukratko, ova pjesma pokazuje veliko poštovanje pevača i njegove usmene tradicije i prema srpskom i prema albanskom junaku. Albanski heroj je zapravo socijalno blizak pevaču i njegovoj sredini, jer je odgajan na planini i sviknut na nemaštinu, ali ipak posvećen idealima časti i junaštva. Štaviše, srpska pjesma zapravo u osnovi predstavlja Musu kao snažnijeg i većeg junaka čak i od samog nacionalnog heroja Kraljevića Marka.

Ukoliko je potrebno pokazati postojanje albanskih pandana ovoj pesmi, možemo se, recimo, u najkraćem osvrnuti na pesmu „Četobaša Mujo i Marko Kraljević“ (vidi: Мићовић, 1981, 68-73). Marka teško ranjavaju iz zasede Mujo i Halil, i treba mu punih sedam godina da se oporavi od zadobijenih rana. Pošto napokon ozdravi, Marko poziva Muja na dvoboj, ali se vile umešaju da spreče sukob između njih i mire ih rečima da su obojica jednako snažni. Marko i Mujo se bratime i proslavljaju pobratimstvo najpre u Mujovom a onda u Markovom domu. Završni stihovi slave njihovo prijateljstvo:

Никад се више нису растајали,
Увек им је Бог помогао,
Наш мач је зло савлађивао.

(Мићовић, 1981, 73)

Ove paralele između srpske i albanske epike ni u kom slučaju ne predstavljaju izolovane slučajeve, i niz istraživanja pokazao je sličnosti i međusobne uticaje između južnoslovenske i albanske usmene tradicije (Skendi, 1954; Mićović, 1981; Medenica, 1974; Halili, 2012; Sivački, 2013). Štaviše, neki od istaknutih balkanskih usmenih pevača poput Saliha Ugljanina bili su bilingvalni i imali bogat repertoar epskih pesama koje su izvodili na oba jezika (Lord, 2000, xv; Kolsti, 1990), a ova bilingvalnost je nekada – a u izvesnoj meri i danas jeste (Halili, 2013) – bila karakteristika pevača iz regiona Sandžaka.

Stvaranje neprijateljstva

Ova pomirljiva poruka iz albanske pesme predstavljala bi prikladan završetak priče o tradicionalnim prijateljstvima i saradnji između Srba i Albanaca, da nakon nje ne dolazi niz sukoba i nasilništava od početka prošlog veka do naših dana.

Kada su, dakle, Srbi i Albanci postali neprijatelji?

Kao što je naglašeno, pre sedamdesetih godina devetnaestog veka percepcije Albanaca u srpskoj kulturi mahom su pripadale tipu pisanja koji se može prikladno opisati kao herojski diskurs – Albanci su predstavljani kao hrabri, dobri ratnici vrlo bliski i/ili u rodstvu sa Crnogorcima s kojima su često u savezništvu protiv Turaka.

Temeljno istraživanje porekla diskursa neprijateljstva prema Albancima prevazilazi okvire ovog članka. Ipak, nije teško identifikovati neke od razloga koji su doveli do diskontinuiteta u predstavljanju Albanaca u srpskoj kulturi u poslednjoj četvrtini devetnaestog veka. Velika Istočna kriza 1875-1878. godine donela je velike promene kao što su međunarodno priznanje nezavisne Srbije, stvaranje albanskog nacionalnog pokreta, slabljenje osmanske vlasti na Balkanu i jačanje srpskih pretenzija na teritorije današnjeg Kosova i Metohije i severne Albanije. Ovi procesi znatno su uticali na percepciju Albanaca u srpskoj kulturi toga doba. Berlinski kongres 1878. godine predstavljao je traumatičan događaj za Srbe, koji su bili zatečeni austrijskim protektoratom nad Bosnom i Hercegovinom, smatrajući je teritorijom koja je trebalo da bude pripojena srpskoj državi. Srbija se sada našla sa tri strane okružena Austrougarskom monarhijom, i srpski intelektualci počeli su da lamentuju nad ovom činjenicom, doživljavajući je kao utamničenje i gušenje – Srbija je, tako, rečima Jovana Cvijića, „skoro opkoljena zemlja a mi smo postali uhapšen narod“ – istovremeno ističući kako Srbija mora da prodiše, da proširi pluća kako bi opstala (Cvijić, 2000, 165; Mirdita, 1996).

U datim okolnostima, figura hrabrog gorštaka, našeg rođaka i saveznika protiv Turaka, sve više blede. Namesto nje se u naučnom diskursu, štampi i obrazovanju (vidi radove Ane Petrov, Milana Miljkovića i Aleksandre Ilić u ovom zborniku) Albanci se jače identifikuju sa Albancima muslimanima sa Kosova, predstavljanim kao turskim saveznicima i mučiteljima malobrojnih preostalih kosovskih Srba, koji su, rečima autora popularnog udžbenika iz tog perioda, „veća zla Srbima činili i od samih Turaka“ (Jović, 1886, 91). Svega nekoliko decenija nakon pominjane Karadžićeve tvrdnje kako se „upravo još ne zna dokle Srba ima u Arnautskoj i u Mačedoniji“, srpske novine i časopisi objavljuju brojne putopise o Kosovu koji se po pravilu fokusiraju na srpske srednjovekovne spomenike i albansku brutalnost prema preostalim lokalnim Srbima (Atanasovski, 2014, i njegov prilog u ovom izdanju). U ovom periodu skovan je i naziv „Stara Srbija“, koji u osnovi predstavlja geopolitički koncept koji se odnosio otprilike na današnje područje Kosova i severne Makedonije. Stara Srbija obuhvatila je teritoriju koju su Srbi smatrali svojom na osnovu istorijskog prava, bez obzira na većinsko albansko stanovništvo koje je naseljava (Trifunović, 2015). Neposredno pre i tokom Balkanskih ratova, antialbanske tendencije prerastaju u pravu me-

dijску пропаганду, кулминирајући са неколико отворено расистичких „академских“ монографија о Албанцима (види: Милковић, 2013 и радове Владана Јовановића и Милана Милковића у овом зборнику). Тако су Албанци, задуго виђени као јунаци, у српској култури све више представљани терминима као што су „беснило“, „дивлјаштво“ и „крволоћност“ (Симић, 1904; Хаџи-Василјевић, 1906; Ораovac, 1913; Ђорђевић, 1913; Протић, 1913; За сумарни преглед ових дела, види: Милосављевић, 2002).

Реафирмисање дискурса пријатељства

Како је намера овог текста да реafirмише гласове пријатељства и поштовања, на крају ове анализе истићем напоре две значајне српске јавне личности које су се, свака на свој начин, супротставиле овој антиалбанској хистерiji која је захватила српско друштво и медије крајем деветнаестог и почетком двадесетог века.

Први од њих је Марко Милјанов, живописна личност рођена у црногорском племену Кући око 1830. године. Милјанов је био највећи јунак свoga доба по мишљену савременика, кога су једнако хвалили и поштовали Кући и други Србо-Црногорци и Албанци. Милјанов се описменио тек у старости, у жељи да запише, и тако сачува за потомство, историју, песме и обичаје свог и суседних племена. У две књиге објављене око 1900. године, Милјанов слави Албанце као велике јунаке и честите људе. Тако у његовом најпознатијем делу, збирци јуначких прича насловљеној *Примјери чојства и јунаштва*, чак трећину од 70 изабраних најсветлијих примера heroизма и племенитости представљају витешка дела албанских јунака.

Милјанов је почетком дведесетог века такође објавио и књигу *Живот и обичаји Арбанаса*, у којој експлицитно износи своју намеру да се супротстави популарном мишљењу да су Албанци нецивилизовани:

Обичаји арбанашки нашијема љуђима, нијесу познати, који су мало даље од њи'; стога се чини једнијема да су они сурови и дивји, више од другије' народа, а мене се не чини да је тако... а ја да и' поменем штогој мало од садашњега обичаја, који се мене допада... Арбанас, при свему нападу сила, остаде при своме непромјенљив, ни распасан, но му, јено, стари језик и пушка с којијема се родио. Ово даје мислима да јест нешто у та' народ боље и постојаније од другога... (стр. 135)

Виђели смо колико та' народ све трпи, а поштење жели, колико његова умна сила досеже. Поштује побратимство, пријатељство, гостопримство и друго ситно и крупније... (143).

(Миљанов, 1907, 1, 20)

Док је Марко Милјанов био одан heroјској традицији и јунак старог кова, пола века млађи Димитрије Туковић био је модерна личност, образован на Западу и један од првих и најгласнијих заговорника социјалистичких идеја у Србији. Туковић је био зgroжен анти-

banskom histerijom među srpskim intelektualcima i u srpskim medijima, a posebno zločinima počinjenim protiv albanskog stanovništva tokom Balkanskih ratova 1912. i 1913. godine. Stoga je početkom 1914. godine objavio knjigu *Srbija i Albanija: jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije*, u kojoj kritikuje srpsku spoljnu politiku kao osvajačku. Tucović je smatrao da takvo ponašanje nužno vodi u poraz i proročki tvrdio kako je ona prouzrokovala mnoštvo žrtava, a da će ih u budućnosti proizvesti još više. Tucovićeve reči, nažalost, ni danas nisu izgubile na aktuelnosti:

Danas je postalo vrlo rizično propovedati potrebu zajedničkoga rada sa Arbanasima. U pogubnoj utakmici da opravda jednu naopaku politiku buržoaska štampa je stvorila o Arbanasima čitavu kulu neistinitih i tendencioznih mišljenja, a osvajačka politika Srbije sa svojim varvarskim metodama morala je Arbanase ispuniti dubokom mržnjom prema nama...

(Tucović, 1946, 116)

Zaključak: rađanje „albanizma“

Ova dva glasa u izvesnom smislu otelovljuju srž moje argumentacije – jedan je zastupao stare vrednosti i vrline, afirmišući ono najbolje što tradicionalno balkansko društvo može da ponudi. Drugi je promovisao balkansku saradnju i povezivanje na temelju socijaldemokratskih načela, sledeći najnaprednije emancipatorske evropske političke ideale svoga doba. U tom smislu, oni predstavljaju dva principijelna pristupa kojima se može menjati viđenje Albanaca u srpskoj kulturi, već dugo obeleženo neprijateljstvom i radikalizmom.

Oslanjajući se na koncept balkanizma koji Marija Todorova opisuje kao diskurs koji stvara stereotipe o Balkanu i politiku organski povezanu s tim diskursom, i njegovu posebnu artikulaciju u albanskom kontekstu u analizi Stefani Švandner-Sivers (Schwandner-Shievers, 2004, 110-126), čini se da je instruktivno uvesti pojam „albanizam“ za ovaj diskurs koji se posebno snažno javlja u Srbiji uoči Balkanskih ratova i ostaje produktivan do danas (o čemu, između ostalog, svedoče i tekstovi u ovom zborniku)⁶. Kao vid ili pod-tip balkanizma, albanizam bi bio amalgam: a. tvrdnji o istorijskom pravu Srba na teritoriju Kosova i Metohije utemeljenih na pripadnosti ove teritorije srpskim srednjovekovnim vladarima i brojnim verskim spomenicima koje su oni podigli, b. humanitarnim tvrdnjama o orkestriranom etničkom čišćenju Srba sa Kosova od Albanaca, koje su naročito potencirane u decenijama uoči Balkanskih ratova i od osamdesetih godina naovamo, c. demografskim tvrdnjama poput onih da su Albanci počeli da se naseljavaju na teritoriju Kosova u znatnijem broju tek nakon velike Seobe Srba

⁶ U tom smislu, ovu rudimentarnu analizu „albanizma“ treba shvatiti pre svega kao prolegomenu za buduće opsežnije razmatranje diskursa albanizma i njemu ekvivalentnog „srbizma“, koja bi kao polazište imala oblike internalizovanog balkanizma u teoriji Marije Todorove (Todorova, 2006) i lokalnu varijaciju „umetenog“ orijentalizma u tumačenju Milice Bakić Hejden (Hayden, 1995). O prethodnoj upotrebi pojma albanizam u sličnom kontekstu vidi: Schwandner-Shievers 2004, 110-126.

krajem sedamnaestog i u prvoj polovini osamnaestog veka, ili da su Srbi činili većinsko stanovništvo u Metohiji sve do duboko u devetnaesti vek, te da je proterivanje Srba tokom Drugog svetskog rata i onemogućavanje njihovog povratka od komunističkih vlasti glavni uzrok demografske premoći Albanaca nad Srbima na Kosovu.

Afirmisanjem ovih glasova *unutar* srpske i albanske kulture koji, poput Marka Miljanova i Dimitrija Tucovića, insistiraju na međusobnoj srodnosti i poštovanju, konstituisala bi se jedna drugačija tradicija, koja bi, nasuprot aktuelnom diskursu neprijateljstva, promovisala saradnju i prijateljstvo. Takav poduhvat predstavljao bi i svojevrsan gest i performativni čin onih Srba i Albanaca koji veruju da je vreme da prestanemo da čekamo da Evropska unija reši naše probleme i beskonačno sponzoriše naše aktivnosti, već da, za promenu, napokon probamo da uradimo nešto sami za sebe.

Literatura:

- ANZULOVIĆ, B. (1999) *Heavenly Serbia: From Myth to Genocide*, New York: New York University Press.
- ATANASOVSKI, S. (2014) *Muzičke prakse i proizvođenje nacionalne teritorije*, posebno pogl. II: „Stara Srbija i Mačedonija kroz putopise i narodne pesme”. Beograd: Fakultet muzičke umetnosti, doktorska disertacija (neobjavljeno).
- BAKIĆ-HAYDEN, M. (1995) „Nesting Orientalisms: The Case of Former Yugoslavia“, u: *Slavic Review*, 54/4, 917-931.
- BALEVIĆ, J. S. (1757) *Kratak istorijsko-geografski opis Crne Gore*, <http://www.rastko.rs/rastko-cg/povijest/jsbalevic-opis.html>
- БАРЈАКТАРОВИЋ, М. (1991) „Предања о заједничном пореклу неких црногорских и неких арбанашких племена”, Становништво словенског поријекла у Албанији – Зборник радова са међународног научног скупа одржаног на Цетињу 21, 22. и 23. јуна 1990. године, *Цетиње*, 395-408.
- БАТАКОВИЋ, D. (1994) „Ilija Garašanin's Načertanije: A Reassessment”, *Balkanica*, vol. XXV-1, 157-183.
- БОГИШИЋ, В. (2004) *Правни обичаји у Црној Гори, Херцеговини и Албанији*, Подгорица: ЦИД, 2004.
- ЦВИЈИЋ, Ј. (2000) *Говори и чланци, Сабрана дела, књига III*, Београд: САНУ.
- ДЕЋОВИ, Ш. К. (1986) *Kanon Leke Dukađinija*, Zagreb: Stvarnost.
- ЂОРЂЕВИЋ, В. (1913) *Арнаути и велике силе*, Београд: Штампарија „Доситије Обрадовић”.
- ЂУРЂЕВ, В. (1984) *Postanak i razvoj brdskih, crnogorskih i hercegovačkih plemena*, CANU: Titograd.
- FOLEY, J. M. (2004) „Epic as Genre“, u: *The Cambridge Companion to Homer*, prir. Robert Fowler, Cambridge: Cambridge University Press, 171-187.
- ХАЏИ-ВАСИЉЕВИЋ, Ј. (1906) *Стара Србија и Маџедонија*, (Са гледишта географског, историјског и политичког), Београд.
- HALILI, R. (2012) *Naród i jeho pieśni: rzecz o oralności, piśmienności i epice ludowej wśród Albańczyków i Serbów*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- HALILI, R. (2013) *Albanians and Serbs: a Common Epic*, intervjuisala Marjola Rukaj, Osservatorio Balcani e Caucaso, 31 maj, <http://www.balcanicaucaso.org/eng/Regions-and-countries/Albania/Albanians-and-Serbs-a-common-epic-135279> (stranica posećena 30. aprila 2015).
- HYSА, A. (2014) *Match-making Behind Enemy Lines*, LSEE Blog, May 15, <http://blogs.lse.ac.uk/lsee/2014/05/15/match-making-across-enemy-lines/> (stranica posećena 30. aprila 2015)
- HYSА, A. (2015) *Albansko-srpski brakovi između medijskog predstavljanja i stvarnosti*, Beton, br. 158, 22 april, <http://www.elektrobeton.net/mikser/albansko-srpski-brakovi-između-medijskog-predstavljanja-i-stvarnosti/> (stranica posećena 30. aprila 2015)

- JEZERNIK, B. (2004) *Wild Europe: The Balkans in the Gaze of Western Travelers*, London: Saqi.
- ЈОВИЋ, М. (1886) *Српска историја за IV. разр. осн. школе*. Према програму удесио Мих. Јовић, Београд: штампарија задруге штампарских радника.
- КАРАЏИЋ, В. С. (1849) „Срби сви и свуда“, *Ковчежић за историју, језик и обичаје Срба сва три закона*, Беч: Штампарија јерменскога манастира, 1849, 1-27.
- КАРАЏИЋ, В. С. (1852) *Српски Рјечник истумачен њемачкијем и латинскијем ријечима*, Беч: Штампарија јерменскога манастира.
- КАРАЏИЋ, В. С. (1845) *Српске народне пјесме, књига друга, у којој су пјесме јуначке најстарије*, Беч: Штампарија јерменскога манастира.
- KOLSTI, J. (1990) *The Bilingual Singer: a Study in the Albanian and Serbo-Croatian Oral Epic Traditions*, New York: Garland Publishers.
- LORD, A. V. (2000) *The Singer of Tales*, 2nd edition, ed. Stephen Mitchell and Gregory Nagy, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.
- LOW, D. H. (1922), *The Ballads of Marko Kraljević*, Cambridge: Cambridge University Press.
- ЛУКОВИЋ, М. (2003) “Истраживања Валтазара Богишића племенског друштва у Црној Гори, Херцеговини и Албанији”, *BALCANICA*, XXXIV/2003, 237-265.
- ЉУШИЋ, Р. (1993) *Књига о Начертанију*, Београд: БИГЗ.
- MARTIN, R. (2005) „Epic as Genre“, у: *A Companion to Ancient Epic*, prir. John Miles Foley, Oxford: Blackwell Publishing, 9-19.
- МЕДЕНИЦА, Р. (1974) “Арбанашке крешничке песме и наша народна епика”, “Рад XIV конгреса Савеза фолклориста Југославије (у Призрену 1967)”, Београд: Савез
- МИЋОВИЋ, Д. (1981) *Албанске јуначке песме*, Приштина: Јединство. “Рад XIV конгреса Савеза фолклориста Југославије (Београд: Научно дело), http://www.rastko.rs/rastko-al/umetnost/rmedenica-kresnicke_1.php (stranica posećena 30. aprila 2015).
- МИЛУТИНОВИЋ С. (1997) *Историја Црне Горе*, Светигора, Цетиње.
- МИЉАНОВ, М. (1901) *Примјери чојства и јунаштва*; Београд: “Чулићева задужбина”, 1901.
- МИЉАНОВ, М. (1907) *Живот и обичаји Арбанаса*. Београд: Нова штампарија “Давидовић”.
- МИЉИЋ, М. (1997) *Повјесница црногорска*, Подгорица: Унирекс.
- МИЉКОВИЋ, М. (2013) *Kronika palanačkog sveta: negativne predstave o Albancima u ilustrovanoj ratnoj hronici (1912-1913)*, Beton br. 136, 18 jun, <http://www.elektrobeton.net/mikser/kronika-palanackog-sveta/>
- MILOSAVLJEVIĆ, O. (2002) *U tradiciji nacionalizma ili stereotipi srpskih intelektualaca XX veka o “nama” i “drugima”*, Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.
- MIRDITA, Z. (1996) “Albanci u svjetlosti vanjske politike Srbije”, *Jugoistočna Europa 1918-1995*, Međunarodni znanstveni skup“, Zagreb: Hrvatska matica iseljenika i Hrvatski informativni centar.
- ОБРАДОВИЋ, Д. (1989) *Изабрани списи*, Нови Сад: Матица Српска.

- ОРАОВАЦ, Т. (1913) *Арбанашко питање и српско право*, Београд, Св. Раденковић и Брат.
- ПЕТРОВИЋ, В. (1754) „Историја о Црној Гори“, Повјесница црногорска, ррт. Машо Миљић, Подгорица: Унирекс, 1997, 7-36.
- ПРОТИЋ, С. (Balkanicus) (1913) *Албански проблем и Србија и Аустро-Угарска*, Београд: Штампарија “Доситије Обрадовић”.
- ПУРОВЦИ, С. (1968) *Грађанскоправни односи у Законику Леке Дукађинија*, Приштина, 1-318.
- СИМИЋ, С. (1904) *Стара Србија и Арбанаси*, Београд: Штампарија “Доситије Обрадовић”.
- SIVAČKI, A. (2013) “Specific Initial (Introductory) Formulas in Albanian (Decasyllabic) Songs of the Frontier Warriors”, *Balkanica*, XLIV, 113-138.
- SKENDI, S. (1954) *Albanian and South Slavic Oral Epic Poetry*, Philadelphia: American Folklore Society.
- СТАНИШИЋ, В. (1995) *Српско-албански језички односи*, Београд: Српска академија наука и уметности.
- SCHWANDNER-SIEVERS, S. (2004) „Albanians, Albanianism and the Strategic Subversion of Stereotypes“, u: *The Balkans and the West: Constructing the European Other, 1945-2003*, ur. Andrew Hammond, Aldershot: Ashgate, 110-126.
- TODOROVA, M. (2006) *Imaginarni Balkan*, Beograd: XX vek.
- TRIFUNOVIĆ, B. (2015) *The Collective Memory in the Serbian National Discourse on Old Serbia* (u rukopisu).
- TUCOVIĆ, D. (1946) *Srbija i Albanija: jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske ‘buržoazije*, Beograd: Kultura.
- ВУКОМАНОВИЋ, Ј. (1974) “Слично и специфично у славским обичајима Арбанаса и Црногораца”, Рад XIV конгреса Савеза фолклориста Југославије (у Призрену 1967), Београд: Савез фолклориста Југославије (Београд: Научно дело) 1974. http://www.rastko.rs/rastko-al/folklor/jvukomanovic-slave_l.php(stranica posećena 30. aprila 2015).
- ЗУКОВИЋ, Љ. (1988) *Вукови певачи из Црне Горе*, Београд: Рад.

Aleksandar Pavlović

Centre for Southeast European Studies, University of Graz /
Institute for Philosophy and Social Theory, University of Belgrade

From Heroes to Savages: the Albanians in Serbian Heroic and National Discourse from the Mid-Eighteenth to Early Twentieth century

Abstract:

This paper argues that the proper origin of Serbian-Albanian hostility had been established in the last quarter of the nineteenth century. In the first part, the paper offers examples of positive mutual perceptions between Serbs and Albanians in the oral tradition, early Balkan ethnography and historiography from mid-eighteenth to mid-nineteenth century. It is contended that the appreciation for Albanian heroes found in Serbian/Montenegrin folk oral songs and narratives stems from a similar social background and shared patriarchal values among the two ethnic groups. In the second part, the paper follows the change in their perceptions from the later part of the nineteenth century onwards, influenced by the Eastern Crisis of 1875-1878, formation of the Albanian national movement, weakening of the Ottoman rule and territorial disputes over the present-day Kosovo and Northern Albania. It is argued that these tendencies gradually led to the establishment of Serbian-Albanian hostility, which became cemented on the eve of the Balkan Wars of 1912 and 1913. In the last instance, the article focuses on positive examples of Serbian intellectuals who contested such approach and advocates for the re-affirmation of these narratives that emphasize similarities and promote friendship between Serbs and Albanians.

Key Words:

Hostility, Oral Epic Tradition, Marko Kraljević, Marko Miljanov, "Albanism"

Srđan Atanasovski

Institut za muzikologiju

Srpska akademija nauka i umetnosti

Proizvođenje Stare Srbije: stopama putopisca, tragom folkloru

Apstrakt:

U ovom radu sagledavam putopise iz „Stare Srbije“, koji tvore specifičan literarni žanr u Srbiji na kraju dugog devetnaestog veka, kao mehanizam proizvođenja teritorijalnih pretenzija srpskog nacionalizma. U periodu kada su opisivane zemlje bile pod osmanskog vlašću, te bile viđene kao nepristupačne za većinu pripadnika srpske populacije koja ih je pak percipirala kao supstancijalni deo svoje nacionalne teritorije, ovi putopisi bili su jedinstven način da se javnosti predoče informacije iz prve ruke koje su se ticale ovih predela. Nakon kratko istorijskog pregleda razvoja žanra, analiziram literarne mehanizme putem kojih su ove zemlje ubedljivo označavane kao srpske. Posebno naglašavam značaj prezentovanja naučnih podataka u putopisima, poput onih koji se tiču jezika, običaja, i slično.

Ključne reči:

srpski nacionalizam, Stara Srbija, Maćedonija, putopisi, etnografija

U periodu od sredine devetnaestog stoleća do izbijanja Balkanskih ratova, srpski intelektualci, poglavito iz Kneževine, odnosno Kraljevine Srbije, ali i iz centara u Habzburškoj monarhiji, razvili su specifičan diskurs putopisa iz Stare Srbije.¹ Osnovna svrha ovih putopisa bila je da se osnaže srpski nacionalistički argumenti prema kojima su pojedine geografske oblasti pripadale srpskoj naciji, i to služeći naukama poput istorije, filologije, etnografije i geografije, ali je njihov cilj takođe bio i obogaćenje naučnih tekstova ličnim svedočanstvima istraživača, živopisnim anegdota i scenama iz svakodnevnog života. Ovi putopisi su stoga bili prožeti raznovrsnim demografskim podacima, istorijskim informacijama, pa i etnografskim kartama koje nalazimo u priložima, koji više nisu bili samo objektivni naučni rezultati, već su predstavljali sastavni deo jednog literarnog žanra kojim je bilo moguće u čitalačkoj publici probuditi snažne afektivne reakcije. Iz perspektive umetničkog doprinosa, putopis je pak služio kao svedočanstvo o iskustvu putopisca iz prve ruke, materijalni trag pripovedačevog fizičkog boravka u prostoru koji želi da opiše. S tim u vezi, smatralo se da putopisac svojim pripovedanjem sa publikom može da podeli samu čulnu impresiju putovanja koju je sam iskusio.

U ovom radu predstaviću kratki istorijski pregled razvoja diskursa putopisa iz Stare Srbije, razmotriću ključne literarne tehnike posredstvom kojih su ovi putopisi funkcionisali kao mehanizam aproprijacije teritorija, te ću detaljnije razmotriti političku ulogu razmatranja jezika i folkloru ovih krajeva u putopisnoj prozi, kao i u naučnim tekstovima koji su takođe nastajali kao svojevrzni derivati putopisa. Na osnovu toga moguće je doneti zaključak da su se mehanizmi diskurzivne aproprijacije teritorija razlikovali u slučaju Stare Srbije u užem značenju te reči (koje je okvirno obuhvatalo Kosovo, severnu Albaniju i, uslovno, severnozapadnu Makedoniju, i u kojoj je suparnička nacija bila albanska),² te u slučaju Mačedonije, gde je meta napada bila takozvana bugarska propaganda, a većinsko stanovništvo je govorilo slovenskim jezikom. Dok su se u potonjem slučaju putopisci služili analizom jezika, folkloru, običaja i slično, kako bi naučnom metodom utvrdili granice nacije, te time aktuelnom (slovenskom i hrišćanskom) stanovništvu priznavali „prirodno pravo“, u slučaju teritorija gde su većinu činili Albanci mehanizmi aproprijacije oslanjali su se na istorijske narative, geografsko-ekonomske argumente, a neretko i na fabrikovanje demografskih podataka, otvarajući time prostor za rasnu i kulturalnu diskriminaciju neslovenskog stanovništva.

¹ Pojam „Stara Srbija“, koji radi ortografske preglednosti navodim bez znaka navoda, ne koristim u smislu realne geografske oblasti, već kao referencu za konstruisano polje značenja proizvedeno u srpskom nacionalističkom diskursu tokom devetnaestog stoleća, a koji je slovio za supstancijalni deo imaginarne srpske nacionalne teritorije (up. Trifunović 2014). Putopisi iz Stare Srbije pisani na srpskom jeziku nisu obrađeni kao zasebna tema. Dušan Bataković je priredio antologiju zapisa o Kosovu od 1852. do 1912. godine, ali u fokusu njegovog interesovanja nije putopisni element, iako je većina tekstova u zbirci ovog tipa (Батаковић, 1988). U zasebnim studijama obrađeni su pojedini aspekti putopisa Branislava Nušića iz Kosova i Mačedonije (Пековић, 2001).

² Jovan Cvijić se služio geografskim odlikama ovih predela i na osnovu toga je granicu između Stare Srbije i Mačedonije povlačio tako da je Skoplje bilo u Staroj Srbiji, dok je Mačedonija bila svedena na krajeve oko Ohrida i Bitolja, sa čim se slagao i Tihomir Đorđević (Цвијић, 1904; Ђорђевић, 1920, 4).

Iako je Kosovski mit već od vremena Vuka Karadžića bio snažno prisutan, kako u umetnosti i nauci, tako i u svakodnevnom životu Srba u Kneževini i u provincijama Habzburške monarhije, sve do Berlinskog kongresa bilo je srazmerno malo svedočanstva iz prve ruke onih Srba koji su zaista posetili Staru Srbiju i Mačedoniju³, te koji bi mogli da izveste svoje sunarodnike o činjenicama pozivajući se na sopstveno iskustvo. Na ovo ukazuje Karadžićev iskaz iz teksta „Srbi svi i svuda“ iz 1836. godine, da je želeo da obiđe „ove jugoistočne krajeve naroda našega [...] ali se do danas nikako ne dade“ (Karadžić, 1972, 31).

Smatra se da su u prvim decenijama oblasti Osmanskog carstva bile opasne za istraživačka putovanja, te da se „moglo bezbedno proći samo uz jaku tursku pratnju“ (Bataković, 1988, ix). Istovremeno, putopisna literatura bila je sve popularnija širom Evrope, kao i raznorodne etnografske studije bazirane na ličnom iskustvu istraživača. Štaviše, putopisi iz same Kneževine Srbije, ali i iz Crne Gore, Hercegovine i Bosne, te prikazi narodnih običaja koje su zabeležili putopisci, sve češće su se pojavljivali u štampi i pratećim publikacijama. Usled boljeg materijalnog stanja, koncentracije bogatstva i unapređenja mreže puteva, putovanje kao metod obrazovanja, istraživanja, ali i provođenja slobodnog vremena, bilo je sve raširenije u kulturi građanske klase, kako na području Austrougarske, tako i u Kneževini Srbiji (Stojanović, 2007). Tim je pre nedostatak putopisa iz oblasti koje su bile proklamovane kao Stara Srbija i koje su budile veliku znatiželju bio još očigledniji. O velikom interesovanju čitalačke publike za putopisima iz Stare Srbije svedoči i činjenica da su se, počev od pedesetih godina devetnaestog veka, u srpskoj štampi pojavljivali odlomci iz stranih putopisa koji su se odnosili na evropske posede Osmanskog carstva, a nakon toga i čitave prevedene monografije (Bataković, 1988, xii–xiii).

Prvi zabeleženi putopis iz Stare Srbije iz pera srpskog autora objavljen je 1852. godine, a reč je o spisu *Dečanski prvenac* (1852) monaha Gedeona Josifa Jurišića, rođenog u Irigu 1809. godine, koji je nekoliko godina boravio u manastiru Visoki Dečani, odakle je putovao po okolnim krajevima. Najveći deo Jurišićevog dela odnos se na sam manastir, njegovu arhitekturu, freskoslikarstvo, te rukopise i bogatstva njegove riznice. U završnom delu spisa Jurišić opisuje krajeve Kosova, Metohije, Crne Gore i Makedonije po kojima je putovao, neretko ih sagledavajući kroz prizmu srednjovekovne istorije, a govori i o aktuelnim političkim prilikama, ističući ugroženost srpskog stanovništva i neizvesnu sudbinu samog manastira. Nazivajući sve ove predele srpskim, Jurišić napominje da je njegov spis nastao na osnovu poziva učenih Srba u Austriji da „Србске предѣле“ i „древности Србске“ istraži i opiše (Jurišić, 1852, iii). Osnove žanra putopisa iz Stare Srbije ustanovio je, međutim, Miloš S. Milojević, istoričar, političar i pisac, koji je

³ U srpskom nacionalističkom diskursu tokom devetnaestog stoleća paralelno su se upotrebljavale obe ortografske varijante – „Makedonija“ i „Mačedonija“ – pri čemu sam se odlučio za potonju kako bih podvukao distinkciju od stvarne geografske oblasti, Makedonije, ali i imajući u vidu da je prisutnost (odnosno upotreba) slova „ć“ u ortografiji reči makedonske provenijencije potcrtavano kao dokaz da je reč o dijalektu srpskog, a ne, na primer, bugarskog jezika. Odrednicu „Makedonija“, stoga, koristim kao odrednicu za konkretnu geografsku oblast, dok se „Mačedonija“, kao i Stara Srbija, odnosi na imaginarni prostor srpske teritorije proizvedene u okvirima srpskog nacionalizma.

nakon svog puta po Staroj Srbiji objavio dva dela, trotomni putopis (1871–1877) i naučnu studiju o demografiji, etnografiji i geografiji ovog kraja (1881). Milojević je već 1866. godine objavio raspravu usmerenu protiv „bugarske propagande“ u Staroj Srbiji i Mačedoniji, a započeo je još jedno kapitalno delo, *Pesme i običaji ukupnog naroda srpskog* (1869–1875). Milojević je bio politički aktivan, delujući u institucijama poput Društva Svetog Save, a na put u Staru Srbiju pošao je uz pismene preporuke tadašnjeg ministra prosvete Dimitrija Matića i beogradskog mitropolita Mihaila.

Određeni aspekti koje se mogu pronaći u Milojevićevim putopisima, a donekle i Jurišićevom, dosledno se pojavljuju i u ostvarenjima potonjih putopisaca: primat prostornog pripovedanja nad vremenskim, brisanje vremena kao važne odrednice u narečju – odnosno, ulazak u svojevrsno sve-vreme putopisnog žanra – motiv pretnje, i, konačno, prožimanje naučnih, demografskih i istorijskih podataka sa putopisnom prozom. Milojević ostvaruje prožimanje naučnog pristupa i literarnog teksta kako u samom putopisu, na primer, predočavajući detaljne demografske podatke u okviru opisa svog putovanja, tako i na nivou svog šireg opusa, objavljujući, u određenom vremenskom razmaku, kao dodatak putopisu, prateću naučnu studiju. Ovu strategiju, posle Milojevića, ponoviće više putopisaca. Tako je Branislav Nušić svoju naučnu studiju *Kosovo. Opis zemlje i naroda* publikovao godinu dana nakon monografskog literarnog putopisa sa Kosova.

Niz značajnih putopisa iz Stare Srbije objavljen je u godinama neposredno nakon Srpsko-bugarskog rata, koji je dodatno aktuelizovao pretnju „bugarske propagande“. Ugledni naučnici i političari ovog vremena, Vladimir Karić i Stojan Novaković, objavili su „putničke beleške“ 1889, odnosno 1892. godine. Stojan Novaković bio je poznat srpskoj javnosti kao vodeći istoričar i filolog, dok se Vladimir Karić prevashodno bavio etnografijom i geografijom. Iako su, u poređenju sa njihovim glavnim delima, ove „beleške“ relativno mali i manje značajan deo opusa dvojice intelektualaca, zanimljivo je da potvrđuju imperativ da naučni stvaraoci treba da se izraze i neposredno kao putopisci-reporteri, te da posvedoče na osnovu ličnog boravka u krajevima koje opisuju i na osnovu znanja stečenog iz prve ruke. Studija Spiridona Gopčevića, na specifičan način, takođe svedoči o ovom imperativu. Prvobitno objavljen na nemačkom jeziku, Gopčevićev putopis je objavljen na srpskom jeziku 1890. godine, u prevodu Milana Kasumovića. Koncipiran u dve knjige, prvi deo Gopčevićevog teksta je u formi putopisa kao ličnog i detaljnog opisa samog putovanja, dok drugi deo, naslovljen „Srpsko-bugarski spor oko Makedonije i Stare Srbije“, predstavlja političko-naučnu raspravu usmerenu protiv Bugarskog „prirodnog“ i „istorijskog prava“ na ove oblasti, u kojoj se autor poziva na saznanja iz oblasti istorije, filologije, etnografije i etimologije, ali i upućuje čitaoca na putopisni deo studije u kojem može pronaći niz situacija kojima se ovakva stanovišta potvrđuju.

Među putopiscima koji su svoja dela objavljivali u prvoj deceniji dvadesetog veka posebno se ističu Branislav Nušić i Ivan Ivanić. Pored toga što je bio renomirani pisac i pesnik, Nušić se aktivno bavio i politikom; godine 1890. boravio je nekoliko meseci u konzulatu u Skoplju, a u periodu od 1893. do 1896. godine bio je konzul Kraljevine Srbije u Prištini (Јовановић, 1938). Nušić je objavio dva putopisa – *S obala Ohridskog jezera* (1894) i *S Koso-*

va na sinje more (1902) – koji se u okviru ovog žanra izdvajaju po izvrsnim literarnim kvalitetima. Nušićevo vešto vladanje naracijom omogućilo mu je da, možda spretnije nego u slučaju drugih putopisaca, potcrta dimenziju prostora nauštrb dimenzije vremena, te da tekst animira dijalogima i lirskim refleksijama. Pored ova dva dela, Nušić je, moguće po ugledu na Milojevića, 1902–1903. objavio i naučnu studiju *Kosovo. Opis zemlje i naroda*, prevashodno se baveći etnografskim pitanjima. Slično Nušiću postupio je i Ivan Ivanić, činovnik ministarstva inostranih poslova koji je u okviru službe boravio u Prištini, Solunu, Bitolju i Istanbulu, objavivši više putopisa iz Maćedonije i Stare Srbije (1901–1903) i putopisno-naučnu studiju *Maćedonija i Maćedonci* (1906–1908).

Tabela 1. Hronologija najvažnijih putopisa iz Stare Srbije i Maćedonije

Godina	Delo	forma
1852.	Gedeon Josif Jurišić: Dečanski prvenac	književni putopis (uključuje opis manastira)
1871–1877.	Miloš S. Milojević: Putopis dela prave (Stare) Srbije	književni putopis (sa nekoliko ilustracija)
1875–1882.	Panta Srećković: Putničke slike (Kosovo; Familijarna grobnica Mrnjavčevića; Podrim i Metohija)	književni putopis
1889.	Vladimir Karić: Carigrad, Sveta Gora, Solun. Putničke crtice s beleškama o narodnoj propagandi na Istoku	književni putopis
1890.	Spiridon Gopčević: Stara Srbija i Makedonija. Moj putni izveštaj	etnografski putopis
1892.	Stojan Novaković: S Morave na Vardar: 1886. Putne beleške	književni putopis
1894.	Spira Kalik: Iz Beograda u Solun i Skoplje s Beogradskim pevačkim društvom: putničke beleške	književni putopis / reportaža (sa nekoliko ilustracija)
1894.	Branislav Nušić: S obala Ohridskog jezera	književni putopis
1895.	Milojko V. Veselinović: Pogled kroz Kosovo	književni putopis
1892–1902.	Branislav Nušić: S Kosova na sinje more	književni putopis
1903.	Ivan Ivanić: Na Kosovu: Sa Šara, po Kosovu, na Zvečan. Iz putnih beležaka Ivana Ivanića	književni putopis
1906–1908.	Ivan Ivanić: Maćedonija i Maćedonci. Putopisne beleške	putopis i demografska, etnografska i geografska studija
1910.	Todor P. Stanković: Putne beleške po Staroj Srbiji: 1871–1898.	reportažni putopis

Analizirajući odlike putopisa iz Stare Srbije i Mačedonije moj osnovni zadatak jeste da identifikujem određene mehanizme putem kojih su putopisci vršili aproprijaciju ovih teritorija, odnosno na ubedljiv način plasirali ideju svojoj čitalačkoj publici da je reč o ključnim delovima zamišljene srpske nacionalne teritorije. Reč je o sledećim postupcima: brisanje dimenzije vremena, odnosno naracija koja daje primat prostornoj dimenziji i istorijskom vremenu; brisanje, odnosno dezavuisanje političkih granica; uvođenje motiva pretnje, te, naposletku, uvođenje dokumentarnog metoda i preplitanje putopisne proze sa naučnim radom, o čemu će biti više reči u završnom poglavlju ovog teksta.

Primat dimenzije prostora nad dimenzijom vremena jedna je od osnovnih odlika pripovedanja koja odlikuje gotovo sve putopise iz Stare Srbije. Temporalni aspekt naracije uslovljen je putovanjem samog pripovedača i kao takav ne predstavlja bitan činilac ostvarenja. Njegovo mesto zapravo preuzima prostor, koji ne samo što usmerava radoznalost pripovedača, već predstavlja osnovni kriterijum prema kojem se formira oblik putopisa i niže osetljivi splet anegdota, dijaloga, putopisnih zapažanja, ali i istorijskih, demografskih i drugih informacija. Realno vreme putopisa se, zapravo, kroz ovakvu vrstu pripovedanja, stapa sa istorijskim vremenom, ali i sa mitskim vremenom, odnosno bez-vremenom. Tako će putopisac, vođen svojim putem, predele i mesta koji ga okružuju opisati ne samo kroz svoje trenutne opažaje, već i kroz istorijske priče i narodna verovanja koja se za njih vezuju. Tipična je rečenica Pante Srečkovića kojom opisuje svoj put kroz Podrimlje: „Iz Mitrovice od Zvečana, krenem se preko mesta ‘Панџино’, gde je Nemanja pobedio ‘vragi svoi’ za u Prizren“ (Срећковић, 1882). Takve reference, pogotovu u putopisima Miloša Milojevića, mogu prerasti u elaborirane eksurse, u kojima autor tumači i istorijske zapise koje je prilikom puta pronašao uklesane u ruine i spomenička obeležja (up. npr. Милојевић, 1871, 121–123).

Posebno je zanimljivo na koji način se brisanje dimenzije vremena primenjuje na nivou svakodnevnog iskustva. Stojan Novaković, opisujući u svom putopisu han na Biljaču, upoređuje gostionicu koju je zatekao sa opisima putničkih običaja iz Dušanovog zakonika, konstatujući da „po nekim zabačenim krajevima Turske [...] srednji vek živi još u priličnom cvetu“ (Новаковић, 1894, 17–20), dok grejanje na mangal opisuje referirajući na tipik Svetog Save za Studenicu i Hilandar (25–27). Čak i u šturoj, dokumentarnoj prozi Todora Stankovića istorija srednjovekovne srpske države je nešto od čega se ne može pobeći, što je ugrađeno u samu bit prostora; tako pisac navodi da „oko Novog Brda i u celoj gnjilanskoj kazi pri kopanju i oranju [meštani] često nalaze stari srpski novac i druge starine“ (Станковић, 1910, 30).⁴ Štaviše, Stanković trijumfalno

⁴ Na drugom mestu Stanković primećuje da „prištinske džamije i neke tekije skrivaju mnoge starine srpske, jer su one pretvorene od crkava, a neke su podignute i materijalom sa porušenih crkava i dvorova srpskih“ (Станковић, 1910, 84).

zaključuje, „sve donde, dokle se sela, brda, reke i doline nazivaju srpskim imenima, sve donde dokle u arnautskim selima ima starih crkava, manastira i grobova srpskih, [...] nema Arbanasa i Albanije“ (132).

Počev od Jovana Cvijića, u srpskom nacionalističkom diskursu bila je živa ideja o organskoj, te uzročnopsledičnoj vezi prirodnih i geografskih odlika „domovine“ sa karakterom i osobenostima nacije. U skladu sa ovakvim razumevanjem veza prirode i nacije, putopisci iz Stare Srbije neretko prirodne lepote koje opisuju tumače kroz prizmu narativa srpske istorije, spajajući tako geografske odlike sa istorijskim narativima. Milojević bogatstvo reke Nerodimke tumači podsećajući na zlatno doba i ekonomski prosperitet srednjovekovne „carske“ Srbije: „Od zapadne strane protiče divna i čudnovata, lekovita, reka Nerodimka, stara Rodimka, puna pastrmki i drugih carevima srpskim dobavljenim, vele, čak iz Kitaja, ribama, koje se još i na dan današnji nalaze u njoj“ (Милојевић, 1871, 201). Snažnije stapanje istorijskih likova sa pejzažem kroz fantazmičnu poetsku sliku postigao je Miloško Veselinović, u svom putopisu *Pogled kroz Kosovo* iz 1895. godine:

Za nepun čas već je vlak dojurio u Eles-han, a odatle za drugi čas u Kačanik. Strašno! Ne znate šta je strašnije, da li kačanička klisura sa svojom prirodom, ili Starina Novak sa svojim namrgođenim licem i kalpakom, punim tuge i očajanja! [...] Kačanička klisura očarava putnika svojom prirodom. Ona neje mnogo stenovita, a dosta je šumovita – pravo mesto za hajduka. Odmah mi je izašao na pogled stara junačina, Starina Novak, i baš kao da ga gledam, kako sa svojom družinom leti od brda na brdo, zahvata busije i junački brani svoju klisuru, i kako namiče kalpak na oči! Ako je junačina i strašna pogleda, zaista je imao rašta i biti. Samo prođi, Srbine, tuda, ako ti Starina Novak ne iziđe na pogled sa svojim sumornim licem i kalpakom na glavi, ja kriv.....! (Веселиновић, 1895, 4)

Branislav Nušić je u opisu Ohridskog jezera, kojim je otvorio svoj putopis, razvio suptilniju alegoriju, u kojoj uzburkano jezero postaje metafora srpske nacije:

Ali kako tek veličanstveno i strahovito izgleda ovo pitomo jezero u času bure! Kao okovan džin, ono sa bezumnim naporima udara o hladne zidove tamničke, stresa okove, otimlje se i rikom svojom dovodi u trepet čuvarne svoje. Nebo se nad njim grči i spušta oblake nisko, a jezero se kreće iz dubine i penje svoje grdne talase i pozdravljaju se junačkom rikom i grle se muškim zagrljajem. Da li to nebo diže sebi roba i celiva ga utehom ili se to rob lomi i bori da raskine uze i da se otrgne nebu, večitoj slobodi?! (Нушић, 1984)

Putopisci iz Stare Srbije posebno žele da ukažu na nesuvislost međudržavne granice koja razdvaja Kraljevinu Srbiju i Osmansko carstvo i to čine ukazujući, s jedne stra-

ne, na „nevidljivost“ same granice, a, s druge, poredeći jezik, običaje i prilike iz Stare Srbije i Kraljevine Srbije, te ukazujući na njihovu suštinsku istorodnost, uprkos očevidnim razlikama. Dok je potonji način podrazumevao naučne refleksije, pre svega na polju filologije i etnologije, prvi način bio je sproveden upotrebom poetskih slika i deskripcija, te se prevashodno oslanjao na inspiraciju i književni dar pripovedača. Upečatljiv je Novakovićev duhovit i živ opis sopstvenog prelaska granice sa Turskom:

„Koje je granica?“ pitao sam ja moje pratioce. I oni mi pokazaše jedan malen, skoro zasut rov.

„To je, gospodine, granica!“

A ja sam gledao pažljivo tu liniju što odvaja zemlju od zemlje, uticaj od uticaja, i narod jedan isti među sobom. Treba li da kažem, da sam želeo, da se ne vidi ni toliko koliko su je moje slabe oči videle? (Новаковић, 1894, 6–7)

Desetak godina kasnije, na skoro istom mestu, Novaković će primetiti da se „vidi [...] da je to jedna zemlja, međunarodnim ugovorima presečena; zna se da je s obe strane granične linije jedan isti narod“ (Новаковић, 1906, 3).

Treći motiv, motiv *pretnje* na upečatljiv način prožima putopise iz Stare Srbije, bilo da je reč o ličnoj pretnji bezbednosti samog putopisca, bilo da se radi o pretnji širih razmera, za opstanak čitave nacije. Pri tome, ova dva nivoa se neprestano prepliću i povezuju u jedan združeni afekat: putopisac može krenuti od opisa neposredne pretnje po njega samog, kako bi zatim ukazao da je pod pretnjom kako stanovništvo krajeva koje opisuje, tako i nacionalno kulturno nasleđe. Pretnja i osećaj nesigurnosti ne predstavljaju samo književni ili reportažni motiv, već tehniku kojom se sam čin „čitanja“ putopisa pretvara u visoko afektivnu praksu. Posebno je značajno na koji način se briše granica između lične sigurnosti i sigurnosti nacije kao celine, te se osećaj ugroženosti na planu nacije prevodi, preko ugroženosti bezbednosti samog putopisca, do osećanja nesigurnosti i pretnje na telu samog čitaoca – krajnjeg konzumenta. Neretko su čitavi putopisi protkani neprekidnom ugroženošću putnika koja se prepliće sa opasnošću od biološkog ili kulturnog izumiranja nacije. Tako nam Gopčević kazuje da je na svoj put poneo otrov – „majušno stakoce cijankalija“ – u slučaju da dopadne „ropstva kod makedonskih hajduka“ koji često „prepredenim mučenjem iznuđavaju otkupni novac“ (Гопчевић, 1890, 22). Milojevićev putopis je najeksplicitnije protkan nizom scena koje opisuju kako je njegova lična bezbednost ugrožena, a prepričana je čak i scena u kojoj su albanski razbojnici pucali iz pušaka na njegovu družinu pred ulazom u han (Милојевић, 1871, 127–128). Međutim, sa ličnog nivoa pretnja se podiže i na nivo čitave nacije: u Staroj Srbiji, u sukobu sa albanskom populacijom, Srbima je ugrožen

biološki opstanak.⁵ Opisi fizičke ugroženosti i nasilja nad Srbima pojavljuju se već kod Jurišića (цр. Јуришић, 1852, 122–123) i mogu se pratiti u praktično svim putopisima sa Kosova. Govori se o tome kako se Srbi, pod konstantnim pritiskom osmanske vlasti i nasilja, odriču svoje vere i nacije, te se brojne populacije Albanaca (Arnauta) i „poturica“ tumače kao potomci Srba iz srednjeg veka, dok se, u Mačedoniji, srpska kultura gubi pred „agresivnom bugarskom propagandom“. Miloš Milojević u demografskim opisima pojedinih delova Kosova (poput okoline Peći, Prištine i Mitrovice) gotovo da i ne prepoznaje druge pripadnike muslimanske veroispovesti sem „islamizovanih Srba – Potura“. Nacija nije ugrožena samo na nivou demografske slike i brojčanog stanja, već su u opasnosti i plemenite srpske rasne odlike. Milojević tako preuzima diskurs „nečistog“ iz putopisa Orijenta i Balkana i primenjuje ga na „rasno drugo“ u odnosu na srpsku naciju, ne štedeći reči da izazove gađenje i odvratnost kod svojih budućih čitalaca:

Na gornjem boju svi su se bili skupili oko vatre, kao gavranovi i orlušine, oko labine kakve. Tu ti je se mogao videti tip čisti srpski u poturice Srba, a sada tako zvanog Arnautina; tip, smesa srpskog, i osmanskog, škipskog i osmanskog, škipskog i srpskog osmanskog i ciganskog i t.d. Jednom rečju, tu je unekoliko bilo predstavnika sviju narodnosti, koje kao gladni vuci nagrnuše na ovu pravu i čistu srpsku zemlju. Gad, beo, crn i crven, kome nema broja, nečistoća, đubre, odvratnost, sastav sviju smradova u jedan, divlji pogledi, kao u zgranutih i besomučnih, učinili su užasan utisak na nas, u koima je bilo više, odvratnosti gadnosti, bljuvotine upravo, ako se smemo izraziti kako je bilo, no što je bilo straha, užasa, dobroga i lepoga. Predstavite sebi toliku gomilu ljudi savršeno crnih i masnih, koja se neoblači u godinu dana valjda jednom, koja se možda nikad i ne češlja i ne pere, i koja se načečala u maloj stražarici, nepočišćenoj, valjda od kad je napravljena; pa ćete moći prestaviti gadost i odvratnost, naročito za onoga, koji, prvi put u svom životu, gleda takve prizore. (Милојевић, 1871, 103–104)

Putujući kroz zemlje Osmanskog carstva srpski putopisci su neretko morali da priznaju da susreću stanovnike ovih predela koji nisu bili sasvim sigurni kojoj naciji pripadaju. O ambivalentnosti svojih sagovornika u Staroj Srbiji i Mačedoniji eksplicitno govori Gopčević, koji navodi razgovore sa meštanima koji su mu priznali da po običaju

⁵ Preplitanje motiva pretnje na različitim razinama prisutno je i u tekstu Todora Stankovića (Станковић 1910); tako autor, kao i Milojević, uključuje epizodu u kojoj se na njega pucalo (30–31), a kroz tekst prepliće govor o propadanju srpskih crkava i spomenika (22, 24), o demografskom rasipanju nacije usled progona, doseljavanja pokrštavanja ili odbacivanja srpskog jezika (20), te, konačno, konstantne pritužbe na svakodnevno nasilje nad Srbima (24), postizujući sinergijski efekat u rasplintuj naraciji.

kažu za sebe da su Bugari, iako su zapravo Srbi (Гопчевић, 1890, 26–27). Tako će na Gopčevićovo pitanje „ti si dakle Srbin?“, njegov sagovornik odgovoriti „Znaš, mi smo po svojoj prilici Srbi, ali nam je navika da kažemo, da smo Bugari [...] baš tako je naš običaj“ (Гопчевић, 1890, 33).⁶ Jovan Cvijić izveo je zaključak da „kod makedonskih Slovena nema [...] endogene narodne svesti“, te da se oni „podjednako brzo i lako izjednačavaju i sa Srbima i s Bugarima“ (Цвијић, 1906, 13). Lično izjašnjavanje o nacionalnoj pripadnosti očigledno nije bilo dovoljno pouzdan kriterijum kako bi se utvrdio opseg srpske nacije i odgovorilo na naizgled jednostavno pitanje koje je Vuk Karadžić postavio u svom tekstu „Srbi svi i svuda“: „*dokle* Srba ima“? (Караџић, 1972, 31). U ovom istorijskom periodu nacija je posmatrana više kao objektivna i prirodna datost, a manje kao stvar ličnog izbora pojedinca, te je za istraživače bilo neophodno da uspostave objektivne i naučne kriterijume da bi odgovorili na ova pitanja. Jovan Cvijić zagovarao je stav da se „makedonski politički problem“ rešava „prema naučnim konstatacijama“, dodajući da „nema sumnje da se i u jednoj flotatnoj narodnoj masi, koja nema ni određeno srpsko ni bugarsko narodno osećanje, mogu naći u jeziku i istorijskim tradicijama srpske i bugarske crte, znaci i tragovi“ (Cvijić, 1906, 17). U ostvarivanju projekta naučnog utvrđivanja nacionalne pripadnosti neopredeljenog stanovništva dve discipline bile su posebno korisne: filologija i etnografija.

Herderijansko merilo nacionalnog jezika je u toku devetnaestog veka bio rasprostranjen i široko prihvaćen kriterijum za razlikovanje nacija u Evropi (Anderson, 1991, 67–82; Geary, 2007, 46–51), a već od Vuka Karadžića jezik je uspostavljen kao osnovni kriterijum pripadnosti i u slučaju srpske nacije. Iako je ovaj kriterijum bio doveden u pitanje na prostoru Austrougarske, gde govornici štokavskog dijalekta koji su bili katoličke i islamske veroispovesti nisu želeli da se izjašnjavaju kao Srbi, on je bio sasvim validan na prostoru Stare Srbije i Maćedonije. Ovde je, s jedne strane, trebalo pokazati da su muslimani (Turci, „poturice“, ali i Albanci – „Arnauti“) zapravo pokršteni Srbi, a, s druge strane, povući granicu prema konkurentom bugarskom nacionalnom projektu, gde nije postojala diferencijacija po religiji. Više autora, poput Stojana Novakovića i Spiridona Gopčevića, pokušavali su da odrede jasne naučno-filološke kriterijume po kojima bi jezik kojim su govorili makedonski Sloveni potpao pod dijalekte srpskog, a ne bugarskog jezika. Za Stojana Novakovića jedan od osnovnih kriterijuma diferencijacije jeste fonetski, te ovaj autor ističe da je prisustvo slova, odnosno glasova, „đ“ i „ć“ pouzdan znak da je „makedonski jezik“ zapravo narečje srpskog jezika (Novaković, 1889). Gopčevićevi markeri diferencijacije obuhvataju kako pitanja fonetike, tako i pitanja leksike, gramatike, akcentuacije, upotrebe zamenica, te sufiksa i prefiksa. Posebno je isticano da je jezik makedonskih Slovena još bliži srednjovekovnom „srpskom“ jeziku, odnosno jeziku koji su istraživači zaticali na

⁶ Sličnu situaciju pripoveda i Spira Kalik, koji je na putu kroz Maćedoniju upitao jednog dečaka da li je Srbin, te dobivši odgovor da je Bugarin, potpitao kako je to moguće kada govori srpski, na šta je dečak odgovorio „Takoj mi kazaja učitel, da sum Blgarin, a tatko mi kaže da sum Srbin, kak i on“ (Калик, 1894, 21).

spomenicima srednjovekovne srpske države, nego li savremenom književnom srpskom jeziku (Гопчевић, 1890, 250–257).

Međutim, kao što je i sam Jovan Cvijić primetio, ovakav način korišćenja filologije imao je nedostatke. S jedne strane, sami istraživači su često nepouzdati i prepoznaju stvari koje su im bliske, dok, s druge strane, govornici lako menjaju i prilagođavaju svoj jezik u skladu sa potrebama i situacijama.⁷ Činilo se da je etnografija obećavala pouzdaniju metodu, jer se zasnivala na proučavanju običaja i usmenog predanja koja, kao što se verovalo, sežu sve do mitskog, pred-istorijskog vremena. Zapravo, uspon modernog nacionalizma temeljio se i bio je neraskidivo vezan za disciplinu etnografije, odnosno etnologije. Nacionalizam se zasnivao na idejama „autentičnosti“, te je proučavanje folkloru, u vidu otkrivanja i konzervacije zaboravljenih, drevnih ili ugroženih slojeva kulture, od svog početka predstavljalo snažan instrument u rukama nacionalističke ideologije. Interesovanje za proučavanje „narodne kulture“ razvijalo se u sprezi sa idejama nacionalizma, te su studije folkloru, kroz diskurse o „autentičnosti“, predstavljale izvor naučnih argumenata o prirodnim i istorijskim pravima nacije (up. Bendix, 1997). Razumevanje etnologije kao neodvojivo od ideje kolektiva i naroda, odnosno nacije, bilo je izraženo i u delima srpskih naučnika na prelazu iz devetnaestog u dvadeseti vek; Tihomir Đorđević u svom spisu *O etnologiji* iz 1906. godine iznosi stanovište da „etnologija iznosi ne misli pojedinca već naroda, grupa“, te da „etnologa ne interesuje ono što bi pojedinac smatrao kao dobro, istinito i lepo ili što je po njegovom mišljenju i volji, već ono što odgovara opštoj misli naroda“ (Đorđević, 1906, 5). Stvaranje kauzalne veze između običaja i nacije bilo je takođe značajno, jer je na taj način pitanje nacije prestajalo da bude pitanje voluntarističke pripadnosti i postajalo pitanje dovedeno do nivoa svakodnevnih običajnih praksi, koje se putem etnologije kao nauke mogu pouzdano istražiti i opisati.

Etnolozi i putopisci koji su istraživali Staru Srbiju i Makedoniju pokušavali su stoga da pokažu da slovensko stanovništvo ovih krajeva Osmanskog carstva ima iste običaje i srodni folklor kao Srbi u „severnim krajevima“, odnosno u Kraljevini Srbiji i Austrougarskoj. Kao najznačajniji indikator srpske tradicije isticano je obeležavanje krsne slave porodičnog zaštitnika-svetitelja. U ovom se slažu autori poput Tihomira Đorđevića, Spiridona Gopčevića i Milojka Veselinovića, opisujući pri tom slavske običaje i poredeći ih sa njima bliskim običajima u samoj Srbiji (Đorđević, 1920, 155; Gopčević, 1890, 259–263). Autori poput Miloša Milojevića i Milojka Veselinovića bavili su se običajima Stare Srbije prikazujući ih u okviru širih razmatranja srpskih običaja. Tako Milojević u prvoj knjizi svoje studije *Pesme i običaji ukupnog naroda srbskog* prenosi pesme zapisane u Staroj Srbiji, sa komentarima o njihovoj upotrebi u okviru obreda karakterističnih za srpske običaje (Милојевић, 1869). U ovom diskursu posebno mesto zauzima obimna studija ruskog konzula u Prizrenu, Ivana Stepanovića Jastrebova (Иван Степанович Ястребов), o običajima i pesmama Srba iz okoline Prizrena, Peći, Debra i reke Ibar

⁷ Karadžić je i sam 1861. izjavio da „ako hrvatski rodoljubi ne mogu da se saglase sa ovom [jezičkom] na razumu zasnovanom podjelom, onda se za sada ne može ništa drugo uraditi nego da se razlikujemo po vjeroispovesti ili vjeri“ (Зундхаусен, 2009, 103–104).

(Ястрѣбов, 1886).⁸ Jastrebov detaljno opisuje običaje koji se, po pravilu, vezuju za crkvene praznike i beleži pesme koje se tom prilikom pevaju, krećući se u sličnom krugu tema kao Gopčević i Milojević, a posebno izdvajajući slavu, te obeležavanje Đurđevdana uz takozvane biljarske pesme. Predstavljajući svoj tekst kao „putničke beleške“, Jastrebov zapravo nudi specifični hibrid putopisne proze, etnografske studije i zbirke „sakupljenih“ narodnih pesama.

U sagledavanju folkloru u užem smislu reči – narodne usmene tradicije, narodnih pesama, materijalne kulture – takođe su razvijane odgovarajuće strategije da bi se na „objektivan“ i naučni način mogao označiti kao srpski. Prikupljene narodne pesme najpre su podvrgavane jezičkoj analizi, koja bi trebalo da pokaže da su zaista spevane na srpskom, a ne na suparničkom, bugarskom jeziku. Tematika, odnosno analiza motiva koji se pojavljuju u ovim pesmama bila je podjednako bitna, ako ne i značajnija za određivanje nacionalne pripadnosti. Podrazumevalo se da svaka nacija poseduje sopstveni pesnički senzibilitet, prema kojem se tvorevine njene usmene tradicije mogu jasno razlikovati od tvorevina drugih nacija, te se postavljalo pitanje u čemu se ogleda ovaj unikatni senzibilitet i kako ga prepoznati (Leerssen, 2012, 11–26). Pominjanje ličnosti iz srpske srednjovekovne istorije isticano je kao dokaz da pesma pripada srpskoj naciji, a kao najznačajnijeg protagonistu u pesmama iz Stare Srbije i Mačedonije komentatori su izdvajali Kraljevića Marka (Gopčević, 1890, 264; Jovanović, 2010, 34–36). Jastrebov neretko prilaže varijante pesama iz već kanonskih Karadžićevih zbirki, a uporednom analizom motiva iznosi tezu da je Kosovo Stara Srbija i u pesničkom smislu, kao teritorija na kojoj je nastalo pesničko jezgro srpske narodne poezije, odakle je ona migrirala na sever i severozapad (Jovanović, 2010, 38). Konačno, brojne ilustracije narodnih nošnji koje se nisu pojavljivale samo u naučnim studijama već i u ilustrovanim časopisima, kao što je *Nova iskra*, imale su za cilj da približe materijalnu kulturu stanovništva Stare Srbije i Mačedonije čitalačkoj publici na severu, te da i na ovom nivou jasno predoče zajednički jedinstveni nacionalni i kulturni prostor.⁹

Istraživači-etnografi su naglašavali da je njihov govor o jeziku, folkloru i običajima neodvojiv od teritorije koju bi ovaj materijal trebalo da reprezentuje, te njihovi etnografski projekti stoga predstavljaju *par excellence* primere mapiranja nacije. Bilo da se narodna umetnost i običaji razmatraju u okviru putopisne proze, bilo da je reč o etnografskim studijama, oni su uvek jasno geografski određeni, dok se o vremenskoj dimenziji njihovog nastanka govori tek u izuzetnim prilikama. Etnografi i putopisci po pravilu posmatraju populaciju jednog kraja kao izrazito stabilnu, te zaključujući o njenom nacionalnom određenju, ujedno mapiraju „domovinu“ same nacije. Kako Holm Zundhausen (Holm Sundhaussen) ističe, etnologija u Srbiji je od samog svog nastanka

⁸ Cvijić zaključuje: „Nije jasno i danas da li su makedonski govori zaseban južno-slovenski jezik s više dijalekata, ma da je to gotovo neverovatno, ili su ti govori, i u koliko su, u celini bliži bugarskom ili srpskom jeziku“ (Цвијић 1906, 18).

⁹ Iako Jastrebovljeva studija nije bila prevedena na srpski jezik, već je pisana na ruskom jeziku čiji je pravopis tada bio bliži slavenoserbskom, ona je oglašavana u srpskoj štampi, na primer u listu *Srpstvo*, sa prevedenim naslovom, te se može zaključiti da je bila dostupna i razumljiva čitalačkoj publici u Beogradu.

„imala ključnu ulogu u mentalnom uobličenju nacije i legitimisanju teritorijalnih aspiracija“ (Зундхаусен, 2009, 209). U kojoj meri je prostorno mišljenje nacije upisano u samu metodu etnologije svedoči i studija Tihomira Đorđevića o određenju ove discipline, u kojoj autor iznosi mišljenje da, s obzirom na to da je folklor nerazdvojan od nacije, etnolog, koji ima za zadatak da ispita jedan narod, treba da se ograniči na „oblast toga naroda“, te da skuplja gradivo i tumači „ono što je za taj narod i njegove pojave i oblike karakteristično“, „baveći se [folklorom] na ograničenoj teritoriji jednoga naroda ili jedne ograničene oblasti“ (Đorđević, 1906, 12.). Na drugom mestu Đorđević je bio još eksplicitniji:

Nаш folklor ima za nas i *politički značaj* jer je on moćno sredstvo za određivanje nacionalnih granica. Njime je narodni pojam povukao sam sebi nacionalnu među. Jedan isti predmet istim jezikom i istim načinom izražen od Jadranskog mora do Balkana i od Belog mora do Budima, ne znamo šta bi drugo mogao označavati do to da je produkt duha i tekovina *jednog naroda*. (Đorđević, 1984, 19)

Ovakva upotreba etnografije krajem devetnaestog i početkom dvadesetog stoleća bila je uobičajena i u širim evropskim okvirima, a njena politička uloga je posebno bila izražena u graničnim oblastima, gde nacionalna pripadnost populacije nije bila do kraja određena. Paradigmatičan primer predstavlja studija Leona Dominijana (Leon Dominian) iz 1917. godine o ulozi jezika i običaja u uspostavljanju granica u Evropi, koja je imala i neposrednog političkog uticaja na tok versajskih pregovora (Dominian, 1917; up. Leerssen, 2012, 18–19). Upravo u kontekstu uloge etnologije kao discipline mapiranja nacije potrebno je posmatrati i izražen zaokret etnologa ka ruralnom, te visoko vrednovanje seoske kulture i folklor, koje će postati izražena odlika čitavog nacionalističkog diskursa. Urbane populacije ne samo da su bile nestabilne i sklone migracijama, već su se, na području Stare Srbije i Maćedonije, jasno kosile sa aspiracijama srpske intelektualne elite, imajući u vidu da je u njima dominirala osmanska kultura. Nasuprot tome, smatralo se da je ruralna populacija kulturalno bila sedelačka, te da može poslužiti kao „autentični“ izvor etnografskog materijala, kao repozitorijum bezvremenske oralne tradicije i kao podesan objekat za projekat mapiranja.¹⁰

Vrhunski mehanizam etnologije kao nauke mapiranja nacije svakako su bile „etnografske karte“, koje su po pravilu prilagane uz etnološke studije, ali i uz putopisnu prozu. Etnografske mape Stare Srbije i Maćedonije bile su, s jedne strane, kao medij prikazivanja naučnih rezultata izrazito zavodljive, a, s druge, konstruisane i često upadljivo proizvoljne. Još više nego u slučaju putopisa, ove mape su proizvođene u međunarodnoj areni, u otvorenom sukobu sa (etno)kartografima koji su podržavali rivalske nacionalističke projekte i koji su imali drugačija viđenja mogućih rešenja Istočnog, od-

¹⁰ O problemu ruralnog kod Đorđevića up. Čolović 2000, 143–155.

nosno Makedonskog pitanja. Ove mape se međusobno nisu razlikovale samo po određivanju granica, već i po tome koje etničke kategorije treba „razgraničiti“. Na etnografskoj karti Miloša Milojevića mogu se pronaći Srbo-Mačedonci, Srbo-Bugari, Srbo-Rašani, te srpski nacionalni prostor praktično prekriva najveći deo mapiranog Balkanskog poluostrva, dok su na Gopčevićевой naznačeni „Grci srpskog porekla“, „Albanci srpskog porekla“, te „Srbi muhamedanci“. Zanimljivo je da je Cvijić početkom dvadesetog stoleća izrazito kritički analizirao ovu praksu izrade etnografskih karata, zaključujući da „na svima bugarskim etnografskim kartama označeni su svi makedonski Sloveni kao Bugari, na srpskim kao Srbi, a na grčkim su označeni grčkom bojom ne samo Grci, nego i većina ili svi makedonski Sloveni“ (Цвијић, 1906, 53). Međutim, Cvijić je i sam proizveo niz etnografskih karata između 1906. i 1918. godine i u njima je „makedonske Slovene“ čas uklanjao čas vraćao na mapu Balkana, pomerao granicu između Srba i Bugara, te drugojačije kolorisao kartu ne bi li oblast Mačedonije prikazao kao blisku Srbiji. Činjenica da etnologija nije mogla da se otrgne potrebi da se izrazi u mapama (koje po svojoj prirodi ukidaju mogućnost prikazivanja heterogenosti kultura jednog geografskog područja) još jednom govori o njenom bazičnom nacionalnom i teritorijalnom principu istraživanja, te o suštinskim nacionalno-političkim konotacijama od kojih nikada nije bila razdvojena.

Opisivanje jezika i folklora bilo je neizostavni deo putopisa iz Stare Srbije i Mačedonije i ujedno jedan od važnih mehanizama putem koga su putopisci predstavljali ove predele kao deo srpske domovine. Upravo opisujući, sakupljajući i proučavajući jezik i folklor putopisci su mogli da iz navodno objektivne perspektive dokažu da ovi krajevi pripadaju srpskoj domovini, ali i da svoje iskustvo približe čitalačkoj publici u Kraljevini Srbiji i Austrougarskoj. Na kraju krajeva, njihovi zaključci su, po pravilu, govorili u prilog toga da između jezika i običaja Srba u Kraljevini i Dvojnoj monarhiji, s jedne, i stanovništva Stare Srbije, s druge strane, nema ključnih razlika i međa koje bi dovele do kulturalnog nerazumevanja pripadnika ove dve populacije. Naprotiv, njihova iskustva govorila su o tome da je, sudeći u skladu s tim kriterijumima, reč o istom narodu, koga ne samo što povezuju etničko poreklo i rasne karakteristike, već i jedinstvena kultura, folklor i jezik.

Međutim, važno je takođe primetiti i razlike u mehanizmima naučne apropijacije teritorija između prostora koji je označavan kao Mačedonija, gde je suparnička nacija bila bugarska, te Stare Srbije u užem značenju te reči, odnosno Kosova i severne Albanije, koje je većinski bilo naseljeno albanskim stanovništvom. Dok su u prvom slučaju putopisci i naučnici u punoj meri razmatrali aktuelne demografske podatke, kao i jezičku i običajnu praksu, pokušavajući da dokažu da je makedonsko stanovništvo bliže srpskoj nego li bugarskoj naciji, u drugom slučaju putopisci su često ignorisali realnost koristeći se ekskursima u polje istorije, geografije, ili pak dubioznim interpretacijama demografske slike. Krećući se kroz Staru Srbiju putopisci su stvarali pripovedačku iluziju da se kreću u svojevrstnom istorijskom vremenu, a njihove refleksije bile su usmerenije na srednjovekovnu istoriju i geografske odlike predela, nego na aktuelni život zajednice. Konačno, kada je trebalo sagledati demografske podatke, putopisci su neret-

ko tvrdili da je stanovništvo koje se ne identifikuje sa srpskom nacijom, jezikom, odnosno pravoslavnom religijom, ili skoro pokršteno i prevedeno u drugi jezik, ili skorije doseljeno. Na ovaj način, ne samo što su se teritorije Stare Srbije nedvosmisleno označavale kao srpske, već se unapred prejudiciralo ukidanje političkih prava i prava izjašnjavanja celokupnom nesrpskom stanovništvu, koje je često sagledavano kao „nečisto“, opasno, rasno i kulturalno drugo.

Na osnovu predočene analize može se zaključiti da su za stvaranje mita o Staroj Srbiji bili potrebni podaci koji su neretko fabrikovani ili tendenciozno interpretirani, ali i diskurzivni kontekst u kome su ti isti podaci predočavani kao direktno iskustvo naratora i nedvojbeno istina. Konačno, načini na koji su podaci o Staroj Srbiji prezentovani bili su osmišljeni na takav način da kod čitaoca probude afektivne reakcije i da pobude poistovećivanje individue sa nacijom kao zamišljenom zajednicom. Kao takav, diskurs putopisa iz Stare Srbije proizveden je u mehanizam prisvajanja teritorija u korist projekta srpskog nacionalizma, te odricanja političkih prava aktuelnim stanovnicima oblasti označene kao Stara Srbija, a pre svega albanskom stanovništvu. Političke konsekvence ovog projekta su dugoročne, imajući u vidu da su mnoga viđenja srpskih intelektualaca sa prelaza iz devetnaestog u dvadeseti vek i dalje živo prisutna u diskursu srpskog nacionalizma, ali i da se navedeni tekstovi neretko i dalje aktivno koriste za opravdavanje brojnih nacionalističkih teza, o čemu svedoče ponovna izdanja i reprinti pojedinih putopisa bez ikakvog adekvatnog kritičkog osvrtu na kontekst nastanka ovih dela, ali i nekritičko korišćenje pseudonaučnih podataka u savremenim naučnim radovima (poput izrada anahronih „etničkih karti“, up. ВЕМИЋ, 2005). Kritičko suočavanje i kontekstualizovanje ovih tekstova otkriva nam, stoga, u kojoj meri su „istine“ na kojima počiva određeni diskurs nacionalizma i same fabrikovane u ranijim fazama razvoja date ideološke matrice.

Literatura:

ANDERSON, B. (1991) *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Revised edition. London i New York: Verso.

BENDIX, R. (1997) *In Search of Authenticity. The Formation of Folklore Studies*. Madison i London: University of Wisconsin Press.

ČOLOVIĆ, I. (2000) *Politika simbola. Ogledi o političkoj antropologiji*. Drugo, ilustrirano izdanje. Beograd: Biblioteka XX vek.

DOMINIAN, L. (1917) *The Frontiers of Language and Nationality in Europe*. New York: American Geographical Society.

GEARY, P. J. (2007) *Mit o nacijama: srednjovekovno poreklo Evrope*. Prev. D. Parenta. Novi Sad: Cenzura.

HEIM, M. (1966) *Spiridion Gopčević. Leben und Werk*. Wiesbaden: Harrassowitz.

JOVANOVIĆ, B. B. (2010) I. S. Jastrebov – skupljač naših najstarijih narodnih pesama na Kosmetu. *Književni pregled* 3. 23–39.

LEERSEN, J. (2012) Oral Epic: The Nation Finds a Voice. U T. Baycroft i D. Hopki (ur.). *Folklore and Nationalism in Europe during the Long Nineteenth Century*. Leiden: Brill. 11–26.

PROMITZER, C. (2015) Austria and the Balkans: Exploring the Role of Travelogues in the Construction of an Area. U C. Promitzer, S. Gruber i H. Heppner (ur.). *Southeast European Studies in a Globalizing World*. Münster: LIT Verlag. 189–206.

TRIFUNOVIĆ, B. (2014) *Collective Memory and the Sites of Memory in the Serbian Discourse on Old Serbia*. Doctoral thesis, Faculty of "Artes Liberales", University of Warsaw. Dostupno na <https://depotuw.ceon.pl/handle/item/1021> (pristupljeno 15. VI 2015).

BATAKOVIĆ, D. T. (1988) *Savremenici o Kosovu i Metohiji. 1852–1912*. Beograd: Srpska književna zadruga.

VEMIĆ, M. (2005) *Etnička karta dela Stare Srbije. Prema putopisu Miloša Milojevića 1871–1877. god.* Beograd: SANU, Geografski institut Jovan Cvijić.

GOPČEVIĆ, S. (1890) *Stara Srbija i Makedonija*. Prev. Milan Kasumović. Beograd: Parna štamparija Dim. Dimitrijevića.

ĐORĐEVIĆ, T. (1984) *Naš narodni život*, IV. Ur. I. Čolović. Beograd: Prosveta.

ĐORĐEVIĆ, T. R. (1906) *O etnologiji*. Beograd: Štamparija Svetozara Nikolića.

ĐORĐEVIĆ, T. R. (1920) *Makedonija*. Pančevo: Izdavačka knjižara „Napredak“.

ZUNDHAUSEN, H. (2009) *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*. Prev. T. Bekić. Beograd: Clio.

JOVANOVIĆ, J. M. (1938) *Nušić kao konzul*. Srpski književni glasnik 53. 259–269.

KALIK, S. (1894) *Iz Beograda u Solun i Skoplje s Beogradskim pevačkim društvom*. Putničke beleške. Beograd: Štamparija P. K. Tanaskovića.

KARADŽIĆ, V. S. (1972) *Etnografski spisi*. Ur. M. S. Filipović. Beograd: Prosveta.

MAKULJEVIĆ, N. (2006) *Umetnost i nacionalna ideja u XIX veku. Sistem evropske i srpske vizuelne kulture u službi nacije*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

MILOJEVIĆ, M. S. (1869) *Pesme i običaji ukupnog naroda srbskog. Knj. 1. Obredne pesme*. Beograd: Državna štamparija.

MILOJEVIĆ, M. S. (1871) *Putopis dela Prave – Stare – Srbije*. Beograd: Glavna srp. knjižara Jovana D. Lazarevića.

MILOJEVIĆ, M. S. (1881) *Narodopisni i zemljopisni pregled srednjeg dela prave (Stare) Srbije: sa etnografskom mapom srpskih zemalja u kneževinama: Srbiji, Crnoj Gori, Kraljevini Rumuniji, Austro-Ugarskoj i Turskoj carevini*. Beograd: Zadruga štamparskih radnika.

NOVAKOVIĆ, S. (1889) *Đ i Ć u makedonskim narodnim dijalektima*. Beograd: Kralj. srpska državna štamparija.

NOVAKOVIĆ, S. (1894) *S Morave na Vardar. Po zidinama Carigrada. Brusa. Putne beleške*. Beograd: Kraljevska srpska državna štamparija.

NOVAKOVIĆ, S. (1906) *Dva dana u Skoplju*. 14–15–16 jul 1905. Beleške i razmišljanja s puta. Godišnjica Nikole Čupića 25. 1–58.

NUŠIĆ, B. Đ. (1894) *Kraj obala Ohridskoga jezera*. Beleške iz 1892 godine. Beograd: Državna štamparija Kraljevine Srbije.

NUŠIĆ, B. Đ. (1902) *Kosovo. Opis zemlje i naroda, sv. 1*. Novi Sad: Matica srpska.

NUŠIĆ, B. Đ. (1902) *S Kosova na Sinje More. Beleške s puta kroz Arbanase 1894. godine*. Beograd: Dvorska knjižara Mite Stajića.

- NUŠIĆ, B. Đ. (1903) *Kosovo. Opis zemlje i naroda. sv. 2.* Novi Sad: Matica srpska.
- PEKOVIĆ, S. (ur.) (2001) *Knjiga o putopisu. Beograd: Institut za književnost i umetnost.*
- SREĆKOVIĆ, P. (1882) *Putničke slike. Treća slika. Podrim i Metohija.* Letopis Matice srpske 130, 12–35.
- STANKOVIĆ, T. P. (1910) *Putne beleške po Staroj Srbiji 1871–1898.* Beograd: Štamparija Đ. Munca i M. Karića.
- STOJANOVIĆ, D. (2007) *Turizam i konstrukcija socijalnog i nacionalnog identiteta u Srbiji krajem 19. i početkom 20. veka.* Godišnjak za društvenu istoriju 13. 41–59.
- CVJIĆ, J. (1904) *Geografski položaj i opšte geografske osobine Makedonije i Stare Srbije.* Srpski književni glasnik 11. 115–153
- CVJIĆ, J. (1906) *Promatranja o etnografiji makedonskih Slovena.* Beograd: G. Kon.
- JURIŠIĆ, G. I. (1852) *Dečanski prvenacъ. Opisanie manastira Dečana, Diploma kralя Dečanskogъ, Opisanie Ipekske Patriaršie, mnogi stari zdanija, mnogi mesta stare Srbije i Kosovskogъ поля.* Novi Sad: Nar. knyigopечатня Dan. Medakovića.
- ЯСТРЕBOB, I. S. (1886) *Обычaи и песни турецкихъ сербовъ. Въ Призрена, Ipeka, Morava и Dibra. Изъ путевыхъ записокъ.* S.-Peterburgъ: Типографія В. С. Балашева.

Srdan Atanasovski

Institute of Musicology

Serbian Academy of Sciences and Arts

Production of Old Serbia: Following the Travel-Writers, Tracing the Folklore

Abstract:

In this paper I analyse the travelogues from Old Serbia, which were a developed literary genre in Serbia at the end of the long nineteenth century, as a mechanism of vindicating the territorial claims of the discourse of Serbian nationalism. In the period when the portrayed lands were under Ottoman rule and deemed inaccessible to most of the Serbian population, which regarded them as the core of their national territory, these travelogues were unique way for the public to gain first-hand information about these lands. After a brief historical overview of the development of the genre, I analyse the literary mechanism through which these lands were efficiently labeled as Serbian. I particularly discuss the importance of scientific data copiously provided in the travelogues, on the issues of languages, customs, etc.

Keywords:

Serbian nationalism, Old Serbia, Macedonia, travelogues, ethnography

Milan Miljković

Institut za književnost i umetnost, Beograd

Prilog analizi medijskih predstava o Albancima u srpskoj štampi 1912–1913

Apstrakt:

Za vreme Prvog balkanskog rata (1912–1913), u srpskoj periodici izašao je značajan broj priloga koji su doneli niz različitih predstava o albanskom stanovništvu – o njegovoj kulturnoj, društvenoj i političkoj irelevantnosti kada su u pitanju nove teritorijalne raspodele na Balkanu, nakon završetka ratnih dejstava.

Nastojaćemo da u ovom radu opišemo i analiziramo pomenute medijske reprezentacije kako bismo utvrdili stepen njihove ideološke i tematske koherentnosti, i odredili u kojoj meri su ove predstave korespondirale sa tadašnjom zvaničnom retorikom srpske vlade po pitanju nacionalnih aspiracija Albanaca. Takođe, pokušaćemo da mapiramo glavne tendencije i narative u proizvodnji stereotipa o albanskom etničkom, kulturnom i političkom identitetu, osvrćući se u izvesnoj meri i na to kako su fikcionalni, odnosno dokumentaristički aspekti tekstova u srpskoj periodici oblikovali stavove srpske javnosti.

Analizu predstava o Albancima zasnovali smo na odgovarajućem reprezentativnom uzorku, formiranom na osnovu nekoliko najznačajnijih glasila onog vremena u Srbiji: *Politika*, *Radničke novine*, *Srpski književnih glasnik*, *Delo*, *Ilustrovana ratna kronika* (Beograd), *Ilustrovana ratna kronika* (Novi Sad)

Ključne reči:

Prvi balkanski rat, srpska periodika, reprezentacija, stereotipi, Albanci, nacionalizam

Ovaj rad predstavlja pokušaj utvrđivanja tematskih i narativnih obrazaca putem kojih se na stranicama srpske periodike konstituisala mreža „znanja“ i uverenja o Albancima, kao o etničkom, kulturnom i političkom subjektu u periodu Prvog balkanskog rata – od oktobra 1912. do aprila 1913. Imajući u vidu činjenicu da su štampani mediji u Srbiji intenzivno izveštavali o najrazličitijim događanjima tokom trajanja ratnih dejstava – diplomatske inicijative i potezi velikih sila, borbe i pomeranja linije fronta, dešavanja u samoj Srbiji, izveštaji o stanju srpskog stanovništva u prekograničnim predelima – i pritom neretko uspostavljali paralele između prethodnih ratova i sukoba u kojima je učestovalo srpsko stanovništvo (npr. rat 1976–1978, Prvi srpski ustanak, Kosovska bitka), namera nam je da razmotrimo na koji način su se predstave o Albancima uklapale u diskurs zvanične spoljnje politike Srbije čija se ekspanzionistička retorika mogla čuti godinama unazad (a posebno od 1903.¹¹) za skupštinskom govornicom. Neprestano se stvarala atmosfera urgentnosti oslobođenja „sveg srpstva“, što postaje primarni politički cilj kojem će Srbija tokom 1912. i 1913. podrediti sve svoje resurse.

Premda se Prvi balkanski rat i u savremenoj domaćoj historiografiji predstavlja kao otegotvorenje oslobodilačkih i emancipatorskih napora spoljnje politike Kraljevine Srbije, ishod tog rata proizveo je brojne političke, društvene i nacionalne tenzije na tlu Balkana, budući da rezultatima mirovnih pregovora na kraju nije bila zadovoljna nijedna od učesnica u ratovima. Među balkanskim narodima je zavladao uverenje da su velike sile oštetile njihove legitimne interese, izneverivši njihova politička očekivanja, što je za posledicu imalo kreiranje dubokog, istorijski trajnijeg osećanja nezadovoljstva i neprestanog „iščekivanja“ povoljnijih uslova u budućnosti kada će se ta nepravda ispraviti (Stojanović, 2010, 259–267). Kada je reč o Srbiji, nezadovoljstvo je bilo vezano za austrougarsko osujećivanje srpske politike izlaska na more, formiranje autonomne Albanije, ali i za probleme koji će se umnožavati velikom brzinom na novopripojenim teritorijama sa većinski albanskim stanovništvom – pogranični sukobi, odmetničke grupe kačaka, uvođenje prinudne uprave – koje su, nakon skupštinskih predloga i rasprava, ostale na kraju izuzete iz ustavnog poretka Kraljevine Srbije (Popović-Obradović, 2008, 253).

S obzirom na to da nam je namera da istražujemo medijske slike, artikulisane u različitim štampanim glasilima tokom 1912–1913, pitanje istorijske ili dokumentarne verodostojnosti ostaće nužno u pozadini, budući da ju je sa ove vremenske distance teško ili skoro nemoguće precizno ustanoviti, ali i zato što nas na prvom mestu interesuje koje su se to medijske predstave nudile, i to pre svega beogradskoj javnosti koja tokom Prvog balkanskog rata nije bila neposredno vezana za front. Pokušaćemo da rekonstruišemo najfrekventnije narative i slike koje se pojavljuju u srpskoj štampi u tim godinama, te da ih grupišemo u nekoliko segmenata; da ukažemo na postojanost određenih predstava i njihov odnos prema javnim političkim diskursima, odnosno na

¹¹ Nakon majske atentata na kralja Aleksandra Obrenovića i kraljicu Dragu Mašin vlast u Srbiji preuzima Radikalna stranka, na čelu sa Nikolom Pašićem, tako da njihov diskurs patriotizma, nacionalne dužnosti oslobođenja sveopšteg srpstva van granica Srbije, kao i spoljnja politika prema Austro-Ugarskoj praeena izraženim rusofilskim diskursom, dobijaju na izrazitom značaju i snazi, ne samo u parlamentarnom životu već i šire.

funkciju mahom negativnih slika o Albancima u kontekstu spoljopolitičkih ciljeva Srbije i njenih napora da legitimiše teritorijalnu ekspanziju i odnos prema susedima. Takođe, pošto politička i društvena scena nisu bile ideološki homogene već su predstavljale polje stalnog pregovaranja, izdvojicemo i one kontradiskurse koji su svojim socijaldemokratskim usmerenjem otkrivali tamnu stranu ideološke homogenosti u pogledu prikazivanja Albanaca na stranicama srpske štampe.

Među odabranim periodičkim publikacijama našli su se naslovi koji pokrivaju s jedne strane suprotstavljene ideološke i uređivačke politike dnevnih listova (*Politika*¹² kao list političkog centra i *Radničke novine*¹³ kao glasilo socijaldemokratske orijentacije), a sa druge obuhvataju magistralne književno-naučne časopise koji su u to vreme u Srbiji i okruženju bili veoma čitani, uživajući uzorni status publikacija koje su oblikovale aktuelne kulturne obrasce Srbije – *Srpski književni glasnik*¹⁴ i *Delo*¹⁵. Na kraju, tu su i dva specijalizovana ratna časopisa (*Ilustrovana ratna kronika*, beogradska i novosadska),¹⁶ čija je propagandna funkcija bila najizraženija.

Istraživanjem odabrane časopisne građe, utvrđeno je da su glavni narativi o Albancima u najvećoj meri negativno artikulisani, a da bi se tematsko-motivski kompleks mogao podeliti na tri manje celine: prva se odnosi na reprezentaciju Albanaca kao vojnika i boraca angažovanih na strani Turske, druga na pretresanje pitanja o autentičnosti porekla i istoriji albanskog naseljavanja Kosova, Metohije i Makedonije do početka dvadesetog veka, a treća (najveća prema broju pronađenih primera) na predstavljanje albanskog stanovništva putem figura evropskog kolonijalnog diskursa. Albanski narod se u većini srpskih štampanih medija tokom Prvog balkanskog rata pojavljuje kao amorfan, nekoherentan plemenski ili predplemenski entitet koji nije izgradio svest niti uslove za ravnopravno uključivanje u krug civilizovanih naroda Balkana, odnosno Evrope.

¹² *Politika* predstavlja jedan od najstarijih listova u Srbiji. Pokrenut je 1904. godine ali i danas izlazi. U odnosu na druge dnevne listove, koji su često bili glasila političkih partija ili vlade, *Politika* je od pokretanja trebalo da bude primer nezavisnog i neutralnog lista. Međutim, u kontekstu izveštavanja o Albancima u Prvom balkanskom ratu, *Politika* je bila jasno na tragu vladine politike. Detaljnije: Cindori 2010.

¹³ *Radničke novine* predstavljaju glasilo socijaldemokratske provenijencije, čija se urednička i vlasnička struktura dinamično menjala; od značajnijih uredničkih imena treba izdvojiti Dimitrija Tucovića, Dragišu Lapčevića, i Dušana Popovića. Detaljnije: <http://www.vbs.rs/scripts/cobiss?command=DISPLAY&base=70000&rid=24449292&fmt=11&lani=sc>

¹⁴ *Srpski književni glasnik* predstavlja najbolji i najuticajniji književni časopis u Srbiji na početku 20. veka. Izlazio je od 1901. do 1914. godine, okupljajući najbolji krug saradnika, a predvođen Jovanom Skerlićem i Bogdanom Popovićem kao najznačajnijim kritičarima. Prema statistici Narodne biblioteke Srbije, bio je jedno od najčitanijih književnih glasila. Detaljnije: Vitošević 1990.

¹⁵ *Delo* je u pogledu književnosti bilo u senci *Glasnika*, ali je predstavljalo jedan od najznačajnijih političkih i naučnih časopisa. Izlazilo u dve serije: 1894–1899, 1902–1915. Prema statistikama Narodne biblioteke Srbije, *Delo* je zauzimalo drugo ili treće mesto po čitanosti. Detaljnije: Ivanić 2008, Vitošević 1990.

¹⁶ Beogradska *Ilustrovana ratna kronika* izlazila je dvaput nedeljno, četvrtkom i nedeljom (uz izvesne prekide). Glavni urednik i vlasnik bio je Sv. M. Grebenac. Časopis je izlazio od oktobra 1912. do 10. marta 1913. Novosadska *Ilustrovana ratna kronika* izlazila je jednom nedeljno, preuzimajući neretko članke iz drugih beogradskih časopisa. Štampana je u Novom Sadu dok je glavni urednik bio Kamenko Subotić; izlazila od 18. oktobra 1912. do 3. oktobra 1913.

Ipak, treba naglasiti da negativne predstave o Albancima nisu bile jedine u javnom prostoru Srbije, pošto je paralelno sa njima postajala drugačija medijska „struja“ koja je pružala uravnoteženiju sliku stanja na terenu ratnih dejstava. Među njima treba izdvojiti *Radničke novine* čiji su tekstovi, u pogledu rešavanja problema između politika srpskih i albanskih elita tokom 20. veka, i danas aktuelni. Tu aktuelnost duguju ponajviše svom antiratnom diskursu, zalaganju za balkansku federaciju suverenih država koje poštuju prava manjinskih zajednica i oštroj kritici velikonacionalnih državnih projekata koji su unapred osuđeni na pogubne ishode zbog demografske izmešanosti na Balkanu.

Albanci kao vojnici

S obzirom na ambivalentnu prirodu albansko-turskih odnosa do 1912. godine i javno proklamovane ciljeve drugih balkanskih država, Albanci su se tokom Prvog balkanskog rata uglavnom borili na strani Osmanskog carstva, strahujući (ne bez razloga) da promene balkanskih granica neće uvažiti njihove aspiracije, definisane u okviru albanskog nacionalnog pokreta. Mediji u Srbiji veoma su često (*Politika* i *Ilustrovana ratna kronika*) prikazivali albansku borbu kroz prizmu dve dominantne slike: albanske trupe su prikazane ili kao otelotvorenje kukavičluka ili kao čista negacija pojma vojničke časti; u sukobu sa srpskim jedinicima albanski vojnici se uglavnom u strahu i pometnji razbeže, čak i kada su vojno i brojčano nadmoćniji; ili pak, na prytvoran i licemeran način prevare srpske jedinice tako što istaknu belu zastavu, a onda ih iz zasede, iz porodičnih kuća mučki napadaju („Arnautska zverstva i nasilja“, *Ilustrovana ratna kronika*, 30. decembar 1912, I, 20, 6-8). U kvantitativnom pogledu, tekstova o Albancima kao vojnicima-kukavicama je daleko manje, tako da pseudosvedočenja ili različite dokumentarne anegdote sa fronta o izdajničkim postupcima albanskih boraca preovlađuju na primer na stranicama *Politike*, pri čemu se ti postupci uvek stavljaju u okvir priče o inherentnoj prirodi albanskog mentaliteta. Sudeći prema srpskim medijima, Albancima ni običajni zakoni i etički principi (poput poznate *bese*) nisu od važnosti, već u prvi plan izbijaju „urođena i prirodna“ sklonost izdaji, što kod vojnika uliva nepoverenje, a kod beogradske publike treba da stvori animozitet prema albanskom stanovništvu.

Tako se na naslovnoj strani *Politike* (H. „Kroz kačanički klanac“, 21. oktobar 1912, 3148, 1) ističe ta „uhodana“ praksa Albanaca koji se prvo predaju, isticanjem bele zastave, ali ne predaju oružje već ga sakriju po kućama da bi, kada srpske jedinice uđu u mesto, iznenada zapucali na njih. Stoga autor članka napominje: „iskustvo nas je naučilo da budemo oprezni. Opšte je verovanje bilo da Arnautin nikada nije pokoran“ dok „besa poludivljih Arnauta ne znači apsolutno ništa. Arnautin je sav samo zločin, pomešan sa podlošću i prevarom“ (1). Objašnjenje takvih postupaka albanskih boraca temelji se na ideji da nije reč o otporu koji su uslovile specifične istorijske okolnosti života albanske zajednice koja je onda 1912–1913 opravdano strahovala od postupaka balkanskih vojski (srpske i grčke), već o duboko ukorenjenom simptomu „arnautske prirode“ koja se u pojedinim tekstovima homogenizuje do tačke negiranja bilo kakve po-

misli na to da se ta priroda može promeniti pod uticajem novih okolnosti, dolaska oslobodilačkih jedinica Srbije, novog poretka i mira.

Naprotiv, „Arnautin je Arnautin“, kako glasi drugi deo naslova pripovetke u beogradskoj *Ilustrovanoj ratnoj kronici* („Kaplarov pobratim – Arnautin je Arnautin“, 18. novembar 1912, I, br. 10, 4–5). Bez obzira na pomirljivu prirodu srpskih vojnika i spremnost da oprostite neprijateljima spasivši ih odmazde, pa da se čak i pobratime, likovi Albanaca u tom članku opisani su u svetlu nepromenljivosti plemenskog karaktera i „zlikovačke fizionomije“ u kojoj, što je veoma važno, nema nikakvih herojskih elemenata: „Komandant je nekoliko trenutaka posmatrao Arnautinovu zlikovačku fizionomiju, koja je od straha neprestance dobijala sve drugojačiji izgled. Kukavička crta arnautskog karaktera ispoljavala se i na ovome u punoj meri“ (4). I pored toga što mu je srpski vojnik poklonio život (nakon što je ovaj preklinjao, klečeći i držeći se za Srbinovu nogu, otkrivajući tako i svoju ponizno podaničku prirodu), albanski vojnik će se po puštanju na slobodu vratiti svom „podmuklom“ otporu i ubijanju drugih srpskih patrola iz zasede.

Pored toga što se „divljačnim“ karakterom postupci albanskih boraca kvalifikuju kao nemoralni i neljudski, u štampi se bez obzira na tematsku okosnicu „kukavice i/ili izdajnici“, sukobi srpskih i albanskih trupa skoro po pravilu konstruišu kao sukob divljevog i civilizovanog. To ponekad poprima groteskno-komične razmere, kao u slučaju pripovedanja o borbi jedne komitske čete – „Komite u boju – epizode i slike iz junačkih borbi naših komita. Od *jednog komite*“¹⁷ (*Ilustrovana ratna kronika*, Beograd, 21. oktobar 1912, I, br. 2, 13–14). Autorska anonimnost i odabir retorskog patosa otkrivaju folklornu matricu u osnovi (megdan dva neprijatelja), ali se diskurs civilizacijske razlike pojačava pošto se Albancima pripisuje artikulisanje zvukova koji ne pripadaju sferi jezika (*dreka*) i vulgarnih reči, dok se za Srbe vezuje još viši kulturološki registar: kombinacija narodne pesme koju peva profesionalni baritonski pevač (vezan svojim obražovanjem za tradiciju evropske klasične muzike).

Arnauti su pucali. Plotuni njihovih pušaka bili su izmešani sa njihovom divljom drekom i dobacivanjem nekakvih arnautskih reči, kojima su po svoj prilici, psovali Srbe. Naše komite su takođe odgovarale plotunima ali mirno i dostojanstveno. Među komitama je bio i poznati baritonski pevač Risto Mostarac.

Usred najluđe borbe jedan zvonki glas prolomi arnautske klisure pesmom:

Hej trubaču s bojne Drine
de zatrubi zbor...

Komite se stresoš. Odjek melodije te naše patriotske pesme izmešan sa grmljavinom bombi i pušaka, za čas ih je elektrizovao, kosu im podigao i kožu naježio.

¹⁷ Ovaj tip tekstova, tih komitskih anegdota i svedočanstava sa fronta, karakterističan je za beogradsku *Ilustrovanu ratnu kroniku* i mogao bi se u žanrovskom smislu odrediti kao jedna stalna, skoro feljtonska rubrika čiju dokumentarističku i faktografsku vrednost teško možemo utvrditi; štaviše, verujemo da su te *komitske priče* upravo zbog svoje problematične, to jest varljive dokumentarnosti i anegdotskog karaktera bile receptivno veoma prijemčive i efektne kod publike.

Bez obzira na (ne)tačnost ove anegdote možemo tvrditi da je, budući posredovana ratnim časopisom koji je redovno izlazio u Beogradu, ova epizoda imala ideološko propagandnu funkciju, uklapajući se u glavne trendove tadašnjeg izveštavanja o Albancima. Albanski odredi nisu opisivani kao vojničke jedinice, disciplinovane, moralne i obavezane vojničkom čašću, već uglavnom kao „divlje horde“ koje će se ili kukavički razbežati, ili kukavičko izdajnički napadati srpske vojnike iz zasede.

No, iako su takve slike preovladavale na naslovnim stranama srpskih listova, u *Radničkim novinama* nalazimo protivtežu u tekstovima koji sa višim stepenom razumevanja za strahove albanskog stanovništva objašnjavaju njihovu potrebu za pobunom, nestalnost u pogledu odlučivanja za čije interese će ratovati, ne zaboravljajući pri tom da istaknu slobodarski i herojski etos kod Albanaca, nešto što je i u srpskoj, odnosno crnogorskoj kulturi i folkloru bilo prepoznato tokom 18. i 19. veka.

Srpska vojska je do sada imala poglavito sukobe sa Arnautima, koji, po svom toliko izraženom nagonu za samostalnošću i slobodnim životom, osećaju da se „podela Turske“ ima da izvede preko njihovih leđa pa se očajno bore protiv onih koji su hteli da sruše njihova dosadašnjega gospodara njihovom pomoći pa da posle na njihovim leševima uspostave svoju vladavinu. (*Radničke novine*, „Rat“, 12. oktobar 1912, god. XII, br. 234, 3)

U celini gledano, negativne predstave o Albancima kao neprijateljskim vojnicima tokom Prvog balkanskog rata, uz prizvuk omalovažanja i podrugivanja njihovim borbenim sposobnostima, predstavljaju samo jedan od elemenata diskursa o istorijskom pozvanju srpske vojske, koji počiva na intenzivnom pisanju o prošlosti Kosova, medijskoj nostalgичnoj projekciji Dušanovog carstva kao zlatnog doba srpske državnosti i stalnom ponavljanju teze da Prvi balkanski rat predstavlja nastavak 1389. godine, to jest osvetu za poraz i sve zločine nad srpskim stanovništvom do 1912.

Napisi o albanskim odredima bili su i bitan deo diskursa o neprijatelju, koji je za razliku od ambivalentnih predstava o Turcima, bio prilično homogen. Njime se dezavuisala svaka mogućnost ozbiljnije društvenopolitičke saradnje dveju zajednica nakon rata, opravdavallo se uvođenje vojno-policijske uprave, dok je privremena uprava u novoosvojenim krajevima (dok su još trajali pregovori oko linije razgraničavanja i autonomije Albanije) prikazivana u ključu srpske miroljubivosti i želje za izgradnjom trajnog mira. U novinama i časopisima se tokom prvih meseci 1913. godine često štampaju prilozi koji opisuju kako albansko stanovništvo sa čuđenjem gleda kako se srpska vlast prema njima odnosi na nenasilan, demokratski način, bez odmazde za zločine koje su albanske trupe ranije počinile.

Negativno slikanje Albanaca kao neprijateljskih vojnika i medijska konstrukcija imaginarne Srbije koja „vraća“ suverenitet nad „istorijski svojom“ teritorijom, odgovarali su, takođe, zvaničnoj politici srpske vlade u vezi sa rešavanjem demografskog pitanja na novopripostojenim teritorijama. Po dolasku na Kosovo, Metohiju i u Makedoniju

srpska vojska zatekla je, naime, etničku sliku kakvu nije očekivala, budući da je srpska štampa i pre 1912. godine na različite načine osporavala prisustvo albanskog stanovništva, a time i mogućnost da oni kao etnička zajednica iskažu svoje pravo na doživljaj identifikacije sa prostorom koji naseljavaju.

Demografija – originalno poreklo, autentičnost i albanizacija

Po dolasku na Kosovo, Metohiju i Makedoniju, srpska vojska se, kao što smo pomenuli, susrela sa situacijom na koju nije bila spremna u pogledu brojnosti pripadnika drugih nacija, usled čega je trebalo „objasniti“ otkud toliko Albanaca na teritorijama koje su u srpskom mitskom imaginariju percipirane kao jedino i autentično srpske. Ponuđena objašnjenja i (pseudo)naučni odgovori razvijali su se na tragu nekoliko teza. Jedan i to nemali deo Albanaca „objašnjavao“ se procesima dugotrajne albanizacije: u želji da sačuvaju živote mnogi su Srbi prelazili na islam, prihvatajući albanski jezik i etnički identitet o čemu treba da posvedoči to što mnogi Albanci znaju srpski jezik. Drugi deo stanovništva došao je ili nasilnim naseljavanjem Albanaca ili nasilnim iseljavanjem Srba, posebno nakon neuspešnih pohoda austrougarske vojske. Budući da su percipirani kao povlašćeni u sistemu osmanskog carstva, Albanci su, prema pisanjima različitih autora¹⁸ u tadašnjim novinama, imali priliku da se demografski brzo prošire čemu je pomagala i „činjenica“, često naglašavana u periodici, da su mogli da nekažnjeno i masovno pljačkaju srpsku imovinu, otimaju stoku, imanja i prihode. Bez obzira na to koji je diskurzivni pravac zauzimala srpska štampa po ovom pitanju, osnovni cilj bio je jasan: trebalo je kod publike stvoriti sliku da je realno prisustvo Albanaca u suštini „sumnjivo“ sa istorijske tačke gledišta – oni nisu autohtono stanovništvo tih krajeva, već uljezi nastanjeni na neprihvatljiv način.¹⁹

¹⁸ Poput Jovana Cvijića („Balkanski rat i Srbija“, *Srpski književni glasnik*, XXVIII, 9, 283, 1. novembar 1912), Stojana Protića (objavljivao pod pseudonimom Balcanicus u časopisu *Delo*), Jaše Tomića (*Rat na Kosovu i Staroj Srbiji 1912. godine*) i drugih nepoznatih autora (npr. „Svetli dani“, *Srpski književni glasnik*, XXVIII, 9, 283, 1. novembar 1912, 641-648; „Zverovi“, *Politika*, 23. novembar 1912, 1)

¹⁹ Pitanje nasilnog naseljavanja/iseljavanja veoma je značajno jer predstavlja tragičnu spiralu međusobnih razračunavanja u okviru srpsko-albanskih odnosa tokom istorije, naročito krajem devetnaestog i tokom dvadesetog veka. Prema pisanju Dubravke Stojanović, zločini koje je albansko stanovništvo činilo nad srpskim u prvim decenijama 20. veka predstavljalo je odmazdu za nasilno iseljavanje oko 70000 muslimana (mahom Albanaca) po završetku Velike istočne krize što je, opet, bila srpska odmazda za opštiji odnos prema hrišćanskom stanovništvu u Osmanskom carstvu (2010, 264). O kasnijim nasilnim ili državnim, planskim demografskim promenama detaljnije vidi: Jovanović, 2014. Štampani, a kasnije, krajem 20. i početkom 21. veka, elektronski mediji značajno su uticali na to da se istorijski složena slika srpsko-albanskih (de)kolonizacija u javnosti pojednostavljuje i zloupotrebljava, što postaje posebno opasno kada se logika polarizovanja javi u obrazovnom sistemu. Najbolji primer predstavlja tekst koji je 2014. godine pripremila Kancelarija za Kosovo i Metohiju, a zatim ga Ministarstvo prosvete prosledilo svim školama u Srbiji, naloživši da se prvi školski čas, 17. marta, odredi za čitanje teksta koji je trebalo da „objasni“ nasilje nad Srbima 2004. godine, a zapravo je nestručno, ideološki i politički jednodimenzionalno, retorički ostrašćeno demonizovao albanski narod. „Grada za školski čas posvećen pogromu“, <http://www.kim.gov.rs/rs/vesti/item/3145-gradja-za-skolski-cas-posvecen-pogromu> [pristupljeno 18. 3. 2014]. Nažalost, link više nije aktivan.

Pošto su pitanja demografije zahtevala posedovanje ozbiljnijeg korpusa podataka i proverljivih informacija, medijski napisi na ovu temu često su dolazili od uglednih imena kao što je, na primer, Jovan Cvijić, čiji je poduži tekst objavljen u *Srpskom književnom glasniku* („Balkanski rat i Srbija“, XXVIII, 9, br. 283, 1. novembar 1912). Sam profil časopisa (Vitošević, 1990) i njegovo dvonedeljno izlaženje ukazuju na to da je tekst bio upućen obrazovanijoj publici kojoj je trebalo predočiti stanje u zemljama koje su do oktobra 1912. godine bile pod turskom vlašću. Cvijić u tekstu detaljno prikazuje zabrinjavajuće stanje srpske zajednice, izložene nasilnim merama vlasti i pljačkaškim pohodima albanskih grupa. Polazeći od pojave takozvanih kripto-Srba – prihvatili su islam, poarbanasili se, govore albanski, ali tečno govore i srpski – Cvijić nastoji da rastumači i demografske brojke, te tako zaključuje da je albanizovanih Srba 150–200 hiljada, dok je 300 do 400 hiljada takozvanih nasilnih kolonista, Albanaca koji su iskoristili po Srbe nesrećne istorijske okolnosti i naselili se. Cvijićeve tekst pokazuje da su i naučni tekstovi korespondirali sa ciljevima zvanične srpske politike²⁰. Ne osporavajući Cvijićeve doprinose u nauci, ne možemo prenebregnuti podatak da je i on sam smatrao da „Srbija zaslužuje veću teritoriju...“ (prema Popović-Obradović, 2008, 249), a da je „povodom upada srpske vojske na teritoriju Albanije s ciljem izlaska Srbije na more“ podržao ideju o aneksiji kao „*antietnografsku nužnost*“ (251). Kada je reč o tekstu iz *Srpskog književnog glasnika*, prezentacija činjeničnog stanja postaje zanimljiva, ali i sporna kada se iz naučnog registra „sklizne“ u lirsko-patetičnu retoriku, uz pozivanje na opšta mesta srpskog folklor. Posle teza o poreklu albanskog stanovništva, zatečenog 1912. godine na Kosovu, Cvijić obrazlaže srpske interese u Prvom balkanskom ratu, da bi u jednom trenutku sa empirijskih podataka (prva srpska država, spomenici kulture) prešao na mitologizovanu prošlost, parafrazirajući stihove epskih pesama: „Na južnoj granici stare Srbije je starodrevni grad Prilip, grad Kraljevića Marka, sina srpskog kralja Vukašina, koji nije umr'o, ne može umreti, već spava negde u Šar-planini, i kad se probudi biće osvećeno Kosovo i povraćeno srpsko carstvo.“ (659).

Sličan postupak nalazimo i u prilogu „Prizren“ (*Ilustrovana ratna kronika*, 4. novembar 1912, I, br. 6, 1–3) koji sadrži kratak osvrt na prošlost grada, ali mnogo više pažnje posvećuje novijem vremenu. Osvrćući se na odnos Srba i Albanaca, autor napominje da u Prizrenu živi najviše Srba, da su prizrenski Albanci „svi srpskog porekla, sve su to poarnaučeni Srbi“, da već četrdeset godina postoji bogoslovija, i da su Srbi uspešni u svim svojim poslovima, ali da u poslednjih petnaest godina najveći problem predstavljaju upadi albanskih „bandi“ koje teraju Srbe na iseljavanje. S druge strane, kada se u *Ilustrovanoj ratnoj kronici* referiše na prazna albanska sela koja srpska vojska zatiče prilikom napredovanja na frontu, svi prilozi insistiraju na tome da Albanci svojevoljno ili iz straha napuštaju svoje kuće, a ne zbog realne opasnosti od odmazde koja ih očekuje pošto se, kao što smo pomenuli ranije, dolazak srpske vojske

²⁰ Videti tekst Ane Petrov u ovom zborniku.

i nove srpske uprave medijski predstavlja kao proces uvođenje mira i principa praštanja.²¹

Tekstovi o demografskim kretanjima i problemima nisu previše česti, a posebno ne na stranicama dnevnih listova, budući da je reč o temi koja ipak zahteva određena naučna saznanja, ali i pored toga možemo zaključiti da korespondiraju sa diskursom o autentičnosti i istorijskom pravu srpske nacije na „povratak“ na „osvećeno Kosovo“. Prisustvo albanskog stanovništva se percipira kao „neprirodno“, budući da je rezultat nasilnih naseljavanja i prisilne albanizacije, i tu retoriku organskog prisustva ili porekla često možemo sresti u periodici 1912–1913, u vidu kraćih metaforičkih slika: „Divlji Arnautluk, koji je kao krvav i otrovan cvet nikao na zgarištima srpskih sela i u lovkama srpske krvi, salomljen je i podigao je u vis belu zastavu predaje i pokornosti“ („Anonim“, SKG, XXVIII, 9, br. 283, 1. novembar 1912, 642).

Na drugoj strani priče o demografskim prilikama nalazimo i srpski diskurs samoviktimizacije u kom se dopunjuju naglašavanje albanskih zločina nad srpskim stanovništvom i negiranje zločina koje su počinile srpske jedinice tokom direktnih sukoba na frontu ili kasnije, po njihovom završetku. Samoviktimizacija je neretko služila kao zgodan povod za uvođenje represivnih mera (vojnih, ratnih, državnih) i mada u kontekstu predvečerja Prvog balkanskog rata srpsko stanovništvo jeste *de facto* trpelo različite oblike nepravdi i zločina, opozicioni listovi poput *Radničkih novina* upozoravali su na opasnost političkih i etničkih generalizacija: „Mi odlučno ustajemo protivu onog gledišta da su Albanezi nesposobni da se nacionalno, ekonomski, kulturno i politički razvijaju, kao što se gnušamo i onog podlog podmetanja da je čitav jedan narod sam-samcit razbojnik ako u njemu ima lopuža, aramija i krvoloka („Sebi ruke, Austrijo!“, 6. novembar 1912, XII, 240, 1).²²

Albanci i divljaštvo

Ipak, i pored istrajnog pisanja opozicionih listova i kritika iz krugova opozicije u parlamentu, medijske slike o Albancima su tokom rata bile nedvosmisleno negativne i dominantno utemeljene na kategorijama divljeg, animalnog i duboko iracionalnog. Po-

²¹ Za razliku od *Ilustrovane ratne kronike*, kao ratno propagandnog glasila, *Radničke novine* neprestano izveštavaju srpsku javnost o nehumanim postupcima srpske vojske na terenu. O sličnim događajima svedoče izveštaji Karnegijeve komisije prema kojima je 80 procenata muslimanskih sela na teritorijama gde su nastupale vojske hrišćanskih zemalja, bilo spaljeno. (Stojanović, 2010, 265)

²² Uz uvažavanje teškog položaja hrišćanskog stanovništva na teritorijama Osmanskog carstva treba napomenuti da isključivo negativni napisi o albanskoj odgovornosti za masovna iseljavanja srpskog stanovništva korespondiraju sa inverzijom političkih ciljeva tadašnje Srbije: izveštavanje o masovnim zločinima trebalo je da stvori dramatično ratno raspoloženje i egzaltaciju kosovskom mitologijom, da skrene pažnju sa ozbiljnijih unutrašnjih političkih problema bez čijeg se rešavanja Srbija nije mogla dalje razvijati i na onoj teritoriji nad kojom je imala punu vlast do Prvog balkanskog rata. Ulaskom u rat, vladajuće političke elite su odlagale proces modernizacije a sve u okviru „brige“ za srpstvo na Balkanu i pre Prvog balkanskog rata: radikalni poslanici su u parlamentu ponavljali Pašićevo geslo o „rešenju sudbe naše braće u Staroj Srbiji i Makedoniji“ – u različitim formama, od lirske do realpolitičke (Popović-Obradović, 2008, 250).

moću takvih okvira, srpska štampa (uz izuzetak *Radničkih novina*) nastojala je da među čitaocima afirmiše lokalni diskurs imperijalizma i kolonijalne politike koji se odnosio na albansku zajednicu kao na relikv antievropskog obrasca ponašanja. U tom svetlu, časopisna građa koja sadrži takve predstave može se podeliti na tri celine: jedna se odnosi na pitanje u kojoj meri nalazimo na stranicama domaće periodike slike Albanaca kao dobrih ili neiskvarenih „divljaka“; druga na dilemu u vezi sa (ne)spособnošću albanskog stanovništva da se samoorganizuje u jednu državnu, nadplemensku strukturu; a treća, najradikalnija u pogledu negativnih opisa, na podupiranje teze o atavističkoj prirodi albanskog mentaliteta koju nikada nikakve istorijske okolnosti niti napori neće izmeniti.

Iako se povremeno, u pojedinim člancima (uglavnom na unutrašnjim stranicama) časopisa jave opisi naočitog fizičkog izgleda Albanaca ili se pozitivno piše o *besi*, ti su primeri ipak malobrojni i u fizičkom smislu nikada ne zauzimaju mnogo prostora. Ipak, treba izdvojiti članak „Besa Hajradinova“ (*Politika*, 26. novembar 1912, 2) koji kroz dokumentarističku vizuru prenosi svedočenje Drag. N. Jankovića koji je radeći kao državni komesar imao priliku da sazna o časnom postupku seoskog kmeta Hajradina Nurčetovića Klementa. Hajradin je, naime, držeći do nedodirljivosti *bese*, uprkos protivljenjima svoje albanske zajednice odbranio Srbina kome je obećao zaštitu.

U pogledu opisivanja fizičkog izgleda Albanaca nalazimo i određen broj fotografija na kojima se vide muškarci i žene, obučeni u tradicionalnu nošnju ili ratničku opremu, ali se zbog kvaliteta štampe i očuvanosti listova i časopisa ne može preciznije utvrditi postoji li u njima intencija neutralnog ili pozitivnog prikazivanja. S druge strane, u *Ilustrovanoj ratnoj kronici* („Pred Tarabošem“, 13. decembar 1912, broj 9, 65–66) preštampana se tekst iz čeških novina, od njihovog dopisnika iz Muričana, koji u opisu bitke i rasporeda snaga pred Tarabošem pominje i izgled Albanaca:

Do Muričana se suvim ne može ni sa koje strane; treba često puta ići do pojasa u vodi i po glibu. Prošao sam tim kačaćkim krajem od Lješa do Bara. Kraj, koji bi mogao biti najplodniji na svetu, potpuno je zapušten... Ceo kraj i ljudi čine utisak, kao da smo u najtamnijoj Africi. Nikada Albance nisam tako zamišljao, jer nisam ni slutio, da u Evropi još žive divlja plemena. Nego sam bio iznenađen kako su Kačaci krasna rasa. Ljudi su visoki, junačkog držanja, pravilnih crta, krupnih očiju, prave lepote. (66)

Iako retorikom šoka i referisanjem na najtamniju Afriku podseća na kolonijalni koncept „otkrivanja“ divljih plemena unutar same Evrope, češki tekst ističe egzotiku lepog, naočitog izgleda Albanaca čija je vrednost pojačana kontrastom spram samog pejzaža: planinsko okruženje nije nimalo privlačno češkom dopisniku, jer je zapušteno i nekultivisano. A to je samo jedan od primera predstava putem kojih se

ceo geopolitički prostor na kom je živelo albansko stanovništvo nastojao prikazati kao skoro potpuno neprijemčiv za civilizacijske procese. To je otvaralo vrata medijskom podupiranju zvanične politike ekspanzije Srbije, i artikulisaniu njene obaveze da preuzme na sebe posao civilizatora.

Negativne predstave o Albancima koje su korišćene u ključu pribavljanja neupitnog legitimiteta Srbije kao dobronamerne kolonizatorske sile uglavnom su zasnovane na ponavljanju, selektivnom prikazivanju i instruktivnom pripovedanju o različitim segmentima kulturnog i društvenopolitičkog života Albanaca: insistira se na nepostojanju državotvorne tradicije, na plemenskom ustrojstvu, prevlasti krvne osvete i sve slabijem važenju *bese*, na nepremostivoj razjedinjenosti između Gega i Toska, kao i na neuspehu ravnopravne integracije sa srpskim stanovništvom u okvirima Srbije (vidi: Jovanović, 2014). Svi napomenuti elementi u srpskoj se štampi tokom rata ne opisuju i ne tumače kao posledica delovanja istorijskih faktora, što se može zaključiti na osnovu toga što u glavnim listovima i časopisima ne nalazimo gotovo nijedan tekst koji tretira historiografske činjenice o prošlosti Albanaca, i pre i tokom turske vladavine. Naprotiv, sve ono što se piše o Albancima tumači se kao izraz dubljih, rasnih i mentalitetskih zakonitosti kojima podleže albansko stanovništvo, često nemoćno i neposobno da ih promeni.

Povodi, razlozi ali i funkcije ovakvog medijskog izveštavanja leže jednim delom u nameri Srbije da što čvršće legitimiše politiku ekspanzije, a drugim delom i u promeni odnosa velikih sila, najviše Austro-Ugarske, prema Balkanu kada su shvatile da nema više izgleda za održavanje Osmanskog carstva na Balkanu, te da je potrebno sprečiti izlazak Srbije na more. Inicijativom za osnivanje autonomne države na Balkanu – Albanije – trebalo je s jedne strane zaustaviti širenje Srbije i drugih zemalja (Grčke), ali i politički materijalizovati nacionalne težnje i napore koji su već postojali u albanskom narodu tokom 19. veka. Članci u srpskoj dnevnoj, nedeljnoj i mesečnoj periodici, posvećeni Albancima, imali su ponajviše za cilj da austrougarske planove dezavuišu ne toliko kritikom austrougarske politike, koliko negativnim predstavljanjem albanskog prostora.

Tako u članku iz *Politike* („Austrija i Balkan“, 29. oktobar 1912, 3156, 1), autor oštro kritikuje austrougarske interese na Balkanu, podsećajući čitaoce na to da su balkanske države uradile posao koji je cela Evropa priželjkivala, a to je da „najure ljude neprijemčive za kulturu i napredak“ (misli se na Turke). Stoga se autor na izvestan način „ljuti“ na Austro-Ugarsku zbog njenog mešanja, jer „sada dolazi evropska „kulturtregerka“ Austrija da po cenu evropskog mira na Balkanu zadrži najgori elemenat, da divljim i krvološnim Arnautima stvara samostalnu državu“.

Krvoločni karakter albanskog stanovništva potcrtava se u brojnim tekstovima, često bez ikakve kritičke zadržke ili relativizacije. Medijski tekstovi stvaraju u srpskoj javnosti uslove za održavanje slike o albanskom narodu kao predpolitičkom subjektu koji se tokom turske vladavine ničim nije bavio osim pljačke, otimanja i nasilja nad drugih hrišćanskim stanovništvom.

Arnauti su, pod zaštitom turske uprave, živeli isključivo od pljačke. Hrišćanski elemenat u turskoj carevini imao je da radi, da bi Arnauti kojih ima mnogo više od milijona mogli od nerada da žive... Zverinje pod upravom kulturnih naroda ima da se pripitome, da postane snošljivo: Arnauti imaju da se nauče redu i radu. (*Politika*, „Austrija i Balkan“, 29. oktobar 1912, 3156, 1)

Stoga se u većini tekstova insinuira da su Srbija i Grčka najbolji izbor za patronat nad Albancima jer kao moderne i priznate evropske zemlje imaju kvalitet i moć da sprovedu političku i društvenu emancipaciju Albanaca. U tom kontekstu, posebno je zanimljiv tekst koji *Politika* („Socijalisti o Albaniji“, 4. novembar 1912, 3162, 1) preuzima iz nemačkog socijaldemokratskog lista *Narodni glas* stvarajući utisak da su i mnogi evropski socijaldemokratski krugovi „na strani“ srpskih interesa.²³ Prema pisanju nemačke štampe, ističe se u prvi plan ideja da čak i podela Albanije između Grčke i Srbije predstavlja bolje rešenje nego patronat Austro-Ugarske pošto su i u ovom tekstu Albanci identifikovani kao balkanski „Indijanci“:

Niko ne priznaje pravo naroda da se samoopredeljuje kao socijalna demokratija, ali se ovde ne tiče toga hoće li jedan razvijen narod upravljati sam sobom ili će se brutalno podjarmiti, već je u pitanju hoće li se divlji evropski Indijanci, koji su od evropske civilizacije primili samo brzometku, biti ostavljeni, da ih gnjave njihove poglavice i da se uzajamno istrebljuju krvnom osvetom. (1)

Argumentacija u prilog srpskoj politici ovde ide i korak dalje pošto se pored prepoznatljivog omalovažavanja albanske nacije i negiranja njenih kulturnih kapaciteta – „od evropske civilizacije primili samo brzometku“ – pojavljuje i slika Srbije kao agensa koji interveniše na teritoriji većinski naseljenoj albanskim stanovništvom zarad njihovog sopstvenog interesa i koristi, a ne zarad realizacije svojih političkih pretenzija. Sudeći po tekstu iz *Narodnog glasa*, bez intervencije Srbije i Grčke, Albanci će biti prepušteni svom tradicionalnom haosu i ličnim sukobima sopstvenih predstavnika („da ih gnjave njihove poglavice i da se uzajamno istrebljuju krvnom osvetom“).

U prilog stalnom medijskom podsećanju na tu razliku između dobronamerne srpske vlasti i albanskih predstavnika čiji su postupci često van njihove sopstvene racionalne kontrole, ide i pripovetka „Sefer Ljuc“ Veljka Petrovića (*SKG*, XXX, 11, broj 285, 1. decembar 1912, 801–806), kao i književno-naučni prikaz knjige Nika Župančića, objavljen u istom broju (877). Oba se teksta ideološki dopunjuju, obnavljajući kod čitalaca za srpsku zvaničnu politiku najvažnije uverenje: sve pobrojane specifičnosti albanskog stanovništva (uz posebno istaknutu tezu o nepremostivim razlikama između Gega i Toska) nisu svedočanstvo o njihovom kulturnom bogatstvu koje treba zaokružiti okvirima nove nacionalne države, već dokaz da su Albanci „po svojim sadašnjim kulturnim i etnogeografskim prilikama

²³ Pošto su se socijaldemokratski krugovi u Srbiji žestoko protivili zvaničnoj politici Srbije prema Albancima; izuzetan primer takvog otpora predstavlja i knjiga Dimitrija Tucovića.

nesposobni za samostalan život, te je najprirodnije da oni potpadnu pod vlast najrodnijeg kulturnog naroda – Srba, koji su i ranije njima vladali“ (877).

Ipak, nasuprot medijskom glavnom toku, *Radničke novine*, kao i u drugim primerima, objavljuju priloge u kojima se iznose u osnovi slični deskriptivni prikazi unutrašnje podeljenosti albanskog stanovništva (na polju običaja, jezika, kulture, religije), ali se izražava oštro protivljenje svim pokušajima (i austrougarskim i srpskim i grčkim) da se pozivanjem na različitosti ospori pravo albanskog naroda na samoopredeljenje. A saradnja balkanskih naroda ponovo se prikazuje u okviru koncepta šire državne celine – federacije balkanskih republika: „Mi smo, Socijaldemokrati, vrlo iskreni i vrlo veliki prijatelji Albanaca i mi želimo i očemo njihovu slobodu i nacionalnu i političku autonomiju u federaciji balkanskih republika.“ („Sebi ruke, Austrijo!“, 6. novembar 1912, XII, br. 240, 1).

Kao protivtežu opštoj tendenciji negativnog slikanja Albanaca u srpskoj periodici tokom trajanja Prvog balkanskog rata, *Radničke novine* izveštavaju i o surovim, zastrašujućim posledicama akcija otpadničkih – danas bismo rekli paravojnih – vojnih jedinica Srbije. Piše se o masovnim paljenjima sela, proterivanju porodica i pljačkanju imovine, čime se, istina, sa margine javnog prostora osporava uvreženi diskurs o moralno besprekornom postupanju srpskih vojnika i diskurs o superiorno civilizatorskoj poziciji Srbije.

Na kraju niza časopisnih priloga, sa izrazito negativnim predznakom u pogledu portretisanja predstavnika albanske zajednice, nalaze se članci u kojima pojedini toposi dobijaju radikalnu, mestimično i nadrealnu dimenziju, pošto se sa teze o unutrašnjoj plemenskoj razjedinjenosti Albanaca prelazi na konstrukciju esencijalističke predstave o Albancima kao uvek-već divljem balkanskom narodu čiji kulturni ili civilizacijski potencijal jednostavno ne postoji. „Priroda“ albanskog mentaliteta artikuliše se verbalno i vizuelno u pojedinim tekstovima tako da čitaoci treba da prihvate shvatanje da su Albanci narod čistog zločinstva i divljaštva, bez obzira na to u kakvim se okolnostima nalazili kao pojedinci ili zajednica: bilo slobodni na turskoj zemlji, bilo zarobljeni tokom sukoba na frontu, oni su uvek identifikovani sa zločinom.

Tako u novosadskoj *Ilustrovanoj ratnoj kronici* („Slika arnautskog zverstva u St. Srbiji pre osvećenog Kosova“, sveska 10, 73) nalazimo fotografiju koja prikazuje Albanca u trenutku kada pištoljem preti srpskom svešteniku koji pada sa tronoša²⁴ dok novinar *Politike* („Zarobljenici“, 22. oktobar 1912, 3149, 3) i pored nelagodnog opisa bednog fizičkog stanja albanskih zatvorenika (izgladneli, bedno odeveni) zaključuje i implicitno savetuje čitaoce kako da razumeju taj opis: „I ako su bedno odeveni i izgladneli, ipak ne mogu kod čoveka da izazovu sažaljenje. U njihovim očima ima nečeg divljeg, životinjskog. Kad uhvatite pogled zarobljenog Arnautina, pred vama se na mah stvara slika njihovih zločina, a pred tom slikom nestaje sažaljenja“. Drugim

²⁴ Iako nismo uspeali da dodemo do konkretnijih, pisanih podataka koji bi pomogli u osvetljavanju geneze ove fotografije, možemo tvrditi da je u pitanju inscenirana, žanr fotografija imajući u vidu da onovremeni tehnološki i tehnički uslove za fotografisanje nisu omogućavali brzo fotografisanje i pravljenje neposrednih fotografija.

rečima, albanski zatvorenici uprkos nesrećnom položaju i činjenici da ih u zarobljeništvu čekaju teški dani ne pokazuju ni trunke kajanja koje bi se od većine zarobljenika očekivalo, a koje bi pogled trebalo da „oda“ novinaru-posmatraču. U njihovim očima novinar i dalje vidi slike zločina o kojima se eksplicitno, bez mnogo cenzure, naturalistički piše i u drugim tekstovima po srpskoj štampi.

U opisima albanskih zločina, autori najčešće nude hiperbolizovane slike raskomadanih tela, budući da je telo jedno od najmoćnijih mesta prikazivanja ili prikrivanja ratnih stradanja, dok uredništva preuzimaju i članke stranih dopisnika, čime pojačavaju utisak objektivnosti ili nastojanja da se događaji opišu sa različitih strana. Međutim, bez obzira na izvore kojima se srpska štampa koristi, tipologija predočenih slika uglavnom ima sličan učinak: sukob se odvija između pitomih i potlačenih Srba i divljih albanskih hordi, odnosno albanske rulje čija zverstva dostižu neslućene razmere: „klali su žene, odsecali ljudima uši, noseve i udove, deci sekli glave“ („Banditska nacija“²⁵, *Politika*, 15. novembar 1912, 3173, 1).

I dok su u pojedinim člancima („Zverovi“, *Politika*, 23. novembar 1912, 3181, 1) oštro kritikovali izveštaje o zločinima srpske vojske, odbacujući ih kao deo negativne austrougarske propagande o srpskoj vojsci, novinari su detaljno opisivali albanske zločine, pozivajući se na autentične izvode iz nekog ličnog pisma sa fronta: „Rane su užasne. Jednom zjape krvave grudi, drugom proburažen stomak, trećem su izvađena oba oka, četvrtom je presečen vrat sve do kičme, petom je kundakom razmrskana glava“. I mada je autentičnost opisa iz pomenutog pisma danas nemoguće proveriti, čini se da su brutalne slike nasilja i raskomadanih tela (bez obzira na njihovu istinitost) prevashodno bile u funkciji perpetuiranja negativnih sentimenata kod čitalačke javnosti, dok neke od njih, za današnje čitaoce i proučavaoce, dobijaju čak nadrealnu i fantastičnu, skoro crnohumornu dimenziju jer deluju prenaplašeno i neverovatno.

Od tih, danas bizarnih, anegdota koje su se mogle relativno često naći po stranicama srpskih časopisa i štampe izdvojili bismo jednu o kojoj piše *Ilustrovana ratna kronika* („Šta je Arnautin“, sveska 9, strana 72). Naime, kada je jedan srpski bolničar krenuo da pažljivo i nežno podiže Albanca (ratnog zarobljenika i ranjenika) u nameri da mu namesti posteljinu na krevetu, ovaj ga je iz sve snage udario: „odvali bolničaru takav jedan udarac, koji bi i vola oborio“ – nakon čega je bolničar i dalje blago i strpljivo završio svoj posao. U sličnom maniru opisuje se i kako je jedan albanski zarobljenik (inače vođa jedne od zarobljenih albanskih četa) prilikom susreta sa srpskim kapetanom krenuo da ovome odgrize prst kada je kapetan prišao u želji da vojnički časno svom neprijatelju pruži ruku. U celini, ovakvi narativi trebalo je da na negativan način poentiraju o Albancima zatvarajući hiperbolični luk deskripcije imanentno divljeg mentaliteta albanskog naroda. Oni su naglašavali njegovu dubinski atavističku prirodu koja se ne može nikada promeniti zbog jednog ključnog razloga, a to je što ni sami Albanci nisu svesni njenih razmera niti su sami ovladali tom prirodom. U suštini, dakle, problem sa albanskom divljom drugošću, njihovim plemenskim načinom života, prirodnom sklonošću ka

²⁵ Članak prenet iz francuskog časopisa *Le Nouvelliste d'Alsace Lorraine*.

zločinu, ubijanju i pljačkanju, ostaje nerešiv upravo zbog te animalno iracionalne crte koju, čini se, čak ni Srbija – uz „svesrdno“ preuzimanje emancipatorske uloge i prevođenje albanske nacije u stanje kulture i civilizovanosti – ne može ispraviti. Na taj način odškrinut je medijski prostor za mnoge buduće izgovore u pogledu najrazličitijih neuspeha koji će obeležiti srpsko-albanske odnose tokom dvadesetog veka, vraćanjem na esencijalističke stereotipe o zločinačkoj, kriminalnoj, nasilnoj i atavističkoj prirodi.²⁶

U odnosu na analiziranu časopisnu građu treba na kraju naglasiti da srpska štampa, pišući o Balkanu i opravdanim interesima Srbije u njenoj geopolitičkoj ekspanziji, dosledno zaobilazi veliki broj i tada poznatih podataka o počecima albanskog nacionalnog pokreta ili njihovoj ulozi na Balkanu po dolasku turske vlasti. I mada ne nastojim da medijske slike protivstavljam historiografskim znanjima, za pitanje oblikovanja javnog mnjenja u Srbiji ovo odsustvo istorijskih podataka ili bilo kakvih ozbiljnijih istorijskih referenci nije nevažno, jer je posredno osnaživalo negativne stereotipe kreirajući prazan reprezentacijski prostor u svesti srpskih čitalaca koji su ga, zavisno od društvenopolitičke klime, tokom čitavog dvadesetog veka ispunjavali najrazličitijim fantazmima o albanskom narodu. Srećom, paralelno sa negativnom medijskom slikom srpska javnost dobijala je i ideološki složeniju, kritičkiju sliku o Albancima, uglavnom putem opozicionih listova koji su dekonstruisali matricu kosovske mitologije, patos retrospektivne nostalgije i „zlatnog doba“ Dušanovog carstva. Istina, ni tekstovi u tim glasilima nisu uspevali da „odole“ žanrovskoj poroznosti periodičkih priloga tako da se i kod *Radničkih novina* mogu pronaći mnogi prilozi koji relativizuju granicu između informativno-dokumentarnog, esejističkog i lirski egzaltiranog, odnosno literarnog pisanja.²⁷

Oslanjajući se na učestalost dominantnih motiva i narativa o Albancima (kao vojnicima, neprijateljima i evropskim „divljacima“) i na zapažanje o koherentno i dosledno negativnom izveštavanju u nekim magistralnim glasilima u Srbiji, možemo zaključiti da se u glavnom toku srpske štampe, od oktobra 1912. do aprila 1913. godine, slika albanskog naroda konstruisala kao model jednog vancivilizacijskog prostora, divljeg i nepristupačnog sveta u kojem nikakva kulturna pravila evropskih država ne važe i u kojem vladaju samo zakon oružja, nasilja i zločina, dok se mentalitet albanskog stanovništva opisuje pojmovima divljeg, životinjskog, iracionalnog i instinktivnog. Međutim, nasuprot tim predstavama našli smo i primere kontradiskursa

²⁶ Taj prostor iskoristiće ponovo srpska štampa krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina 20. veka, u periodu koji će po mnogim osnovama ličiti na stanje pred Prvi balkanski rat i tokom njega; ne toliko u pogledu realnih istorijskih i društvenopolitičkih uslova i odnosa koliko u načinu na koji će štampani a i elektronski mediji konstruisati istorijsku savremenost Srbije i SFRJ, a sve na tragu koncepata i medijske retorike uoči balkanskih ratova: oživljavanje ideje kosovskog zaveta, viktimološki diskurs i kreiranje predstave o Jugoslaviji kao „tamnici“ srpskog naroda, o sve agresivnijim, brutalnijim i podmuklijim ispadima albanskog separatizma.

²⁷ Stoga bi trebalo, u nastavku istraživanja ove teme obratiti pažnju na žanrovski profil tekstova budući da žanr – kao mentalna mapa i interpretativni ugovor sa čitaocima – umnogome određuje prirodu istine koju su čitaoci usvajali 1912–1913. u vidu odgovarajuće doživljajne predispozicije prema albanskom narodu, i različitih „znanja“ i uverenja.

(dominantno vezanog za socijaldemokratske *Radničke novine*) koji insistira na materijalističkom i društvenoistorijskom pogledu na svet, nastojeći da savremene okolnosti objašnjava kao posledice različitih činilaca kulture, jezika, geografije, politike i religije a ne putem ideja o esencijalnim svojstvima albanskog stanovništva. U tom pogledu, dominantna medijska slika u Srbiji tokom Prvog balkanskog rata jeste odgovarala zvaničnoj retorici srpske vlade i brojnih političara onog vremena, služeći legitimisanju spoljnopolitičkih ciljeva (ekspanzija, izlazak na more u Albaniji, protivljenje samostalnoj Albaniji), ali su unutar te scene postojala glasila koja su se ne samo protivila već i na kritički način tražila i nudila rešenja koja bi mogla da preduprede buduće, još tragičnije i složenije konflikte među balkanskim narodima (naročito Srbima i Albancima), odnosno rešenja koja se i danas, u izmenjenim istorijskim okolnostima, čine višestruko validnim i relevantnim.

Literatura:

ANONIM. (1912) Anonim. *Srpski književni glasnik*. XXVIII, 9 (283), 1. novembar 1912. str. 642.

ANONIM. (1912) Arnautska zverstva i nasilja. *Ilustrovana ratna kronika* (Beograd). I (20), 30. decembar 1912. str. 6–8.

ANONIM. (1912) Austrija i Balkan. *Politika*. 3156, 29. oktobar 1912. str. 1.

ANONIM. (1912) Banditska nacija. *Politika*. 3173, 15. novembar 1912. str. 1.

ANONIM. (1912) Kaplarov pobratim – Arnautin je Arnautin. *Ilustrovana ratna kronika* (Beograd). I (10), 18. novembar 1912. str. 4–5.

ANONIM. (1912) Komite u boju – epizode i slike iz junačkih borbi naših komita. Od jednog komite. *Ilustrovana ratna kronika* (Beograd). I (2), 21. oktobar 1912. str. 13–14.

ANONIM. (1912) Pred Tarabošem. *Ilustrovana ratna kronika*. I (9), 13. decembar 1912. str. 65–66.

ANONIM. (1912) Prizren. *Ilustrovana ratna kronika*. I (6), 4. novembar 1912. str. 1–3.

ANONIM. (1912) Rat. *Radničke novine*. XII (234), 12. oktobar 1912. str. 3.

ANONIM. (1912) Sebi ruke, Austrijo!. *Radničke novine*. XII (240), 6. novembar 1912. str. 1.

ANONIM. (1912) Slika arnautskog zverstva u St. Srbiji pre osvećenog Kosova (fotografija). *Ilustrovana ratna kronika* (Novi Sad). 10. str. 73.

ANONIM. (1912) Socijalisti o Albaniji. *Politika*. 3162, 4. novembar 1912. str. 1.

ANONIM. (1912) Svetli dani. *Srpski književni glasnik*. XXVIII, 9 (283), 1. novembar 1912. str. 641–648.

ANONIM. (1912) Šta je Arnautin. *Ilustrovana ratna kronika* (Novi Sad). 9. str. 72.

ANONIM. (1912) Zarobljenici. *Politika*. 3149, 22. oktobar 1912. str. 3.

ANONIM. (1912) Zverovi. *Politika*. 3181, 23. novembar 1912. str. 1.

CINDORI, M. (2010) „Književni žanrovi u listu *Politika* (1904–1915)“ u Matović, V. (ur.). *Žanrovi u srpskoj periodici*. Beograd: Novi Sad: Institut za književnost i umetnost: Matica srpska.

CVIJIC, J. (1912) Balkanski rat i Srbija. *Srpski književni glasnik*. XXVIII, 9 (283), 1. novembar 1912. str. 651–664.

H. (1912) Kroz kačanički klanac. *Politika*. 3148, 21. oktobar 1912. str. 1.

JANKOVIĆ, Drag. N. (1912) Besa Hajradinova. *Politika*. 3184, 26. novembar 1912. str. 2.

JOVANOVIĆ. V. (2014) *Slike jedne neuspele integracije: Kosovo, Makedonija, Srbija*. Beograd: Fabrika knjiga.

PETROVIĆ, V. (1912) Sefer Ljuc. *Srpski književni glasnik*. XXX, 11 (285), 1. decembar 1912. str. 801–806.

POPOVIĆ-OBRADOVIĆ, OLGA (2008) *Kakva ili kolika država: ogledi o političkoj i društvenoj istoriji Srbije XIX–XXI veka*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava.

STOJANOVIĆ, D. (2010) *Ulje na vodi: ogledi iz istorije sadašnjosti Srbije*. Beograd: Peščanik.

T. (1912) Stara Srbija i albansko pitanje, od Dr. Nika Župančića. *Srpski književni glasnik*, XXX, 11 (285), 1. decembar 1912. str. 877–878.

VICKERS, M. (2001) *The Albanians. A Modern History*. London: New York: I. B. Tauris Publishers.

VICKERS, M. (1998) *Between Serb and Albanian. A History of Kosovo*. New York: Columbia University Press.

VITOŠEVIĆ, D. (1990) *Srpski književni glasnik 1901–1914*. Beograd: Novi Sad: Matica srpska: Institut za književnost i umetnost.

Milan Miljković

A Contribution to the Analysis of Media Images of Albanians in Serbian Periodicals (1912-1913)

Abstract:

In the time of the First Balkan War 1912–1913, there was a significant number of articles published in Serbian general and literary periodicals, which presented various images of the Albanian population, its cultural, social and political irrelevance in the context of new territorial division after the end of the First Balkan War.

The aim of this paper is to describe and analyze these media representations in order to determine the level of ideological and thematic coherence among the images, and to evaluate the extent to which these images corresponded to the official rhetoric of the Serbian government regarding the national aspirations of the Albanians. I will attempt to map the most dominant tendencies and narratives in the production of stereotypes about the Albanian ethnic, cultural and political identity; also, the paper will raise certain questions related to the issue of fictional and documentary aspects of articles in Serbian periodicals, and the way these aspects shaped the public opinion.

The analysis of the articles focuses on a chosen representative sample, taken from the most important periodicals of the time in Serbia: *Politika*, *Radničke novine*, *Srpski književni glasnik*, *Delo*, *Ilustrovana ratna kronika* (Beograd), *Ilustrovana ratna kronika* (Novi Sad).

Key words:

First Balkan War, Serbian periodicals, representation, stereotypes, Albanians, nationalism

Ana Petrov

Fakultet za medije i komunikacije,
Singidunum univerzitet, Beograd

„Balkan balkanskim narodima“: evolucionizam, rasizam i kolonijalizam u srpskim naučnim i političkim diskursima pre Drugog svetskog rata

Apstrakt:

U ovom tekstu bavim se načinima na koje je imperijalizam manifestovan u srpskim 'naučnim' diskursima od kraja 19. veka do početka Drugog svetskog rata. Vodeći etnografi, geografi, kulturalni istoričari i pisci promovisali su ideju prema kojoj Srbi predstavljaju dominantnu 'rasu' obeleženu sličnim fizičkim i psihičkim odlikama i običajima. Ujedinjeni istom 'krvlju', teritorijom i istorijom, Srbi su predstavljani kao superiorni u odnosu na druge narode, pogotovo Albance. Diskurs je teorijski promovisan u naučnim radovima s kraja devetnaestog veka, a do početka Drugog svetskog rata postao je uticajan i u političkim spisima, kada su formulisani i predlozi za kolonizaciju Kosova i isterivanje Albanaca (u tekstu Vase Čubrilovića *Isterivanje Arnauta* i u stavu, koji je podržao Ivo Andrić, da Balkan treba da pripada „balkanskim narodima“). Ovde tvrdim da je koncept društvenog tipa pomogao srpskim intelektualcima u koncipiranju načina podele Balkana u skladu sa aktuelnim naučnim premisama o superiornosti Srba.

Ključne reči:

društveni tip, kolonizacija Kosova, imperijalizam, Srbi, Albanci

Uvod

U ovom radu bavim se načinima manifestacije naučnog imperijalizma u diskursima u Srbiji krajem 19. i u prvoj polovini 20. veka. Poznato je da su sistematizacije, klasifikacije i rangiranje ljudi u zavisnosti od njihovog „nivoa razvoja“ na evolucionističkoj skali bili uobičajena pojava u naučnim diskursima u 19. veku. Međutim, gotovo je sasvim zapostavljena problematizacija pomenutih fenomena kada je reč o intelektualcima u Srbiji. Naime, vodeći etnografi, geografi, kulturalni istoričari i pisci toga doba promovisali su ideju prema kojoj su Srbi predstavljali jednu „rasu“, obeleženu sličnim fizičkim i fiziološkim karakteristikama i zajedničkim običajima, i, pri tom, superiornu u odnosu na druge, pogotovo Albance. Krajem 19. veka, u okviru procesa konstituisanja „Stare Srbije“ i „Mačedonije“ kao teritorija od supstancijalnog značaja za srpski nacionalizam (Atanasovski 2014 i Atanasovski u ovoj knjizi), uobličavalo se i „albansko pitanje“, nastalo i kao posledica pregrupisanja teritorija nakon sukoba sa Turcima sedamdesetih godina devetnaestog veka. Antialbanska propaganda započeta na kraju 19. veka, eskalirala je u razdoblju do početka Prvog balkanskog rata 1912. godine. Takav diskurs teorijski se promovisao u naučnim radovima u pomenutom vremenskom periodu, a u periodu pred Drugi svetski rat uticao je i na političare, te su tada napravljeni i konkretni predlozi za kolonizaciju Kosova u skladu sa važećim naučnim paradigmatima.

Ovde ću se fokusirati na veliki doprinos koji je naučni diskurs imao u pripremi i promociji antialbanske propagande. Pri tom, posebno ću istaći načine na koje se ovaj diskurs uobličavao. Naime, prihvaćen kao legitimno znanje, naučni diskurs je smatran objektivnim i neutralnim, tako da su takvima smatrani i dokazi o navodnoj „primitivnosti“ Albanaca i „rasnoj čistoti“ Srba. Posebno značajan bio je koncept društvenog tipa koji je pomogao autorima da promovišu ideju o podeli Balkana u skladu sa karakteristikama određenog tipa. Imajući u vidu rečeno, tvrdim da je pojava koncepta *tipa* (ili karaktera, kako se ponekad nazivao) postala referentni okvir za oficijelne naučne interpretacije ponašanja i delanja različitih naroda. Pripadajući polju znanja koje se u to vreme smatralo neupitnim, autori su analizirali nacionalne karaktere u skladu sa njihovom tipskim pripadnošću, te su donosili zaključke koji su se smatrali opravdanim, objektivnim i neutralnim, odnosno, naučnim.

Imajući u vidu rečeno, u tekstu ću najpre obrazložiti svoju teorijsku aparaturu. Objasniću na koji način se danas diskutuje o naučnom i kulturalnom imperijalizmu, kolonijalizmu i rasizmu 19. veka. Time želim da ukažem na to da je imperijalistička naučna klima bila uobičajena za razmatrani vremenski period. Potom ću ukazati na specifičnosti imperijalizma u okvirima srpskih diskursa, tako što ću analizirati načine na koje se pisalo o Albancima u priznatim naučnim radovima toga doba. U okviru problematizacije imperijalizma, izdvojiću dva momenta – konstruisanje koncepta rase i konstruisanje teritorije putem koncepta rase. Konačno, smatram posebno relevantnim i problematizaciju savremenih diskursa o razmatranim autorima. Drugim rečima, skrenuću pažnju i na činjenicu da se i danas autori koji se smatraju „klasicima“ često glorifikuju, čime se, zapravo, održava i teorijski aparat imperijalizma, a činjenice o udelu „velikih“ autora u promociji rasizma ostaju zapostavljene. Takođe, želim da napomenem da sam na osnovu uvida u radove pomenutih au-

tora ustanovila da nisu svi konstruisali imperijalistički diskurs na sasvim istovetan način, niti su mu u istoj meri bili posvećeni. Stoga će u radu biti izdvojeni tipični primeri za pojedine aspekte navedene tendencije, te ću na primeru diskursa Jovana Cvijića ilustrovati načine uobličavanja koncepta društvenih tipova; na primeru diskursa Tihomira Đorđevića objasniti mehanizme konstrukcije rase i teritorije putem koncepta rase, dok će Vaso Čubriović i, donekle, Ivo Andrić biti interpretirani kao predstavnici poslednje faze razvoja imperijalističkog diskursa – faze njegove političke upotrebe i dovođenja do ekstrema diskursa istrebljenja.²⁸

Konačno, želim i da napomenem da je navedeni izbor bio uslovljen i pozicijom ovih autora u intelektualnoj istoriji. Smatram da su radovi razmatranih autora relevantni u kontekstu mesta koje zauzimaju u panteonu takozvanih velikih mislilaca. Stoga, njihove diskurse – kao diskurse pisaca koji su bili izuzetno priznati intelektualci svoga doba – interpretiram kao mehanizme proizvodnje dominantnih znanja o problemu srpsko-albanskih odnosa. O tome u kojoj meri su njihove teorije prihvaćene kao neupitna, navodno objektivna naučna znanja, svedoči i činjenica da se i danas neretko bezrezervno prihvataju, što ću ilustrovati primerima u poslednjem delu rada. Potrebno je naglasiti da, iako govorim o naučnom imperijalizmu, prvenstveno razmatram prisustvo pojedinih naučnih paradigmi koje su bile uticajne i koje su oblikovale i političke i intelektualne diskurse. Stoga će biti reči i o Andriću, koji nije bio naučnik, ali jeste nastupao kao intelektualac koji se inkorporira u aktuelne političke tendencije fundirane na naučnim paradigmama toga vremena. Dakle, ovde će se govoriti ne samo o nauci, nego i o spisima istaknutih ljudi koji su se tada, a i danas, tretirali kao začetnici sprske nauke.

Imperijalizam uz pomoć kulture i nauke: istorijska perspektiva

Za potrebe ovog rada, važno je naglasiti da kulturalni i naučni imperijalizam najčešće označava aktivnosti, stavove, mišljenja, odnosno bilo koji vid diskursa u kom se ispoljava nejednakost snaga dvaju društava, to jest, u kojem se ističe dominacija jedne

²⁸ Želim da naglasim da se u ovom radu bavim jednim mogućim čitanjem naučnih i političkih diskursa u Srbiji krajem 19. i početkom 20. veka, odnosno, bavim se jednom, nesumnjivo zapostavljenom, stranom diskursa o Albancima. Međutim, ne treba zaboraviti da istovremeno postoje i drugačiji primeri. Izuzetak u tendenciji etiketiranja Albanaca kao nepoželjnog Drugog, kao i pripisivanja statusa žrtve srpskoj strani, bio je Dimitrije Tucović. Tucović zauzima posebno mesto u istoriji srpske nauke, jer je jedan od retkih koji je bio svestan dominantnog diskursa svoga vremena, te je ukazivao na to da je potrebno prekinuti naučnu tradiciju „merenja lobanja i proučavanja rasa“, kao i etiketiranja Albanaca kao „niže rase“. Izuzetno je i njegovo poimanje nesuvislosti navedenih naučnih pristupa, a potrebno je istaći da je on jedan od retkih autora koji je termin „nauka“ stavljao pod znake navoda, ukazujući na ideološke, političke i nacionalističke motive navedenih pristupa u tadašnjim naučnim diskursima (Tucović, 1946). Ograničenost prostora, kao i namera dekonstruisanja imperijalističkih naučnih diskursa, doveli su me do odabira onih autora koji su promovisali imperijalističke tendencije putem nauke, te sam, stoga, Tucovića izuzela iz ovog rada. Ipak, smatram važnim da skrenem pažnju na to da je postojalo i drugačije čitanje srpsko-albanskih odnosa u isto vreme kada je i uveliko proizvođen srpski naučni imperijalizam (o najvažnijim karakteristikama Tucovićevog diskursa o razmatranom problemu vidi, na primer, Korzićka, 1989, 22–90).

kulture nad drugom (Hamm, 2005, 18–30). Upravo će se s tom konotacijom koristiti termin „imperijalizam“ u radu, a koristiću ga sa ciljem dekonstrukcije esencijalistički fundiranih naučnih paradigmi.²⁹ Iako će ovde biti reči i o diskursima koji su bliži političkim nego pretežno naučnim, koristim termin „naučni imperijalizam“ jer želim da ukážem na činjenicu da je polje proizvodnje znanja u nauci uticalo na profilisanje i drugih aktuelnih diskursa toga doba. Drugim rečima, pozivanjem na važeća naučna znanja, politički diskursi su dobijali na legitimitetu. Pri tom, nisu svi ovde razmatrani diskursi proizvodili sasvim identične vidove promocije imperijalizma, već su, zapravo, dovodili do konstrukcije razlika između Srba i Albanaca na različitim nivoima – od diskurzivnih konstrukcija razlika među tipovima, do stvaranja konkretnih planova teritorijalne ekspanzije.

Naučni diskursi u Srbiji nisu bili izuzetak u kontekstu tadašnjih paradigmi – konstruisanje razlika među različitim narodima, a pogotovo između zapadnih, to jest, onih koji su se smatrali superiornim i onih koji su bili etiketirani kao „niži“, bilo je uobičajeno u toku 19. i u prvoj polovini 20. veka. Naučni imperijalizam bio je zasnovan na paradigmi evolucionizma. Iako nisu svi autori operisali konceptom evolucije, njihovi diskursi jesu bili redovno obeleženi konceptom vremenske hijerarhije koja je podrazumevala progres. Istorija se konstruisala kao „razvoj i pad“ civilizacija, što se objašnjavalo „rasnom razlikom“, koja je podrazumevala posebnu predodređenost izvesnih „rasa“ da napreduju. Tako se insistiralo na zaključku da su preteče današnjih Anglo-Saksonaca bile sposobne da se razviju do određenog nivoa civilizovanog društva, dok to nije bio slučaj sa drugim tipovima. Vremenska paradigma obuhvatala je, nadalje, tumačenje progresivnog jednolinijskog puta razvoja bele rase, dok su ostale rase shvatanje kao koraci na tom putu, odnosno „niže etape razvoja“ koje su vodile „najvišoj kavkaskoj rasi“ (Brantlinger, 2003, 3). Jednu od poznatijih teorija elaborirao je Robert Čembers (Robert Chambers) koji je tvrdio da postoji opšta tendencija u istoriji koja je progresivna a ne regresivna, mada je ukazivao na to da postoje retrogradna kretanja u ljudskoj istoriji – ona o kojima svedoči postojanje više tipova ljudi i njihovo udaljavanje od prvobitnog tipa. U skladu sa ovakvim tumačenjem ljudskog razvoja, sve rase koje nisu pripadale kavkaskoj ili indoevropskoj porodici predstavljale su degeneraciju „najsavršenije rase“. Čembers je imao polazište u rasističkoj embriologiji, po kojoj je bilo ustanovljeno da se embrioni razvijaju od najjednostavnijih do najkompleksnijih, odnosno od „najprimitivnijih“ do „najzrelijih“, što se odnosilo na životinje, kao i na ljude, te se, u skladu s tim, naučno potvrđivala inferiornost „crne rase“, budući da je ona

²⁹ Do šezdesetih godina 20. veka, istorija nauke bila je pisana u dominantnim obrascima koji su i sami bili evolucionistički uobličeni i koji su bili fundirani na tezi o objektivnoj i naučno potvrđenoj superiornosti zapadnih sistema vrednosti, pa tako i zapadne nauke, zbog čega je bilo uobičajeno pisati istoriju nauke kao kontinuiran progresivni sled dostignuća koji ukazuju na uspeh nauke i velikane koji su pokazali izuzetne intelektualne sposobnosti i nagovestili potonji razvoj moderne nauke. Pri tom, „intelektualni heroji“ predstavljani su kao nosioci razvoja, a kontekst u kojem su stvarani bio je potpuno ignorisan ili naznačen tek kao pozadina delatnosti naučnika, ali ne i kao njen relevantni deo, zbog čega je termin „istorija nauke“, zapravo, značio, „istorija naučnih ideja“ potpuno samostalnih i skoro nezavisnih od društvenog i kulturalnog konteksta (Lichtman, 1997, 2–3).

predstavljala polaznu osnovu navedenog progressa (dakle, ona bi činila najjednostavnije embrione) i daljim razvojem su se rase usavršavale do najkompleksnije kavkasko vrste. Navedene konstatacije imale su za posledicu zaključak da je istorijski „razvoj“ (ili „progres“) morao da vodi ka savršenijim rasama preko onih manje razvijenih. Imperijalistička ekspanzija i istrebljenje „primitivnih naroda“ ovde se eksplicitno identifikuje sa biološkim razvojem ljudskih rasa (isto, 29).

Pored umrežavanja narativa o evolucionizmu u kontekstu kulturalnog imperijalizma, jedna od ključnih za moje istraživanje bila je i analiza evolucionističkih diskursa kao „diskursa istrebljenja“. I pored nesaglasja između naučnika prirodnih i društvenih nauka, novinara, pisaca i umetnika u pojedinim tumačenjima, mnogi su se slagali oko neminovnog nestanka „primitivnih rasa“ ili, barem, kao što je to bio slučaj u Srbiji, oko neminovnosti njihove kontrole, to jest kolonizacije. Konsenzus oko potrebe istrebljenja bio je masovan i nije se dovodio u pitanje (Brantlinger, 2003, cf. Larsen, 2000).³⁰ Ovde ću tvrditi da su srodne tendencije postojale u srpskim naučnim diskursima, a da je umesto koncepta rase korišćen koncept društvenog tipa kao ekvivalentnog sredstva, navodno neutralnog i naučnog, za konstruisanje razlika.

Koncept socijalnog i psihičkog tipa

U svojoj kapitalnoj dvotomnoj studiji Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje, Jovan Cvijić je elaborirao tadašnji uobičajeni naučni esencijalistički diskurs o promenama u teritoriji i njihovom uticaju na psihičke promene ljudi koji žive na njoj. Jedna od osnovnih teza ovog autora jeste da su se od perioda „turske invazije“ realizovale teritorijalne promene, ali i, kako se ističe, „unutrašnje promene na narodima“, kao i na pojedinim grupama u okviru jednog naroda (Cvijić, 1922, 213). Koncept tipa u ovom naučnom diskursu u velikoj meri je ekvivalent konceptu rase, pogotovo onom kakav je formiran u diskursima društvenih nauka u 19. veku – kao i prirodna i društvena osobenost ljudi.³¹ Nastao kao posledica uticaja, s jedne strane,

³⁰ U opisanom pristupu naučnom imperijalizmu nadovezujem se na svoju studiju u kojoj sam analizirala diskurse Maksa Vebera (Max Weber) o kulturi zapadnih i nezapadnih naroda kao vidovima imperijalizma fundiranog na evolucionističkog paradigmi (Petrov, u štampi).

³¹ Cvijić je bio informisan o aktuelnim teorijama rase, te se na njih i poziva, ukazujući na to da prema njima ima i donekle kritički stav. Naime, on ističe da su „odbačene teorije prema kojima bi jedan narod pripadao jednoj antropološkoj rasi i prema kojima bi psihičke osobine poticale iz antropoloških“ (Цвијић, 1931, 4). On, zapravo, odbacuje stavove prema kojima ne mogu postojati „mešani tipovi“ i prema kojima je rasa isključivo biološka kategorija, dakle, uslovljena krvnom povezanošću ‘plemena’ i fizičkim karakteristikama ljudi. Drugim rečima, on kritikuje inače tada već odbačenu antropometriju, te predlaže „antropogeografiju“. Ipak, on pristupa analizi tipa ekvivalentno pristupima rasi u društvenim diskursima, kao što je to, na primer, radio Herbert Spenser (Herbert Spencer) ili nemački sociolozi 19. veka, poput Maksa Vebera. Prema ovim autorima, razlike među ljudima nisu posledica samo prirodnih razlika (niti se mogu svesti na analizu fizičkih različitosti), nego i društvenih, istorijskih i političkih okolnosti (o tome vidi, na primer, Nelson, 1971). Ipak, ni diskurs o „krvnoj povezanosti“ nije sasvim napušten u Cvijićevim radovima. U objašnjenju pojedinih tipova, autor razmatra „mešanje krvi“ različitih tipova, kao na primer, turske i arbanaske (Цвијић, 1931, 108).

geografske sredine, i, s druge, istorijskih, etničkih i socijalnih okolnosti, tip je određen kao „narodni mentalitet“ (Cvijić, 1931, 4). Cvijićeve antropogeografska i etnopsihološka istraživanja na prostoru nekadašnjeg jugoslovenskog dela Balkanskog poluostrva bila su fundirana na tendenciji osmišljavanja novog jugoslovenskog identiteta, za koji je autor smatrao da je nužno neophodan u kontekstu uspešnog ostvarenja projekta državnog južnoslovenskog ujedinjenja. Međutim, Cvijić je polazio od etnocentričnih premisa koje su rezultovale navodno naučnim dokazima o srodnosti južnih Slovena, pri čemu je ta srodnost bila prepoznata preko srpskih etničkih atributa. Shodno tome, jugoslovenska zamisao za Cvijića suštinski nije imala jugoslovenski nadetnički karakter, nego je, upravo suprotno, srpski etnički identitet smeštala u osnovu jugoslovenske „nacije“ (Pišev, 2010).

Odbacujući teorije prema kojima je psihičke osobine ljudi moguće objasniti kao posledicu isključivo jednog parametra, Cvijić razvija metodologiju prema kojoj se utvrđuje postojanje kompleksnih tipova, ali se oni, pritom, ne svode jedino na prirodne, geografske ili socijalne osobenosti, već se tumače kao posledica svega navedenog, kao i etničkog porekla.³² U vezi sa tim, autor ističe da čak i kada se „odbiju uticaji geografske sredine, istorijskog razvitka i uticaji civilizacija“, ipak postoje među narodima „neke psihičke razlike, za koje moramo pretpostaviti da zavise od njihovog etničkog sastava“ (isto, 8). Pritom, prema Cvijićevoj teoriji, navedene etničke razlike izraženije su kod „manjih“ i „novijih“ naroda, kao što je to slučaj kod Južnih Slovena, koji su „civilizacijom manje preinačeni [u odnosu na zapadne narode, prim A. P.] i još i danas izloženi raznim etničkim stapanjima“ (isto, 8).

Na osnovu navedenog teorijsko-metodološkog aparata, Cvijić je utvrdio nekoliko tipova kod Južnih Slovena, među kojima je stanovništvo Kosova i Metohije uvrstio u „varijetet“ u okviru „centralnog tipa“.³³ Živeći na teritoriji čija je primarna karakteristika geografska podeljenost usled planinskog reljefa i velikog broja kotlina, autor tumači centralni tip kao onaj koji je „sklon podvojenosti“ (Cvijić, 1931, 73). U skladu sa pomenutom sklonošću, indikativno je da se „psihičke granice“ konstruišu skoro sasvim u skladu sa geografskim. Kako se ističe, iako nije moguće precizno utvrditi geografsku granicu između istočnog i zapadnog stanovništva u okviru centralnog tipa (koji se prostire od Dorjana na sever, istočno od Vardara i dipire

³² Kako je već istaknuto, koncept tipa nije postojao jedino u Cvijićevom diskursu. Ipak, on jeste bio posebno posvećen eksplikaciji tog koncepta koji je temeljno uticao na njegovu sveukupnu analizu društva. Pored Cvijića, metodologiju tipova u velikoj meri je koristio i Tihomir Đorđević. Pored faktora koje je Cvijić uzimao u obzir, ekonomski faktor u profilisanju tipova bio je u posebnom fokusu kod Đorđevića. Nadalje, za razliku od prvopomenutog, kod drugopomenutog je fokus bio na analizi srpskog stanovništva i njegovih internih tipova. U 4. tomu studije *Naš narodni život*, u poglavlju „Ekonomija i socijalni tipovi u Srba“, Đorđević pravi podelu srpskog stanovništva na jednostavni, ujednačeni, prošarani, mešoviti i razbijeni tip (Ђорђевић, 1984, 247–272).

³³ Dinarski tip obuhvata šumadijski, erski, bosanski i jadranski varijetet, kao i ličku i muhamedsku grupu. Centralni tip ima kosovsko-metohijski, zapadnomakedonski, moravsko-vargarski, šopski i južnomakedonski varijetet, kao i veći broj grupa. Istočnobalkanskom tipu pripadaju bugarski, rumelijsko-trački i pomački varijetet, a poslednji, panonski, obuhvata slavonski, sremsko-banatski i slovenački ili alpski varijetet.

skoro do Skoplja), navodno je izvesno da postoje jasne razlike između istočnog i zapadnog balkanskog stanovništva, pri čemu u zapadnu grupu spadaju Srbi, Arbanasi, Aromuni (Vlasi) i Grci (isto, 96).³⁴

Međutim, iako kosovsko-metohijskom varijetetu pripada stanovništvo Kosova, Metohije, Podrime i šarskih župa Sredske i Siriničke, naglašeno je da se na levoj strani Laba nalazi „pravo kosovsko stanovništvo“ i da se na ovoj teritoriji može uočiti usaglašenost geografskih i psihičkih karakteristika. Naime, Cvijić tvrdi da je činjenica da je Kosovo „najviše istorijska oblast“, odnosno, oblast koja je najbogatija istorijskim spomenicima u južnoslovenskom delu Balkanskog poluostrva, što ima neizmerni „moralni značaj“:

Većina lepih crkava i manastira stare srpske države su u ovoj oblasti: Gračanica, Dečani, Banjska, Pečka Patrijaršija itd. U njoj su Prizren, prestonica cara Dušana, Priština i Paun-Polje, prestonica kralja Milutina, Novo Brdo, najznatnije rudarsko središte srednjovekovne srpske države. Između Laba i Sitnice, u neposrednoj blizini Prištine, je Mazgit-Polje na kome se bila Kosovska bitka (1389. god.); sa njega se vidi kupasti vrh Zvečana kod Mitrovice, staroga grada iz doba Nemanjića. Blizu Mazgita je Samodreža crkva, u kojoj se pričestila srpska vojska pre početka Kosovske bitke. Na ivici ove oblasti se diže Šar-planina, koja se tako često veliča u srpskim narodnim pesmama. Na njoj je Miloš Vojinović, sestrić cara Dušana, napasao svoja stada. Po narodnoj skasci u njoj spava Kraljević Marko, koji će se probuditi kada vaskrsne srpsko carstvo. Svaki seljak ove oblasti zna za te ostatke stare srpske države i ova narodna predanja koja su od tako velikog moralnog značaja (isto, 97).

Za razliku od nekih svojih savremenika koji su proizvodili nedvosmisleno rasistički diskurs (među kojima su Đorđević i Čubrilović, razmatrani kasnije u ovom radu), Cvijić je razlike među stanovništvom suptilno konstruisao ukazujući na navodno objektivnu, odnosno, očiglednu „superiornost“ pojedinih aspekata kosovskog (srpskog) stanovništva. Isticao je „prirodnu“ povezanost lepote teritorije, istorijskog značaja mitskog srednjeg veka kao srpskog uzora, te i kvaliteta stanovništva. Cvijić ističe i bogatstvo narodnog „nasleđa“, priča i pesama iz kosovskog ciklusa, a posebno izdvaja posebnost narodne nošnje, za koju je navedeno da joj „po bogatstvu i lepoti nema ravne“ i to zato što podseća na nošnje „srednjovekovnih srpskih vlastelinskih žena“, a mogu se, nadalje, uočiti i sličnosti sa ornamentima sličnim sveštenečkim odeždama koji se vide na freskama tamošnjih crkava (isto, 97).

³⁴ Autor ističe da je „psihička granica“ toliko jasna da je razmišljao o tome da podeli stanovništvo na zapadni i istočni varijetet, ali, ipak, postoje i značajne razlike među onim varijetetima za koje se na kraju odlučio (Цвијић, 1931, 96, o etnografskim promenama na teritoriji Kosova i Metohije upor. Цвијић, 1911).

Čini se da nigde veću srodnost sa tipičnim, evolucionistički fundiranim, rasističkim naučnim diskursom 19. i ranog 20. veka Cvijić ne pokazuje kao na primeru eksplikacije „psihičkih osobina“ upravo kosovskih Srba. Srodnost se prepoznaje u isticanju superiornosti skoro svih osobina ovog stanovništva u odnosu na ostalo (bilo koje drugo) stanovništvo, te se srpska „rasa“ predstavlja ekvivalentno kavkaskoj rasi u pomenutim zapadnim diskursima. Naime, ovo se stanovništvo odlikuje „osobitim unutrašnjim redom i organizacijom“ (isto, 98). Zajednice ovih Srba su izdvojene kao posebne i kao paradigmatičke za srpsku „rasu“ uopšte – kako je naglašeno, „nigde u srpskom narodu nema više pristojnosti i pitomine u ponašanju i razgovoru nego ovde“, što je, tvrdi Cvijić, posebno primetno kod onih žena koje su „osećajnije i toplije“ i to zato što su manje bile „izložene dodiru sa Turcima i Arbanasima“ (isto). Kod ovog stanovništva „srpski nacionalni osećaj“ posebno je izražen i nigde nije „dublji“, a u poređenju sa dinarskim tipom, tvdi se da je ono i „trezvenije“. Naime, Cvijić ističe značaj „žrtava i junaštva“ po kojima se ovo stanovništvo može meriti sa „borbenim“ dinarskim tipom, ali ukazuje i na to da je ono umerenije u ponašanju. Navedeno se ilustruje poređenjem ovog stanovništva sa doseljenim Crnogorcima, u odnosu na koje kosovski Srbi imaju „prijbraniju pamet“ i „veću dosetljivost“ (isto).

Kada diskutuje o albanskom stanovništvu Cvijić to uglavnom čini u kontekstu definisanja razlika u odnosu na drugo, posebno srpsko stanovništvo, a pogotovo radi lociranja karakteristika „pravog kosovskog stanovništva“.³⁵ Takođe, nedvosmisleno je da ovaj autor izdvaja stanovništvo kosovsko-metohijskog varijeteta kao ono koje ima posebne „duševne“ odlike i to zahvaljujući posebnim prirodnim, a i istorijskim okolnostima. Naime, ističe se da se stanovništvo kosovsko-metohijskog varijeteta odlikuje „duševnim osobinama“ koje se unekoliko razlikuju i od osobina dinarskog i od osobina centralnog tipa, što je, kako autor ističe, „u vezi s osobitim fizičkim prilikama u oblasti i s velikom istoriskom prošlošću i starom srpskom tradicijom i starom srpskom civilizacijom“ (isto). Dakle, Albanci su povremeno pominjani u Cvijićevev tekstu kao primeri „nečistog“ stanovništva, odnosno, onog „mešane krvi“ (Цвијић, 1931, 108). Takođe, albansko stanovništvo se pominje kao ono koje je odgovorno za krađe i nasilja u pojedinim krajevima gde dominira neki drugi tip (isto, 109–113), kao i za procese agresivnog teritorijalnog „širenja“, odnosno „agresivnog zauzimanja zemlje“ (isto, 133–134). Ipak, diskurs ovog autora bio je konstruisan oko dominantnih tipova, to jest, nije se mnogo bavio tipovima koji su označavali manjinsko stanovništvo. Stoga, može se reći da je Cvijić u većoj meri doprineo konstruisanju koncepta srpske rase, dok se nije u tolikoj meri bavio srpskim Drugim.

Konstruisanje albanske rase

Izrazitu izdvojenost Srba u odnosu na dominantne tipove sproveo je Tihomir Đorđević. U studiji *Iz Srbije Kneza Miloša. Stanovništvo – naselja* iz 1924. godine, Đorđević

³⁵ Na primer, zapadnomakedonski varijetet je definisan kao „periferna oblast prema neprohodnoj i skoro divljačkoj Arbaniji“ (Цвијић, 1931, 99).

je predstavio jednu od tipičnih analiza stanovništva za to vreme. Na osnovu biološke, ali i religijske pripadnosti određenoj grupi, stanovništvo Srbije klasifikovano je hijerarhijski i dihotomno – dakle, u zavisnosti od pripadnosti „našem“ ili „tuđem“ entitetu, „dominantnom“ ili „malobrojnem“. Nadalje, vrednosne procene pripadnika određenih nacionalnosti u ponuđenim klasifikacijama nedvosmisleno su prisutne. „Arnauti“ su svrstani u grupu koja se određuje kao „malobrojno tuđe stanovništvo“ u kojoj su se nalazili i Grci, Cincari, Bugari, Nemci i Jermeni.³⁶ Kako se ističe, „za vreme vlade Kneza Miloša u Srbiji je bilo više Arnauta, no što bi se u prvi mah moglo pomisliti“ (Ђорђевић, 1924, 164). Đorđević precizno razdvaja Arnaute od „mase Turaka“ (isto), nastojeći da ih locira na osnovu negativnih osobina koje su, kako se zaključuje, tipične za ovu nacionalnu manjinu. Ovaj postupak treba da locira aktuelne „zlikovce“ na teritoriji Srbije, i da ukaže na to među kojim ih narodima najviše ima, izuzme li se dominantno turski. Tako se ističe da u „masi Turaka“ veliki broj stanovnika nije bio „turskog porekla“, već su to, većim delom, bili Arnauti, kojih je, nadalje, bilo i „među onim janičarima“ (isto). Negativne osobine locirane kod pojedinih naroda neretko su bile vezivane za veroispovest, što se prepoznaje u korišćenju etiketa „zlikovci“, „zulumčari“ i slično, o čemu svedoči sledeći pasus:

Beogradski su Turci najgori zulumčari, sve sam Arnaut i Bošnjak, govorili su [...] srpski deputati u Carigradu 1833. godine. Kako su bili muhamedske vere i živeli kao i Turci, to su se ponajviše nazivali Turcima. Kao stalni stanovnici oni se pominju u Ćupriji i Aleksincu. U oba su mesta bili strašni zulumčari i veliki zlikovci, te su bili na teretu ne samo Srbima, već i Turcima erlijama³⁷ (isto: 164–165).

Diskurs o drugim narodima kao „zlikovcima“ izražen je najviše na primeru Albanaca, ali i Turaka, među kojima, pri tom, izdvaja Arnaute kao jednu njihovu podgrupu. Naime, istaknuto je ponekad da većina Turaka nisu „pravi Turci“ (isto, 135–136). Dakle, u slučaju Arnauta i, donekle, Turaka, diskurs je izražen negativan, a to se prepoznaje i jasnim etiketiranjem – o njima se redovno piše kao o „zločincima“. Negativnih osvrta ima u slučaju opisa „ugnjjetavanja“ koje čine Turci, a takođe ima reči o lošem uticaju Turaka na „srpski moral“ (isto, 195–196). Pored Turaka i Albanaca, u navedenoj studiji postoji samo još jedan primer negativnog etiketiranja određenih grupa: autor je jednom pomenuo za Grke da „ne vole Srbe“ (isto, 170),

Izuzetno je relevantno primetiti da se diskurs o Albancima kao o „zlikovcima“ prenosio i u radovima retkih stranih autora iz razmatranog vremenskog perioda koji su pisali o stanovništvu Kosova i Metohije. Imajući u vidu radove srpskih naučnika, posebno Cvijića, u studiji iz 1911. godine Gaston Gravje (Gaston Gravier) govori da se

³⁶ U okviru poglavlja o „tuđem stanovništvu“ autor razmatra Arnaute, Grke, Cincare, Bugare, Nemce i Jermene. Njih izdvaja, za razliku od Srba, Turaka, Rumuna, Cigana i Jevreja koji su odvojeni jer čine većinsko stanovništvo.

³⁷ Trgovci muslimanske veroispovesti.

Srbi „grupišu radi odbrane“, dok nasuprot njima, „Albanci žive u odvojenim porodicama, jer su oni agresori“ (Гравље, 1995, 7).³⁸ Nadalje se objašnjava da, uprkos iseljavanju Srba zbog „agresora“, novi stanovnici dolaze iz okolnih krajeva, zbog čega nije, ipak, došlo do njihovog potpunog nestanka (isto, 19). U ovom tekstu se kontinuirano razmatraju akcije Albanaca „na štetu Srba“ (isto, 21), potom njihove, kao i turske „kolonizacije“ i „nasilje“ (isto, 33), a „Srbin“ se ističe kao „žrtva koja gleda“ kako je albansko stanovništvo bilo „privilegovano“ i „nagrađeno“ (isto, 47).

Granice rase i granice teritorije

Ideja o Staroj Srbiji i Mačedoniji bila je ključna za oblikovanje srpskog nacionalizma na kraju devetnaestog veka, s obzirom na to da je bila u osnovi generisanja nacionalnog sentimenta i artikulisanja potrebe za teritorijalnom ekspanzijom srpske države. Ova ideja je temeljno odredila i karakter srpskog nacionalizma u doba pretendovanja na teritorijalnu ekspanziju, što je konačno rezultovalo Balkanskim ratovima. Skoro sva društvena pitanja koja su isticana u Kraljevini Srbiji, kao i šira pitanja na nacionalnom nivou, podređivana su ovoj ideji (Atanasovski, 2014, 32). S jedne strane, ideolozi srpskog nacionalizma pozivali su se na argumente istorijskog prava, što se manifestovalo u stavu da moderna srpska država polaže pravo na kontinuitet sa srednjovekovnom feudalnom Srbijom dinastije Nemanjića. S druge strane, sve su značajniji bili argumenti takozvanog prirodnog prava, koji su se zasnivali na navodnom savremenom činjeničnom stanju o etničkoj slici Balkana i geografskim odlikama ovih prostora, u okviru čega je posebno mesto zauzimala srpska nacija. Naučne discipline, poput istorije, etnografije, filologije, demografije i geografije, bile su konstituisane ili preobličene tokom 19. veka, te su bile sredstvo proizvođenja odgovarajućeg znanja na osnovu koga bi se mogle iscrtati ambiciozne teritorijalne pretenzije srpske nacije (isto, 38).

Pored lociranja karakteristika „zlikovaca“ na teritoriji Srbije, diskurs u pomenutoj studiji Tihomira Đorđevića jasno ukazuje na tendenciju konstruisanja teritorije putem

³⁸ Napominjem da je prevod ove knjige u kojoj su Albanci etiketirani kao „agresori“ objavljen 1995. godine u Prištini. U biografskoj belešci o autoru istaknuto je da je on radio kao lektor francuskog jezika na Beogradskom univerzitetu i da je bio „darovit čovek“, jer je „za relativno kratko vreme na dobar način osenio i razumeo složene balkanske probleme“ (Терзић, 1995, 53). U vezi sa autorovim sagledavanjem situacije na Kosovu i Metohiji, ističe se da ju je on „izvanredno uočio i razumeo“, kao i da je to učinio nepristrasno i bez predrasuda, ispravno ukazavši na „anarhiju i zulume arbanaških feudalaca nad pravoslavnim Srbima“ (Терзић, 1995, 55). Ističe se, nadalje, da su Albanci imali podršku dveju velikih sila, Turske i Austro-Ugarske, te da se „etničko čišćenje Srba“ realizuje izuzetno dugo od albanskih „agresora“, čega su, kako se navodi, bili svesni mnogi naučnici toga doba (isto, 56). Treba primetiti da se ovde sagledavanje druge strane, odnosno, razmatranje pozicije albanskog stanovništva na ovoj teritoriji uopšte i ne pominje, a kamoli smatra relevantnim. Indikativno je da se devedesetih godina dvadesetog veka može uočiti da dolazi do ponovnog štampanja dela iz prve decenije dvadesetog veka koja su karakteristična po diskursu o Albancima kao kulturalno inferiornim u odnosu na Srbe. Tako je krajem dvadesetog veka došlo do reprodukovanja gotovo identičnog diskursa onom koji je postojao jedan vek ranije, pa se neretko ponavlja shvatanje o njihovom „neprirodnom prostiranju“ van granica „prave Arbanije“, odnosno, „po novopazarskom Sandžaku, po Kosovu Polju, Staroj Srbiji i Mačedoniji“ (Томић, 1995, 5).

lociranja konkretnih mesta na kojima žive ti „zlikovci“ i, još važnije, lociranja njihovih kretanja. O tome svedoče brojni primarni izvori na koje se Đorđević poziva, poput pisma upućenih knezu Milošu u kojima se detaljno izveštava o kretanju Arnauta, uvek sa naglaskom na probleme koje oni navodno prave svim stanovnicima, i to ne samo Srbima, nego i Turcima. Jedan od tipičnih delova Đorđevićeve studije koji govori o opisanom diskursu je sledeći:

28. januara 1821. godine piše iz Svilajнца Milosav Zdravković Knezu Milošu „da se mnogi Arnauti iz Golaka (kraj u Topličkom Okrugu) u Ćupriju naseljavaju“, jer je tamo na njih, kao na zlikovce, paša zavojštitio. Ćuprijski Turci, erlije, bojeći se od njih, pisali su veziru u Beograd da ih od njih oslobodi, a u isto vreme mole i Kneza Miloša, da piše veziru „ne bi li ih proterao odande“. Tim povodom piše Knez Miloš 2. februara 1821. godine vojvodi ćuprijskom da se ovakvi zlikovci, po fermanu, koji ima, ne smeju naseljavati. [...] piše vezirovom đaja-begu, žali se na ćuprijske Arnaute i pita: „imaju li oni zlikovci izun, ili bez izuna čestitog vezira naseljavaju se. Ako je prvo, to da mogu predstaviti vi-sočajšemu devletu, ako li je drugo, to pokorno molim predstavite čestitome veziru da onim zlikovcima svojom viskom buruntijom zapovedi da koji su se naselili iz predela ovoga iziđu, niti drugi istoga plemena da se naseljavaju, dokle opet nisu, po svojemu običaju, u ovom predelu vatru zapalili“ (Ђорђевић, 1924, 165).

Mnogobrojni su slični primeri u kojima se diskutuje o problemima koje Arnauti uzrokuju, te o nastojanju Kneza Miloša da stimuliše iseljavanje, pa čak i da izdaje zvanične naredbe o proterivanju. O Arnautima se uvek govori kao o „zlikovcima“, kao i o tome koja su njihova aktuelna kretanja. Takođe, Đorđević navodi i prepiske sa knezom Milošem iz kojih se saznaje o tome u kom broju su Arnauti „prognani“, kao i da li se uspelo u pojedinim akcijama (isto, 166).³⁹ Posebno problematičan, kako se pokazuje, bio je ćuprijski okrug, u kojem je „do 230 domova u kojima je stanovalo više Turaka Arnauta neže li Serbalja“ (isto) i u kojem su čak i deca pravila probleme, zbog čega se ističe komentar izvesnog Miloslava Zdravkovića o tome da je značajan „revnostan rad Kneza Miloša da ih otera“ (isto), a posebno njegovo nastojanje oko iseljavanja ćuprijskih Arnauta u početku 1834. godine. Po hatišerifu od novembra 1833. godine naređeno je da se i Arnauti iz Ćuprije sele u Tursku. Nadalje je istaknuto da su oni selidbu odlagali ili su se iseljavali vrlo sporo. Da bi se sprečio povratak onih koji su se odselili, knez Miloš je naredio da se od njih otkupljuju kuće. Kada se ovo nije realizovalo, on je slao još novaca za otkup, kako pomenuti Zdravković navodi, „samo neka se čas pre s vrata tornjaju“ (isto, 167). Nastojanje da se Albanci isteraju vidno je iz redovnih izve-

³⁹ Autor se u najvećoj meri poziva na dokumentaciju državnog arhiva iz Ćuprije.

štaja o tome kako je iseljavanje teklo sporo, kao i tome koliki je bio broj kola sa iselje-
nicima u datom trenutku, a posebno su indikativni izveštaji (koje Đorđević prenosi) o
uspešno sprovedenim akcijama:

Najzad je krajem juna, ili početkom jula 1834. godine, vezir Beogradski po
zapovesti iz Carigrada, poslao svog kapidžičehaju, Mehmed-efendiju, te je
pred članom Suda Naroda Serbskog, Milosavom Zdravkovićem, i velikim
serdarom krajinskim, Miletom Radojkovićem, raselio i ostatak ćuprijskih Ar-
nauta. Neki su otišli u Niš, a neki u Arbaniju. Ko god da je imao tapije na
imanje, isplaćeno mu je (isto, 168).

Pored Ćuprije, naročito problematičan bio je Aleksinac, u čijoj je „arnautskoj mali”,
prema svedočenju Đorđevića, bilo opasno živeti za stanovništvo koje nije albansko, te
da kroz nju „hrišćanska duša nije smela proći“ (isto). U drugim krajevima bilo je teško
locirati Arnaute, „jer su nazivani Turcima“, ali je indikativno da su u pojedinim mesti-
ma pripadnici albanskog stanovništva bili obeleženi pojedinačno. Tako se, na primer,
znalo da je u Beogradu živeo Cena Arnautin, kao i da je on „izvršio nasilje nad jednim
detetom, pa pobjegao u Smederevo“, kao i „nekakav Abdula Arnautin, makački spahija,
koji je bio ugrabio kćer Pauna Vlaha iz Ćuprije“ (isto).

Primenjeni diskurs istrebljenja: kolonizacija kao rešenje

Elaboracija teze o superiornosti Srba u radovima naučnika na početku 20. veka
svakako je doprinosila stvaranju pogodne atmosfere za konačno zaoštrenje diskursa i
njegovu jasnu političku upotrebu. Status Albanaca u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovena-
ca bio je oblikovan državnom politikom iseljavanja. Tipičan primer u poslednjoj fazi,
pred Drugi svetski rat, može se naći u delu Vase Ćubrilovića, u kojem je imperijalistički
naučni diskurs dobio svoju eksplicitnu i konkretnu političku primenu, a dok je motiv
istrebljenja postavljen na nivo imperativa u politici srpsko-albanskih odnosa. Simpto-
matično finalno uobličjenje razmatranog diskursa u ovoj fazi pronalazi se i u elaboratu
Ive Andrića.

Naučni diskurs koji je konstruisao razlike između Srba i Albanaca, uobličavan dece-
nijama, dostigao je nakon Balkanskih ratova status dominantnog političkog sredstva
koje je podupiralo zahtev za kolonizaciju Kosova. Taj zahtev je počivao na ideji o neop-
hodnosti etničke čistote, najpre Srba uopšte, a potom i ove teritorije koja se predstavljala
kao srpska u istorijskom kontinuitetu dugom nekoliko stotina godina. Jednu od
ključnih uloga u ovoj fazi produkovanja imperijalističkog diskursa odigrao je Vaso Ću-
brilović, srpski istoričar, akademik i političar, koji, za razliku od svojih prethodnika,
nije samo diskurzivno konstruisao razlike između Srba i Albanaca, nego je doslovno
predložio „isterivanje Albanaca“, odnosno, kolonizaciju Kosova. Godine 1937. napisao

je memorandum za vladu Milana Stojadinovića u kojem predlaže rešavanje albanskog problema totalnim etničkim čišćenjem teritorije Kosova. Ističući da je „dužnost države“ da ne dopusti da njeno važno strateško zemljište u rukama drži „nama neprijateljski i strani elemenat“ (Čubrilović, 1937). On kritikuje neodlučnost dotadašnjih nastojanja kolonizacije i eksplicitno predlaže ozbiljnije sprovođenje akcija istrebljenja (Čubrilović, 1930). On je, nadalje, istakao pokušaj primene „zapadnih metoda“ u rešavanju etničkih problema, pod čime je podrazumevao nedovoljno agresivno fizičko proterivanje Albanaca. Namesto onoga što je on smatrao neadekvatnim zapadnim načinom, predlaže „rešenje problema na balkanski način“, odnosno „suzbijanje“ Arnauta kolonizacijom: „Jedini način i jedino sredstvo to je brutalna sila jedne organizovane državne vlasti, u čemu smo mi uvek bili iznad njih“ (Čubrilović, 1937).

Čubrilović se ne zadržava samo na idejnom predlogu, već elaborira konkretne načine, to jest, sredstva sprovođenja pritiska kojima bi se realizovalo masovno iseljavanje. To su sledeći postupci: stvaranje psihoze (kreiranje atmosfere pritiska, nalaženje agitatora koji će promovisati iseljavanje kao poželjno i neminovno); povećanje pritiska državnog aparata, odnosno policije (korišćenje zakona kao načina da se Albancima stavi do znanja da je napuštanje teritorije Kosova neminovno, odnosno, kako autor ističe, kako bi se „što više zagorčio opstanak Arnauta kod nas“ (isto); povećanje privrednog pritiska (nepriznavanje starih tapija, obustavljanje rada na katastru, uterivanje poreza i dugova, oduzimanje državnih i opštinskih ispaša, ukidanje koncesija, poslovnih dozvola za kafane, trgovine, zanate, oduzimanje monopolskih dozvola, isterivanje iz državne, privatne i samoupravne službe); prisilno izvršenje svih saniterskih i veterinarskih propisa (rušenje zidova i velikih plotova oko kuća, stroga primena veterinarskih mera koja će ometati izvođenje stoke na pijace); verski pritisak; sprovođenje „privatne inicijative“ (snabdevanje Srba oružjem, tajno paljenje arnautskih sela i četvrti (1937)).⁴⁰

Balkan balkanskim narodima?

Konačno, ambasador Kraljevine Jugoslavije u Nemačkoj, Ivo Andrić, na zahtev Milana Stojadinovića početkom 1939. godine piše konkretan projekat podele Albanije između Jugoslavije i Italije, prema kojem je Srbija trebalo da dobije Severnu Albaniju i luku Drač. Andrićev elaborat je sačinjen kao službeni podsetnik o albanskom pitanju za internu upotrebu u Ministarstvu inostranih poslova.⁴¹ Podelom Albanije, kako se ističe, „mi bismo dobili“ sledeće:

⁴⁰ Ima podataka o tome da su navedeni predlozi bili sprovedeni u praksi. Dvadesetih i tridesetih godina 20. veka na Kosovu i Metohiji bila je sprovedena kolonizacija prvenstveno policijskim putem. Zabeležena su proterivanja Albanaca iz čitavih sela, nasilno otimanje njihove imovine, te naseljavanje te teritorije srpskim stanovništvom (Imami, 2001, 256–257). Ne postoje precizni podaci o tome koliko je Albanaca napustilo Kosovo i Makedoniju od 1912. do 1940. godine. Albanski izvori navode da je u pitanju preko 130000, a prema zvaničnim državnim podacima emigriralo je 11000 (isto, 260).

⁴¹ Tekst je prvi put štampan 1977. godine u *Časopisu za suvremenu povijest* (Kuzman, 1977).

Podelom Arbanije nestalo bi privlačnog centra za arbanasku manjinu na Kosovu, koja bi se, u novoj situaciji, lakše asimilovala. Mi bi eventualno dobili još 200.000–300.000 Arbanasa, ali su oni većinom katolici čiji odnos sa Arbanasima muslimanima nikad nije bio dobar. Pitanje iseljavanja Arbanasa muslimana u Tursku takođe bi se izvelo pod novim okolnostima, jer ne bi bilo nikakve jače akcije da se to sprečava (Andrić 1939).

Kako Andrić ističe, „tradicionalna politika Srbije je Balkan balkanskim narodima“ (1939). Ovaj princip, kako je navedeno, upotrebljavan je „u borbi protiv Otomanske Imperije i Austro-Ugarske Monarhije“, a „Jugoslavija se njime uspešno služila protiv odredaba Londonskog pakta koji je Italiju uvlačio u Dalmaciju i Arbaniju“. U primeni tog principa viđen je najbolji način za postizanje „mira na Balkanu“, kao i „za saradnju među balkanskim narodima, za normalan razvoj balkanskih naroda“ (1939). Uzimajući u obzir navedeno, podela Albanije istaknuta je kao „jedan opasan presedan“ (1939), koji se, ipak, predlaže kao moguće rešenje albanskog pitanja. Treba, pri tom, primetiti da Andrić govori o „tradicionalnoj politici Srbije“ kojom se Jugoslavija „uspešno služila“ i od koje se očekuje da bi mogla dobrinuti rešavanju pitanja mira na Balkanu.

Epilog: nekritičko čitanje istorijskih diskursa

Na autore o kojima je ovde bilo reči, posebno u slučajevima izuzetno uticajnih dela kakav je opus Jovana Cvijića, poziva se, ali se izuzetno retko ukazuje na posledice pojedinih koncepata i tumačenja društva. Teorije retko su same predmet proučavanja, a pogovoto kritičkog preispitivanja. Stoga, na kraju želim da ukažem na savremenu tendenciju reprodukovanja koncepata iz rasističkih naučnih teorija iz 19. i sa početka 20. veka, a posebno nekritičkog glorifikovanja pojedinih autora.

U novijoj literaturi se ističe „grandiozno delo Tihomira Đorđevića“ (Zdravković, 2004, 7), a proizvodnja znanja u srpskoj tradiciji društvenih nauka navodi se kao uzorna, što se prepoznaje u „pronalaženju jednog sasvim modernog pristupa u nauci, koji teži ostvarenju korelacije tradicije i savremenosti a sve to u službi očuvanja etničkog identiteta“ (isto). U aktuelnom postjugoslovenskom kontekstu, imperijalistički diskurs autora sa kraja 19. i početka 20. veka Zdravković ne dovodi u pitanje, nego, štaviše, fundiranost naučnog diskursa na „narodnom stvaralaštvu“ ističe kao poželjno za savremene srpske sociološke diskurse. On smatra da su „utemeljivači srpske etnosociologije“ proučavali „narodno stvaralaštvo koje je u vezi sa načinima življenja naroda srpskog“ (isto). Nekritičko usvajanje diskursa „velikana“ dovodi i do pohvalnih konstatacija o prisustvu evolucionističkog pristupa, pa i do zaključka da se čak i danas treba koristiti Cvijićeva metoda etnopsihičkih profila (isto).

Neupitno prihvatanje diskursa autora u pojedinim slučajevima, poput pomenu-tog, posledica je zanemarivanja društveno-istorijskog i političkog konteksta u kojem je dati diskurs proizveden. Nasuprot ovakvom pristupu diskursima autora iz

19. i 20. veka, problematizacije srpsko-albanskih odnosa neizostavno nude uvid u kontekst, te ukazuju prevashodno na istorijsku situaciju koja je oblikovala te odnose. Ipak, i u ovakvim osvrtima uočljiva su dva problematična momenta. Najpre, neretko se ignoriše kontekst aktuelnih paradigmi naučnih diskursa proizvedenih u to vreme, odnosno, značaj narativa evolucionizma i imperijalizma koji su se implementirali u naučne diskurse i postali sredstvo konstruisanja dokaza o navodno (istorijski i prirodno) objektivnoj prostornoj i etničkoj raspodeli naroda na Balkanu. Nadalje, problemi između Srba i Albanaca pozicioniraju se u kontekstu „oslobodjenja od tuđinske vlasti“ (Стојанчевић, 1990, 6), ili „vođenja oslobodilačkog rata“ (Војводић, 1990, 63) i sprovođenja „vekovnih oslobodilačkih težnji“ (isto, 92), tako da se, skoro redovno, uobličava entitet jednog naroda u odnosu na njegovo neprijateljsko drugo. U slučaju Srba u 19. i 20. veku, Drugi je mogao biti ili Albanac ili turski „okupator“.

Posebno indikativnim pokazuju se radovi koji se bave predstavljanjem kulture na Kosovu i Metohiji kao izolovane od celokupnog istorijskog i društvenog konteksta. Delatnost stanovništva Kosova i Metohije predstavlja se kao isključivo srpska, čak i u 13. veku, a postojanje i aktivnost stanovništva drugih etničkih pripadnosti u potpunosti se ignoriše. Navedenim postupcima, autori ponovno proizvode diskurs iz 19. veka, u potpunosti poistovećujući mitsku i istorijsku prošlost, konstruišući narativ o kontinuitetu srpske kulture od srednjeg do 19. veka, pa i do aktuelnog istorijskog trenutka. Tako se, na primer, u relativno skorašnjoj literaturi, razmatra srpska književnost na Kosovu i Metohiji u periodu do Kosovske bitke, potom otežani rad pisaca (isključivo Srba) u vreme „dolaska Turaka“, te se zaključuje da su Kosovo i Metohija „u vremenu od gotovo *pola milenijuma* [podvukla A. P.] [...] predstavljali kulturni centar koji je blagovremeno i podsticajno delovao na razvoj srpske književnosti“ (Бован, 1990, 270), a takođe se ističe nedvosmisleno postojanje kontinuiteta (isto, 270), dakle, u periodu od 13. veka do današnjeg vremena.

Konstruisanje istorijskog narativa iz kojeg bi se izuzela odgovornost srpske politike, ideologije i nauke za srpsko-albanske odnose vidljivo je i iz radova koji pretenduju da daju dokumentarni, navodno sasvim objektivni prikaz istorijske situacije. Međutim, namesto rekonstruisanja konkretnih diskursa i predlaganja interpretacija i iz srpske i iz albanske perspektive, uobičajeno je razmatranje albanske historiografije kao one koja je karakteristična po „vannaučnim motivima politike i ideologije“ kojima se sprovodi proizvodnja znanja o „stalnom teroru“ nad albanskim stanovništvom (Димић и Борозан, 1998, 6). Smatra se, nadalje, da je pomenuta historiografija u službi „velikoalbanske ‘naučne’ politike“ koja ovakvu istinu predstavlja i naučnoj i vannaučnoj javnosti (isto, 6). Navedenim jednostranim prikazima istorijske situacije, a pogotovo nekritičkim prihvatanjem diskursa srpskih intelektualaca, izvesno je da se i u novijoj literaturi daje naučno opravdanje za srpsku politiku, a fundamenti srpskih mislilica iz 19. i 20. veka uzimaju se kao polazna osnova i za današnje naučne eksplikacije.

Literatura:

- ANDRIĆ, I. (1939) „Referat g. Andrića 30. I 1939.“, dostupno na: http://www.27mart.com/images/File/Andric_lat_.pdf (pristupljeno: 1. 3. 2015.).
- ATANASOVSKI, S. (2014) *Muzičke prakse i proizvođenje nacionalne teritorije*. Beograd: Fakultet muzičke umetnosti, doktorska disertacija.
- БОВАН, В. (1990) „Српска књижевност на Косову и Метохији у другој половини XIX века и почетном XX века (до 1912. године)“. У Стојанчевић В. (ур.) *Србија и Албанци у XIX и почетном XX века*. Београд: Српска академија наука и уметности. str. 269–290.
- BRANTLINGER, P. (2003) *Dark Vanishings. Discourse on the Extinction of Primitive Races, 1800–1930*. Ithaca and London: Cornell University Press.
- ЦВИЈИЋ, Ј. (1911) *Основе за географију и геологију Македоније и Старе Србије. том III*. Београд: Државна штампарија Краљевине Србије.
- ЦВИЈИЋ, Ј. (1922) *Балканско Полуострво и јужнословенске земље*, књ. 1. Београд: Државна штампарија Краљевине Срба, Хрвата и Словенаца.
- ЦВИЈИЋ, Ј. (1931) *Балканско полуострво и јужнословенске земље*, књ. 2. Београд: Привредник.
- ЋUBRILLOVIĆ V. (1930) „Politički uzroci seoba na Balkanu od 1860–1880 god.“. *Glasnik Geografskog društva* 16. str. 26–49.
- ЋUBRILLOVIĆ, V. (1937) *Isterivanje Arnauta*, dostupno na: <http://archive.is/dgaUm/> (pristupljeno 10. 3. 2015.).
- ДИМИЋ, Љ. и БОРОЗАН, Ђ. (1998) „Уводна студија“. У Димић, Љ. и Борозан, Ђ. (ур.) *Југословенска држава и Албанци, том I*. Београд: Службени лист СРЈ, Архив Југославије и Војно-историјски институт. str. 5–73.
- ЂОРЂЕВИЋ, Т. (1924) *Из Србије Кнеза Милоша. Становништво – насеља*. Београд: Издавачка књижарница Геце Кона.
- ЂОРЂЕВИЋ, Т. (1984) *Наш народни живот 1–4*. Београд: Просвета.
- ГРАВЈЕ, Г. (1995) *Стара Србија и Албанци*, превела Радмила Обрадовић. Приштина: НИП „Нови свет“.
- HAMM, B. (2005) „Cultural Imperialism: The Political Economy of Cultural Domination“. In Hamm, B. and Smandych, R. (ed.): *Cultural Imperialism: Essays on the Political Economy of Cultural Domination*. Toronto: University of Toronto Press. p. 18–30.
- IMAMI, P. (2001) *Srbi i Albanci kroz vekove*. Beograd: Samizdat B92.
- KORZIKA, B. (ur.) (1989) „Srbija i Albanci. Pregled politike Srbije prema Albancima od 1989. do 1914. godine“. *Časopis za kritiko znanosti* 126 (izredna številka).
- KRIZMAN B. (ur.) (1977) „Elaborat dra Ive Andrića o Albaniji iz 1939. godine“. *Časopis za suvremenu povijest* 2. str. 77–89.
- LARSEN, N. (2000) „Imperialism, Colonialism, Postcolonialism“. In Ray, S. i Schwarz, H. (ed.): *A Companion to Postcolonial Studies*. Oxford: Blackwell Publishers Ltd. p. 23–52.
- LICHTMAN, B. (1997) „Introduction“. In Lichtman, Bernard (ed.). *Victorian Science in Context*, Chicago & London. The University of Chicago Press.

- NELSON, B. (1971) "Max Weber on Race and Society". *Social Research* 38. str. 30–41.
- PETROV, A. (u štampi) *Racionalizacija, evolucionizam, imperijalizam. Diskurs Maksa Vebera o muzici*. Beograd: Orion art.
- PIŠEV, M. (2010) „Ko je ko u Kraljevini SHS: Formalna analiza Cvijićeve rasprave o jedinstvu južnih Slovena“. *Etnoantropološki problemi* 5 (2). str. 55–79.
- СТОЈАНЧЕВИЋ, В. (1990) „Обновљена српска држава и Арбанаси 1804–1876“. У Стојанчевић, В. (ур.). *Србија и Албанци у XIX и почетком XX века*. Београд: Српска академија наука и уметности. стр. 5–34.
- ТЕРЗИЋ, С. (1995) „О Гастону Гарвјеу“, у: *Стара Србија и Албанци*, превела Радмила Обрадовић. Приштина: НИП „Нови свет“. стр. 53–56.
- ТОМИЋ, Ј. Н. (1995) *О Арнаутима у старој Србији и Санџаку*. Београд и Приштина: Григорије Божовић и Просвета.
- TUCOVIĆ, D. (1946) *Srbija i Arbanija: jedan prilog kritici zavojevačke politike srpske buržoazije*. Beograd i Zagreb: Kultura.
- ВОЈВОДИЋ, М. (1990) „Србија и албанско питање крајем XIX века“. У Стојанчевић, В. (ур.). *Србија и Албанци у XIX и почетком XX века*. Београд: Српска академија наука и уметности. стр. 63–92.
- ZDRAVKOVIĆ, D. (2004) *Tihomir Đorđević u ključu srpske etnosociologije*. Beograd: Zadužbina Andrejević.

Ana Petrov

Faculty of Media and Communications,
Singidunum University, Belgrade

“The Balkans to the Balkan Peoples“: Evolutionism, Racism and Colonialism in Serbian Scholarly and Political Discourses before World War II

Abstract:

This article focuses on the ways the scientific imperialism was manifested in Serbian ‘scholarly’ discourses from the end of the nineteenth century until the World War II. The leading ethnographers, geographers, cultural historians and writers promulgated the idea that the Serbs represented one ‘race’ marked by similar physical and psychological features and customs. Joined together by the same ‘blood’, territory and history, the Serbs were presented as the dominant ‘race’ in the Balkans, thus being ‘superior’ in comparison to the other peoples, especially the Albanians. The discourse was theoretically promoted in the scholarly works at the end of the nineteenth century and just before the World War II proposals for colonization of Kosovo and extermination of the Albanians were made (in Vaso Čubrilović’s writing *Isterivanje Arnauta* and in the claim, supported by Ivo Andrić, that ‘the Balkans should be given to the Balkan people’). I here argue that the concept of ‘social type’ helped the leading intellectuals in the promotion of the idea that the division of the Balkans should be made according to current scientific paradigms about the supremacy of the Serbs.

Key words:

scientific imperialism, Serbs, Albanians, colonization of Kosovo, social type

Vladan Jovanović

Institut za noviju istoriju Srbije

„Rekonkvista Stare Srbije“: o kontinuitetu teritorijalne i demografske politike na Kosovu

Apstrakt:

U tekstu je izložen i analiziran niz administrativnih i demografskih mera (promene teritorijalnog statusa, kolonizacija, iseljavanje) kojima je prostor Kosova bio izložen u srpskoj i jugoslovenskoj državi, od raspada Osmanskog carstva do sredine pedesetih godina 20. veka. Za razliku od uvreženih predstava o radikalnom diskontinuitetu politike koji je nastupio nakon Drugog svetskog rata, ovaj tekst ukazuje upravo na neke (neočekivane) znake kontinuiteta, vidljive i u prvoj deceniji socijalističke Jugoslavije.

Ključne reči:

Kosovo, Srbija, Jugoslavija, administrativni status, kolonizacija, iseljavanje

Ideja o *tlu* kao najsigurnijem orijentiru zajednice deo je „organskog političkog obrasca“ i koncepta takozvane *narodne države* koji je Srbija negovala još od sticanja prvih znakova svoje državnosti (Podunavac, 2007, 93). Kao izvorište „osnivačkog mita“ srpske države, Kosovo je središnji toponim i u mitovima o autohtonosti i „duhovnom prostoru nacije“ (Čolović, 2008, 55, 121-122), gde tragovi nacionalne istorije i kulture presudno određuju pripadnost teritorije, nezavisno od njenog aktuelnog političkog statusa ili demografskog sastava. Zahvaljujući svom neobično snažnom simboličkom potencijalu Kosovo je s pravom označeno i kao „metafizički prostor“ na kojem je autoviktimizacija postala „sidrište“ identiteta (više o tome: Zdravković, 2005).

Kako bih otkrio na koji način su državne politike Srbije i Jugoslavije korespondirale sa „metafizičkim“ sadržajem prostornosti Kosova, u fokusu ovog rada je skup „fizičkih“, odnosno administrativno-teritorijalnih i demografskih mera kojima je kosovski prostor bio izložen od 1912. godine pa sve do sredine pedesetih godina 20. veka. Kroz nekoliko hronoloških celina ću pratiti tri paralelna procesa „deosmanizacije“ koji uključuju pokušaje teritorijalne prekompozicije i demografskog nivelisanja prostora (putem kolonizacije i iseljavanja) pod nekoliko različitih državnih, političkih i ideoloških sistema. S obzirom na to da sam u svojim ranijim istraživanjima⁴² srpske i jugoslovenske demografske politike na Kosovu ukazao na izvesne podudarnosti i kontinuitet, ovoga puta bih se osvrnuo i na predistoriju problema ne bih li u širim hronološkim okvirima sagledao ponavljanja uočenih obrazaca.

*

Pojmovno određenje „novih krajeva“ koji su 1912. pripojeni Srbiji i Crnoj Gori svodilo se na pomeranje geografskih granica prostora koji je u dotadašnjoj terminologiji bio poznatiji kao *Stara Srbija*. Ovaj pojam ušao je u češću upotrebu tridesetih godina 19. veka kako bi se posebnim izrazom obuhvatile „klasične“ srpske oblasti koje su ostale izvan granica autonomne kneževine, a nakon srpsko-turskih ratova 1876-78. pojam *Stara Srbija* se u literaturi izjednačavao sa obimom Kosovskog vilajeta. Uoči Balkanskih ratova srpski istoričar i političar Ljubomir Jovanović pisao je o svojevrсноj klaustrofobičnosti Srbije čije su elite upirale pogled ka prostoru „Stare Srbije“, dok je Branislav Nušić u svojoj bezazlenoj etimološkoj analizi kosovskih granica zaključio kako se to pitanje može ostaviti narodnom kazivanju „da ih udešava“ (Jovanović, 2002, 7-8).

Izraz *Stara Srbija* nosio je u sebi moćnu simboličku poruku o „drevnosti“ i istorijskom pravu na teritoriju čiji je etnički sastav od kraja 17. veka počeo da se menja u korist albanskog stanovništva. Pored teorije geografa Jovana Cvijića o „silasku“ Albanaca na Kosovo u okviru „metanastazičkih“ kretanja stanovništva sa zapada na istok i socijalno-ekonomskih teorija o „velikom pohodu albanskog naroda na istok“, najjači

⁴² Videti popis literature na kraju teksta.

eho imale su teze o nameri turske politike da kolonizovanjem albanskih muslimana prekine vezu srpske autonomne kneževine sa prostorom *Stare Srbije* (Николић, 1938, 122). Kao jedan od dokaza za to služila je činjenica da muslimanski Albanci nisu bili naseljavani u kompaktnim masama već disperzno, zbog čega su delovi jedne iste porodice završili u različitim oblastima. Time je osmanlijska vlast na strateškim pravcima menjala etničku sliku prostora i slabila izgled Srbije u predstojećim ratovima za oslobođenje. Prema toj teoriji, Albanci su predstavljali „živi bedem“ od Kosova do Pčinje koji je razdvajao sever od juga i sprečavao širenje međusobnih uticaja (Трифуноски, 1981, 54). Taj „bedem“ je nakon srpsko-turskih ratova 1876-78. počeo da se osipa pred naletom srpske vojske: iz južnog Pomoravlja i Toplice iseljavali su se Albanci, dok su na njihova imanja dolazili Srbi. Istina, tadašnja politika „čišćenja novooslobođenih krajeva“ naišla je na opoziciju čak i u srpskim vojnim krugovima. Tako je komandant Šumadijskog kora Jovan Belimarković, uz podršku ostalih komandanata, odbio da iseljava Albance iz vranjskog okruga jer im je prethodno „data reč da ih srpske vlasti neće dirati“ (Хаџи-Васиљевић, 1909, 11-14). Sudeći po daljem razvoju njegove karijere, izgleda da je ovaj njegov potez prošao bez očekivanih posledica.

Priroda odnosa između Austro-Ugarske i Srbije posle 1881. bitno je doprinela da srpska okrenutost ka jugu dobije i svoju ekonomsku logiku. Pored propagandnih aktivnosti srpskih konzulata, u Staru Srbiju i Makedoniju su počeli da stižu učitelji, knjižari, zanatlije i trgovci, dok je 1892. Porta obećala Srbima da mogu imati svoje škole „kao i ostali narodi u carevini“ (Јовановић, 1941, 132-133). Istovremeno sa srpskom akcijom sazrevao je „okasneli nacionalni romantizam Albanaca“ čije su manifestacije postajale sve agresivnije prema hrišćanima (Димић, Борозан, 1998, 19). Srpski politički krugovi su od 1903. sa prosvetno-propagandnih aktivnosti u Staroj Srbiji i Makedoniji prešli na snabdevanje tamošnjih Srba oružjem, a već od naredne godine iz Srbije su u Makedoniju počele stizati manje četničke grupe i naoružani dobrovoljci „kako bi spašavali svoje sunarodnike od istrebljenja“ (Јовановић, 2002, 19-20).

Pošto je mladoturski režim⁴³ 1908. u okviru svojih reformi najavio i povoljniji položaj hrišćanskog stanovništva, Albanci su podigli nekoliko oružanih pobuna, što je dovelo do iseljavanja zaplašanih Srba. Istina, srpska vlada je nastojala da pridobije albanske ustanike na svoju stranu pa ih je materijalno pomagala, ali bez uspeha (Животић, 2011, 51). Bez obzira na to, Nikola Pašić je uputio velikim silama memorandum o „pravu Srbije da se pobrine za tamošnji srpski narod“, čime su precizirane teritorije na koje je Srbija polagala pravo, a koje su zapravo predstavljale i njene ratne ciljeve: Kosovo, Metohija, Novopazarski, Skopski i Debarski sandžak, severoistok Bitoljskog i severozapadni deo Skadarskog vilajeta (Војводић, 1992, 40-42). Srbija se služila oslobodilačkim narativom kao svojevrsnom međunarodnom legitimacijom za sve izvesniju teritorijalnu ekspanziju ka prostorima njene srednjovekovne državnosti.

⁴³ Mladoturski reformski pokret, nastao iz tajnih studentskih društava, se zalagao za političku i vojnu reorganizaciju Osmanskog carstva, težeći da postojeću apsolutnu monarhiju zameni ustavnom. Njihova revolucija iz 1908. primorala je sultana Abdula Hamida da vrati suspendovani ustav i uvede višepartijski sistem.

Oslobodilačka ideja na rubu kompromitacije

Poznati geomorfolog i Cvijićev asistent, Vojislav Radovanović, metaforično je opisao ulazak srpske vojske na Kosovo 1912. kao „rekonkvistu davno izgubljenih zemalja“ (Radovanović, 1934, 3-4). Zapravo, čitava tadašnja naučna elita Srbije bila je angažovana u dokazivanju srpskog istorijskog prava. Već nakon početnih uspeha srpske vojske u Prvom balkanskom ratu, nekoliko naučnika je u *Srpskom književnom glasniku* ponudilo „naučne dokaze“ o *Staroj Srbiji* i *Mačedoniji* kao postojbini srpskog naroda. Istovremeno, Jovan Cvijić piše brošuru namenjenu međunarodnoj javnosti u kojoj je umesto nedovoljno ubedljivih istorijsko-etničkih prava izneo ekonomske razloge zbog kojih je Srbija trebalo da izađe na more (Cvijić, 1912). Uprkos neslovenskom stanovništvu tih oblasti, Cvijić je insistirao na „antietnografskoj nužnosti“ izlaska Srbije na Jadran preko severne Albanije (Mirdita, 1996). Srpsko pravo na Makedoniju i Staru Srbiju neretko je tumačeno prostim simetrijama preuzetim iz dotadašnje svetske prakse⁴⁴, prema kojoj je Srbija morala dobiti Makedoniju radi izlaska na more „pa makar u njoj ne bilo nijednog Srbina“ (Apostolov, 1963, 189).

Šestomesečnu avanturu srpske vojske u severnoj Albaniji 1912/13. istoričar Milić Milićević predstavlja kao „rat za more“ koji je vođen nakon spoznaje da se „nikako drugačije, osim teritorijalnog posjedanja obale, Srbiji ne može omogućiti budući ekonomski razvoj“ (Milićević, 2011, 7). On još kaže da su Balkanski ratovi doneli Srbiji opipljive teritorijalne dobitke, ali ne i previše materijalne koristi (Milićević, 2014, 122). Uprkos tome, u aktuelnim srpskim udžbenicima istorije ovaj „javni državni ratni cilj“ izlaska Srbije na Jadransko more preko severne Albanije se ne pominje ni u lekcijama o Prvom balkanskom ratu (Stojanović, 2010, 109), premda je „albanska operacija“ trajala gotovo pola godine. Zapravo, februara 1913. crnogorska vlada je tražila od Srbije „da uzme Skadar kako zna“ (Rakočević, 1991, 22), što je ova rado učinila poslavši joj preko Soluna 30.000 vojnika (Opačić, 2008, 40-43). Nakon pritisaka velikih sila srpsko-crnogorska opsada Skadra je obustavljena, a Srbija se okrenula Povardarju zahtevajući „pravičniju podelu ratnih tekovina“ (Vojvodić, 1995, 74-75).

Legitimitet srpskih teritorijalnih pretenzija ka jugu dodatno je opteretilo pitanje ratnih zločina koje je činila srpska vojska u Balkanskim ratovima, što je pokušala da rasvetli i Karnegijeva komisija.⁴⁵ Njen izveštaj je preko svake mere iritirao srpske zvaničnike (ali i istoričare), s obzirom da je bio prilično odmeren prema srpskoj strani, u poređenju sa ostalim učesnicama Balkanskih ratova. Međutim, to ne znači da nije bilo zločina na koje je upozoravala tadašnja socijalistička štampa. Podstaknut napadima na

⁴⁴ Istočna Indija, Mandžurija, Bosna i Hercegovina, Alzas i Lorena.

⁴⁵ Karnegijeva zadužbina za međunarodni mir je 1913. oformila komisiju kako bi ustanovila uzroke Balkanskih ratova i dokumentovala ratne zločine koji su tom prilikom počinjeni. Balkanske države su na sve načine ometale njen rad i osporavale njene nalaze ne bi li izbegle osudu od strane međunarodne javnosti. Ipak, Komisija je sredinom juna 1914. uspela da dovrši i publikuje izveštaj koji je sve strane u sukobu optuživao za teritorijalnu megalomaniju i kršenje međunarodnih konvencija (*Report of the International Commission to Inquire into the Causes and Conduct of the Balkan Wars*).

Dimitrija Tucovića koji je srpsku operaciju u severnoj Albaniji i na Kosovu navodno opisao tendenciozno, Vladimir Dedijer kaže da se prilikom pripreme knjige dokumenta o spoljnoj politici Srbije uverio u istinitost Tucovićevih podataka, uporedivši pritom postupke srpske vojske sa „nasilničkim zverstvima“ koja su evropske kolonijalne sile počinile u Južnoj Americi, Aziji i Africi (Дедијер, 1991, 19). Doduše, Nikola Pašić se trudio da čitavu priču o zločinima srpske vojske predstavi međunarodnoj javnosti kao plod strane propagande (Лукач, 1981, 147), ali su britanska i nemačka štampa i dalje objavljivale tekstove o masovnom stradanju Albanaca na Kosovu i u Albaniji, kao i o cenzuri štampe u Srbiji čije su vlasti prikrivale istinu od sopstvenih građana. Najdalje je otišao londonski *The Times* koji je u svom broju od 18. januara 1913. tvrdio da su pripadnici srpske vojske u severoistočnoj Albaniji pobili 25.000 Albanaca (Раствовић 2003, 141-150).

Uloga ruskog faktora u celoj priči oko propagande o srpskim zločinima i komadanju albanske teritorije nije bila zanemarljiva. Ruski šef diplomatije Sazonov je preko srpskog poslanika u Petrogradu neprekidno upozoravao Pašića da će srpska vlada morati da demantuje svaki pojedinačni slučaj, poput onog iz Đakovice gde je srpska vojska navodno streljala 300 Albanaca. Štaviše, Sazonov je podsetio da su Austrijanci već bili spremni da Srbiji prepuste Đakovicu sve dok nije došlo do pomenutog krvoprolića. Srpskom poslaniku je poručio da je Rusija „već otrgla od Albanije Prizren, Peć i Debar“, dok bi slučaj Đakovice rešavala posebna komisija koja se, na zahtev Rusije, ne bi rukovodila „na osnovu etnografskih podataka, jer bi u tom slučaju stvar bila svršena nepovoljno po nas, već po geografskim obzirima“. Sazonov je još poručio srpskom poslaniku u Petrogradu da će, uz malo strpljenja i „Đakovica biti otrgnuta od Albanije“ (isto, 405). Istovremeno, austrijska i ugarska vlada su odlučile da čuvaju albansku granicu po svaku cenu, pa je grof Berthold poručio srpskom poslaniku u Beču da je Albanija već bila dovoljno „osakaćena“ oduzimanjem Peći, Đakovice, Ohrida i Debra (Цамбазовски, 1983, 406-407).

U svakom slučaju, okolnosti pod kojima je srpska vojska gradila imidž oslobodilaca od samog početka su u najmanju ruku budili zebnju uoči predstojeće integracije. Uprkos tome, u savremenoj srpskoj percepciji Balkanskih ratova i dalje prevladuje stav o njegovom isključivo oslobodilačkom karakteru koji se ogledao u „konačnom oslobađanju kolevke srpstva i porobljene braće“ (Бранковић, 2012, 195-200).

*

Od decembra 1912. pa sve do jeseni 1915. godine Kraljevina Srbija je pokušavala da u „novoslobođenim krajevima“ uspostavi svoju upravu putem privremenih uredbi i ukaza, ali je Prvi svetski rat doveo do novih teritorijalnih prekomponovanja na Kosovu. U sistemu austrougarskih vojnih guvermana Metohija se našla u okupacionoj zoni „Crna Gora“, dok je manji deo Kosova sa Kosovskom Mitrovicom i Vučitrnom pripao zoni „Srbija“. Tako su u okvirima bugarske Vojnoinspekcijske oblasti „Makedonija“ ostali Priština, Prizren, Gnjilane, Uroševac, Orahovica i cela Makedonija.

Istovremeno, austrijske vlasti nisu pokazivale nameru da administrativnu organizaciju na Kosovu i Metohiji povere lokalnim Albancima (Борозан, 1995, 67-73). Nakon proboja Solunskog fronta 1918. srpska uprava na Kosovu je bila obnovljena, a prema mišljenju Vase Čubrilovića, pripajanje *Stare Srbije* i Makedonije srpskoj kraljevini predstavljalo je trijumf Garašaninove koncepcije, nasuprot „zastarelim“, diplomatskim metodama kneza Miloša Obrenovića i Jovana Ristića (Богдановић, 1990). Prostor „novooslobođenih oblasti“ je preuređen i u vojnom smislu pošto su ovi krajevi podeljeni na pet divizijskih oblasti. Štaviše, usled anarhije na graničnom frontu, srpski ministar vojske je ove krajeve proglasio *ratnom zonom* sa svim obeležjima vojne uprave (Bjelajac i Trifunović, 1997, 50-54). Nešto slično dogodiće se i u prvim mesecima nakon Drugog svetskog rata, o čemu će biti posebno reči kasnije.

Uporedo sa novim upravno-teritorijalnim preuređenjem prostora, došlo je i do ozbiljnih demografskih pomeranja. Samo od avgusta 1913. do marta 1914. sa Balkana se iselilo skoro četvrt miliona muslimana u Tursku, najviše iz Grčke koja je bila rešena „da se sa muslimanskim elementom raščisti“ (Дедијер, Анић, 1980, 616-617). Већа штампа је писала да је до краја марта 1914. из „новоослобођених крајева“ Србије емигрирало око 60.000 муслимана (Hrabak, 1988, 97). Prema izveštaju austrougarskog vicekonzula u Baru, samo od aprila do jula 1914. preko barske luke se u Tursku iselilo 16.570 ljudi, a iz oblasti koje su pripojene Srbiji 40.000 muslimana (McCarthy, 2001, 56). Dakle, proces demografske deosmanizacije pratio je nove političke okolnosti proistekle iz Bukureštanskog mira (1913).⁴⁶

Istorijska pokrajina Južna Srbija

Poput ostalih balkanskih zemalja, Srbija je žurila da integriše svoje teritorijalne dobitke (Kosovo, Makedoniju i Sandžak), pa ih je sa formalnim statusom „istorijske pokrajine“ i pod sugestivnim nazivom *Južna Srbija* unela u jugoslovensku državu. S obzirom da ovaj administrativni naziv nije bio sankcionisan bilo kakvim zakonskim niti ustavnim aktom, mnogi jugoslovenski političari su ostajali nedorečeni u pokušajima da razjasne faktički i pravni status ovog područja. Na zasedanju Zakonodavnog odbora Narodne skupštine Kraljevine SHS jula 1923. predsedavajući sednice i jedan ministar nisu umeli da odgovore na pitanje da li Peć pripada *Južnoj Srbiji* ili Crnoj Gori (Jovanović, 2002, 9). Pomenuti geograf Vojislav Radovanović je genezu naziva *Južna Srbija* vezao za 1912. godinu, kada su Stara Srbija i Makedonija kao „zdužene istorijske oblasti“ obuhvaćene jednim pojmom koji je faktički zaživeo „oslobođenjem ove stare srpske zemlje na jugu iz petvekovnog ropstva“ (Радовановић, 1937, 1-2). Međutim, odsustvo ovog geopolitičkog izraza u izvornoj građi starijoj od 1918. godine govori da je on zapravo nastao uoči samog stvaranja Kraljevine SHS, te da je bio plod jasne političke intencije i potrebe da se naglasi jedinstvo bivših turskih oblasti i njihova pripadnost Srbiji.

⁴⁶ Njime je okončan Drugi balkanski rat a Srbija udvostručila svoju teritoriju, dobivši čitavu Vardarsku Makedoniju, Kosovo, Metohiju i deo Novopazarskog sandžaka.

U praksi jugoslovenske administracije *pokrajina Južna Srbija* bila je sastavljena od 12 okruga⁴⁷ koje je Kraljevina Srbija dobila posle balkanskih ratova i Kraljevina SHS posle Nejskog ugovora i četiri okruga koje je na račun Turske dobila Kraljevina Crna Gora.⁴⁸ Na ovom području primenjivani su srpski zakoni i uredbe sve do kraja juna 1919. kada je Ustav Kraljevine Srbije formalno protegnut na celu pokrajinu i važio do donošenja Vidovdanskog ustava. Uklapanjem skoro čitave pokrajine oktobra 1929. godine u Vardarsku banovinu, ovaj sporan naziv je delimično odstranjen iz javne upotrebe (Jovanović, 2002, 9-10). Međutim, na udaru „administrativnog nasilja“ ostali su ljudi sa svojim društvenim potrebama i navikama, kao što je upućenost stanovništva Kosova i Metohije na Apelacioni sud u Skoplju. Slične probleme imali su trgovci i zanatlije sa Kosova koji su po sili zakona morali gravitirati ka Skoplju.

*

U okviru integracije tako definisane *pokrajine Južne Srbije* i njene deosmanizacije paralelno su sprovedeni agrarna reforma i kolonizacija Srba i Crnogoraca. Deoba zemljišta naraslom broju interesenata (prvenstveno „zaslužnim nacionalnim radnicima“ koji su se pre 1912. isticali u širenju oružanog otpora turskoj vlasti u tzv. Staroj Srbiji i Makedoniji) vršena je u početku bez detaljnijeg plana. Prirodu politike naseljavanja ilustruju reči načelnika Ministarstva agrarne reforme s kraja 1919. kada je najavio naseljavanje dreničkog kraja dobrovoljcima i Crnogorcima „da se na taj način spreči dalje upadanje Arnauta“ (Dimić, Borozan, 1998, 333). Međutim, vlasti su bile nezadovoljne adaptacijom „temperamentnih i nasrtljivih dinaraca“ koji su izazivali konflikte sa starosedocima (Krstić, 1928, 84). Naseljavanjem pretežno srpskog stanovništva u oblasti koje su do Balkanskih ratova bile pod turskom upravom trebalo je ostvariti dva cilja: zbrinuti masu sirotinje iz pasivnih krajeva države i time istovremeno izmeniti nacionalni sastav područja koje su uveliko počeli da napuštaju Turci i Albanci.

Inače, iseljavanje muslimana sa jugoslovenskog prostora u Tursku pravno je regulisano septembra 1928. na osnovu člana 55 *Zakona o državljanstvu*. Njime je bilo predviđeno da „neslovenski“ državljani Kraljevine SHS mogu istupiti iz državljanstva u roku od pet godina. U tom slučaju bi bili izbrisani iz vojnih i opštinskih spiskova, dok bi im olakšice za iseljenje i prodaju imovine omogućio Ministarski savet. Ipak, pošto još uvek nije bilo jasne bilateralne procedure, mnogi iseljenici su vraćani sa turske granice što je stvaralo dvostruki problem: Kraljevina SHS je bila dužna da plati povratak „neuspelih“ emigranata i odloži deobu njihovih imanja nestrpljivim kolonistima. Konzul Kraljevine SHS u Carigradu je priznao da su „prečutnim sporazumom“ jugoslovenske vlasti izdavale muslimanima pasoše bez prava povratka. Štaviše, primena navedenog zakona je do te mere liberalizovana da je već 1933. za

⁴⁷ Bitolj, Bregalnica, Zvečan, Kosovo, Kumanovo, Ohrid, Prizren, Prijepolje, Raška, Skoplje, Tetovo i Tikveš.

⁴⁸ Berane, Bijelo Polje, Metohija i Pljevlja.

istup iz državljanstva bilo dovoljno davanje izjave, dok se u ime nepismenih mogao potpisati bilo koji činovnik Poslanstva (Jovanović, 2007, 89).

Podela Kosova na tri banovine i institucionalizovanje stihijskih migracija

Nova teritorijalna podela jugoslovenske države izvedena je 1929. godine. Kosovo i Metohija su se našli u sastavu tri banovine (Vardarske, Zetske i Moravske), dok je u granicama Vardarske banovine ostalo svega šest kosovskih srezova dotadašnje pokrajine Južne Srbije. Drastično smanjenje procenta muslimana na prostoru Vardarske banovine govori o intenciji vlasti da makar administrativnim putem eliminiše njihovu većinu unutar jedne teritorijalne jedinice, premda je „problem“ time bio samo zamaskiran jer se ostatak „neloalnog“ (albanskog) stanovništva našao u okvirima Zetske i Moravske banovine. Sama metodologija crtanja banovinskih granica ukazivala je na težnju da se, gde god je to bilo moguće, obezbedi srpska brojčana premoć ili makar ojača srpski uticaj (Petranović, 1993, 12, 39).

Upravno-teritorijalni koncept iz prethodne decenije definitivno je pretrpeo promene. Odustajanje od držanja „bivših turskih oblasti“ u jednoj administrativnoj jedinici po svaku cenu verovatno je imalo uporište u neslavnoj praksi jugoslovenske države iz prethodne decenije. Pored deljenja odgovornosti za stanje u albanskim krajevima na tri banovinske administracije, postojalo je uverenje da će takva birokratska difuzija uticati na razvodnjavanje vitalne albanske ideje i omesti konsolidaciju antidržavnih elemenata rasutih oko kritičnog graničnog pojasa, ali i u sandžačkom kraju. Na prvi pogled se čini da je razbijanje etničke kompaktnosti albanskog stanovništva bilo u središtu pažnje kreatora granica Vardarske banovine (Jovanović, 2011, 34). Ipak, nezadovoljstvo albanskog stanovništva prvom Jugoslavijom bilo je preveliko: otvaranje škola na turskom jeziku u albanskim sredinama, nemogućnost upošljavanja Albanaca u državnoj službi, zabrana njihove političke partije i politička instrumentalizacija verskih nadležstava, bili su deo pogrešne metodologije „pacifikovanja“ Kosova koju jedan birokratsko-teritorijalni egzibicionizam nije mogao da razreši.

Poslednji međuratni pokušaj administrativnog cementiranja Kosova kao neupitno srpske teritorije usledio je ubrzo posle stvaranja Banovine Hrvatske. Nastojeći da preduhitre tendencije dalje dezintegracije zemlje, da umire srpsko javno mnjenje i „očuvaju transferzalu Dunav-Morava-Vardar“, srpski intelektualci i političari su novembra 1939. započeli rad na projektu „Srpske zemlje“. Nacrtni predviđao da u sastav Srpske zemlje sa sedištem u Skoplju uđu prostori Vrbaske, Drinske, Moravske, Zetske i Vardarske banovine, ali su italijanski napad na Grčku i neposredna ratna opasnost sprečili iznošenje ovog pitanja pred Ministarski savet (Dimić, 2001, 174-177, 205-209). Projekat je pripremao tadašnji jugoslovenski predsednik vlade Dragiša Cvetković sa svojim pravnim konsultantima i ministrom pravde, Mihailom Konstantinovićem, dok je tekst uredbe sastavio univerzitetski profesor dr Đorđe Tasić (Petrović, 2006, 388-389).

Kada je reč o demografskoj politici početkom tridesetih godina, činilo se da proces kolonizacije juga stoji u mestu. Kod vrhovnog agrarnog poverenika u Skoplju bilo je oko 40.000 nerealizovanih rešenja za dodelu zemlje, starih više od deset godina. Umesto deobe zemljišta po redosledu podnošenja zahteva, vlasti su odlučile da se ponašaju „tržišno“: kvalitetne parcele su deljene onome ko bi više platio, dok je za novac zemljište iz agrarnog fonda vraćano starim vlasnicima i selima (Pribićević, 1996, 138). Uprkos tome, američki list *Boston Science Monitor* je 2. septembra 1930. pisao o kolonizaciji Metohije kao najvrednijem poduhvatu jugoslovenske vlade, zbog kojeg je ova oblast postala „perspektivan kolonistički centar“, spreman da primi preko pola miliona ljudi. Međutim, već od 1936. započinje novi talas oduzimanja zemlje od Albanaca u pograničnim krajevima, pri čemu im je ostavljano manje od pola hektara po članu domaćinstva (Janjetović, 2005, 331). Na Kosovu i Metohiji ograničeno je ukupno 219.999 ha zemlje od čega je izdvojena svega polovina koju je dobilo 10.877 kolonista i oko 8.000 dobrovoljaca. Osim toga, agrarni sudovi i Viši agrarni sud u Skoplju su do 1941. doneli presude o obeštećenju bivših vlasnika zemljišta i ustupanju zemlje „obrađivačima“ zemlje koji su tako i formalno postali vlasnici zemlje.⁴⁹

Sa druge strane, iseljavanje muslimana u Tursku je sve više dobijalo institucionalnu formu. Takozvana *interministerijalna konferencija* je septembra 1935. razmatrala mere koje bi trebalo preduzeti radi ubrzanja „neslovenskih“ migracija ka Turskoj i Albaniji, pa je predložila agresivniju propagandu o lagodnom životu u Maloj Aziji, ali i pojednostavljenje pasoške procedure, češće pozivanje muslimanskih regruta na vojne vežbe, zabranu sađenja duvana, nacionalizovanje toponima i prezimena i sl. (Jovanović, 2006, 105-124). Ideja o proterivanju nelojalnih Albanaca kulminirala je potpisivanjem Konvencije o iseljenju 200.000 muslimana u Tursku, koju su Jugoslavija i Turska potpisale jula 1938. godine (Avdić, 1991, 112-114), premda se u periodu 1927-1939. iz „južnih krajeva“ u Tursku već bilo iselilo oko 19.000 lica (Smlatić, 1978, 251-256). Sa turske strane, ovaj neobičan projekat je doživljavao kao „evakuacija izgubljenih teritorija“, pa su slični aranžmani zaključeni i sa Rumunijom i sa Bugarskom. Stvarni turski interes za ovakvim imigrantima bila je potreba naseljavanja pustih predela na krajnjem istoku zemlje, kao i njihova eventualna upotreba u borbi protiv Kurda. Iako Albanci formalno nisu bili u fokusu Konvencije, jugoslovenske vlasti su se potrudile da širokim tumačenjem pojma „narod turske kulture“ obuhvate što više svojih državljana albanske nacionalnosti (Јовановић, 2011, 110)

Ratne godine (dis)kontinuiteta

Izbijanje Drugog svetskog rata bilo je jedan od razloga zbog kojih ova Konvencija nije u potpunosti zaživela. Osim toga, Kosovo se kao i tokom Prvog svetskog rata našlo

⁴⁹ Arhiv Jugoslavije, fond: Komisija za agrarnu reformu i kolonizaciju (97), fascikla 2, arh. jedinica 20, „Kratak historijat naseljavanja južnih krajeva a naročito Kosova i Metohije“ (24. 4. 1945). Samo na Kosovu i Metohiji 13.938 obrađivača je dobilo 57.665 ha.

pod trostrukom okupacijom te je shodno tome i podeljeno. Podudarnosti sa situacijom iz prethodnog rata omogućavaju uspostavljanje još jednog od kontinuiteta koji se ova- ga puta tiče međunarodnog konteksta. U skladu sa nemačko-italijanskim dogovorom, najveći deo Kosova prepušten je jula 1941. Albaniji (koju je okupirala Italija). Severni deo Kosova ostao je u sastavu okupirane Srbije, dok su istočni krajevi potpali pod bu- garsku kontrolu. Protektoratu „Velika Albanija“ priključena je jugoslovenska teritorija koja je administrativno preuređena u četiri prefektore (prizrensku, prištinsku, debar- sku i pečku), a uredbom s početka oktobra 820.000 stanovnika bivše Jugoslavije sma- trano je albanskim državljanima (Борозан, 1995, 301-302)

Od maja 1941. na prostoru okupirane Srbije funkcionisao je Civilni komesarijat za Kosovo, Metohiju, Sandžak, Debar i Strugu koji se bavio reorganizacijom administra- cije u „oslobođenim krajevima“. Krajem leta Oblast Kosova se sastojala od srezova Ko- sovsko Mitrovića (sedište Oblasti), Novi Pazar, Vučitrn i Podujevo. Albanska „narod- nosna grupa“ je imala svog poverenika u rangu pomoćnika bana koji je učestvovao u svim pitanjima koja su se ticala Kosova. Na čelu srezova su stajali Albanci, dok je ime- novanje albanskog osoblja vršeno u Beogradu u sporazumu sa vođom albanske narod- nosne grupe. Za zamenike sreskih načelnika, žandarmerijske i opštinske službenike postavljani su pripadnici narodnosne grupe koja je činila makar četvrtinu u dotičnom srezu. Okružni sud je obrazovan u Mitrovici, gde je bilo i sedište državnog tužioca. Ovaj sud, među čijim je članovima sedeo i jedan sudija Albanac, bio je u nadležnosti Apelacionog suda u Nišu (Јовановић, 2011, 486).

Međutim, servilnost Nedićeve kolaboracionističke uprave nije mogla sprečiti nove (očekivane) demografske komplikacije na Kosovu. Progon srpskih kolonista sa Kosova i Metohije se u početku odvijao u nemačkoj režiji, a nakon 1943. i osnivanja Druge pri- zrenske lige⁵⁰, pritisak na koloniste je vršilo njeno vojno krilo, Kosovski puk (Bošković, 1990, 434-435). Odmah nakon Aprilskog rata kolonisti su počeli da beže iz Metohije u Crnu Goru dok su se na njihova imanja doselili Albanci.⁵¹

Srpske izbeglice sa Kosova su relativno brzo dobijale pasoše za iseljenje, ali se na železnički transport čekalo i po više meseci. Iseljenici su ukrcavani na železničkim sta- nicama u Peći, Uroševcu, Lipljanu, Obiliću i Kosovom Polju, odakle su bili prevoženi do Ravnog gaja kod Knića gde su zadržavani u karantinu a potom raspoređivani po Srbiji. Transport je trajao sve do kraja aprila 1944. kada je nemački specijalni opunomoćenik za jugoistok uputio telegram nemačkom konzulu u Tirani i obavestio ga da je još 30.000 Srba predalo u Prištini zahtev za iseljavanje. On je naložio nemačkom konzulu da od albanske vlade hitno zatraži prekid iseljavanja Srba „jer je izazivalo anarhiju koja može imati nepovoljne posledice za Nemačku“. Od tog trenutka raseljavanje je zaustavljeno (Bošković, 1990, 435-436).

⁵⁰ Druga prizrenska liga je osnovana krajem 1943. uz podršku nemačke obaveštajne službe kao vojno- politička organizacija istaknutih proponenata velikoalbanske ideje (Džafer Deva, Bedri Pejani, Ismet Krieziju). Baštinila je tradiciju Prizrenske lige iz 1878. koja je težila teritorijalnom objedinjavanju albanskog etničkog prostora.

⁵¹ A.J, 50-89-188, list 422, Izveštaj revizije komisije o stanju kolonista u Metohiji (1946).

Neprijateljsko držanje muslimana različitog etničkog porekla prema partizanskom pokretu tokom Drugog svetskog rata, a naročito aktivnosti balista i albanskih dobrovoljačkih bataljona koji su štitili nemačku armiju prilikom povlačenja (očekujući zauzvrat obećanu „prirodnu Albaniju“), uzrokovali su nepoverljivost novog jugoslovenskog režima prema čitavoj albanskoj populaciji. Zahvaljujući rezervisanom stavu i skromnom učešću u antifašističkom pokretu kosovski Albanci su ponovo percipirani kao „neloyalna manjina“ (Јовановић, 2013, 206). Izuzetak su činili krajevi u kojima je albansko stanovništvo usled blagonaklonog odnosa prema partizanima stradalo od okupatora, kao na primer u Đakovici.

Status Kosova i demografske prilike pod „narodnom vlašću“

Iako je pobuna dreničkih Albanaca⁵² iz januara 1945. imala ne samo antisrpski, već i antijugoslovenski karakter (Petranović, 1992, 701-702), bilo je za očekivati da će se status Kosova u novoj državi formulisati u skladu sa predratnim stavovima jugoslovenskih komunista. Istina, na sednici Predsedništva AVNOJ-a od 23. februara 1945. crnogorski delegat je predložio da „oba Dukađina“ pripadnu Crnoj Gori, zajedno sa Sandžakom, kako bi crnogorska federalna jedinica teritorijalno ojačala. Bilo je predloga da se „Kosmet“ подели između Crne Gore, Srbije i Makedonije, dok je Edvard Kardeľj imao originalniju ideju – da se Kosovo i Metohija bez dvoumljenja pripoje Albaniji (Петрановић, 1991, 338-339).

Političke spekulacije oko statusa Kosova prekinute su krajem avgusta 1945. kada je Narodna skupština Srbije donela Zakon o ustanovljenju Autonomne Kosovsko-metohijske oblasti „na osnovu želje koju je stanovništvo kosovsko-metohijske oblasti izrazilo rezolucijom svoje oblasne skupštine na dan 8-10. juna 1945“. Oblast je bila sastavni deo Srbije, sastavljen od 15 srezova i sa sedištem u Prizrenu (više o tome: Petranović, Zečević, 1987, 170-172).⁵³ Zakon je izjednačio u pravima albansko, srpsko i crnogorsko stanovništvo, baš kao i upotrebu albanskog i srpskog jezika u školama i javnoj administraciji.

O prvim mesecima nove vlasti na Kosovu jako dobro svedoči izveštaj četvoročlane komisije Ministarskog saveta DFJ koja je tamo boravila u drugoj polovini maja 1945.⁵⁴ Oni su приметили da je u administraciji bilo nesrazmerno malo Albanaca koji su bili pravično zastupljeni jedino u seoskim odborima, dok se administrativni aparat sastojao

⁵² U pitanju je pobuna 6.000 Albanaca raspoređenih u manje balističke odrede koji su, plašeći se osвете srpskih kolonista-povratnika, prvo napali Uroševac i Gnjilane. Neodmerena reakcija jedne makedonske brigade isprovocirala je nove nemire u Gnjilanu i Drenici, a s obzirom da nove vlasti nisu imale podršku lokalnog albanskog stanovništva, zavedena je četvromesečna vojna uprava.

⁵³ Tokom 1959. Kosovu su pripojeni srezovi Leposavić i Lešak, a o motivima ove neobične intervencije vladaju podeljena mišljenja – od navodne upućenosti srezova na Mitrovicu i rudnike, do krajnje prozaičnih motiva Petra Stambolića i Slobodana Penezića-Krcuna, što su javnosti teatralno obznanile i *Večernje novosti* od 24. 9. 2013.

⁵⁴ AJ, 50-89-188, listovi 352-363, „Narodna vlast i vojna uprava na Kosovu i Metohiji“, izveštaj Komisije Predsedništva Ministarskog saveta DFJ od 1. 6. 1945.

uglavnom od predratnih jugoslovenskih činovnika. Međunacionalna mržnja je još uvek bila velika, premda ju je sve više potiskivao klasni antagonizam ispoljen prilikom rekvizicija, odnosno zaplene poljoprivrednih proizvoda od seljaka radi snabdevanja vojnih jedinica. Članovi pomenute komisije su ustanovili da je šovinističko raspoloženje bilo jače izraženo kod Srba i Crnogoraca nego kod Albanaca, koji su osećali izvesnu krivicu zbog saradnje sa okupatorom tokom rata, pa su bili rezervisani u komunikaciji sa novim vlastima. Izbeglički odbor iz Peći je bio posebno ratoboran prema Albancima.

Februara 1945. na Kosovu je, ponovo uvedena vojna uprava usled „omasovljavanja reakcije na Kosmetu, stvaranja odmetničkih bandi i sve češćih napada tih bandi na sela i gradove“, kako stoji u prethodno citiranom izveštaju. Već posle tri meseca situacija se primirila pa je Komisija koja je sačinila citirani izveštaj predložila ukidanje vojne uprave ali i niz političkih koraka kao što su regulisanje statusa Kosova i Metohije u okviru Srbije, izbor poslanika i slično. Nakon ukidanja vojne uprave bilo je ideja da se albanska manjina na Kosovu „stavi u poseban karantin“ u kome bi bez ugrožavanja njihovih osnovnih ljudskih prava bilo onemogućeno „ispoljavanje njihovog nacionalnog entiteta kao kolektiva“. Prema toj ideji, albanska manjina bi izvestan stepen autonomije dobila tek kada „pruži dokaze da je spremna na civilizovanu kohabitaciju sa svojim srpskim i crnogorskim sugrađanima“ (Јовичић, 1991, 146).

*

Prva vlada Jugoslavije donela je 6. marta 1945. godine Odluku o zabrani povratka kolonista na Kosovo i u Makedoniju, ali se uprkos tome oko 4.000 Crnogoraca vratilo u Metohiju i izazvalo paniku među Albancima. Već narednog meseca, Tito je na zasedanju CK KPJ izjavio kako bi na Kosovo i Metohiju trebalo da se vrate „svi koji su tu živeli“, ali je iz nekog razloga odluka o zabrani povratka ostala na snazi sve do 1953. godine (Potežica, 1989, 104-107).

Novе vlasti su se teško snalazile u anarhičnoj situaciji jer je imovina bila više puta preprodavana, a ugovori falsifikovani. Mnogi Srbi i Crnogorci su potraživali imanja koja su prethodno već bili prodali 1941. godine, tvrdeći da su to učinili pod prisilom. Iz straha da će im opet biti oduzeta zemlja Albanci odlaze u Albaniju, dok su neki pravili individualne nagodbe sa srpskim kolonistima. Kosovom su se širile glasine da će se, pored predratnih srpskih kolonista, na zemlju Albana doseliti i čitavi kontigenti novih naseljenika.⁵⁵

Zakon o reviziji dodeljivanja zemlje kolonistima i agrarnim interesentima u Makedoniji i kosovsko-metohijskoj oblasti donet je početkom avgusta 1945. sa ciljem „ispravljanja povreda vlasničkih prava i interesa zemljoradnika domorodaca“ na Kosovu, Metohiji i u Makedoniji, počinjenih u doba jugoslovenske kraljevine.⁵⁶ Suprotno očekivanjima, ovaj proces radikalnog diskontinuiteta sa nacionalističkim projektima jugoslovenske monarhije bio je poveren upravo kreatorima predratne kolonizacione politi-

⁵⁵ AJ, 50-89-188, listovi 359-362.

⁵⁶ Službeni list DFJ, br. 56, 3. 8. 1945.

ke – Vasi Čubriloviću i Sretenu Vukosavljeviću, koji su i u Titovoj vladi preuzeli resore poljoprivrede i kolonizacije, protežirajući što masovnije povratak proteranih naseljenika i diskvalifikaciju albanskih „političkih krivaca“ (Gaćeša, 1995, 416-419).⁵⁷

Uz probleme sa radom lokalnih komisija, sastavljenih od albanskih političara koji su mimo procedure donosili rešenja protiv predratnih kolonista (Павловић, 2011, 17), nakon revizije je skoro petina zemlje koja je u jugoslovenskoj kraljevini oduzeta Albancima vraćena starim vlasnicima (Horvat, 1989, 79). Kada je reč o albanskim predratnim emigrantima koji su želeli da se vrate na Kosovo, njima je Zakon o državljanstvu DFJ omogućio da već od sredine 1946. steknu jugoslovensko državljanstvo, što je mnogim istoričarima poslužilo kao dokaz Titovog protežiranja „demografskog razvoja Albanaca“ i „albanizacije Kosova“ (Петрановић, 1993, 98-110).

Međutim, migratorni procesi koji su usledili donekle kvare logičku konstrukciju teze o planskoj „desrbizaciji“ Kosova. Istina, njihovi počeci koincidiraju sa Rezolucijom Informbiroa i prekidom diplomatskih odnosa između Jugoslavije i Albanije. Naime, već od 1951. pokrenuti su novi talasi albanskih iseljenika sa Kosova ka Turskoj, pa su se muslimani različitog etničkog porekla počeli masovno izjašnjavati kao Turci ne bi li bili uzeti u obzir za emigriranje. Iz tog razloga, broj stanovnika na Kosovu i u zapadnoj Makedoniji koji su se identifikovali kao Turci narastao je čak 26 puta u periodu između dva popisa stanovništva (1948–1953). Ovakvo izjašnjavanje je trebalo da sačuva Jugoslaviju i Tursku od neprijatnih međunarodnih reakcija povodom ekspatrijacije Albanaca (Јовановић, 2013, 211). Početkom oktobra 1951. turska vlada je zatražila od Jugoslavije da konačno ratifikuje i sprovede finansijske odredbe predratne konvencije. Tito je stoga pozvao u posetu turskog šefa diplomatije Fuada Keprilija, pa je krajem januara 1953. tokom zajedničke večere u Splitu došlo do usmenog sporazuma po pitanju emigracije. Čitav događaj je poznatiji kao „Džentlmenski sporazum“ i on je trebalo da oživi jugoslovensko-tursku konvenciju iz 1938. godine (Pezo, 2013, 116-118). Kao i u međuratnom periodu, pojam „turske narodnosti“ je bio veoma pogodan za zloupotrebu, pa se turska vlada požalila kako su joj umesto Turaka iz Jugoslavije počeli stizati isključivo etnički Albanci. Istina, prvi sekretar turske ambasade u Beogradu je septembra 1954. izjavio kako je njegova zemlja „voljna da prećutno primi i izvestan broj Šiptara“, dok je SUP Srbije upozoravao kako se tokom čitavog leta na Kosovu odvijala propaganda za iseljenje, pri čemu su ljudima obećavane kuće, stoka, plodna zemlja i mehanizacija (Јовановић, 2013, 211-212).

Inicijativa za iseljavanje je i nakon Drugog svetskog rata najčešće dolazila sa turske strane, dok je Makedonija ostala tranzitno područje iseljenika. Sličnost je evidentna i u pojednostavljenoj proceduri istupanja iz jugoslovenskog državljanstva, pa je tako bilo lako doći do papira o „turskom poreklu“, ali gotovo nemoguće vratiti se u Jugoslaviju. Emigracioni mehanizam je u oba perioda poveren jugoslovenskim ministarst-

⁵⁷ Inače, pomenuta dvojica građanskih političara su se po inerciji našla i u prvoj komunističkoj vladi zahvaljujući sporazumu Tito-Šubašić (1944) kao ljudi koji poznaju „raspoloženje i prilike u zemlji“. Istovremeno su služili kao spona između emigrantske vlade u Londonu i Nacionalnog komiteta oslobođenja Jugoslavije (Исић, 2012, 159-161).

vima za poljoprivredu i agrarnu reformu koja su vodili gotovo isti ljudi. Ono što je takođe bilo upadljivo slično, bile su akcije razoružanja Albanaca na Kosovu koje su prethodile velikim iseljeničkim talasima ranih dvadesetih i sredinom pedesetih godina. Uprkos političkoj zloupotrebi iseljeničkih statistika i iznošenju fantastičnih brojeva i procena, činjenica je da su migracije muslimana u prvoj deceniji nakon Drugog svetskog rata daleko nadmašile onu predratnu (Јовановић, 2013, 212-213).

Izrastanje Kosova i Metohije u autonomnu pokrajinu (1963) sa sve širim ovlašćenjima proisteklim iz ustavnih amandmana (1968, 1971, 1974) nije bitnije stabilizovalo političku situaciju niti je doprinelo društvenoj koheziji. Kao i u prethodnim decenijama, upravno-teritorijalne reorganizacije i demografsko nivelisanje prostora (naizmenično iseljavanje jednih i kolonizacija drugih) nisu mogli nadomestiti korenitu reformu društva koja je uporno izostajala pod nekoliko različitih državnih sistema.

S obzirom na to da je Kosovo, zahvaljujući vekovima taloženom simboličkom naboju svoje prostornosti dobilo i neka metafizička svojstva, delimično je jasno zašto su „mehanička“ rešenja – poput kolonizacije, iseljavanja i administrativnih prekompozicija teritorije – neprekidno gađala pogrešnu metu, što pokazuju gotovo svi parametri (zapostavljenog) društvenog razvoja Kosova u prvoj polovini 20. veka (pismenost, kultura, privreda, građanske i političke slobode).

Uparedni primeri koje sam hronološki izneo, ukazuju na gotovo identičan obrazac koji se ponavljao nezavisno od ideološkog profila države kojoj je Kosovo pripadalo. Čak i u prvim godinama nakon Drugog svetskog rata izostao je očekivani diskontinuitet sa praksom srpske i jugoslovenske monarhije, što se ogledalo najpre u institucionalnom i personalnom kontinuitetu predratnog kolonizacionog mehanizma, ali i latentnom nacionalizmu srpskih i albanskih komunističkih rukovodstava. Ne gubeći iz vida uticaje međunarodnih faktora, ovde se najpre može govoriti o nezrelosti političkih elita koje su iznedrila „nedovršena društva“ Balkana.

Literatura:

АПОСТОЛОВ, А. (1963) „Обиди за колонизација на Македонија во условите на националните пропаганди на соседните држави“, *Годишен зборник на Филозофски факултет*, књ. 15, Скопје: Филозофски факултет.

АВДИЋ, А. (1991) „Југословенско-турски преговори о исељаванју муслиманског становништва у периоду између два светска рата“, *Новопазарски зборник*, бр. 15, Нови Пазар: Музеј Рас.

ВЈЕЛАЈАС, М., ТРИФУНОВИЋ, Р. (1997) *Између војске и политике. Биографија генерала Душана Трифуновића 1880-1942*, Београд: Институт за нову историју Србије.

БОГДАНОВИЋ, Д. (1990) *Књига о Косову*, Београд: Књижевне новине.

- БОРОЗАН, Ђ. (1995) *Велика Албанија: поријекло-идеје-гранса*, Београд: Војноисторијски институт.
- ВОШКОВИЋ, В. (1990) „Naseljenici na Kosovu i Metohiji (1918-1941) i njihov progon (1941-1944), s posebnim osvrtom na bosansko-hercegovačke naseljenike“, *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo: Institut za istoriju.
- БРАНКОВИЋ, С. (2012) „Самоослобођење југоистока Европе. Балкански ратови 1912-1913. Нови погледи: догађаји и процеси“, *Речи: часопис за језик, књижевност и културолошке студије*, бр. 5, Београд.
- ЦВИЈИЋ, Ј. (1912) *Балкански рат и Србија*, Београд: Давидовић.
- ЏОЛОВИЋ, И. (2008) *Balkan – teror kulture*, Beograd: Biblioteka XX vek.
- ДЕДИЈЕР, В. (1991) „Балкан у политици 20. века. Неки методолошки проблеми“, МИТРОВИЋ, А. (уред.), *Срби и Албанци у XX веку. Циклус предавања*, Београд: САНУ.
- ДЕДИЈЕР, В., АНИЋ, Ж. (приред.) (1980) *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*, књ 7, св. 1, Београд: САНУ.
- ДИМИЋ, Љ., БОРОЗАН, Ђ. (приред.) (1998) *Југословенска држава и Албанци*, том I, Београд: Службени лист Србије.
- ДИМИЋ, Љ. (2001) „Србија у Југославији“, *Историја српске државности*, књ. 3, Нови Сад: САНУ-Беседа.
- ЏАМБАЗОВСКИ, К. (приред.) (1983) *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*, књ 6, св. 3, Београд: САНУ.
- Гаџеџа, Н. А. (1995) *Radovi iz agrarne istorije i demografije*, Novi Sad: Matica srpska.
- ХАЏИ-ВАСИЉЕВИЋ, Ј. (1909) *Арбанашка лига: арнаутска конгра и српски народ у Турском Царству 1878-1882*, Београд: Ратник.
- НОРВАТ, В. (1989) *Kosovsko pitanje*, Zagreb: Globus.
- НРАВАК, В. (1988) *Arbanaški upadi i pobune na Kosovu i u Makedoniji od kraja 1912. do kraja 1915. godine*, Vranje: Narodni muzej u Vranju.
- ИСИЋ, М. (2012) *С народом, за народ, о народу. Сретен Вукојасављевић 1881-1960*, Београд: Институт за нову историју Србије.
- ЈАНЈЕТОВИЋ, З. (2005) *Deca careva, pastorčad kraljeva. Nacionalne manjine u Jugoslaviji 1918-1941*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- ЈОВАНОВИЋ, Ј. М. (1941) *Јужна Србија од краја XVIII века до Ослобођења*, Београд: Геца Кон.
- ЈОВАНОВИЋ, В. (2006) „Interministerijalna konferencija Kraljevine Jugoslavije o iseljenju 'neslovenskog elementa' u Tursku (1935)“, *Prilozi*, br. 35, Sarajevo: Institut za istoriju.
- ЈОВАНОВИЋ, В. (2007) „Iseljavanje muslimana iz Vardarske banovine: između stihije i državne akcije“, ВЈЕЛАЈАК, М. (уред.), *Pisati istoriju Jugoslavije: viđenje srpskog faktora*, Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.
- ЈОВАНОВИЋ, В. (2002) *Jugoslovenska država i Južna Srbija 1918-1929. Makedonija, Sandžak, Kosovo i Metohija u Kraljevini SHS*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije.

ЈОВАНОВИЋ, В. (2013) „Југословенско-турски демографски аранжмани до средине педесетих година 20. века“: ЂУРКОВИЋ, М., РАКОВИЋ, А. (уред.) *Турска - регионална сила?*, Београд: Институт за европске студије.

ЈОВАНОВИЋ, В. (2011) *Вардарска бановина 1929-1941*, Београд: Институт за новију историју Србије.

ЈОВАНОВИЋ, В. (2014) *Slike jedne neuspele integracije: Kosovo, Makedonija, Srbija, Jugoslavija*, Београд: Фабрика књига и Пеšчаник.

ЈОВИЧИЋ, М. (1991) „Уставноправни положај припадника албанске националности у Југославији“, МИТРОВИЋ, А. (уред.) *Срби и Албанци у XX веку. Циклус предавања*, Београд: САНУ.

КРСТИЋ, Ђ. (1928) *Колонизација у Јужној Србији*, Сарајево: Босанска пошта.

ЛУКАЧ, Д. (прир.) (1981) *Документи о спољној политици Краљевине Србије 1903-1914*, књ 6, св. 1, Београд: САНУ.

МССАРТНУ, Ј. (2001) „Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva“, у: Карчић, Ф. (уред.), *Muslimani Balkana: "Istočno pitanje" u XX vijeku*, Tuzla: Behram-begova medresa.

МИЛИЋЕВИЋ, М. (2011) *Рат за море: дејства српских трупа у северној Албанији и на Приморју од 23. октобра 1912. до 30. априла 1913. године*, Београд: Одбрана.

МИЛИЋЕВИЋ, М. (2014) *Балкански ратови*, Београд: Завод за уџбенике.

МИРДИЋА, З. (1996) „Albanci u svjetlosti vanjske politike Srbije“, *Jugoistočna Europa 1918-1995*, Међународни зnanствени skup“, Загреб: Хрватска мatica иселjenика и Хрватски информативни центар.

НИКОЛИЋ, Р. Т. (1938) *Ширење Арнаута у српске земље*, Београд: Млада Србија.

ОПАЧИЋ, П. (2008) „Србија и Бугарска у Првом балканском рату“, *Баштиник: годишњак Историјског архива у Неготину*, бр. 10.

ПАВЛОВИЋ, А. (2011) *Свакодневни живот колониста на Косову и Метохији 1918-1941. године*, Лепосавић: Институт за српску културу.

ПЕТРАНОВИЋ, Б. (1993) *Југословенско искуство српске националне интеграције*, Београд: Службени лист СРЈ.

ПЕТРАНОВИЋ, Б. (1991) „Косово у југословенско-албанским односима“, Митровић, А. (уред.), *Срби и Албанци у XX веку. Циклус предавања*, Београд: САНУ.

ПЕТРАНОВИЋ, В. (1992) *Srbija u Drugom svetskom ratu 1939-1945*, Београд: VINC.

ПЕТРАНОВИЋ, В., ЗЕЋЕВИЋ, М. (1987) *Jugoslovenski federalizam – ideje i stvarnost*, tematska zbirka dokumenata, књ. II, Београд: Prosveta.

ПЕТРОВИЋ, В. (2006) *Драгиша Цветковић – њим самим (чланци, говори, интервјуи, полемике, мемоари)*, Ниш: Видосав Петровић.

PEZO, E. (2013) „Komparativna analiza jugoslovensko-turske konvencije iz 1938. i Džentlmenskog sporazuma iz 1953. Pregovori oko iseljavanja muslimana iz Jugoslavije u Tursku“, *Tokovi istorije*, бр. 2/2013, Београд: Institut za noviju istoriju Srbije.

PODUNAVAC, M. (2007) „Izgradnja moderne države i nacije. Balkanska perspektiva“, *Godišnjak Fakulteta političkih nauka*, бр. 1.

ПОТЕŽИКА, V. (1989) „Sreten Vukosavljević i zabrana povratka Srba i Crnogoraca u Makedoniju i Kosovo i Metohiju“, *Simpozijum „Seoski dani Sretena Vukosavljevića“*, knj. 13, Prijepolje:

PRIVIĆEVIĆ, A. (1996) *Od gospodina do seljaka*, Zagreb: SKD Prosvjeta.

РАДОВАНОВИЋ, В. С. (1937) *О географским основама Јужне Србије*, Скопље.

РАДОВАНОВИЋ, В. С. (1934) *Велики краљ и Јужна Србија*, Београд: с. н.

РАКОЧЕВИЋ, Н. (1991) „Црна Гора у Балканском рату. Национални, политички и економски узроци“, СТОЈАНЧЕВИЋ, В. (уред.) *Први балкански рат: округли сто поводом 75. годишњице 1912-1987*, Београд: САНУ.

РАСТОВИЋ, А. 2003. „Србија у огледалу британске штампе током Балканских ратова“, *Историјски часопис*, књ. 50, Београд.

TRIFUNOSKI, J. (1981) „Doprinos Sretena Vukosavljevića proučavanju migracija u Makedoniji“, *Seoski dani Sretena Vukosavljevića*, vol. 9, Prijepolje.

SMLATIĆ, S. (1978) „Iseljavanje jugoslavenskih muslimana u Tursku i njihovo prilagođavanje novoj sredini“, *Iseljeništvo naroda i narodnosti Jugoslavije i njegove uzajamne veze s domovinom*, Zagreb: Zavod za migracije i narodnosti

СТОЈАНОВИЋ, D. (2010) *Улје на води. Огледи из историје садашњости Србије*, Београд: Пеšчаник.

ВОЈВОДИЋ, М. (1991). „Научници Србије и Први балкански рат“, Стојанчевић, В. (уред.) *Први балкански рат: округли сто поводом 75. годишњице 1912-1987*, Београд: САНУ.

ВОЈВОДИЋ, М. (1995) „Националне тежње и захтеви Србије у Балканским ратовима“, *Историјски гласник*, бр. 1-2, Београд.

ВОЈВОДИЋ, М. (1992) „Србија и македонско питање“, *Историјски гласник*, бр. 1-2, Београд.

ZDRAVKOVIĆ, H. (2005) *Politika žrtve na Kosovu. Identitet žrtve kao primarni diskurzivni cilj Srba i Albanaca u upornom sukobu na Kosovu*, Београд: Srpski genealoški centar – Etnološka biblioteka.

ЖИВОТИЋ, А. (2011) *Југославија, Албанија и велике силе (1945-1961)*, Београд: Архипелаг.

Vladan Jovanović

Institute for Recent History of Serbia

“Reconquista of Old Serbia”: On Continuity of Territorial and Demographic Policies in Kosovo

Abstract:

Since the dissolution of the Ottoman Empire, Serbia used to be focused on the political status of its territorial gains (Kosovo, Macedonia, Sandzak), rather than on the social reality in these areas. The very reputation of the Serbian army, which occupied/liberated Kosovo in 1912, induced distrust of non-Slavic population towards the new state. Serbian military attempt to reach the Adriatic via northern parts of Albania (1912/13), as well as the treatment of Albanian civilians during these actions largely compromised the international reception of Serbian ‘liberation intentions’. That is one of the reasons why the Serb-Albanian conflict was difficult to be channelled during the first Yugoslav state. Instead of focusing on how to basically modernize the almost feudal society in its ‘Southern province’, the new government resorted to the territorial and demographic re-composition of the area, which was wedged between the myths of autochthonous people and the claims for ethnic and historical rights. It soon became clear that the ‘Albanian national question’ could not have been solved by inventing the ‘historical provinces’, nor by splitting Kosovo into three territorial units. Following the idea of ‘balancing’ the ethnic composition of Kosovo in favor of the Serbs, the Yugoslav kingdom acceded to the controversial project of agrarian reform and colonization, which resulted in settling 20,000 families in 1000 colonies throughout the ‘southern regions’. At the same time, Belgrade regime ‘offered’ an institutional framework for chaotic Muslim exodus (initialised after the Great Eastern Crisis), which elaborated practical ideas about emigration of ‘disloyal’ Albanians. In order to colonize its eastern area, Turkey was ready to receive 200,000 Yugoslavs of ‘Turkish culture’, which was stipulated by the Yugoslav-Turkish Convention in 1938. The absurdity of territorial and demographic experiments came to the fore during the Second World War, when Kosovo fell under several various occupying regimes. An urgent request of German commander for Southeast to immediately stop the emigration of the Serbs ‘because it was bringing Kosovo to the brink of an anarchy’, ironically demystifies the very nature of demographic solutions resorted to since 1912, even after the creation of socialist Yugoslavia. After the establishment of military rule in Kosovo in early 1945, which very much resembled the early-1920s, the Communist authorities revised the interwar colonization, returning to the Albanian owners one-fifth of land, seized by the Yugoslav monarchist regime. However, dissatisfaction with the situation in Kosovo was still evident among its population, which triggered new migratory waves to Turkey. According to their volume, they far exceeded the pre-war Muslim emigration. The Yugoslav state was active in supporting the process of expatriation of Albanians as in previous times. The spiral of alternate demographic shifts and continuous administrative-territorial redefinition of space did not have positive effects on social cohesion in Kosovo.

Key words:

Kosovo, Serbia, Yugoslavia, administrative status, colonization, emigration

**Jugoslovenski
pokušaj:
albansko-srpski
odnosi u ukrštenoj
perspektivi**

Agron Bajrami

Urednik *Koha Ditore*

Priština

Novine u državnoj i nacionalnoj službi

Apstrakt:

U ovoj studiji analiziram izveštavanje dva dnevna lista, jednog srpskog (*Politika*) a drugog kosovsko-albanskog (*Rilindja*), u okviru istorijskog spora između dva naroda, Srba i Albanaca, i načina na koji su oni predstavljeni na početku dvadesetog veka – u vreme Balkanskih ratova, proglašenja nezavisnosti Albanije i Prvog svetskog rata – i pred njegov kraj – na pragu ratova devedesetih godina dvadesetog veka i raspada socijalističke Jugoslavije. Studija je ograničena na analizu pisanja beogradskog dnevnog lista *Politika* u vreme proglašenja nezavisnosti Albanije (1912), u vreme kada na Kosovu nije postojala novina na albanskom jeziku, kao i pisanje *Politike* i prištinske *Rilindje* u septembru 1987. godine, tokom krize izazvane smrću pet vojnika u kasarni Jugoslovenske Narodne Armije u Paraćinu. Uzimajući u obzir veliki broj istorijskih argumenata o mirnom saživotu Albanaca i Srba na prostorima Balkana, zaključujem da su novinarska navijačka izveštavanja, puna predrasuda, stereotipa pa čak i rasizma (*Politika*), kao i partijski dirigovano izveštavanje (*Rilindja*), neki od ključnih faktora u stvaranju negativnog raspoloženja prema „drugima“. No, krajnji zaključak jeste da je ovakvo pisanje novina evidentno pomoglo stvaranju većeg jaza između dva naroda, pa je stoga logično da bi promocija drugačijeg novinarstva, bez predrasuda, stereotipa i politizovanog izveštavanja, novinarstva koje se zasniva na profesionalnim standardima i najboljim praksama, imalo veliku ulogu u premošćivanju tog jaza.

Ključne reči:

Politika, *Rilindja*, prvi Balkanski rat, Prvi svetski rat, Slučaj Keljmendi

Prolog

Prva žrtva rata... i predrata

Američki senator Hiram Voren Džonson (Hiram Warren Johnson), koji se protivio uključivanju Sjedinjenih Američkih Država na stranu Saveznika u Prvom svetskom ratu, smatra se autorom slavne izreke da je „u ratu, istina prva žrtva“. Svakako, ima onih koji govore da je američki izolacionista Johnson samo parafrazirao izreku staru vekovima; dok mnogi insistiraju da je originalni autor izreke Eshil, veliki pisac tragedija iz antičke Grčke, drugi pak govore da je začetnik ideje o ratnoj propagandi koja prvo ubija istinu a potom ljude, u stvari Sun Cu, mislilac i pisac iz drevne Kine.

Ko god bio prvi koji ju je izgovorio, ova izreka izgleda da ne važi za prostore bivše Jugoslavije, a naročito ne za sukob oko Kosova. Jer je u našem slučaju, u vreme početka raspada socijalističke Jugoslavije, istina žrtvovana mnogo pre početka ratovanja i masovnih zločina. Mnogo pre no što su susedi i bivši sugrađani postali mete, istina o onom drugome je umorena. Isprva je tiho, skoro nečujno učutkivana, da bi s vremenom bila i davljena od političkih vlastodržaca koji su u godinama pre raspada zajedničke države počeli jahati na talasima novootkrivenog nacionalizma.

Ruke kojima je ta istina davljena su bile – novine.

* * *

Cilj ovog članka je da se istraži kako su mediji, kontinuirano prilagođavani unutar političkog i društvenog sistema, pratili, primenjivali i unapređivali negativne percepcije o drugima, isprva šireći postojeće nacionalističke predrasude, a potom ih i usavršavajući. Analiza je ograničena u dva smisla. Prvo ograničenje odnosi se na izbor građe, utoliko što se analiziraju samo dve dnevne novine – Beogradska *Politika* i Prištinska *Rilindja* – koje su najduže igrale ključnu ulogu u izgradnji i formiranju javnih percepcija u društvima u kojima su čitane, bilo podržavajući trendove postavljene od aktualnih politika, bilo otvarajući put novim politikama, veoma često mnogo više nacionalno i radikalno nastrojenih prema „neprijatelju“. Oba lista se sa pravom mogu smatrati važnim činiocima u sredinama u kojima izlaze; *Politika* slovi za najstariji dnevni list u Srbiji i regionu,⁵⁸ dok je *Rilindja* prva novina na albanskom jeziku na Kosovu.⁵⁹

Drugo ograničenje ove analize je tematsko, jer se rad odnosi na samo nekoliko momenata u dugoj istoriji komplikovanih odnosa između Srba i Albanaca tokom dvadesetog veka: osvrnuću se na događaje s početka prošlog stoleća, u vreme pada Osmanskog carstva i stvaranja nacionalnih država regiona, i na događaje pred sam kraj stoleća, u doba koje je prethodilo raspadu socijalističke Jugoslavije, čijim je nestankom stvorena većina današnjih nezavisnih država regiona.

⁵⁸ <http://www.politika.rs/Stranice/O-nama.lt.html>

⁵⁹ Prvi broj *Rilindje* je izašao 12. februara 1945. godine.

* * *

Početak dvadesetprvog veka predstavlja trenutak u kojem Kosovo i Srbiju odlikuju možda i najgori odnosi i to ne samo u kontekstu političkih entiteta, već i kao dva društva, dva naroda. Posle rata 1998-1999. godine koji je okončan odlaskom srpskih snaga i administracije sa Kosova, i uspostavljanjem prve međunarodne vlasti, a potom i lokalnih institucija na čijem je čelu albanska većina, odnosi između Albanaca i Srba na Kosovu, ali i između Albanaca i Srba uopšte, takoreći prestaju da postoje. Jaz koji je stvoren je bio do te mere ogroman, da u prvim mesecima posle završetka ratovanja Srbi i Albanci, dojučerašnje komšije, poznanici, pa čak i prijatelji, skoro da nisu uopšte komunicirali međusobno.

Vremenom su se, uz pomoć međunarodne zajednice, ali i kao rezultat sve veće ekonomske kao i opšte društvene potrebe, uspostavili kakvi-takvi kanali komuniciranja i trgovine. Ipak, odnosi su i dan danas, naročito posle proglašenja nezavisnosti Kosova, 17. februara 2008. godine, do te mere složeni da se i za najosnovnija prava kao što su pravo kretanja ili svojinsko pravo, mora pregovarati na državnom nivou, i to sa Evropskom unijom kao posrednikom na „neutralnom“ terenu, u Briselu.

Takva je realnost odnosa između Srba i Albanaca uspostavljena ponajviše zahvaljujući političkim činocima – više onima iz Srbije, u manjoj meri i onima sa Kosova – ali bi bila greška pomisliti da je ova situacija posledica samo konflikta i ratova devedesetih godina i proglašenja nezavisnosti Kosova 2008. godine. Nesporazumi su počeli mnogo ranije, pre više od 100 godina. A integralni deo te priče su od njenog početka bili mediji, to jest dnevne novine, kao dominantni medij prve polovine prošloga veka.

Jamačno, istorija odnosa Albanaca i Srba ne svodi se samo na konflikt. Naprotiv, činjenice ukazuju na to da su kroz vekove dva naroda imala mnogo toga zajedničkog i da su susedski odnosi u prošlosti, do kraja devetnaestog veka i početka dvadesetog veka, češće bili dobri nego loši.⁶⁰ Ipak, jaz koji je stvoren u vreme pada Osmanskog carstva, i stvaranja nacionalnih država na Balkanu, opstao je kao dominantan diskurs kad se govori o albansko-srpskim odnosima, dok je taj diskurs istorijskog neprijateljstva između dva naroda jako učvršćen od osamdesetih godina prošlog veka i početka raspada socijalističke Jugoslavije, čiji je nestanak postavio neizbežno pitanje statusa Kosova.

* * *

Kraj XIX i početak XX veka je obeležen početkom raspada Osmanskog carstva i rastom nacionalizma i državotvornih pokreta među svim narodima Balkana. To je vreme kad Albanci pokušavaju da političkim sredstvima, ali i oružjem, reše svoje nacionalno pitanje stvaranjem države. Srbija, kao već ustanovljena nezavisna država Srba, sve je više ispoljavala pretenzije na deo osmanskih teritorija Balkana, uključujući i teritorije nastanjene Albancima (Malcom, 1999, 217–263). Naročito prve dve decenije dvadesetog veka su bila vreme velikih previranja. Svetska istorija je zabeležila dva Balkanska rata kao uvod u Prvi svetski rat koji

⁶⁰ Opširnije o albansko-srpskim odnosima v. Imami, Petrit, *Srbi i Albanci kroz vekove* (Samizdat/FreeB92, Beograd, 1999).

su, osim do tada nezabeleženih razaranja i velikog broja žrtava, doneli pad četiri Carstva (nemačkog, austrougarskog, osmanskog i ruskog), čime je politička mapa sveta zauvek promenjena: kolaps evropskih kontinentalnih carstava je označavao i pobjedu nacionalizma (Mazower, 1998, 41–75). To je vreme kada se i među narodima Balkana stvaraju aktivni nacionalni pokreti, čiji je najvažniji cilj izgradnja nacionalne države u službi probuđene nacije, većinskog naroda, po uzoru na države Zapadne Evrope.

U tom procesu stvaranja nacionalnih država, veoma važnu ulogu je imala štampa, preko koje su ideolozi nacionalnih pokreta lansirali svoja viđenja prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Tadašnje novinarstvo, ne samo na Balkanu već i u velikoj većini evropskih zemalja, bilo je nacionalno i ideološki potpuno opredeljeno, pa je u pisanju i izveštavanju nivo onoga što bismo mogli nazvati jednostranim patriotizmom bio daleko veći no što je to prihvatljivo u današnjim demokratskim društvima. Tako se prelistavanjem arhiva novina, naročito iz vremena velikih konflikata i neprijateljstava (Balkanski ratovi ili Prvi svetski rat), stiče utisak da su novine služile više za podizanje morala građana i prikupljanje što veće podrške državi i vojsci u ratu, nego za izveštavanje o onom što se stvarno dešava.⁶¹ Osim toga, štampa je uopšte na Balkanu funkcionisala u uslovima gde je velika većina naroda bila nepismena, te je ciljna grupa novinskih pisanja uglavnom bila lokalna elita, čiji je deo, po prirodi stvari, bio aktivno uključen u sva važna društvena previranja. Stoga, nije ni čudno da su novinski izveštaji iz toga vremena redovno jednostrani i puni predrasuda o drugim narodima i državama, najčešće onima iz susedstva.

U takvim okolnostima, još pre Prvog svetskog rata politika koju je srpska Vlada vodila prema albanskom narodu imala je za cilj osvajanje teritorija nastanjenih Albancima pod osmanskom administracijom. Ovakva politika srpske Vlade je dosledno podržana i sprovedena i od većine srpskih intelektualaca i novina. Progresivne socijaldemokrate poput Dimitrija Tucovića i socijalistički orijentisani list *Radničke Novine* su bili izuzeci koji potvrđuju pravilo, dok je centralnu ulogu u štampanom svetu imao svakako dnevni list *Politika*.⁶²

* * *

Prvi broj dnevnog lista *Politika* je izašao 12. januara 1914. godine, prema Julijanskom kalendaru (25. januar 1914. godine prema Gregorijanskom kalendaru).⁶³ Na svojoj prvoj naslovnoj strani, *Politika* je obavestila čitaoce da će njen zadatak kao nezavisne novine biti „da slobodno pretresa sva javna pitanja, bez gnjeva i bez pristrasnosti“.⁶⁴ Pa ipak, od početka izlaska ovog dnevnog lista, Albanci su predstavljani kao „neprijatelji“ i „nitkovi“, dok su njihovi zahtevi za slobodom i samostalnošću smatrani nepravednim i neopravdanim. *Politika*, od svog prvog broja, podržavala je i proklamovala zvaničnu politiku države Srbije, koja je isprva poricala pravo Albanaca na

⁶¹ Pregled digitalnih arhiva kao što je, na primer, Digitalna arhiva novina austrijske nacionalne biblioteke, daje izvrstan uvid u pisanje štampe iz vremena ratova sa početka dvadesetog veka, <http://anno.onb.ac.at/>

⁶² Opširnije o politici Srbije prema Albancima i Kosovu u vreme pre Prvog Svetskog rata v. Zekirja, 2006.

⁶³ Kraljevina Srbija je do januara 1919. godine upotrebljavala Julijanski kalendar.

⁶⁴ *Politika*, 12. januar 1904, http://www.digitalna.nb.rs/sf/NBS/Novine_i_casopisi/Politika_1904-1941

nezavisnu državu, insistirajući istovremeno da teritorije nastanjene Albancima budu podeljene između nje i ostalih balkanskih država (Cana, 2006).

Takav pristup prema Albancima i njihovim nacionalnim ciljevima je intenziviran i u izveštavanju lista, naročito u doba raspada Osmanskog carstva i mesecima pre proglašenja nezavisnosti Albanije. Albaniju je inače zvanični Beograd video kao austrijski projekt, podržan od Italije, koji preti miru na Balkanu i celoj Evropi. Takav pogled koji ideju stvaranja albanske države vidi samo kao austrijski izum, *Politika* detaljno razrađuje u više natpisa tokom 1912. godine, od kojih je posebno ilustrativan članak naslovljen „Albanija“ i objavljen na naslovnoj strani lista 28. oktobra 1912. godine.⁶⁵

Pitanje Albanije je veštački stvoreno pitanje. Austrija ga je potegla očigledno s toga, da s jedne strane ne bi posle solidarnosti balkanskih naroda ona ostala bez svog eksponenta na Balkanu, a s druge strane da bi se na Balkanu zadržao i dalje uzrok za nemire i anarhiju i za njeno docnije mešanje u balkanske poslove...⁶⁶

Ali, kao i zvanična srpska politika tog vremena, tako i list izražava široko rasprostranjene predrasude prema Albancima, negirajući da su zreli kao narod za izgradnju države, dok su zapadne zemlje koje su podržavale ideju albanske nezavisnosti – Austro-Ugarska i Italija – optuživane da, podržavajući Albance, rizikuju mir u celoj Evropi.

Jedno parče krša i kameni, jedan kutak evropske Turske koji je najzabačeniji, najdivljiji i najnepristupačniji; mali deo nenaseljenog i neobrađenog zemljišta treba da dovede do opšteg konflikta, do evropskog rata.

Danas evropski kabineti traže formulu šta da učine sa nekulturnim Arbanasima, narodom bez ikakve nacionalne svesti, bez kulture i tradicije...⁶⁷

Proglašenje nezavisnosti Albanije nije zaustavilo srpsku diplomatsko-medijsku kampanju. Naprotiv, *Politika* je nastavila s insistiranjem da je stvaranje nacionalne države za Albance neracionalno, radikalizujući svoj rečnik o Albancima koje u nekim tekstovima čak uopšte ni ne smatra narodom:

Arnauti nemaju u svome životu i u svojoj istoriji ni nikakvih tragova o jedinstvu i sposobnosti za zajedničkim razvijanjem. Oni predstavljaju grupu divljih, podvojenih plemena. I kao državno jedinstvo se samo veštački mogu podržavati.⁶⁸

⁶⁵ I ovaj datum je po Julijanskom kalendaru; po Gregorijanskom kalendaru reč je o 10. novembru 1912. godine.

⁶⁶ *Politika*, članak „Albanija“, naslovna strana, 28. oktobar 1912. po Julijanskom kalendaru; 10. novembar po Gregorijanskom kalendaru, http://www.digitalna.nb.rs/sf/NBS/Novine_i_casopisi/Politika_1904-1941

⁶⁷ *Politika*, „Autonomija Albanije“, naslovna strana, 19. novembar 1912., http://www.digitalna.nb.rs/sf/NBS/Novine_i_casopisi/Politika_1904-1941

⁶⁸ *Politika*, članak „Nova Nacija“, naslovna strana, 20. novembar 1912. po Julijanskom kalendaru, 3. decembar po Gregorijanskom kalendaru, http://www.digitalna.nb.rs/sf/NBS/Novine_i_casopisi/Politika_1904-1941

Teško je poverovati da su urednici i novinari *Politike* bili neobavešteni o nacionalnom pokretu i politički osvešćenim predstavnicima „divljih“ Albanaca,⁶⁹ od kojih je nemali broj bio aktivan i u Osmanskom carstvu, od članova parlamenta u Konstantinopolju do visokih zvaničnika u sultanovoj velikoj administraciji i poznatih oficira u njegovoj vojsci. Pre će biti da je *Politika*, kako je to 1914. pisano u *Radničkim Novinama*, svesno i po narudžbini napadala Albance:

Čitajući buržoasku štampu, koja kao u jedan glas i po naročitom uputstvu piše o Arnautima, kao narodu neradnom i pljačkaškom, čovek se mora prosto zgranuti od čuda kad lično dođe u dodir sa tim svetom i prođe mesta u kojima oni žive i uveri se da je sve to laž, a obrnuto da je istina. [...] Arnauti u ovom delu Kosova su radan i pošten narod. Da je ovo istina dokaz su desetine ogromno bogatih Srba trgovaca, koji su i za vreme turske uprave držali celu pijacu Ferizovića u svojim rukama.⁷⁰

* * *

Dok je *Politika* verno sledila srpsku zvaničnu politiku, među Albancima na Kosovu nije još postojao dnevni list na albanskom jeziku. Nekoliko novina za koje je zabeleženo da su izlazile pre 1912. godine na Kosovu bile su listovi u službi sultanove vlasti i štampane su uglavnom na turskom jeziku. Van Kosova je postojalo nekoliko značajnih dnevnih listova na albanskom jeziku koji su se bavili političkim dešavanjima među Albancima uključujući i Kosovo, ali je njihova pažnja do proglašenja nezavisne Albanije više bila okrenuta zbivanjima u Istanbulu, koji je do tada bio veća prepreka između Albanaca i stvaranja njihove države.⁷¹ Ipak, uprkos želji albanskih prvaka, stvaranje nezavisne Albanije nije obuhvatilo Kosovo, koje je postalo deo Srbije i Kraljevine Jugoslavije, a posle Drugog svetskog rata, i Federativne Narodne Republike Jugoslavije, kasnije Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije.⁷² Upravo u toj novoj Jugoslaviji, Albanci na Kosovu su dobili prvu novinu na svome jeziku – list *Rilindja*.

Prvi broj *Rilindje* je izašao 12. februara 1945. godine, kao „Organ zajedničkog nacionalnog oslobodilačkog fronta Kosmeta“⁷³. *Rilindja* je prvo objavljivana kao nedeljnik, da bi od 1958. godine počela da izlazi kao dnevni list. Na svojoj prvoj naslovnoj strani, *Rilindja* je najavila da će biti na strani „rata protiv šovinizma“, te da „nije kriv srpski narod, niti albanski narod, niti crnogorski narod, već oni koji su te narode porobili“.⁷⁴ Kao takva, *Rilindja* je jasno bila deo sistema komunističke vlasti, te je svoje čitaoce informisala po diktatu partije i države,

⁶⁹ O korenima rasističke propagande protiv Albanaca u Srbiji v. Banac, 1984.

⁷⁰ *Radničke Novine*, 27 maj, 1914, <http://www.e-novine.com/mobile/drustvo/77454-Lai-dravnih-medija-Arnautima.html>

⁷¹ O ciljevima Albanskog nacionalnog pokreta i ustanka 1912. godine v. Prishtina, 1921.

⁷² Ustavom iz 1963. godine Federativna Narodna Republika Jugoslavija se preimenovala u Socijalističku Federativnu Republiku Jugoslaviju

⁷³ *Rilindja*, 12 februar 1945, naslovna strana, arhiva Narodne biblioteke Kosova.

⁷⁴ *Ibid*

što je naročito u prvim godinama posle Drugog svetskog rata i uspostavljanja socijalističke Jugoslavije, bio slučaj sa svim novinama na teritoriji nove države.

* * *

Za vreme socijalističke Jugoslavije, pod vođstvom Josipa Broza Tita, novine su uglavnom pratile partijsku liniju, što je u većini slučajeva značilo da su odslikavale pozicije republičkih i pokrajinskih rukovodstava. Za vreme Titovog života, pozicije tih rukovodstava su uglavnom bile na istoj liniji i veoma retko u konfrontaciji, te je štampa u celoj Jugoslaviji imala sličan, ako ne i istovetan pogled na sva značajnija dešavanja u zemlji i van nje. No, posle smrti Josipa Broza, a naročito po dolasku Slobodana Miloševića na vlast u Srbiji, stvari su se dramatično promenile. Rukovodstva većih republika, pre svih u Srbiji, počela su sve otvorenije promovisati svoje politike, koje su vremenom bivale sve više i više u konfrontaciji. Dnevna štampa ne samo da je sledila ta nova pozicioniranja, već su je političari neretko koristili kako bi se lansirale nove teze, koje su za vreme Titovog života bile smatrane za socijalističku jeres!⁷⁵

U takvim okolnostima, u Srbiji su novine kakva je *Politika* dobile veoma važnu ulogu u buđenju novog talasa srpskog nacionalizma i usponu na vlast Slobodana Miloševića, te organizovanju takozvane „antibirokratske revolucije“, koja je promovisana parolom o „Srbiji iz tri dela koja će ponovo biti cela“. Lokalna vlast na Kosovu, posle demonstracija 1981. godine i smena pokrajinskih vođa,⁷⁶ primorana da dokazuje lojalnost jugoslovenskoj federaciji, bila je u defanzivi, a sa njome i *Rilindja* – izveštavanje se uglavnom ograničavalo na objavljivanje zvaničnih partijskih izjava i šturih izveštaja državne novinske agencije *Tanjug*.

U mnogo čemu je prelomna bila 1987. godina. To je vreme kad nasrtaji Miloševića na kosovske organe samouprave postaju sve otvoreniji, a vremenom i sve brutalniji. Nekom vrstom početka ove faze se može smatrati Miloševićev odlazak u Kosovo Polje, 24. aprila 1987. godine, gde se sastao sa predstavnicima kosovskih Srba, koji su protestovali protiv pokrajinskih struktura vlasti. U Kosovo Polju je Milošević izrekao i famoznu rečenicu: „Niko ne sme da vas bije“, koja je sa jedne strane označila početak potpune uspostave srpske vlasti na Kosovu, a sa druge strane među Srbima Miloševićev dolazak na vlast. Ili, kako to Sonja Biserko objašnjava, „njegov prvi odlazak na Kosovo aprila 1987. otkrio mu je snagu nacionalizma“ (Biserko, 2006, 52): „Posle govora u Kosovo Polju (april 1987.) shvatio je i značaj medija, jer ga je njegova rečenica ‘niko ne sme da vas bije’, srpskom narodu prikazala kao odlučnog vođu“ (isto).

⁷⁵ O podređenoj ali kompleksnoj poziciji medija prema vlasti u socijalističkoj Jugoslaviji u vreme Josipa Broza, posle njegove smrti, kao i detaljan pregled uloge medija u promociji nacionalne agende u procesu raspada Jugoslavije v. Kurspahić, 2003.

⁷⁶ Studenski protesti iz proleća 1981 su od strane najvećih državnih i partijskih organa SFRJ ocenjeni kao „Kontrarevolucija“, te je kosovsko rukovodstvo sa Mahmutom Bakalijem na čelu smenjeno. Detaljnije oko studentskih protesta 1981 i posledica v. Mertus, 1999.

Nešto više od četiri meseca kasnije, 3. septembra 1987. godine, zvanična vest je šokirala Jugoslaviju. U kasarni Jugoslovenske narodne armije „Branko Krsmanović“, u Paraćinu, kosovski Albanac, Aziz Keljmendi, iz automatske puške rafalom je usmrtio četiri vojnika, i ranio šest drugih. Prema saopštenju JNA, Keljmendi je potom izvršio samoubistvo. Već naelektrisana politička situacija u Jugoslaviji time je dodatno opterećena. Onda su beogradski mediji dodali ulje na vatru: nepuna 24 sata od tragičnog događaja u Paraćinu, na naslovnoj strani *Politika* objavljuje da „ubica Keljemendi, po svemu sudeći, nije sam povukao obarač“, te da „masakr u Paraćinu ukazuje još jednom, na tragičan način, da je kontrarevolucija na Kosovu jugoslovenski problem“.⁷⁷

I, dok je *Politika* od 4. septembra 1987. godine celu svoju naslovnu stranu posvetila ubistvu u paraćinskoj kasarni, *Rilindja* je više značaja davala predstojećoj poseti Beogradu tadašnjeg predsednika Čekoslovačke, Gustava Husaka, planovima kosovskog Izvršnog veća o izgradnji mosta na jezeru Gazivoda u opštini Zubin-Potok, izveštaju sa sednice Saveznog izvršnog veća o razvoju banaka, i vestima o sastanku udruženja boraca NOB-a Peći. *Tanjugov* izveštaj iz Paraćina je objavljen tek na dnu naslovne strane, pored vesti o diskusiji u Savetu bezbednosti Ujedinjenih nacija oko rata između Irana i Iraka.⁷⁸

Neviđen zločin u kasarni u Paraćinu

Danas u zoru vojnik Aziz Keljmendi je izvršio neviđen zločin – u kasarni u Paraćinu je ubio na spavanju 4 vojnika: Srđana Simića iz Beograda, Hazima Džananovića iz sela Kočić, opština Vitez, Safeta Dudakovića iz sela Orahovo, opština Bosanska Gradiška, i Gorana Begića iz Zagreba. Kriminalac Aziz Keljmendi ovim je slučajem ranio pet vojnika i njihovi životi nisu u opasnosti. Ranjeni su: Ante Jažić, Petar Đekić, Andreja Prešern, Huso Kovačević i Nedžad Mehmedović. Isto tako je ranjen i vojnik Nazif Hadžović.⁷⁹

Na šestoj strani je iznad *Tanjugovog* komentara „Pucnji u Jugoslaviju“, objavljen i komentar *Rilindje* pod naslovom „Svirepost i neprijateljstvo“, koji je istog dana prenela i *Politika*.⁸⁰

Rilindja je, prateći reagovanje kosovskih pokrajinskih vlasti, vesti iz Paraćina i zbivanja koja su sledila isprva pratila pasivno, uglavnom se oslanjajući na *Tanjugove* izveštaje i komentare, pa je objavljivala *Tanjugove* verzije vesti oko „Paraćinskog slučaja“ čak i iz mesta gde je imala svoje stalne dopisnike, uključujući gradove na Kosovu. Tako je, na primer, *Rilindja* objavila *Tanjugovu* vest iz Prizrena o tome da je ubica iz Paraćina, Aziz Keljmendi, bio „poznati nacionalista“.⁸¹

⁷⁷ *Politika*, članak „Keljmendi pucao u Jugoslaviju“, naslovna strana, 4. septembar 1987.

⁷⁸ *Rilindja*, naslovna strana, 4. septembar 1987.

⁷⁹ *Rilindja*, članak „Nevidjeni zločin u kasarni u Paraćinu“, naslovna strana, 4. septembar 1987 (Sa albanskog, prevod autora).

⁸⁰ Reč je o komentaru koji je u *Rilindji* potpisao Hilmi Syla, tada jedan od urednika lista, dok je *Politika* prenela *Tanjugovu* skraćenu verziju.

⁸¹ *Rilindja*, vest „Monstruozni kriminalac – poznati nacionalista“, str. 6, 4. septembar 1987.

Sa druge strane, isto kao što je Beograd iskoristio demonstracije 1981. godine na Kosovu za „otvaranje srpskog nacionalnog pitanja i za pokretanje srpske nacionalističke euforije“;⁸² tako je „Paraćinski slučaj“ iskorišćen za pokretanje nove antialbanske kampanje. Ili, kako to objašnjava Džuli Mertus (Julie Mertus) u svojoj knjizi o Kosovu:

Iako niko nije optužen za pomoć Keljmendiju i nikakvi dokazi nisu objavljeni koji bi dali indicije o zaveri, *Politika* je odmah pretpostavila da Keljmendi nije delovao sam: „Bezumni hici Keljmendija, koji obarač, po svemu sudeći, nije vukao sam, neće i ne može pokolebati poverenje u našu armiju...“ Fraza „kukavički i iz potaje“ je upotrebljena u ovom i drugim člancima kako bi se opisao način na koji je Keljmendi delovao, podsećajući na osobine koje srpski folklor pripisuje Albancima. (Mertus, 1999, 146)

Štaviše, u *Tanjugovom* komentaru „Keljmendi pucao u Jugoslaviju“, objavljenom u *Politici*, Keljmendijev zločin se povezuje direktno da dešavanjima na Kosovu, jer „hici ubice Keljmendija... unose u već dramatičnu situaciju oko Kosova mnogo više drame, čak i bez obzira na to koliko je ovaj zločin u Paraćinu bio deo nekog scenarija za destabilizaciju našeg društva“ i da „tom jugoslovenskom dimenzijom zločina, jučerašnji masakr u Paraćinu ukazuje još jednom na tragičan način, da je kontrarevolucija na Kosovu jugoslovenski problem“.⁸³

Tokom celog septembra 1987. godine, „Masakr u Paraćinu“ i „Kosovski problem“ su bili glavne, povezane teme na naslovnim stranama *Politike*, sastancima državnih i političkih foruma cele Jugoslavije, i „spontanih“ okupljanja građana koji su protestima tražili da država interveniše na Kosovu. Svojim čitaocima *Politika* je svakodnevno donosila feljtone i komentare kojima su za celu situaciju na Kosovu uglavnom krivljeni ili kosovski rukovodioci Albanci ili Ustav iz 1974. godine kojim je Kosovo dobilo status autonomne pokrajine u sastavu Srbije, ali sa nezavisnom izvršnom vlašću u takoreći svim aspektima i direktnim predstavljanjem u najvišim organima federacije.⁸⁴

Istovremeno, širom Srbije su rulje kamenovale albanske radnje i kuće, lomeći prozore i uzvikujući antialbanske parole, ali je o takvim incidentima izveštavano sa puno razumevanja.

Pažljiv jezik koji su koristili mediji bliski državi i partiji u opisivanju demonstracija protiv Albanaca veoma se razlikovao od onog koji se koristio da bi se opisala slična delovanja Albanaca. Kada su Albanci protestovali ili pisali grafite, njihova dela su viđena kao otvaranje puta ubistvima; kada su se grupe Srba skupljale pred prodavnicama Albanaca uzvikujući parole i uništavajući im imovinu, njihova su dela bila samo „protest protiv gnusnog zločina“. (Mertus, 1999, 146)

Kako to koncizno objašnjava Džuli Mertus, u danima posle ubistava u Paraćinu, medijska izveštavanja su u celoj Jugoslaviji poprimala приметnu antialbansku

⁸² Biserko, Sonja, „Svedočanstva“, str. 24 (Helsinški Odbor za Ljudska Prava u Srbiji, Beograd, 2006)

⁸³ Tanjugov komentar, „Politika“, „Keljmendi pucao u Jugoslaviju“, naslovna strana, 4 septembar 1987. Ovaj komentar je objavljen istoga dana i u „Rilindji“

⁸⁴ Među mnogim natpisima takvog tipa poznat je feljton Halita Trnavcija „Moja ispovest o Kosovu“, koji je izlazio u *Politici* u avgustu i septembru 1987. godine.

tendenciju: „Dok se javnost pitala, ‘kakav čovek je mogao takvo šta uraditi’, novine su sugerisale: ‘albanski iredentista’“ (isto, 147).

Istovremeno je *Rilindja* pasivno pratila događaje izveštavajući sa velikom dozom suzdržanosti koja je bila neminovna ne samo za Albance. Jer, posledice sa kojima su se morali suočiti oni koji bi se drznuli kritikovati vlast u Beogradu, bile su drastične. Dobar primer je slučaj Dragiše Pavlovića, srpskog komunističkog političara koji je bio jedan od prvih koji se javno suprotstavio Miloševiću i rastućem nacionalizmu u Srbiji. Na sastanku Gradskog komiteta Saveza komunista Beograda sa predstavnicima štampe, Pavlović je kritikovao način na koji se izveštava o dešavanjima na Kosovu, rekavši da „ukupno stanje na Kosovu stvara opasnu atmosferu u kojoj kao da se svaka izgovorena reč protiv srpskog nacionalizma doživljava kao popustljivost prema albanskom separatističkom nacionalizmu. U takvim okolnostima, sa upozoravajućim odlikama političke napetosti širih razmera, lako se gubi orijentacija, brkaju se opredeljenja, blede linije preko kojih se ne sme preći“.⁸⁵ Protiv Pavlovića je odmah započeta kampanja, i za manje od dve nedelje on je smenjen sa funkcije u Beogradu.⁸⁶ Način na koji se vlast Slobodana Miloševića obračunala sa Pavlovićem je primećena i na Kosovu, među pokrajinskim liderima, ali i među novinarima, koji su u ovom slučaju jasno videli da je konfrontacija sa Miloševićem i njegovom platformom neminovna.

Takvo što je evidentno prema kritičkim analizama i komentarima koji su se počeli objavljivati u *Rilindji*, čime je deo frustracije sa nastalom situacijom, u kojoj je autonomija Kosova bila direktno ugrožena, ipak počeo da izlazi na površinu, kao u pomenu tom slučaju Pavlović, koji je na Kosovu praćen s povećanim interesovanjem pošto je razlog konfrontacije bilo upravo njegovo neslaganje sa srpskom politikom oko Kosova. Prema komentaru *Rilindje*, razlozi za smenu Pavlovića su zato što on „nije ostao na površnim konstatacijama o prisutnosti srpskog nacionalizma i primitivnim formama njegove manifestacije preko lomljenja stakla albanskih poslastičarnica, već je analizirao ideološku i političku platformu ovog nacionalizma. I, ne samo da je analizirao, već se i borio protiv ovakve platforme, polazeći od ubeđenja da samo čovek očišćen od ove društvene bolesti osamdesetih godina može biti od koristi sebi i svom okruženju“.⁸⁷

Jesen 1987. godine je vreme kada je kosovsko društvo bivalo gurano u otvorenu konfrontaciju sa Srbijom, koja će vremenom prerasti u krajnje neprijateljstvo. Štampa na obe strane je pratila „svoje“ vlade, što je krajem osamdesetih i devedesetih godina na srpskoj strani značilo nacionalnu agresivnost, a na kosovsko-albanskoj strani političku defanzivu.

Manje od dve godine kasnije, vlast Slobodana Miloševića je srušila Ustav iz 1974. godine a time i kosovsku autonomiju, efektivno okupirajući Kosovo, čime je konflikt na Kosovu prešao u dramatičniju fazu. 28. marta 1989. godine, dok je na Kosovu bilo na snazi vanredno stanje, u Beogradu su svečano proglašeni Amandmani na Ustav So-

⁸⁵ *Politika*, 12. septembar 1987, str. 6

⁸⁶ Pavlović je razrešen dužnosti na sednici Centralnog Komiteta Saveza Komunista Srbije, održanoj 23-24. septembra 1987.

⁸⁷ *Rilindja*, 27 Septembar, 1987, str. 7

cijalističke Republike Srbije, kojima je pokrajinama znatno ograničena autonomija tako što im je oduzeto pravo veta na ustavne promene u Srbiji i veoma sužena zakonodavna, upravna i sudska vlast. Istog dana u masovnim albanskim demonstracijama na Kosovu poginula su 22 demonstranata i dva policajca (Biserko, 2006). 2. jula 1990. godine, albanski poslanici kojima je zabranjen pristup u Skupštinu Kosova pročitali su Deklaraciju nezavisnosti kojom su Kosovo proglasili republikom, članicom jugoslovenske federacije, čime su se javno suprotstavili Miloševićевой vlasti. Posle proglašenja republike, kosovska Skupština je proglasila i Ustav, 7. septembra 1990. godine, u Kačaniku, dok je u oktobru 1991. godine održan referendum na kojem su kosovski Albanci glasali za potpunu nezavisnost.⁸⁸

Okručni sud u Prištini je, 5. avgusta 1990. godine, zabranio izlaženje *Rilindje*, dok su specijalne mere uvedene i na Radio televiziji Priština. Ovakav razvoj događaja je kosovsko društvo gurnuo u ekstremnu podeljenost, sa Albancima koji su izgradili svoj paralelni sistem života, dok su Srbi ostali unutar sistema vlasti koji je uspostavio Milošević i beogradska vlada. Diskurs medija se tokom tog vremena pogoršavao. *Politika* je nastavila sa antialbanskim napisima, dok je umesto *Rilindje* na Kosovu izlazio *Bujku*, u kojem su radili skoro svi oni koji su ostali bez posla kad je *Rilindja* zatvorena.⁸⁹ *Bujku* je ostao blizak albanskom rukovodstvu Kosova, koje od 1990/1991. godine prerasta u pokret, pod vođstvom Ibrahima Rugove i njegovog Demokratskog saveza Kosova. *Bujku* je na sebe preuzeo ulogu da promovise stavove i poglede albanskog političkog pokreta, na sličan način kako je to *Rilindja* promovisala stavove i poglede Saveza komunističara Kosova. Sa druge strane je ostala *Politika*, koja je nastavljala uređivačku politiku u službi srpske vlasti i Miloševićevog režima.

No, veoma brzo su se na tlu cele tadašnje Jugoslavije počele pojavljivati i nove novine i mediji, te je uticaj *Politike* u Srbiji i *Bujkua* na Kosovu počeo da opada. I, mada je većina novih medija sledila sličnu uređivačku liniju, podržavajući nacionalističke pozicije i vlast, bilo je nezavisnih medija kritički nastrojenih prema novonastalim nacionalističkim trendovima, kao što je to u Srbiji bila *Naša Borba*, a posle nje i *Danas*, a na Kosovu *Koha Ditore*. Ipak, i pored ovih dobrih primera, preovladavajući diskurs među medijima je bio konfrontacijski, što jeste jak argument u prilog insistiranju na odgovornosti „stvaralaca javnog mnjenja koji su inicirali, tolerisali i branili počinjene zločine“ (Kurspahić, 2003, xii).

Ako je krajnji zaključak da je ovakvo pisanje novina evidentno pomoglo stvaranju većeg jaza između dva naroda, logično je da bi u slučaju Albanaca i Srba promocija drugačije forme novinarstva, bez predrasuda, stereotipa i politizovanog izveštavanja, novinarstva koje se zasniva na profesionalnim standardima i najboljim praksama, imalo veliku ulogu u premošćivanju tog jaza.

⁸⁸ Nezavisnost proglašena 1991. godine bila je priznata samo od Republike Albanije.

⁸⁹ *Bujku* je bio poljoprivredni mesečnik izdavačke kuće *Rilindja* kome sud jedino nije zabranio izlaženje, te je legalno jedini i mogao biti štampan na Kosovu posle zatvaranja *Rilindje*.

Literatura:

BANAC, Ivo, *The National Question in Yugoslavia: Origins, History, Politics* (Cornell University Press, Ithaca, N.Y, 1984)

BISERKO, Sonja, *Svedočanstva*, (Helsinki Odbor za Ljudska Prava u Srbiji, Beograd, 2006)

CANA, Zekirja, *Politika e Serbise kundrejt ceshtjes shqiptare 1903-1913*, (Instituti Albanologjik i Prishtines, 2006)

IMAMI, Petrit, *Srbi i Albanci kroz vekove* (Samizdat/FreeB92, Beograd, 1999)

HALLIN, Daniel C., MANCINI, Paolo, *Comparing Media Systems: Three Models of Media and Politics*, (Cambridge University Press, 2004)

KURSPAHIĆ, Kemal, *Prime Time Crime: Balkan Media in War and Peace*, (US Institute of Peace Press, Washington D.C. 2003)

MALCOLM, Noel, *Kosovo, A Short History* (New York University Press, 1999)

MAZOWER, Mark, *The Balkans: A Short History* (Random House, 2000)

MAZOWER, Mark, *Dark Continent: Europe's twentieth century* (Vintage Books - Random House, New York, 1998)

MERTUS, Julie, *Kosovo: How Myths and Truths Started a War*, (University of California Press, 1999)

PRISHTINA, Hasan, *Nji shkurtim kujtimesh mbi kryengritjen shqiptare te vjetit 1912* (Shtypshkronja Franceskane, Skadar, 1921)

Spisak izvora

Arhiva Nacionalne biblioteke Kosova u Pristini

Narodna biblioteka Srbije, digitalna arhiva, <http://www.digitalna.nb.rs/>

Nacionalna biblioteka Austrije, digitalna arhiva, <http://anno.onb.ac.at/>

Agron Bajrami

Editor of *Koha Ditore*

Prishtina

Newspaper in the Service of the State and Nationalism

Abstract:

In this article I analyze the reporting of two daily newspapers, one Serbian (*Politika*) and the other one Albanian (*Rilindja*), in the context of a historical dispute between the Serbs and Albanians. The article focuses on the ways that these nations were represented in these newspapers in the early twentieth century, at the time of the Balkan wars, Albanian independence and the First World War, and towards the end of that century, during the late 1980s and early 1990s and the dissolution of the socialist Yugoslavia. The study is limited to the analysis of the reporting in the Belgrade-based newspaper *Politika* at the time of the declaration of independence of Albania (1912), prior to the establishment of newspaper in Kosovo in Albanian language, as well as on the reporting of *Politika* and Prishtina-based *Rilindja* in September 1987, during a crisis caused by the death of five soldiers at the Yugoslav Army fort in the town of Paraćin in Central Serbia. Taking into consideration an abundance of historical arguments about a peaceful of Serbs and Albanians in the Balkans, I infer that one-sided journalism full of prejudices, stereotypes and even racism (*Rilindja*) was one of the crucial factors in creating negative attitudes towards „the Other“. I also conclude that such reporting apparently aided in creating a rift between the two nations, and therefore claim that promoting a different kind of journalism, led by professional standards and best practices instead of stereotypes, prejudices or political benefits, would have great role in bridging this rift.

Key words:

Politika, *Rilindja*, First Balkan War, First World War, Kelmendi case

Atde Hetemi

Univerzitet u Gentu

Videni tuđim očima: reprodukcija orijentalizama i interni balkanizam među Albancima i Južnim Slovenima u bivšoj Jugoslaviji

Apstrakt:

U radu se istražuje uloga orijentalističkog i balkanističkog diskursa u bivšoj Jugoslaviji, s posebnim osvrtom na Albance. Ispitivanje zapadnjačkih orijentalnih i balkanskih stereotipa u Jugoslaviji zasnovano je na činjenici da su orijentalizam i balkanizam naroda s područja Jugoslavije bili i još uvek su percipirani različito od zapadnih standarda i od strane naroda koji su živeli u Jugoslaviji na način na koji se oni međusobno vide. Pored toga, u radu se analiziraju percepcije Albanaca koji su živeli u Jugoslaviji, kako u smislu načina na koji su oni definisali sami sebe, tako i načina na koji ih je doživljavalo većinsko južnoslovensko stanovništvo. U metodološkom smislu, rad se oslanja na tri originalna rada: „Orientalism“ Edvarda Saida, teoriju Milice Bakić-Hejden o „reprodukciji orijentalizama“ na Balkanu i analizu eksternih praksi reprezentacije Balkana koju je sprovedla Marija Todorova. Mišljenja smo da pomenuti autori daju koristan teorijski okvir za istraživanje raspodele orijentalističkog i balkanističkog diskursa u Jugoslaviji.

Ključne reči:

Albanci, balkanizam, Jugoslavija, orijentalizam, Srbi, Zapad

1. Uvod

Prisustvo orijentalističkog i balkanističkog diskursa u Jugoslaviji proizvelo je stereotipe na Zapadu. Orijentalistička i balkanistička izloženost ovog regiona takođe je oblikovala raznovrsne diskurse među zajednicama na teritoriji Jugoslavije, posebno usled različite istorije i specifičnosti svake od etničkih grupa.

Međutim, ujednačeno tumačenje orijentalizma i balkanizma nije moguće u kontekstu Jugoslavije. U ovom radu ističe se višeslojni i polifoni karakter orijentalizma koji se preslikava na način na koji je stanovništvo Jugoslavije imalo percepciju o sebi, percepciju koju su o njemu imali drugi narodi u okviru države i način na koje ih je percipirao Zapad. Primenom orijentalističke i balkanističke teorijske optike na Albance koji su živeli u Jugoslaviji, u radu se istražuje i izlaže mišljenje o načinu na koji su Albanci definisali sebe, načinu na koji ih je percipiralo većinsko južnoslovensko stanovništvo u Jugoslaviji i zbog čega su svoju nacionalnu pripadnost, za razliku od ostalih naroda koji su živeli u Jugoslaviji, smatrali najznačajnijim svojstvom za samodefnisanje.

2. Orijentalizam

Orijent simbolički označava Istok, nasuprot Okcidentu koji se odnosi na Zapad, dok se orijentalizam kao koncept često koristi kao analitički termin za način na koji Zapad percipira Istok. Počev od osamnaestog veka, orijentalizam se upotrebljava kao tradicionalni termin za orijentalna proučavanja, iako Oksfordov rečnik engleskog jezika navodi samo jedan primer takve upotrebe iz 1812. godine i to kod poznatog pesnika i putopisca Lorda Bajrona (Pearsall & Hanks, 2001). Palestinsko-američki naučnik Edvard Said je 1978. godine u svojoj uticajnoj i provokativnoj knjizi *Orientalism* (Said, 1977) dao trajnu redefiniciju ovog termina. Prema Saidu, orijentalizam se odnosi na nekoliko stvari za koje se može reći da stoje u međusobno zavisnom odnosu. Neiskrene percepcije „Orijenta“ kao „drugog“, različitog, neobičnog, fanatičnog, nasilnog, religioznog i inferiornog, Said pozicionira kroz filozofsku analizu. Analizirajući zapadnjačke stavove prema Istoku, on orijentalizam smatra moćnom evropskom ideološkom kreacijom i načinom na koji pisci, filozofi i kolonijalni administratori obrađuju pitanje „drugosti“ istočne kulture, običaja i verovanja (Said, 1977; 149). Zapadnjačku težnju bavljenja Istokom Said oslikava kroz generalizovan i sistematičan vokabular koji se koristi za opisivanje Orijenta kao nepromenljivog i jednobraznog i kao nešto čega bi Zapad trebalo da se pribojava. On analizira način na koji se u Evropi i Americi posmatra arapska i islamska kultura i opšte dihotomne atribucije koje oni pokušavaju da pripišu Istoku: varvarizam nasuprot civilizacije, zapadnjački napredak koji stoji iza „nas“ nasuprot „njih“ ili hrišćanstvo i civilizacija nasuprot primitivizma i islama. Orijentalizmom se takođe apostrofiraju univerzalni klišeji ljudske prirode koji se odnose na moć i rezonirajući diskurs koji prevazilazi šire podele na Istok i Zapad. Odbacujući težnje Zapada da sebe predstavi kao racionalan, razvijen, human i superioran dok Orijent predstavlja kao nerazvijen, aberantan i inferioran, Said smatra da se Orijent u zapadnjačkim opisima pojavljivao kao „onaj drugi“

u svrhe ostvarivanja dominacije. Tako, Said je mišljenja da su apstrakcije uvek poželjnije u odnosu na direktne dokaze da se orijentalcima ne može verovati zbog toga što „o slobodi, oni ne znaju ništa; uljudnost ne poseduju nimalo: sila je njihov bog“ (Šatobrijanov citat u Saidovom delu *Orijentalizam*).

Međutim, Saidove teorije kritikovali su mnogi autori. Između ostalih, Ian Buruma i Avišai Margalit napisali su kritički odgovor na Saidov Orijentalizam ili knjigu koja je težila da obrazloži anti-zapadne stavove, pod nazivom „Okcidentalizam: kratka istorija anti-zapadnjaštva“. Buruma i Margalit iz istorijskih konteksta navode primere za to da se okcidentalizam ne može s pravom smatrati kao isključivi i originalni proizvod Istoka, iako njegovi osnovni aspekti ostaju skicirani. Autori koriste termin okcidentalizam kao antitezu orijentalizmu, što je usmereno ka isticanju da „Zapad“ u umovima svojih samoproklamovanih neprijatelja ostaje u velikoj meri neistražen i nažalost pogrešno shvaćen. U poređenju sa Saidom, Buruma i Margalit smatraju da se koreni okcidentalizma nalaze u zapadnom, a ne ne-zapadnom svetu (Buruma i Margalit, 2005).

3. Povezanost orijentalizma i balkanizma sa Balkanom

Saidove teorije o orijentalizmu korisne su takođe i za razumevanje značaja načina na koji Zapad zamišlja Balkan. Nadovezujući se na njegov koncept orijentalizma, Milica Bakić-Hejden i Robert Hejden mišljenja su da se Balkan može percipirati kao varijacija orijentalističke teme na osnovu koje se ovaj region razlikuje kao deo Evrope koji je nekada bio pod osmanskom vladavinom (M. Bakic-Hayden & R. Hayden 1992). Milica Bakić-Hajden takođe koristi termin „reprodukcija orijentalizma“ (eng. „Nesting Orientalism“) (1995), pa uvođenjem ideje „reprodukcije“, ona pokušava da utvrdi verovatnoću svakog regiona da kulture i regione na Istoku posmatra kao konzervativnije i primitivnije (M. Bakic-Hayden, 1995, 917). Ona tvrdi da tokom procesa reprodukcije identiteti postaju likvidni i da se preklapaju, pri čemu se etnički, nacionalni, verski ili rodni identiteti mogu zameniti ili postati fiksirani, ali su bez obzira na to promenljivi. U okviru svoje teorije, ona takođe objašnjava kako grupa koja stvara orijentalizovanog „drugog“ može takođe postati predmet orijentalizacije od strane neke druge grupe. Prema ovakvom konceptu, Azija je u najvećoj meri „Istok“ ili više „drugi“ u odnosu na Istočnu Evropu, dok se u Istočnoj Evropi Balkan percipira kao „istočan“. Takva hijerarhija takođe postoji i na samom Balkanu. Na primer, jugoslovensko stanovništvo u krajevima koji su nekada pripadali Habzburškoj monarhiji sebe smatra u većoj meri Evropljanima u poređenju sa istočnim pravoslavnim stanovništvom, koje s druge strane takođe sebe vidi kao evropskije u većoj meri u odnosu na ono stanovništvo koje je preuzelo identitet od evropskih muslimana i koji dalje sebe razlikuju od krajnjih Orijentalaca, ne-Evropljana (M. Bakic-Hayden, 1995; 922).

S druge strane, Marija Todorova, začetnik balkanizma,⁹⁰ u okviru svoje istorijske analize dovodi u pitanje argument Milice Bakić-Hejden i insistira da je balkanizam

⁹⁰ Marija Todorova razvila je teoriju o balkanizmu ili reprodukciji balkanizama. Ona tvrdi da „postoji diskurs, koji sam nazvala balkanizam, a koji stvara stereotip o Balkanu, pri čemu je politika značajno i organski isprepletana s ovim diskursom“.

sveukupno različit diskurs i da ovaj deo Evrope ne predstavlja varijaciju orijentalizma (Todorova, 1994; 454, 455). Ona na ubedljiv način prikazuje istorijske činjenice koje pokazuju da se balkanizam ne može smatrati podvrstom orijentalizma jer se taj koncept razvio nezavisno od orijentalizma i snažno je motivisan agresivnim i strastvenim nacionalizmom, a ne religijom. Iako Todorova navodi da nedosledna (ali obično negativna) slika Balkana u zapadnoj kulturi utiče na paradokse kulturne reference i njenih pretpostavki, ona ipak tvrdi da Balkan jeste sastavni deo Evrope, pa makar i provincijalni ili periferni deo kakvim se smatra poslednjih nekoliko vekova. Prema Todorovoj, balkanizam tretira razlike u okviru jednog tipa, tj. Evrope, a ne razliku između imputiranih tipova („Okcident“ i „Orijent“).

Todorova, tako, insistira na razlici između Saidove teorije o orijentalizmu i svoje teorije o balkanizmu:

Geografski neodvojiv od Evrope, ali kulturološki konstruiran kao „drugi“, Balkan je vremenom postao predmet mnogobrojnih eksternih političkih, ideoloških i kulturnih frustracija služeći kao repozitorijum negativnih karakteristika nasuprot kojih je izgrađena pozitivna i samo-kongratulatorna slika „evropskog“ i „Zapada“. Balkanizam je na prigodan način izuzeo „Zapad“ od optužbi za rasizam, kolonijalizam, evrocentrizam i hrišćansku netoleranciju: uostalom, Balkan je u Evropi, naseljen belim i pretežno hrišćanskim stanovništvom (Todorova, 1994.; 456).

Značaj balkanizma kao koncepta za izgradnju identiteta takođe je istican. U slučaju Balkana, izgradnje identiteta uključuju dvojaku percepciju Balkana kao dela Evrope, ali i njenu suprotnost i „tamniju stranu“. Stoga se, prema Todorovoj, balkanizam razvijao nezavisno od orijentalizma i u određenim aspektima i protivno ili uprkos njemu, a to je delimično i zbog toga što se jugoistočna Evropa smatra geopolitički različitom od Bliskog ili Srednjeg Istoka (Todorova, 2004, 20).

Iako se poreklo moderne upotrebe termina Balkan odnosilo prosto na geografski naziv, Balkan više ne funkcioniše na taj način. Naprotiv, naziv ove oblasti poprimio je ekstremno negativno, pa čak i rasističko značenje. Na manje ili više sličan način kao Robert Kaplan u svojoj knjizi *Balkan Ghosts: A Journey Through History (Balkanski duhovi: Putovanje kroz istoriju)*, Madžearu takođe definiše balkanizam kao „permanentno stanje hladnog ili vrućeg konflikta među susednim državama oko teritorija sa mešovitim stanovništvom“ (Madgearu, 2008; 3). Kako smatra Madžearu, iako se Balkansko poluostrvo često naziva „evropskim buretom baruta“, tačniji naziv glasio bi „evropski kotao pretapanja“. Poništavanjem svake snažne eksterne sile koja dominira u ovoj oblasti, balkanske države su, potaknute političkom propagandom i nacionalističkim ideologijama, koristile istoriju u svrhe podržavanja svojih teritorijalnih pretenzija, opravdavanja etničkog čišćenja i opravdavanja sukoba s drugim državama (Madgearu, 2008; 3). Uprkos svom geografskom položaju u Evropi, Balkan je postao senka Evropi ili njena tamna strana. Ove balkanske stereotipe ponovo

su oživali skorašnji sukobi u Jugoslaviji, koji su često nazivani i balkanskim ratovima uprkos činjenici da su bili ograničeni na bivše jugoslovenske republike i uprkos tome što se ovaj izraz tradicionalno koristio isključivo za opisivanje sukoba iz 1912-1913 godine koje su neposredno pre Prvog svetskog rata vodile četiri balkanske države (Bugarska, Grčka, Crna Gora i Srbija) i Osmansko carstvo.

Ipak, i Todorova i Bakić-Hejden slažu se po pitanju percepcije Balkana kao „drugog“ u očima Zapada, iako prva tvrdi da je ona motivisana agresivnim i pasioniranim nacionalizmom (Todorova, 1994), dok druga naglašava da je religija uticala na dalju podelu između Istoka (pravoslavnih crkava i islama) i Zapada (rimokatoličke i protestantske crkve) (M. Bakic-Hayden & R. Hayden 1992). Bakić-Hejden insistira da su usled svog verskog porekla čak i zajednice koje žive u ovom području međusobno smatrane kao „oni drugi“ ili „evropljanski“. Kada se pažnja bliže usmeri samo na jedan deo Balkana, tj. Jugoslaviju, postaje jasno da su oblasti naseljene većinskim stanovništvom rimokatoličke veroispovesti na teritoriji bivše Habzburške monarhije sebe smatrale različitim ili „evropskijim“ u poređenju s ostalim oblastima koje su ranije bile pod osmanskim vladavinom. Pored toga, Bakić-Hejden analizirala je način na koji je pravoslavna zajednica videla sebe kao evropskiju u odnosu na stanovništvo koje je preuzelo identitet evropskih muslimana (Bosanci). Nakon pomenute analize, ona zaključuje da su Slovenci i Hrvati koristili svoju rimokatoličku veroispovest i pređašnju pripadnost Habzburškom carstvu kako bi ostvarili svoje evropske aspiracije, dok prednosti pripadnosti Osmanskom carstvu nisu imale nikakvog značaja, posebno za muslimane (M. Bakic-Hayden & R. Hayden, 1992; 923). Severozapad naglašava evropski karakter i očigledne prednosti nekadašnje pripadnosti Habzburškom carstvu, dok se osmansko nasleđe krivi za nedaće ostatka države.

4. Primena orijentalističkih i balkanističkih teorijskih perspektiva na Albance u Jugoslaviji

Etnički Albanci su u Jugoslaviji uglavnom živeli na Kosovu, u Makedoniji, jugoistočnoj Srbiji i Crnoj Gori. Usled dugotrajne osmanske vladavine na nekim od teritorija koje su naseljavali, Albanci su takođe uključeni u domen balkanizma Marije Todorove, pri čemu ona tvrdi da je „besmisleno tražiti osmansko nasleđe na Balkanu. Balkan je osmansko nasleđe“ (Todorova 2004; 83, 161). Pored ilustracije koju daje Todorova, glavni način na koji je balkanizam internalizovan među Albancima koji žive u Jugoslaviji takođe uključuje unutrašnju diferencijaciju zasnovanu na imputiranim balkanskim karakteristikama ili onome što Bakić-Hejden naziva „reprodukcija orijentalizama“.

Iako je većina naroda Jugoslavije koristila svoju veroispovest kao najznačajnije sredstvo za sticanje zapadnjačkog i evropskog identiteta na taj se način razračunavajući sa svojom osmanskim prošlošću i jedni s drugima, Albanci su bili izuzetak. Prema Bakić-Hejden, religija nije uticala na snažan osećaj nacionalnog i „ne-slovenskog“ identiteta kod Albanaca (M. Bakic-Hayden, 1995; 925, 926). Prema tome, albanski nacionalizam – zasnovan na jeziku, etničkoj pripadnosti i teritoriji, a ne religija – koju su

propagirali predstavnici albanske elite, bio je oruđe koje je ideološki ujedinilo kako albansku državu, tako i ostale teritorije koje Albanci naseljavaju.

4.1. Kako su Albanci definisali sebe

Budući da su albanske nacionalne elite bile percipirane orijentalistički i balkanistički ili kao delovi ne-zapadnjačkog društva, slično kao i u slučaju drugih elita na Balkanu, i one su takođe zahtevale da njihova zajednica nalikuje njenim zapadnjačkim parnjacima smatranim referentnim izvorom „modernizacije“ i „napretka“ tokom procesa modernizacije u osamnaestom i devetnaestom veku (Todorova, 1997). U svojoj doktorskoj disertaciji, Dukađin Gorani tvrdi da je proces „vesternizacije“ ovih društava obuhvatao istovremeno izražavanje njihove „deorijentalizacije“. Drugim rečima, nečije „zapadnjaštvo“ se moglo meriti samo preko njegovog „ne-istočnjaštva“. On smatra da ovo odgovara istoriji ideoloških narativa koji su ustanovili i oblikovali etno-nacionalni identitet Albanaca na Balkanu. Gorani posebno smatra da je analiza efekata orijentalističkog diskursa od značaja za proučavanje epistemološkog pejzaža koji je uslovio formiranje nacionalnog identiteta i ideologije u ne-zapadnjačkim društvima (Gorani, 2011, 77). S druge strane, francuska istoričarka Natali Klajer u svom detaljnom istorijskom istraživanju koji se odnosi na nastanak albanskog nacionalizma, navodi da je albanski nacionalizam na Balkanu proizvod političkih transformacija koje su prožimale Osmansko carstvo (Clayer, 2012). Pišući o kuriozitetu razvoja albanskog nacionalizma, Jonilda Rapaj i Klevis Kolasi sa Univerziteta u Ankari izvršili su njegovu periodizaciju na tri osnovne faze tj. početak, jačanje i širenje:

- a. početak se vezuje za period objavljivanja prvog albanskog alfabeta 1844. godine, što predstavlja simbolički početak, a traje sve do raspada Prizrenske lige (1881) ili objavljivanja nacionalnog Manifesta Samija Frašerija 1899. godine;
- b. dobija na intenzitetu nakon što je Visoka Porta slomila Prizrensku ligu, a posebno nakon grčko-osmanske krize 1897. godine i nastavlja se čak i nakon proglašenja nezavisnosti usled krhke ili nekonzistentne državne strukture;
- c. širenje nacionalizma među širokim narodnim masama počinje tek nakon što je ustanovljena prava državna struktura i postignuta politička stabilnost u periodu posle 1920. godine (Rrapaj i Kolasi, 2013; 195).

Ovakvu opštu periodizaciju takođe podržava i detaljno istraživanje koje je sprovela Natali Klajer (Clayer 2012; 137). Kao i većina nacija na Balkanu, tokom tri prethodno pomenute faze Albanci su krenuli putem potrage za svojim pre-hrišćanskim poreklom koje je, u njihovom slučaju, predstavljeno kao pelazgijsko i kasnije kao ilirsko. Jedan od glavnih propagatora ove ideje koju su zatim sledili albanski aktivisti bio je Austrijanac fon Han, koji je 1854. godine u Beču objavio delo pod nazivom *Albanische Studien* (*Albanske studije*), u kojem je, pored ostalog, izneto mišljenje da su Albanci autohton narod zbog toga što direktno potiču od Ilira, kao i narodi Makedonije i Epira, koji svi zajedno dalje potiču od preistorijskih Pelazga (Hahn, 1854). Albanci su počeli sebe da percipiraju kao potomke Ilira, samim tim težeći da „izgledaju drugačije“ od drugog

stanovništva na Balkanu i svakako „ne-slovenski“, što su bili prvi elementi „modernizacije“. Čak i danas, savremeni Albanci smatraju ideju ilirskog nasleđa delom svoje zajedničke baštine.⁹¹ U Vilksovoj knjizi *The Illyrians (Iliri)* naglašava se da je teritorija između Jadranskog mora i reke Dunav, današnje Jugoslavije i Albanije, nekada bila dom naroda u antičkom svetu poznatih pod nazivom Iliri (Kelley, 2012; 7). Ovo je jedna od retkih knjiga na engleskom jeziku u kojoj je pažnja usmerena samo na ove antičke narode i provinciju u kojoj su živeli; kao takva, ona je od velikog značaja, ali sadrži i dosta problematičnih i spornih istorijskih zaključaka (Wilkes, 1995). Postoje istoričari, kao što je Džon V. A. Fajn, koji su došli do zaključka da su Albanci potomci stanovnika preistorijskog Balkana, kao što su Iliri (Fine 1991; 10), dok proučavanja u oblasti genetske antropologije pokazuju da Albanci imaju zajedničke pretke s većinom ostalih evropskih naroda (Belledi, S. Poloni, Casalotti, Conterio, Mikerezi, Tagliavini and Excoffier, 2000).⁹² Međutim, nije sačuvano mnogo dokaza o prehršćanskoj albanskoj kulturi, iako su njihova mitologija i folklor paleo-balkanski, a gotovo svi njihovi elementi paganskog porekla (Bonefoy 1993; 253). Legitimitet ovakvih tvrdnji je osporavan i doveo je do sukoba između etničkih grupa na Balkanu po pitanju lokacije istorijske domovine (Kelley, 2012; 7).

Istovremeno s tvrdnjama o ilirskom neslovenskom identitetu, Albanci su izmenili svoje veze s osmanskim prošlošću. Turcizmi su izbačeni iz rečnika albanskog jezika, a veziri⁹³ albanskog porekla i ostali važni zvaničnici koji su vladali Osmanskim carstvom nisu pominjani u oficijelnim albanskim istorijskim zapisima. Pored toga, u udžbenicima istorije pojavio se sadržaj u kojem je osmanski period albanske istorije okarakterisan kao period u kojem je dominiralo nasilje. Došlo je do žučnih rasprava kada je turska vlada zatražila od Albanije i Kosova da interveniše i ukloni neodgovarajuće reči kojima se opisuju Osmanlije. Primera radi, predloženo je da se na 48. strani udžbenika iz istorije za 4. razred srednje škole formulacija „podstaklo mržnju protiv osmanske vladavine“ zameni formulacijom „uzrokovalo nezadovoljstvo osmanskim vladavinom“ i sl. (Gashi, 2015; 2).

⁹¹ Teoriju o povezanosti Albanaca sa Ilircima prvi put je izložio švedski istoričar Johan Erik Tunman 1774. godine. Autori koji zastupaju hipotezu o ilirskom poreklu Albanaca su mnogobrojni.

⁹² Michele Belledi, Estella S. Poloni, Rosa Casalotti, Franco Conterio, Ilia Mikerezi, James Tagliavini and Laurent Excoffier. "Maternal and paternal lineages in Albania and the genetic structure of Indo-European populations". *European Journal of Human Genetics*, jul 2000, vol. 8, br. 7, pp. 480-486. 'Sekvence mitohondrijske HV1 DNK i Y hromozom haplotipovi (DYS19 STR i YAP) opisani su pojedinačno za albanski uzorak i upoređeni s uzorcima nekoliko drugih indoevropskih naroda sa evropskog kontinenta. Nije uočena značajna razlika između Albanaca i većine drugih Evropljana, uprkos činjenici da se u lingvističkom smislu Albanci razlikuju od svih ostalih indoevropljana. Primećujemo opšti nedostatak genetske strukture među indoevropskom populacijom u smislu polimorfizama nasleđenih s majčine i s očeve strane, kao i nizak nivo korelacije između lingvistike i genetike, mada nešto značajniji u slučaju Y hromozoma u odnosu na mtDNK. Naši rezultati sveukupno pokazuju da se lingvistička struktura kontinentalnih indoevropskih naroda ne odražava na varijabilnost mitohondrijskih i markera Y hromozoma. Ovakvo neslaganje može biti uzrokovano skorijim raslojavanjem indoevropskih naroda u Evropi i/ili većim protokom gena među ovim narodima.

⁹³ Veliki vezir je u Osmanskom carstvu bio Sultanov Prvi ministar sa apsolutnim ovlašćenjima, kojeg je u principu mogao razrešiti samo Sultan lično.

Sociolog iz Tirane, Enis Suljstarova, ističe da mnogi albanski intelektualci i političari, usled težnji da budu pozicionirani kao Iliri kao i da budu uključeni među „vesternizovane“ narode, ističu ranu hristijanizaciju Albanaca nazivajući je „pravom religijom Albanaca“ ili „veroispovešću predaka“ (Suljstarova, 2012). Suljstarova takođe opravdava ovakav pristup obrazlažući da je „stvaranje zapadnjačkog identiteta predstavljalo pitanje opstanka za albanske elite krajem 19. veka“ (Suljstarova, 2006; 9). Ovakav način pripovedanja istorije zaživeo je tokom 19. veka u sklopu procesa izgradnje nacije poznatog kao „Nacionalni preporod“, u kojem su Osmanlije prikazani kao neprijatelji Albanaca. Međutim, praksa u okviru koje se Osmansko carstvo smatra odgovornim za gotovo svaki ekonomski, kulturni ili politički problem s kojim su se Albanci susreli tokom svoje istorije nastavljena je tokom 20. veka i traje sve do danas.

Mišljenje je autora ovog rada da postoje i drugi razlozi koji su uticali na opstanak težnje ka odbacivanju nasleđa osmanske prošlosti. Najpre, ljudima je lakše da krive Osmanlije za današnje probleme govoreći kako „bismo danas bili razvijena zapadnjačka nacija da nas Osmanlije nisu porobile“. Ovo bi se moglo takođe smatrati i vrstom reprodukcije balkanizma Albanaca u odnosu na Osmanlije. Drugo, činjenica je da su predstavnici političke elite koji su vladali Albanijom nakon Prvog i Drugog svetskog rata, kralj Ahmet Zogu (1928-1939) i komunistički vođa Enver Hodža (1945-1985), dovedeni na vlast uz inicijalni dogovor i podršku Srbije. Prema tome, ovim albanskim vladarima je bio potreban neko koga bi okrivili zbog toga što su njihovi politički dogovori s „pravim neprijateljem“ učinili Albaniju jednom od retkih zemalja u Evropi koja je polovinu svog naroda ostavila van granica sopstvene države (Hetemi, 2012). Još jedan razlog koji treba uzeti u obzir kao značajan faktor koji je uzrokovao ovakve anti-osmanlijske pristupe istoriji i nacionalnom mentalitetu – posebno za vreme komunizma, koji je sam po sebi imao revizionistički karakter – bio je jednostavno to što je zvanična ideologija diktirala da se svaka realnost koju kreira tuđinska vladavina uvek mora smatrati mračnom i omraženom. S druge strane, albanski kulturni antropolog, istoričar i filolog Rigels Halili, u jednom od svojih dragocenih komentara u okviru recenzije ovog rada, društvene faktore ili materijalističku interpretaciju istorije kao dugački niz klasne borbe, smatra najznačajnijim faktorima koji su uticali na težnje Albanaca da odbace nasleđe osmanske prošlosti. Halili ističe da je osmanska vladavina percipirana kao vladavina aristokratske klase nad narodom. Prema Haliliju, takav pristup nastaje direktno od lenjinističkog pristupa istoriji. Iako je komunikacija između Albanije i Jugoslavije bila otežana, kao i među samim Albancima, etnički Albanci koji su živeli u Jugoslaviji su ipak bili pod velikim uticajem pristupa Albanije nacionalnim, istorijskim i identitetskim definicijama i pitanjima. Do pomenutog je došlo u najvećoj meri zbog dejstva koji je literatura na albanskom jeziku proizvodila i oblikovala u Albaniji, ostvarujući uticaj na ostale Albance koji su živeli van njenih granica.

Međutim, u albanskom društvu vode se neprekidne rasprave o potrebi za ponovnim tumačenjem, promenom ili unapređenjem istorijskih materijala iz kojih albanski učenici i studenti uče istoriju u školama i na fakultetima (Hetemi, mart 2013). Dritan Egro, istoričar specijalista za osmanski period sa Instituta za istoriju u Tirani, u

svom intervjuu za časopis *Balkan Insight* naglašava da je ovakvo „smekšavanje“ pristupa prema Osmanlijama rezultat nešto sofisticiranijeg pristupa društvenim naukama u kombinaciji sa obnovljenim opštim interesom za ovaj period.⁹⁴ Sve ove okolnosti i težnje da se sakriju ili ignorišu četiri veka istorije vode nas ka osnovanom entuzijazmu da verujemo da je, za sada, istorija bila lekcija kojoj su Albanci učeni na pogrešan način (Hetemi, septembar 2013). Drugi intelektualci saglasni su takođe da je na albanske istorijske spise uticala nacionalistička propaganda koja se vodila tokom 19. veka, poznata kao „Nacionalni preporod“ i komunistički režim u drugoj polovini 20. veka (Zimeri & Sadiku 2014). U takvim okolnostima postoji hitna potreba za izmenom pomenutih udžbenika i primenom odgovarajućih nepristrasnih istorijskih pristupa zasnovanih na jasnom istorijskom istraživanju.

Još jedan faktor koji je učinio da Albanci „izgledaju drugačije“ u odnosu na druge narode koji su živeli u Jugoslaviji bio je njihov verski pluralizam i snažan osećaj nacionalnog identiteta, kao i jezik. Nasuprot svim ostalim narodima na teritoriji Jugoslavije koji su veroispovest koristili kao jedno od najvažnijih sredstava identifikacije, kod Albanaca to nije bio slučaj. Treba naglasiti da autor ovog rada pokušava da istakne da je u slučaju Albanaca nacionalni identitet izgrađen na osnovu faktora kao što su jezik, teritorija, istorija, kultura, a ne religija kao u slučaju Južnih Slovena, čiji je nacionalni identitet bio snažno zasnovan na veroispovesti.

Kako Gorani navodi, „nacija je zadržala poziciju prave religije Albanaca“ (Gorani 2012; 279). Bakić-Hejden takođe ističe da veroispovest nije imala uticaja na snažan osećaj nacionalnog i „neslovenskog“ identiteta kod Albanaca (M. Bakic-Hayden 1995; 926). Međutim, Isa Blumi zastupa teoriju da je takav identitet bio politički mobilisan i kulturološki zamagljen, a ideološki fluidan pre Balkanskih ratova 1912. godine. U vezi sa međusobnim nadmetanjem različitih državnih i struktura vlasti, bilo da je ono u vidu velikih intervencija vlasti ili pokušaja izgradnje novih nacionalnih identiteta, Blumi pokazuje da su osmanske reforme bile uspešne u smislu podsticanja većine podanika u Carstvu da objedine lokalne interese i sudbinu Carstva, što je značilo da je briga o opstanku sopstvene zajednice, koja se vremenom transformisala, bila u direktnoj vezi sa opstankom Osmanske države (Blumi, 2011).

Tako su Albanci u Jugoslaviji bili percipirani inicijalno kao „onaj drugi“ najpre u nacionalnom, a zatim i u religijskom smislu, u zavisnosti od toga ko ih je posmatrao. Međutim, bez obzira na činjenicu da su bili percipirani kao pripadnici drugog naroda a ne nužno kao muhamedanci, kao u slučaju Bosanaca, davanje prioriteta albanskom lingvističkom i etničkom identitetu predstavljalo je razuman pristup znajući da su Albanci jedan od naroda sa najvećom verskom raznovrsnošću na Balkanu. U ovom radu pretpostavlja se da razlog koji je u velikoj meri uticao na posebno naglašavanje nacionalnog nasuprot religijskog identiteta leži u činjenici da je bilo slučajeva kada su druge zajednice u Jugoslaviji albanske muslimane smatrale „Turcima“, albanske pravoslavce

⁹⁴ Intervju Dritana Egoa dostupan je ovde: <http://www.balkaninsight.com/en/article/albanians-question-negative-view-of-ottomans> [Poslednji put pristupljeno 07/05/2015]

„Grcima“, a albanske rimokatolike „Latinima“ sve do 20. veka, [to se prenosilo usmenim putem koje su prenosile starije generacije koje su živele za vreme Jugoslavije, a što su čak i Paško Vasa⁹⁵ 1879. godine i Sami Frašeri⁹⁶ 1899. godine opisivali na sličan način. U pokušaju da otklone ovakvu negativnu percepciju, ujedine i ojačaju nacionalni identitet, albanske elite su, još od osmanskog perioda pa nadalje, pratile proces zamene verskih razlika zajedničkim nacionalnim identitetom koji nije bio ni turski, ni grčki, ni latinski.

4.2. Percepcija Albanaca od strane većinskog južnoslovenskog stanovništva u Jugoslaviji

Kako je prethodno istaknuto, višeslojni i polifoni karakter orijentalizma i balkanizma takođe se odražavao i na način na koji su narodi u Jugoslaviji percipirani od strane drugih naroda u okviru Jugoslavije. Usled poimanja njihovog porekla i iz istorijskih razloga, Albanci su takođe predstavljani negativno u okviru Jugoslavije, posebno od strane Srba. Stefani Švandner-Sivers bi ovakvu snažnu stereotipnu sliku o Albancima smatrala podvrstom balkanizma poznatom kao „albanizam“. Prema Švandner-Sivers, neke od negativnih odlika „albanizma“ ili „Arnauten“⁹⁷ odnose se na percepciju Albanaca kao korumpiranih, nasilnih (u smislu nepredvidive surovosti), prljavih, siromašnih, neupućenih kako u državne, tako i u verske zakone, sklonih mitu i alkoholizmu, krađi i ubistvu (Schwandner-Sievers 2008; 57).

Prilikom stvaranja nekog stereotipa, grupe se obično osvrću na veroispovest, etničku pripadnost, kulturu, istorijske, političke ili druge ideje. One koriste ova sredstva u svrhe definisanja važnih ili ne-smislenih, razumnih ili apsurdnih razlika između nas i njih. U slučaju srpskog stereotipa o Albancima, čini se da većina dostupnih izvora sugerise da su Albanci u okviru Jugoslavije predstavljeni na veoma negativan način ne samo zbog religijskih ili drugih ideoloških razlika. Noel Malcolm takođe ističe da je etnički konflikt između Srba i Albanaca na Kosovu u manjoj meri bitka zbog porekla i religije nego zbog različitih poimanja nacionalnog porekla i istorije (Malcolm, 1998). Međutim, pored ovakvih argumenata o sekularnom i etničkom karakteru stigmatizacije Albanaca, vidljive su i određene težnje sa srpske strane koje su se pojavile tokom sedamdesetih i osamdesetih godina prošlog veka u smislu upotrebe religije kao sredstva za produbljivanje stereotipa koji postoje između ova dva naroda. Pomenuti stereotipi promovisali su ideju da su Albanci s Kosova prolazili kroz versku obnovu islama, kako ilustruju napisi popularnih srpskih medija iz tog vremena:

⁹⁵ Paško Vasa (1825-1892) bio je albanski pisac, pesnik i publicista u vreme Albanskog narodnog preporoda, kao i guverner Libana od 1882. godine sve do svoje smrti.

⁹⁶ Sami Frašeri (1850-1904) bio je albanski pisac, filozof, dramski pisac i istaknuta ličnost tokom perioda Preporoda (alb. Rilindja Kombëtare), odnosno nacionalnog renesansnog pokreta u Albaniji

⁹⁷ „Arnaut“ je bio turski etnonim za Albance, a u vezi sa grčkim arvanitima (Schwandner-Sievers 2008; 56)

Istina o Kosovu i Metohiji kroz vekove nije se mnogo menjala, tako da se i dan-danas muslimanski fundamentalizam preko Kosova i Metohije, kao preko velike kapije, približava Evropi, tvrdoglavo kuca na njena vrata. Ne verujem da to u Evropi ne razumeju, pa i oni kojima Srbija nije baš na srcu a koji dobro znaju da je ta stara balkanska država poslednja brana nadirućem i agresivnom muslimanstvu (Sarić 1990; 67-69, prema Bakić-Hayden 1995).

Tako se, prilikom konstruisanja društvenih percepcija, različiti akteri nadmeću u fabrikovanju sopstvene slike kako bi njihova zajednica određenom događaju mogla pripisati značenje koje oni žele. U skladu sa sopstvenim interesima, različite društvene grupe ili pojedinci grade različite konstrukcije pogodne u ove svrhe. Nalazi pokazuju da su negativni stereotipi Srba o Albancima inicirani direktno preko institucija na visokom nivou – uglavnom u okviru zajednice koju kontroliću akademski i politički/državni krugovi – i da nisu nužno potekli iz samog društva.

U svom članku pod nazivom „Rep kao argument za izlaz na more“, Božidar Jezernik pokušao je da objasni kakav je interes Srbija imala od izgradnje negativnih stereotipa o Albancima uopšte. Navodeći određene istorijske korene, Jezernik smatra da su se ovakvi negativni stereotipi pojavili uglavnom zbog cilja Srbije da preko severne Albanije dobije izlaz na Jadransko more. Jezernik smatra da je najagresivnija kampanja Srbije počela knjigom Vladana Đorđevića (1844-1930) pod nazivom *Arnauti i velike sile* (Jezernik, 2007).

Pozivajući se na J. G. fon Hana koji je pisao o nekim informacijama iz druge ruke koje je čuo u južnoj Albaniji i knjigu Edit Duram pod nazivom *High Albania (Brdska Albanija)*, Vladan Đorđević, član srpske Akademije nauka i umetnosti i poznati političar koji je takođe bio i premijer (1897-1900) – s namerom da utiče na velike sile, citirao je prethodno pomenute izvore i prikazao Albance govoreći da postoje glasine i informacije iz druge ruke o ljudima koji imaju repove među Albancima, slično majmunima koji vise s drveća i koji su toliko neuki da ne razlikuju šećer od snega (Đorđević, 1913). Jezernik takođe ističe da je argumente Vladana Đorđevića u ovom kontekstu koristio srpski premijer Nikola Pašić koji je tvrdio da nezavisnost Albanije ne bi bila ni u interesu Albanije, ni Evrope budući da Albanci niti su spremni, niti zaslužuju nezavisnost i nemaju ljude koji bi znali kako da upravljaju državom (Jezernik, 2007). U svom članku pod nazivom „Pogled na Albance srpskim očima“, koji predstavlja reakciju na prethodno, Đorđe Stefanović ističe poreklo negativnih stereotipa o Albancima kod Srba. Kako Stefanović navodi, nastanak modernih nacionalnih država na post-osmanskom Balkanu praćen je stigmatizacijom, prinudnom asimilacijom, deportacijom, pa čak i istrebljenjem etničkih manjina, posebno lokalnih muslimana koji su smatrani nekadašnjim tlačiteljima. Stefanović zaključuje da su etnički Albanci konstantno izlagani najisključivijoj stigmatizaciji i diskriminatorским politikama tokom periodâ nastanka srpske države i Jugoslavije. Dok su ovakve aktivnosti srpske elite bile vođene geopolitičkim bezbednosnim pritiscima i prinudnom utopijom homogene nacionalne države, kreatori srpske politike takođe su bili pod uticajem snažne intelektualne

tradicije netrpeljivosti prema Albancima. Stoga, određeni pripadnici srpske elite planirali su i sproveli represiju i proterivanje Albanaca (Stefanović, 2005). Jedno od pitanja koje je srpski publicista Dimitrije Tucović tretirao bilo je teritorijalno širenje na oblasti naseljene Albancima, kao i negativne percepcije Albanaca od strane Srba. U svom delu *Srbija i Albanija*, on je kritikovao srpsku politiku prema Albancima kroz direktne izveštaje s fronta koji su se odnosili na nasilje srpske vojske nad ovim narodom. Tucovićeve čuvene izjave o ovoj vojnoj kampanji su: „Ušli smo u tuđu zemlju [...] mi smo izvršili pokušaj ubistva s predumišljajem nad čitavom jednom nacijom [...] na tom zločinačkom delu uhvaćeni smo i sprečeni. Sad imamo da ispaštamo kaznu [...]” (Tucović, 1946).

Prištinski akademik Pajazit Nuši dodao je spisak kulturnih i naučnih institucija i pojedinaca koje su, prema njegovom mišljenju, doprineli kreiranju i daljem razvoju srpskih stereotipa o Albancima. U svojoj knjizi pod nazivom *Të Vërtetat Për Kosovën (Istine o Kosovu)*, Nuši ističe da je negativna kampanja srpskih vlasti usmerena protiv Albanaca u Jugoslaviji vođena zbog toga što je srpski režim želeo da se proširi na albanske teritorije. Nakon Prvog svetskog rata, jugoslovenska vlada započela je program kolonizacije Kosova porodicama svojih oficirskih snaga. U poređenju npr. s Jezernikom, koji smatra da je kampanja protiv Albanaca počela objavljivanjem knjige Vladana Đorđevića pod nazivom *Arnauti i velike sile*, takođe postoje i autori kao što je Pajazit Nuši, koji, tragajući za poreklom/korenima stigmatizacije Albanaca od strane Srba, zaključuju da je ona započela čak i ranije. Prema Nušiju, koreni ovakvih negativnih i diskriminatornih pristupa prema Albancima potiču od intelektualnih i političkih elita ili preciznije od srpskog istorijskog traktata „Načertanije“ iz 1844. godine, i kasnijih radova, radovi srpskih naučnika i spisatelja koji su postali političari (Jovan Cvijić, Vasa Čubrilović, Ivo Andrić i dr.) i aktivnosti srpskih kulturnih i naučnih institucija koje su postale kreatori politike (Srpski kulturni klub, Srpska akademija nauka i umetnosti, Udruženje pisaca Srbije, Srpska pravoslavna crkva) (Stavileci & Nushi, 2000; 136).

Negativne percepcije Srba o Albancima bile su čak i izraženije u slučaju etničkih Albanaca koji su živeli na teritoriji Jugoslavije. Titova Jugoslavija bila je nacionalno pluralistička država u kojoj je važila parola „bratstvo i jedinstvo“. Međutim, uprkos činjenici da je 1981. godine zvanično popisano 1,7 miliona Albanaca (Stanković, 1982) i da je taj broj premašivao broj Makedonaca i Crnogoraca u tadašnjoj Jugoslaviji, Ustavom Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije⁹⁸ iz 1974. godine oni nisu bili priznati kao jedan od „naroda“ budući da je prema jugoslovenskoj vladi, njihova tradicionalna domovina bila van granica Jugoslavije. Za vreme Prve i Druge Jugoslavije, odnosno gotovo do sedamdesetih godina prošlog veka, Albanci su i dalje percipirani kao jedan od najnazadnijih naroda u Jugoslaviji sa visokim postotkom nepismenih ljudi – konstantno snažno unižavani za vreme komunizma – sa čudnom društvenom strukturom na

⁹⁸ Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije od 21. februara 1974. godine, dostupan je na zvaničnoj prezentaciji Jugoslovenskog arhiva: http://www.arhivyu.gov.rs/active/en/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/ustav_sfrj_1974.html [Poslednji put pristupljeno 07/05/2015]

granici plemenskog mentaliteta i suštinski skloni kriminalu. Kao takvi, Albanci su mahom bili nezaposleni i živeli su siromašno, pa su, na primer, bez obzira na činjenicu što je kosovskih Albanaca bilo brožano više, Srbi i Crnogorci dominirali administracijom Kosova, mada treba spomenuti i to da je ovakva situacija počela da se menja krajem šezdesetih i početkom sedamdesetih godina prošlog veka, posebno nakon što je Univerzitet u Prištini počeo da proizvodi svršene studente.⁹⁹ Institucionalni pritisci na Albanace u Jugoslaviji bili su posebno vidljivi krajem četrdesetih i početkom pedesetih godina dvadesetog veka, što se može smatrati bolnim i periodom prepunim represija. Baveći se njima, Miranda Vickers okrivljuje režim za ekstremne mere koje su se tek povremeno razlikovale od onih koje su tokom ratova koristile okupacione snage (Vickers 1998; 148). Pored toga, prema različitim izvorima koje je koristila Miranda Vickers, procenjeno je da je stigmatizacija Albanaca nastavljena i kada su komunisti između 1944. i 1946. godine sistematski pogubili preko 36.000 a možda čak i 47.000 Albanaca tokom revolucionarnog zanosa i kasnije kroz „misije pronalaženja i uništavanja“, „pacifikaciju“, „razoružanje“ i „rehabilitacione programe“, mučenje od strane policije i epidemije tifusne groznice koje su se raširile među pripadnicima vojnih snaga¹⁰⁰.

Situacija se promenila u pozitivnom smislu s porastom uticaja albanskog političara Fadilja Hodže u Jugoslovenskoj komunističkoj partiji tokom šezdesetih i sedamdesetih godina 20. veka. Međutim, kao i u svim slučajevima u to vreme u Jugoslaviji, oni koji su radili protiv režima bili su suočeni s represijom, zatvorom i povremeno smrću. Ipak, većina onih koji su sebi želeli da obezbede dobar život, imali su i prilike za to. Veton Suroj, albanski publicista, insistira na tome da se upravo Fadilj Hodža borio za širenje savezne pomoći i razvojnih programa na Kosovu, što je dovelo do brze industrijalizacije Kosova šezdesetih i sedamdesetih godina. Suroj je takođe Fadilju Hodži pripisao zasluge za razvoj kulturnih i obrazovnih institucija na albanskom jeziku, što je na očigledan način doprinelo smanjenju procenta nepismenih među albanskom populacijom (Surroi, 2010). Takođe treba spomenuti i prištinske studentske pokrete 1968. godine, koji su tokom ove dve decenije imali značajan pozitivan uticaj na razvoj za Albanace u Jugoslaviji. Američki naučnik albanskog porekla Peter R. Prifti navodi osnovne zahteve demonstratora, koji su uključivali: osnivanje univerziteta na albanskom jeziku u Prištini, status albanskog kao

⁹⁹ U Jugoslaviji su etnički Albanci imali najnižu stopu pismenosti: 68,5% ljudi starosti preko deset godina umelo je da čita 1979. godine. Samo je 178,000 od 1,5 miliona Albanaca na Kosovu bilo zaposleno 1981. godine; jedna od četiri osobe od navedenog broja bila je zaposlena na nominalnoj administrativnoj poziciji. U međuvremenu, studentska populacija koja je brojala 470.000 ljudi predstavljala je konstantni izvor političkih turbulencija i potencijalno veće nezaposlenosti nakon diplomiranja. (Izvori: The Library of Congress Country Studies; CIA World Factbook - Data as of December 1990: http://www.photius.com/countries/yugoslavia_former/society/yugoslavia_former_society_albanians.html) [Poslednji put pristupljeno 07/05/2015]

¹⁰⁰ Pomenuti izvori uključuju sledeće: S. Repishti, "Human Rights and the Albanian Nationality in Yugoslavia," u Oskar Gruenwald and Karen Rosenblum-Cale (ur.), *Human Rights in Yugoslavia*, New York, 1986, 238. Nekoliko Albanaca koji su učestvovali u potpisivanju Bujanske rezolucije iz 1944. godine svojim životima platilo je zbog ideala o ujedinjenju Kosova i Albanije. Rifat Beriša poginuo je u borbi u brdima kod Drenice 1948. godine, a Dželjadina Hanu je ubila UDDBA (jugoslovenska državna bezbednosna služba) 1948. godine. Rusinow, *The Yugoslav Experiment, 1948- 1974*, 25.

zvaničnog jezika na Kosovu, samoopredeljenje za Kosovo i albanske delove Makedonije i Crne Gore i odobravanje Kosovu statusa republike u okviru SFRJ sa sopstvenim ustavom¹⁰¹. Međutim, možda takođe usled nacionalističke prirode, kao i politički osetljivih zahteva studenata, demonstracije su na Kosovu bile mnogo nasilnije nego u ostalim državama bivše Jugoslavije (Cohen, 1996). Ipak, pomenuti studentski protesti rezultirali su izmenama Ustava SFRJ 1968. i 1971. godine kako bi se dozvolio veći stepen lokalne kontrole u autonomnim pokrajinama, a Univerzitet u Prištini osnovan je u novembru 1969. godine. Na osnovu izmena VII-XIX Ustava SFRJ, autonomnim pokrajinama Kosovu i Vojvodini dato je više autonomije. Izmenom VII promenjena je definicija SFRJ kao države koja se sada sastoji od osam, umesto od šest sastavnih delova: šest socijalističkih republika i dve socijalističke autonomne pokrajine. Umesto Srbije, sada je SFRJ postala čuvar prava i dužnosti Pokrajina, a stanovnicima Kosova dato je pravo da biraju predstavnike zakonodavne vlasti SFRJ. Izmenom XVIII, naziv Kosovo-Metohija promenjen je u Kosovo (Vickers 1998; 169-170). Međutim, ubrzo nakon Titove smrti (1980), duboko ukorenjeno neprijateljstvo između Srba i Albanaca ponovo je zaoštreno u ovoj problematičnoj oblasti. Godine 1981, sedam godina nakon što je kosovska pokrajinska vlada dobila direktno i odvojeno mesto u glavnim državnim telima SFRJ na osnovu Ustava iz 1974. godine, kosovski studenti su ponovo bili u žiži političkih nemira. Studenti su 11. marta 1981. godine počeli da organizuju demonstracije i traže promene. Nakon okončanja ovih demonstracija, jugoslovenski mediji su izveštavali o 11 žrtava.

S druge strane, Amnesty Internešnal izvestio je da je moguć broj žrtava čak 300¹⁰², dok su određeni Kosovari tvrdili da je gotovo 1,000 ljudi ubijeno. Nivo netrpeljivosti i tenzije između srpske manjine i Albanaca ubrzo nakon toga prerastle su u rat između srpskog režima i kosovskih Albanaca. Ovakvu zategnutu situaciju (zlo)upotrebio je Slobodan Milošević, koji je ponovnim oživljavanjem institucionalne stigmatizacije Albanaca takođe učvrstio svoju vlast u Srbiji. Njegova ratnohuškačka kampanja bila je usijana do te mere da su čak i mediji označeni kao meta aviona Severnoatlantskog saveza (NATO), koji su 23. maja 1999. godine bombardovali zgradu Radiotelevizije Srbije (RTS) u centru Beograda (Laursen 2002; 779). Međutim, NATO je obavestio vladu Srbije o napadu i vremenu kada je do njega trebalo da dođe. Albansko stanovništvo je na ovakvo medijsko i institucionalno ugnjetavanje reagovalo neverovatnom nenasilnom masovnom borbom. Ipak, sve ove diskriminatorne mere koje su trajale decenijama svakako su uzrokovale kontinuirano nazadovanje lokalne albanske populacije na Kosovu: došlo je do neprekid-

¹⁰¹ Videti Prifti R. Peter. Context of October-December 1968: Major Demonstrations for Albanian Self-Determination Held in Yugoslavia http://www.historycommons.org/entity.jsp?entity=peter_r_prifti_1

¹⁰² Videti Amnesty International (1985), Yugoslav Prisoners of Conscience. London AI,

nih migratornih procesa¹⁰³, ali iznad svega bilo je i interne migracije iz sela u gradove Kosova ili u druga jugoslovenska mesta. Treba istaći da je diskriminatorna politika predstavljala jedan od razloga za migraciju, ali su i društveni uslovi i privilegije i pritisci koje je modernizacija sa sobom donela, takođe uslovlili raseljavanje.

Dugotrajne etničke tenzije između kosovskih Albanaca i kosovskih Srba uzrokovale su etničku podelu Kosova, koja je rezultirala međuetničkim nasiljem, uključujući i rat na Kosovu 1999. godine (Albrecht 2001; 20). Interes zapadnih sila (uglavnom SAD) prema Albancima koji su živeli u Jugoslaviji porastao je tokom osamdesetih godina prošlog veka ili posebno nakon pogoršanja međuetničkih tenzija u Jugoslaviji (Rogel, 2003: 167). Ibrahim Rugova (1944-2006), politički lider kosovskih Albanaca, naučnik i pisac, bio je politička figura koja je, posebno kroz građenje snažnih odnosa sa SAD, kao i nekim od najmoćnijih evropskih zemalja, uspeła da pobere simpatije zapadnih moćnika i privuče njihovu pažnju na pitanje Albanaca u Jugoslaviji. Posvećenost Zapada stabilizaciji albanske situacije okončana je vojnom intervencijom NATO-a.

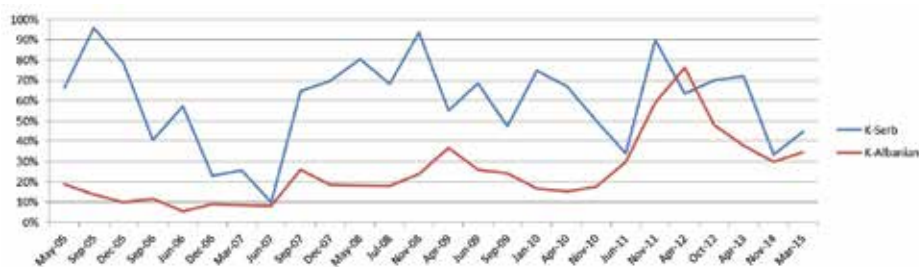
Međutim, čak i danas, 16 godina nakon *de facto* otcepljenja Kosova od Jugoslavije/Srbije, još uvek su vidljivi negativni stereotipi između ove dve zajednice. „Public Pulse“, istraživački projekat koji sprovodi Razvojni program Ujedinjenih nacija na Kosovu, upotrebom kvantitativne metodologije istraživanja od 2002. godine¹⁰⁴, pored ostalih zanimljivih trendova, meri takođe i percepcije Albanaca i Srba po

¹⁰³ U okviru literature o migracijama na Kosovu (Riinvest 2007; Vathi & Black, 2007; ESI, 2006; IOM, 2004) razlikuju se četiri talasa migracije u periodu od šezdesetih godina prošlog veka do danas: 1. Kraj šezdesetih – početak sedamdesetih godina: nekvalifikovana mlađa muška populacija niskog stepena obrazovanja iz ruralnih oblasti Kosova emigrira u Nemačku i Švajcarsku u svojstvu gastarbajtera. 2. Početak 1989 – 1997: ukinuta je autonomija Kosova i dolazi do masovnog otpuštanja kosovskih Albanaca sa radnih mesta. Kvalifikovaniji i obrazovaniji mladići iz ruralnih i gradskih sredina odlaze u zapadnoevropske države u potrazi za poslom i kako bi izbegli služenje vojnog roka u jugoslovenskoj vojsci; 3. Period rata na Kosovu 1998-1999, kada je gotovo million kosovskih Albanaca prisilno raseljeno s Kosova tokom trajanja konflikta. Ovakav trend se odmah nakon konflikta prekida i dolazi do masovnog povratka stanovništva na Kosovu; 4. Period nakon 1999: uspostavljanjem političke stabilnosti na Kosovu, imigraciona politika (posebno) u zapadnoevropskim državama se zaoštrava prema Kosovarima. Emigracioni talas uglavnom uključuje: a) migraciju u svrhe ujedinjenja porodice; b) nelegalnu migraciju nekvalifikovane i neobrazovane omladine i c) (privremenu) migraciju visokokvalifikovanih i visokoobrazovanih pojedinaca na osnovu studijskih programa ili u svrhe zaposlenja. Izvor informacija: KOSOVO REMITTANCE STUDY 2012, jul 2012, dostupno na: http://www.ks.undp.org/content/dam/kosovo/docs/Remittances/KRS2012_English_858929.pdf [Poslednji put pristupljeno 07/05/2015]

¹⁰⁴ Od 2009. godine, autor ovog rada rukovodi i administrator je projekta „Public Pulse“. Rezultati se zasnivaju na uzorku ispitivanja javnog mnjenja koji je obuhvatio 1.306 građana Kosova preko 18 godina starosti oba pola i iz svih opština i regiona Kosova, čime su pokrivena i ruralna i gradska mesta. Uzorak uključuje 896 kosovskih Albanaca, 210 kosovskih Srba i 200 pripadnika nesrpskog manjinskog stanovništva (turskog, bosanskog, goranskog, romskog, aškalijskog i egipćanskog). Korišćena metoda ispitivanja je višefazno nasumično uzorkovanje verovatnoće. Uzorak je reprezentativan za domaćinstva na Kosovu. Počev od 2010. godine, ispitivanje se sprovodi na šestomesečnom nivou, dok je prethodno prikazivao trendove na kvartalnom nivou. U ispitivanjima projekta „Public Pulse“ sprovodi se preuzorkovanje manjina na Kosovu (kosovskih Srba, drugih manjina na Kosovu) u cilju razdvajanja podataka prema etničkoj pripadnosti, ali kada je potrebno izračunati ukupne procenete, neophodno je njihovo upoređivanje sa aktuelnim brojem stanovništva.

pitanju međuetničkih odnosa na Kosovu. Trend prikazan na grafikonu u nastavku teksta pokazuje da su se vremenom promenile percepcije obe zajednice. Na primer, dok je 2005. godine oko 95% Srba verovalo da su međuetnički odnosi na Kosovu zategnuti i da nema poboljšanja, deset godina kasnije (2015), procenat onih koji su se tako izjasnili smanjen je na oko 45%. Smatram da su politička dešavanja u regionu možda uticala na mišljenje javnog mnjenja. Prilikom analiziranja percepcija Albanaca, primetno je da je za razliku od 2005. godine kada je samo 19% ispitanika smatralo da su odnosi sa Srbima i dalje zategnuti, a ne poboljšani, deceniju kasnije procenat Albanaca koji su rekli da su takvog uverenja povećan na 35%. Međutim, pored činjenice da je veći broj Albanaca koji su mišljenja da su međuetničke tenzije pojačane u poređenju sa mišljenjem Srba, tokom poslednje decenije konstantno je veći broj Srba koji veruju da su međuetnički odnosi na Kosovu zategnuti a ne poboljšani i taj broj ostaje konstantno na ovom nivou. Ipak, tokom prošle decenije došlo je do tri situacije (2007, 2011 i 2014) kada su percepcije Srba i percepcije Albanaca bile gotovo identične (Ilustracija 1).

Ilustracija 1: Trend ispitanika koji smatraju da su međuetnički odnosi i dalje zategnuti, a ne poboljšani

Na sličan način, izračunao sam trend društvene prihvatljivosti za obe navedene etničke grupe za prošlu deceniju pomoću podataka prikupljenih u okviru projekta „Public Pulse“ i kombinovanjem odgovora dobijenih od Srba i Albanaca koji su izrazili svoje stavove prema međusobnom životu, radu ili braku jednih s drugima (Ilustracija 2). Poslednji rezultati trenda međuetničkog društvenog prihvatanja ukazuju na to da većina Srba (78%) i Albanaca (75%) na Kosovu ne bi živelo u istoj ulici, radilo na istom mestu ili stupilo u brak s pripadnikom one druge etničke grupe. Prema tome, možemo zaključiti da je međusobna stigmatizacija – pri čemu su Srbi definitivno imali moć i bili u mogućnosti da je materijalizuju – uzrokovala mržnju, nepoverenje i druge negativne stereotipe kod obe strane. Kao posledica navedenog, došlo je do toga da danas pomenuti negativni stereotipi dolaze iz samog društva a ne direktno preko institucija, kao što je to nekada bio slučaj.

Ilustracija 2: Trendovi međuetničkog društvenog prihvatanja

5. Umesto zaključka

U prvom delu rada pokazano je da su diskursi zasnovani na orijentalizmu i balkanizmu u kontekstu Jugoslavije doveli do stvaranja stereotipa na Zapadu. Prirodno je da stanovnici bivše Jugoslavije nisu želeli da budu dovedeni u vezu s bilo čim negativnim i da su smatrali zapadnoevropske narode sinonimom za „modernizaciju“ i „napredak“. Kao posledica navedenog, došlo je do toga da su nacionalne elite svih jugoslovenskih naroda na Balkanu potcenile sopstvene vrednosti i od svojih respektivnih zajednica zahtevale da budu nalik Zapadu tokom procesa modernizacije u osamnaestom i devetnaestom veku. Ovaj proces „vesternizacije“ uključivao je trenutno iskazivanje „deorijentalizacije“ njihovih podanika, budući da se nivo „vesternizovanosti“ svakog naroda mogao meriti isključivo kroz njegovo „ne-istočnjaštvo“. Stoga, svi narodi na teritoriji Jugoslavije konstantno su pokušavali da se distanciraju od „orijentalizma“, kao i „balkanizma“ pokušavajući da budu percipirani kao što veći Evropljani. Ovakve težnje dovele su do stvaranja tenzija među stanovništvom u Jugoslaviji, koje su uglavnom bile uzrokovane njihovim takmičenjem u predstavljanju sebe kao manje orijentalno, a više zapadnjački usmerenim.

Sve to uključivalo je i Albance, grupu koja je razmatrana u ovom radu, koji su odlučili da prihvate podređivanje slici koju su drugi stvorili o njima kao cenu koju je neophodno platiti za sliku o civilizovanoj i prozapadnjačkoj naciji koja nema ništa sa Istokom. Težeći da se povežu sa svojim prehršćanskim poreklom i gradeći ilirski identitet zasnovan na mitološkim izvorima, oni su ignorisali prve rukopisne istorijske izvore i izmenili svoje veze sa osmanskim prošlošću. U političkom smislu, zapadnjačka orijentisanost Albanaca pomogla im je da skrenu pažnju zapadnih sila i steknu njihove simpatije. Od pomenute podrške imali su mnogo koristi, posebno tokom protekle dve decenije, budući da je ona vodila obezbeđivanju boljih političkih prava i reprezentacije Albanaca u regionu i olakšala kosovskim Albancima dobijanje nezavisne države.

U drugom delu rada pokazano je kako su Albanci u okviru Jugoslavije prikazani na negativan način, posebno od strane Srba, a sve to usled poimanja porekla i iz istorijskih razloga. Negativne percepcije Srba prema Albancima – koje su takođe dovele do kontinuirane stigmatizacije ovog naroda – posebno su приметne u srpskim medijima i u krugovima intelektualne i političke elite, u kojima su Albanci prikazani kao ljudi s repovima sličnim životinjskim, nazadni i nesposobni da stvore i upravljaju državom, krvožedni, zaostali i u toj meri neuki da ne razlikuju šećer od snega, muslimanski fundamentalisti i sl. Međutim, u većini dostupnih izvora čini se da se sugeriše da Srbi nisu Albance prikazivali krajnje negativno zbog verskih ili ideoloških razlika, već zbog različitih poimanja nacionalnog porekla i istorije. Nalazi pokazuju da su negativni stereotipi Srba o Albancima inicirani direktno preko institucija na visokom nivou – uglavnom u okviru zajednice koju kontrolišu akademski i politički/državni krugovi. Ovakvi stereotipi doveli su do kontinuirane stigmatizacije Albanaca od strane Srba, što je uzrokovalo mržnju, nepoverenje i dovelo do drugih negativnih posledica kod obe strane. Kao rezultat navedenog, došlo je do toga da danas pomenuti negativni stereotipi dolaze iz samog društva, a ne direktno preko institucija kao što je to nekada bio slučaj.

Krajnji zaključak ovog rada bio bi da Balkan, posebno tokom protekla dva veka, još uvek predstavlja oblast za sprovođenje političkih i ideoloških eksperimenata i mesto koje čuva sećanje na neuspehe lokalnih i međunarodnih pokušaja da se izgrade društva u skladu sa civilnim paradigmama. Do pomenutog je došlo zbog toga što je Balkan mesto bez tradicije originalne političke misli, mesto na kojem se nikad nije razjasnilo današnje mišljenje o osmanskoj i jugoslovenskoj prošlosti i koje nikada nije dobilo šansu da iskaže svoju sopstvenu definiciju civilizovanosti, susedskih odnosa i društveno prihvatljivog, kao što je to slučaj sa Zapadom.

Literatura:

BAKIC-HAYDEN, M. (1995) "Nesting Orientalisms - The Case of Yugoslavia," Source: Slavic Review, 54/4, 917-931.

BAKIC-HAYDEN, M. AND HAYDEN, R. (1992) "Orientalist Variations on the Theme "Balkans": Symbolic Geography in Recent Yugoslav Cultural Politics," Slavic Review, Vol. 51/1, 1-15.

BLUMI Publisher, I. (2011) *Reinstating the Ottomans Alternative Balkan Modernities, 1800-1912.*; Basingstoke: Palgrave Macmillan.

BURUMA I. and MARGALIT A. (2005) *Occidentalism: The West in the Eyes of Its Enemies.* New Delhi: Penguin Books India.

BONEFOY, Y. (1993) *American, African, and Old European mythologies.* Chicago: University of Chicago Press.

CLAYER, N. (2012) Në fillimet e nacionalizmit Shqiptar: lindja e një kombi me shumicë myslimane në Evropë (Aux origins du nationalisme albanais: La naissance d'une nation majoritairement musulmane en Europe), përktheu Artan Puto, Tiranë, Botime Përpjekja.

COHEN. J. P. (1996) *Serbia's Secret War: Propaganda and the Deceit of History.* College Station: Texas A&M University Press.

- ЂОРЂЕВИЋ, В. (1913) *Арнаути и велике силе*, Београд: Штампарија “Доситије Обрадовић”.
- FINE, J. (1991) *The early Medieval Balkans: A critical survey from the sixth century to the late twelfth century*. Ann Arbor: University of Michigan Press.
- GASHI S. (2015) Report on the Debate of the Portrayal of the Ottoman Empire in Kosova History Textbooks. Eckert. Working Papers 2015/1.
- GORANI D. (2011) *Orientalist Ethnonationalism: From Irredentism to Independentism Discourse analysis of the Albanian ethnonationalist narrative about the National Rebirth (1870-1930) and Kosovo Independence (1980 2000)*, PhD Thesis. Cardiff University.
- KELLEY, B. (2012) *Chronic Myopia: Foundations of Contemporary Western Perspectives on The Balkans*, Denton: University Of North Texas.
- MADGEARU, A. (2008) *The Wars of the Balkan Peninsula: Their Medieval Origins*. Lanham: Scarecrow Press.
- MALCOLM, N. (1998) *Kosovo: A Short History*. New York: New York University Press.
- PEARSALL J. ANDHANKS, P. (2001) *The New Oxford Dictionary of English*, Oxford: Oxford University Press.
- ROGEL, C. (2003) “Kosovo: Where It All Began”. *International Journal of Politics, Culture, and Society*, 17/1, 167–182.
- RRAPAJ, J. and KOLASI, K. (2013) “The Curious Case of Albanian Nationalism: the Crooked Line from a Scattered Array of Clans to a Nation-State”. *Ankara University, Faculty of Political Science. The Turkish Yearbook of International Relations*, 44/2013, 185–228.
- SAID, E. (1977) *Orientalism*. London: Penguin.
- SARIC, P. (1990) (The Alternative to Violence) “Alternativa nasilju”, Duga: 67-69.
- SCHABNEL, A. (2001); Thakur (ed), Ramesh (ed). *Kosovo and the Challenge of Humanitarian Intervention: Selective Indignation, Collective Action, and International Citizenship*, New York: The United Nations University.
- STANKOVIC, S. (1982) *Yugoslavia’s Census -- Final Results*, RAD Background Report/59, Yugoslavia.
- STAVILECI, E.&NUSHI, P. (2000) *Truths on Kosova*, Prishtina: Albanian World Federation.
- STEFANOVIĆ, Dj. (2005) “Seeing the Albanians through Serbian Eyes: The Inventors of the Tradition of Intolerance and Their Critics, 1804-1939”. *European History Quarterly* 35 (3), 465-492.
- SULSTAROVA, E. (2012) “Rilindja’s place in the orientalism of intellectuals in post-communist Albania”, *Annales*, 22/2, 391-397.
- SULSTAROVA, E. (2006) *Arratisje nga Lindja: Orientalizmi shqiptar nga Naimi te Kadareja*, („Bekstvo sa Istoka“), Tirana: Globic press.
- SURROI, V. (2010). Fadil Hoxha në vetën e parë. Koha
- SCHWANDNER-SIEVERS, S. (2008) “Albanians, Albanianism and the strategic subversion of stereotypes”. *Anthropological Notebooks* 14/2, 47–64.
- TODOROVA, M. (1994) “The Balkans: From Discovery to Invention,” *Slavic Review*, 53/2, 453-482.

TODOROVA, M. (1996) "The Ottoman Legacy in the Balkans," u: L. Carl Brown, ur., *Imperial Legacy: The Ottoman Imprint on the Balkans and the Middle East*. New York: Columbia University Press.

TODOROVA, M. (2004) *Imagining the Balkans*. Oxford: Oxford University Press

ТУЦОВИЋ, Д. (1946) *Србија и Арбанија*. С предговором Милована Ђиласа. Култура – Загреб – Београд.

LAURSEN, A. (2002) "NATO, the War over Kosovo, and the ICTY Investigation". *American University International Law Review*. 17-4, 765-814.

HAHN, J. G.von(1854) *Albanische Studien*. Vienna, Austria.

VICKERS, M. (1998) *Between Serb and Albanian: a History of Kosovo*, London: Hurst.

WILKES, J. (1995) *The Illyrians*, Oxford: Blackwell.

Članci i ostali onlajn izvori

HETEMI, A. (2012) (Pa) Varsia e Shqiptarëve (1912 – 2012) "Kosova Press, 23. novembar 2012, str. 7

HETEMI, A. (2013) „Historia; mësimi i mësuar gabimisht" *Gazeta Zëri* (24. septembar 2013), str. 9

HETEMI A. (2013) "Ri-interpretim, ndryshim apo përmirsim i Historisë" *Telegrafi*, 28. mart 2013.

ZIMERI, S.&SADIKU, F. (2014) "Knowledge and imperialist power: Jews, Palestinians and other easterners u the Kosovo Orientalist discourse - philosophical/historical review" albphilosopher and reporteri, 7 avgust 2014.

JEZERNIK, B. (2007) "Rep kao argument za izlaz na more" dostupno na:http://www.danas.rs/dodaci/vikend/rep_kao_argument_za_izlaz_na_more.26.html?news_id=129237

Članak sa intervjuom Dritana Egoa dostupan je na <http://www.balkaninsight.com/en/article/albanians-question-negative-view-of-ottomans>[Poslednji put pristupljeno 07/05/2015]

Ustav Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 21. februar 1974, dostupan na zvaničnoj prezentaciji Jugoslovenskog arhiva:http://www.arhivu.gov.rs/active/en/home/glavna_navigacija/leksikon_jugoslavije/konstitutivni_akti_jugoslavije/ustav_sfrj_1974.html[Poslednji put pristupljeno 07/05/2015]

Atdhe Hetemi

University of Ghent

Seeing Each Other: Nesting Orientalisms and Internal Balkanism among the Albanians and South Slavs in the Former Yugoslavia self-perceptions

Abstract:

The article examines the role of the Orientalist and Balkanist discourse in the Former Yugoslavia with a particular focus on Albanians. Here, Western Orientalist and Balkanist stereotypes of the Former Yugoslavia are examined arguing that the Orientalism and Balkanism of peoples living in the Former Yugoslavia is and was viewed differently from Western standards and by the peoples living in the Former Yugoslavia in the way how they perceive each other. In addition, this article analyzes the perceptions of Albanians living in the Former Yugoslavia, both in the sense of how they defined themselves and how they were viewed by the South Slavic majority. Methodologically, the article relies on three seminal works that shall serve as pillars of this theoretical analysis: concepts of Edward Said's "Orientalism," Milica Bakic-Hayden's theories on "nesting Orientalisms" in the Balkans, and Maria Todorova's analysis of the external practices of representation of the Balkans. It is argued that these authors provide a useful theoretical framework for exploring the distribution of the Orientalist and Balkanist discourses in Former Yugoslavia.

Key words:

Albanians, Balkanism, Former Yugoslavia, Orientalism, Serbs, West

Marjan Ivković
Tamara Petrović Trifunović
Srđan Prodanović

Institut za filozofiju i društvenu teoriju
Univerzitet u Beogradu

Srpsko-albanski odnosi u socijalističkoj Jugoslaviji: protesti na Kosovu i teret systemske legitimizacije

Apstrakt:

U ovom radu ćemo nastojati da ispitamo u kojoj meri je egalitaristički rečnik jugoslovenskog socijalizma bio u stanju da ponudi alternativni okvir za interpretaciju savremenih srpsko-albanskih odnosa. Inicijalna hipoteza polazi od toga da je jugoslovenska elita – usled eksperimentalnog karaktera samoupravnog socijalizma koji je podrazumevalo određene kompromise sa liberalnim kapitalizmom – bila strukturalno prinuđena da sistematično negira socijalni aspekt demonstracija koje su na Kosovu odvijale tokom 1968, 1981. i 1988 godine. Primenom kritičke analize diskursa na štampane medije (*Politika*, *Večernje novosti* i *Borba*), pokušaćemo da pokažemo kako je vladajuća nomenklatura složene političko-ekonomske aspekte bunta isključivo tretirala kao izraz nacionalizma. Ova diskurzivna strategija je samim akterima sugerisala da je nacionalizam zajednički imenitelj za ekonomsku, političku i etničku jednakost. Krajnje posledice ovakvih diskurzivnih redukcija će biti prikazane kroz analizu medijskog izveštavanja sa demonstracija na Kosovu i mitinga „Bratstva i jedinstva“ u Beogradu 1988. godine, gde je primetno zatvaranje prostora za ne-nacionalističko tumačenje bilo koje vrste socijalnog bunta, ali i postepeno odustajanje aktera od artikulisanja sopstvenog iskustva nepravde u socijalnom ključu.

Ključne reči:

Jugoslavija, srpsko-albanski odnosi, systemska legitimizacija, protesti, analiza diskursa

U ovom radu ćemo braniti stanovište da je jugoslovenski socijalizam u periodu od 1945. do 1991. godine posedovao potencijal za reartikulaciju srpsko-albanskih odnosa u novom ključu koji bi nadilazio partikularistički nastrojene nacionalističke antagonizme. Upravo zbog toga, važno je ispitati zbog čega navedeni potencijal za artikulaciju univerzalnih zahteva za pravdom i jednakošću kroz jezik klasne borbe i redistribucije nije bio u potpunosti aktuelizovan, kao i razloge zbog kojih su problemi društvenih nejednakosti¹⁰⁵ bili prevashodno određeni rečnikom etničkih podela.

Iako su etničke tenzije za vreme SFRJ na prvi pogled suzbijane, a politička elita bila, kako navodi Dejan Jović, „preosetljiva“ na svaki nacionalizam koji bi mogao da preraste u otvoreni konflikt, to ipak ne znači da ova elita nije takođe podsticala nacionalizam institucionalnim i drugim rešenjima koja su se u velikoj meri rukovodila „politikom beskrajne decentralizacije i parcijalizacije“ političkog, kulturnog i ekonomskog prostora (Jović, 2003, 41). Osim ovog strukturnog faktora, uz koji je išla i konstantna „liberalizacija“ ekonomskog sistema, izostanak realizacije emancipatornog potencijala socijalističkog sistema u Jugoslaviji rezultat je i specifične ideološke strategije jugoslovenske političke elite u periodu od 1968. do kraja osamdesetih: upotrebe etikete „nacionalizma“ u svrhu delegitimizacije socijalnih protesta.

U tom kontekstu, nastojaćemo da, uz pomoć kritičke analize diskursa, rekonstruišemo medijsko izveštavanje o protestima na Kosovu 1968, 1981. i 1988. godine. Predstavićemo specifičnu logiku uokviravanja koju definišemo kao „diskurzivnu redukciju“ protestnih pokreta od političke elite, kroz analizu ključnih dnevnih novina u SR Srbiji u pomenutom periodu – *Politike*, *Borbe* i *Večernjih novosti*. Istraživanje novinske građe utemeljeno je teorijskim argumentom koji pomenutu polaznu hipotezu razvija u specifičan eksplanatorni model. Taj model je dodatno formalizovan u vidu dvodimenzionalne šeme, „koordinatnog sistema simboličke dominacije u socijalističkoj Jugoslaviji“, koju ćemo predstaviti u završnom delu teksta.

Teorijski argument

Od 1948. godine jugoslovenski socijalizam se od drugih socijalističkih društava vidno razlikuje po „dodatnom teretu“ sistemske legitimizacije¹⁰⁶ koji je proizišao iz potrebe ideološkog opravdanja jednog, po svojoj suštini realpolitičkog, poteza tadašnjeg vrha jugoslovenske vlasti – raskida sa ostatkom socijalističkog sveta predvođe-

¹⁰⁵ Detaljnije o klasnim nejednakostima u jugoslovenskom socijalizmu videti u: Lazić, 1987; Lazić, 1994.

¹⁰⁶ Pod sistemskom legitimizacijom podrazumevamo stalni, kontinuirani proces interpretacije i reinterpretacije svih institucionalizovanih aspekata određene društvene stvarnosti – dakle, celokupnog institucionalnog uređenja određene političke zajednice – kao pravednih, odnosno kao normativno univerzalnijih u odnosu na postojeće (ili uopšte zamislive) alternativne obrasce institucionalnog uređenja. Sistemska legitimizacija se neprestano odvija, kako na „makro-“, tako i na „mikro-nivou“ određene društvene stvarnosti – od interpretativnih sukoba oko pravednosti celokupnog političkog uređenja jednog društva do sukoba oko pravednosti određenog testa u osnovnoj školi prilikom sednice nastavnčkog veća.

nog Sovjetskim Savezom.¹⁰⁷ Od uvođenja samoupravne organizacije društveno-ekonomskih odnosa i odustajanja od kolektivizacije poljoprivrede 1950. godine, jugoslovenska politička elita je na pomenuti izazov odgovarala jednom vrstom otvorenosti za „eksperimentisanje“ sa ekonomskim i političkim mehanizmima društvene reprodukcije. Među najpoznatije ekonomske primere svakako se mogu ubrojati opsežna ekonomska reforma iz 1965, nešto manje obuhvatna, ali takođe dalekosežna reforma iz 1981, kao i najradikalniji pokušaj transformacije preduzet u vreme terminalne krize jugoslovenske federacije 1988. godine. Na političkom planu, „eksperimentalni“ karakter jugoslovenskog socijalizma se najjasnije mogao prepoznati na primeru debate oko ustavnih reformi u periodu 1968-1974, koja je rezultirala ustavnom transformacijom države u pravcu konfederalnog uređenja. Ono što objedinjuje ove pokušaje ekonomske i političke reforme najbolje se može definisati kao „liberalizacija“¹⁰⁸, odnosno nastojanje da se jugoslovenski socijalistički sistem – koji je do 1950. razvijan u pravcu klasične planske ekonomije i centralističkog političkog uređenja sovjetskog tipa – u određenoj meri „liberalizuje“. Smatramo da su ovi potezi u periodu od 1950. do 1974. doveli do postepene kristalizacije jednog specifičnog i drugačijeg oblika realsocijalizma kojeg je – nasuprot društvima Istočnog bloka – karakterisao znatno viši stupanj heterogenosti i policentričnosti ekonomskog i političkog sistema, kao i napetosti unutar različitih segmenata jugoslovenske političke elite.¹⁰⁹

Druga temeljna premisa podrazumeva da je odgovor elite na „dodatni teret“ legitimizacije spremnosti na socijalni „eksperiment“, paradoksalno proizvodio *novu vrstu* izazova za legitimnost sistema, usled povećane sistemske nestabilnosti, otvaranja Jugoslavije ka globalnom kapitalističkom sistemu i njegovim periodičnim krizama. Reforme jugoslovenskog sistema do 1968. godine stvaraju društvo unutar kojeg su procesi rapidnog ekonomskog rasta, industrijalizacije i urbanizacije praćeni i rastom društvenih nejednakosti, kako između vladajuće klase – „nomenklature“ partijskih funkcionera – i ostatka populacije, tako i između razvijenih i nerazvijenih regiona

¹⁰⁷ Detaljnije videti u: Rubinstein, 2015.

¹⁰⁸ Pojam „liberalizacije“ se u ovom tekstu pre svega odnosi na smanjivanje udela centralnog planiranja u procesu celokupne društveno-ekonomske reprodukcije, odnosno na stanovište nosilaca političke moći da celokupna društvena stvarnost ne može, i ne treba, da bude u potpunosti dovedena u sklad sa institucionalizovanom vizijom poželjnog (socijalističkog) društva stalnim i neposrednim intervenisanjem centralne vlasti na „makro“ i „mikro-nivou“. U jugoslovenskom kontekstu liberalizacija se pre svega ogledala u (često isključivo nominalnoj) decentralizaciji političke moći i otvaranju prostora za regulisanje određenih aspekata ekonomskog delanja tržišnom logikom. Još jedan značajan aspekt „liberalizacije“ u Jugoslaviji podrazumevao je i nešto viši stepen nominalne spremnosti političke elite na tolerisanje izazova sistemske legitimnosti, to jest „kritike“, u odnosu na društva sovjetskog tipa – dokle god ti izazovi nisu artikulisani jezikom klasne borbe, odnosno zahteva za socijalnom pravdom, kako ćemo nastojati da pokažemo. Granicu moguće kritike sistema iscrtavalo je dovođenje u pitanje socijalističkog karaktera samog jugoslovenskog poretka (Lazić, 2011, 93).

¹⁰⁹ Detaljnije o ovakvom teorijskom pristupu analizi SFRJ videti u: Woodward 2003, 75–76; Woodward, 1995. Takođe up. Lydall, 1989.

Jugoslavije¹¹⁰. Upravo je ovaj proces društvene diferencijacije, u potpunosti suprotnosti sa nominalnim ciljevima socijalističkog sistema oličenim u idejama „besklasnog društva“, doveo do prvog velikog protestnog pokreta u Jugoslaviji – studentskih protesta u Beogradu u junu 1968. godine. Iako po svom sastavu „elitistički“, studentski protesti u Jugoslaviji 1968. zapravo predstavljaju autentični *socijalni bunt* protiv tada već učvršćenog poretka društvenih nejednakosti oličenog u partijskoj „crvenoj buržoaziji“, koja je bila primarna meta studentskih parola. Nekoliko meseci kasnije, u novembru 1968, izbijaju i prvi protesti u SAP Kosovo, jednom od ekonomski najnerazvijenijih regiona Jugoslavije.

Socijalni bunt je predstavljao egzistencijalnu pretnju političkom sistemu čiji je *raison d'être* bio uspostavljanje socijalno pravednog, egalitarnog i u krajnjem cilju besklasnog društva. U tom smislu, jugoslovenska politička elita na čelu sa Josipom Brozom nije imala adekvatan odgovor koji bi neposredno delegitimizovao protestne pokrete koji se javljaju 1968, što se možda najbolje očituje u čuvenoj Titovoj replici da su „studenti u pravu“. U kontekstu ozbiljne ugroženosti legitimnosti poretka, jugoslovenska politička elita će, kako ćemo pokazati na primerima iz građe, u novembru 1968. na Kosovu prvi put upotrebiti strategiju delegitimizacije protesta putem diskurzivne redukcije, koja se ogledala u transponovanju *društveno-ekonomskih zahteva* protestnih pokreta i neophodnosti sistemskog odgovora na te zahteve na *domen simboličke reprodukcije društva*.¹¹¹

Mišljenja smo da je vladajuća klasa u Jugoslaviji, u kriznim trenucima poput hrvatskog „Masopka“ 1971. i protesta na Kosovu 1968. i 1981, nastojala da kompleksne protestne pokrete unutar kojih su društveno-ekonomski i simbolički (identitetsko-politički) zahtevi bili tesno ispreplitani i teško razlučivi, diskurzivno redukuje na identitetsku dimenziju, definišući ih pre svega kao „nacionalističke“. S obzirom da je senzibilitet za identitetska pitanja bio empirijski prisutan unutar protestnih pokreta¹¹²,

¹¹⁰ Iako je Kosovo tokom SFRJ u apsolutnom smislu napredovalo više od drugih regiona (i u političkom i u ekonomskom aspektu), u relativnom smislu stvari su stajale sasvim drugačije. Kosovo je 1953. godine bilo tri i po puta slabije razvijeno od Slovenije, dok je neposredno pre sloma Jugoslavije, 1989. godine, ta razlika bila 1: 8 (Jović, 2001, 96-97; 2003, 31). Takođe videti: Burg, 1996, 51; 53 i Pleština, 1992.

¹¹¹ Simbolička reprodukcija poretka podrazumeva oblike integrisanja društvenog delanja aktera, definisanjem individualnih i kolektivnih *identiteta* aktera, njihovog *statusa* i opravdanja asimetrije njihove *moći* u procesu odlučivanja o kolektivnim ciljevima delanja („politička integracija“ u užem smislu). Kolokvijalnije rečeno, simbolička reprodukcija društva tiče se „političkih“ za razliku od „ekonomskih“ pitanja.

¹¹² Po anti-esencijalističkom stanovištu koje ovde zastupamo, određeni protestni pokret poprima svoj specifičan oblik tako što se „iskustvo nepravde“ (Honneth, 1996) određene grupe društvenih aktera zajednički artikuliše u određenom *rečniku* političke borbe koji je toj grupi dostupan – npr. rečniku distributivne pravde ili rečniku nacionalnog samoopredeljenja. Samo iskustvo nepravde određenog društvenog poretka ili fenomena najčešće je kompleksno i u sebi sadrži i „identitetske“ i „klasne“ elemente, ali su ti elementi unutar samog iskustva *pre-diskurzivni*. Oni predstavljaju jednu vrstu afektivne i moralno intuitivne reakcije aktera unutar konkretne društvene situacije. Ukoliko je dostupno više rečnika istovremeno i svi manje ili više korespondiraju sa određenim aspektima iskustva nepravde, konačna artikulacija protesta pretežno u jednom rečniku zavisiće od brojnih faktora – odnosa moći aktera unutar protestnog pokreta, reakcije nosilaca političke moći i njihovih specifičnih tehnika „neutralizacije“ izazova koji protestni pokret upućuje legitimnosti poretka. Na taj način shvatamo i ulogu pomenute strategije „diskurzivne redukcije“ koju je jugoslovenska politička elita sprovodila spram protestnih pokreta na Kosovu.

naša je pretpostavka da je strategija diskurzivne redukcije u ovim ključnim trenucima dovodila upravo do najpoželjnijeg ishoda sa stanovišta jugoslovenske elite moći – sami akteri uključeni u proteste su implicitno preuzimali nacionalističku etiketu, čime je dolazilo do postepene reartikulacije protestnih zahteva u pretežno identitetskom ključu. Kada se diskurzivna redukcija pokazala uspešnom, vrh jugoslovenske vlasti je mogao da pristupi i „odgovaranju“ na zahteve protestnih pokreta. To je činjeno unutar registra simboličke reprodukcije društva, prevashodno putem dalje „liberalizacije“ političkog uređenja Jugoslavije u pravcu federalizma i višeg stupnja autonomije identitetski definisanih (etničkih) grupa. Vladajuća klasa je nastojala da svoju nesposobnost da reši strukturne probleme jugoslovenske privrede (rastućih društvenih i regionalnih nejednakosti i periodičnih ekonomskih kriza), u velikoj meri proizvedenih inicijalnim „eksperimentom“, kompenzuje liberalizacijom ekonomskog sistema, koja je potom iznova proizvodila uslove za nastanak novih protestnih pokreta.

Metodološki okvir istraživanja

Istraživačka odluka da testiramo, ali i dalje razvijemo, izloženi teorijski argument na građi koju čine izveštavanja o protestima na Kosovu u štampanim medijima¹¹³, počivala je na pretpostavci da je medijski diskurs (u kojem se ogledao i diskurs tadašnje političke elite SR Srbije), koji je preko uticajnih dnevnih novina dopirao do svakodnevnih aktera imao važnu ulogu u simboličkoj reprodukciji poretka.¹¹⁴ To se posebno odnosilo na izveštavanje o kriznim trenucima, što su protesti na Kosovu 1968, 1981. i 1988. godine svakako bili.

U analizi građe korišćena je kritička analiza ideološkog diskursa (van Dijk, 2006), prevashodno analiza diskurzivnih strategija koje su u konkretnom isečku iz građe upotrebene, a koje u istraživanom diskursu služe da predstavljaju i definišu *Nas* i *Njih*. Osnovna diskurzivna strategija u ideološkom diskursu jeste *strategija pozitivnog predstavljanja sopstvene grupe* uz negativno prikazivanje suprotstavljene grupe. To se čini tako što će se istaći informacije koje su pozitivne za nas ili negativne za njih, a prikriti ili ublažiti informacije koje su pozitivne za njih, odnosno negativne za nas. Drugim rečima, diskurzivnim strategijama se manipuliše količinom detalja i nivoom opisa, a informacije ostaju po potrebi implicitne ili eksplicitne (*ibid*, 356–358). Za ovu analizu, najvažnije je bilo u građi prepoznati i rekonstruisati diskurzivnu *strategiju delegitimizacije protivnika* prema kojoj protivnika nije dovoljno samo negativno prikazati, već njegovu poziciju treba proglasiti nelegitimnom, a načela na kojima suprotstavljeno stanovište počiva nepravednim. Činom delegitimizacije tako može, između ostalog, da se napada *legitimnost pripadnosti, delovanja, ciljeva, normi i vrednosti*

¹¹³ Inicijalni uzorak su činili svi primerci *Borbe*, *Politike* i *Večernjih novosti* izašli u periodu od 1. novembra do 10. decembra 1968, od 1. marta do 10. aprila 1981. i od 1. novembra do 1. decembra 1988. godine.

¹¹⁴ „Glavni politički sukobi u socijalizmu bili su sukobi između raznih interpretacija realnosti i vizija budućnosti. Politika je u socijalizmu često sličila na filološke seminare, a plenumi Centralnih komiteta, njihovih predstavništava i komisija bili su mjesta gde se raspravljalo šta je netko mislio kad je rekao i – još više – što je Marks mislio kad je nešto napisao“ (Jović, 2003, 104).

(*ibid.*, 342–345). Diskurzivna strategija delegitimizacije „protivnika“ – učesnika protesta na Kosovu – uokviravanjem¹¹⁵ u medijskim izveštajima bila je, u skladu sa argumentom ovog rada, deo šireg procesa diskurzivne redukcije svih protestnih pokreta u Jugoslaviji na nacionalističke tj. identitetske, koju je jugoslovenska politička elita sprovodila u analiziranom periodu.

1968: radanje nove tehnike simboličke dominacije

Najveći protesti na Kosovu u okvirima socijalističke Jugoslavije javljali su se kao reakcija na sasvim konkretne krize, nastale usled negativnih društvenih posledica liberalizacije, koje su naročito pogađale nerazvijenije regione Jugoslavije. Tako i dugoročni uzroci protesta na Kosovu 1968. godine sežu do privredne reforme iz 1964/1965. godine, kada se odigravaju bitne promene koje se pre svega odnose na povećanje ingerencija preduzeća u pogledu akumulacije i reprodukcije kapitala (Rusinow, 1977, 173–179). Ipak, možda je najsnažniji uticaj na destabilizaciju jugoslovenskog društva ležao u tome što je liberalizacija samoupravljanja otvorila i institucionalizovala tržišnu utakmicu između republika i pokrajina SFRJ, u kojoj su nerazvijeniji delovi Jugoslavije, poput Kosova, trpeli najgore posledice samog eksperimenta. Kako je ranije napomenuto, liberalizacija je u jugoslovenskom kontekstu podrazumevala delimično odustajanje centralne vlasti od pokušaja regulisanja svih aspekata društvene stvarnosti u skladu sa temeljnom vizijom poželjnog društva, a time i prihvatanje i legitimisanje mnoštva entiteta nižeg stupnja u odnosu na centralnu vlast Jugoslavije – republika, pokrajina, „naroda i narodnosti“, ekonomskih preduzeća – kao legitimnih aktera i donosilaca odluka u procesu društvene reprodukcije.¹¹⁶ Na taj način liberalizacija postepeno omogućava (ponovnu) afirmaciju različitih partikularnih pripadnosti, identiteta i lojalnosti naspram apstraktno-univerzalnih i često simbolički praznih odrednica poput „radnog čoveka“, proletera, Jugoslovena, pa time i postepenu (implicitnu) normalizaciju etničkih nacionalizama u Jugoslaviji i svih vidova „takmičenja“ među republikama.

Demonstracije 1968. godine na Kosovu predstavljaju jedan od prvih primera neuspeha da se iskustvo nepravde formuliše u alternativnom, progresivnom rečniku solidarnosti koji bi insistirao na univerzalnosti egalitarizma socijalističkog projekta,

¹¹⁵ Uokviravanje (*framing*) podrazumeva odabir nekih aspekata stvarnosti i zanemarivanje drugih, uz koje ide isticanje prvih kao naročito značajnih u kontekstu opštenja. To se postiže definisanjem problema, tumačenjem njihovih uzroka, moralnim vrednovanjem i preporučivanjem praktičnog tretmana (Entman, 1993, 52, prema Bakić, 2011, 109).

¹¹⁶ U tom smislu tumačimo i jedan od prvih i najdalekosežnijih poteza liberalizacije koji povlači jugoslovenska elita već početkom pedesetih – odustajanje od sistematične izgradnje jugoslovenskog nacionalnog identiteta „odozgo“, i supstituciju tog identiteta ideologijom „bratstva i jedinstva“ jugoslovenskih naroda. Up. takođe Dyker, 2013, 63–91.

nasuprot rečnika identitetsko-nacionalnih partikularizama.¹¹⁷ Redistribucija i socijalna pravda su, umesto u egalitarističkom registru socijalizma, zahtevani u okvirima nacionalne autonomije privređivanja i preraspodele resursa.

Konkretno, protesti koje nekoliko meseci nakon junskih studentskih demonstracija u Beogradu izbijaju u više gradova SAP Kosovo 27. novembra 1968. – Prištini, Peći, Prizrenu, Gnjilanu, Kosovskoj Mitrovici – predstavljaju artikulaciju iskustva nepravde oličene u činjenici da, nakon 23 godine postojanja socijalističkog sistema, Kosovo i dalje ekonomski zaostaje za svim drugim regionima Jugoslavije, i da se albanska većina u ovoj pokrajini više od svih drugih narodnosti suočava sa problemima ekstremnog siromaštva i blokirane društvene pokretljivosti. U tom smislu, iskustvo nepravde kao primarni uzročnik protesta bilo je otvoreno za artikulaciju unutar oba ranije pomenuta rečnika političke borbe: rečnika socijalne pravde i rečnika politike identiteta, te su zahtevi i parole demonsternata, poput „Kosovo republika“ oslikavali empirijsku nerazlučivost dva rečnika.

Ukoliko se fokusiramo na izveštavanje dnevnih listova, uvidećemo da je protest predstavljao ključnu etapu u razvoju pomenute strategije diskurzivne redukcije protestnih pokreta koju je jugoslovenska politička elita razvila u svrhu delegitimizacije protesta. U izveštavanju ne postoje značajnije razlike između tri dnevna lista u pogledu diskurzivnih strategija delegitimizacije – autori priloga prevashodno proteste tumače kao izraz albanskog nacionalizma i separatizma, negirajući i najmanju mogućnost da se uzroci protesta nalaze u neuspesima jugoslovenskog socijalizma da reši strukturne probleme kosovske ekonomije.

U tekstu „Ocena trogodišnje aktivnosti“, primera radi, postavljen je temelj strategije delegitimizacije protesta, isticanjem da proces ekonomsko-političke liberalizacije započet 1965. godine predstavlja „demokratizaciju sistema“, to jest obračun sa „birokratsko-šovinističkim snagama“:

Obračun samoupravljačkih snaga sa birokratsko-konzervativnim na nivou CK SKJ imao je dalekosežne posledice na politički život ove Pokrajine. Demokratizacija je otvorila proces suzbijanja birokratsko-šovinističke i frakcionaške platforme snaga u i izvan Saveza komunista kao i snažan zamah idejno-političke borbe Saveza komunista.

Borba, 1968a, 6

U sledećem isečku iz građe, autor teksta upozorava da se, uprkos bogatstvu i raznovrsnosti protestnih parola („kritike svega postojećeg“), iza zahteva demonsternata krije jedan osnovni motiv – odbacivanje jugoslovenskog socijalizma:

¹¹⁷ Iako je neosporna činjenica da je Kosovo nakon pripajanja Kraljevini Srbiji bilo predmet imperijalne dominacije (up. Tucović, 1950, 131; Lampe, 2000, 97) u kojoj su Albanci bili neretko svedeni na građane drugog reda, socijalizam je svojim internacionalizmom ipak pružao mogućnost prevazilaženja balasta komplikovane istorije međuetničkih sukoba ova dva naroda.

Ostaje činjenica da su mnogi stavovi i kritike na Fakultetu bile u skladu sa poznatom parolom „kritike svega postojećeg“, iza čega se skrivala kritika usvojenih pravaca razvoja našeg društva i rukovodeće uloge Saveza komunista.

Borba, 1968b, 4

Sa druge strane, novinar *Borbe* nastoji da definiše i klasifikuje tipove kritike postojećeg društveno-ekonomskog stanja na Kosovu sa ciljem da ukaže na njihovu antisocijalističku i identitetsko-političku orijentaciju:

(...) da su aktivnosti na sprovođenju odluka CK SKJ i CK SKS i Pokrajinskog komiteta razni anarholiberalistički, nacionalističko-šovinistički i antisocijalistički elementi iz redova albanske narodnosti, hteli sada da iskoriste u svoje ciljeve. Razne deformacije organa bezbednosti u prošlosti, greške i postupke pojedinih ljudi, oni su pokušali da pripisuju socijalističkom sistemu Saveza komunista i njegovoj politici.

Borba, 1968c, 3

U prilogu iz *Politike* možemo uočiti istu reduktivnu diskurzivnu strategiju:

Reakcionarne snage pokušavaju da zloupotrebe i onemoguće demokratizaciju političkog života kod nas da bi nametnule svoje stavove. Sadržina parola sa kojima su reakcionarne snage izašle na ulicu i trenutak koji su izabrale, jasno govore o tome da je reč o sprezi političkih protivnika svih boja, počev od inostranih agentura, preko ostataka reakcionarnih snaga i šovinista, do raznih devijanata unutar Saveza komunista, sa paklenim ciljem da se nanese šteta afirmaciji Albanaca i rešenjima našeg društva čiji je smisao unapređivanje odnosa među narodima i narodnostima.

Politika, 1968a

U drugom izveštaju, akteri protesta su definisani kao „klasni neprijatelji“, što predstavlja korak dalje od etikete „nacionalizma“. Dok su nacionalistički zahtevi hipotetički kompatibilni sa zahtevima za socijalnom pravdom, u slučaju „klasni neprijatelja“ i ta mogućnost se gubi:

Večeras je u Prištini održan i prošireni sastanak sekretarijata Osnovne organizacije Saveza komunista Filozofskog fakulteta na kome je ocenjeno da je demonstracije organizovao klasni neprijatelj...

Borba, 1968č

Prilog *Borbe* nas upozorava da, iako nam protesti mogu izgledati kao „studentski“, te se time mogu dovesti u vezu sa junjskim protestima u Beogradu (kojima je pridodat prevashodno socijalni karakter), oni ne odražavaju stanovišta većine studenata (legitimnih aktera):

Članovi pokrajinskog odbora su primetili da je bilo pokušaja da se demonstracije okvalifikuju kao studentske i da se neprijateljski akt grupe studenata albanske narodnosti pripisuje većini studenata.

Borba, 1968ć, 4

Najzad, najelaboriraniji primer strategije „upozoravanja“ čitalaca da ne podlegnu iskušenju pronalazjenja „socijalnih motiva“ u protestima, već da razlikuju „otrov od šećera“, pronašli smo u *Politici*:

Od ovako otvorenih istupanja teško da se bitno razlikuju ona koja osuđuju demonstracije, ali pokušavaju da nađu masu socijalnih razloga za izvinjavanje demonstranata. Razume se, akutnost socijalnih problema ne može niko da negira. Oni i te kako postoje, kao, uostalom, i svugde u zemlji, a ovde su čak i još jače izraženi. Ali, u diskusiji o tome (...) treba odvojiti otrov od šećera. Pre svega, partijski sastanci su zakazani da bi se demonstracije politički ocenile i utvrdila odgovornost učesnika u njima. Insistiranje da se tu i u ovom trenutku govori o socijalnim problemima znači pokušaj da se skup odvrati od razmatranja glavnih stvari (...) Očigledno, nije reč o problemima koji sada postoje, već kako ko u ovoj situaciji njima politički manipulise.

Politika, 1968b

U predstavljenim diskurzivnim strategijama može se uočiti rađanje nove tehnike simboličke dominacije¹¹⁸, koju ćemo dalje pratiti kroz proteste 1981. i 1988. godine.

1981: „kontrarevolucija“ u doba stabilizacije

Dalekosežne posledice strategije diskurzivne redukcije socijalnih problema građana Kosova na identitetske, najbolje se mogu sagledati na primeru demonstracija 1981. godine. Nakon pokušaja jugoslovenske elite da ustavnim reformama iz 1974,¹¹⁹ „kosovski problem“ reši političkom decentralizacijom, u martu 1981. godine dolazi do po-

¹¹⁸ Pojam simboličke dominacije u tesnoj je vezi sa pojmom *sistemske legitimizacije* poretka, to jest predstavlja njen glavni mehanizam. Simbolička dominacija se odnosi na kontinuirano sprečavanje aktera koji pripadaju društvenim grupama izloženim različitim oblicima sistematske distributivne i statusne nepravde da svoja iskustva uspešno artikulišu i institucionalizuju u formi drugačijeg društvenoekonomskog i statusnog poretka.

¹¹⁹ Prema tumačenjima raspada Jugoslavije u kojima se u prvi plan ističu institucionalni argumenti, logika Ustava iz 1974. i drugih pravnih propisa, posebno Zakona o udruženom radu (1976), onemogućila je funkcionisanje saveznih organa i doprinela dezintegracijskim tendencijama u društvu (Jović, 2003, 84–85).

bune albanskih studenata zbog loših uslova na Prištinskom univerzitetu. U tom trenutku, na Prištinskom univerzitetu oko 20.000 studenata studira na albanskom, i suočava se sa nedostatkom perspektive zapošljavanja i pristojnog životnog standarda – na Kosovu usled nerazvijenosti nedostaje visokokvalifikovanih radnih mesta, a studije na albanskom stvaraju jezičku barijeru za zapošljavanje u drugim delovima Jugoslavije. Lošoj situaciji na Univerzitetu svakako je doprinela opšta ekonomska kriza u kojoj se problem zaduženosti SFRJ ponovo rešavao merama štednje koje su doprinele rastu nezaposlenosti, rastu cena i padu standarda stanovništva.¹²⁰ Rešenje se tražilo u „racionalizaciji“ i „stabilizaciji“, to jest u nekom obliku štednje u domenu javnih finansija. Pad životnog standarda je snažno pogađao studente, društvenu grupu izrazito ranjivu na ovakve mere. Bunt oko stanja u studentskim domovima na Prištinskom univerzitetu imao je nedvosmislenu socijalnu pozadinu.¹²¹ Naša analiza sugerise da je socijalni karakter demonstracija u javnom diskursu – naročito u osvrtima visokih funkcionera KPJ – potisnut i izjednačen sa nacionalizmom.

U ispoljavanju izričitog i vatrenog poricanja socijalnog karaktera demonstracija 1981. godine, visoki funkcioneri su bili kreativni. Aslan Fazlija, predsednik Konferencije organizacija SK Prištine, u diskusiji na Predsedništvu Opštinske konferencije SSRN Prištine koju je prenela *Politika*, ne gaji nikakve sumnje u „neprijateljski karakter“ demonstracija na kojim su organizatori upotrebom „demagoških“ socijalnih i „nacionalističkih“ parola (bezuspešno) pokušali da „zavedu“ studente Prištinskog univerziteta. Naravno, kako primećuje Fazlija, „naši studenti“ su svesni da

Univerzitet Kosova u Prištini spada među tri najveća univerziteta u zemlji na kome se nastava odvija na maternjem jeziku studenata. Tako brz, širok i uspešan razvoj nije poznat u istoriji razvoja univerziteta. Svesni smo inače, istakao je Fazlija, da studenti u Prištini zbog brzog razvoja univerziteta imaju problema oko životnog standarda, na čijem se razrešavanju ubrzano radi.

Politika, 1981, 8

Predsednik Predsedništva CK SKPJ, Dušan Dragosavac uviđa mnogostrukost artikulacije iskustva nepravde, međutim argumentuje da je na „teorijskom planu“ samoupravni socijalizam najbolje rešenje kako za socijalne, tako i za nacionalne probleme. Hibridnost samog samoupravnog socijalizma postaje svojevrсна diskurzivna strategija, ideologija kojom se brišu sve druge ideologije:

Iskustvo nam pokazuje, da smo uvek imali štete kada smo zanemarivali trenutke koji su nam izgledali kao istorijski. Mi smo na najbolji mogući način rešili pitanje nacija(...) Daljim razvojem samoupravljanja, kao klasno-socijalnog ele-

¹²⁰ Up. Dyker 2013, 91–114.

¹²¹ Up. Noel, 1998.

menta, mi uspešno rešavamo nacionalno pitanje, i stoga stalno povezujemo klasnu, socijalnu i nacionalnu komponentu.

Večernje novosti, 1981,1

Uprkos intrinzičnoj „inkluzivnosti“ ovog diskursa, Dragosavac vrlo brzo pronalazi osnove za diskreditaciju socijalne komponente protesta:

(...) u prvoj demonstraciji (11. marta) za koji je povod bila „loša hrana“ u studentskoj menzi. Brzo se uvidelo da je ona bila prožeta drugim motivima. U ponovljenim izgredima su otvoreno istaknuti kontrarevolucionarni zahtevi. Pokazalo se da je *neprijatelj* u demonstracijama bio *pripremljen* i *organizovan*...
Ibid.

Na sličnom tragu je i govor koji Fadilj Hodža, član predsedništva SFRJ i predsedništva SKJ drži Političkom aktivu Prištine. U govoru koji je u beogradskoj *Borbi* objavljen pod naslovom „Razvoj Kosova smeta kontrarevolucionarima“ on primećuje da

Jugoslavija i njena privreda kao deo svetske privrede, kao zemlja u razvoju, snosi, kao i većina drugih zemalja posledice ukupnih zbivanja, te u svom razvoju nailazi na iste ili slične teškoće, na koje nailazi najveći broj zemalja na svetu.

Borba, 1981a, 3

Dodajući da je Kosovo, kao deo Jugoslavije, izloženo ovim globalnim „ekonomskim teškoćama“, Fadilj Hodža takođe ističe kako se one ne mogu

...rešavati vandalizmom, rušenjem te naše narodne imovine koju su svojim rukama stvarali svi narodni radni ljudi, zatim neprijateljskim i nacionalističkim akcijama, već naporima organizovanih socijalističkih snaga svih naroda i narodnosti Kosova u borbi za veću produktivnost rada, za sprovođenje mera ekonomske stabilizacije...

Ibid.

Negiranje bilo kakve mogućnosti da su demonstracije socijalno uslovljene moglo se čuti i na sednici Pokrajinskog komiteta SK Kosova o kojoj izveštava *Borba*:

U našem daljem idejno-političkom radu nije dovoljno samo osuditi neprijateljsko delovanje i njegove akcije. Potrebno je da među najširim masama objasnimo i neprijateljski karakter i smisao parola koje su organizatori demonstracija isticali. Pre svega, neprijateljske snage koje su organizovale demonstracije u svojim parolama nisu isticali ni jedan jedini stvarni ili pravi socijalni ili drugi

problem sa kojim se suočavaju naši radni ljudi i omladina ili albanska narodnost, jer njihovi motivi i ciljevi uopšte nisu stvarni, socijalni i drugi problemi, već su neprijateljski usmereni na rušenje našeg sistema.

Borba, 1981b, 2

Saglasje ondašnje političke elite o „neprijateljskom karakteru“ demonstracija koje su se odvijale na Kosovu počivalo je na doslednoj negaciji njihovog socijalnog karaktera. Ovakvim diskurzivnim uokviravanjem se na elegantan način delegitimizovao najopasniji oblik društvenog protesta koji dolazi odozdo. Negacija socijalne komponente je perpetuirala i osnov moći ondašnje elite, time što se razrešenje socijalnih tenzija tražilo u političkom i ekonomskom eksperimentisanju koje je bilo sve bliže liberalizmu. Ono je podrazumevalo dalju „konverziju“ socijalnih problema u nacionalne, u skladu sa pomenutom tendencijom liberalizacije da afirmiše lojalnost aktera različitim partikularnim kolektivitetima, pa time i princip „samoopredeljenja“ kao moguće rešenje ekonomskih problema određene grupe aktera, naročito ukoliko je ekonomski eksploatacivna društvena grupa istovremeno bila i identitetski homogena.

1988: ka iznudenim nužnostima

U složenim događajima iz 1988. godine tada već dugoročna nastojanja da se sve vrste društvenih problema tretiraju u identitetskom i nacionalnom ključu, stvorila su uslove za punu nacionalnu mobilizaciju aktera. Kriza spoljnog duga, koja se prvi put javlja početkom osamdesetih, kulminirala je pred sam kraj decenije kada su rast cena, inflacija i nestašica roba značajno opteretili skoro sva jugoslovenska domaćinstva. Tražnja za pravim oblikom „stabilizacije“ je tako postala apsolutna preokupacija ondašnjih političkih funkcionera i tehnokrata. Međutim, u borbama oko artikulacije reformi ideologija dela političke elite okupljene oko Slobodana Miloševića je sada već imala određenu prednost upravo zbog toga što je krajnje efektno uspevala da objedini identitetsku redukciju socijalne nepravde i etatističke težnje u Srbiji sa „nužnošću reforme“, daljim razvojem tržišnog oblika društvene reprodukcije. Na ovaj način stvorili su se uslovi za nastanak svojevrsnog „hibridnog diskursa“ prema kojem je „progresivni pristup“ jugoslovenskom samoupravnom socijalističkom sistemu nalagao isključivo nacionalističku artikulaciju „klasnih“ interesa.

Miloševićeva struja je tako uspela da velikom delu srpske javnosti predstavi ekonomsku i socijalnu krizu osamdesetih godina kao produkt nepravednog statusa Srbije u sistemu među-federalne tržišne konkurencije koju je proizveo jugoslovenski liberalni eksperiment. Kako se iskustvo nepravde već duže vreme tretiralo identitetski i redukcionistički, uslovi za „buđenje naroda“ bili su idealni. Škeljzen Malić primećuje i jezgrovito opisuje ovu nemogućnost alternativne artikulacije univerzalnih socijalnih problema:

Problem vlasništva nad Kosovom postao je od životnog značaja, a ono što je stvarno od životnog značaja za sve stanovnike Kosova, bez obzira na nacionalnost, obećava se da će biti rešeno po nacionalnom ključu, „kad Kosovo bude naše“, „kad ga preotmemo od uzurpatora“. U vladajućem kosovskom diskursu nisu prisutne veoma izražene razvojne teškoće Kosova (s tendencijom „razvoja nerazvoja“ tj. stalnog zaostajanja u odnosu na druge krajeve zemlje), problem demografske tranzicije (...). Umesto stvarnih problema, ističu se oni mitizirano nacionalni... Takve redukcije onemogućavaju pravi uvid u problem, otežavaju pa i čine nemogućim njegovo mirno rešavanje.

Maliqi, 1989, 73

Stoga ne čudi da se Milošević okrenuo rešenju „kosovskog problema“, kao vekovnom mitskom mestu srpske „nacionalne sabornosti“. Njegova propagandna mašina je ustavne reforme iz 1988. godine predstavljala kao presudne za ekonomsku i političku konsolidaciju SR Srbije. Ovaj zadatak je trebalo ostvariti tako što će se prvo ispraviti „nepravda“ naneta Srbiji Ustavom iz 1974. godine.

Pokušaji da se formuliše bilo kakav alternativni uvid u prirodu društvene krize – koji su se pre svega mogli naći u zvaničnom glasilu SKJ, *Borbi* – bili su od samog početka podriveni agilnošću Miloševićevog „hibridnog diskursa“ koji je uspeo da sebe u očima javnosti postavi na tromeđu liberalizma, nacionalizma i socijalizma. Tako se još jednom ispoljila snaga nacionalizma da, zahvaljujući sposobnosti da u sebe po potrebi uključi elemente socijalističkih, liberalnih, konzervativnih ili drugih ideologija, potonje zatim poveže u jednu hibridnu tvorevinu sa potencijalom da mobilize širok spektar aktera na temelju njihovih raznovrsnih iskustava nepravde.

Nakon višemesečne medijske pripreme, tokom leta i jeseni 1988. širom Srbije i Crne Gore organizovani su brojni mitinzi solidarnosti sa Srbima i Crnogorcima na Kosovu,¹²² koji su krunisani velikim mitingom „Bratstva i jedinstva“ u Beogradu. Dva dana pre mitinga, na Kosovu izbijaju petodnevnih protesti podrške Pokrajinskom komitetu Saveza komunista, a protiv smene Azema Vlasija, Kaćuše Jašari i drugih rukovodilaca i protiv izmena Ustava iz 1974. godine. U analiziranim medijima, o ovim protestima se od početka izveštava oprezno, ali u prevlađujuće negativnom tonu. I pre nego što im je dodeljena nedvosmisleno nacionalistička etiketa, različitim retoričkim strategijama novinari ukazuju na dramatičnost događaja i njihovu potencijalnu opasnost.

Svojim glasnim skandiranjem i pevanjem (...) oni su iz sna preneli mnoge stanovnike Prištine. Prizor je bio gotovo sablasan: sa upaljenim rudarskim lampama, rudarskim odelima i šlemovima, prvo je stigla četa od oko 150 radnika treće smene rudnika Kišnica i Novo brdo.

Večernje novosti, 1988a, 1–3

¹²² O protestnom pokretu Srba sa Kosova u periodu od 1985. do 1988. videti u: Vladislavjević 2003, 2008.

Posle govora Kaćuše Jašari i Azema Vlasija na fudbalskom stadionu FK „Priština“ gde se bilo okupilo oko 70 hiljada pripadnika albanske narodnosti očekivalo se da će se situacija, i pored strahovanja, donekle smiriti. (...) Nažalost strahovanja su se obistinila u dramatičnom obliku.

Borba, 1988a, 5

Iako su nam stizale vesti iz Prištine gotovo do zaključenja ovog izdanja „Politike“ o miru na prištinskim ulicama, poslednja vest je, ipak, donela novu uznemirenost. (...) Organi milicije su na svojim mestima.

Politika, 1988a, 1

Diskurzivni rad na pridavanju nedvosmisleno nacionalističkog karaktera protestima uveliko je prisutan u novinskim izveštajima i pre objavljivanja zvanične ocene predsedništava SR Srbije i CK SK Srbije, prema kojoj postoji „nesumnjivi“ kontinuitet „kontrarevolucionarnih događaja iz 1981. godine“ (*Politika* 1988b, 1). Dovođena je u pitanje legitimnost proklamovanih ciljeva, parola (prebrojavalo se koliko se puta na ulicama čula parola „Kosovo republika“), legitimnost aktera i (nikad imenovanih, ali implicitnih) organizatora protesta.

Više od hiljadu rudara „Trepčinog“ rudnika „Stari trg“ obustavilo je jutros rad. Spojile su se dve smene – treća i prva – da izraze „svoje nezadovoljstvo i ogorčenje zbog napada na Sindikatu Srbije da u radničkoj klasi Kosova ima najviše separatista i nacionalista“. To je bio samo povod, a prave namere radnici su iskazali vrlo brzo.

Borba, 1988b, 1–5

Sve što se dešava na čitavom Kosovu, preliva se u Prištinu. To je uostalom i cilj onih koji su sve ovo organizovali, a u organizaciju i vođenje umešale su se neprijateljske snage. Uspеле su da izmanipulišu deo radnika. Iz gotovo svakog detalja se vidi da je čitava akcija sasvim dobro organizovana i vođena – i po tome kako se dolazi u Prištinu, i po tome kako se pojedini neprihvatljivi zahtevi polako i stepenasto probijaju.

Večernje novosti, 1988b, 6

Najčešće se ukazivalo na „neobičnu“ organizovanost i „sinhronizovanost“ mase koja se ponaša „kao po komandi“ i u skladu sa „dobro poznatim scenarijom“ i ustaljenom „scenografijom“ i „dekorom“ (u brojnim člancima se aludiralo da su jugoslovenske i radničke zastave i Titove slike služile samo da bi prikriale „pravi“ karakter protesta). U tome nije bilo razlike među analiziranim medijima.

Jednoobraznost, ista scenografija, iste parole, uzvici i zahtevi rudara koji su u toku jučerašnjeg dana u različito vreme pristizali u Prištinu u kolonama, mnoge je navela na pomisao da njihovo pojavljivanje na ulicama glavnog grada Pokrajine nije bilo nimalo slučajno, odnosno da je u svemu tome bilo prilično sinhronizacije.

Večernje novosti, 1988c, 1–3

U to ime bile su podređene i sve parole, svi zahtevi i svi potezi koje su demonstranti do sada preduzimali. Za ostvarivanje tih ciljeva (...) korišćen je već dobro poznati scenario i dekor. Sve se odvijalo pod jugoslovenskim trobojka- ma, partijskom zastavom i zastavom SR Srbije, albanske narodnosti na Kos- ovu i rudarskom (radničkom) zastavom. Naravno, nošeno je na stotine slika druga Tita.

Borba, 1988c, 5

Odjednom, kao po nekoj komandi u 19,20 napustili su veliku salu doma „Boro i Ramiz“ i u dve grupe, vičući „Pred komitet, pred komitet“, uputili se u centar grada, pred zgradu PK SK Kosova (...) Za pet minuta kao po nekoj komandi masa se razila prištinskim ulicama.

Borba, 1988č, 1

Na Konferenciji Saveza komunista Srbije zahtevana je zvanična definicija protesta, a mnogi učesnici u diskusiji zaoštrili su čak i najnepovoljnije ocene o karakteru prote- sta koje su se do tada pojavljivale u medijima. U diskursu beogradskih medija, uprkos „kamufležama“, reč je antisrpskim demonstracijama, ali i kontrarevolucionarnom opi- ranju reformama.

Zato se i postavlja pitanje i dilema: šta se to događa? (...). Koliko ima eleme- nata nastavka bezočne kontrarevolucije? Iskustvo iz 1981. godine u pogledu sporog reagovanja na proteste, prvo studenata, a zatim ostalih, dezinformaci- je u zemlji o tom pitanju, posebno na Kosovu, nalažu nam da bez odlaganja sve nazovemo pravim imenom.

Politika, 1988c, 2

(...) da se u suštini radi o antisrpskim demonstracijama dosta velikih razmera, a organizovale su ih one iste kuhinje iz 1968. i 1981. godine. Osnovni je cilj i zahtev da se ništa ne menja, da se pošto-poto odbrani postojeća politika. To se čini sa velikom žestinom (...) tako da sve kamufleže da se to sakrije – pada- ju u vodu. Pokušava se demonstracijama dati jugoslovenski karakter, ali u tome se ne uspeva.

(...) Ovo što se poslednjih dana dešava na Kosovu jesu demonstracije, i to demonstracije kao novi oblik jednog oglašavanja kontinuiteta kontrarevolucije albanskih nacionalista i separatista. Demonstracije su veoma suptilno pripremljene, organizovane i promišljeno se vode. Sve je razrađeno u detalje (...) istakao je Aleksandar Mitrović.

Večernje novosti, 1988č, 4

Nasuprot „neprijateljskim demonstracijama na Kosovu“ stajao je „veličanstveni miting na Ušću“. Iako se o karakteristikama oba protesta može sa današnje distance raspravljati, uređivačka politika analiziranih listova jasno je razlučila ko su legitimni „Mi“, a ko nelegitimni „Oni“ koji protestuju tih dana.

Čitave prošle noći i jutros (...) prema Beogradu stižu hiljade autobusa i automobila. Ljudi različitih godina, profesija, obrazovanja dolaze u Beograd da izraze svoje želje za jedinstvenu Jugoslaviju, za promene, za bolju budućnost... Beograđani će učiniti sve da budu dobri domaćini. Ovaj grad neće dozvoliti da iko baci ljagu i uprlja veliki skup slobodarstva.

Politika, 1988č, 1

Na veličanstvenom zboru na Ušću (...) osam govornika govorilo je o kosovskoj drami, bratstvu i jedinstvu Jugoslavije, reformama, budućnosti mlade generacije, snazi radničke klase, prošlosti s kojom se možemo ponositi...

Borba, 1988č, 1

Politika je, specijalno za ovu priliku, uvela i rubriku „Odjeci mitinga bratstva i jedinstva u Beogradu“, u okviru koje su neki od naslova bili i: „Veličanstven zbor odisao je humanošću i jugoslovenstvom (Osijek)“, „Kragujevac: Bilo je to kao filharmonija“, „Smederevci oduševljeni“, „Titova Mitrovica: Pokazali smo da smo dostojanstveni i plemeniti narod“, „Novi Sad: Da zavlada sloga umesto svađe“, „Sarajevo: Zadovoljstvo zbog jugoslovenskog ponašanja“ itd. Organizator, Predsedništvo Gradske konferencije SSRN Beograda, prenosi *Borba*, ocenilo je beogradski miting kao „skup na visokom civilizacijskom nivou, najdostojanstveniji zbor koji je ikad održan i na kom je ispoljena visoka patriotska svest“ (*Borba*, 1988d, 4).

U ovako postavljenoj slici nije bilo nikakvog mesta za pokušaje da se protesti na Kosovu, mitinzi solidarnosti sa obespravljenim Srbima i Crnogorcima na Kosovu i završni miting u Beogradu ni u kom smislu, pa samim tim ni po pitanju (ne)legitimnosti, izjednače. U svakom od izveštaja u medijima u kojem je zabeleženo da je neki akter do pokušao da uradi, odmah zatim je sledilo ograđivanje od tog iskaza i odbacivanje argumenata.

Iz mase je zatim ustao jedan radnik i povikao: „Sutra se drži miting u Beogradu. Kako to može, a ovo ne može“?

- Tamo SSRN Beograda organizuje miting i za to snosi svu odgovornost – rekla je Kaćuša Jašari i dodala – Ako nastavite ovako da govorite, ja vas više neću slušati.

Borba, 1988dž, 19-20

Hrabar je protiv „generaliziranja stvari“ jer „ne mislim da su one hiljade ljudi, one stotine hiljada, koji su došli tamo, svi iredenta“. Na kraju se Hrabar založio da se ovim događajima da bar minimum pozitivnog predznaka jer: „ne mogu do kraja odbaciti i mišljenja tog sveta koji je to izrazio. I u drugim situacijama imamo gde je plebiscitarno data podrška, takođe određenim ljudima“. Reagovala je Marija Todorović, istakavši da to što spolja može ličiti jedno na drugo, apsolutno nije slično. Tok događaja pokazuje da je to sasvim različito u suštini.

Borba, 1988đ, 1

Gusto tkan diskurs koji se pleo oko važnih javnih događaja iz 1988. godine oslikava temeljne odlike diskurzivne redukcije protestnih pokreta u socijalističkoj Jugoslaviji, ali ujedno i ishodište ove tehnike simboličke dominacije – postepeno odustajanje aktera od toga da iskustvo nepravde uopšte i pokušaju da artikulišu u socijalnom ključu.

Zaključna razmatranja

Formalizovanjem teze o strategiji transponovanja kriza legitimnosti jugoslovenskog socijalizma sa društvenoekonomske na simboličku ravan, kojom je jugoslovenska vladajuća klasa odgovarala na akterske izazove „odozdo“, dolazimo do dvodimenzionalnog eksplanatornog modela, koji se sastoji od *ose političke moći* i *ose diskurzivne artikulacije protestnih zahteva (osa ideologije)*:

Na početku analiziranog perioda, akteri koji pripadaju eliti većinom su locirani unutar gornjeg levog kvadranta, odnosno poseduju jugoslovenski, antinacionalistički svetonazor. U istom periodu, kategorija „običnih aktera“ relativno je ravnomerno prisutna u kontinuumu donja dva kvadranta. Unutar jugoslovenske svakodnevice i protestnih pokreta uzrokovanih prevashodno ekonomskim krizama i nejednakostima,

stalno su prisutna oba referentna okvira za tumačenje stvarnosti, *identitetski i klasni*. Oni se međusobno prožimaju unutar akterskog iskustva nepravde.

U trenucima mobilizacije protestnog pokreta, dolazi do intersubjektivnog procesa artikulisanja ovog iskustva. Pri tome, krajnji ishod artikulacije zavisi prevashodno od dva činioca: od „sveobuhvatnih rečnika“ (svetonazora) koji su akterima na raspolaganju, i od efektivnosti mehanizama simboličke dominacije koji su na raspolaganju vladajućoj klasi, poput strategije diskurzivne redukcije. Smatramo da je vladajuća klasa u Jugoslaviji uspešno praktikovala simboličku dominaciju u ključnim trenucima 1968. i 1981. godine, onemogućivši aktere da na protestima, ali i u medijskom prostoru, svoje zahteve legitimišu kao „socijalističke“. Time je sprečena koncentracija aktera unutar donjeg levog kvadranta u formi socijalnog, antinacionalističkog otpora poretku, kompatibilnog sa jugoslovenstvom. Umesto toga, diskurzivna redukcija je u dužem periodu doprinela koncentraciji običnih aktera unutar desnog kvadranta, bilo da su svoje društveno-ekonomske zahteve u potpunosti reartikulisali u identitetskom okviru, bilo da su dotične zahteve počeli da interpretiraju kao nekompatibilne sa jugoslovenstvom (oba modaliteta reartikulacije su bila prisutna u protestnim pokretima kosovskih Albanaca 1968, 1981. i 1988. godine).

Krajnje ishodište diskurzivne redukcije kao strategije simboličke dominacije predstavlja cepanje jugoslovenske elite na dve struje i konačna petrifikacija protestnih pokreta akterā unutar nacionalističkog kvadranta 1988. godine. Upotreba nacionalističke etikete od 1968. do polovine osamdesetih u svrhu delegitimizacije protesta imala je povratni efekat i na samu elitu. Jedan njen značajan segment razvija novu strategiju kao odgovor na strukturnu krizu jugoslovenskog sistema: *resignifikaciju* same etikete i delimično prihvatanje jednog njenog modaliteta (nacionalizma etničke grupe kojoj pripada dotični segment elite, uz odbacivanje njemu suprotstavljenih etničkih nacionalizama).

Na dubinsku krizu jugoslovenskog sistema u drugoj polovini osamdesetih, elita je još jednom pokušala da odgovori „eksperimentalnim“ rešenjem u sferi ekonomije, ovog puta supstantivnom tržišnom liberalizacijom. Međutim, jedan segment reformski nastrojene elite, predvođen Miloševićem, u skladu sa protestnim pokretima u zemljama Istočnog bloka, nastoji da predstavi ideologije tržišne liberalizacije i etničkog nacionalizma kao nerazdvojive, resignifikujući etiketu nacionalizma.¹²³ Ovaj deo elite moći strateški se pozicionira unutar gornjeg desnog kvadranta modela, pokušavajući da iskustvo nepravde aktera artikulise u nacionalističkom ključu u svrhu borbe protiv jugoslovenski orijentisanog segmenta elite nastojeći da koncentriše aktere na liniji gornji desni – donji desni kvadrant. Miloševićev segment elite je, odnevši pobjedu nad antinacionalistički pozicioniranim „reformatorima“ oličenim u saveznom premijeru Anti Markoviću, započeo lančani proces mobilizacije aktera na liniji gornji – donji desni kvadrant, koji je do prve polovine 1989. zahvatio sve republike i etničke grupe u Jugoslaviji.

¹²³ Up. Meie 1999.

U gore ocrtanoj specifičnoj dinamici akterskog iskustva nepravde i strategija simboličke dominacije vladajuće klase nalazi se, prema našem mišljenju, jedan od uzroka neuspeha socijalističkog sistema u Jugoslaviji da u toku četiri i po decenije neutralizuje nacionalizam kao primarni referentni okvir za tumačenje društvene stvarnosti na Kosovu.

Izvori:

- Borba* (1968a) Ocena trogodišnje aktivnosti. 14. novembar. str. 6.
- Borba* (1968b) Ocena studentskih događaja. 1. novembar. str. 4.
- Borba* (1968c) Šovinisti se služe svim sredstvima da unesu smutnju i nepoverenje. 9. novembar. str. 3.
- Borba* (1968č) Prištinski studenti osuđuju demonstracije. 3. decembar.
- Borba* (1968ć) Demonstracije su naišle na oštru osudu studenata. 4. decembar. str. 4.
- Borba* (1981a) Razvoj Kosova smeta kontrarevolucionarima. 4. april. str. 3.
- Borba* (1981b) Borba protiv neprijatelja, za poverenje i bratstvo i jedinstvo. 7. april. str. 2.
- Borba* (1988a) Protest pod maskom podrške. 20. novembar. str. 5.
- Borba* (1988b) Remzi Koljgeci VD predsednika. 18. novembar. str. 1-5.
- Borba* (1988c) Protest pod maskom podrške. 20. novembar. str. 5.
- Borba* (1988č) Prestalo, pa ponovo počelo. 21. novembar. str. 1.
- Borba* (1988ć) Jedinstvom stvorimo budućnost. 20. novembar. (vanredno izdanje). str. 1.
- Borba* (1988d) Dostojanstven skup. 21. novembar, str. 4.
- Borba* (1988dž) Nemirenje sa kadrovskim promenama. 19-20. novembar. str. 1.
- Borba* (1988đ) Nije krizno, već opasno. 22. novembar. str. 1.
- Politika* (1968a) Neprijatelj pokazao pravo lice. 7. decembar.
- Politika* (1968b) Otvorena suočavanja. 7. decembar.
- Politika* (1981) Osuđene grupe studenata kao neprijateljske. 29. mart. str. 8.
- Politika* (1988a) Ponovo okupljanja demonstiranata. 21. novembar. str. 1.
- Politika* (1988b) Demonstracije na Kosovu nesumnjivo su kontinuitet kontrarevolucionarnih događaja iz 1981. godine. 24. novembar, str. 1.
- Politika* (1988c) Tri reforme – mera efikasnosti delovanja Saveza komunista. 23. novembar. str. 2.
- Politika* (1988č) Danas miting bratstva i jedinstva. 19. novembar. str. 1.
- Večernje novosti* (1981) Protiv nacionalizma beskompromisno. 5. april. str. 1.
- Večernje novosti* (1988a) Protest zbog ostavki. 18. novembar. str. 1-3.
- Večernje novosti* (1988b) Studenti produžili demonstracije. 20. novembar. str. 6.
- Večernje novosti* (1988c) Protest zbog ostavki. 18. novembar. str. 1-3.
- Večernje novosti* (1988č) Još radi stara kuhinja. 22. novembar. str. 4.

Literatura:

- BAKIĆ, J. (2011) *Jugoslavija: razaranje i njegovi tumači*. Beograd: Službeni glasnik.
- BURG, L. S. (2014) *Conflict and Cohesion in Socialist Yugoslavia: Political Decision Making Since 1966*. New Jersey: Princeton University Press.
- DYKER, A. D. (2013) *Yugoslavia: Socialism, Development and Debt*. New York: Routledge.
- ENTMAN, R. (1993) Framing: Toward Clarification of a Fractured Paradigm. *Journal of Communication*. 43 (4). str. 51–58.
- HONNETH, A. (1996) *The Struggle for Recognition: The Moral Grammar of Social Conflicts*. Cambridge, MA: The MIT Press.
- JOVIĆ, D. (2001) Razlozi za raspad socijalističke Jugoslavije: Kriička analiza postojećih interpretacija. *Reč*. 62 (8). str. 91–157.
- JOVIĆ, D. (2003) *Jugoslavija: država koja je odumrla*. Zagreb: Prometej.
- LAMPE, J. R. (2000) *Yugoslavia as History: Twice There Was a Country*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LAZIĆ, M. (1987) *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed.
- LAZIĆ, M. (1994) *Sistem i slom*. Beograd: Filip Višnjjić.
- LAZIĆ, M. (2011) *Čekajući kapitalizam*. Beograd: Službeni glasnik.
- LYDALL, H. (1989) *Yugoslavia in crisis*. New York: Oxford University Press.
- MALIĆ, Sh. (1989) Kosovo kao katalizator jugoslovenske krize. U Slavko Gaber, Tonči Kuzmanić (pri.). *Kosovo – Srbija – Jugoslavija*. str. 69–77.
- MEIE, V. (1999) *Yugoslavia: A History of its Demise*. New York: Routledge.
- NOEL, M. (1998) *Kosovo: A Short History*. London: Macmillan Publishers.
- PLEŠTINA, D. (1992) *Regional development in communist Yugoslavia: success, failure, and consequences*. Boulder: Westview Press.
- RUBINSTEIN, Z. A. (2015) *Yugoslavia and the Nonaligned World*. New Jersey: Princeton University Press.
- RUSINOW, D. I. (1977) *The Yugoslav Experiment, 1948-74*. London: C Hurst & Co Publishers Ltd.
- TUCOVIĆ, D. (1950) *Srbija i Arbanija*. U Izabrani spisi, knjiga II. Beograd: Prosveta.
- VAN DIJK, T. A. (2006) *Ideologija: multidisciplinarni pristup*. Zagreb: Golden marketing / Tehnička knjiga.
- VLADISAVLJEVIĆ, N. (2003) Nacionalizam, teorija društvenih pokreta i pokret Srba s Kosova 1985-1988. *Reč*. 70/16. str. 83–107.
- VLADISAVLJEVIĆ, N. (2008) *Serbia's Antibureaucratic Revolution: Milošević, the Fall of Communism and Nationalist Mobilization*. Basingstoke: Palgrave.
- WOODWARD, L. S. (1995) *Socialist Unemployment: The Political Economy of Yugoslavia, 1945-1990*. New Jersey: Princeton University Press.
- WOODWARD, L. S. (2003) The Political Economy of Ethno-nationalism in Yugoslavia. *Socialist Register*. 39. str. 73–92.

Marjan Ivković
Tamara Petrović Trifunović
Srđan Prodanović

Institute for Philosophy and Social Theory
University of Belgrade

Serbian-Albanian Relations in Socialist Yugoslavia: Protests in Kosovo and the Burden of Systemic Legitimization

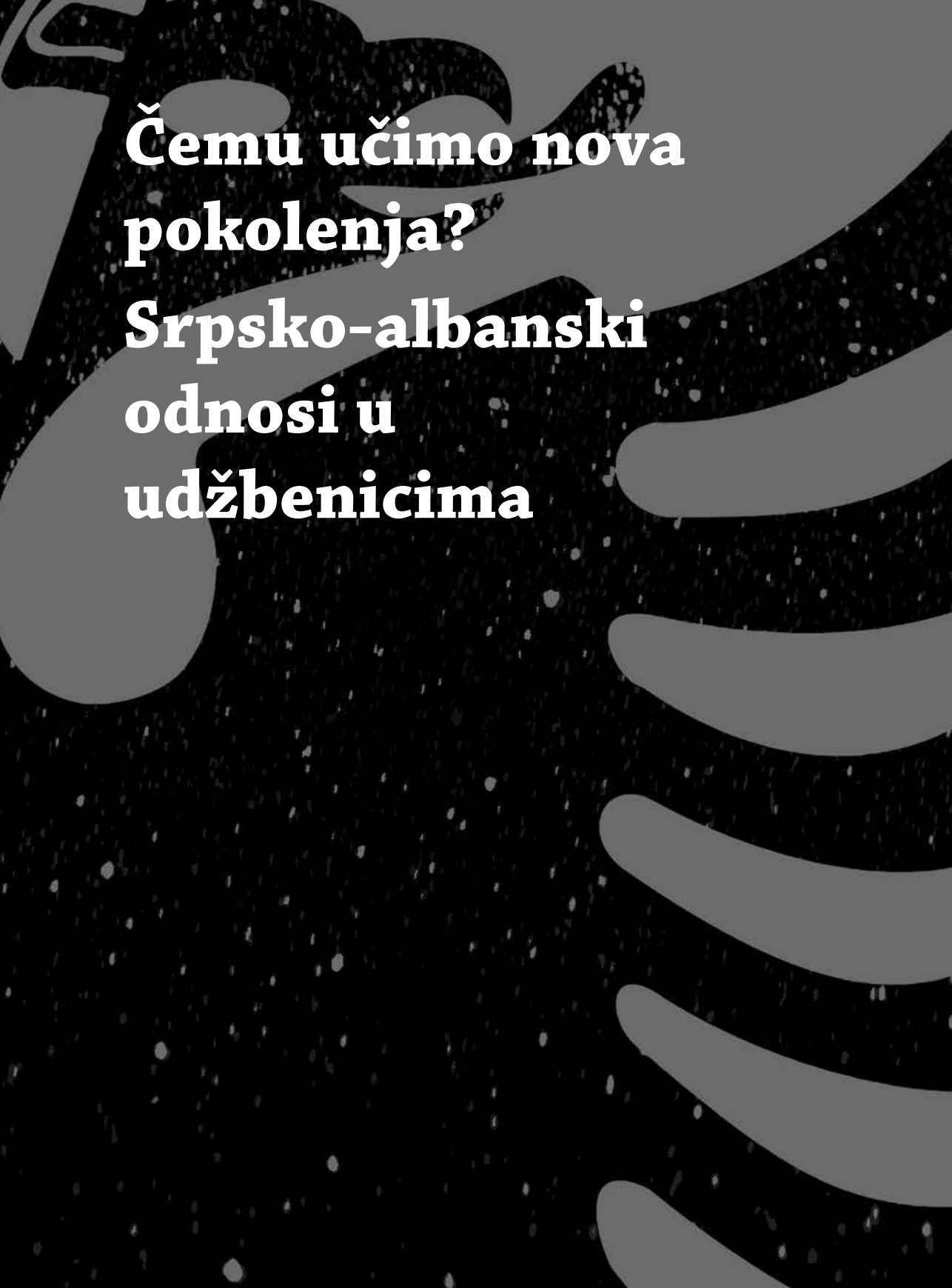
Abstract:

In this paper we examine to which extent was egalitarian vocabulary of Yugoslav socialism able to provide an alternative framework for interpretation of Serbian-Albanian relations. Our initial hypothesis is that – due to the experimental nature of Yugoslav self-management socialism, which implied certain compromises with liberal capitalism – the Yugoslav elite was structurally bound to systematically negate the social aspect of protests that took place in Kosovo in 1968, 1981 and 1988. Using critical discourse analysis on daily newspapers (*Politika*, *Večernje novosti* and *Borba*), we show how the nomenclature treated the complex social-political aspects of the social uprisings exclusively as a manifestation of nationalism. To the actors involved, this discursive strategy suggested that nationalism is a common denominator for economic, political and ethnic equality. Final consequences of these discursive strategies will be shown through analysis of media coverage of protests in Kosovo and the “Brotherhood and Unity” meeting that took place Belgrade in 1988, wherein we can see that there is little space left for non-nationalistic interpretation of any kind of social uprising, both in media and actors’ perspective.

Key words:

Yugoslavia, Serbian-Albanian relations, system legitimization, protests, discourse analysis

**Čemu učimo nova
pokolenja?**

**Srpsko-albanski
odnosi u
udžbenicima**

Aleksandra Ilić Rajković

Filozofski fakultet

Univerzitet u Beogradu

Albanci i srpsko-albanski odnosi u srpskim udžbenicima (1887-1987)

Apstrakt:

Rad predstavlja pokušaj sagledavanja dinamike razvoja predstava o Albancima i srpsko-albanskim odnosima u srpskim udžbenicima od osamdesetih godina devetnaestog veka do osamdesetih godina dvadesetog veka. Analizirani su udžbenici istorije i geografije za osnovne i srednje škole. Razmatrano je nekoliko tema: Albanci kao staroseoeci, Velika seoba Srba, Prvi balkanski rat, Drugi svetski rat i Rezolucija Informbiroa. U radu se konstatuje da znanja prezentovana u okviru ovih tema nisu bila dovoljna da učenici izgrade jasnu i na kritikom promišljanju zasnovanu predstavu o susedima i da sa razumeju odnose dve države. Sadržaji u udžbenicima bili su u funkciji vladajućeg političkog diskursa, teme koje nisu bile u njegovim interesnim sferama nisu smatrane vrednim. Zato su po strani ostajali oni sadržaji koji bi omogućili upoznavanje drugog u relaciji „mi-drugi“ i razumevanje postupaka „drugog“ u kontekstu njegovih životnih okolnosti. U radu se ukazuje na više pitanja koja su ostala nedorečena prilikom razmatranja nabrojnih tema, kao i na zapostavljenu tematiku. Konstatuje se da je generacijama „akumulirano“ neznanje o „drugom“ plodno tlo za ukorenjivanje predrasuda i sve oblike manipulacije.

Ključne reči:

srpsko-albanski odnosi, Srbi, Albanci, udžbenici, prošlost, mi-drugi

Srbe i Albance, između ostalog, povezuju predstave o „vekovnom međusobnom sukobu i civilizacijskoj inferiornosti drugog koji uzurpira glavne identitetske simbole prvog“ (Jovanović, 2014, §1). Stranice koje se nalaze pred čitaocem predstavljaju pokušaj da se, iz pedagoške perspektive, sagleda dinamika razvoja ove predstave i njenih elemenata u kontekstu obrazovanja. Tačnije, posebna se pažnja obraća na onaj segment tog konteksta koji se odnosi na znanja o „drugom“, u našem slučaju o Albancima, i na znanja o srpsko-albanskim odnosima koja su prezentovana na stranicama udžbenika za učenike osnovnih i srednjih škola od osamdesetih godina devetnaestog veka do osamdesetih godina dvadesetog veka.

Istraživački putokazi ka navedenom cilju bila su nam tri pitanja:

1/ Koje teme o Albancima i srpsko-albanskim odnosima su autori udžbenika smatrali reprezentativnim za učenike? To su teme na kojima se temeljio referentni okvir za građenje predstave učenika o Albancima kao stanovnicima: Balkanskog poluostrva, Srbiji susedne države Albanije i srpskim sunarodnicima na Kosovu. Te teme i predstavljaju jednicu analize sadržaja udžbenika.

2/ Kako je interpretiran sadržaj tema? Da li je sadržaj sveden na nabranje podataka ili je učeniku ponuđena i interpretacija? Interpretacija može biti usmerena, na primer, na izgradnju jasnog stava učenika u odnosu na određenu temu, dok sa druge strane može da mu ponudi obrazac za kritičko promišljanje date teme. Da li će se i kako sadržaji udžbenika uopšte biti ugrađeni u obrazovni prtljag učenika, zavisi od odgovora na sledeće pitanje.

3/ Kako je sadržaj, u logičkom i didaktičkom smislu, prezentovan? U odgovoru na ovo pitanje rukovodili smo se onim standardima kvaliteta udžbenika koji su relevantni za našu temu (Ivić, Pešikan, Antić, 2012).

- Koherentnost u izlaganju sadržaja lekcije
- Relevantnost sadržaja za učenike
- Upotreba ikoničkih sredstava izražavanja
- Didaktička vrednost primera
- Načini prezentovanja vrednosti
- Pitanja, nalozi i zadaci s obzirom na oblike učenja koje podstiču
- Podrška razvoju kritičkog mišljenja učenika.

Udžbenici su knjige koje, želeli to njihovi čitaoci ili ne, „igraju veliku ulogu u životu svakog čoveka u ranim razvojnim periodima života koji su presudni za sticanje znanja i umenja, razvoj mišljenja, formiranje ličnosti, za formiranje stavova, sistema vrednosti, navika i potreba“ (isto, 21). U Srbiji je kao štampani medij, udžbenik u vrhu po broju korisnika, jer ga koriste svi učenici osnovnih i srednjih škola. Za sadržaje udžbenika uvek je zainteresovano više društvenih grupa. Na primer, u udžbenike istorije usmereni su pogledi istoričara, pedagoga, psihologa, donosioca odluka, nosioca vladajuće ideologije, crkve, roditelja i dece (isto, 16).

Pre no što se upustimo u analizu udžbenika, ponudićemo kratak istorijski pregled ključnih datuma u pedagoško-institucionalnoj istoriji Srbije. Prvi konkurs za udžbenike osnovnih škola u Srbiji raspisan je 1839. godine. Tada su štampani svi potrebni udžbenici za osnovnu školu. Naredni značajni momenat jeste 1868. godina kada je štampana prva generacija udžbenika prema Vukovom pravopisu. Značajnu ulogu u proceni kvaliteta rukopisa udžbenika imao je Glavni prosvetni savet osnovan 1880. godine, u čijem su se sastavu nalazili predstavnici pedagoške i akademske zajednice Srbije. Savet je, kao telo pri Ministarstvu prosvete, davao stručne procene za sva značajna pitanja obrazovanja. Pre nego što dospe u ruke učenika, svaki udžbenik je morao da prođe proces recenziranja u Savetu. Prema Pravilima o štampanju udžbenika koja su propisana 1895. godine za jedan predmet trebalo je da postoji samo jedan udžbenik koji odobri Glavni prosvetni savet. Ipak, proces recenziranja udžbenika bio je transparentan i činio je osnovu za diskusije u pedagoškoj javnosti. Gotovo svaki od udžbenika koji je odobren od strane Saveta bio je i predmetom i stručnih recenzija u pedagoškim časopisima. Između dva svetska rata uticaj Saveta je osetno oslabio, kao i transparentnost njegovog rada te kriterijumi za odobrenje udžbenika nisu bili vidljivi kao u prethodnom periodu, ukinut je i državni monopol na tržištu udžbenika koje je ubrzopostalo preplavljeno školskim knjigama različitih izdavača. Jedini uslov udžbenik dospe na tržište i u ruke učenika bilo je odobrenje Glavnog prosvetnog saveta.

Naredni značajan momenat u istoriji udžbenika jeste osnivanje Zavoda za izdavanje udžbenika 1957, uoči reformske 1958. godine. Zavod će od tada biti centralna institucija za priređivanje udžbenika za sve nivoe školovanja, do 2006. godine kada je tržište udžbenika liberalizovano.

Od početka perioda koji u ovom radu razmatramo do 1958. godine kada je propisano obavezno osnovno osmogodišnje obrazovanje, osnovni i srednji nivo školovanja organizovani su na sledeći način: 4 razreda osnovne škole koju pohađaju učenici uzrasta 7-10 godina + 4 razreda niže gimnazije + 4 razreda srednje škole. Školski sistem obuhvatao je i više osnovne, produžne i građanske škole, međutim na teritoriji Srbije one nisu zaživele.

U ovom radu analiziran je ukupno 31 udžbenik: 12 udžbenika za srednje škole (8 udžbenika za istoriju i 4 udžbenika za geografiju), 17 udžbenika za osnovne škole (8 udžbenika za istoriju, 5 udžbenika za zemljopis, 4 čitanke) i 2 udžbenika iz istorije koja su pedesetih godina priređena i za osnovne, i za srednje škole. Uzeti su u obzir oni udžbenici u kojima se nalaze sadržaji relevantni za temu našeg rada. Najstariji analizirani udžbenik štampan je 1887, a najnoviji 1985. godine. Najniži uzrast učenika koji su izučavali sadržaje analizirane u ovom radu jeste 9 godina (III razred osnovne škole) do 1958. godine, kada je to uzrast od 13 godina (VII razred), najstariji učenici imali su oko 18 godina.

Nepoželjni stanovnici Stare Srbije (1878-1912)

U drugoj polovini devetnaestog veka, nakon Berlinskog kongresa, u Srbiji su intenzivirani različiti modernizacijski procesi kojima je obuhvaćeno i obrazovanje. Školska

obaveza uvedena je 1882. godine, propisani su detaljni nastavni planovi i programi za sve školske nivoe i štampani odgovarajući udžbenici. U donošenje svih odluka bio je uključen Glavni prosvetni savet osnovan 1880. godine.

Srpska istorija, srpski jezik i zemljopis činili su tzv. nacionalnu grupu predmeta koja je zauzimala značajno mesto u nastavnim planovima a o sadržajima udžbenika Glavni prosvetni savet ozbiljno i transparentno raspravlja (Ilić, 2010). Uvidom u sadržaje udžbenika navedenih nastavnih predmeta može se konstatovati da je ideja o oslobođenju i ujedinjenju svih srpskih teritorija u jedinstvene državne okvire zauzimala značajno mesto. Bilo da su svoje obrazovanje završavali osnovnom ili srednjom školom, učenici su usvajali nekoliko podataka tokom školovanja: da je nacija prirodni oblik grupisanja ljudi, te je stoga nacionalna država prirodno pravo svakog naroda za koje on može i treba da se bori; da najveći broj Srba živi izvan granica države Srbije, i da je država koja će ih sve obuhvatiti veliki nacionalni cilj i vrednost iznad vrednosti života pojedinca. U skladu sa takvim stanovištem od mladih naraštaja se očekivalo oslobađanje neoslobođenih delova Srpstva i njihovo ujedinjenje u zajedničku državu (isto). Susjednim narodima i državama udžbenički sadržaji, u ovom periodu, posvećuju pažnju samo utoliko ukoliko su oni relevantni za nacionalnu ideju. Objašnjenja međunarodnih odnosa kretala su se u okvirima relacije „prijatelj-neprijatelj”. Srbi su svoj životni prostor nerado delili sa drugima, među koje su spadali i Arbanasi (Albanci).

Navedene poruke učenicima su prezentovane tokom celokupnog školovanja, od prvog razreda osnovne škole do kraja gimnazijskog obrazovanja. U dva maha tokom školovanja, međutim, ove su poruke činile centralnu tačku obrazovanja. Reč je o trećem i četvrtom razredu osnovne i u nižim razredima srednje škole koje su pohađali učenici uzrasta 9-14 godina. Učenici su u ovim razredima pored Srpskog jezika izučavali još i Srpsku istoriju, Zemljopis Srbije i Zemljopis srpskih zemalja i Balkanskog poluostrva. Za više razrede više osnovne škole i više srednje škole predviđeno je izučavanje Zemljopisa Evrope i sveta i Opšte istorije. Navedeni raspored predmeta prema razredima u nastavnom planu rezultat je, između ostalog i primene klasičnih didaktičkih pravila „od bližeg ka daljem“, „od poznatog ka nepoznatom“ i „od konkretnog ka apstraktnom“. Niža osnovna škola trajala je 4 razreda – 4 godine što je činilo prvi ciklus osnovnog obrazovanja – kako bismo to danas označili. U Srbiji s kraja devetnaestog veka za većinu učenika to će biti i jedina stepenica u formalnom obrazovanju, manji broj ih je školovanje nastavljao u srednjim školama. Drugi ciklus započinjao je prvim razredom niže srednje ili prvim razredom više osnovne škole.

Nastavnim programom za četvrti razred osnovne škole bilo je predviđeno izučavanje Zemljopisa Srbije, srpskih zemalja i Balkanskog poluostrva. Balkansko poluostrvo trebalo je izučavati tokom drugog polugodišta. U udžbeniku je tom regionu dato svega pet stranica. Autor konstatuje da su „retki krajevi zemaljski, u kojima bi se na tolikome istom prostoru kao što je Balkansko polustrvo mogli naći tako razni narodi kakvi danas na njemu žive. Tu su Srbi, Bugari, Arnauti, Cincari, Turci, Jermeni“ (Karić, 1887, 47). Kompleksnost o kojoj govori, autor ostavlja na nivou konstatacije, a težište osta-

log udžbeničkog teksta usmerava ka teritorijama koje naseljava srpski narod izvan državnih granica.

Predstava o srpsko-albanskim odnosima u udžbenicima ovog perioda prelama se preko značenja koje Stara Srbija ima za srpski narod. Centralna tema lekcije pod naslovom „Stara Srbija“ u udžbenicima za zemljopis bila je fokusirana na pitanje „Zašto je ova teritorija značajna za srpski narod“. Odgovor koji sledi jeste: zato što je Stara Srbija jedna od ključnih oblasti za „istoriju velike misli, ujedinjenja svih srpskih zemalja“ (Karić, 1887; Đorđević i Blagojević, 1889; Putniković i Jović, 1906, 93-94). Učenici se informišu da tamo živi 400.000 stanovnika, većinom Srba, koji su „na više mesta ištetili svoju narodnost time što su poprimili muhamedansku veru, a sa njome i arnautski jezik i mnoge običaje toga naroda... No svi su i do dan danas zadržali, neki više neki manje i pravih srpskih običaja iz hrišćanskog doba“ (Karić, 1887, 149).

Predstava o srpsko-albanskim odnosima u ovim udžbenicima konstruisana je u okvirima albanskih postupaka prema Srbima u Staroj Srbiji. Arbanasi pomažu Turcima u zulumima nad srpskim stanovništvom. Ova se tvrdnja ilustruje navođenjem niza albanskih aktivnosti: oni Srbe ubijaju i zastrašuju vršeći pritisak da se odreknu svoje vere i jezika – svoje nacionalnosti, te da prihvate albanski jezik i islam; oni uništavaju tragove srpske prošlosti i progone srpsko stanovništvo. U takvoj predstavi nema naznaka o mogućem suživotu stanovnika Stare Srbije, kao ni odgovora na pitanje šta će biti sa Arbanasima kada Stara Srbija postane jednog dana „srpska“. Takođe, slika Arbanasa je stereotipna: svi Arbanasi poseduju navedene karakteristike. O Arbanasima, kao stanovnicima Srbiji susedne oblasti pod turskom vlašću, udžbenici učenike ne informišu, te je predstava o stanovnicima sa kojima se deli životni prostor uopštena i svedena na jednostranu interpretaciju međusobnih neprijateljskih odnosa na teritoriji Stare Srbije. Takva interpretacija proizilazi iz diskursa vekovne patnje pod Turcima koji pak proizilazi iz diskursa nacije, i zato su neprijatelji svi oni koji se percipiraju kao pomagači „vrhovnog“ neprijatelja srpskog naroda. Oni su kao i Turci, vinovnici patnje srpskog naroda. Poziciju diskursa pojedinca u odnosu na navedeni diskurs patnje ilustruje podatak da u sadržajima udžbenika koji se odnose na temu našeg rada nema aktera sa ličnim imenima i prezimenima, već se oni imenuju nacionalnom pripadnošću. Svakodnevni život i komunikacija, pojedinci sa imenom i prezimenom, njihovi međusobni odnosi u senci su te vekovne patnje te su kao manje značajni isključeni iz sadržaja koje mladi naraštaji treba da usvoje. Sadržaji nose poruku: Stara Srbija i srpsko stanovništvo mora biti oslobođeno i uključeno u državu Srbiju kojoj pripada. Iz navedenih sadržaja zapažamo dva argumenta u prilog opravdanosti ratovanja za Staru Srbiju kojom „gospodare Arbanasi i Turci“. Dakle, ratom će biti: 1. oslobođeno stanovništvo koje pati i 2. oslobođeno jezgro srpske državnosti. Ovakva predstava utemeljena na navedenim argumentima, i potkrepljena emocionalno anagažujućim primerima, uz jasnu poruku o njenoj relevantnosti za mlade čitaoce - odnosno po budućnost sveg srpskog naroda, trebalo je da učenike podstakne na patriotizam zasnovan na junaštvu i ratničkom raspoloženju.

Marionete velikih sila (1918-1940)

Osnivanjem Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca 1918. godine jedinstvene državne granice obuhvatile su više školskih sistema nejednakih karakteristika koji su ujednačeni tek 1929. godine. I područje udžbeničke literature delilo je sudbinu opšte neuređenosti obrazovne politike nove države. U ovom periodu svaki udžbenik je takođe trebalo da dobije preporuku Glavnog prosvetnog saveta i odobrenje Ministarstva pre nego što dođe u ruke učenika. Postupak odobravanja udžbenika i recenziranje više nisu, međutim, bili transparentni, a na tržištu je zavladao šarenilo udžbeničke literature, te je teško utvrditi koji su udžbenici zaista i upotrebljavani u nastavi (što otežava formiranje uzorka za proučavanje kao što je naše). Rekonstrukciju znanja koja su učenici sticali dodatno otežava i činjenica da su u školama korišćene različite kombinacije udžbenika. Ipak, neki udžbenici doživeli su više izdanja, te možemo smatrati da su korišćeni kontinuirano bar nekoliko godina i da ih je u rukama imao veći broj učenika.

Relaciji „mi-drugi“ autori udžbenika pristupali su sa različitih nivoa opštosti. Na primer, u udžbeniku istorije za srednju školu autora Đorđa Lazarevića koji je štampan u 13 izdanja, razmatrana su pitanja relacija između Srba, Hrvata i Slovenaca kao jednog naroda i velikih sila Austro-Ugarske, Turske i Rusije, dok se ostali narodi – izuzev Bugara – ni ne pominju (Lazarević, 1940). Sličan pristup ovoj tematici zapaža se i u udžbeniku za osnovnu školu autora Dušana Price. On uopštene odnose „mi-drugi“ prezentuje isključivo u okvirima relacije „prijatelj-neprijatelj“ uz izrazito polarizovanje: prijatelji su samo bratski (jugoslovenski) narodi, a neprijatelji su svi ostali (Prica, 1935).

Većina autora je relacije „mi-drugi“ predstavljala kao znatno kompleksnije obuhvatajući i srpsko-albanske odnose. Predstava o Albancima je nešto jasnija u odnosu na udžbenike prethodnog perioda. Na stranicama udžbenika štampanih između dva rata nalaze se informacije o geografskim karakteristikama Arbanije (Albanije), o Arbanasima kao starosedeoćima Balkanskog poluostrva, objašnjen je albanski običaj „besa“ i prikazan stav albanske majke prema junaštvu.

Udžbenicima istorije i zemljopisa učenici su informisani da su Arbanasi potomci neromanizovanih Ilira koji su se pred slovenskim osvajačima Balkanskog poluostrva povukli u planine, i da od 1912. godine oni imaju svoju državu koja zauzima područje reka Drim i Crni Drim. Autor udžbenika za zemljopis u srednjim školama Arbanase predstavlja kao „najneobrazovaniji narod na Balkanskom poluostrvu, i u čitavoj Evropi“, kao „neobično hrabre, ali vrlo surove“, poznate kao „stočare, pečalbare i pljačkaše“ (Radojević, 1923, 11)

U čitanci za četvrti razred osnovne škole autora Miloša Matovića nalaze se i dva teksta koji ilustruju složenost srpsko-albanskih odnosa. U prvom tekstu koji je informativnog karaktera, predstavljene su granice Kraljevine Jugoslavije. U drugom tekstu, literarnog karaktera, data je ilustracija srpsko-albanskih odnosa. U prvom tekstu učenici su čitajući o granicama Kraljevine, informisani da su mnoga plemena severne Arbanije u područjima oko Skadra, Prizrena, Đakovice, oko Crnog Drima do Ohridskog

jezera, mešovita – srpsko-arbanaška. „Otuda su se u mnogim tamošnjim porodicama održali srpski običaji: slava i pobratimstvo” (Matović, 1938, 230). Navedeni podatak svedoči o mogućem suživotu Srba i Arbanasa, ali se ta tema ne razrađuje. Drugi tekst – priča pod naslovom Četnik Lazar i njegova majka baca negativno svetlo na ovu pozitivnu mogućnost. U uvodu priče objašnjen je albanski običaj „besa”, a u nastavku situacija kršenja „bese” zarad izdaje Srba od Arbanasa. Poruka koja odavde proizlazi jeste da je neprijateljstvo Arbanasa prema Srbima iznad ovog za njih gotovo svetog običaja, a Arbanasi su prikazani kao karakterno slabi i prevrtljivi (isto, 210). Ukoliko uporedimo dva navedena teksta s obzirom na njihove didaktičke karakteristike, zapažamo da se podaci o mešovitim srpsko-albanskim plemenima navode u okviru opširnije teme zasićene nizom sličnih podataka, te zato čitaocu mogu lako da promaknu, što znatno umanjuje njihov značaj. Taj značaj je dodatno umanjen jer navedeni podaci nisu naglašeni kao značajni. Sa druge strane, neprijateljstvo se predstavlja narativno uz izraziti emocionalni naboj koji je potkrepljen objašnjenjem značenja albanskog običaja i njegovog kršenja, junaštva i majčinske ljubavi.

Iste godine, 1938, kada je objavljena čitanka u kojoj se nalazi prethodno prikazana priča, štampano je dvanaesto izdanje čitanke Milorada Vujanca za isti razred. „Čovek ako je gdekad i strašan, opet je čovek. Pa zbog čega se ljudi biju!? A u svakoj svetoj knjizi piše zapovest Božja – Ljubite jedan drugog kao što ja vas ljubim“ – poruka je jednog teksta ove čitanke koja bi se mogla shvatiti i kao poruka čitanke u u celini. Upoznajući se sadržajima ove knjige učenik se suočava sa složenošću međuljudskih odnosa i sa različitim etičkim dilemama koje nadilaze tematiku nacionalnog koja je zasnovana na slavnoj prošlosti i patnji. Vekovni neprijatelj srpskog naroda jeste turska vlast, ali to ne znači da je svaki Turčin neprijatelj i loš – u čitanci se nalazi nekoliko primera humanog i etičkog i herojskog postupanja turskih aga i begova. To je kontekst u koji je uključena i priča Marka Miljanova pod naslovom „Arnautka“. U izrazito pozitivnom svetlu u priči je predstavljen odnos prema hrabrosti, junaštvu i patriotizmu majke u jednom arnautskom plemenu (Vujanac, 1938, 61). Ova priča jedan je od retkih otvorenih prozora u život i vrednosni sistem albanskog stanovništva pod turskom vlašću na stranicama srpskih udžbenika. Majka odbija da primi natrag u kuću sina kojeg smatra kukavicom i izdajnikom svojih saboraca u borbi protiv Turaka, i spremna je da ga pošalje na smrt nu presudu zbog toga. U diskursu nacije ovo je čin koji bi bio visoko vrednovan, takođe, on je i primer postojanja vrednosnog sistema među stanovništvom zabačene turske oblasti koje naseljava stanovništvo, kako se to može videti iz sadržaja prethodno prikazanih udžbenika nije povezivano ikakvim etičkim stavovima.

Srpsko-albanski odnosi prisutni su u udžbenicima i u okviru tema o Prvom balkanskom ratu. U udžbenicima istorije učenici su informisani da je rat vođen za definitivno oslobođenje balkanskih naroda od turske vlasti, da je oslobođena teritorija Stare Srbije – „osvećeno Kosovo”, da je srpska vojska izašla na Jadransko more oslobodivši deo albanske teritorije od turske vlasti, te da je rat okončan u Londonu gde je Srbija bila primorana da odstupi sa albanske teritorije i da je proglašena nezavisna država Albanija.

Objašnjavajući neposredni povod rata autori udžbenika ističu zločine koje su Arbanasi činili nad srpskim stanovništvom u Staroj Srbiji. Za razliku od udžbenika u prethodnom periodu u kojima su Arbanasi prikazani kao saradnici turske vlasti, u ovom se periodu prikazuju i kao saradnici Austro-Ugarske. Ilić ih tako predstavlja kao austrougarske marionete (Ilić, 1925, 1928, 105), a Milošević i kao turske, i kao austrougarske. Uz austrougarsku pomoć Arnauti su podigli ustanak protiv turske vlasti koji je rezultirao „velikim pravima”. Ista prava u turskoj državi zahtevali su Srbi i Bugari, moleći Rusiju da im pomogne (Milošević, 1939, 61). Objasnjavajući događaje i odluke pojedinih država terminologijom koja se odnosi na postupke pojedinca (kaže se na primer: Austro-Ugarska „nije bila iskrena“), autori pokušavaju da složenost međunarodnih odnosa približe desetogodišnjem čitaocu. Takvim je pristupom, međutim, suviše uprošćena složenost tih odnosa, a priprema se i pogodno tlo za razvoj stereotipa o drugim narodima, i za shvatanje rata kao prirodne posledice međunarodnog neslaganja.

Tok Prvog balkanskog rata objašnjen je slično u većini udžbenika za osnovne i srednje škole – uz malo podataka i mnoštvom fraza kojima se glorifikuju uspesi srpske vojske. Tipičan primer nalazi se u udžbeniku za istoriju za srednju školu. Srpska vojska je „pokazala prava čuda od hrabrosti, izdržljivosti i junaštva”. Jedno „odeljenje srpske vojske prodrlo je u borbi s Arnautima, na Jadransko more i zauzelo Leš i Drač. U isto doba su Crnogorci prodrli do Skadra i opseli ga“ (Stanojević, 1934, 144). Kako i zašto je srpska vojska krenula u pravcu Jadranskog mora, učenicima se ne objašnjava. Odgovor uključen je u sadržaje udžbenika koji su štampani u decenijama nakon Drugog svetskog rata i o tome će biti više reči u daljem tekstu. Napomenimo na ovom mestu, da je iz udžbenika istorije koji su devedestih godina priređivani za škole u Srbiji pomenuta tematika bila ponovo isključena (Stojanović, 2010).

Zanimljiv momenat iz istorije Prvog balkanskog rata nalazi se u Miloševićevom udžbeniku za osnovnu školu iz 1939. godine. Pod naslovom „Osvećenje Kosova“ učenicima je objašnjeno značenja koje taj događaj ima za Srbe, objašnjeno je i značenje koje je taj događaj mogao imati za Albance na Kosovu. Kada je srpska vojska ušla u Prizren „Kralj Petar je prvo otišao u crkvu Sv. Spasa iz Dušanovog doba da zahvali na pobedi“. Sutradan je kralj prisustvovao službi u katoličko-arnautskoj crkvi. „Time je želeo da uveri Arnaute da njegova vojska nije došla da druge narode porobi, nego da uvede slobodu, pravdu i red“ (Milošević, 1939, 63).

Nezavisnost Albanije, kao jedan od rezultata mirovnih pregovora u Londonu, tumačena je na sličan način u više udžbenika međuratnog perioda. Albanska država formirana je na inicijativu Austro-Ugarske i Italije kako bi se onemogućilo jačanje Srbije njenim izlaskom na more i spajanjem granica sa Crnom Gorom. Autori ca žaljenjem konstatuju kako je Srbija morala predati „osvojene teritorije“ koje je trebalo da joj pripadnu. Takvim argumentima zaobilazi se i ignoriše decenijama proklamovano pravo nacije na državu u slučaju drugog, dok se u sopstvenom slučaju istrajno insistiralo na tom pravu.

U razdoblju između dva svetska rata predstave koje su učenici mogli da steknu o Albancima na osnovu udžbeničkih sadržaja kretale su se od izrazito negativne, preko

neodređene, do potpunog odsustva informacija o ovoj temi. Negativna predstava o Albancima gradi se na interpretacijama uticaja koje velike sile – negativci – imaju na njih. Albanci su povodljivi, moguće ih je nagovoriti na svirepe postupke, pa i na kršenje sopstvene tradicije kao što je besa. Ipak, u ovom periodu javljaju se i retke naznake o suživotu u Staroj Srbiji. Kao i u prethodnom periodu, dominantna predstava o Albancima i o srpsko-albanskim odnosima je stereotipna i negativna. Međutim, zaokret u državnoj politici Jugoslavije od nacionalnog ka socijalističkom diskursu nakon Drugog svetskog rata, dovodi do zaokreta i u tumačenju prethodno prikazane tematike.

Sinovi orlove zemlje (1944-1948)

Nakon Drugog svetskog rata u Jugoslaviji dolazi do korenitih društvenih preokreta što se odražava i na nastavne sadržaje. Novi nastavni planovi i programi svih školskih institucija zasnivaju se na „tekovinama marksizma, socijalizma, naše revolucije i najnovijih tekovina nauka; idejno-političkom vaspitanju mladih poklonjena je velika pažnja, a SKOJ, omladinska i pionirska organizacija u tome imaju vrlo veliku ulogu“ (Potkonjak, 1980, 44).

„Sin orlove zemlje“ naslov je priče Branka Ćopića koja se nalazila u Čitanci za četvrti razred osnovne škole štampane 1946. godine. Kroz priču o junaštvu malog Albanca, Ahmeta, Ćopić predstavlja legendu o poreklu Albanaca i o njihovom drugom nazivu – Šiptar, o značaju Skender-bega, o značenju karakternih osobina hrabrosti, patriotizma i prijateljstva (Teodosić i Đurić, 1946). Primer svesnog Ahmetovog samožrtvovanja za domovinu sličan je primerima dece heroja iz Drugog svetskog rata u Jugoslaviji. No, ova izrazito pozitivna predstava o albanskom narodu data u Ćopićevoj priči nije usamljeni primer u sadržajima posleratnih udžbenika. Kratko razdoblje jugoslovensko-albanskog prijateljstva na političkom planu odrazilo se i na sadržaje udžbenika.

Učenicima osnovne škole na stranicama čitanki i zemljopisa predstavljani su primeri bratstva i jedinstvo Srba, Crnogoraca i Šiptara na Kosovu. Zapažamo da je u tekstovima koje učenici čitaju naglašavanje nacionalne pripadnosti i veroispovesti junaka u funkciji isticanja bratske sloge tri naroda na Kosovu i Metohiji kao tekovine zajedničke borbe u Drugom svetskom ratu i prihvatanja principa nove politike. Učenicima su predstavljena junaštva iz Drugog svetskog rata, zajednički naponi uloženi u obnovu porušenog i u izgradnju zajedničke budućnosti u kojoj su prevaziđene verske i nacionalne podele.

Pozitivna slika potkrepljena je informacijama o albanskom narodu i objašnjenjima konfliktne prošlosti u srpsko-albanskim odnosima. U udžbeniku za zemljopis u trećem razredu osnovne škole konfliktna prošlost izdvojena je kao posebna tema pod naslovom Kosovo i Metohija u prošlosti. „Narodi Kosova i Metohije – Šiptari, Srbi i Crnogorci – živeli su u prošlosti stalno u zavadi“ (Teodosić, Bajalica i Stanojević, 1947, 126). Ali, afirmaciji bratstva i jedinstva na Kosovu i Metohiji doprinela je, prema tumačenju autora udžbenika, zajednička borba za slobodu tokom Drugog svetskog rata, koja je i ozvaničena odlukom narodne skupštine od 9. jula 1945. godine u Prizrenu. Konfliktna

prošlost je učenicima predstavljena u pet rečenica, dok je borba protiv okupatora u Drugom svetskom ratu data u devet rečenica, i ilustrovana fotografijom na kojoj je prikazan „šiptarski partizanski odred u trenucima odmora“ (isto, 127). Nije, međutim, najjasnija didaktička funkcija te fotografije. Tema teksta jesu srpsko-albanski odnosi, pa je za očekivati da oni budu tema ilustracije. Fotografija prikazuje trenutke odmora albanskog odreda, te je nejasno kako ta scena ilustruje srpsko-albanske odnose.

U navedenom udžbeniku, predstavljene su i karakteristike reljefa i političko-pravni položaj Kosova i Metohije. Autori učenika informišu da se ova pokrajina graniči sa Narodnom republikom Albanijom objašnjavajući ukratko i uopšteno karakter jugoslovensko-albanskih odnosa koji su definisani kao prijateljski tokom Drugog svetskog rata (isto, 128).

Potpuni zaokret u jugoslovenskoj državnoj politici nakon Drugog svetskog rata od nacionalnog ka socijalističkom diskursu suočio je obrazovnu praksu sa nedostatkom udžbenika, te su kao prelazno rešenje korišćeni ruski udžbenici. Za nastavu istorije u srednjim školama priređen je 1949. godine prevod ruskog udžbenika autora Galkina. Udžbenik se bavi svetskom istorijom u okviru koje se kao jedan od značajnih događaja izdvaja i Prvi balkanski rat. Rat je sagledan iz perspektive velikih sila i protumačen kao njihov sukob iznet na plećima malih naroda na Balkanu. I ovaj autor izlazi Srbije na Jadransko more, kao i autori prethodnog perioda, tumači jedino kao okolnost koja nije odgovarala Austro-Ugarskoj, a albanska država jeste rezultat te okolnosti. U udžbeniku je dat i odgovor na pitanje zašto je Srbija prepustila osvojene teritorije Albaniji: zato što se Rusija nije pripremila na rat „i još nije bila kadra da zaštitu Srbiju“. Prvi balkanski rat bio je uvod u Prvi svetski rat, konstatuje ovaj autor (Galkin, 1949, 102).

Sadržaji udžbenika u prvim posleratnim godinama fokusirani su na bratstvo i jedinstvo naroda i narodnosti Jugoslavije, na isticanje njihove pravne jednakosti i razvoj opšte pozitivne predstave o albanskom narodu. U tom smislu su sinhronizovani sadržaji čitanki i zemljopisa. Odgovornost za konfliktnu prošlost u srpsko-albanskim odnosima, prema autorima udžbenika i u ovom periodu, pre svega je na velikim silama – Austrougarskoj i Turskoj.

Država Albanija je pasivni sused – pedesete godine dvadesetog veka

U godinama nakon rezolucije Informbiroa, udžbenici za zemljopis i istoriju sadrže informacije o Albaniji kao susednoj državi i o njenim stanovnicima, o njihovoj istoriji i o srpsko-albanskim odnosima u prošlosti. Albanci se u udžbenicima i u ovoj deceniji pojavljuju kao stanovnici susedne države i kao sunarodnici, Šiptari – narodnost u Jugoslaviji.

Učenici trećeg razreda osnovne škole u udžbeniku za zemljopis čitali su u okviru teme Autonomna oblast Kosovo i Metohija da su Šiptari „narod koji se borio za slobodu zajedno sa Srbima i Crnogorcima“ (Đergović i Živković, 1952, 60). U sedam rečenica koliko obuhvata ova tema izrazi koji ukazuju na jedinstvo, slogu i bratstvo ponavljaju se pet puta. Ukratko je predstavljena i Albanija kao jugoslovenski sused u zemljopisu

za četvrti razred. Uz osnovne podatke navodi se i da su „Naša Partija i naš Vrhovni štab pomogli albanskom narodu da organizuje partizanske odrede radi borbe protiv fašista. Posle rata, naša država pružila je albanskom narodu pomoć pri izgradnji zemlje“ (Vasiljević 1957, 78).

Udžbenik istorije za sedmi razred osnovne škole i treći razred gimnazije pored podatka o Arbanasima kao starosedeocima sadrži podatak o Arbanasima kao stanovnicima predgrađa srpskih srednjovekovnih gradova i odgovor na pitanje koje do tada nije u udžbenicima otvarano: kako su se Albanci doselili na Kosovo. Godine 1690. Srbi su se iseljavali iz Metohije, Prizrena, Peći, Đakovice, Plava, Bijelog Polja, Vučitrna, gornjeg toka Južne Morave i sa Kosova Polja na teritoriju Habsburške monarhije iz straha od turske odmazde. Poziv turskog starešine da se vrate, Srbi nisu prihvatili i on je „ove krajeve naselio Arbanasima, koji su se spustili sa planina Albanije“ (Rajičić, Prljević i Solarić 1954, 141).

Autori obrazlažu i posledice boja na Kosovu, kao i razmere značenja koje je predanje o ovom boju imalo za Srbe – „činjenica da su kosovski junaci više voleli da izginu viteški na bojnopolju nego da se pokore nadmoćnijem neprijatelju, održavala je borbeni duh u našem narodu za sve vreme robovanja pod Turcima. Naši stari su čuvali predanje o kosovskoj bitci, predavali ga s kolena na koleno, isticali primere Lazara i Miloša i zavetovali mlađe naraštaje da stresu neprijateljski jaram i osвете Kosovo“ (isto, 68).

U udžbeniku istorije za osmi razred osnovne škole i četvrti razred srednje škole tema u okviru koje su učenici mogli da steknu izvesnu predstavu o srpsko-albanskim odnosima jeste Prvi balkanski rat. Za razliku od udžbenika u prethodnim periodima u kojima je ovaj rat predstavljan kao oslobodilački, u ovom udžbeniku rat dobija još jednu dimenziju – to je bio i osvajački rat koji su vodile nacionalne buržoazije (Solarić, 1952, 90). Objašnjavajući uzroke rata autor udžbenika akcentuje ulogu buržoazije i detaljno je objašnjava uz obrazloženje i uloga ostalih aktera – velikih sila i naroda. U odnosu na lekcije o Prvom balkanskom ratu u udžbenicima iz prethodnih perioda, pristup ovog autora u didaktičkom smislu predstavlja izvestan pomak. Udžbenik učeniku predstavlja različite perspektive unutar kojih se rat mogao tumačiti, eksplicirani su uzroci i posledice pojedinih postupaka, kao i odnosi različitih aktera. Jasna je i namera autora da doprinese izgradnji negativnog stava učenika prema buržoaziji, te u tom smislu ne ostaje prostora za učenikovo slobodno kritičko promišljanje.

Tok rata je, međutim, u istom udžbeniku prikazan slično kao i u udžbenicima prethodnih perioda – kao sukob dobra i zla. Na strani zla nalazile su se Turska, Italija i Austro-Ugarska, na drugoj strani je Balkanski savez, dok se učešće Albanaca u ratu ne pominje. Izlazak srpske vojske na Jadransko more preko albanske teritorije navodi se sažeto i informativno bez odrednice koja bi ukazala da li je reč o osvajačkom ili o oslobodilačkom karakteru tog pohoda – „odred srpske vojske posle oslobođenja Kosova otišao je preko Albanije i kod Drača izbio na Jadransko more. Na tom delu bojišta pobedili su Srbi turske ratne jedinice i zauzeli Lješ i San Đovani“ (isto, 92). Nezavisnost države Albanije, kao jedan od ratnih ishoda, interpretira se slično kao i udžbenicima prethodnih perioda.

Ni u ovom periodu sadržaji udžbenika nisu omogućavali učenicima da steknu potpuniju predstavu o Albancima kao stanovnicima susedne države i sunarodnicima u Jugoslaviji. Otvorena je tema o imperijalističkim težnjama buržoazije, ali nisu komentarisane namere srpske buržoazije u pogledu albanske teritorije. Srpsko-albanske odnose autori udžbenika ne komentarišu. U daljem sledu događaja tokom Prvog balkanskog rata, pominje se Albanija kao teritorija, ali ne i njeno stanovništvo – Albanci. I udžbenici ovog perioda učešće i ulogu Albanaca u Prvom balkanskom ratu ostavljaju nedorečenim, a stav prema susedima koji su zastupali autori udžbenika mogao bi se okarakterisati kao pozitivan ka neutralnom.

Srpska buržoazija je odgovorna, mi nemamo ništa s tim: šezdesete godine dvadesetog veka

Od 1957. godine u nastavi osnovnih i srednjih škola prisutni su već isključivo udžbenici Zavoda za izdavanje udžbenika. Udžbenici istorije i geografije preštampani su uz prerade više puta i jedan autor je sa svojim udžbenikom mogao biti prisutan u školskim učionicama duže od decenije i po. Šezdesetih godina u udžbenicima se, pored navođenja podataka koji su prisutni i u prethodnim periodima, detaljnije razmatra Prvi balkanski rat i rezolucija Informbiroa. U udžbenicima geografije nalaze se i podaci o prirodno-geografskim, privrednim i ekonomskim karakteristikama područja koje naseljava albansko stanovništvo.

Udžbenik geografije informiše, između ostalog, da je Albanija uglavnom poljoprivredna zemlja i da je jedna od najnerazvijenijih u Evropi. „Zaostalost se tumači istorijskim uzrocima. Dugo vremena Albanija je bila pod turskom okupacijom, a docnije je pala pod uticaj velikih sila. Posle drugog svetskog rata Albanija nastavlja svoju politiku izolovanja od suseda i čak od većine socijalističkih zemalja uključujući i SSSR“ (Rajičić i Đurić 1964, 66). Autori u nastavku ukazuju i na moguće pravce razvoja albanske privrede.

U udžbenicima istorije nalazi se podatak o pokušaju uspostavljanja saradnje balkanskih naroda u borbi protiv turske vlasti koju je inicirao knez Mihailo Obrenović. On je angažovao Iliju Garašanina da pomogne pripreme ustanaka u Crnoj Gori, Bosni i Hercegovini i Albaniji. Autori udžbenika, međutim, ne razmatraju dalju sudbinu ovog pokušaja saradnje (Grubač, 1963, 152; Grubač i Smiljević, 1964, 26).

Od šezdesetih godina sadržaji udžbenika podučavaju i da srpska i bugarska buržoazija nisu priznavale pravo na nacionalnu slobodu albanskom i makedonskom narodu. Učenici se, međutim informišu i da je u Srbiji postojala jaka struja protiv „imperijalizma buržoazije“ koja se razvijala unutar socijaldemokratske partije. Ističe se da je ova partija bila „dobro organizovana i brojno prilično snažna“ i da se zalagala za saradnju socijalista na Balkanu (Grubač, 1963, 177). Od šezdesetih godina u udžbenicima istorije redovno su citirani i odlomci iz dela Dimitrija Tucovića o Srbiji i Albaniji.

U udžbeniku istorije za četvrti razred srednje škole koji je štampan 1966. godine opširno se razmatra i rezolucija Informbiroa, objašnjavaju se i opravdavaju postupci

Komunističke partije Jugoslavije (KPJ). Kao posebna tema izdvojena su pitanja međunarodnih relacija Jugoslavije sa pojedinim državama u kojima istaknuto mesto kao protivnik Jugoslavije ima Albanija koja, uz Kinu, prednjači u „negativnoj kampanji“ protiv Jugoslavije (Knežević i Smiljević, 1966).

Podaci koji su u udžbenike uneti šezdesetih godina, kao reprezentativni za tematiku o Albancima i srpsko-albanskim odnosima izmenjeni su u odnosu na prethodne periode, posebno u okviru tematike Prvog balkanskog rata – izvesni segmenti ove teme su objašnjeni potpunije, dok su neki uopštavani. Sve znanje trebalo je da bude u funkciji usvajanja komunističkog pogleda na svet čiju suprotnost predstavlja buržoaski. Informacije da su Albanci bili aktivni učesnici događaja uoči i tokom Balkanskih ratova trebalo je da posluže, pre svega, kao elementi u dokazivanju nadnacionalnog i antiburžoaskog karaktera sistema vrednosti koji učenici treba da usvoje. Sa istim ciljem učenicima se prezentuje i Tucovićevo stanovište. Razvijanju izrazito osuđujućeg odnosa prema osvajačkim težnjama srpske buržoazije trebalo je da doprinesu i mestimične, ali ne nebitne, nepreciznosti jezika udžbenika. Dok se u prethodnim periodima u udžbenicima navode konkretni toponimi na albanskim teritorijama u koja je ušla srpska vojska, sada autori uopštavaju taj podatak navodeći da je težnja srpske buržoazije bila da „osvoji ovu zemlju i iziđe na more“ (Knežević i Smiljević, 1964, 25). Ova tendencija će u narednoj deceniji biti još izraženija.

U udžbenicima šezdesetih godina, u okviru tematike našeg rada, nema pripovedačkog tona izlaganja, a pokušaji emocionalnog angažovanja učenika usmereni su na divljenje i strahopoštovanje prema potezima i aktivnostima KPJ. Istorijska empatija prema Albancima kao stanovnicima Jugoslaviji susedne države Albanije, koju je „ugrožavala“ srpska buržoazija, koja bi se eventualno probudila u učeniku čitanjem lekcija o Prvom balkanskom ratu, izgubila bi usvajanjem znanja o događajima koji su povezani sa Rezolucijom Informbiroa Albanija kao susedna država na strani SSSR-a, predstavljena je kao jedan od glavnih protivnika Jugoslavije. Korice udžbenika istorije, na kraju svog osnovnog ili srednjeg školovanja, učenik bi ipak sklopio sa negativnim stavom prema Albaniji i njenim stanovnicima kao susednoj državi Jugoslavije.

Otkrivanje prošlosti i razotkrivanje sadašnjosti – sedamdesete i osamdesete godine dvadesetog veka

Predstava o Albancima i o srpsko-albanskim odnosima proširena je sedamdesetih godina u udžbenicima istorije za sedmi razred osnovne škole i u udžbeniku za treći razred srednjih škola temama o nacionalnom preporodu Albanaca i o njihovom učešću u Narodnooslobodilačkom ratu.

Predstava o Prvom balkanskom ratu koja je kreirana u udžbenicima šezdesetih godina, u ovom je periodu donekle modifikovana u udžbeniku za sedmi razred osnovne škole autora Milićevića i Dragutinovića. Našu pažnju zavređuju dva momenta. Prvo, gledište Dimitrija Tucovića na probleme otvorene ovim ratom interpretirano je na sledeći način: Tucović se „zalagao za nezavisnost Albanije i razotkrio planove srpske bur-

žoazije u prvom balkanskom ratu, koja je želela da izađe na Jadransko more i pokori albanski narod“. Drugo, iza lekcije u kojoj se iznosi ova interpretacija autori učeniku postavljaju pet pitanja, od kojih jedno glasi: „Kakav je bio stav srpskih socijalista prema nacionalnom pitanju, a posebno prema aneksiji BiH i okupaciji Albanije od strane srpske vlade?“ (Milićević i Dragutinović, 1979, 1986, 261). Nepreciznost jezika kojim se udžbenik služi dodatno dolazi do izražaja u ovom pitanju kojim joj se daje obrazovni legitimitet. Znanje učenika o „okupaciji Albanije od strane srpske vlade“ autori ubrajaju u ključna jer se na njega odnosi pitanje iza lekcije. Dalje, pitanje je formulirano tako da se od učenika očekuje obrazloženje – argumentovani i složeni odgovor, a ne prosta reprodukcija podataka. I u didaktičkom, i pedagoškom pogledu, navedeno pitanje je stoga problematično.

U udžbeniku za srednju školu koji su priredili Novaković i Perović nalazi se lekcija o albanskom narodnom preporodu koja sadržinski predstavlja značajnu novinu u odnosu na udžbenike iz prethodnih perioda. Stanovništvo Albanije kao teritorije pod turskom vlašću predstavljeno je kao društvo koje ima različite kategorije stanovnika kao i dinamiku buđenja nacionalne svesti i težnje za formiranjem nacionalne države. Albanci iz Albanije zaslužni za nacionalni preporod u toj turskoj oblasti, u ovom udžbeniku su predstavljeni ličnim imenima, prezimenima i fotografijama. Ističe se da je pokret naročito ojačao u godinama 1908-1912. kada se otvaraju albanske škole i pokreću listovi na albanskom jeziku kada se otvoreno iskazuju i težnje ka autonomiji Albanije (Novaković i Perović, 1977). Nedorečenim ipak ostaju srpsko-albanski odnosi. Oni se u okviru ove teme pominju samo dva puta – u objašnjenju razloga osnivanja Prizrenske lige i u navođenju odluke Londonske konferencije. Takođe, ostaje neobjašnjen odnos albanskog stanovništava prema dolasku srpske vojske u Prvom balkanskom ratu. U odlomku iz Tucovićeve knjige koji je dat kao ilustracija iza lekcije, može se pročitati da se stanovništvo pobunilo, ali preciznije objašnjenje o toj pobuni izostaje.

Tekst o albanskom nacionalnom preporodu informativan je, ali nije objašnjen u kontekstu regionalne istorije. U ovom udžbeniku, u zasebnim lekcijama, nalaze se podaci o kontekstu, međutim, uočavanje pomenutih veza je za učenike složen zadatak (Reichenberg & Skjelbred, 2010), zbog čega autor udžbenika treba da ih naglasi i eksplicira. U tekstu nije učeniku ponuđen odgovor o relevantnosti tog znanja za njega: nije jasno zašto je važno znati izložene podatke. Bez svesti o značaju koje za njega ima znanje o navedenoj temi, učenik neće biti motivisan da uloži napor u usvajanje tog znanja. U tom smislu navedeni tekst jeste zanimljiv, ali njegov obrazovni domet ne dopire dalje od učenja napamet.

U istom udžbeniku Prvi balkanski rat predstavljen je na pola stranice, u svega devet rečenica, što je u odnosu udžbenike iz prethodnih perioda, najsazetiji prikaz. Uzroci i tok rata predstavljeni su iz perspektive koja uvažava doprinos svih balkanskih naroda u borbi protiv turske vlasti, pa i Albanaca, što u udžbenicima prethodnog perioda nije bio slučaj. Ulazak srpske vojske na teritoriju Albanije kratko se pominje: „Srpska vojska je (...) proterala Turke iz Makedonije i većeg dela Albanije“ (Novaković i Perović 1977, 168). Prethodno se kratko, bez komentarisanja, navodi podatak da su pretenzije

na albansku teritoriju imale Srbija, Crna Gora i Grčka, ali da su im se u tome suprotstavile Austro-Ugarska i Italija.

U osmom razredu osnovne škole i u četvrtom razredu srednje škole, učenici od kraja sedamdesetih godina informisani su i o učešću albanske narodnosti u NOR-u, a tema o događajima vezanim za Informbiro i u ovom periodu zauzima značajno mesto. Jugoslovenske narodnosti bile su motivisane da učestvuju u NOR-u stanovištem koje je KPJ zastupala prema nacionalnom pitanju, ističe se u ovim udžbenicima. Natkriljene idejom o bratstvu i jedinstvu, sve narodnosti su imale mogućnost da se bore za svoju nacionalnu slobodu tokom Narodnooslobodilačkog rata (Knežević i Smiljević, 1977, 110; Grubač, 1980). U okviru ove teme, nalazi se podnaslov Borba albanske narodnosti u kojoj je dat hronološki prikaz formiranja albanskih partizanskih brigada na teritoriji Jugoslavije. Učenici su informisani takođe i da su odnosi sa albanskom državom destabilizovani nakon rezolucije Informbiroa, da su takvi su i dalje, kao i da je Albanija jedna o država u kojima su vođeni sudski procesi zbog saradnje sa Jugoslavijom; da je Albanija, kao i Bugarska, tražila promenu granica; i da je destalinizacija uspešna u svim socijalističkim zemljama izuzev u Albaniji (Grubač, 1980, 158).

Novi udžbenik istorije za osmi razred priređen je 1982. godine, naslov udžbenika „Istorija za VIII razred“ dopunjen je podnaslovom koji glasi „sa osnovama socijalističkog samoupravljanja“ (Cvetković i Grubač, 1982, 1987). Poslednje četvrto izdanje ovog udžbenika štampano je 1987. godine. Teme značajne za naše istraživačko pitanje obuhvaćene prethodnim udžbenikom prisutne su i dalje, ali prostor koji im je dat značajno je sužen. Na primer izmenjena je struktura teksta o učešću jugoslovenskih narodnosti u NOR-u. U prethodnom udžbeniku učešće svake od narodnosti je pretstavljeno u okviru izdvojenog podnaslova u kojem se navodi ime i narodnosti. U novom udžbeniku, u okviru iste teme, dat je kratak pregled u okviru podnaslova „Narodnosti u NOP“, a tekst je fokusiran na delatnosti KPJ. Podaci koji se odnose na narodnosti nabrajaju se bez objašnjenja, dok se stavovi i aktivnosti KPJ opširno obrazlažu. Događaji koji se odnose na rezoluciju Informbiroa i tada, aktuelne, međunarodne odnose takođe se posmatraju iz perspektive aktivnosti KPJ. Za razliku od prethodnih udžbenika u kojima je interpretiran odnos pojedinih država prema Jugoslaviji, sada se ne navode imena država, izuzev SSSR-a, već se ukratko navodi da su „Socijalističke zemlje prekinule jedna za drugom, ekonomske, kulturne i druge veze sa Jugoslavijom“, što je ozbiljno poremetilo njen privredni život (Cvetković i Grubač, 1985, 135). Sadržaji udžbenika iz istorije za osmi razred koji je štampan 1985. godine fokusirani su u najvećoj meri na delatnost KPJ, dok se odnosi sa drugima (državama, narodima, narodnostima) tumače uopšteno.

Srbi i Albanci u krugu od stotinu godina

Tema „Priatelji i nepriatelji u školskim udžbenicima“ okupila je 2009. godine na konferenciji u Beogradu 26 istraživača udžbenika iz svih delova sveta. Rezultati istraživanja koje su prezentovani kazuju da je ta tematika prisutna u udžbenicima oduvek. Zajednički stav ovih istraživača jeste da je dužnost svih aktera uključenih u kreiranje

udžbenika da se takva tematika dekonstruiše u sadržajima udžbenika (Djurović, Mattes, 2010). Rezultati nedavno sprovedenog komparativnog istraživanja o etničkim stereotipima u aktuelnim srpskim i kosovskim udžbenicima istorije pokazuju da će srpsko-albansko neprijateljstvo biti teško razrešeno, ali da strategije postoje (Tepšić, Nakarada, Vasović, 2014).

Dinamika srpsko-albanskih odnosa na stranicama srpskih udžbenika u vremenskom rasponu od jednog veka mogla bi poslužiti kao dobar odgovor na pitanje „Kako uspostaviti i kako sistematski negovati negativan stav prema susedima“. Čak ni u onim decenijama u kojima su udžbenici nudili više informacija o srpsko-albanskim odnosima i o albanskoj prošlosti, ta znanja nisu mogla biti stvarno u funkciji razumevanja drugog i uspostavljanja valjanijih odnosa. Najvažniji razlog za to je činjenica da su sadržaji prezentovani tako da budu u službi validacije i samopromocije vladajućeg političkog sistema. Na primer, smisao znanja o ulasku srpske vojske u Albaniju za vreme Prvog balkanskog rata najpre je izražen žalom za izgubljenom teritorijom, potom krivicom srpske buržoazije. Iz pedagoške perspektive obrazovni potencijal ove tematike je ogroman – ona je mogla da bude u funkciji boljeg razumevanja događaja, uloge i pozicije svih aktera, da doprinese razvijanju kritičkog mišljenja učenika, kao i razumevanju i unapređivanju susedskih odnosa, itd. Umesto svega toga gotovo pedeset godina ova tematika bila je u funkciji samohvalisanja vladajućeg režima o tome kako je nadržastao naciju. I podaci o formiranju albanskih brigada u NOR-u iznošeni su sa istim namerama. Teme koje nisu bile u interesnoj sferi zvanične politike – koja je u prvim decenijama proučavanog perioda bila zasnovana na nacionalističkom diskursu, a potom na socijalističkom – nisu smatrane dovoljno vrednim za udžbenike. U periodu od jednog veka mogu se na prste jedne ruke nabrojati teme koje se, na primer, odnose na svakodnevni život u Albaniji i u srpsko-albanskim mešovitim oblastima. Osim u kratkom razdoblju u godinama posle Drugog svetskog rata, učenici se kontinuirano informišu o lošim susedskim odnosima u sadašnjosti. Pozitivan stav prema proglašenju nezavisne Albanije u Prvom balkanskom ratu, i nadnacionalna perspektiva koja je promovisana, padali su u senku aktuelnih problematičnih odnosa između dve države. Ti su problemi učenicima prezentovani na kraju osnovnog i na kraju srednjeg obrazovanja što znači da su činili i onaj najsvežiji korpus znanja i stavova koje su se iznosili iz školskih klupa.

Uvid u sadržaje udžbenika pokazuje, na primeru srpsko-albanskih odnosa, da je generacijama akumulirano neznanje o drugom u relaciji „mi-drugi“ i zanemarivanje obrazovanja kritičkog mišljenja, plodno tlo za ukorenjivanje predrasuda i za svaki oblik manipulacije.

Literatura:

BOŽIĆ, I. (1960) *Pregled istorije jugoslovenskih naroda*. Prvi deo. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika NR Srbije.

CVETKOVIĆ, S., GRUBAČ, Đ. i KOVAČEVIĆ, B. (1985, 1986) *Istorija sa osnovama socijalističkog samoupravljanja za osmi razred osnovne škole*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije.

DERGOVIĆ, V. i ŽIVKOVIĆ, V. (1952) *Zemljopis za treći razred osnovne škole*. Beograd: Znanje.

DORĐEVIĆ, P. i BLAGOJEVIĆ, U. (1889) *Srpska čitanka za četvrti razred*. Beograd: Državna štamparija.

ĐUROVIĆ, A. i MATTHES, E. (ed.) (2010). *Freund- und Feinbilder in Schulbüchern*. Bad Heilbrunn: Julius Klinkhardt.

GALKIN, I. (1949) *Istorija novoga veka – prevod s ruskog*, za srednje škole. Beograd: Znanje

GRUBAČ, Đ. (1962, 1980) *Istorija za osmi razred osnovne škole*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.

GRUBAČ, Đ. (1963, 1970) *Istorija za sedmi razred osnovne škole*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.

ILIĆ, A. (2010) *Udžbenici i nacionalno vaspitanje u Srbiji (1878-1918)*. Beograd: Filozofski fakultet.

ILIĆ, D. (1925, 1928) *Narodna istorija Srba, Hrvata i Slovenaca za četvrti razred osnovne škole*. Beograd: Knjižarnica Rajkovića i Čukovića.

IVIĆ, I., PEŠIKAN, A. i ANTIĆ, S. (2012) *Vodič za dobar udžbenik*. Beograd: Klett.

JOVANOVIĆ, J. P. (1923) *Istorija Srba, Hrvata i Slovenaca*, udžbenik za učenike narodnih škola. Ljubljana: Učiteljska tiskarna.

JOVANOVIĆ, V. (2014) *Pregled istorije odnosa Srbije/Jugoslavije i Albanije*. Dostupno na <http://pescanik.net> (Pristupljeno 30.03.2015)

KARIĆ, V. (1883) *Zemljopis za niže razrede srednjih škola*, Knj. 1- Deo 3. Beograd: Štamparija napredne stranke.

KARIĆ, V. (1887) *Zemljopis srpske zemlje i Balkanskog poluostrva za četvrti razred osnovne škole*. Beograd: Kraljevsko državna štamparija.

KNEŽEVIĆ, Đ. i SMILJEVIĆ, B. (1964) *Istorija za treći razred ekonomske škole*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.

KNEŽEVIĆ, Đ. i SMILJEVIĆ, B. (1964, 1977) *Istorija najnovijeg doba za četvrti razred gimnazije*. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.

KNEŽEVIĆ, Đ. i SMILJEVIĆ, B. (1966) *Istorija najnovijeg doba, 20. vek*, za četvrti razred gimnazije. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.

LAZAREVIĆ, Đ. (1940) *Istorija Jugoslovena za srednje i stručne škole*. Beograd: Narodna prosveta.

MATOVIĆ, M. (1939) *Istorija Jugoslovena za treći razred narodnih škola*. Beograd: Knjižarnica Jeremije J. Dželebića.

- MATOVIĆ, M. (1938) Čitanka za četvrti razred narodnih škola u Kraljevini Jugoslaviji, Beograd: Knjižarnica Jeremije J. Dželebića.
- MARKOVIĆ, J. i ĐURIĆ, V. (1964) Geografija Jugoslavije za četvrti razred gimnazije. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.
- MILIĆEVIĆ, J. i DRAGUTINOVIĆ, M. (1979, 1986) Istorija za sedmi razred osnovne škole. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.
- NOVAKOVIĆ, R. i PEROVIĆ, M. (1977) Istorija za treći razred gimnazije društveno-jezičkog smera. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.
- POTKONJAK, N. (1980) Sistem obrazovanja i vaspitanja u Jugoslaviji. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika i nastavna sredstva.
- PRICA, D. (1935) Istorija jugoslovenskog naroda (Srba, Hrvata i Slovenaca) – za četvrti razred osnovne škole. Beograd: Knjižarnica Tome Jovanovića i Vujića.
- PUTNIKOVIĆ, D. i JOVIĆ, M. (1906) Zemljopis Kraljevine Srbije po okruzima i Srpske zemlje za četvrti razred osnovne škole. Knjižara Milana Iv. Živkovića.
- REICHENBERG, M. & SKJELBRED, D. (2010) „Critical thinking“ and causality in history teaching material. In Helgason, P. & Lassig, S. (ed) Opening the Mind or Drawing Boundaries? Göttingen: V&R unipress.
- RADOJEVIĆ, T. (1923) Balkansko poluostrvo (opšti deo) za četvrti razred srednjih škola. Beograd: Geca Kon.
- RAJIČIĆ, M., PRLJEVIĆ, D. i SOLARIĆ, G. (1954) Istorija za sedmi razred osmogodišnje škole i treći razred gimnazije. Beograd: Znanje.
- RAJIČIĆ, M. i ĐURIĆ, V. (1964) Geografija sveta za drugi razred gimnazije. Beograd: Zavod za izdavanje udžbenika.
- SOLARIĆ, G. (1952) Istorija za osmi razred osmogodišnjih škola i četvrti razred gimnazije. Beograd: Znanje.
- STANOJEVIĆ, S. (1934) Istorija Jugoslovena za srednje i stručne škole, treća knjiga. Beograd: Geca Kon.
- STOJANOVIĆ, D. (2010) Ulje na vodi. Beograd: Peščanik.
- TEPŠIĆ, G, NAKARADA, R. i VASOVIĆ, M. (ur.) (2014) Etnički stereotipi i nacionalni mitovi kao prepreke pomirenju u srpsko-albanskim odnosima. Beograd: Fakultet političkih nauka. (u štampi)
- TEODOSIĆ, R. i ĐURIĆ, V. (1946) Čitanka za četvrti razred osnovne škole. Beograd: Prosveta.
- TEODOSIĆ, R., BAJALICA, M., STANOJEVIĆ, M. i VUKOVIĆ, R. (1947) Zemljopis za treći razred osnovne škole. Beograd: Prosveta.
- VASILJEVIĆ, S. (1957) Zemljopis za četvrti razred osmogodišnje škole. Beograd: Nolit.
- VUJANAC, M. (1938) Čitanka za četvrti razred osnovne škole. Beograd: Geca Kon.

Aleksandra Ilić Rajković

Faculty of Philosophy

University of Belgrade

Albanians and Serbian-Albanian Relations in Serbian Textbooks (1878-1989)

Abstract:

The paper represents an attempt to overview the dynamics of the development of ideas about the Albanians and Serbian-Albanian relations in Serbian textbooks since the 1880s to the 1980s. The subjects of analysis were history and geography textbooks for both elementary and high school. Several topics were taken into consideration: Slovenian migrations to Balkans, Stara Srbija, First Balkan war, Second World War and The Resolution of the Communist Information Bureau (Informbiro). The paper shows that the data framed by these topics was insufficient for students to build up clear reflections based on a critique of the presentation of neighbors and to understand the relations between the two countries. The contents of the textbooks were in the function of the ruling political discourse, and the topics which surpassed their areas of interest were not considered valuable. For this reason contents which would enable better understanding of the other side, its contexts and their circumstances, were put aside. The paper thus points to the multiple questions which were elaborated incompletely, or were thematically neglected. This leads to a conclusion that the ignorance about the “other” has been “accumulated” over the generations, which presents itself as the fertile ground for embedded prejudices and all forms of manipulation.

Key words:

Serbian-Albanian relations, Serbs, Albanians, textbooks, history, us-others

Esilda Luku

Fakultet političkih nauka i prava

Univerzitet Aleksander Mojsiju, Drač

Albansko-jugoslovenski odnosi (1945-1948) i njihovo predstavljanje u albanskim udžbenicima za osnovnu i srednju školu

Apstrakt:

U ovom radu proučavaju se ekonomski i politički odnosi između Albanije i Jugoslavije neposredno posle Drugog svetskog rata i njihovo predstavljanje u udžbenicima istorije za osnovnu i srednju školu, putem uporedne analize načina na koje albansko-jugoslovenskim odnosima pristupaju različite historiografske škole. Devetog jula 1946. godine potpisan je *Ugovor o prijateljstvu, saradnji i uzajamnoj pomoći* između albanskog premijera Envera Hodže i ministra spoljnih poslova Jugoslavije Stanoja Simića. Prema tom sporazumu, dve države preduzeće neophodne mere radi očuvanja njihove nezavisnosti i teritorijalnog integriteta u slučaju agresije. One će takođe aktivno saradivati na očuvanju međunarodnog mira i sigurnosti u skladu s principima Ujedinjenih Nacija i učvrstiti svoje prijateljstvo jačanjem ekonomske i kulturne saradnje.

Autori udžbenika opisuju njihove bilateralne odnose kao rezultat političkih namera jugoslovenskih komunističkih čelnika da pretvore Albaniju u sedmu jugoslovensku republiku, čime su nastojali da iskoriste slabost albanske države i spreče eventualno uplitanje neke strane sile, tvrdeći da će je oni diplomatski zastupati. Uključivanje Albanije u jugoslovensku federaciju smatrano je poželjnim i radi rešavanja složenog problema položaja etničkih Albanaca u jugoslovenskoj državi. Tito je zastupao stanovište da je nemoguće priznati Kosovu pravo na samoopredeljenje usled sve snažnije srpske reakcije. Pod jugoslovenskim pritiskom, albansko rukovodstvo se na čelu sa Enverom Hodžom deklariralo protiv ujedinjenja Kosova i Albanije.

Udžbenici istorije jednako iz socijalističkog i postsocijalističkog perioda opisuju pogoršanje bilateralnih odnosa od trenutka kada su albanska delegacija predvođena Enverom Hodžom i sovjetska vlast realizovali kreditni sporazum u Moskvi za razvoj poljoprivrede i industrije. Zbog ove mere jugoslovenska strana optužila je Centralni Komitet Komunističke Partije Albanije za antijugoslovensko ponašanje, stavljajući vladu u Tirani pod pritisak. Samo je informacija o pismima Centralnog Komiteta Sovjetskog Saveza, u kojima se kritikuju jugoslovenski lideri zbog njihove unutrašnje i spoljne politike i skretanja od marksističkih principa, pomoglo albanskoj vladi da izađe na kraj s pritiskom jugoslovenskih revizionista. Ona je jednoglasno usvojila rezoluciju Informbira komunističkih partija, čime su 1948. godine prekinuti jugoslovensko-albanski diplomatski odnosi i označen prelaz ka prosovjetskoj orijentaciji albanske vlade.

Ključne reči:

udžbenici istorije, albansko-jugoslovenski odnosi, ekonomski i politički sporazumi, etnocentri-
zam, politički narativi

Veze između Albanije i Jugoslavije iz ugla udžbenika istorije iz doba komunističkog režima

Osvajivši vlast na kraju Drugog svetskog rata, albanska Komunistička partija uspostavila je čvrstu i brutalnu diktaturu. Komunističke vlasti insistirale su na potpunoj društvenoj poslušnosti, sprovedši državnu kontrolu nad svim vidovima političkog, ekonomskog i društvenog života u Albaniji (Goldman, 1997, 53). Uvevši mnoge restriktivne mere, komunistički lideri su koristili i istoriju u svrhe ideološke promocije i političke legitimacije.

Prema mišljenju istoričara, postoje značajne veze i preplitanja između proučavanja istorije i politike (*Making histories*, 2013). Te veze mogu biti posmatrane na dva, jasno razdvojena načina; prvi se odnosi na sadržaj istorijskog narativa, a drugi ističe perspektivu korišćenu u pisanju istorije. Prema prvom stanovištu, istorija je u suštini predstavljena kao politička istorija i istorija samih političkih događaja kao centralnih tačaka koji opravdavaju objedinjenje drugih događaja. U drugom pristupu, istorija, čini se, privileguje politiku kako bi pružila neke neposredne lekcije posredstvom kojih se mogu transformisati praktične aktivnosti. Ovaj pristup takođe podrazumeva i ponovno pisanje istorije u skladu s vladajućom ideologijom i usmerenjem ka budućnosti. Oba stanovišta proizvode specifične probleme ali, u stvari, konstituišu različite referentne okvire istorijskog narativa (Gurakuqi, 2012, 175).

Ako analiziramo istorijske manipulacije u političke svrhe, što se može naći gotovo svuda u svetu, vidimo da to predstavlja moćno oruđe i političari često nisu voljni da zanemare potencijalne dobiti od određene forme istorijskog revizionizma. Koristi su brojne i uključuju regularan proces proizvodnje lojalnosti među mladim građanstvom, uglavnom kontrolom udžbenika. Manipulisanje istorijom mahom je usmereno ka legitimisanju nekog posebnog režima i opravdavanju odluka iz prošlosti, kao i legitimisanju posebnih mera koje je sprovodio dati režim. Ovakva praksa je poznata u svim zemljama, uključujući i Albaniju (Fischer, 2012, 185).

Upotreba istorije kao propagandnog oruđa nosi sa sobom rizik od zloupotrebe zaradi sticanja političke moći (Egro, 2012, 226). Stoga manipulisanje istorijom donosi ne samo subjektivne i prividne rezultate, već, gore od toga, ono iskrivljuje istorijske istine. Hana Arent (Hannah Arendt) je pisala: „Kada moć napada racionalnu istinu, ona transcendirira tu oblast, i kada se bitka vodi na njenom terenu, ona počinje da fabrikuje činjenice i laže. Mogućnosti da činjenična istina preživi napade vlasti su veoma skromne; toj stvarnosti preči proterivanje sa ovog sveta, ne samo privremeno, već potencijalno zauvek“ (nav. u Gurakuqi, 2012, 177).

Iskrivljavanje istorije u interesu diktatorskog sistema karakterisalo je zvaničnu albansku historiografiju (Mehmeti, 2014, 29). Ona je „svakako bila jedna od najviše ideologizovanih disciplina zbog njene naročite korisnosti za legitimisanje komunističke vladavine“ (Brunnbauer, 2004, 9). Historiografijom su dominirale marksistička metodologija i direktive koje je davao Enver Hodža (Enver Hoxha). Principi marksizma-lenjinizma obeležavaju onovremene istorijske studije. U ulozi jedine prihvaćene metodolo-

gije, Marksova teorija služila je komunističkim vođama da izvrše pritisak na istoričare kako bi „obratili pažnju“ na njene glavne teze. Shodno tome, sasvim je prirodno da je nova historiografija u znatnoj meri odslikavala ideologiju, interese i ciljeve komunističke države (Egro, 2007, 96–97).

Marksističko-lenjinistička doktrina odredila je analizu istorijskih događaja i pojava, uključujući i saradnju između Albanije i Jugoslavije posle Drugog svetskog rata. Njihovi ekonomski i politički odnosi su u udžbenicima istorije predstavljeni u obimu koji se kreće od delova lekcija do čitave lekcije posvećene trom pitanju. Konkretno, tekst „Istorija Albanije za srednju školu“, koji je objavio Institut za studije i školske publikacije u Tirani 1965. godine, analizirao je jugoslovensku politiku prema albanskom režimu u kontekstu Prvog kongresa Albanske komunističke partije iz novembra 1948. godine, u okviru teme naslovljene: „Albanija na putu izgradnje socijalizma“ (*History of Albania*, 1965, 291–297). Zatim, u udžbeniku „Istorija Albanije za srednje škole“, čiji su autori Kristo Frašeri (Kristo Frashëri) i Stefanac Polo (Stefanaq Pollo), koji ima ukupno 80 lekcija, jugoslovensko-albanski odnosi predstavljeni su u okviru teme br. 62, naslovljene „Odbrana albanske nezavisnosti od strane intervencije“ (Frashëri i Polo, 207–210). Ovaj udžbenik, objavljen 1982. godine, napisan je iz perspektive prekida diplomatskih odnosa između dve susedne zemlje.

U udžbenicima je, sasvim u skladu sa sovjetskim kultom ličnosti, primetno glorifikovanje komunističkog vođe Envera Hodže, „koji se principijelno borio protiv intervencije jugoslovenskih revizionista“ (*History of Albania*, 1965, 292). „On je postao ozbiljna prepreka realizaciji Titovih planova u Albaniji. U izuzetno teškim okolnostima i ignorišući jugoslovenske zahteve, delegacija koju su činili E. Hodža i članovi njegove vlade otišla je u Moskvu i tamo zaključila ekonomski sporazum sa Sovjetskim Savezom u julu 1947. godine. Sporazum se sastojao od zajma za razvoj poljoprivrede i industrije koji je Albaniji dodelila sovjetska vlada predvođena J. Staljinom“ (Frashëri i Pollo, 1982, 208–209). U tekstu takođe srećemo i citirane izjave komunističkih lidera, poput: „Ovaj zajam predstavljao je šok za jugoslovenske vođe čiji je cilj bio da pretvore našu zemlju u koloniju“ (Frashëri i Pollo, 1982, 209).

Pored navođenja pojedinih komunističkih vođa, pisci udžbenika su vodili računa i o tome da predstave vladine planove o sprovođenju kontrole nad ekonomskim i društvenim životom u zemlji. Oni su tumačili istorijske podatke pod uticajem holističkog ili utopijskog društvenog inženjeringa. Prema Karlu Popperu (Karl Popper), ovakav pristup nastoji da preoblikuje „čitavo društvo“ na osnovu definisanog plana ili projekta. Njegov cilj je da „zahvati ključne pozicije“ i da proširi „moć države... do njenog postovećenja sa društvom“ (Popper, 2003, 77). Prema tome, svrha tog pristupa je da ispita istorijske sile koje oblikuju budućnost društva. Štaviše, holistički pristup pokušava da obuhvati transformaciju ljudskih bića. Politički problem je organizovati ljudske težnje, kako bi se njihova energija usmerila na odgovarajuće strateške tačke i vodila proces ka željenom razvoju. Stoga, ovaj pristup namerava da izgradi novo društvo. Takav holistički proces je neuskladiv sa pravim naučnim stavom (isto, 79).

Komunističke vlasti nastojale su da uspostave potpunu kontrolu nad ljudskim životima i sprovele mere za razvoj ekonomije i kulture. Ali, u udžbenicima su ovi koraci predstavljeni drugačije: „Planovi za godine 1947-1948. bili su usmereni na jačanje socijalističke ekonomije, fokusirajući se prvenstveno na rudarstvo i lake industrijske grane. U oblasti poljoprivrede, oni su najavljivali povećanje obradivog zemljišta, rast proizvodnje žitarica i hlebnog žita i razvoj novih industrijskih kultura. Takođe, oni su predviđali poboljšano obrazovanje, iskorenjivanje nepismenosti i formiranje stručnjaka“ (*History of Albania*, 1970, 261). Promena imena iz Komunističke u Albansku radničku partiju, koja se dogodila na Prvom kongresu 1948. godine, u udžbenicima je predstavljena kao produžetak ovog jedinstva između države i društva, i odnosila se prevashodno na društvenu partijsku strukturu (*History of Albania*, 1965, 293).

Međutim, zemlja se suočavala sa teškom ekonomskom situacijom, čiji je glavni uzrok bila neefikasna politika koju je sprovodila albanska vlada. Partija je identifikovala unutrašnje i spoljašnje neprijatelje kao glavne uzročnike ove situacije. Udžbenici su naširoko pisali o tome, posebno u odnosu na jugoslovenski uticaj. „Sa ekonomskog gledišta, albansko-jugoslovenski sporazum iz 1946. godine otvorio je vrata ekonomskom potčinjavanju zemlje prilikom izjednačavanja vrednosti albanskog leka sa dinarom, ujednačavanjem cene roba itd. Pod takvim okolnostima, jugoslovenski huligani su sistematski orobili albansko tržište. Ekonomska situacija u zemlji se pogoršala usled inflacije valute i opšteg rasta cena na tržištu izvan državne kontrole“ (Frashëri i Pollo, 1982, 208). Važno je ovde istaći semantički aspekt takvih tvrdnji, jer bi deca već u ranim adolescentskim godinama znala kakav „govor“ da koriste o Jugoslaviji i već u ovoj dobi bila su izložena propagandnim sloganima.

Uz ekonomske poteškoće, vlada se takođe suočavala s političkom nestabilnošću, navodno uzrokovanom „mešanjem anglo-američkih imperijalista i jugoslovenskih revizionista“. Takav pristup dominirao je u udžbenicima: „Pobede koje je naš narod ostvario u prvim godinama oslobođenja bile bi još i veće, da nije bilo uplitanja jugoslovenskih revizionista u unutrašnje poslove partije i naše zemlje, kao i kontinuiranog rata koji su svojim sredstvima razvili imperijalisti“ (*History of Albania*, 1970, 261). U razmatranju učinaka Prvog kongresa Albanske komunističke/radničke partije, navodi se sledeće: „Fokusirajući se na aktivnosti jugoslovenskih revizionista, Kongres ih je smatrao antimarksističkim i antialbanskim. Kongres je takođe osudio aktivnost izdajnika kakvi su Koçi Dzodze (Koçi Hohe) i njegovi saradnici protiv partije i naroda. Prvi kongres Komunističke partije razvio je program uspostavljanja socijalizma, zasnovan na unutrašnjim i spoljašnjim okolnostima u kojima se nalazi naša zemlja“ (Grillo, 1968, 175).

Svaka aktivnost komunističkih lidera na učvršćivanju političke moći legitimizovana je kao primena marksističko-lenjinističkih principa. Komunistička partija koristila je ideologizovanu retoriku zarad eliminisanja političkih protivnika označenih kao neprijatelji i izdajnici naroda, koji su „delovali kao agenti revizionističkih vođa Komunističke partije Jugoslavije“. Primera radi, u udžbenicima je zastupano stanovište da je

Koči Džozde nastojao da spreči našu partiju da postupa na marksističko-lenjinistički način; da uništi prijateljstvo sa Sovjetskim Savezom; da separiše partiju i pretvori je u lenjinističku. Težio je da zbaci marksističko-lenjinističko rukovodstvo i zameni ga revizionistima Titovog tipa, koji bi služili imperijalističkim interesima da se zbaci Moć Naroda i u Albaniji ponovo zavede kapitalizam. Koči Džozde ozbiljno je povredio socijalistički legalitet i počinio brojne prezira dostojne zločine protiv partije i naroda. Zbog toga, dobio je zasluženu kaznu.

(*History of Albania*, 1965, 292)

Očito, spoljnopolitička orijentacija komunističkog rukovodstva korespondirala je sa marksističko-lenjinističkom doktrinom. „Albanska vlada sazvala je potpisivanje Ugovora o prijateljstvu, saradnji i uzajamnoj pomoći između Narodne Republike Albanije i Federativne Narodne Republike Jugoslavije u julu 1946. godine u skladu sa principima proleterskog internacionalizma. Ali, sa jugoslovenske strane, to je iskorišćeno da bi se izvršio pritisak nad Albanijom i kako bi se ona izolovala od drugih socijalističkih zemalja, naročito od Sovjetskog Saveza“ (Frashëri i Pollo, 1982, 208).

U udžbeniku „Istorija Albanije za srednje škole“ objavljenom u Tirani 1965. godine, glavni principi spoljne politike albanske vlade predstavljeni su na sledeći način:

Prvo, razvijanje i stalno jačanje prijateljskih veza, bratske saradnje i međusobne pomoći sa socijalističkim zemljama, u skladu sa načelima marksizma-lenjinizma, zasnovano na principima proleterskog internacionalizma. Drugo, podrška nacionalnom oslobođenju, antiimperijalizmu i antikolonijalnim ratovima porobljenih koje oni vode za slobodu i nacionalnu nezavisnost, kao i borbe radničke klase i narodnih masa protiv ugnjetavača i kapitalističke eksploatacije. Treće, mirna koegzistencija između zemalja sa različitim društveno-političkim uređenjem zasnovana na principima jednakosti, neuplitanja u unutrašnje stvari drugih i uzajamnog poštovanja suvereniteta i nezavisnosti.

(*Istorija Albanije*, 298–299).

Ovaj pasus razotkriva upotrebu koncepta internacionalizma i nacionalizma od komunističke vlasti prema potrebi i u skladu s političkom situacijom. U istom maniru u udžbenicima su opisani i albansko-jugoslovenski odnosi. „Dokle god je Albanija imala dobre odnose sa Jugoslavijom, narod Kosova trebalo je da se oseća srećnim pod novim Titovim režimom. Kada su naši odnosi prekinuti, Tito je bio najveći diktator koji je ugnjetavao našu braću na Kosovu i Jugoslaviji“ (Mehmeti, 2014, 29).

Nacionalistička retorika dominirala je političkim diskursom komunističkih vođa kada bi osetili da je albanski suverenitet ugrožen. Udžbenici ne ostavljaju sumnju oko toga: „Jugoslovenska politička elita činila je sistematske napore da pretvori Albaniju u zemlju zavisnu od Jugoslavije, u najboljem slučaju u jednu njenu federalnu republiku“ (Frashëri i Pollo, 1982, 207). U bliskoj vezi sa ovom retorikom je i reafirmisanje uloge Envera Hodže kao spasitelja nacije. U udžbenicima, Hodža se pojavljuje kao vođa koji

je zaslužan za čvrst otpor planovima za ujedinjenje Albanije i Jugoslavije. Nema sumnje, dakle, Hodža je taj koji je uspeo da odbrani nezavisnost zemlje od jugoslovenskih nastojanja da je potčine.

Kao što je navedeno, zavisnost od ideoloških ograničenja odredilo je metodologiju korišćenu u udžbenicima istorije za osnovnu i srednju školu za vreme komunističkog režima. Principi marksizma-lenjinizma postali su gotovo „univerzalna teorija“ za autore ovih tekstova, što ih je navelo da zanemare historiografske kriterijume. Sledstveno tome, jednostrani pogled na istorijske činjenice i događaje doneo je ne samo odsustvo kritičke perspektive, već je isto tako doveo do netačnih naučnih zaključaka (Shahu, 2008, 401).

Analiza predstavljanja albansko-jugoslovenskih odnosa u udžbenicima istorije u demokratskom režimu

Uspostavljanje demokratije u Albaniji podrazumevalo je i neophodnost ponovnog pisanja udžbenika za osnovnu i srednju školu u skladu sa istorijskim metodom, a kako bi se izbegla politizacija, ideologizacija i jednostran pogled na istorijske događaje i pojave (Kuri i Gjini, 2008, 94). Uklanjanje upitnih teza i dubioznih naučnih tumačenja pokazuje da je istorija proces stalnog obnavljanja (Höflechner, Hoxha i Gurakuqi, 2004, 43). Rekonstrukcija istorije je nepotpuna jer je nemoguće analizirati višedimenzionalne odnose i razjasniti sva značenja (Aron, 2005, 168).

Udžbenici istorije za učenike osmog razreda i srednjoškolce korišćeni posle pada komunističkog režima u Albaniji bili su objedinjeni na nacionalnom nivou, a pisala ih je ista grupa autora koja je sastavljala udžbenike i u vreme jednopartijskog sistema. Oni su albansko-jugoslovenske odnose posle Drugog svetskog rata razmatrali samo u okviru jedne lekcije naslovljene: „Položaj Albanije u međunarodnoj areni“ (Korkuti i dr., 2002, 200–201; Korkuti i dr., 1999, 294). Ovi tekstovi bili su u upotrebi do 2005. godine, kada počinje primena izmenjenih tekstova. Cilj te reforme bio je da se pripreme kvalitetniji udžbenici sa naučne i pedagoške tačke gledišta, usmereni na metod učenja fokusiran na učenika (*student-centered learning*).

Unifikovani i izmenjeni tekstovi predstavili su ekonomsku, društvenu i političku saradnju između dve zemlje u skladu sa naučnim kriterijumima utvrđivanja prikladne količine gradiva za određene istorijske periode (Xhelili, 2001, 30). Tako je, u tekstu „Istorija albanskog naroda: za deveti razred višeg osnovnog obrazovanja“, u izdanju Filare iz 2012. godine, analiza albansko-jugoslovenskih odnosa smeštena u prvi deo teme naslovljen: „Spoljna politika Albanije od 1948. do 1960. godine“ u Poglavlju 12 (Zotaj i Kasmi, 2012, 126). Istorija za srednju školu iz 2010. godine koju su napisali Muzafer Korkuti (Myzafer Korkuti), Petrika Tëndili (Petrika Thëngjilli), Gezmet Špuza (Gazmend Shpuza), Fatmira Rama (Fatmira Rama), Dzeljal Đečovi (Xhelal Gjeçovi) i Ana Lalaj (Ana Lalaj) predstavila je ovo pitanje u trećem delu lekcije br. 17, „Odnosi Albanije sa Sovjetskim Savezom i istočnoevropskim državama“ (2010, 256).

Predstavljanje albansko-jugoslovenskih odnosa u istorijskim udžbenicima posle promene političkog sistema u Albaniji imalo je za cilj sticanje istorijskog znanja, što podrazumeva kritički pristup svim istraživačkim rezultatima u datom periodu (Çaus-hi, 2003, 13). To ne znači uvek povećanje objektivnog znanja u uskom smislu, ali često razvija naše sposobnosti za kritičko mišljenje. Autori tekstova trude se da tumače istorijski materijal na osnovu činjenica i pristupaju istoriji na objektivnan način (Sinani, 1999, 181). Ali, čak i ako je istoričar nepristrasan, on se susreće sa mnoštvom složenih događaja pa njegovo neznanje može biti veće od znanja, i time njegov sud može biti zasnovan na nedovoljnim informacijama. Štaviše, istoričara je gotovo nemoguće osloboditi moralizatorskih sklonosti (Berlin, 2003, 173, 177).

Ove karakteristike su primetne u tekstovima koji analiziraju antizapadnu spoljno-političku orijentaciju Albanije: „Neposredno nakon rata, Albanijom su upravljali komunisti ujedinjeni sa sovjetskim istočnim blokom“ (Thëngjilli, Rama i Duka, 2009, 126).

Što se tiče uspostavljanja diktature, realne opcije za Albaniju da nađe stranu podršku bile su ograničene. Zvanična ideologija režima u kombinaciji sa početkom Hladnog rata, veštačkim preneglašavanjem odnosa Albanije sa Zapadom i pogrešnim tumačenjem opredeljenja velikih sila u pogledu grčkih pretenzija na južnu Albaniju, onemogućili su bilo kakvo savezništvo sa Zapadom. Ali glavni razlog tome bio je što su veliku većinu rukovodstva Albanske komunističke partije činili fanatici, ekstremisti i pro-jugosloveni, koji su ograničili validne političke alternative samo na savezništvo sa Jugoslavijom.

(Meta, Dezhgiu i Lleshi, 2009, 299)

Autori ne uzimaju u obzir saradnju komunističkih partija dveju zemalja za vreme Drugog svetskog rata. Takođe je značajno istaći da je Jugoslavija bila prva država koja je uspostavila diplomatske veze sa Albanijom, i uz Sovjetski Savez pomogla komunističkoj vladi da učestvuje na mirovnoj konferenciji u Parizu 1946. godine. Autori udžbenika idu i korak dalje u reinterpetaciji istorijskih činjenica, i zastupaju stanovište prema kojem je „komunistički vođa Staljin prihvatio privilegovan položaj jugoslovenske države. Sovjetsko rukovodstvo tretiralo je Albansku komunističku partiju kao deo Jugoslovenske komunističke partije“ (Thëngjilli et al, 2009, 127).

Jugoslovenski interesi prema Albaniji su objašnjeni kroz „uzročnu međusobnu vezu, kao sredstvo istorijskog prepoznavanja koje zahteva posedovanje kritičke svesti“ (Bloch, 2003, 197).

Jugoslovensku politiku motivisalo je nekoliko činilaca. Nakon eliminisanja italijanskog uticaja na Albaniju, nastao je vakuum. Albanija je bila slaba, što je predstavljalo rizik da bi neka sila neprijateljska prema Jugoslaviji mogla lako da prevlada u Albaniji i koristi je kao bazu protiv Beograda. Dominacija nad Albanijom ili njeno prisajedinjenje Jugoslaviji imalo je veliki politički značaj. Beograd je

nastojao da reši složen problem Albanaca u Jugoslaviji, što je predstavljalo veliku dilemu za nov jugoslovenski režim. Etnički Albanci jedini su narod koji se oružano suprotstavljao jugoslovenskom komunističkom režimu.

(Meta et al, 2009, 300)

Na ovaj način autori „Istorije albanskog naroda 12“ predstavljaju diplomatske namere Jugoslavije prema Albaniji i odnos prema etničkim Albancima u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji.

Ipak, udžbenici prikazuju kako su bilateralni odnosi ojačani u skladu sa zajedničkom ideološkom linijom posle potpisivanja *Ugovora o prijateljstvu, saradnji i uzajamnoj pomoći* između Albanije i Jugoslavije 9 jula 1946. godine. Prema tom sporazumu, ugovorne strane preduzeće odgovarajuće mere kako bi obezbedile nezavisnost i integritet dveju država i saradivaće u svim međunarodnim akcijama radi promocije mira i sigurnosti među nacijama. Ako bi i jednu od njih napala bilo koja sila, druga bi odmah pružila vojnu pomoć. Takođe, one su se saglasile i da neće ulaziti u savezništvo ili koaliciju usmerenu protiv ugovorne strane. Albanija i Jugoslavija rešavaće svoje međusobne probleme na osnovi iskrenog prijateljstva i unaprediti ekonomske i kulturne veze kroz posebne sporazume (*The Albanian-Yugoslav relations*, 1996, 45-46).

Jezik kojim se opisuju albansko-jugoslovenski odnosi odgovara marksističko-lenjističkoj terminologiji, koja pokazuje autorovo dobro poznavanje ovog razdoblja i „nehotično“ ukazuje na određenu poziciju u ideološkoj sferi (Egro, 2007, 147). Primer za taj stav je pominjanje klasne borbe protiv bivših vlasnika u selu i gradu, intelektualaca i svih onih koji su se protivili komunističkom režimu (Dërguti et al, 2014, 121). Uz to, ideološki diskurs ogleda se i u pristupu upravljanju ekonomskim odnosima kao konstrukciji socijalističke ekonomije. „Po završetku agrarne reforme, komunistička država počela je sa kolektivizacijom smatrajući da male posede treba ukinuti kako bi se izbeglo stvaranje većih kapitalističkih poseda. Početak kolektivizacije bio je u vezi s uspostavljanjem prvih poljoprivrednih dobara 1946. godine. Kolektivizacija je sledila jugoslovenski model, koji je nadoknadu zasnivao više na kolektivnom vlasništvu nego na radu“ (Thëngjilli et al, 2011, 147). Autori idu i dalje i tvrde da je jugoslovenski uticaj na albansku ekonomiju porastao potpisivanjem sporazuma 27. novembra 1946. godine, koji je predviđao koordiniranje ekonomskih planova, carinsku uniju, izjednačenje vrednosti valute i zajedničke poslovne poduhvate (Korkuti, Gjeçovi i Gani, 2008, 158). „Postepeno, albanska ekonomija počela je da se pretvara u tipičnu kolonijalnu ekonomiju. Ekonomski sporazum usmerio je u pravcu koji je bio u službi jugoslovenskog tržišta“ (Thëngjilli et al, 2012, 113).

Autori udžbenika istorije pokušali su da uvažavaju veze između istorijskog sadržaja, što znači predstavljanje datuma, imenâ, istorijskih događaja i veštinu izbora i obrade podataka, pripremajući tako učenike da tumače istorijske događaje (Shehu, 2009, 15). Ovakvu analizu nalazimo u rivalitetu i borbi za političku moć između Koči Džodze i Envera Hodže koji su, svaki na svoj način, bili spremni da prihvate antinacionalne mere u zamenu za jugoslovensku podršku. U jednom udžbeniku pominje se kako je

„Beograd obezbedio neograničenu diskreciju da potčini albanski narod u Jugoslaviji, čak, u nekim slučajevima, u sprezi sa visokim rukovodstvom Albanske komunističke partije. Barski masakr obuhvatio je gotovo 5000 Albanaca ubijenih uz znanje i potpunu nezainteresovanost albanskog rukovodstva i egzekuciju 1000 drugih Kosovara, koji su došli u Albaniju kako bi izbegli progone srpske policije“ (Meta et al, 2009, 300–301). Stoga, „albansko rukovodstvo nije podržavalo pravo kosovskog naroda na samoopredeljenje. Oni su se saglasili sa Titovim objašnjenjem o jačanju srpske reakcije. Štaviše, 1946. godine, kada je jugoslovenski pritisak bio na vrhuncu, Enver Hodža se otvoreno izjasnio protiv ujedinjenja Kosova sa Albanijom“ (Meta et al, 2008, 105).

Potčinjavanje albanske komunističke partije jugoslovenskom rukovodstvu i rizik od narušavanja suvereniteta Albanije opisani su u istorijskom narativu koji gotovo potpuno dominira načinom na koji se predstavljaju albansko-jugoslovenski odnosi. Ali, u okvirima tog narativa, istoričar se susreće sa izazovom da otkrije nove načine na koje će rekonstruisati ne samo društvena i ekonomska iskustva, već i mentalitet i osećanja društvene grupe (Egro, 2007, 127). „Osećajući jugoslovensku pretnju, Enver Hodža pokušao je da se veže direktno za Sovjetski Savez, u želji da obezbedi podršku i ekonomsku pomoć, ali i da učvrsti svoj položaj. Godine 1947, albansko-sovjetski odnosi prošireni su na svim poljima, posebno nakon susreta dvojice komunističkih vođa. Jugoslovensko rukovodstvo to nije srdačno dočekalo. Oni su žurili da sprovedu projekat stvaranja balkanske federacije, gde bi Albanija bila prva država koja bi joj se pridružila“ (Zotaj i Kasmi, 2012, 126).

Saradnja između dve države posle Drugog svetskog rata, uključujući tu i prekid njihovih diplomatskih odnosa i okretanje Albanije Sovjetskom Savezu, tretirani su u skladu sa hronološkim kriterijumom. To znači da autori u vidu imaju princip istorizma koji razvoj ljudskog društva vidi kao hronološki i otelotvoren u konkretnim radnjama. Bez dimenzije vremena i hronologije, istorija kao disciplina bi izgubila svoje osnove. Nije dovoljno poštovati sled događaja, to jest jednostavno posmatrati proces kroz njegov istorijski tok, već je isto tako neophodno otkriti veze između događaja. Dok temporalnost predstavlja preduslov za komplektnost istorijskih činjenica i događaja, ona je isto tako i smeša u kojoj su pojave ustanovljene i mesto u kom su smeštene (Xhelili, 2001, 29).

Stoga, autori udžbenika slede hronološki red istorijskih pojava sa ciljem da iskoriste prethodno stečeno znanje kao osnovu za sticanje novih znanja, što za rezultat ima reinterpretaciju odnosa ovih dveju tesno povezanih država (Kuri i Gjini, 2008, 89). Tako, autori jednog od udžbenika pišu: „U tako opasnim okolnostima po nezavisnost zemlje, albanskoj Komunističkoj partiji pomogao je sastanak Informacionog biroa komunističkih partija u junu 1948. godine, na kom su jugoslovenski rukovodioci označeni kao izdajnici socijalizma. Albanska komunistička partija usvojila je ove zaključke, osudila jugoslovensku politiku prema Albaniji i poništila sve sporazume potpisane sa Jugoslavijom“ (Korkuti et al, 1999, 294). U drugom udžbeniku, događaji su sažeto prikazani na sledeći način: „Diplomatske veze prekinute su krajem 1948. godine. Na taj način, Hodža je uspeo da sačuva svoj položaj vođe Komunističke partije i albanske dr-

žave. Istovremeno, osigurao je nezavisnost Albanije koju je Jugoslavija ugrožavala. Od tada pa nadalje, Albanija je postala sovjetski 'satelit'“ (Dërguti, Boçi i Dushku, 2009, 120).

Predstavljanje albansko-jugoslovenskih odnosa u udžbenicima istorije za osnovno i srednjoškolsko obrazovanje prilagođeno je psihološkim karakteristikama dece školskog uzrasta i njihovom nivou informisanosti. Istorijski koncepti postepeno se usložnjavaju kako se krećemo od jednog do drugog ciklusa. Koristi se koncizan jezik usklađen sa relevantnom istorijskom terminologijom. Nastavna sredstva oslanjaju se na glavne didaktičke zahteve pedagoškog aparata, upotpunjenog uključivanjem oskudnih vizuelnih izvora u opisivanju bilateralnih odnosa koji služe da ilustruju znanje sadržano u tekstu pre negoli kao dodatan izvor informacija. Stoga, istorijska analiza albansko-jugoslovenskih odnosa pomaže studentima da razviju svoje intelektualne veštine kako bi analizirali i kritički interpretirali datu istorijsku pojavu.

Zaključci

Analiza albansko-jugoslovenskih odnosa (1945-1948) predstavljenih u udžbenicima istorije za osnovnu i srednju školu iz doba komunističkog režima i demokratskog sistema otkriva razlike u metodologiji i pedagoškom aparatu.

Najpre, u udžbenicima istorije iz komunističkog doba, veze između dve zemlje su date u skladu sa marksističko-lenjinističkim principima. Ideološka retorika služila je političkim interesima rukovodstva, koje je izmenilo svoje viđenje Jugoslavije u skladu sa unutrašnjom i spoljnopoličkom pozicijom zemlje. Politizacija istorije je, stoga, dovela do iskrivljenja istorijske istine. Nasuprot tome, ekonomska, društvena i politička saradnja između Albanije i Jugoslavije u tekstovima nastalim nakon devedesetih godina prošlog veka, opisana je u skladu sa istorijskim metodom zasnovanim na izboru, analizi i kritičkoj interpretaciji izvora, u cilju zasnivanja objektivnog pristupa bilateralnim odnosima dveju zemalja.

Drugo, pedagoški aparat u komunističkim udžbenicima istorije bio je ograničen na rubriku „Pitanja i zadaci“, sa ciljem prostog memorisanja istorijskih podataka i događaja, ne i njihove analize i tumačenja. Nasuprot tome, u posebnim i izmenjenim tekstovima korišćenim u srednjim i višim školama u Albaniji posle promene političkog sistema, metodološki aparat sastoji se od različitih odeljaka datih u obliku pitanja, shema, tabela i sl., koje kod učenika/studenata treba da razviju interpersonalne veštine i podstaknu kritičko i stvaralačko mišljenje.

Treće, vizuelni izvori korišćeni u istorijskim udžbenicima komunističke ere bili su sredstvo komunističke propagande sa ciljem manipulisanja istorijskom istinom, dok su u posebnim i izmenjenim istorijskim tekstovima iz vremena postkomunizma, nekoliko fotografija na temu albansko-jugoslovenskih odnosa date više u svrhu ilustracije samog teksta negoli kao dodatni izvor informacija.

Pokušaji da se razvije komparativna analiza albansko-jugoslovenskih veza datih u skladu sa različitim metodološkim školama i suprotstavljenim konceptima o značaju

obrazovnog aparatusa, upućuju na potrebu za stalnim prevrednovanjem istorijskih udžbenika.

Literatura:

- ARON, R. (2005). *Opiumi i intelektualëve. (The opium of the intellectuals)*. Tirana: Dituria.
- BERLIN, I. (2003). *Idetë filozofike të shek. XX dhe katër ese mbi lirinë. (Four essays on liberty)*. Tirana: Onufri.
- BLOCH, M. (2003). *Mjeshtëria e historianit. (The historian's craft)*. Tirana: Shtëpia e Librit dhe e Komunikimit.
- BRUNNBAUER, U. (2004). "Introduction. (Re)writing History in Southeast Europe", *(Re)writing History. Historiography in Southeast Europe after Socialism*. Münster.
- ÇAUSHI, I. (2003). *Metodologji e historisë. (The methodology of history)*. Tirana: SHBLU.
- DËRGUTI, M. et al. (2009). *Historia 9: për klasën e 9-të të shkollës 9-vjeçare. (History 9: for the ninth grade of the middle school)*. Tirana: Albas.
- DËRGUTI, M. et al. (2014). *Historia e shqiptarëve 12: për klasën e 12-të të shkollës së mesme. (History of the Albanians 12: the twelfth grade of high school)*. Tirana: Albas.
- EGRO, D. (2007). *Historia dhe ideologjia: Një qasje kritike studimeve osmane në historiografinë moderne shqiptare (nga gjysma e dytë e shek. XIX deri më sot). (History and ideology. A critical approach of the Ottoman studies in modern Albanian historiography (from the second half of the XIX century until today)*. Tirana: Instituti i Historisë.
- EGRO, D. (2012). "Historianët ballkanas si faktorë shtet-formues" ("The Balkan historians as nation-building factors"), *Politika dhe Historia*, Tirana: UET, 217-229.
- FISCHER, B. (2012). "Politizimi i historisë. Rasti i Shqipërisë në Luftën e Dytë Botërore" ("The politicization of history: the case of Albania in World War II"), *Politika dhe Historia*, Tirana: UET, 185-200.
- FRASHËRI, K. i POLLO, S. (1982). *Historia e Shqipërisë: për shkollat e mesme. (History of Albania: for secondary schools)*. Tirana: Shtëpia Botuese e Librit Shkollor.
- GOLDMAN, M. F. (1997). *Revolution and change in Central and Eastern Europe: political, economic and social changes*. New York: M. E. Sharpe.
- GRILLO, Dh. (1968). *Historia e Shqipërisë: për klasën VIII. (History of Albania: for eighth grade)*. Tirana: Shtëpia Botuese e Librit Shkollor.
- GURAKUQI, G. (2012). "Anësia dhe paragjykimi politik në studimin e historisë. Rasti i historiografisë shqiptare nën diktaturë". ("The bias and political prejudice in the study of history: The Case of Albanian historiography under dictatorship"), *Politika dhe Historia*, Tirana: UET, 171-184.
- Historia e Shqipërisë për shkollat e mesme. (History of Albania for secondary schools)*. (1965) Tirana: Instituti i Studimeve and Botimeve Shkollore.
- Historia e Shqipërisë për shkollat e mesme. (History of Albania for secondary schools)*. (1970). Tirana: Shtëpia Botuese e Librit Shkollor.
- HÖFLECHNER, W. et al. (2004). *Hyrje në studimin e historisë. (Introduction to the study of history)*. Shkodra: Phoenix Shkodra.

- KORKUTI, M. et al. (2002). *Historia e popullit shqiptar 8. (History of Albanian people 8)*. Tirana: SHBLSH.
- KORKUTI, M. et al. (1999). *Historia e popullit shqiptar: për klasën e katërt të shkollës së mesme të përgjithshme. (History of the Albanian people: for the fourth grade of the secondary school)*. Tirana: SHBLSH.
- KORKUTI, M. et al. (2008). *Historia 9: për klasën e nëntë të shkollës 9-vjeçare. (History 9: for the ninth grade of the middle school)*. Tirana: Morava.
- KORKUTI, M. et al. (2010). *Historia 4: profili shoqëror. Për klasën e 12-të të arsimit të mesëm të profilizuar. (History 4: social profile. For the twelfth grade of the profiled secondary school)*. Tirana: Pegi.
- KURI, V. i GJINI, R. (2008). *Bazat teorike dhe praktikat e të mësuarit të historisë. (The theoretical basis and practices of learning history)*. Tirana: SHBLU.
- Making histories: Studies in history-writing and politics.* ur. R. Johnson, G. McLennan, B. SCHWARZ, D. Sutton. (2013). Routledge: Center for Contemporary Cultural Studies.
- META, B. et al. (2008). *Historia e popullit shqiptar: për klasën e 9-të të shkollës 9-vjeçare. (History of the Albanian people: for the ninth grade of the middle school)*. Tirana: Uegen.
- META, B. et al. (2009). *Historia e popullit shqiptar 12. (History of Albanian people 12)*. Tirana: Uegen.
- POPPER, K. (2003). *Mjerimi i historicizmit (The poverty of historicism)*. Tirana: Onufri.
- SINANI, Gj. (1999). *Hyrje në filozofinë e historisë. (Introduction to the philosophy of history)*. Tirana: SHBLU.
- SHAHU, A. (2008). "Pavarësia në këndvështrimin e historiografisë shqiptare (1945-1990)" ("The independence in view of the Albanian historiography (1945-1990)", *Pavarësia e Shqipërisë dhe sfidat e shtetit shqiptar gjatë shek. XX*, Tirana: Universiteti i Tiranës, Instituti i Historisë.
- SHEHU, H. A. (2009). "Historia në optikë gjelkokoshësh". ("History in the optic of pseudoscientists"). *Shekulli*, E martë, 6 Tetor, 15.
- Marrëdhëniet shqiptaro-jugosllave 1945-1948. (The Albanian-Yugoslav relations from 1945 to 1948)*. (1996). Tirana: Drejtorja e Përgjithshme e Arkivave.
- THËNGJILLI, P. et al. (2009). *Historia 9: për klasën e 9-të të shkollës 9-vjeçare. (History 9: for the ninth grade of the middle school)*. Tirana: Ideart.
- THËNGJILLI, P. et al. (2011). *Historia e shqiptarëve XII: për klasën e 12-të të arsimit të mesëm të përgjithshëm. (History of the Albanians XII: for twelfth grade of the general secondary school)*. Tirana: Pegi.
- THËNGJILLI, P. et al. (2012). *Historia 9: për klasën e 9-të të arsimit 9-vjeçar. (History 9: for the ninth of the middle school)*. Tirana: Pegi.
- XHELILI, Q. (2001). *Didaktika e historisë (Didactics of history)*. Tirana: SHBLU, 2001.
- ZOTAJ, B. i KASMI, M. (2012). *Historia e popullit shqiptar: për klasën e 9-të të shkollës 9-vjeçare. (History of the Albanian people: for the ninth grade of the middle school)*. Tirana: Filara.

Esilda Luku

Faculty of Political Sciences and Law

University “Aleksandër Moisiu”, Durrës

Albanian-Yugoslav Relations (1945-1948) and their Presentation in School History Textbooks

Abstract:

This paper aims to analyze the economic and political relations between Albania and Yugoslavia after the Second World War and their presentation on primary and secondary school history textbooks, by offering comparative approach of the way Albanian-Yugoslav relations are treated by different schools of historiography.

On July 9, 1946 the Treaty of Friendship, Cooperation and Mutual Assistance was signed between the Albanian Prime Minister, Enver Hoxha and the Foreign Minister of Yugoslavia, Stanoje Simic. According to it, the two countries would take the necessary measures to ensure their independence and territorial integrity in case of aggression. They engaged to collaborate for the protection of international peace and security in conformity with the principles of the United Nations and confirmed their friendship by furthering the economic and cultural cooperation.

The textbooks authors described the bilateral relationship as a result of the political intentions of Beograd to turn Albania into the seventh republic of Yugoslavia. It was perceived as “the other” in regard to Yugoslav efforts to exploit the weakness of the Albanian state and the risk of domination by a foreign power, claiming to represent it diplomatically. The inclusion of Albania in the Yugoslav Federation was argued in favor of solving the difficult problem of ethnic Albanians in the Yugoslavian state. Tito insisted on the impossibility to recognize the rights of Kosovo to self-determination because of the strengthening of Serb reaction. Due to the Yugoslav pressure, the Albanian leadership under the direction of Enver Hoxha was declared against the unification of Kosovo and Albania.

History schoolbooks of both socialist and post-socialist period described the deterioration of the bilateral relations when the Albanian delegation headed by Enver Hoxha and the Soviet government ended an agreement in Moscow for the development of agriculture and industry and Albania received a Soviet loan. The Yugoslav leadership accused the Central Committee of the Albanian Communist Party of the anti-Yugoslav position, putting under pressure the government of Tirana. But it was the information about the Soviet Union Central Committee’s letters, criticizing the Yugoslav leadership for its domestic and foreign policy in deviation from the Marxist principles that helped the Albanian government deal with the pressure of Yugoslav authorities. It adopted unanimously the resolution of the Information Bureau of the Communist Parties, which broke off the Yugoslav-Albanian diplomatic relations in 1948 and shifted to the pro-Soviet orientation of the Albanian government.

Key words:

history textbooks, Albanian-Yugoslav relations, economic and political agreements, ethnocentrism, political narrative

Nailje Malja-Imami
Filološki fakultet
Univerzitet u Beogradu

Školstvo na albanskom jeziku na Kosovu i jugu Srbije (1945-2015)

Apstrakt:

Cilj rada je da prikaže istorijski pregled razvoja školstva (1945-2015) na albanskom jeziku na Kosovu i na Jugu Srbije, na području Preševa, Bujanovca i Medveđe. Posle Drugog svetskog rata, uspostavljanjem socijalističkih društveno-ekonomskih odnosa, ispravljene su istorijske nepravde prema albanskom narodu u Kraljevini SHS/Jugoslaviji, kada nije imao pravo na školovanje na maternjem jeziku. Iz godine u godinu, i pored mnogobrojnih problema sistematski se širila nastava na albanskom jeziku u osnovnim i srednjim školama, a 1960. udareni su temelji i fakultetskom obrazovanju. Razvoj školstva na albanskom jeziku na Kosovu na svim nivoima do 1990. godine, i pored ideoloških i političkih ograničenja, imalo je vidne rezultate u školovanju mnogih naraštaja albanske nacionalnosti. Posle 1999. godine Kosovo je osamostalilo svoje školstvo, dok su Albanci na Jugu Srbije delimično ostvarili pravo na tretiranje nacionalnih tema.

Ključne reči:

školstvo na albanskom, Kosovo, Jug Srbije, Srbija, obrazovna politika

1. Školstvo na albanskom jeziku na Kosovu (1945-2015)

Odmah posle Drugog svetskog rata, na Kosovu i u drugim krajevima Jugoslavije, socijalističko državno uređenje omogućilo je i afirmisalo školovanje i albanskom stanovništvu, što je bilo potpuno onemogućeno u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Na zahtev poverenika za prosvetu Kosova Mite Miljkovića, iz Albanije je 1945. odmah poslato 20.000 primeraka bukvara *Kendimi im i parë* (Moja prva čitanka), a zatim su slate i druge školske knjige. Upućeno je blizu 100 učitelja i nastavnika za osnovno i srednje obrazovanje na Kosovu (Berisha, 1994, 32-34).

Do školske 1954/55. godine na Kosovu su osnovne i srednje škole bile organizovane prema nacionalnom principu. Školske 1944/45. godine bilo je 278 četvororazrednih osnovnih škola na Kosovu u kojima je nastavu na albanskom jeziku pohađalo 11.573 učenika, a njih 15.427 na srpskom jeziku. U školskoj 1951/52. postojalo je 517 osnovnih škola (četvorogodišnjih) sa nastavom na albanskom jeziku, 305 na srpskom jeziku i četiri na turskom jeziku, zatim osam mešovitih osmogodišnjih škola sa nastavom na albanskom i srpskom, četiri pune gimnazije i 46 nižih gimnazija sa nastavom na albanskom i 83 sa nastavom na srpskom jeziku, kao i 10 stručnih škola sa nastavom na srpskom i dve (učiteljske) sa nastavom na albanskom jeziku (Stojković, Martić, 1953, 146 - 147).

Školske 1958/59. bilo je ukupno 582 četvorogodišnjih osnovnih škola, 35 šestogodišnjih i sedmogodišnjih i 116 osmogodišnjih osnovnih škola. U njima je bilo upisano 86.195 učenika u odeljenjima na albanskom jeziku, 47.550 u odeljenjima na srpskom jeziku i 3.404 u odeljenjima na turskom jeziku. U srednjim školama nastavu na albanskom pratilo je 3.216 učenika, na srpskom 4.770, a na turskom 124. U to vreme budućí kadrovi za obrazovanje na albanskom formirali su se u dve učiteljske škole, u Prištini i Đakovici.

Preokret u politici prema albanskoj narodnosti u Jugoslaviji nastao je posle Zaključaka Izvršnog komiteta CK SKJ o pitanjima nacionalnih manjina“ (02.03.1959), u kojima se kaže da su nacionalne manjine „sastavni deo jugoslovenske socijalističke zajednice i da je potrebno „u domenu manjinskog školstva osposobljavati školsku mrežu kako bi što potpunije obuhvatala i učenike iz redova nacionalnih manjina. Zaključci su poslani osnovnim organizacija SKJ, ali su široj javnosti obelodanjeni 28. juna 1962. u listu *Komunist* (Imami, 2000).

Pozitivne promene u obrazovanju na albanskom jeziku nastale su početkom šezdesetih godina. Zavod za izdavanje udžbenika u Beogradu izdao je 1963. knjige starijih albanskih pisaca (Naim Frašeri, Fan Noli, Miđeni, Ndre Mjeda, Andon Zako Čajupi, Kristo Floći i dr.), čime je albanskim učenicima na Kosovu omogućeno da upoznaju svoju nacionalnu književnost. U okviru nastavnih programa škola u Srbiji izvršene su dopune u odnosu na albansku istoriju (Imami, 2000).

Veliki broj vrhunskih kadrova formiran tokom pedesetih i šezdesetih godina na Beogradskom univerzitetu, prenosio znanje u nastavi na albanskom jeziku na svim nivoima školovanja na Kosovu. Uz kadrovsku pomoć Beogradskog univerziteta, u Pri-

štini je 1960. osnovan Filozofski fakultet. Otvaranjem još nekoliko fakulteta, početkom 1970. osnovan je Univerzitet u Prištini, sa četiri fakulteta i pet viših škola. Te godine na njemu je bilo upisano 10.368 studenata, 5.707 na albanskom i 3.916 na srpskom jeziku.

Školske 1970/71. godine broj osnovnih škola je dostigao 824, u kojima je nastavom na albanskom jeziku obuhvaćeno 177.197 učenika, na srpskom 61.923 učenika, a na turskom 2.413 učenika. Srednjih škola bilo je ukupno 69, sa 24.667 učenika u odeljenjima na albanskom jeziku, 16.891 u odeljenjima na srpskom jeziku i 613 u odeljenjima na turskom jeziku (Kosovo nekad i danas, 1973, 554).

Međutim, po izbivanju političke krize na Kosovu 1981. godine, prema jednom broju nastavnika i učenika preduzete su veoma oštre mere. Revidirani su nastavni programi i udžbenici na albanskom jeziku. Zabranjena je upotreba udžbenika i tri priručnika za osnovno i srednje obrazovanje, 10 udžbenika za univerzitetsku nastavu i 20 knjiga pomoćne literature. Iz čitanki za albanski jezik i književnost za osnovne i srednje škole uklonjeno je 35 sadržaja. Odmah je iz osnovnih i srednjih škola udaljeno 298 nastavnika i 1.015 učenika, a sa Univerziteta u Prištini 14 profesora i 179 studenata (Beqaj, B., 1988, 604 - 607). U periodu od 1981. do 1989. godine iz srednjih škola je udaljen 1.051 učenik, sa univerziteta je udaljeno 568 studenata i ukupno 388 nastavnika na svim nivoima obrazovanja (Hyseni, 2000).

Nastava van državnog sistema Republike Srbije

Kada je nastava na albanskom jeziku na Kosovu 1989. stavljena van zakona, u osnovnim školama bilo je upisano 304.836 učenika, a u srednjim njih 71.257. Albanskim učenicima više nije bilo dozvoljeno da koriste školske zgrade 35 osnovnih i 60 srednjih škola, a tamo gde je to bilo moguće, nastava se izvodila samo popodne, posle 14 časova, i to samo u učionicama, dok druge prostorije, kao ni učila, nisu bila dostupna. I na fakultetima je ukinuta nastava na albanskom jeziku.

Demografski stručnjak, Srđan Bogosavljević, ukazuje na zabrinjavajuću činjenicu da počev od školske 1989/90. godine, škole na albanskom jeziku praktično zamiru, jer je broj učenika jedva premašivao sedamnaest hiljada. „Paralelno se smanjio i broj nastavnika, a broj osnovnih škola je pao sa 943 na 110, dok je broj srednjih škola pao sa 72 na 6. Razvijen je alternativni sistem školstva, koji je ispunio stvorenu prazninu, ali o njemu nema zvaničnih podataka. No već i sama činjenica da se obrazovanje seli u sive prostore pokazuje koliko je problema na srpsko-albanskoj relaciji stvoreno, a ne rešenje“ (Sukob ili dijalog, 1994, 27).

Posle raspada socijalističke Jugoslavije i ukidanja relativne autonomije Kosova, vlast Republike Srbije nametnula je veliki broj „privremenih mera“ albanskoj nacionalnosti: „U obrazovanju je albanskim učenicima nametnut srpski kurikulum; kad su nastavnici protestovali, dobili su otkaze, ograničili su broj dece koja mogu da pohađaju nastavu na albanskom, a uz pomoć policije onemogućavali su učenicima i nastavnicima da uđu u škole. Usledila je politika 'nacionalizacije', tako da je za 36.000 albanskih

učenika koji su završili osnovnu školu 1991. godine, u srednjim školama bilo samo 6.000 mjesta (za sve srpske i crnogorske učenike bilo je mjesta). Preko 860 članova nastavnog osoblja otpušteno je sa Prištinskog univerziteta, pa je to u suštini postala čisto srpska institucija“ (Tematski izveštaj, 2001, 13).¹²⁴

Kad je reč o školskim bibliotekama, njih je 1986. godine bilo 367, sa 1.231.000 knjiga, dok se taj broj 1995. godine, kako svedoče *Godišnjaci* Republičkog zavoda za statistiku Srbije, sveo na svega 144, sa ukupno 578.000 knjiga. U odnosu na 1986. godinu u bibliotekama Kosova manje je bilo za 653.000 knjiga! (Statistički godišnjak Srbije, 1986, 1995)

Analitičar Dušan Janjić napominje da su u kontekstu ovakve politike doneseni brojni zakoni, među kojima i Zakon o postupanju republičkih organa u posebnim okolnostima (1990). Usledilo je zatvaranje škola, otpuštanje nastavnika i ograničavanje upisa u škole na albanskom jeziku; obustavljeno je finansiranje onih škola koje se „ne pridržavaju jedinstvenog obrazovnog programa za Srbiju“, itd. Posledica je toga, ističe Janjić, da je onemogućeno da oko 250.000 đaka redovno nastavi školovanje. U srednje škole je moglo 1991. da se upiše svega 28,8% đaka. Zatvorene su brojne osnovne i srednje škole i uvedena je segregacija po nacionalnoj osnovi (Sukob ili dijalog, 1994, 148 - 149).

U takvoj situaciji, u periodu od 1992. do 1998. nastava na albanskom jeziku, na svim nivoima, bila je samoorganizovana van školskog sistema Republike Srbije. U *Tematskom izveštaju o nacionalnoj obrazovnoj politici na Kosovu*, Pakta stabilnosti za Jugoistočnu Evropu, 22. juna 2001, navodi se: „Novac za plate nastavnika dobijao se od 3% 'poreza na dohodak' koji su prikupljale poreske vlasti 'u sjenci' koliko su mogle od sindikata i dijaspore kosovskih Albanaca. (Državni fond Republike Kosova u senci, skupljao je donacije u skoro svim zapadnim zemljama, i ostvarivao je skoro 30% državnog budžeta u senci.) 'Paralelne' škole, iako donekle tolerisane od strane srpskih vlasti, bile su predmet represija i prijetnji. Kvalitet je neminovno trpio pa se broj smanjivao, naročito među djevojčicama. Do 1996. godine, upis u osnovne škole opao je za 12%, upis u srednje škole za 21%, a upis na fakultete za pola. Knjige su bile hroničan problem, naročito udžbenici iz nauka za starije učenike ili iz medicine za studente“. Školske diplome imali su pečate „Kosovo Republika“ (Tematski izveštaj, 2001, 8).

Nastavu na albanskom jeziku u „paralelnom“ sistemu obrazovanja pohađalo je 1998. godine 266.400 učenika osnovnih škola, 58.700 srednjih škola i 16.000 studenata. Kada su te godine u aprilu izbili oružani sukobi na Kosovu oko 95.000 dece prekinulo je obrazovanje. Inače, procenjuje se da je u pomenutom periodu nastavu pohađalo oko 80% dece starosne grupe 7–15 godina i samo oko 38% starosne grupe 16–18 godina (Tematski izveštaj, 2001, 9).

¹²⁴ Zbog nedostupnosti sajta sa srpskim prevodom, upućujemo čitaoca na sajt na engleskom jeziku: *Thematic Review Of National Policies For Education – Kosovo*. 22-Jun-2001. Pact for South Eastern Europe. [http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=CCNM/DEELSA/ED\(2001\)6&docLanguage=En](http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=CCNM/DEELSA/ED(2001)6&docLanguage=En)

Pod pritiskom međunarodne zajednice i uz posredovanje katoličke humanitarne organizacije Sveti Egidio (St. Egidio), koju je zastupao monsijor Vinčenc Palja, predsjednik Jugoslavije Slobodan Milošević i dr Ibrahim Rugova, bez navođenja funkcije, potpisali su, ne sastavši se, 1. septembra 1996. godine bezuslovni dogovor o vraćanju albanskih učenika i studenata u školske objekte na Kosovu, ali su pitanja o programima nastave ostala otvorena. Posle dužeg odlaganja, u Prištini su 23. marta 1998. godine potpisali sporazum o obrazovanju na Kosovu ministar za Kosovo u Vladi Srbije Ratomir Vico i viši savetnik Demokratskog saveza Kosova Fehmi Agani. Taj sporazum je predviđao postepeni povratak albanskih učenika u zgrade škola i fakulteta do 30. juna 1998. godine, što je u praksi delimično ostvareno samo za nastavu na fakultetima, a skoro da se uopšte nije sprovodio za osnovno i srednje obrazovanje.

Nastava pod okriljem civilne misije Ujedinjenih nacija UNMIK

Dolaskom međunarodnih bezbednosnih snaga (KFOR) i uspostavljanjem privremene administracije UN na Kosovu (UNMIK) u junu 1999. godine, nastale su nove okolnosti razvoja školstva na Kosovu. Iako je Rezolucijom 1244 Saveta bezbednosti predviđeno multietničko društvo na Kosovu, u stvarnosti je samo mali broj škola bio multietničkog karaktera, a i one su radile u odvojenim smenama.

Tokom druge polovine 1999. godine, stanovništvo na Kosovu se vrlo brzo etnički razdvojilo, a u isto vreme su se i škole teritorijalno razdvojile po nacionalnom sastavu. U osnovne škole sa nastavom na albanskom jeziku školske 1999/2000. upisalo se 265.374 učenika, u srednje 73.961, a u visoke 22.058 studenata (Hyseni, 2000). Novi obrazovni sistem uspostavljen je u septembru 2000. godine po direktivi UNMIK-a br. 2000/51, kojom se propisuje da obavezno obrazovanje počinje u uzrastu od šeste godine starosti.

Šematski prikazana, struktura opšteg obrazovnog sistema na Kosovu od septembra 2001. godine podrazumevala je:

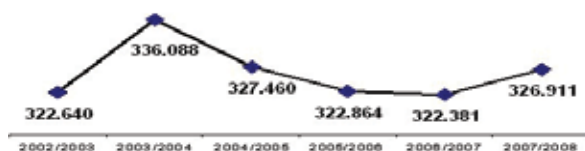
- osnovno obrazovanje, 5 razreda,
- niže srednje obrazovanje, 4 razreda,
- više srednje obrazovanje, 3-4 razreda,
- prijemni ispiti za upis u više srednje škole (stručne i opšte),
- završni ispit posle 3. razreda srednje stručne škole,
- završni maturalni ispit posle 13. razreda,
- prijemni ispit za upis na univerzitet.

Osnovno, niže srednje i više srednje obrazovanje je besplatno. Samo tokom osnovnog nivoa obrazovanja učenici dobijaju besplatne udžbenike (Ligji nr. 2002/2).

U tematskom izveštaju Pakta stabilnosti za Jugoistočnu Evropu o obrazovanju na Kosovu navodi se da je obrazovni sistem, koji je Kosovo nasledilo iz prošlosti prilično „rigidan u metodama nastave i učenja“, što je dalje negativno uticalo „na kvalitet nastave i obrazovni proces u celini“. Navodi se da zbog izolacije u poslednjoj deceniji „kosovski obrazovni sistem nije mogao apsorbovati neke glavne promene u obrazovanju (naročito u oblasti di-

daktike, nastavne prakse, pedagogije) koje su se odvile u OEBS-u ili nekim bivšim komunističkim zemljama Centralne Evrope... Nastava je uglavnom autoritarna, frontalna ili direktna; model nastavnika kao centralne ličnosti je dominantan. Teoretska nastava je uobičajena, sa malo pažnje posvećene tehnikama otkrivanja i grupnom radu, debatama, rešavanju problema, izradi projekata, pravljenju portfolija. Nastavnici koriste metod predavanja, a učenici memorišu materijal. Izuzeci su uglavnom u eksperimentalnim programima koje su razne nevladine organizacije uvele u nekoliko škola, kao i jedan broj lokalnih inicijativa“ (Tematski izveštaj, 2001, 16).

Tabela 1. Broj učenika u osnovnom obrazovanju od 2002/2003. - 2007/2008.

Izvor: Enti statistikor i Kosovës, http://www.ks-gov.net/ESK/index.php?option=com_content&view=article&id=105&Itemid=91 [Pristupljeno: 05.02.2010]

Smanjenje broja učenika u 2004/2005. školskoj godini objašnjava se činjenicom da u periodu od 2003/04. godine nisu bili uključeni podaci o broju učenika koji su učili na srpskom jeziku, a drugi razlog je smanjenje broja učenika zbog manjeg broja rođene dece tokom 1999. godine.

Tabela. 2 Broj dece u srednjem obrazovanju od 2002/2003 – 2007/2008.

Izvor: Enti statistikor i Kosovës, http://www.ks-gov.net/ESK/index.php?option=com_content&view=article&id=105&Itemid=91 [Pristupljeno: 05.02.2010]

Školske 2014/2015. godine na Kosovu bilo je ukupno 1.153 državnih škola, od toga 43 predosnovnih (36 matičnih i 7 isturenih odeljenja), 985 osnovnih + niže srednjih (633 matičnih i 352 isturenih odeljenja), 119 srednjih (103 matičnih i 16 isturenih odeljenja) i 6 stručnih (bez isturenih odeljenja). Te školske godine upisao se 388.351 učenik, i to u predosnovnu nastavu 20.875, u osnovnu + niže srednju 275.887, u srednju 86.219. Po etničkoj pripadnosti broj učenika koji prate nastavu na albanskom je sledeći: Albanaca 372.794, Bošnjaka 4.351, Roma 1.918, Egipćana 772, Aškalija 4.177, Turaka 2.850, Goranaca 676, Hrvata 31, Srba po nepotpunim podacima 622, i drugih 160 (Statistikat e arsimit, 2013-1024).

Učenici srpske i većina romske i goranske nacionalnosti i dalje uče po planu i programu Vlade Srbije, u čijoj se nadležnosti nalaze i škole. Učenici turske i bošnjačke pripadnosti u potpunosti su integrisani u obrazovni sistem Kosova. Oni nastavu pohađaju na svojim jezicima, po planovima i programima Vlade Kosova. Ni u kosovskim školama ni u paralelnim institucijama Vlade Srbije nastava nije organizovana na romskom jeziku, osim što u Srbiji Romi u osnovnim školama imaju romski jezik kao fakultativni predmet (Etničke zajednice 2007. i 2008, 163).

2. Školstvo na albanskom jeziku na jugu Srbije (1945-2015)

Albanska nacionalna manjina na području Preševa, Bujanovca i Medveđe naseljava tri opštine na Jugu Srbije, od kojih u dve čini većinu, u Preševu i Bujanovcu, i relativno ih mali broj u Medveđi. Prema popisu iz 2002. godine, u Centralnoj Srbiji nastanjeno je 59.985 pripadnika albanske nacionalne manjine, što čini 1.10% stanovništva Srbije. Albanski jezik i pismo su u službenoj upotrebi u Preševu, Bujanovcu i Medveđi.

Prva osnovna škola na tom području s nastavom na albanskom jeziku otvorena je u Preševu 7. februara 1945. u kući koju je poklonio meštanin Abdulal Velju, poznata kao „Villa Letafet“, dok su prvi učitelji bili Hilmi Ćerimi, Abdulah Ukšini, Tajar Zulfu iz Elbasana i Demirali Ramadani (Ēmini, 2014, 115). Već školske 1951/52. nastava se održavala u 36 nižih osnovnih škola i u dve osmogodišnje škole u opštinama Preševo i Bujanovac. U Medveđi je prva niža osnovna škola na albanskom jeziku otvorena tek 1967. godine. Prva srednja škola s nastavom na albanskom jeziku otvorena je u Preševu 1961. godine, a deceniju kasnije i u Bujanovcu. U Medveđi je tek u školskoj 2008/2009. diplomirala prva generacija koja je pratila nastavu na albanskom jeziku, na smeru ekonomija u srednjoj tehničkoj školi „Nikola Tesla“, u kojoj se do tada nastava održavala samo na srpskom jeziku.

Međunarodne obaveze Republike Srbije prema manjinama

U pogledu međunarodnih dokumenata, Srbija je nasledila sve one međunarodne obaveze koje je usvojila socijalistička Jugoslavija: Završni dokument Bečke konferencije iz 1989, Parisku povelju 1990, Zaključke sa Ekspertskog skupa o pravima pripadnika nacionalnih manjina u Ženevi 1991. i Helšinski dokument OEBS-a iz 1992. godine. U komentarima tih dokumenata isticano je da je u njima „akcenat na pojedincu“ kada se govori o pripadnicima nacionalnih i etničkih, verskih ili jezičkih manjina, kao i da se sva prava „odnose isključivo na pojedinca dok se kolektivna prava nacionalnih manjina nigde ne pominju“. Naglašavalo se da „u svim dokumentima OEBS-a i OUN postoji jasna odrednica o obavezama pripadnika nacionalnih manjina na lojalnost državi u kojoj žive“ i da kada je reč o oblicima autonomije za pripadnike nacionalnih manjina „nigde nema ni pomena teritorijalne autonomije“. Ovaj navod bio je dostupan na veb stranici

Saveznog ministarstva za inostrane poslove, naslovljenoj: Albanska nacionalna manjina i međunarodni standardi, ali je on u međuvremenu uklonjen.

Posle demokratskih promena, Srbija je prihvatila mnoga međunarodna akta kojima se regulišu ljudska prava i prava manjina. Parlament Srbije je 2005. godine ratifikovao *Evropsku povelju o regionalnim ili manjinskim jezicima*, koja je danas pravno obavezujuća u Srbiji. U njoj se, u članu 7. nalaže „poštovanje geografske oblasti svakog regionalnog ili manjinskog jezika“, u članu 8. se insistira na tome da „u pogledu obrazovanja države preuzimaju obavezu“, te da treba da se načine aranžmani koji bi obezbedili učenje istorije i kulture koja se tiče regionalnih ili manjinskih jezika (Zakon o ratifikaciji).

Ustav i Zakoni Republike Srbije o obrazovanju manjina

Ustavom Republike Srbije iz 2006. godine regulisana su osim drugih prava i „pravo na različitost, pravo na očuvanje posebnosti, kolektivna prava nacionalnih manjina (informisanje, kultura, obrazovanje, službena upotreba jezika) i pravo na samoupravu“ (Gojković, 5). *Zakonom o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina* iz 2002. godine regulisan je status nacionalnih manjina. Nevena Gojković navodi da se ovim zakonom kolektivna prava nacionalnih manjina ostvaruju kroz kulturnu autonomiju. „Suština kulturne autonomije je pravo na očuvanje posebnosti i zaštita njihovog kolektivnog identiteta, kroz koju se garantuje pravo na korišćenje jezika i pisma, školovanje na maternjem jeziku, pravo na korišćenje imena i prezimena, osnivanje privatnih obrazovnih institucija, informisanje itd. [...] Dakle, suštinu kulturne autonomije čine: pravo na službenu upotrebu jezika (ukoliko u opštini živi više od 15% stanovništva koje pripada jednoj nacionalnoj manjini), obrazovanje, kulturu i informisanje“ (isto, 7). *Zakonom o osnovama sistema obrazovanja i vaspitanja* iz 2004. godine regulisano je da se pripadnici nacionalnih manjina mogu obrazovati na svom jeziku ili dvojezično, da je za održavanje nastave na maternjem jeziku potrebno da se u jednom razredu prijavi najmanje 15 učenika, ali je moguće i da uz dozvolu ministra prosvete taj broj bude manji. Uz učenje maternjeg obavezno i učenje srpskog jezika, a u slučaju da se pripadnik manjinske zajednice odluči da pohađa nastavu na srpskom, škole treba da obezbede pohađanje maternjeg jezika sa elementima nacionalne kulture. (isto, 9). Najzad, *Zakonom o lokalnoj samoupravi* iz 2002. sa izmenama iz 2006. i 2007. godine, regulisano je da se na lokalnom nivou vodi računa o pravima nacionalnih manjina koja se odnose na osnivanje i rad obrazovnih institucija, zaštitu kulturnih dobara, obezbeđivanje javnog informisanja, uvođenje jezika i pisma u javnu komunikaciju, kao i na rad biblioteka, muzeja i drugih ustanova kulture (isto, 10).

Društveno-politički problemi vezani za nastavu na albanskom jeziku na Jugu Srbije

Otpuštanje profesora i drugi oblici isključivanja s posla 1989. godine spadaju u prve povrede prava na rad i prava manjina na obrazovanje na maternjem jeziku. Jedan broj uglednih profesora albanske nacionalnosti tada je otpušten iz Obrazovnog centra

u Preševu, kada je ova ustanova proglašena „leglom albanskog nacionalizma i iredentizma“. Fond za humanitarno pravo zaključio je da su među problemima sa kojima se manjine suočavaju u obrazovanju neadekvatni školski objekti, nedostatak učila, neadekvatni nastavni planovi i programi, nepriznavanje diploma stečenih na Kosovu u periodu 1991-2001. godine i nemogućnost uticaja manjina na izbor rukovodstava škola (Albanci u Srbiji, 13).

U publikaciji Fonda za humanitarno pravo ističe se da nastavni planovi i programi predstavljaju ključno pitanje u obrazovanju svih manjina u Jugoslaviji. „Ovaj problem nije zadovoljavajuće rešen ni kod albanske manjine. Učenici još uvek u nastavi na albanskom jeziku uče po planovima i programima usvojenim 1989. godine. Udžbenici su samo prevedeni na albanski jezik, ali ne i dopunjeni odgovarajućim nastavnim jedinicama koje bi obrađivale albansku kulturu i istoriju“ (isto, 76).

Tek posle demokratskih promena u Srbiji bilo je moguće razgovarati o problemima u vezi sa obrazovanjem albanske manjine na jugu Srbije. Fond za humanitarno pravo ističe da su tada albanski predstavnici više puta iznosili predloge za poboljšanje stanja. Oni su tražili da Albanci učestvuju u upravljanju školama, da se zakonski omogući osnivanje osnovnih i srednjih škola sa odvojenim nastavnim planovima, programima i udžbenicima na albanskom jeziku, zatim osnivanje posebnog prosvetnog komiteta (Srbija-Kosovo) kojim bi se uredila pitanja školovanja Albanaca sa ovog područja u srednjim školama koje ne postoje u preševskoj dolini i u višim i visokim školama na Kosovu, priznavanje svih diploma stečenih u srednjim, višim i visokim školama na Kosovu i Prištinskom univerzitetu u periodu 1991-2001. godine, ubrzavanje procedure nostrifikacije diploma sa univerziteta u Albaniji i drugim državama, izgradnju i rekonstrukciju školskih objekata i obezbeđivanje opreme za modernizaciju nastavnog procesa (isto, 71).

Izlazak albanskih učenika i nastavnika na Kosovu iz jedinstvenog obrazovnog sistema Srbije odrazio se i na pripadnike albanske etničke zajednice na jugu Srbije. Zbog neadekvatnih nastavnih programa u vlastitom okruženju, nedostatka obrazovnih institucija na maternjem jeziku, a naročito zbog pretvaranja bujanovačke gimnazije u kasarnu, izvestan broj Albanaca iz ovih opština je osnovno i srednje obrazovanje sticao na Kosovu, dok je veći broj njih visoko obrazovanje sticao na univerzitetima u Prištini i Tirani.

Diplome sticane u alternativnim albanskim školama na Kosovu posle 1991. godine nosile su oznaku „Republika Kosovo“. Ove diplome Ministarstvo prosvete Republike Srbije nije prihvatilo kao validne. Demokratske vlasti su pokazale spremnost da ovaj problem reše. Ministarstvo prosvete i sporta je 4. maja 2003. godine dalo mišljenje prema kome „sve diplome izdate na teritoriji Republike Srbije i SRJ imaju direktnu prohodnost na svim delovima teritorije, odnosno ne podležu postupku nostrifikacije. Gore navedeno važi i za teritoriju Kosova i Metohije“ (isto, 75).

U vezi s diplomama stečenim u Albaniji, Ministarstvo je stava da svako lice „ima pravo da zahteva nostrifikaciju ili priznanje ekvivalencije“. Na predstavku Odbora za ljudska prava iz Bujanovca od 20. septembra 2003. godine, Ministarstvo je odgovo-

rilo da „nijednu diplomu koja je izdata sa oznakom Kosovo Republika ovo ministarstvo iz razumljivih razloga ne može priznati. Međutim, sve diplome koje budu overene pečatom UNMIK-a, osim onih koje nose oznaku Kosovo Republika, biće priznate od strane ovog ministarstva“ (isto, 76).

U novembru 2011. godine, tokom tehničkog dijaloga Beograda i Prištine u Briselu o normalizaciji odnosa, doneta je odluka o priznavanju diploma sa Kosova u Srbiji. Dogovoren je reciprocitet, tako da i u Beogradu i u Prištini budu doneti dokumenti koji će urediti ovu oblast, što je i učinjeno 2012. godine. Međutim, Ustavni sud Srbije proglasio je neustavnom uredbu koju je donela Vlada Srbije u aprilu 2014. godine, s tim što je to objavljeno sa čak šest meseci zakašnjenja. U međuvremenu, izmenama Zakona o visokom obrazovanju, koje je predložilo Ministarstvo prosvete, a usvojila Skupština Srbije, predviđeno je da Vlada može da donese ovakvu uredbu. Nova uredba nema posebnih novina u odnosu na staru, ali je utemeljena u Zakonu (Odluka o neustavnosti diploma ozbiljan test, 2014).

Diplomirani kriminolog Besfort Jonuzi, koji je diplomu stekao u Prištini i posle mnogo peripetija uspeo da nostrifikuje svoju diplomu u Srbiji, izjavio je za Radio Slobodna Evropa: „Neću da verujem da postoji neka diskriminacija zato što sam Albanac. Kada smo čuli za sporazum o priznanju kosovskih diploma naravno da smo imali jednu nadu da će ti problemi biti rešeni i da ćemo preskočiti tu situaciju. Ali sad, to naravno predstavlja jedan korak nazad za našu budućnost, jer smo previše fokusirani da studiramo na Kosovu zbog blizine i jezika. Mlade danas uopšte ne interesuju ovi politički problemi, oni su samo zainteresovani da se bave poslovima za koje su studirali i daju doprinos da naše društvo ide napred“ (isto).

Problemi u vezi s nastavnim programima i udžbenicima

Predsednik opštine Preševa Riza Haljimi naveo je u oktobru 2002. godine da je degradacija obrazovnog sistema na tom području otpočela već školske 1983/84. godine, kada su prosvetne vlasti Srbije zabranile korišćenje školskih udžbenika i priručnika koji su štampani u Prištini. Na arbitraran način uvedena je eksperimentalna nastava na zajedničkim osnovama pripremana i planirana za čitavu Jugoslaviju, ali koju nijedna republika nije primenila u praksi. U programu te nastave bila je eliminisana kultura i istorija Albanaca (Halimi, 2002).

Početak devedesetih godina, u to područje slati su udžbenici i priručnici koje je Zavod za udžbenike u Beogradu preveo sa srpskog jezika. Većina nije sadržavala odgovarajuće gradivo za nastavu na albanskom jeziku, a u njima je bilo i mnogo jezičkih i materijalnih grešaka. Takva praksa prekinuta je 1998/99. godine, ali je nastava na albanskom jeziku i dalje održavana bez školskih udžbenika i priručnika. Fotokopirani su školski udžbenici ranijih izdanja. Ministarstvo prosvete Srbije nije prihvatilo predloge da lokalna zajednica formira savete škola, već je duže vreme držala prethodne, arbitrarno izabrane savete (isto).

Prema istraživanju Fonda za humanitarno pravo u Beogradu, stanje u obrazovanju Albanaca na maternjem jeziku tokom poslednje decenije dvadesetog veka bilo je slično stanju u obrazovanju drugih nacionalnih manjina u Srbiji. Kao uzrok tome ističu se „etnocentristički školski programi, uvredljivi sadržaji udžbenika i potpuni centralizam u odlučivanju [koji] još uvek otežavaju adekvatno obrazovanje na albanskom jeziku“ (Albanci u Srbiji, 6).

Krajem osamdesetih i tokom devedesetih, prinudne mere koje su preduzimane u školstvu na albanskom jeziku na jugu Srbije, ozbiljno su narušile odvijanje nastave. U tom periodu se čak zahtevalo korigovanje i menjanje naziva pojedinih škola. Odlukom Sekretarijata za upravne i druge poslove SO Medveđa 8. decembra 1988. godine, u Tupalu naziv osnovne škole „Zejnel Hajdini“ morao je da koriguje u „Zejnel Ajdinović“, kako se u ličnim dokumentima ovaj narodni heroj vodio u Kraljevini Jugoslavije, kada su prezimena Albanaca srbizovana nastavkom „vić“ (Muharremi, 2010, 343). Nastava na albanskom jeziku koja je uvedena 1978-79. u dva odeljenja u srednjoj tehničkoj školi „Nikola Tesla“ u Medveđi, prekinuta je kada su tokom 1987-88. školske godine nastavnici i učenici odbili mere koje su preduzete u izmeni programa nastave. Nastava u toj školi na albanskom nastavljena je 17 godina kasnije, u školskoj 2005-06. godini (isto, 330, 335).

Pozitivan korak učinjen je 2006. godine vraćanjem naziva „Skenderbeg“ gimnaziji u Preševu, koja se tako zvala od 1968. do 1989. godine, kada joj je ime promenjeno u „25. maj“. Ta gimnazija nastala je od albanskih odeljenja otvorenih 1960/1962. u gimnaziju „Bora Stanković“. Prvobitni naziv gimnazije 1964/65. bio je „Agimi i socializimit“ (Zora socijalizma), a upravo je te godine maturalni ispit položilo 52 učenika albanske nacionalnosti koji su pratili nastavu u gimnaziji „Bora Stanković“. Gimnazija je 1968. godine promenila naziv u „Skenderbeg“.

Najbolnija tačka u nastavi na albanskom jeziku u osnovnim i srednjim školama su udžbenici, jer su učenici do 2005/06. školske godine upotrebljavali udžbenike i priručnike namenjene učenicima srpske nacionalnosti, koji su prevedeni s puno grešaka. Njihova upotreba predstavljala je nametanje srpske kulture i tradicije učenicima albanske nacionalne manjine. U izveštaju Mreže odbora za ljudska prava u Srbiji (CHRIS) iz 2007. godine, navodi se da su u opštinama Preševo, Bujanovac i Medveđa formirane grupe prosvetnih radnika albanske nacionalnosti koje su radile na izradi planova i programa za predmete: albanski jezik i književnost, istorija, muzičke kultura, geografija, likovna umetnost. Na osnovu njihovih predloga, do sada je izmenjen plan i program za albanski jezik i književnost od I do VIII razreda osnovne škole (izuzev za III razred), ali zbog reakcija Ministarstva prosvete i sporta nisu načinjene nikakve izmene u predmetima istorija, muzička kultura, likovna umetnost i geografija. Oni su ostali neizmenjeni od 1983. godine, a po njima učenici albanske nacionalne manjine daleko više uče i neguju srpsku kulturu i tradiciju od vlastite. Primera radi, udžbenik muzičke kulture od I do VI razreda osnovne škole sadrži 139 pesama na srpskom jeziku, a samo tri na albanskom.

U srednjim školima takođe nema promena u planovima i programima na albanskom jeziku za predmete albanski jezik i književnost, istorija, muzička kultura i likovna umetnost. Oni nisu pretrpeli nikakve izmene od 1983. godine. „Albanski učenici danas više uče srpsku književnost od svoje, budući da je izučavaju iz predmeta srpski jezik kao nematernji predmet (2-3 časa nedeljno) i iz predmeta albanski jezik (u obliku prevoda srpskih dela). Školska lektira na albanskom jeziku sadrži 50% dela albanske književnosti i 50% srpske“ (Mreža odbora, 2007, 59). U izveštaju se takođe navodi da je u Preševu na albanskom jeziku organizovano polaganje stručnog ispita za nastavnike samo za predmet albanski jezik i književnost. Za druge nastavne predmete, polaganje je bilo isključivo na srpskom jeziku (u Nišu i Beogradu), što u pogledu terminologije predstavlja problem za albanske nastavnike, jer škole završavaju na albanskom jeziku (isto).

Nevladina organizacija Inicijativa mladih za ljudska prava uputila je Apel Ministarstvu prosvete Srbije 3. septembra 2012. da se pristupi sistematskom rešavanju problema gotovo potpunog odsustva udžbenika na albanskom jeziku za učenike osnovnih i srednjih škola u opštinama Bujanovac i Preševo. U tom Apelu navodi se: „Dok poslednjih dana pristižu informacije o besplatnim udžbenicima na srpskom jeziku za učenike od I do IV razreda osnovnih škola na teritoriji Srbije, besplatnim udžbenicima i školskom priboru za prvake u Beogradu (...) u Bujanovcu je u šest osnovnih i jednoj srednjoj školi više od 6.000 učenika 3. septembra krenulo na časove gotovo bez ijednog udžbenika koji odgovara standardima i programima koji se primenjuju u ostalim školama u Srbiji. Ista situacija je i u osam osnovnih i dve srednje škole u Preševu, u kojima se školuje više od 7.000 đaka“. U Apelu se takođe navodi da je u prethodnoj školskoj godini jedini udžbenik na maternjem jeziku koji su prvaci sa juga Srbije imali bio *Bukvar*, dok učenici ostalih razreda, osim udžbenika za jezike, nisu imali nijednu drugu knjigu na svom jeziku. Prema podacima Nacionalnog saveta Albanaca u Srbiji, za nesmetano odvijanje nastave potrebno je oko 100 udžbenika za osnovne i oko 400 za srednje škole svih profila.

U Apelu se navode reči učenice 4. razreda gimnazije „Skenderbeg“ (Skenderbeu) iz Preševa: „Ja knjige uzimam od đaka koji su završili razred pre mene i to su uglavnom vrlo stare knjige, još iz vremena kada smo ih nabavljali na Kosovu. Pozajmljujemo ih od dece iz drugih odeljenja koja su se snašla i nabavila pojedine knjige u Albaniji. Uzmem knjigu za čas i onda je vratim drugarima“. Ona navodi da uglavnom svi učenici imaju knjige za nastavu jezika (albanski, srpski, engleski, francuski) štampane u Srbiji, ali da se đaci iz njene škole često suočavaju i sa problemom da udžbenike koje nabave od prethodnih generacija više ne mogu da koriste jer su programi u međuvremenu zastareli. Uz to, Inicijativa mladih za ljudska prava ukazuje na to da obrazovanje na jezicima nacionalnih manjina u Vojvodini funkcioniše bez većih problema, gde se nastava odvija na šest jezika, uz mogućnost dvojezičnog vaspitno-obrazovnog rada sa decom predškolskog uzrasta (Inicijativa mladih, 2012).

Na jugu Srbije (u Preševskoj dolini), po dogovoru Ministarstva prosvete Srbije i Nacionalnog saveta albanske nacionalne manjine u Srbiji, od 2010. godine počelo je

objavljivanje udžbenika za nastavu na albanskom jeziku za osnovne škole. Većina tih udžbenika je prevedena sa srpskog jezika. Do 2014. štampano je 88 udžbenika i radnih svezaka, od kojih su osam napisali domaći albanski autori, za matematiku od 1. do 4. razreda, tri udžbenika za decu predškolskog uzrasta, a 16 udžbenika je po dogovoru uvezeno iz Albanije, među kojima i preuzeti *Bukvar* koji je preštampan uz neznatne politički motivisane korekcije. Za srednje škole nije štampan nijedan udžbenik jer nije dobijena prethodna saglasnost Nacionalnog saveta albanske nacionalne manjine. Većinu udžbenika su štampali licencirani beogradski izdavači: Zavod za udžbenike, Klett i Kreativni centar.¹²⁵

Kada je reč o *Bukvaru* koji je preštampano licencirani beogradski izdavač Klett, to je učinjeno pošto je taj udžbenik prethodno nelegalno uvezen i korišćen u nastavi bez dozvole Ministarstva za prosvetu Srbije. Kasnije, Ministarstvo za prosvetu Srbije i Nacionalni savet albanske nacionalne manjine u Srbiji uz posredovanje ambasadora Albanije u Beogradu Špetima Čaušija su se dogovorili da se uveze *Bukvar*, ali da se izvrši nekoliko korekcija. Kod albanskog slova SH (Š), umesto fotografije Skadra (na alb. Shkodër), sa legendom „Skadar je lep grad, u prvom preštampanom izdanju stoji izmena „Niš je lep grad, a u 2. i 3. izdanju: „Preševo je lepa grad, sa grubom gramatičkom greškom u rodu na albanskom jeziku. Kod slova F, uz reč Flamuri (Zastava), izbačena je slika albanske nacionalne zastave i glupo je ostavljen prazan prostor u koji učenici, po pravilu, ucrtavaju albansku nacionalnu zastavu, što predstavlja rekorekciju. Ako izuzmemo još nekoliko izmena naziva gradova, sve ostalo je kao i u originalu tog bukvara (Gjokutaj, Rrokaj, 2010, 49, 52).

S tim udžbenicima pokriva se najveći deo nastave na albanskom jeziku u osnovnim školama na tom području. Školske 2014/2015. u tim školama bilo je ukupno 3.522 učenika u 16 osnovnih škola, u sedam škola u Preševu (204 odeljenja, 3.599 učenika, prethodne školske godine 3.905 učenika), šest u Bujanovcu (u 144 odeljenja, 2.304 učenika, prethodne školske godine 2.516) i tri u Medveđi (u 18 odeljenja, 61 učenika, prethodne školske godine 55). Tri osnovne škole su multietničke, i to: jedna u selu Reljan, u opštini Preševo, jedna u Gornjoj Jablanici, u Sijarinskoj banji, i jedna u opštini Medveđa. Ukupan broj učenika u osnovnim školama na albanskom jeziku bio je 5.964. Srednjih škola na tom području je ukupno četiri, i to: u Preševu jedna gimnazija (204 odeljenja, 3.599 učenika i jedna tehnička škola (79 odeljenja, 2.222 učenika), u Bujanovcu jedna gimnazija (49 odeljenja, 1.333 učenika) i u Medveđi jedna mešovita tehnička škola (četiri odeljenja, 29 učenika). Ukupno učenika u srednjim školama na albanskom jeziku bilo je 3.584.

Vlada Vojvodine je 19. oktobra 2011. godine donela odluku da se iz pokrajinskog budžeta finansira upis na prvu godinu studija 69 studenata albanske nacionalnosti koji će studirati u Bujanovcu, gde je Ekonomski fakultet iz Subotice, kao deo Novosadskog univerziteta, otvorio istureno odeljenje. Članovi pokrajinske vlade su tim povodom konstatovali da odluka predstavlja, s jedne strane, svojevrsno priznanje

¹²⁵ Podaci su dobijeni ljubaznošću Milice Rodić, savetnice direktorke Službe Koordinacionog tela zadužene za rad u oblasti unapređenja kvaliteta obrazovanja za đake iz albanske zajednice na jugu Srbije.

Univerzitetu u Novom Sadu, a sa druge je doprinos stabilizaciji prilika u tom delu Srbije, kako se navodi u saopštenju Pokrajinskog sekretarijata za kulturu i javno informisanje (Tanjug, 2011). Reč je o studijama iz oblasti marketinga, a nastava će se izvoditi na oba jezika. Profesori Ekonomskog fakulteta iz Subotice držaće predavanja na srpskom, dok će nastavu na albanskom držati profesori sa Univerziteta u Tetovu (Makedoniji) u zvanju gostujućih profesora Univerziteta u Novom Sadu. Za potrebe nastave na albanskom jeziku u periodu 2010-2014. štampano je preko 50 univerzitetskih udžbenika u prevodu sa srpskog jezika, a u izdanju Koordinacionog tela Vlade Republike Srbije za opštine Preševo, Bujanovac i Medveđa.

Zaključak

Ovaj rad se bavio političkim implikacijama koje su uticale na razvoj školstva na Kosovu u jugu Srbije (1945-2015). Školstvo u ta dva područja počelo se sistemski da se razvije tek posle Drugog svetskog rata, što je predstavljalo veliki civilizacijski iskorak albanskog stanovništva u tim područjima. U pogledu broja učenika i odeljenja, razvoj je bio progresivan do osamdesetih godina. U pogledu školskih programa, do šezdesetih godina bio je redukovano ideološki i politički u vezi s pojedinim istorijskim događajima i ličnostima, što se odnosilo i na pisce iz albanskog preporoda u XIX veku. Pozitivna promena nastaje sredinom šezdesetih godina kada se jedan broj važnih pisaca uvodi u nastavu i šire obuhvata istorija albanskog naroda. Udžbenici koji su se štampali po programu Sekretarijata za prosvetu Autonomne Pokrajine Kosova i Metohije koristili su se, po automatizmu, i na Jugu Srbije.

Početak duboke političke krize na Kosovu odrazio se odmah negativno na nastavne programe u osnovnim školama, koje je Ministarstvo prosvete Srbije htelo drastično da redukuje i koriguje, i to posebno na predmetima Istorija, Geografija, Poznavanje društva, pa čak i Muzičke kulture. Posledica toga je bila demonstrativni izlazak školstva na albanskom jeziku na Kosovu iz prosvetnog sistema Republike Srbije devedesetih godina. U isto vreme, na Jugu Srbije u programima nastave uvedena su mnoga ograničenja. Više nisu smeli da se koriste ni novi ni stari udžbenici koji su štampani na Kosovu. Nove udžbenike koji su bili prevedeni sa srpskog i štampani u Beogradu, u Zavodu za udžbenike, albanski prosvetni radnici su ignorisali.

Školstvo na Kosovu se stabilizovalo posle intervencije NATO alijanse i usvajanja Rezolucije 1244 10. juna 1999. godine u Savetu bezbednosti OUN, kojom je na Kosovu uspostavljena unutrašnja suverenost. Na jugu Srbije, pozitivne promene počele su da se pojavljuju tek 2010. godine kada je Ministarstvo prosvete Srbije, uz prethodnu saglasnost Nacionalnog saveta albanske manjine u Srbiji, počelo da odobrava štampanje jednog broja udžbenika. Politički problem je i dalje ostao štampanje udžbenika za osnovne škole iz predmeta *Priroda i društvo* za 4. razred, *Istorija* za 5, 6, 7, 8. razred, *Istorija* za 1, 2, 3, 4. razred gimnazije, *Istorija* za 1. i 2. razred srednjih stručnih škola, *Geografija* za sve razrede osnovnih škola, gimnaziju i srednje stručne škole. Naročito je osetljiv problem ostao nedostatak udžbenika za srednje škole.

Razvoj obrazovanja na albanskom jeziku na Kosovu na svim nivoima i na jugu Srbije (u Preševskoj dolini), i pored ideoloških i političkih ograničenja, u socijalističkoj Jugoslaviji imalo je vidne rezultate u školovanju mnogih naraštaja albanske nacionalnosti, u njihovom formiranju i profesionalnom osposobljavanju. Na žalost, zbog velikih političkih poremaćaja tokom osamdesetih i devedestih godina XX veka, nastala su vrlo teška vremena u održavanju nastave na albanskom jeziku na tim područjima. To je na Kosovu trajalo do juna 1999. godine kada se ta pokrajina izdvojila iz političkog sistema Srbije. Na Jugu Srbije je, u pogledu školskih programa i udžbenika, školstvo i dalje bilo pod snažnim pritiskom Ministarstva prosvete u Beogradu. To je za posledicu imalo improvizaciju nastave, gde je sve zavisilo od *ad hoc* snalaženja nastavnika i učenika. Kvalitativnom promenom situacije 2010. godine, prosvetnim radnicima tog područja omogućeno je da učestvuju u kreiranju programa nastave za učenike osnovnih srednjih škola na albanskom jeziku, kao i u izboru udžbenika domaćih albanskih autora, autora iz Albanije ili autora prevedenih sa srpskog jezika. To je u znatnoj meri poboljšalo odvijanje nastave na albanskom jeziku na tom području, s tendencijom stalnog unapređivanja.

Literatura:

Albanci u Srbiji, 2003, *Albanci u Srbiji* – Preševo, Bujanovac i Medveđa. Beograd: Fond za humanitarno pravo.

BEQAJ, N., 1988, Politička iskušenja inteligencije na Kosovu, *Pogledi*, Split, 18, 2.

BERISHA, T. Z., 1994, *Emra që nuk harrohen: Arsimtarët veteranë (1941-1951) dhe arsimit shqip në Kosovë*. Prishtinë: Valton.

Diskriminacija na jugu Srbije, Inicijativa mladih za ljudska prava, *Peščanik*. Dostupno na: <http://pescanik.net/diskriminacija-na-jugu-srbije> [Pristupljeno: 03.09.2012]

EMINI, A., 2014, *Presheva në rrjedhat e historisë shek. XX*. (Punim doktorature).

Universiteti i Tiranës, Fakulteti histori-filologji, Departamenti i historisë, Tiranë

Etničke zajednice, 2007, 2008, *Etničke zajednica na Kosovu u 2007. i 2008*. Fond za humanitarno pravo. Dostupno na: <http://www.hlc-rdc.org/?p=13188> [Pristupljeno: 11.08.2010]

GJOKUTAJ, M., RROKAJ, Sh., 2010, *Abetare: Shkronja pas shkronja*, Beograd: Klett.

GOJKOVIĆ, N., *Sistem zaštite manjina u Republici Srbiji*. Konrad Adenauer Stiftung. Dostupno na: http://www.kas.de/upload/auslandshomepages/serbien/Gojkovic_pred.pdf [Pristupljeno: 30.01.2008]

HYSENI, H., 2000, *Shifra dhe fakte për arsimin në Kosovë*. Prishtinë. Dostupno na: http://www.see-educoop.net/education_in/pdf/edu_kos_p0-108-yug-kos-aln-t01.pdf [Pristupljeno: 30.01.2010]

IMAMI, P., (2000), *Srbi i Albanci kroz vekove*. Beograd: K.V.S.

Kosovo nekad i danas, 1973, *Kosovo nekad i danas = Kosova dikur e sot*. Beograd: Ekonomska politika.

Ligji nr. 2002/2 mbi arsimin fillor dhe të mesëm në Kosovë = Zakon br. 2002/2 o osnovnom i srednjem obrazovanju na Kosovu/. Dostupno na: http://www.masht-gov.net/advCms/documents/1_RREG_LIGJI_SHQIP_Nr.20022.pdf [Pristupljeno: 30.01.2010]

Mreža odbora za ljudska prava u Srbiji (CHRIS), Izveštaj koji se podnosi na osnovu Člana 25, paragraf Okvirne konvencije za zaštitu nacionalnih manjina, Septembar 2007, str. 59-60. Dostupno: <http://chris-network.org/wp-content/uploads/2009/12/Drugo-Mi%C5%A1ljenje.pdf> [Pristupljeno: 30.11.2014]

MUHARREMI, I., 2010, *Shqiptarët e Medvegjës nëpër shekujt*, Prishtinë

Odluka o neustavnosti diploma ozbiljan test. *Radio Slobodna Evropa*. Dostupno na: www.slobodnaevropa.org, [Pristupljeno: 08.05.2014]

Problemet aktuale, *Problemet aktuale ne sferen e arsimit*, uvodna reč Rize Haljimiija, predsednika opštine, na IV sednici Skupštine opštine Preševa. Dostupno na: <http://www.presheva.com/arsimi/problemetarsimihyrese231002.html> [Pristupljeno: 30.01.2010]

STOJKOVIĆ LJ., MARTIĆ M. 1953, *Nacionalne manjine u Jugoslaviji*, Beograd: Rad. Statistički godišnjak Srbije, 1986, 1995, *Statistički godišnjak Srbije*, Beograd: Republički zavod za statistiku Srbije.

Statistikat e arsimit 2013-1024. *Agjencia e statistikave të Kosovës*, <http://ask.rks-gov.net/arsimi/publikimet> [Pristupljeno: 29.12.2014]

Sukob ili dijalog, 1994, *Sukob ili dijalog: Srpsko-albanski odnosi i integracija Balkana*. Subotica.

Tematski izveštaj, 2001, *Tematski izveštaj o nacionalnoj obrazovnoj politici – Kosovo*. Pakt o stabilnosti za Jugoistočnu Evropu, 22. jun 2001, prevela Fadila Kajević. Dostupno na: http://www.see-educoop.net/education_in/pdf/thematic-review-yug-kos-srb-t05.pdf [Pristupljeno: 30.01.2010]

Thematic Review Of National Policies For Education – Kosovo. 22-Jun-2001. Pact for South Eastern Europe.

[http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=CCNM/DEELSA/ED\(2001\)6&docLanguage=En](http://www.oecd.org/officialdocuments/publicdisplaydocumentpdf/?cote=CCNM/DEELSA/ED(2001)6&docLanguage=En)

Zakon o ratifikaciji, Zakon o ratifikaciji evropske povelje o regionalnim ili manjinskim jezicima, *Službeni list SCG - Međunarodni ugovori*, br. 18/2005.

Naile Mala-Imami
Faculty of Philology
University of Belgrade

Education System in Albanian Language in Kosova/o and South of Serbia (1945-2015)

Abstract:

Purpose of this paper is to provide historical overview of the development of school system in Albanian language from 1945 to 2015 in Kosovo and South of Serbia, in municipalities of Presheva, Bujanovac and Medvedja. After the Second World War and establishment of socialist socio-economic relations, historical injustice against the Albanian people who did not have the right for education in their mother tongue during the Kingdom of Serbs Croats and Slovenians has been corrected. Year after year, despite numerous problems, education in Albanian language was spread systematically in primary and secondary education system while in 1960 foundations for university studies were laid down. Development in school system in Albanian language in Kosovo at all levels by 1990, despite ideological and political constraints, has had tangible results in the education of many generations of Albanians. After 1999 Kosovo has developed an independent education system while Albanians from South of Serbia partially exercise the right to treat some of topics that relate to their nation.

Key words:

School system in Albanian, Kosovo, South of Serbia, Serbia, Educational policy

Škeljzen Gaši

Nezavisni istraživač

Rat na Kosovu 1998-1999. u udžbenicima istorije na Kosovu i u Srbiji

Apstrakt:

Ovaj članak fokusira se na načine predavljanja najznačajnijih događaja iz rata na Kosovu (1998-1999.) u udžbenicima istorije za osnovnu i srednju školu na Kosovu. Cilj rada je analiza načina na koji su predstavljene političke/vojne grupacije kosovskih Albanaca, njihovi politički ciljevi, sastanci, sporazumi, saradnja političkih i vojnih predstavnika Albanaca sa srpskim predstavnicima, kao i ratni zločini obeju strana. Članak je podeljen na četiri dela: obrađuju se miroljubive i vojne frakcije, ratni zločini, konferencija u Rambujeu, NATO intervencija. Udžbenici istorije za osnovne i srednje škole na Kosovu i u Srbiji, koje su objavile izdavačke kuće Libri Shkollor (Priština) i Zavod za udžbenike (Beograd) i koje su odobrila nadležna ministarstva prosvete, koriste se kao primarni izvori za ovaj članak. Uz njih, članak uzima u razmatranje i radove i argumentaciju stranih istraživača koji su analizirali događaje na Kosovu iz naznačenog perioda.

Ključne reči:

kosovski udžbenici, srpski udžbenici, ratni zločini, Konferencija u Rambujeu, NATO intervencija

Miroljubive i vojne frakcije

Do Dejtonskog sporazuma, mirni pasivni otpor predvođen Demokratskom ligom Kosova (LDK) Ibrahima Rugove nije imao alternativu. Adem Demaći (Adem Demaçi), koji je inače proveo 28 godina u zatvoru za vreme Titove Jugoslavije zbog zalaganja da se jugoslovenske teritorije naseljene Albancima ujedine sa Albanijom, priključio se Parlamentarnoj stranci Kosova 1997. godine, započevši aktivni mirni otpor. Do ovoga dolazi jer je, prema njemu, čitava generacija ljudi rođenih na Kosovu bila nezadovoljna pasivnim otporom i zahtevala je vojno rešenje (Gashi, 2010, 121). Takva podela kosovske političke scene odsutna je iz udžbenika u Srbiji, ali i iz udžbenika na samom Kosovu.

Demaći nije ostvario svoju nameru o aktivnom mirnom otporu. U septembru 1996. godine, Ibrahim Rugova je sa Slobodanom Miloševićem potpisao sporazum koji je trebalo da obezbedi povratak albanskih đaka i studenata u škole i na univerzitet, koji su bili u nadležnosti organa države Srbije. Ova činjenica takođe izostaje u udžbenicima obeju zemalja. Srpska/jugoslovenska strana nije ispoštovala sporazum i tako su 1. oktobra 1997. godine studenti Univerziteta u Prištini (UP) organizovali proteste i zahtevali da im se omogući nastava u prostorijama Univerziteta. Ovaj protest se pominje samo u kosovskom udžbeniku i to samo u jednoj rečenici: „Srpska represija je dovela do toga da 1. oktobra 1997. izbiju protesti studenata i celokupnog stanovništva protiv okupatorske sile“ (Bajraktari, Rexhepi i Demaj, 2010, 205). Tako je represija srpskog režima nazvana „srpskom represijom“; studentske demonstracije, u kojima je učestvovao i određen broj drugih građana albanske nacionalnosti, označene su kao „protesti studenata i celokupnog stanovništva“, ali se proklamovani cilj studentskog protesta, povratak u prostorije Univerziteta, nigde ne pominje. Ovakvo predstavljanje je moglo da izazove utisak da su ovo bili protesti za oslobođenje i nezavisnost Kosova od Srbije.

Kršnja ljudskih prava kosovskih Albanaca koje je tokom devedesetih činio srpski režim (Malcolm, 2002, 349–356; i Clarck, 2000, 70–157) u kosovskim udžbenicima se predstavljaju kao masakri počinjeni širom Kosova, koji su „inspirisali nastanak OVK, formirane da bi se zaštitio narod Kosova“ (Rexhepi i Demaj, 2009, 104). Srpski udžbenici ne pružaju nikakve dokaze o tome, već ukazuju na to da je došlo do pogoršanja situacije na Kosovu što je posledica „pljačkanja i konfrontacija albanskih terorističkih grupa, predstavljenih kao Oslobodilačka Vojska Kosova, sa snagama reda u kojima uvek i najviše stradaju civili“ (Đurić i Pavlović, 2010, 251), ne navodeći podatke o etničkoj pripadnosti tih civila.

Srpski udžbenici ne pominju delu na miroljubive i vojne frakcije u kosovskoj politici. Ona nedostaje i u kosovskim udžbenicima, kao i odnos prema tri načina na koji se politički i vojno koncipirao rat na Kosovu: a) Oružane snage Republike Kosovo (FARK),¹²⁶ koje je

¹²⁶ FARK je skraćena za Oružane snage Republike Kosovo (*Forcat e Armatosura të Republikës së Kosovës*, FARK), paravojnu organizaciju koja je predstavljala vojno krilo Demokratskog saveza Kosova, a čiji su osnivači Ibrahim Rugova i Bujar Bukoši (Bujar Bukoshi) i bila glavni rival OVK. FARK je okupila na desetine bivših oficira JNA i nekoliko hiljada boraca i bila je aktivna tokom rata na Kosovu 1998–1999. godine. Procenjuje se da je u sukobima FARK-a i OVK bilo preko hiljadu žrtava, a nakon rata nekoliko značajnih OVK predstavnika osuđeno je zbog ubistava članova FARK-a. (prim. prev.)

osnovalo Ministarstvo odbrane kosovske vlade, koje jeste bilo za oružani sukob, predvođeno profesionalnim oficirima; b) Nacionalni pokret za oslobođenje Kosova (LKÇK), koji su činili pretežno bivši politički zatvorenici koji su zagovarali formiranje širokog političkog i vojnog fronta sa ciljem da se organizuje opšti oružani ustanak u kojem će učestvovati sve političke i vojne grupacije koje se zalažu za oslobođenje Kosova od Srbije; i c) Oslobodilačka vojska Kosova (UÇK), koju je formirao Nacionalni pokret Kosova i koja je favorizovala gerilski način ratovanja sa ciljem da se isprovocira intervencija NATO saveza protiv srpskih snaga. Izostanak opisa ove tri linije znači i nedostatak informacija o njihovim međusobnim neslaganjima i sukobima.

Ratni zločini

Udžbenici obeju zemalja govore samo o zločinima „druge strane“. Na primer, srpski udžbenici ne pominju nijedan slučaj da su srpske/jugoslovenske snage ubile nekog Albanca tokom oružanog sukoba, niti kosovski udžbenici pominju da su OVK ili NATO snage ubile ijednog Srbina tokom ili posle konflikta. Takođe, srpski i kosovski udžbenici preuveličavaju zločine „druge strane“ i stvaraju ambijent za nesporazume.

Srpski udžbenici pominju pismo Savezne Republike Jugoslavije Savetu bezbednosti UN iz februara 2000. godine, u kojem stoji da je od ulaska NATO snaga na Kosovu „ubijeno 899 i oteto 834 lica“ (Đurić i Pavlović, 2010, 255), pri tome ne navodeći etničku pripadnost tih lica niti sudbinu kidnapovanih. Fond za humanitarno pravo (FHP), organizacija čije je sedište u Beogradu, beleži da je 1.123 srpskih civila ubijeno u periodu od januara 1998. do decembra 1999. godine, od kojih je 786 ubijeno nakon dolaska NATO snaga (12. jun 1999. – decembar 1999. godine) (Kandić, 2001, 3). Sa druge strane, kosovski udžbenici kažu da je tokom oružanog sukoba, a samo u periodu od januara do decembra 1998. godine, „ubijeno više od 2.000 Albanaca, ne računajući veoma veliki broj nestalih lica“ (Bajraktari, Rexhepi i Demaj, 2010, 206). Ipak, FHP u svojoj višetomnoj publikaciji *Kosovska knjiga sećanja 1998-2000* za isti period beleži 1.660 ubijenih Albanaca, uključujući 678 pripadnika OVK, i 296 Srba, od kojih 167 pripadnika Vojske Jugoslavije i Ministarstva unutrašnjih poslova (Kandić, 2011, 457). Prema kosovskim udžbenicima, tokom NATO bombardovanja (24. mart – 10. jun 1999. godine) „srpska vojska je ubila oko 15.000 Albanaca“ (Bajraktari, Rexhepi i Demaj, 2010, 207; Bicaj i Ahmeti, 2005, 202). *Kosovska knjiga sećanja 1998-2000* svodi broj albanskih civila ubijenih u periodu od januara 1998. do decembra 2000. godine, uključujući tu i 78 dana NATO bombardovanja, na ukupno 7.864 žrtava. Tako, broj ubijenih je u kosovskim udžbenicima dupliran, a izvori podataka se ne navode.

Kada je reč o proteranim/raseljenim licima, manje-više se ponavlja situacija sa brojem poginulih. Kosovski udžbenici ne beleže broj Srba i drugih ne-Albanaca raseljenih po dolasku KFOR-a, a srpski udžbenici kažu da se radi o više od 220.000 ljudi (Đurić i Pavlović, 2010, 251), dok Visoki sekretarijat UN za izbeglice (UNHCR) beleži broj od

210.000.¹²⁷ Slično tome, srpski udžbenici ne govore o proterivanju Albanaca sa Kosova tokom NATO bombardovanja, koje je, prema UNHCR-u, obuhvatilo 862.979 ljudi.¹²⁸ U kosovskim udžbenicima se pak govori o više od milion albanskih izbeglica (Bajraktari, Rexhepi i Demaj, 2010, 206).

Kosovski udžbenici opisuju zločine koje su tokom rata srpske snage počinile nad Albancima kao genocid (Bajraktari, Rexhepi i Demaj, 2010, 207).¹²⁹ Umesto definicije koju daje Konvencija UN o sprečavanju i kažnjavanju zločina genocida, ili bilo kakvih argumenata da se na Kosovu dogodio genocid, u udžbenicima stoje fraze, poput „užasne scene varvarizma krvavih ešalona“ (isto, 205). Dalje, opisujući zločine srpskih snaga na Kosovu kao genocid, autori ovih udžbenika takođe ignorišu mišljenje Vrhovnog suda Kosova, prema kojem se akcije srpskog režima pod Slobodanom Miloševićem mogu smatrati zločinima protiv čovečnosti pre nego genocidom.

Srpski udžbenici, kao što je već rečeno, ne pominju zločine srpskih snaga nad kosovskim Albancima, ali navode informaciju da je Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju (ICTY) podigao optužnice protiv visokih političkih i vojnih zvaničnika Savezne Republike Jugoslavije i Srbije (Đurić i Pavlović, 2010, 253), ne navodeći, međutim, za šta se oni terete. Sa druge strane, kosovski udžbenici ne pominju zločine koje je OVK počinila nad Srbima i drugim ne-Albancima tokom i posle oružanog sukoba na Kosovu, a takođe ne pominju ni optužnice koje je Međunarodni krivični sud za bivšu Jugoslaviju podigao protiv dvojice vođa OVK (Fatmir Ljimaj i Ramuš Haradinaj). Zločini koje je OVK počinila nad Srbima i drugim ne-Albancima tokom rata na Kosovu se ni na koji način ne pominju u srpskim udžbenicima. Oni daju podatke samo o zločinima koje je OVK počinila pošto se oružani sukob okončao, a snage KFOR-a ušle na Kosovo. Na osnovu ovih udžbenika stiče se utisak da je tokom rata na Kosovu samo NATO činio zločine.

Tokom 78 dana NATO bombardovanja Jugoslavije, prema srpskim udžbenicima „ubijeno je između 1.200 do 2.500 civila“ (Đurić i Pavlović, 2010, 251). Ovaj udžbenik donosi tabelarni prikaz civilnih žrtava NATO bombardovanja u kome se navode podaci o 347 stradalih. U toj tabeli albanska nacionalnost se pominje samo za 70 žrtava stradalih tokom NATO bombardovanja u blizini Đakovice, dok se za 50 civila stradalih u selu Lužanj kod Podujeva, 20 kod Peći i 87 u selu Koriša kod Prizrena ne pominje albanska nacionalna pripadnost. Takođe, u tabeli se ne pominje napad NATO snaga na zatvor Dubrava, gde je, prema Fondu za humanitarno pravo, stradalo 112 albanskih zatvorenika. Moguće je da se ovaj napad u tabeli ne pominje zato što je 29 zatvorenika

¹²⁷ Za više informacija vidi: <http://www.unhcr.org/pages/49e48d9f6.html>

¹²⁸ UNHCR Country Updates – Former Yugoslavia, UN Inter-Agency Humanitarian Situation Report: Kosova, pages 65–70.

¹²⁹ Neki kosovski udžbenici čak navode da je Vilijam Voker, šef misije OSCE na Kosovu, masakr u selu Račak nazvao genocidom. U vezi sa ovim, vidi Bicaj, Isa i Isuf Ahmeti. Historia 12. Prishtina: Libri Shkollor, 2005, strana 202. Ipak, Vilijam Voker je masakr opisao kao *zločin protiv čovečnosti*, u govoru koji je održao na sahrani nastradalih. Za govor ambasadora Vilijama Vokera i više o masakru u Račku, vidi Petrić, W. i Pihler, R.(2002) Rrug a gjatë në luftë - Kosova dhe bashkësia ndërkombëtare 1989-1999. Prishtina: KOHA, 154–162.

u Dubravi stradalo od NATO bombi 19. i 20. maja 1999. godine, dok su ostale, opet prema FHP-u, pogubile srpske snage 21. i 23. maja 1999. godine.¹³⁰

Organizacija *Human Rights Watch* je na osnovu terenskog istraživanja sastavila izveštaj o civilnim žrtvama NATO bombardovanja Jugoslavije, prema kojem su NATO snage ubile ne manje od 489 i ne više od 528 nevinih civila. Prema izveštaju, većina civilnih žrtava stradala je na teritoriji Kosova, između 279 i 318 ljudi.¹³¹ Tako je broj civilnih žrtava NATO bombardovanja u srpskim udžbenicima dupliran, dok ih kosovski udžbenici uopšte ne beleže.

Konferencija u Rambujeu

Pre konferencije u Rambujeu, najznačajniji događaj na političkoj sceni bio je susret Ibrahima Rugove, predstavnika kosovske delegacije, i Slobodana Miloševića u maju 1998. godine, kada su se obe strane složile oko mirnog rešenja kosovskog pitanja. Ovaj susret se ne pominje ni u jednom udžbeniku. Jedan od najznačajnijih događaja koji su prethodili eskalaciji oružanog sukoba, sastanak u Rambujeu u Francuskoj, pomenut je i u kosovskim i u srpskim udžbenicima, u kratkim crtama i na različite načine. Kosovski udžbenici kažu da je neuspeh pregovora označio „novu fazu rata za OVK“ (Bajraktari, Rexhepi i Demaj, 2010, 206; Bicaj i Ahmeti, 2005, 202). Ne objašnjavaju se razlozi za neuspeh pregovora, niti se navode važne tačke *Privremenog sporazuma za mir i samoupravu na Kosovu*. Ovaj dokument su 18. marta u Parizu potpisali albanski predstavnici Kosova i dvojica posrednika u pregovorima – Kristofer Hill (SAD) i Wolfgang Petrič (EU) – ali ga nisu potpisali predstavnici Srbije/Jugoslavije, kao ni treći medijator – Boris Majorski (Rusija).

Uprkos važnosti ovog dokumenta, što pokazuje i činjenica da su njegovu implementaciju garantovale NATO snage od 28.000 vojnika na Kosovu, autori udžbenika ne kažu ništa o njegovom sadržaju. Razlog za to je jednostavan: on je predviđao suštinsku autonomiju Kosova unutar SR Jugoslavije.¹³² U informacijama koje pružaju, kosovski udžbenici stvaraju utisak da OVK nije odustala od svojih ranijih političkih stavova. Autori ne pominju činjenicu da su predstavnici OVK potpisali sporazum jer je ona u suprotnosti sa jednom od dominantnih linija udžbenika, po kojoj je politička platforma OVK uvek podrazumevala slobodno i nezavisno Kosovo (Bajraktari, Rexhepi i Demaj, 2010, 205). Nigde se jasno ne kaže da je prvobitno ta platforma zapravo tražila –

¹³⁰ FHP je 28. maja 2010. pred srpskim Sudom za ratne zločine podneo krivične prijave protiv 34 lica odgovornih za ubistvo više od 90 i ranjavanje više od 150 albanskih zatvorenika u zatvoru Dubrava, 21. i 23. maja 1999, posle napada NATO snaga na zatvor 19. i 20. maja 1999. Optužbe se mogu videti na: <http://hlc-rdc.org/index.php/en/public-informationoutreach/pressreleases/208-krivina-prijava-za-ratni-zloin-protiv-ratnih-funkcionera-republike-srbije>.

¹³¹ Human Rights Watch. *Civilne žrtve NATO kampanje*, na: <http://www.hrw.org/legacy/reports/2000/nato/>

¹³² Privremeni sporazum za mir i samoupravu na Kosovu, Pariz, 18. mart 1999, može se videti na: <http://jurist.law.pitt.edu/ramb.htm>

kao što stoji i u vojničkoj zakletvi OVK – „oslobođenje i ujedinjenje okupiranih albanskih zemalja“.¹³³

Kosovski udžbenici ne pominju ni suštinsku autonomiju koju bi Kosovo uživalo u Jugoslaviji na osnovu *Privremenog sporazuma*. U tom dokumentu stoji da će se „tri godine po stupanju na snagu Ugovora sazvati međunarodna konferencija kako bi se odredio mehanizam konačnog rešenja za Kosovo, na osnovu volje naroda, mišljenja nadležnih vlasti, napora svake Ugovorne strane u odnosu na sprovođenje ovog ugovora, kao i Helsinškog završnog akta“.¹³⁴ U dokumentu nigde ne stoji da se odnosi na volju jednog određenog naroda. Osim fraze „volja naroda“, pomenut je i Helsinški završni akt, prema kojem se međunarodne granice mogu menjati samo sporazumom dveju strana.

Sa druge strane, prema srpskim udžbenicima „agresija NATO-a se dogodila pošto je srpska strana u Rambujeu odbila da potpiše ultimativne zahteve o povlačenju vojske i policije sa Kosova“ (Đurić i Pavlović, 2010, 251). Ovi udžbenici ne pominju da je *Privremeni sporazum za mir i samoupravu na Kosovu* predviđao da će 2.500 jugoslovenskih policajaca i 1.500 vojnika biti raspoređeno na Kosovu i da će se suštinska autonomija ostvarivati unutar suverenih granica SR Jugoslavije. Tako je za srpske đake stvoren utisak da su „zapadne zemlje koje su se umešale u sukob, dajući otvorenu podršku Albancima“ (isto, 251), imale cilj da uklone Srbiju sa Kosova.

NATO intervencija

Posle Rambujea, najvažniji period rata na Kosovu nesumnjivo je vreme NATO bombardovanja srpskih/jugoslovenskih vojnih i policijskih ciljeva, što srpski udžbenici nazivaju agresijom NATO pakta. Kao što je gore pomenuto, međunarodna zajednica nije zahtevala povlačenje svih srpskih/jugoslovenskih vojnih i policijskih snaga sa Kosova, pa stoga takva kvalifikacija u srpskim udžbenicima, čini se, predstavlja Srbiju kao „žrtvu zapadnih zemalja koje su otvoreno stale na stranu Albanaca“.

Prema kosovskim udžbenicima, vojna intervencija NATO-a imala je za cilj „da spreči talas zločina koje je Srbija činila prema Albancima“ (Rexhepi i Demaj, 2009, 105). Ovi udžbenici navode da je Kosovo oslobođeno od Srbije „posle uspešne oslobodilačke borbe OVK i ulaska NATO trupa u junu 1999. godine“ (isto, 106). No, ako OVK nije bila u položaju da okonča talas zločina koje su srpske trupe počinile protiv Albanaca pa je NATO morao da vojno interveniše, teško je razumeti kako je Kosovo oslobođeno nakon uspešne borbe OVK i ulaska NATO trupa. Isto tako, kosovski udžbenici kažu da su „uz borbene jedinice OVK, NATO snage, pod imenom KFOR-a, takođe ušle na Kosovo“ (Bajraktari, Rexhepi i Demaj, 2010, 207). Iz ovoga bi se moglo zaključiti da trupe OVK nisu bile na Kosovu već da su tu, kao i NATO trupe, ušle spolja, ali kosovski udžbenici ne kažu odakle su ili kada su tamo došle.

¹³³ Tekst vojničke zakletve OVK može se naći na strani posvećenoj Ademu Jašariju: <http://www.adem-jashari.com/uck.aspx?View=1&SMID=68&CID=19>

¹³⁴ Privremeni sporazum za mir i samoupravu na Kosovu, Pariz, 18. mart 1999, na: <http://jurist.law.pitt.edu/ramb.htm>

U nekima od kosovskih udžbenika navodi se da je povlačenje srpske/jugoslovenske strane sa teritorije Kosova bilo posledica „NATO bombardovanja i učestalih dejstava OVK“ (Bajraktari, Rexhepi i Demaj, 2010, 207; Bicaj i Ahmeti, 2005, 202). Vojno-tehnički sporazum o povlačenju srpskih/jugoslovenskih snaga sa Kosova potpisale su 9. juna 1999. godine u Kumanovu samo NATO i SRJ – posebno Srbija. Autori kosovskih udžbenika ne preciziraju da OVK nije bila deo ovog važnog sporazuma kojim je zapravo okončan oružani sukob na Kosovu. Pored naloga srpskim/jugoslovenskim snagama da se povuku s Kosova, sporazum je garantovao da će za jedan broj njih – ograničen na stotine, ne hiljade – biti dozvoljen povratak na Kosovo,¹³⁵ ali je ovo takođe ponovo izostavljeno iz kosovskih udžbenika. Iznenađujuće, ova klauzula ne pojavljuje se ni u srpskim udžbenicima.

Slično ovome, nijedno udžbeničko štivo ne navodi da početni cilj NATO-a nije bio proterivanje svih srpskih/jugoslovenskih snaga sa Kosova. To se dogodilo tek 3. juna 1999. godine, kada je predsednik SRJ Slobodan Milošević prihvatio dokument koji je podrazumevao povlačenje svih vojnih, policijskih i paravojnih snaga SRJ/Srbije sa Kosova, a koji su sačinili Stroub Talbot (Strobe Talbott) u ime SAD-a, Marti Ahtisari (Martti Ahtisaari) u ime Evropske Unije i predstavnik Rusije Viktor Černomirdin (Victor Chernomyrdin).¹³⁶ Dokument je sadržao ovaj zahtev jer je takav čin posmatran kao neophodan kako bi se izbeglice osećale sigurnima i vratile svojim kućama, kao i da bi NATO snage uspostavile bezbedno okruženje koje bi sprečilo dalju eskalaciju odnosa između njih i srpskih snaga, ili između potonjih i povratnika.

Demilitarizacija i transformacija OVK takođe je u kosovskim udžbenicima predstavljena jednostavno kao prelaz sa OVK na Kosovski zaštitni korpus (KZK) „na osnovu sporazuma potpisanog u septembru 1999. godine između generala Agima Čekua (Agim Çeku), komandanta OVK i generala Majkla Džeksona (Michael Jackson), komandanta KFOR-a“ (Bajraktari, Rexhepi i Demaj, 2010, 207; Bicaj i Ahmeti, 2005, 202). Nedostaju informacije o dokumentu pod nazivom *Demilitarizacija i transformacija OVK*, koji je čelnik političkog krila OVK, Hašim Tači (Hashim Thaçi), predstavio generalu Džeksonu 21. juna 1999. godine. U tom dokumentu, Tači upućuje molbu da se vojnici OVK razoružaju i integrišu u civilno društvo kao civilna organizacija za vanredne situacije – KZK. Prema odredbama ovog dokumenta, OVK se saglašava oko toga da se ne meša sa osobljem SRJ koje se vraća na Kosovo (u stotinama, ne u hiljadama), i da obavlja specifične zadatke uz odobrenje i uputstva komandanta KFOR-a.¹³⁷ U srpskim udžbenicima, razoružanje OVK-a uopšte se ne pominje.

U vezi s civilnom vlasti na Kosovu koju su uspostavile Ujedinjene nacije i vojnoj kontroli koju je uspostavio NATO, kosovski udžbenici nude isključivo datume i podatke

¹³⁵ Tekst Vojno-tehničkog sporazuma između Međunarodnih bezbednosnih snaga („KFOR“) i vlada Savezne Republike Jugoslavije i Republike Srbije, potpisan u Kumanovu 9. juna 1999. godine, dostupan je na: <http://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/?id=19947>

¹³⁶ Dokument koji su sastavili Stroub Talbot, Marti Ahtisari i Viktor Černomirdin, a koji je usvojio srpski parlament, deo je Rezolucije 1244 Saveta bezbednosti Ujedinjenih nacija.

¹³⁷ Sporazum o demilitarizaciji i transformaciji OVK dostupan je na: <http://www.nato.int/kosovo/docu/a990620a.htm>

o brojnosti uspostavljenih trupa. Nigde nema pomena o tome da je cilj NATO misije na Kosovu bio sprovođenje Rezolucije 1244 Saveta bezbednosti UN. Isto tako, nema ni relevantnih podataka o misiji Ujedinjenih nacija na Kosovu (UNMIK), koja – u skladu sa Rezolucijom 1244 – garantuje Kosovu široku autonomiju u okviru SRJ. U srpskim udžbenicima nalazimo referencu na garantovanje teritorijalnog integriteta SRJ u skladu sa Rezolucijom 1244.¹³⁸

Zaključci

Pristup koji školski udžbenici u Srbiji i na Kosovu imaju prema ratu na Kosovu iz 1998-1999. godine otkriva mnoštvo očiglednih razlika. Te se razlike mogu grupisati na sledeći način:

Glavni element rata na Kosovu bili su zločini koje je srpska vojska počinila nad Albancima, i zločini mahom neorganizovanih Albanaca nad Srbima. Školski udžbenici obe strane navode samo zločine koje je počinila druga strana, predstavljajući sebe kao žrtvu, a drugu stranu kao agresora. Kosovski udžbenici, tako, predstavljaju samo zločine Srba nad Albancima. U ovim udžbenicima, ti zločini opisani su kao „krvavi teroristički činovi“, „nacionalističko nasilje i teror“, „nacionalistički teror i genocid“ ili „užasne varvarske scene krvoločnih ešalona“. U ovim udžbenicima retko se nude podaci koji kvantifikuju srpske zločine, a i kada se navode, oni su preuveličani. Srpski udžbenici prikazuju pak samo zločine Albanaca nad Srbima, opisujući ih kao „napade lokalnih albanskih bandi“, „albanski teror nad Srbima“ ili „pljačkanje i sukobe terorističkih grupa sa snagama reda“. Kao i u prethodnom slučaju, ni ovi udžbenici uopšteno uzevši ne daju podatke o tim zločinima.

Iako ulazak srpske vojske na Kosovo i zločine dveju strana predstavljaju različito, u svim udžbenicima iz obe zemlje nema pomena o sastancima, sporazumima i saradnji političkih i vojnih predstavnika Albanaca i Srba. Na primer, nigde nema pomena o sporazumu lidera mirnog otpora među kosovskim Albancima (1996) sa srpskim predsednikom o otvaranju škola i univerzitetskih zgrada za kosovske Albance, kao i njihovog kasnijeg susreta radi pronalaženja mirnog rešenja za pitanje Kosova (1998).

Za kosovske udžbenike karakteristično je preuveličavanje ciljeva albanskih političkih i vojnih organizacija. Organizacijama su ponekad dati čak i izmišljeni nazivi. Prihvatanje znatne autonomije za Kosovo na konferenciji u Rambujeu od političkih predstavnika OVK nigde nije pomenuto; štaviše, navodi se da je cilj OVK bio nezavisnost, dok tekst zakletve OVK vojnika govori o oslobođenju i ujedinjenju okupiranih albanskih zemalja.

Kosovski udžbenici generalno ne opisuju političke elemente prisutne na Kosovu, i pominju ih samo pod opštim pojmovima „albanski nacionalni pokret“ ili „demokratski pokret na Kosovu“. Elementi poslednjeg rata na Kosovu dati su jedino kroz zajednički prikaz OVK. Srpski udžbenici ne pominju ove različite težnje. Ni u jednom udžbeniku

¹³⁸ Tekst Rezolucije 1244 može se naći na srpskom jeziku na adresi: <http://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/?id=19944>

na Kosovu nema pomena o podeli zagovornika mirnog pristupa na frakciju koja je zagovarala pasivan otpor i frakciju koja je promovisala aktivan otpor. Štaviše, ne pominje se ni podela između mirovnih i vojnih ciljeva kosovske politike. U udžbenicima na Kosovu izostaju i podaci o tri grupacije i njihovim koncepcijama vojnog angažmana u pogledu rata na Kosovu: FARK, LKÇK i OVK. Odsustvo pomena ovih frakcija takođe znači i nedostatak podataka o sporovima i sukobima između njih.

Aspiracije ka vlasništvu nad teritorijom Kosova, predstavljanje samo onih zločina koje je počinila druga strana, prikazivanje sebe kao žrtve a drugog kao agresora, kao i ćutanje o albansko-srpskoj saradnji, sastancima i dogovorima, pokazatelji su da dve strane ne nastoje da u novoj generaciji usade seme pomirenja. Iskrivljavanje ciljeva i spajanje raznorodnih političkih elemenata među kosovskim Albancima u kosovskim udžbenicima ostavlja učenike u uverenju da su Albanci oduvek bili ujedinjeni oko jednog ideala. Iz kosovskih udžbenika sledi da je taj *ideal* oduvek bio nacionalno jedinstvo, a kasnije nezavisnost Kosova. Na kraju, imajući u vidu prethodno razmatranje, može se reći da Srbija i Kosovo promovišu međuetničku mržnju, i to ne samo između građana Kosova i Srbije, već takođe i među samim građanima Kosova – Albancima i Srbima – jer albanski učenici koriste udžbenike istorije Ministarstva obrazovanja Kosova, a udžbenike srpskog Ministarstva prosvete upotrebljavaju ne samo učenici u Srbiji, već i daci srpske nacionalnosti na Kosovu.

Literatura:

Školski udžbenici

REXHEPI, F. i DEMAJ, F. (2009) *Historia 5*. Prishtinë: Libri Shkollor.

REXHEPI, F. (2010) *Historia 9*. Prishtina: Libri Shkollor.

BAJRAKTARI, J., REXHEPI, F. i DEMAJ, F. (2010) *Historia 10*. Prishtinë: Libri Shkollor.

BICAJ, I. i AHMETI, I. (2005) *Historia 12*. Prishtinë: Libri Shkollor.

ĐURIĆ, Đ. i PAVLOVIĆ, M. (2010) *Istorija 8*. Beograd: Zavod za udžbenike.

ĐURIĆ, Đ. i PAVLOVIĆ, M. (2010) *Istorija 3*. Beograd: Zavod za udžbenike.

Ostale monografske publikacije

CLARCK, H. (2000) *Civil Resistance in Kosovo*. London: Pluto Press.

GASHI, Sh. (2010) *Adem Demaçi unauthorized biography*. Prishtina: Rrokullia.

KANDIĆ, N. (2001) *Abductions and Disappearances of non-Albanians in Kosovo*.

Belgrade: Humanitarian Law Centre.

KANDIĆ, N. (2001) *Libër Kujtimi i Kosovës 1998-2000*. Prishtina: Fondi për të Drejtën Humanitare.

MALCOLM, N. (2002) *Kosova - A Short History*. London: Pan Macmillan.

PETRITSCH, W. and PICHLER, R. (2002) *Rruga e gjatë në luftë – Kosova dhe bashkësia ndërkombëtare 1989-1999*. Prishtina: Koha.

SCHABAS, W. (2003) *Gjenocidi në të Drejtën Ndërkombëtare*. Prishtina: FINN-ISH-UNHCR Human Rights Support Programme - Kosova.

SCHWARTZ, S. (2000) *Kosova: Background to a War*. London: Anthem Press.

Izveštaji i dokumenti

HUMAN RIGHTS WATCH. (2000) *Civilian Deaths in the NATO Air Campaign*. [Online] Available from: <http://www.hrw.org/legacy/reports/2000/nato/>. [stranica posećena 21st jula 2015.].

LE MONDE DIPLOMATIQUE. (1999) *The Temporary Agreement for Peace and Self-government in Kosovo*. [Online] Available from: <http://www.monde-diplomatique.fr/cahier/kosovo/rambouillet-en>. [stranica posećena 21.7.15.].

NATO. (1999) *The Technical-Military Agreement between the International Security Forces (KFOR) and the Governments of the Federal Republic of Yugoslavia and the Republic of Serbia*. [Online] Available from: <http://www.nato.int/kosovo/docu/a990609a.htm>. [stranica posećena 21.7.15.] (srpska verzija: <http://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/?id=19947>).

UN. (1999) *Resolution 1244 of the UN Security Council*. [Online] Available from: <http://www.un.org/Docs/scres/1999/sc99.htm>. [stranica posećena 21.7.15.] (srpska verzija: <http://www.srbija.gov.rs/kosovo-metohija/?id=19944>).

NATO. (1999) *Undertaking for the Demilitarisation and Transformation of the UÇK*. [Online] Available from: <http://www.nato.int/kosovo/docu/a990620a.htm>. [stranica posećena 21.7.15.].

Shkëlzen Gashi

Independent Researcher

The Kosovo War During 1998-1999 in the History Textbooks in Kosovo and Serbia

Abstract:

This article focuses on the way the most important events during the war in Kosovo (1998-1999) are presented in the primary and high history textbooks in Kosovo. The article aims to analyse the presentation of the political/military groups of Kosovo Albanians during the war, their political goals, the meetings, agreements, and collaboration of the political and military representatives of the Albanians with their Serb counterparts, and the war crimes committed by both sides.

The article is divided in four parts: the peaceful and the military factions; war crimes, the Rambouillet Conference; and the NATO intervention. The primary and high history textbooks of Kosovo and Serbia, published by the *Libri Shkollor* publishing house (Prishtina), and by *Zavod za udžbenike* (Belgrade), approved by the respective ministries of education, serve as the primary source for this article. In addition to that, works by foreign scholars, who have analysed the events in Kosovo in this period are taken into consideration with their respective arguments.

Key words:

Kosovo textbooks, Serbian textbooks, War Crimes, Rambouillet Conference, NATO's intervention

**Ko su manjine i gde?
Izazovi življenja
među većinskim
Drugim**

Armanda Hisa

Institut za kulturnu antropologiju
Centar za albanološke studije, Tirana

Srpsko-albanski mešoviti brakovi: kada patrijarhalnost lomi barijere nacionalizma

Apstrakt:

Ovaj članak uzima u razmatranje interesantan društveni fenomen mešovitih brakova muškaraca iz Srbije i žena iz Albanije. Članak se bazira na terenskom radu u regionu Sandžaka, ali razmatranje ovog fenomena prevazilazi geografske i teorijske granice i zahteva jedan novi pristup vezi između patrijarhalnosti i nacionalizma.

Ključne reči:

patrijarhat, nacionalizam, mešoviti brakovi, Sandžak

Ovaj tekst je priča o patrijarhalnosti danas u dve zone Balkana. To je priča o patrijarhalnosti kao sistemu vrednosti, o tome kako treba da izgleda idealan poredak; ali i o svakodnevnim praksama i o tome kako se pregovara taj poredak u stvarnosti. Takođe je i početak narativa o tome kako se međusobno pronalaze i u brak povezuju muškarci i žene koji pripadaju narodima koje drugi, a i oni sami sebe, doživljavaju kao neprijateljske: Srbi i Albanci!

Mešoviti brakovi između Srba i Albanci su pojava iz perioda tranzicije. No, brakovi Albanci iz Albanije s muškarcima iz drugih zemalja van Albanije nisu sasvim nova pojava. Ona je počela posle pada diktatorskog i izolujućeg komunističkog režima 1991. godine. U vreme emigracije ka Grčkoj, mnoge žene iz južne Albanije, muslimanke ili pravoslavne hrišćanke, počele su da se udaju za Grke s one strane granice. Mnoge žene iz određene starosne grupe (uglavnom starije od 30 godina), ili bračnog statusa (razvedene ili udovice), počele su da se udaju za muškarce u Italiji ili drugim zapadnim zemljama. Početkom prošle decenije, muškarci iz Makedonije su počeli da se žene katolkinjama iz severne ili istočne Albanije. Međutim, u žižu svog antropološkog istraživanja stavila sam mešovite albansko-srpske brakove, pošto su za njih karakteristični komplikovani istorijski i društveni konteksti koji se odnose na manjak međuregionalne, često i međudržavne komunikacije, i na postojanje negativnih predrasuda kao dominantnog načina percipiranja Albanaca u srpskoj populaciji, i obratno.¹³⁹

Sandžak, Raška, zona planine Javor, pogranična sela oko granice s Crnom Gorom do Nove Varoši i Ivanjice ostaju zone s najvećom koncentracijom mešovitih albansko-srpskih parova, iako su oni sada već rasprostranjeni i u celoj Srbiji. Većina Albanci koje se udaju u Srbiji ili na Kosovu dolaze iz sela oko Lješa, Skadra i Puke i uglavnom su katolkinje, ali ima i žena muslimanske veroispovesti. Moje istraživanje se do sada odvijalo u pet sela i u jednoj varošici, uglavnom u sandžačkoj regiji, i temelji se na intervjuima s 13 parova. U tekstu neću pominjati prava imena ljudi i sela.

U članku ću analizirati kompleksan odnos između patrijarhalnosti i nacionalizma, budući da su albansko-srpski odnosi u većini slučajeva određeni negativnim nacionalističkim percepcijama. U savremenoj literaturi se nacionalizam smatra usko povezanim s patrijarhalnošću, u jednoj gotovo potpunoj kongruenciji. Nacija se posmatra kao patrijarhalna porodica u kojoj muškarci imaju kontrolu nad telima žena čime obezbeđuju njenu čistotu i kontinuitet. Zbog toga ovde nacionalizam nazivam simboličkom patrijarhalnošću – gde se nacionalna zajednica simbolički naziva porodicom, a predstavnici nacije se simbolički, jezikom srodničkih veza, nazivaju braćom i sestrama iste krvi. Time se nacionalizam razlikuje od patrijarhalnosti kao osnove porodičnog organizma, što nazivam realnom patrijarhalnošću. Glavni argument ovog članka odnosi se na to da mešoviti albansko-srpski brakovi idu protiv kongruencije realne i simboličke patrijarhalnosti: kada je produženje loze kao glavna briga realne patrijarhalnosti dovedena

¹³⁹ Nema sumnje da je u slučajevima emigracije u zapadne zemlje sklopljeno i mnoštvo brakova albanskih muškaraca i strankinja. Ovde pominjem jedino brakove žena na zapadu pošto se studija bavi ovom pojavom, brakovima žena iz Albanije s muškarcima iz Srbije. U slučaju Makedonije i Srbije, pojava je jednostrana, muškarci iz Srbije ili Makedonije uzimaju žene iz Albanije, ali ne i obratno.

u opasnost, onda realna patrijarhalnost probija granice koje je postavila simbolička patrijarhalnost, odnosno nacionalizam.

Na početku ću analizirati teorijski okvir koji povezuje patrijarhalnost, maskulinitet i nacionalizam, gde težim da otvorim još jednu novu mogućnost istraživanja odnosa između patrijarhalnosti i nacionalizma. Kasnije ću analizirati empirijske materijale sakupljene tokom terenskog rada, gde ću od slučaja do slučaja rastaviti gore navedeni argument, a to će nam takođe omogućiti da saznamo nešto više o savremenoj patrijarhalnosti u dve oblasti Balkana.

Teorija intimnih mešovitenih odnosa na Balkanu: patrijarhalnost, maskulinitet i nacionalizam

Intimni odnosi obično podrazumevaju ljubavni odnos između dvoje ljudi, što implicira i seksualne odnose u kojima je prisustvo intimnosti osnovno. U okviru mešovitenih intimnih odnosa, ljudi često smatraju veru i etnicitet odlučujućima za svoju sudbinu.¹⁴⁰ Osim pomenutih odnosa, na Zapadnom Balkanu se praktikovalo i međuetničko seksualno nasilje. Dovoljno je pomenuti sistematsko silovanje „neprijateljskih“ žena, koje je korišćeno kao ratna strategija tokom ratova posle dezintegracije Jugoslavije. Ako u slučaju mešovitenih intimnih odnosa (u ili izvan braka) faktori identiteta na različite načine utiču na život jednog para i strukturiraju ga, u slučaju međuetničkog seksualnog nasilja koncipiranje tela žene kao političkih tela koja otelotvoravaju telo (neprijateljske) nacije postaje odlučujuće. Ono što obe ove pojave stavlja u jedan teorijski okvir jeste činjenica da ih određuju različiti odnosi međusobnog delovanja između patrijarhalnosti, maskuliniteta i nacionalizma.

U tekstu „Patriarchy after patriarchy“ Karl Kaser određuje patrijarhalnost kao „celinu formalizovanih pravila nasleđivanja, pokornosti dece, uređenosti odnosa, institucionalne seksualne asimetrije, pravila protiv nemoralnosti, i pokornosti žena“ (Kaser, 2008, 33). U preplitanju između starosne i polne hijerarhije, porodična struktura je bila takva da muškarci svakako imaju viši položaj, iako je njihova pozicija prema starosnoj grupi mogla da bude isti kao u žena (Kaser, 2008, 39). Neki od glavnih činilaca tradicionalne patrijarhalnosti su bili prenos imovine s generacije na generaciju, univerzalno prisustvo braka, poštovanje starosne dobi pri stupanju u brak, bračna materijalna razmena i lokalpatriotizam. Reproductivna moć je takođe ključna tema tradicionalne patrijarhalnosti, jer od nje zavise i gore pomenute tačke. Starosna i polna hijerarhija je začetak koji ih povezuje jednu s drugom i strukturira ih u društveni sistem: patrijarhalni sistem. Za temu koja je u ovom članku uzeta u razmatranje, posebnu važnost ima univerzalnost braka, starosna dob za ulazak u brak i, naravno, opstanak porodice putem rađanja. U okviru toga se javlja pitanje: šta, kako i koliko se promenilo u vezi s patrijarhalnošću danas u balkanskom regionu gde se događaju ovi brakovi? Pod univerzalnošću braka ne podrazumevamo brak kao univerzalnu institu-

¹⁴⁰ Tako imamo slučaj intimnih odnosa između Albanaca i Makedonaca u Makedoniji koji retko završe u braku zbog gore pomenutih granica, kao i slučaj udaje žena iz Albanije za muškarce iz Srbije ili Makedonije.

ciju, već brak kao neophodnost i obavezu od koje niko ne može da utekne (isto, 59). Podređenost i poslušnost žena takođe spadaju u neke od glavnih osobina predmoderne i predindustrijske patrijarhalnosti, jer su se povezivale s reprodukcijom plemenske grupe. Kao posledica toga, „časna i čista“ žena je bila ključ za podmlađivanje i nasledstvo porodice i plemena. Na taj način su žene bile čuvarke časti muževljeve porodice, kao i očeve – koji je odgajio i vaspitao jednu časnu, vrednu i poslušnu devojku. Na taj način se telo žena pretvara u ključni faktor očuvanja patrijarhalnog društvenog poretka a kao posledica toga su njihova tela i seksualnost postale glavni objekti patrijarhalne kontrole (Moghadam, 2004, 141; Nagel, 1998, 254).¹⁴¹

Muška dominacija, poslušnost žena, čast i patrijarhalno telo, u samom su srcu nacionalističke ideologije. Džoan Najdžel (Joane Nagel) piše da su žene zauzele simbolično i ključno mesto kao majke nacije, kao one koje je umnožavaju, a istovremeno su nositeljke porodičnog i nacionalnog morala:

Dok žene mogu biti politički podređene u nacionalističkim inicijativama i u politici,... one zauzimaju važno simbolično mesto kao majke nacije.... njihova čistota ne sme imati mane, stoga nacionalisti često pokazuju posebno interesovanje za seksualno ponašanje njihovih žena. Dok muškarci tradicionalisti mogu biti zaštitnici porodice i nacije, žene se percipiraju kao nocioci porodične i nacionalne časti, telo žene je telo porodice, telo nacije, telo muža (Nagel, 1998, 254).

Ona takođe tvrdi da je jedan od načina kojim se pridaje značaj učešću žena u nacionalnim procesima njihovo percipiranje kao bioloških proizvođača članova etničkih kolektiva (isto, 253-54). Vasiliki Neofotistos analizira intimne odnose između Albanaca i Makedonki u Makedoniji i način na koji se oni strukturiraju od nacionalističkih i maskulinističkih percepcija (Neofotistos, 2010, 292).¹⁴² Istu teorijsku liniju prati i Rozita Dimova (2006), kada analizira maskulinitet i obrazovanje žena među Albancima u Makedoniji, kao i Saše Lambeski (1998) kada analizira homoseksualne odnose između Albanaca i Makedonaca u Makedoniji. Dimova tvrdi da Albanci na visokim položajima u Makedoniji iskazuju svoj maskulinitet između ostalog i insistiranjem na virilnosti: što više vanbračnih veza ostvare s nealbankama, po mogućnosti školovanim, to su veći muškarci. Isti ti muškarci će reći da Albanca treba da se drži što dalje od obrazovanja, jer samo tako može da sačuva vernost svome mužu i porodici. Tako se neće dogoditi da se albanske devojke upoznaju i zaljube u nealbanke, čime će čuvati čistoću krvi i nacionalne albanske kulture (Dimova, 2006, 309). Ovaj teorijski okvir je poslužio i za objašnjavanje silovanja kao nacionalističke strategije u ratu protiv nacionalnog neprijatelja tokom jugoslavenskih ratova.¹⁴³

141 Ovde govorim o patrijarhalnoj kontroli a ne muškoj patrijarhalnoj kontroli jer su žene igrale i igraju isto toliko važnu ulogu kao muškarci u očuvanju patrijarhalnih vrednosti i u vršenju kontrole jedne nad drugom.

142 Videti takođe: Yuval-Davis (1993); Verdery (1994); Ortner (1996); Mayer (2000).

143 Više o tome: Bracewell (2000); Helms (2013).

Međutim, koliko god privlačno delovao, ovaj teorijski korpus ne može da objasni čitavu složenost mešovityh intimnih odnosa na Balkanu. Zapravo, ta kompleksnost može da nam pokaže da kongruencija između nacionalizma i patrijarhalnosti može biti neosporna samo u pojedinim slučajevima, i to posebno u slučajevima silovanja kao ratne strategije. Ali ona ne može da objasni činjenicu da su osnova mešovityh odnosa između Albanaca i Makedonki često osećanja i emocije, i da su etnonacionalističke i etnoreligijske ideologije sa čitavom grupom negativnih stereotipa i predrasuda koje nose, glavna smetnja u realizaciji mešovityh brakova, a ne patrijarhalnost sama po sebi. Odnosno, ukoliko patrijarhalnost ima neku ulogu u ometanju ostvarenja nekog braka iz ljubavi, ovo se može desiti i kada osobe koje su stupile u vezu pripadaju istoj etničkoj ili verskoj grupi.

Ako nacionalizam odredimo kao simboličku patrijarhalnost zbog simboličke ravni koju on pruža nekim patrijarhalnim maskulinističkim vrednostima, patrijarhalnost kao način hijerarhijske porodične organizacije na osnovu starosne i polne hijerarhije nazvala bih realnom patrijarhalnošću. Tvrdim da dovođenje produžetka loze u opasnost vodi probijanju etničkih, nacionalnih i verskih granica i realizaciji mešovityh albansko-srpskih brakova. Simbolička i realna patrijarhalnost ovde ne samo što se ne poklapaju, već idu u suprotnim pravcima. To prelaženje granica, međutim, ne mora da znači da će Srbi i Albanke koji realizuju takve brakove, odustati od sopstvenog načina razumevanja nacionalizma.

Preskakanje granica: stvaranje srpsko-albanskih porodica

Brakovi Albanci u Srbiji počeli su da se realizuju 2006. godine. Za argument ovog teksta najvažnije je da razumemo kako je u jednom određenom trenutku neko odlučio da potraži ženu u Albaniji, što će zatim postati pojava zapanjujućih razmera, posebno ako se ima u vidu slab nivo međudržavne komunikacije na nivou Albanija-Srbija i međuregionalne komunikacije Južna Srbija-Severna Albanija, kao i razmere prisustva negativnih stereotipa. Šta traže i očekuju ovi muškarci od Albanci i zašto baš traže žene iz Albanije? Zašto albanske devojke prihvataju njihove bračne ponude? Jesu li pod porodičnim pritiskom zbog toga? Šta očekuju od srpskih supružnika? Zašto muški članovi prihvataju jedno takvo tazbinsko srodstvo?

„Albanski zetovi“ i „vredne Albanke“

U trenutku kada ovaj tekst nastaje, teško je precizirati jednu određenu oblast u kojoj je broj udatih Albanci posebno velik, jer takvih brakova već ima svuda u Srbiji, u srpskim selima na Kosovu, a ima i nekoliko bračnih slučajeva u Republici Srpskoj u Bosni i Hercegovini. Ali, kako je rečeno i na početku, sve je krenulo od Sandžaka i tu je najveća koncentracija mešovityh albansko-srpskih parova. Sandžak i zona Malesije u Severnoj Albaniji su ruralne zone sa sličnim prirodnim i poljoprivrednim pejzažem. Oblast Velike Malesije, podskadarskih sela, Lješa, Puke, odakle dolazi najveći deo Al-

banki udatih u Srbiji, oblast je u kojoj su patrijarhalne odnose konstantno opisivali i proučavali kako evropski i balkanski putopisci, tako i albanski istraživači, već više od 120 godina. To je klasična zona u kojoj su sakupljeni i kodifikovani Kanon Leke Dukadžinija i druge lokalne varijante kanona, to je klasična zona gde su se nalazile i i dalje postoje virdžine, gde se peva uz gusle i gde se i dalje izvodi muško naricanje: gde je bilo i i dalje ima krvne osvete. Sandžak je deo ovog areala. Među lokalnim muškim življem Sandžaka s kojim sam stupila u kontakt, postojala je svest da se na severu Albanije i dalje čuva ona tradicionalna kultura „koja je kod nas bila ista do pre 50 godina“. Smatram da je takva percepcija uslovljena nepoznavanjem novijih okolnosti, na šta je uticala zatvorenost Albanije tokom decenija komunističkog režima i izostanka komunikacije posle njegovog pada. U mašti srpskih stanovnika Sandžaka s kojima sam razgovarala, stvari u Sandžaku nisu bile više kao nekada, na šta je uticala modernizacija. Oni, međutim, nisu znali da su i u Albaniji izvršene modernizujuće i emancipujuće reforme tokom komunističkog režima. Efekti modernizacije, što se tiče emancipacije žene i njene uloge u porodici, smatrali su se uopšteno negativnima. U njihovoj nostalgичnoj percepciji prošlosti, žena je bila „vredna“: nije se plašila teških poljoprivrednih poslova. Žena je takođe bila „poslušna“: nije protivrečila članovima porodice, mužu, svekru i svekri, čime je čuvala patrijarhalni hijerarhijski poredak. Potražnju za ženama iz Albanije pokreće takvo verovanje koje ojačavaju i mediji, da će uzimanjem Albanke za ženu neoženjeni Srbi u svoj dom ponovo vratiti one izgubljene vrednosti. Ne samo da će se obezbediti produžetak loze, već bi ove porodice bile onakve kakve treba da budu, kao ranije, s vrednim i poslušnim ženama, ženama za porodicu.¹⁴⁴ Pozitivna ocena očuvanih vrednosti kod albanskih devojaka uvek je praćena negativnim ocenama srpskih devojaka koje nisu želele život u selu, nisu želele da učestvuju u kućnim i poljoprivrednim poslovima, nisu želele decu ili, ako su ih i želele, nisu htele da se staraju o njima, sviđala im se karijera, izlasci u kafiće i noćne klubove. Ovde se neću baviti ovim važnim pitanjem, ali treba reći da takva vrsta negativne autostereotipizacije u odnosu na Srпкиnje sadrži mnoštvo neistina. U jednom se selu mogu naći dva ili tri mešovita para, dok u drugim slučajevima srpske žene rade iste poljoprivredne i kućne poslove kao žene koje su poreklom iz Albanije.

Onako kako negativni stereotipi i predrasude ometaju međusobno delovanje između društvenih i kulturnih grupa, tako pozitivni stereotipi utiču na suprotno viđenje. U svojoj analizi uloge etničkih stereotipa u zonama s povremenim međuetničkim tenzijama, Vasiliki Neofotistos zastupa stanovište da se pozitivni etnički stereotipi pretvaraju u pregovarački faktor između stanovništava i utiču na stvaranje atmosfere otporne na nasilje (Neofistos, 2004, 48). U konkretnom slučaju, verovanje da žene iz Albanije imaju gore pomenute porodične vrednosti je pokazatelj pozitivnog mišljenja ne samo o njima, već i o albanskim porodicama uopšteno. Međutim, treba napraviti razliku između reklamiranja pozitivnih patrijarhalnih vrednosti žena iz Albanije – kao vrste pozitivne stereotipizacije – i realnih praktičnih razloga koji dovode do realizacije

¹⁴⁴ „Albanke su vredne“ ili „Vredne ste vi Albanke“, bile su dve rečenice koje su često koristili gotovo svi muškarci i žene iz Srbije s kojima sam razgovarala ili ih intervjuisala.

tih brakova. Ovo reklamiranje je potrebno kao strategija za savladavanje straha od tazijskih veza s Albancima i straha od putovanja u Albaniju. Ova vrsta reklamiranja je takođe delovala podsticajno na rasprostiranje ovih brakova u periodu od samo 8 godina. Ali to nije jedini podsticaj, kao što ćemo dole videti.

Pravi faktori koji dovode do realizacije ovih brakova su upravo univerzalnost braka, starosna dob stupanja u brak i produžetak loze rađanjem dece. Kao što smo gore videli, univerzalnost braka su antropolozi i istoričari porodice analizirali kao neophodnost očuvanja porodičnih i plemenskih struktura kao osnovnih jedinica društvenog i ekonomskog organizma i regulacije seksualnosti, što se zatim povezuje i s konceptom časti. Tako su i muškarci oženjeni ženama iz Albanije zaista primamljeni marketingom koji žene iz Albanije predstavlja kao čuvarke porodičnih vrednosti koje se gube, ali u stvarnosti oni ne mogu ni da zamisle da umru neoženjeni i bez naslednika, što su rekli svi muškarci koje sam intervjuisala. Jer neophodnost braka kao moralne i društvene norme je pojedincima duboko usađena: život bez braka je protraćen život, ljudi koji umiru neoženjeni su za žaljenje. Univerzalnost braka dakle nema samo socijalni i ekonomski karakter i funkciju, već i emocionalnu. Protraćen život je život proveden u saći, bez ženine ljubavi i nege, bez ljubavi i brige o deci, bez radosti unučadi.

Muškarci iz Srbije oženjeni ženama iz Albanije imaju više od 37 godina, a starosna razlika između supružnika varira od 15 do 20 godina. Stupanje u brak u mladim godinama je takođe bio i ostaje važan element patrijarhalnosti. Ali, kada godine prođu a pojedinci i dalje nisu oženjeni, stvara se stanje anksioznosti: u strahu od nesrećnog i usamljenog života i još nesrećnije starosti, drugi detalji o poreklu i socijalnom statusu žene gube značaj koji bi inače, u drugim uslovima, imali. Muškarci nisu ostali neoženjeni jer su čekali da nađu idealnu, vrednu i poslušnu ženu iz bilo kog kraja sveta: razlozi zbog kojih njihove pređašnje veze nisu funkcionisale su individualni i variraju od slućaja do slućaja. Ali, širenje vesti da su oni malobrojni muškarci koji su se usudili da uzmu žene iz Albanije stvorili porodice i da su zadovoljni svojim ženama, imalo je jednu gotovo mesijansku dimenziju,¹⁴⁵ dok je činjenica da se ove žene nisu plašile seoskog života i poslova došla pre kao dodatno pozitivni faktor.

Kasnije su razne priče mešovityh parova koje su se pojavile u novinama i dokumentarcima, praćene reprodukcijom pozitivnih stereotipa o vrednim i poslušnim ženama iz Albanije, stvorile skup opštyh očekivanja od ovih žena i umnožavanje zahteva za mladom iz Albanije. Zapravo su svi muškarci koje sam pitala kako im je palo na pamet da mogu da nađu mladu u Albaniji odgovorili da su imali po jednog poznanika koji je oženio ženu iz Albanije, da su svojim očima videli da je brak dobro išao i da su pre svega ostvarili izgubljenu nadu, da steknu potomstvo. Na pitanje da li su imali neki početni strah ili bojazan da stupe u tazijske veze upravo s Albancima, odgovori se donekle razlikuju jedan od drugog. Svi su odgovorili da su pre nego što im je palo na pamet da nađu ženu u Albaniji, mislili da je Albanija opasna zemlja za svakog, a posebno za Srbe.

¹⁴⁵ Ovu taćku sam detaljno razjasnila u ćlanku Albansko-srpski brakovi između medijskog predstavljanja i stvarnosti, u dodatku Beton, *Danas*, 22. 04. 2015. <http://www.elektrobeton.net/mikser/albansko-srpski-brakovi-između-medijskog-predstavljanja-i-stvarnosti/>

Neki muškarci su odgovorili da su od pređašnjih slučajeva shvatili da putovanje u Albaniju nije opasno ni za koga, pa ni za Srbe, dok su dvojica intervjuisanih muškaraca odgovorila gotovo identično, da „u stvarnosti mi ne znamo baš ništa o Albaniji i da su mediji stvorili u našim umovima jednu sliku o Albaniji kao o opasnoj zemlji“. Zoran iz sela K., oženjen od 2007. godine, kaže da je bio zaista zabrinut pre putovanja u Albaniju. „Ali kada sam otišao tamo“ – nastavlja on – „začudilo me je ne samo to što Albanija nije bila opasna zemlja, već i koliko je razvijena. Svugde se gradi, a ne kao ovde kod nas. Isto tako je Skadar jedan veliki i razvijen grad. Ljudi su dragi i gostoljubivi i nikakav problem nisam imao, nikada. Počeo sam čak i da razumem albanski malo i to je vrlo dobro jer mi je tako lakše da se sporazumem sa ženinom porodicom. Najzad, mediji su odigrali jednu vrlo lošu ulogu s celom ovom pričom protiv Albanaca“.

U vreme kada sam intervjuisala Zorana, tek su bili počeli razgovori u Briselu o normalizaciji odnosa između Srbije i Kosova. Iako moji ispitanici pitanje Kosova nisu videli kao nešto što je u direktno vezi s njihovim brakovima, najveći deo njih je to ponekad uvodilo kao temu razgovora, što je bio i Zoranov slučaj. On i Milan, drugi stanovnik sela oženjen Albankom, bili su jedini koji su otvoreno izrazili strah da proces dobijanja srpskog državljanstva za njihove žene može biti problematičan jer su Albanke. Oni su se plašili da se u njihovim pasošima mogao nalaziti neki nevidljiv znak identifikacije i da bi taj znak mogao uvek donositi probleme njihovim porodicama. Tako je početak razgovora u Briselu dočekan s jednim dvostrukim olakšavajućim osećanjem. S jedne strane, to je pre svega olakšavalo društveni položaj njihovih porodica i njih samih kao „albanskih zetova“.¹⁴⁶ Što je manje međudržavnih konflikata, to više opada strah od moguće stigmatizacije u budućnosti. S druge strane, ovo bi označilo kraj preduge istorije konflikta s Kosovom i tako „svi počinjemo da živimo normalan život“. Drugi deo intervjuisanih izbegavao je gore postavljeno pitanje standardnom izrekom: „Ljudi su ljudi svugde. Ja ljude delim na dobre i loše, zato nisam imao problem da uzmem mladu iz Albanije“.¹⁴⁷ Razumevši da je jedan takav izraz više imao za cilj izbegavanje nego objašnjenje, odlučila sam da poštujem izbegavanje ove teme kod mojih sagovornika. Dalje proučavanje ovakvih stavova ostaje otvoreno pitanje za kasnija istraživanja.

U ponekom slučaju ima i odgovora koji izlaze iz etničkih (jedan muškarac iz Srbije koji traži ženu iz Albanije) ili vrednosnih okvira (muškarci koji traže vredne i poslušne žene). Takav je bio slučaj Gorana iz sela na planini Javor. Prema njegovoj priči, kada je bio mlad, u vojsci, otišao je kod nekog ko je važio za stručnjaka u oblasti čitanja budućnosti iz šoljice kafe. Goran je bio mlad i lep muškarac, ali je imao samo osmogodišnju školu i živeo je u jednom od planinskih sela te zone. Zbog ta dva razloga je on još u mladosti mislio da će mu biti teško da se oženi jer su retke bile devojke koje nisu imale srednje obrazovanje, a još manje bi bile šanse da jedna devojka pristane da se uda u tom selu. Goran nije imao negativnu predrasudu o obrazovanim devojkaama ali je mislio da bi raskorak u nivou obrazovanja donosio probleme u porodici. Tako da ako on

¹⁴⁶ Muškarci oženjeni Albankama u zoni Sandžaka su nazivali sebe, a nazivali su ih i drugi „albanskim zetovima“, što verovatno ima polu-šaljiv prizvuk.

¹⁴⁷ Ovaj odgovor je usledio nakon što su ranije izrazili strah od putovanja u Albaniju.

ima 8 razreda škole, ne bi imalo smisla da oženi ženu obrazovaniju od sebe, kao što nema smisla da muškarac srednjeg ili visokog obrazovanja oženi ženu s osmogodišnjim obrazovanjem. I kada je, u svojoj ranoj mladosti, otišao da se konsultuje oko budućnosti, osoba koja mu je gledala u šoljicu ga je uverila u tri stvari: 1. da će se oženiti posle mnogo vremena, 2. da će ženu naći u veoma dalekoj zoni gde niko iz te oblasti nije nikada kročio, i 3. poznaće svoju buduću ženu na prvi pogled jer ona ima vrlo belu kožu, a kosu, oči i obrve vrlo crne. Dvadeset godina je prošlo otkako mu se gledalo u šoljicu kada mu je jedan prijatelj rekao da treba i on da proba da potraži ženu u Albaniji kao što su uradila četiri druga muškarca iz susednog sela. Goran nije dvaput razmislio. Kao što sam kaže: „Odmah sam se setio da mi je šoljica kafe rekla da ću ženu naći u tako dalekoj oblasti u kojoj niko ranije nije bio, stoga sam krenuo i ja da tražim. Nekoliko ljudi me je spojilo sa ženom koja radi kao posrednica u Albaniji. Posle izvesnog vremena mi je ona poslala poruku da je našla jednu devojkicu za mene i da bi trebalo da odem da je vidim i da odlučimo da li prihvatamo jedno drugo. Kada sam stigao u njenu kuću, čim sam je ugledao, prepoznao sam je pre nego što su mi je predstavili. Zapadala je za oko odmah zbog bele kože, crne kose, očiju i obrva. Ona je ta, rekoah u sebi, i odmah sam prihvatio jer sudbina je sudbina a od nje ne možeš pobeći“. Goranova priča o sudbini kao svemoćnoj kategoriji mogla je da bude izabrana strategija da bi se reklo da bi ove veze bile nemoguće ako bi zavisile samo od ljudi.

U kosmologiji lokalnih verovanja koja strukturiraju ljudske poglede na svet od svakodnevnog života, samom sebi i drugima, verovanje u neizbežnost sudbine daje druge dimenzije razumevanju onoga šta je normalno i ostvarivo. Ova priča na neki način privlači pažnju i nas istraživača o granicama uticaja političkih ideologija, propagande i stereotipa nasuprot lokalnim kosmologijama. U konkretnom slučaju ove kosmologije jačaju pojedinačno delovanje i strukturiraju delovanje na takav način koji upravo ide izvan onoga što nameće ideologija etničke podele. Nezavisno od ličnih ubeđenja oko toga ko je u pravu u srpsko-albanskom konfliktu koji se direktno odnosi na Albaniju, muškarci iz Srbije oženjeni ženama iz Albanije su svesni da su probili jedan polutabu – tabu vezu s albanskom porodicom. Potpuni tabu, brak između muškaraca i žena iz Srbije s albanskim ženama i muškarcima s Kosova, ostaje netaknut. Ali i brak između muškaraca iz Srbije sa ženama iz Albanije bio je nezamisliv do pre samo jedne decenije.

U potrazi za boljim životom: između nade i stvarnosti

Dovde smo govorili o razlozima koji su podstakli nekoliko muškaraca iz Srbije da potraže suprugu u Albaniji. Na njih je uticao egzistencijalni strah od samoće koji smatram suštinskom komponentom u sva tri glavna faktora patrijarhalnosti, koju ovde ne određujem kao ideologiju dominacije već kao društvenu praksu strukturiranja porodičnog života: univerzalnosti starosne dobi za stupanje u brak i produženjem loze putem rađanja dece. U ovom delu ćemo videti kakav je odnos između tih faktora i drugih činilaca patrijarhalnosti kao ideologije dominacije, i kako oni utiču na izbor žena iz Albanije da pristanu da se udaju u Srbiju.

Ako je reklamiranje moralnosti i patrijarhalnih vrednosti Albaniki doprinelo omasovljenju interesovanja za njih među muškarcima iz Srbije, za žene iz Albanije se marketing koncentrisao na ekonomsku stranu. Posrednici koji rade na povezivanju ovih brakova često preuveličavaju, čak i lažu o ekonomskom stanju muških kandidata iz Srbije. Da bi se izbegli nesporazumi, ovde je nešto neophodno razjasniti. U prvom redu, zona Skadarske Malesije, sela Lješa i Puke su bile zone s najlošijom ekonomskom situacijom u Albaniji. Još u vreme komunizma, poljoprivredne zadruge su zbog planinskog terena imale nižu efikasnost nego druge zadruge i dobra u Albaniji, te je usled toga i plata seljaka u ovim zonama bila najniža u celoj Albaniji. Jedna od intervjuisanih žena priča da je dnevna plata njenih roditelja bila 1 lek dnevno (10 starih leka), dakle mesečna plata je bila 30 leka, jednaka ceni šest vekni hleba. Takav nivo siromaštva je učinio da ove zone posle 1990. godine pretrpe radikalna kretanja populacije. Većina seoskih porodica je sišla u periferije Skadra, Lješa i Tirane dok je najveći deo mladih, radno sposobnih momaka emigrirao u pravcu Italije i Grčke. Najvećem delu porodica koje su se spustile na periferiju pomenutih gradova glavni izvor prihoda je bio novac koji im šalju ostali članovi koji rade u inostranstvu. Isto tako, nezavisno od toga što zakon daje pravo nasleđstva devojkama kao i momcima, tradicija im to pravo ne priznaje. Zbog svih tih razloga, roditelji ovih devojaka, a i one same, traže da imaju brak koji im obezbeđuje nekakvu ekonomsku sigurnost. Zbog porekla, ove devojke se ne plaše seoskog života i poslova, ali muž se gleda kao glavni nosilac porodice u ekonomskom pogledu, stoga će prihvatanje braka s čovekom koji živi u siromaštvu značiti prihvatanje života u tim teškim uslovima do kraja života. Upravo iz tog razloga i posrednici često preuveličavaju ekonomsko blagostanje budućih muževa.

Drugi podstičući faktor za prihvatanje braka u Srbiji je bila i slika Jugoslavije. Interesantno je kako se tokom razgovora s intervjuisanim ženama ime Srbija mešalo s imenom Jugoslavija. Na primer, jedna je govorila: „Kada sam došla ovde u Jugoslaviju, izvini, u Srbiju“; ili je druga govorila: „Drugacije sam zamišljala Jugoslaviju, kako ono beše, Srbiju“. Međutim, kao što sam naglasila i u gornjem delu, pravi razlozi za pristanak na udaju u Srbiji su drugačiji i variraju od slučaja do slučaja. U njihovoj suštini ostaje svakako univerzalnost braka i starosna dob stupanja u brak, kao i postajanje majkom.

Neudate žene te zone se ne boje samoće. Ako se jedna devojka ne uda, ona živi u porodici jednog od braće do kraja života, okružena bratancima i bratonicama. Svakako da život u bratovljevoj porodici nije jednostavan, jer će devojka uvek biti u konkurenciji za status unutar porodice sa snajom, bratovljevom ženom. Štaviše, na neudate devojke se gleda s podsmehom i one se nazivaju pogrđnim imenima, poput „usedelica“ ili „stara usamljenica“. Postoji takođe i opasnost od tračeva o razlozima neudavanja; o njima se može govoriti naglas ili iza leđa da su mogle imati neku ljubavnu vezu, da nisu, dakle, „časne“, dovodeći tako u pitanje čast cele porodice. Ako bi društvena sredina bila sigurna da je devojka koja je ostala neudata zaista „časna“, ona bi onda morala imati neku fizičku manu, a to ponovo može da dirne drugi deo porodice koja može da se stigmatizuje kao porodica koja ima nekog bolesnog u kući, što može ostaloj braći i sestrama da oteža nalaženje supružnika.

Od 13 intervjuisanih žena, samo tri su se udale starije od 27 godina (odnosno s 28, 30 i 34 godine), jedna se udala sa 24 godine, dok su ostale stupile u brak sa po 20 godina. Sigurno je da je za urbanu populaciju i deo seoske populacije udaja u dvadesetoj godini rana udaja. Ali situacija se menja u konkretnim slučajevima. Među intervjuisanim slučajevima, nijedna devojka nije imala srednju školu: najveći deo njih su završile obavezno osmogodišnje obrazovanje, jedna je pohađala školu do sedmog razreda, druga do četvrtog, a poslednja nije uopšte išla u školu. Dakle, s navršenih 15 godina života, devojka nema šta da radi osim da se uda. Muška patrijarhalna kontrola nad životom ovih devojaka je i dalje jaka. Ali ova muška kontrola nad moralnom čistoćom devojaka iz porodice nema uopšte veze s čuvanjem čistoće i kontrolom plodnosti albanske žene kao čuvarke čiste albanske krvi i prosleđivanja čiste etničke kulture. Sose, udata za Zorana od 2007. godine priča kako je imala 24 godine kada se udala. Ona i njena porodica su živeli u jednom planinskom selu duboko u Velikoj Malesiji i te godine su se upravo spustili u jedno selo u polju u blizini grada Skadra. Ona je odbila nekoliko bračnih ponuda jer nisu bile odgovarajuće. „Ako bih prihvatila da se udam za nekoga od onih slučajeva“, priča Sose, „vrlo verovatno bih se vratila nazad u prvih četiri ili pet godina. Da se udam i da se vratim nazad. Ne daj Bože, tu kaljaš obraz svima, kaljaš obraz sebi jer nema šanse da ti ne kažu bar nešto. Ti si nikakva, nemaš pojma, kad se vratiš. Ogovarana žena, i mislila sam bolje je da bude star, samo da živim s njim, pet godina – pet godina, samo da imam dete s njim, razumeš? Samo da ne ukaljam obraz porodici i sebi, u suprotnom...“ Tokom razgovora sa Sose, pitanje časti porodice je bilo veoma prisutno. Ukoliko se i ne bi udala uopšte, o njoj bi se, kaže, opet govorilo. Dakle, jedan od razloga prihvatanja udaje u Srbiji je upravo čuvanje porodice od toga da se o njoj ne bi govorilo. Ona priča da je početak bio veoma težak, kada ne poznaješ ni zemlju, ni jezik, niti koga od ljudi. Ali, „ovde smo zbog trojice braće i oca“ kaže ona, dakle „da ne bi okaljali obraz“, da ih ne osramote. Sose priča da se nakon navršenih 22 godine smatraš starom za brak, stoga su ti i mogućnosti sve manje. Međutim, kada je videla Zorana, ona kaže da nije htela da odluči sama već je odluku prepustila ocu: „Ja mu nisam rekla ni da, niti sam rekla ne. Šta god da se desi, nek’ se desi od njih a ne od mene. Sutra, ne daj Bože, da se vratim. Oni mogu da me prihvate. A ako bih sama pristala, kažu sama si kriva, nađi gde hoćeš ali više se ne vraćaš“.

Marija je imala samo 20 godina kada se udala. Poreklom je i ona iz Velike Malesije ali porodica se odavno spustila u grad Skadar. Ona je tamo i radila. Marija priča da je radila još od četrnaeste godine i da je bila najbolja na poslu. Stigla je da proizvodi preko dnevne norme i dobijala je dodatak na osnovnu platu. Ona kaže da je uvek za sebe imala novca i da je, kada je došla u Srbiju, u selo, iako joj je bilo žao što je ostavila grad Skadar da bi otišla u planinsko selo, i tamo nalazila razne poslove da bi zaradila pare koje je takođe zadržala za sebe. U Albaniji ona i dalje nije dostigla starost kada se devojke nazivaju starima za brak, ali su je dva razloga podstakla da prihvati brak u Srbiji, kao što priča: „U Albaniji sam se plašila da prihvatim jer su kod nas muškarci mnogo fanatični, počev od mog starijeg brata. Ja sam išla na posao, vraćala se, a ni na kafu nisam mogla sestri s drugaricama posle posla. I svoju ženu tako zatvara. Znala sam da ako bih pristala da se udam u Skadru, muž bi mi zabranio

da radim, bio bi veoma ljubomoran, gde si bila, s kim si se videla, što si se videla s tim i tim. Uhhh, nisam mogla više. U to vreme kada su me upoznali s Milenkom, upravo su mi ubili oca, greškom su ga pomešali s nekim. I kada je došao Milenkov zahtev rekla sam hajde, dosta sam živela ovde“. Mariji se Milenko svideo čim ga je videla i sama ga je prihvatila, bez nametanja.

Slično kao Mariji, dogodilo se i Vjoli iz jednog sela pored grada Lješa. U međuvremenu, Marta i Dijana su prihvatile da se udaju u Srbiji kako bi ostavile bolan život iza sebe. Obe su bile udate u Albaniji i obe su prošle kroz nasilje u porodici. Dijana je imala samo 18 godina kada je izgubila dete zbog muževljevog nasilja. Marta se nakon razvoda vratila da živi s braćom i mislila je da se neće više udavati. Imala je 34 godine kada je došao zahtev od Miloša (starog 50 godina u to vreme). U podnaslovu ove celine pominje se izraz „za bolji život“. Tim ženama kojima je u Albaniji prošlo vreme za udaju, samo postojanje druge mogućnosti da ostvare porodicu daje smisao ovom izrazu. Tako, da ne bih opisivala svaki pojedinačni slučaj, mogu reći da sve intervjuisane žene na brak gledaju kao na jedinu nadu za budućnost. Ali kao što je rečeno, u ovom istraživanju većini devojaka još nije bilo prošlo vreme za udaju. Jednom delu žena je i obećanje o jednom gotovo bajkovitom životu s ekonomske strane odigralo neku ulogu u stupanju u brak, dakle to je bio smisao traženja boljeg života. Međutim, većina njih kažu da su imali bolje uslove života u Albaniji, posebno zbog toga jer je deo braće živleo i radio u Grčkoj i Italiji i slali su im novac. One takođe pričaju kako su očevi prvi došli da vide mesto gde bi njihove kćeri živlele. Sose kaže da na početku nije bila zadovoljna uslovima života, ali joj je otac rekao: „Deluje kao dobar čovek i kao dobra prilika za brak. Ako Zoran ima šta da jede, imaće i moja kćer. Ako on nema šta da jede, neće imati ni moja kćer“. Sose kaže, međutim, da je ubedila muža i svekrvu da prikupljeni novac investiraju u bolju kuću. Marta, isto tako, pošto je uspela da i deveru pronađe ženu u Albaniji, kaže da njih dvoje već donose odluke o troškovima i da su uspeli da sagrade novu trospratnu kuću. Njihovi članovi porodice imaju običaj da borave jedan do dva meseca s kćerima koje su udate daleko i glavna briga jednog dela ovih žena je bila da stvore udobne uslove ne samo za svoj život već i da mogu da dočekaju članove porodice. Neke žene kažu da je njihovim roditeljima ili braći, kada su videli da se u stvarnosti uslovi njihovih života nisu menjali, bilo veoma žao i da su izjavili: „Bespotrebno smo izgubili onu kćer tamo“. Ovo je ponekad dovodilo i do kvarenja odnosa između porodica žena i njihovih muževa.¹⁴⁸ Stoga, na osnovu takvih slučajeva, oni muškarci koji su imali uštedu, nisu oklevali da investiraju. Tako, za razliku od uopštene percepcije u Srbiji i Albaniji, nezavisno od marketinga posrednika, stvarni ekonomski odnos između albanskih i srpskih porodica koje se povezuju u tazbinska srodstva je izbalansiran,

¹⁴⁸ Kao što sam pomenula, posrednici, koristeći to što u porodicama ovih devojaka niko ne zna srpski i što potencijalne mladoženje ne znaju albanski, preuveličavaju ili lažu ne samo o ekonomskom stanju već i drugim stvarima. Anđelina udata za Gorana koga sam pomenula gore, kaže da je njenog oca, iako je video ekstremno teške uslove života, posrednica slagala rekavši mu da Goran nije investirao jer je čekao da se oženi, ali da je svo bogatstvo pohranio u banku. Ona kaže da su njena braća živela u Grčkoj i da su se, kada su videli gde im je bila sestra, mnogo naljutili na oca. Nakon godinu dana joj je otac umro od ogorčenosti.

a to ženama iz Albanije koje su udate u Srbiji zapravo daje prednost. Kako nemaju veću ekonomsku moć od braće ovih žena, muževi nisu u položaju da čine da se one osećaju inferiornima i donošnje odluka o porodičnim troškovima je u načelu uravnoteženo. Ali sintagma „za bolji život“ ima i drugo značenje koje se povezuje s nivoom muške dominacije nad moralom žena, kretanjem, društvenim ponašanjem i njihovim telima. Kao što smo videli u slučaju Sose, Marije, Dijane i Marte, nivo muške dominacije u Severnoj Albaniji, među stanovnicima poreklom iz Velike Malesije, i dalje je veoma visok. Sose kaže da u Srbiji „devojke rade sve“ pre braka, a udaju se samo kada imaju dete u stomaku.¹⁴⁹ „Dok kod nas, ne daj Bože, i ako si verena, ne možeš na kafu da izađeš s vereni- kom. Pitao me je Zoran, da sam duže ostala verena, da li bismo mogli da izađemo u šetnju držeći se za ruke. Ne daj Bože, rekoh mu, ni na kafu sami nismo mogli da izađe- mo, a ne držeći se za ruke“.

Dijana priča kako su joj ne samo muž, već i otac i braća bili vrlo fanatični i skloni kontrolisanju njenog života. Međutim, iako misli da su preterivali u svom fanatizmu – otac nije uopšte dozvolio kćerima da se školuju i sprovodio je snažnu kontrolu u vezi s njihovim oblačenjem, kao i izlascima u selo – Dijana nije nikako trpela ni način vaspitanja devojčica u Srbiji, slobodnije nego što treba: i „posle se Srbi žale zašto devojke samo žele da žive u gradu i da se zabavljaju (čitaj: da imaju momka pre udaje, da izlaze na kafe i da idu u disko vikendom). Kuku, jadna ja, imam dve kćeri, gde ih podižem ovde, šta će biti s njima?“

Dijana je, međutim, jedina u svojoj zabrinutosti. Sve ostale žene tvrde da su zadovoljne što u Srbiji nemaju tu kontrolu, čak smatraju to najpozitivnijim u vezi s brakom u Srbiji. Bar će njihove kćeri moći da odrastaju „isto kao devojčice u Srbiji“, da izlaze na kafe, da imaju momka, da se raduju i da idu na fakultet. Milenko kaže da on lično nije otišao iz sela, ali da će sinu i kćeri kupiti kuću u Kragujevcu. On i Marija žele da se njihova deca školuju i kada bude vreme za to, da prodaju zemlju i kuću na selu i da se svi presele u grad. Budućnost na selu nije povoljna, ne zato što im poljoprivreda ne ide, već zato što ne deluje da će se propratna infrastruktura, škole, bolnice i putevi, poboljšati u skorijoj budućnosti. Stoga i oni u selu ne vide perspektivu za svoju decu.

Kada Albanke imaju problema u braku, njihovi muževi i drugi članovi zajednice lako ih podsete na fanatizam među muškarcima iz oblasti odakle ove žene potiču. Odgovor u takvim slučajevima je da je istina da su muževi i braća skloni kontrolisanju kretanja devojaka, ali „mi nismo bez prava glasa. U porodici dobijamo mnogo ljubavi, podrške, kažemo šta nam se dopada a šta nam se ne dopada, dajemo naše mišljenje i poštuju nas. Ako smo se udale ovde, udale smo se radi boljeg a ne radi goreg“.

Pre nego što izvedemo neke zaključke o različitim nivoima patrijarhalnosti među ovim oblastima, zasnovane na empirijskim podacima o albansko-srpskim brakovima, treba dotaći i etnički faktor: da li Albanci, i muškarci i žene, prelaze preko brakova sa Srbima kao da su lišeni predrasuda? Ovo je zapravo najteža tačka za istraživanje u slučaju žena. Ako bi najveći deo muškaraca odgovorio da za njih nacionalnost nema

¹⁴⁹ Sose se začudila kada sam joj rekla da se u nekim delovima Albanije događa isto što i u Srbiji.

nikakve važnosti, jer je važno da li si dobar čovek ili ne, najveći deo žena bi se pravio da to pitanje ne čuje uopšte čak i kada bih se ja ponovo vraćala na njega. U jednom sam trenutku čak pomislila da su se, imajući u vidu nivo obrazovanja, te žene spasle od bar jedne vrste nacionalističke indoktrinacije koja se dobije putem školovanja. Ali razgovor s dvema ženama mi je promenio ovu perspektivu. Lučija, Martina jetrva, govorila je o tom pitanju pre nego što sam joj ga i postavila, baš kada smo izašle u šetnju a ja sam ostavila beležnicu kod kuće misleći da sam završila s radom za taj dan. „Eh, sestro moja“, reče ona, „misliš ti da ja ne znam da smo mi bili u krvi sa Srbima, a? Uh bre, znam, čak vrlo dobro, šta se dogodilo među nama, šta se dogodilo na Kosovu. Kada je brat iz Nemačke saznao da smo dali reč Srbinu, prodao je auto, došao je kući za 24 sata i rekao je, dok sam ja živ, neće Srbin uzeti moju sestru za ženu. Ako je on platio posredniku 3000 evra da sredi veridbu, ja sam prodao auto i doneo sam pare da mu ih vratimo nazad, ali ovo raditi nećemo. Znam da Lučija ima 29 godina ali hajde naćićemo joj muža drugde, neka potraži drugi brat u Grčkoj, neka se uda za Grka i da živi kao kraljica. Otac ga je saslušao i dopustio mu da završi govor i rekao mu je – ti si u pravu, ali kada je već bilo tako lako da se to uradi, što niste uradili to do sada, već ste ostavili sestru da napuni 29 godina, a da se ne uda? Ovakva je dakle bila sudbina, tako neka i bude, mi datu reč ne povlačimo nazad“. Interesantno je kako u očima Albanca iz Velike Malesije Srbin predstavlja figuru neprijatelja, dok Grk ne, iako se prema albanskim nacionalističkim uverenjima i Srbi i Grci smatraju neprijateljima. Ali, učestalost komunikacije s Grčkom, višestruki ekonomski, društveni i međuljudski odnosi stvoreni emigracijom, doveli su do toga da figura neprijatelja izbledi, nezavisno od istorijskih nacionalističkih naracija, nezavisno od međuetničkih predrasuda. Isto tako je zanimljivo da primetimo značaj kosmološke kategorije sudbine: devojka treba da se uda, ako ju je sudbina poslala Srbinu, od sudbine nema bežanja, kao što smo videli u Goranovom slučaju.

Anđelina, udata za Gorana, isto mi je rekla: „Ja znam šta se događa između nas i njih (Srba). Baba mi je pričala šta su Srbi radili u Malesiji pre 100 godina. Ali kakve veze ima moj Goran s onim što se dogodilo pre 100 godina? Na kraju krajeva, udata sam za njega a ne za sve Srbe“. Ali, zabrinuta Anđelina će mi pokazati da jedna od žena koja ima problema s mužem, izlazi u dvorište „i počinje da viče kako su vam dobro uradili Kosovari. Kukuuu da nas sve u nevolju uvali. Zvale su me druge žene na telefon i zabrinute mi rekle da odem da popričam s njom. Mi nismo budale, znamo te stvari, ali dok god smo same pristale da se udamo ovde, nije naše da se bavimo tim stvarima. Zbog čega? Ništa ispraviti nećemo što se dogodilo, i činimo ljude ovde nervoznima i sebi kvarimo sve“. Tako mi je, dakle, nehotice Anđelina objasnila da je izbegavanje mog pitanja bilo namerno. Ove stvari takođe pojašnjuju činjenicu da svaki period političke i medijske tenzije između Albanije i Srbije stavlja ove parove u težak položaj i ovo bolje objašnjava zašto je Zoranu i Milanu laknulo zbog Briselskog sporazuma. U Sandžaku postoje slučajevi muškog nasilja u porodici prema ženi. U dva slučaja s kojima sam se susrela, ono je bilo povezano s činjenicom da su žene bile Albanke, a govorkanja ili zadirivanja društvenog kruga su podstakli ove muškarce na nasilje prema njima. U ovim slučajevima su socijalne službe i policija normalizovali situaciju. Ljudi uspevaju da

sruše barijere koje su ranije bile nezamislive, ali njihovo prisustvo i dalje ostaje jako. Sam čin rušenja barijera i dalje je nejak u odnosu na njihov razdvajajući potencijal.

Na kraju

Analizirani slučajevi ukazuju na nesklad između društvenih realnosti i zamišljenih patrijarhalnih vrednosti. Potražnja za ženama koje krase patrijarhalne vrednosti pokazuje da u zoni Sandžaka u Srbiji nastavljaju da dominiraju patrijarhalni odnosi. To ipak više nije odnos neosporne muške dominacije i starosne hijerarhije u onom smislu u kom je to bio pre 100 godina. Kao što smo gore videli, realna patrijarhalnost u Sandžaku se sastoji u činjenici da se univerzalnost braka i godine stupanja u brak i dalje ne dovode u sumnju. Utoliko manje i značaj produžetka loze rađanjem dece. Muž je i dalje glavni član porodice i u smislu obezbeđivanja života, ali tome nije razlog patrijarhalnost: žene iz Albanije odlaze da žive u kući i na imovini muža, a ne obratno. Međutim, ženama se ne uskraćuje pravo na rad, čak naprotiv, rado se očekuje takva mogućnost. Donošenje ekonomskih odluka u kući je generalno izbalansirano.

U poređenju sa zonom Velike Malesije, sela oko Lješa i Puke, patrijarhalnost u zoni Sandžaka je nižeg nivoa, bez obzira na suprotne pojedinačne slučajeve. U zonama severne Albanije, patrijarhalnost kao društveni odnos ali i kao muška dominacija, nastavlja da bude jaka. Kontrola nastavlja da se vrši što se tiče odnosa žena i devojaka sa spoljnim svetom ali ne toliko unutar porodice. Devojke u najvećem broju slučajeva imaju prava da prihvate ili odbiju prilike za brak, ali one nikako ne treba da ostanu neudate. No, taj oblik muške dominacije i kontrole nemaju veze s ulogom i simboličkim značajem koji telo žene ima za naciju, ni na praktičnom, ni na nivou diskursa kod običnih ljudi. Prelazak imaginarnih i realnih granica koje postavlja nacionalizam ne mora da znači da muškarci iz Srbije i žene iz Albanije koje stupaju u takve brakove odustaju od načina na koji razumeju naciju i otadžbinu, prijatelja i neprijatelja. Deo njih misli da su porodica i nacija dve različite stvari, dok ih drugi deo ne vidi kao povezane jednu s drugom. Ovaj tekst je, između ostalog, i poziv za istraživače u oblasti polnosti i nacionalizma da iz jedne druge prizme i veoma potanko sagledaju odnos između patrijarhalnosti, muške dominacije i nacionalizma, te da napuste pristup koji osnovu tog odnosa nalazi isključivo u diskursu i strategiji političkih i medijskih elita.

Literatura:

- BRACEWELL, W. (2000) 'Rape in Kosovo: masculinity and Serbian nationalism', *Nations and Nationalism* 6 (4), pp. 563 – 90.
- DIMOVA, R. (2006) 'Modern Masculinities: Ethnicity, Education, and Gender in Macedonia.' *Nationalities Papers* 34(3), pp. 305-20.
- HELMS, E. (2013) *Innocence and Victimhood: Gender, Nation, and Women's Activism in Postwar Bosnia-Herzegovina*. Madison, WI: University of Wisconsin Press.
- HYSÄ, A. (2015) 'Albansko – srpski brakovi izmedju medijskog predstavljanja i stvarnosti', *Beton, Danas*, 22. 04. 2015. <http://www.elektrobeton.net/mikser/albansko-srpski-brakovi-izmedju-medijskog-predstavljanja-i-stvarnosti/>
- KASER, K. (2008) *Patriarchy After Patriarchy: Gender Relations in Turkey and in the Balkans, 1500-2000*, Münster: LIT Verlag.
- LAMBESKI, S. (1999) 'Suck My Nation—Masculinity, Ethnicity and the Politics of (Homo)sex.' *Sexualities* 2(4), pp. 397–419.
- MAYER, T. ed. (2000) *Gender Ironies of Nationalism: Sexing the Nation*. New York: Routledge
- MOGHADAM, V. (2004) 'Patriarchy in Transition: Women and the Changing Family in the Middle East', *Journal of Comparative Family Studies*, 35 (2), pp. 137-162.
- NAGEL, J. (1998), 'Masculinity and nationalism: gender and sexuality in the making of nations', *Ethnic and Racial Studies*, 21(2), pp. 242–260.
- NEOFOTISTOS, V. (2010) 'Cultural Intimacy and Subversive Disorder: The Politics of Romance in the Republic of Macedonia', *Anthropological Quarterly*, 83(2), pp. 279–316.
- NEOFOTISTOS, (2004) 'Beyond Stereotypes: Violence and the Porousness of Ethnic Boundaries in the Republic of Macedonia.' *History and Anthropology* 15(1), pp. 47-67.
- ORTNER, Sh. (1996) *Making Gender: the Politics and Erotics of Culture*. Boston: Beacon Press.
- VERDERY, K. (1994) 'From Parent State to Family Patriarchs: Gender and Nation in Contemporary Eastern Europe'. *East European Politics and Societies*. 8(2), pp. 225-55.
- YUVAL-DAVIS, N. (1993) 'Gender and nation', *Ethnic and Racial Studies*, 16 (4), pp. 621–32.

Armanda Hysa

Institute of Cultural Anthropology

Center of Albanian Studies, Tirana

Serbian-Albanian Mixed Marriages: When Patriarchy Breaks the Barriers of Nationalism

Abstract:

This article deals with an interesting social phenomenon, namely the mixed marriages between Serbian men and Albanian women from Albania. The article is based on fieldwork in the region of Sandžak. However, the examination of this phenomenon transcends both geographical and theoretical scope of this article, and tries to offer a new approach to the study of links between patriarchy and nationalism.

Key words:

patriarchy, nationalism, mixed marriages, Sandžak

Marija Mandić
Ana Sivački
Filološki fakultet
Univerzitet u Beogradu

Jezik i etno-politički sukob: Slučaj albanskog u savremenom Beogradu^{150*}

Apstrakt:

U radu se razmatra uticaj etno-političkog sukoba na upotrebu albanskog jezika u savremenom Beogradu. Prvo se daje opis albanske manjine u Srbiji, demografskih odlika, institucionalne mreže i upotrebe jezika. Polazeći od sociolingvističkog istraživanja koje je sprovedeno među albanskim govornicima u Beogradu, u radu se zatim analizira upotreba albanskog i njegova uslovljenost etno-političkim konfliktom.

Ključne reči:

sociolingvistika, studije konflikta, albanski jezik, srpski jezik, Beograd, upotreba jezika, jezička ideologija, sukob na Kosovu, višejezičnost

¹⁵⁰ * Istraživanje se sprovodi u okviru regionalnog projekta „Figuring out the enemy: re-imagining Serbian-Albanian relations“, koje je podržala Švajcarska agencija za razvoj i saradnju – SDC, u okviru Saveznog odseka za spoljne poslove, i u okviru projekta „Jezik, folklor, migracije na Balkanu“ (бр. 178010), koji finansira Ministarstvo obrazovanja, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Višejezičnost u velikim gradovima: slučaj Beograda

Višejezičnost je već neko vreme predmet akademskog interesovanja. Gupta (Gupta, 2000) tvrdi da višejezične prakse mogu poslužiti kao osnova za razlikovanje tipova grada. S jedne strane, 'pravi kosmopolis' jesu gradovi u kojima „nema nijedne dominantne etnolingvističke grupe, i u kojoj je model lingvističke interakcije govornika određen višestrukošću“; to se odnosi na Singapur i druge velike gradove Srednjeg istoka i Azije (Gupta, 2000, 109 – prevod MM). S druge strane, u velikim trgovačkim, globalnim gradovima – npr. Londonu, Hong Kongu ili Njujorku – od većine se ne očekuje da menja svoj model interakcije kao odgovor na višejezični život grada, pa stoga u njima jednojezične ideologije još uvek prevladaju (isto). Uporište jednojezičnih ideologija nalazi se u Evropi, u kojoj jednakosti „jezik – nacija – država“ i ideologija standardnog jezika predstavljaju dominantne društvene paradigme (Milroy, Milroy, 1985). Ipak, višejezičnost je dobila privilegovano mesto u političkoj agendi Evropske unije. Najznačajniji evropski dokument koji definiše jezičku politiku je tako Evropska povelja za manjinske i regionalne jezike iz 1992, koji je Unija Srbije i Crne Gore ratifikovala 15. februara 2006. godine.¹⁵¹

Višejezične prakse u savremenom Beogradu svakako su se razvijale pod uticajem velike društveno-političke krize koja je potresala grad, državu i region tokom devedesetih godina. Naime, tokom devedesetih godina dvadesetog veka, grad i njegovo stanovništvo su doživeli kravi raspad Jugoslavije, autoritarni i nacionalistički režim Slobodana Miloševića, ratove u susednoj Hrvatskoj i Bosni, ekonomske sankcije Srbiji, koje su izglasale Ujedinjene nacije 1992. godine, jednu od najgorih hiperinflacija u istoriji. Krajem devedesetih godina, izbio je vojni srpsko-albanski sukob na Kosovu, koji se završio NATO-ovim bombardovanjem Srbije, padom Miloševića i odvajanjem Kosova i Metohije od Srbije. Politička i društvena kriza uzrokovala je masovne prinudne i dobrovoljne migracije iz zemlje i Beograda, kao i nove prilive stanovništva. Ove okolnosti doprinele su etničkoj homogenizaciji zemlje i grada, i nisu bile podsticajne za razvoj višejezičnog života grada.

Što se tiče jezika koji se govore u gradu, mogu se razlikovati manjinski jezici koji su tradicionalno prisutni u Beogradu, kao mađarski, albanski, romski, rumunski, grčki i dr.,¹⁵² i novi imigrantski jezici, kao npr. kineski.¹⁵³ Pored toga, govore se i tzv. 'svetski jezici', kao engleski, nemački, francuski, ruski, španski, italijanski, i dr., pri čemu je engleski *lingua franca*.

¹⁵¹ Up. Evropska povelja za manjinske i regionalne jezike; http://www.coe.org.rs/REPOSITORY/2858_european_charter_for_regional_or_minority_languages.pdf /posećeno 21.03.2015/

¹⁵² Mogli bi se isto tako dodati hrvatski, bosanski, crnogorski, bunjevački, koji su zvanično priznati; međutim, oni su zapravo standardne varijante jednog jezika, koji je zasnovan na južnoslovenskom štokavskom dijalektu, poznatom u bivšoj Jugoslaviji pod zvaničnim nazivom srpskohrvatski jezik (up. Kordić, 2010); pored njih, u Beogradu se govore i slovenački, makedonski, goranski i drugi jezici. Pored toga, treba istaći da su još dva jezika pripadala tradicijskim etnolingvističkim zajednicama u Beogradu, nestala su nakon Drugog svetskog rata, i to su judeo-španski jezik sefardskih Jevreja (up. Вучина Симоновић, Филиповић, 2009) i nemački koji je govorila nemačka manjina.

¹⁵³ Ne postoji pouzdan podatak koliko Kineza živi u Beogradu i Srbiji. Nezvanično, u Beogradu živi između 10.000 i 20.000 Kineza; oni su počeli da migriraju u Srbiju tokom devedesetih. Novobeogradski blok 70 je kolokvijalno poznat kao Kineska četvrt; <http://www.blic.rs/Vesti/Beograd/288403/Kako-zive-Kinezi-u-Beogradu> /posećen 21.03.2015/

Sukob i jezik: bliska veza?

Kolektivni identitet i sukob tesno su povezani jedno s drugim, a jezik je zasigurno jedan od najvažnijih markera kolektivnog identiteta. Tako, jezik može doprineti razvoju sukoba, može se zbog sukoba širiti ili biti potisnut, a može se koristiti potpuno nezavisno od sukoba (Wright, 1998; Smith, 1998). Budući da su u Evropi nacionalni jezici postali najznačajnija sredstva nacionalne kulturne reprodukcije, Čergo (Csergo, 2007, 6) tvrdi da je evropski nacionalizam doprineo stvaranju novog koncepta lingvističke teritorijalnosti, za koga je osobeno očekivanje da je nacionalni prostor omeđen nacionalnim jezikom. Čergo ističe: „Da bi se obezbedio kontinuitet posedovanja, nacionalni jezik povezuje ljude s nacionalnim prostorom putem socijalizacije, i to obrazovnim sistemom u kome obrazovanje ima ulogu nacionalne ideologije. Glavne alatke za perpetuiranje nacionalne kulture su bile nacionalna književnost, nacionalna istoriografija i geografija, i nacionalni praznici, koji su takođe koristili nacionalni jezik da bi odali počast istoriji nacije“ (Csergo, 2007, 6 – prevod MM). Ipak, nacionalne manjine koje žive u okviru sistema nacija-država problematizuju zahteve za nedvosmislenom nacionalnom lojalnošću, homogenošću i jednim jedinim nacionalnim jezikom. Manjine pozivaju na uključjenje njihovih jezika u javne ustanove, obrazovni sistem, kao i na institucionalne garancije koje jamče reprodukovanje manjinske kulture na manjinskom jeziku (Csergo, 2007, 8; Kymlicka, 2001).

Koristeći različite metodološke i teorijske pristupe, kao što su sociolingvistika i studije konflikta, ovaj rad se usredređuje na upotrebu albanskog u Beogradu. Na samom početku, opisana je albanska manjina u Srbiji, njene demografske odlike, ustanove i upotreba jezika. Zatim, rad analizira upotrebu albanskog u Beogradu na osnovu sociolingvističkog istraživanja, s posebnim osvrtom na uticaj srpsko-albanskog sukoba na Kosovu na upotrebu jezika. U radu se tvrdi da je upotreba albanskog jezika u Beogradu u velikoj meri otežana zbog sukoba na Kosovu, ali da, pored toga, postoji potencijal za poboljšanje i razvoj višejezičnosti i multikulturalizma u gradu.

Albanski govornici u Srbiji: popisi stanovništva

Postoje dve odnosno tri etno-lingvističke zajednice koje koriste albanski kao svoj manjinski jezik u Srbiji: etnički Albanci, Aškalije i/ili Egipćani. S jedne strane, Aškalije i Egipćani smatraju sebe posebnom etničkom grupom; s druge strane, ne slažu se oko imena zajednice i porekla (Marushiakova, 2001).¹⁵⁴ Ipak, pripadnici drugih etničkih zajednica identifikuju Aškalije i Egipćane uglavnom s Romima. Oni tako pripadaju grupi „hetero-identifikovanih Roma [koji] sebe često ne identifikuju kao Rome“ (Bunescu, 2014, 1).

Procena manjinskog stanovništva u Srbiji najviše se zasniva na popisima stanovništva. Upošteno gledano, popisi su veoma kontroverzna društvena praksa, u

¹⁵⁴ Pripadnici Aškalija smatraju da balkanski Egipćani pripadaju njihovoj grupi, ali ne izvode svoje poreklo iz Egipta. Opet, balkanski Egipćani tvrde da su Aškalije deo njihove zajednice, koja potiče iz Egipta (Zemon).

čiju se verodostojnost još više sumnja u društvima koja su traumatizovana ratovima i etničkim konfliktima, kao što je to slučaj sa Srbijom i njenom albanskom manjinom. Brojčani podaci iz popisa se obično preobražavaju u ‘tvrde činjenice’ koje služe kao „moćno oružje u daljim političkim i diskurzivnim bitkama u eliti, kao i među manjinskim opozicionim pokretima“ (Gal, 1993, 338, Foucault, 1994). Popise stanovništva, stoga, treba koristiti kao izvore koji signaliziraju društvene trendove, treba ih gledati kroz prizmu nejednakih odnosa moći i političkih interesa većinskih i manjinskih grupa.

Procene broja etničkih Albanaca i albanskih govornika u srpskim popisima pokazuju kako se presecaju različiti politički interesi i odnosi moći u društvu. Popisi stanovništva Republike Srbije 1948–81. uključuju Kosovo i Metohiju, gde Albanci čine apsolutnu većinu. Budući da je albansko stanovništvo bojkotovalo popise 1991. i 2011, velike su brojčane varijacije između popisa 1981. i 1991, kao i između popisa 2002. i 2011. Broj albanskih govornika u 1991. godini zasniva se, stoga, na proceni koja se odnosi samo na južne srpske opštine Preševo i Bujanovac, u kojima većina Albanaca u Srbiji živi.

Tabela 1 – Albanska nacionalnost i albanski kao maternji jezik u Srbiji i Beogradu, prema popisima stanovništva (Попис СТАНОВНИШТВА 2011, 16, 21; Statistički zavod Republike Srbije)

Godina popisivanja	Albanska nacionalnost – Srbija	Albanski maternji jezik – Srbija	Albanska nacionalnost – Beograd	Albanski maternji jezik – Beograd
1948	532.011	/		
1953	565.513	561.976	3.687	-
1961	699.772	684.166	8.262	-
1971	984.761	967.416	6.978	-
1981	1.303.034	1.309.197	8.212	-
1991*	78.281*	19.004*	5.370	-
2002	61.647	63.835	1.492	2.753
2011	5.809	10.040	1.252	3.832

Broj Albanaca u Beogradu značajno se povećava između 1960. i 1990, dok u periodu između 1990. i 2011. naglo opada. Porast broja albanskih govornika može se objasniti povoljnom političkom klimom, mogućnostima za zapošljavanje i industrijskim razvojem u tadašnjoj Socijalističkoj Federativnoj Republici Jugoslaviji. Opadanje broja albanskih govornika u Beogradu pak nastaje kao rezultat stalnog pogoršanja srpsko-albanskih političkih odnosa. Kriza u srpsko-albanskim odnosima dostiže vrhunac tokom rata na Kosovu i NATO-ovog napada na Srbiju 1998–99. godine. Pored stalne

emigracije albanskih govornika i Albanaca iz Beograda u skorijem periodu, primećuje se i trend među Albancima da se nacionalno ne izjašnjavaju ili da se opredeljuju za neki drugi nacionalni identitet u popisima.¹⁵⁵ Naime, na osnovu učesničkog posmatranja i razgovora s lokalnim albanskim stanovništvom došli smo do saznanja da Albanci u Beogradu od 1980. često pribegavaju etničkoj mimikriji i izjašnjavaju se kao Goranci.¹⁵⁶

Veći broj govornika albanskog od pripadnika albanske nacionalnosti u popisima objašnjava se albanskim govornicima nealbanskog etniciteta, kao što su Egipćani i Aškalije. Ta razlika je posebno primetna u Beogradu u Popisu 2011, prema kome govornika albanskog ima dva puta više nego etničkih Albanaca (Попис 2011, 16, 21; Ђурић et al., 2014, s.98, 151).

Albanski govornici u Srbiji: institucionalna mreža

Prema Popisu stanovništva 2002, bilo je 57.737 albanskih govornika u opštinama južne Srbije, u kojima, kako je već napomenuto, živi većina Albanaca u Srbiji (96.1%); u Preševu čine apsolutnu većinu (97%), u Bujanovcu više od polovine stanovništva (62%), dok u Medveđi čine trećinu (28.67%). Kako Nenadić (2010, 34 – prevod MM) primećuje: „Ove opštine se smatraju nerazvijenima, prema indikatorima kao što su visoka stopa nezaposlenosti i siromaštva, nerazvijena infrastruktura, negativni migracijski trendovi i emigracija stanovništva, nedostatak ljudskih resursa i mnogi drugi društveni problemi“. Većina zaposlenih radi u dva sektora – proizvodnja (npr. duvan, plastika) i obrazovanje (Maksimović, 2015).

Albanska institucionalna mreža nije dovoljno razvijena. Najvažnije albanske ustanove u Srbiji su Ambasada Republike Albanije, obrazovne ustanove (od obdaništa do univerzitetskog nivoa), kao i medijske i političke ustanove. Broj učenika koji pohađaju srpske osnovne i srednje škole na albanskom jeziku je 10.000 (IANS, 2013, 3). U opštini Preševo, ima 11 obrazovnih ustanova: jedna predškolska, osam osnovnih škola (jedna ima nastavu na srpskom, ostale na albanskom), Srednja tehnička škola „Preševo“ (potpuno obrazovanje za sve četiri godine u 39 razreda je na albanskom, a u 4 razreda na srpskom) i Gimnazija „Skenderbeg“ (31 razreda na albanskom, 4 razreda na srpskom).¹⁵⁷ U opštini Bujanovac, ima 15 obrazovnih ustanova: jedno predškolsko (s nastavom na albanskom i srpskom), 11 osnovnih škola (6 s nastavom na albanskom, 4 na srpskom, jedna mešovita), Stručna škola „Sveti Sava“, u kojoj je nastavni srpski, Gimnazija „Sezai Suroi“, s nastavom na albanskom (47 razreda na albanskom). Postoji takođe i Škola za osnovno muzičko obrazovanje s nastavom na srpskom.¹⁵⁸ U Medveđi,

¹⁵⁵ U zvaničnim instrukcijama datim popisivačima na poslednjem Popisu 2011, stoji da prema srpskom Ustavu (УСТАВ 2006), građani nisu obavezni da se izjasne u pogledu religije i etniciteta. Na poslednjem Popisu 2011, 2.23% ukupnog stanovništva nije se izjasnilo u pogledu etniciteta (Ђурић et al., 2014, 114).

¹⁵⁶ Goranci su slovenska muslimanska zajednica koja naseljava područje Gore – tromedju između Kosova, Albanije i Makedonije; oni govore južnoslovenski dijalekt (Ђурић et al., 2014, 114).

¹⁵⁷ Up. <http://www.presevo.rs/inde x.php/sr-YU /posećen 21.03.2015/>

¹⁵⁸ Up. <http://www.bujanovac.rs /posećen 21.03.2015/>

ima 8 obrazovnih ustanova: obdanište, šest osnovnih škola (3 sa nastavom na srpskom i albanskom, i 3 na srpskom jeziku), Srednja tehnička škola „Nikola Tesla“ (14 srpskih i 4 albanska razreda) (Nenadić, 2010, 34).

Iako su ove opštine etnički mešovite, osnovne škole i donekle srednje škole Bujanovca i Preševa odlikuju se etničkom segregacijom: osnovne škole na srpskom jeziku pohađaju Srbi i Romi, dok Albanci pohađaju albanske jezičke škole; samo se u selima Reljan i Birča nastava odvija na oba jezika pod istim krovom u osnovnim školama (Nenadić, 2010, 34). To znači da učenicima često nemaju priliku da sretnu svoje vršnjake iz drugih etničkih grupa. Za razliku od njih, u opštini Medveđa postoje srpski i albanski razredi u okviru istih osnovnih škola (isto).¹⁵⁹

Srpska omladina iz Bujanovca i Preševa obično nastavlja svoje obrazovanje u Nišu, Beogradu i drugim srpskim gradovima, dok mladi Albanci na dalje obrazovanje najviše odlaze u Prištinu, Makedoniju ili Albaniju (isto). Ipak, Ekonomski fakultet i Pravni fakultet imaju predavanja na srpskom i albanskom, pri čemu je Odsek za albanski jezik smešten u Medveđi (isto). Veoma važan obrazovni centar je Katedra za albanski jezik, književnost i kulturu Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu.

Medijsku situaciju Albanski nacionalni savet ocenjuje kao načelno dobru, budući da brojni mediji emituju na albanskom jeziku: Radio-televizija Preševo, Radio-televizija Bujanovac, Radio Preševo, Radio Bujanovac, zatim privatna televizija Aldi iz Preševa i privatna televizija Spektri iz Bujanovca, koje obe emituju na albanskom jeziku (IANS, 2013, 5). Jedine novine na albanskom su nedeljnik Nacionali, ali su u veoma teškoj finansijskoj situaciji i na ivici opstanka; u početku, novine je podržavalo Ministarstvo kulture Republike Srbije, ali onda je finansiranje prebačeno na Albanski nacionalni savet (isto).¹⁶⁰

Službena upotreba albanskog jezika

Službena upotreba albanskog jezika je, prema izveštaju Albanskog nacionalnog saveta, u nekim segmentima na zadovoljavajućem nivou, dok u drugim još uvek nije su skladu s vrlo naprednim zakonima o zaštiti manjina i manjinskih jezika koje je Srbija usvojila, niti sasvim ispunjava uslove koje propisuje Evropska povelja za regionalne i manjinske jezike, koju su srpski zvaničnici ratifikovali. Budući da postotak albanskog stanovništva u Preševu, Bujanovcu, Medveđi prelazi 15%, zvanični jezici na nivou tih opština su albanski i srpski. Ipak, najvažniji republički zakoni još uvek nisu prevedeni na albanski; izuzetak predstavljaju zakoni poput Zakona o nacionalnim savetima nacionalnih manjina (IANS, 2013, 6).

Table na državnim ustanovama u Preševskoj dolini, kao ističe Albanski nacionalni savet, napisane su samo na srpskom i ćirilici, uključujući policijske stanice, Republički geodetski zavod, Službu za katastar i kartografiju, Republički Zavod za zdravstveno osiguranje, poreske službe, Nacionalni biro za zapošljavanje i Republički Fond za pen-

¹⁵⁹ Up. <http://www.medvedja.org.rs/posećen> 21.03.2015/

¹⁶⁰ Up. <http://www.politika.rs/rubrike/Tema-nedelje/Shta-zele-stranke-nacionalnih-manjina/t51926.lt.html> <http://www.Vesti/Politika/501023/Albanci-na-izbore-na-jugu-Srbije-u-tri-kolone/> posećen 22.03.2015/

ziona osiguranje. Pored toga, Republički geodetski zavod, medicinske ustanove i policijske stanice izdaju dokumenta samo na srpskom i ćirilici. Registracija preduzeća, sav izborni materijal i glasački registri štampaju se samo na srpskom (IANS 2013, 8). Albanska novorođenčad, kako naglašava Albanski savet, dobijaju izvode iz matičnih knjiga rođenih na srpskom, što dalje uzrokuje brojne greške u ispisivanju originalnih albanskih imena u ličnim kartama i pasošima (isto). Iako je albanski u službenoj upotrebi u opštini Medveđa, prema Albanskom nacionalnom savetu, nijedan od zaposlenih u opštinskoj administrativnoj službi za registraciju nije Albanac; dalje, opštinske odluke i potvrde u Medveđi ne izdaju se na albanskom (isto, 10).

U Izveštaju albanskog nacionalnog saveta tvrdi se da nema albanskih govornika niti prevodilaca u policijskoj administraciji (isto, 8). Ipak, nakon pada Miloševića u oktobru 2000, nova srpska vlada je razvila plan za miroljubivo rešenje krize na jugu Srbije. Počev od 2001, osnovane su etnički mešovite policijske jedinice sačinjene od iskusnih policijskih oficira, od kojih više od pola čine Albanci (Stodiek, 2006, 43–60).

U međuvremenu, u Srbiji je 2008. godine usvojen Zakon o organizaciji sudova i Osnovni sud u Vranju je zaposlio pet sudija albanskog porekla od ukupno 43 sudije. Kako u Pčinjskoj oblasti, kojoj pripada ovaj sud, Albanci čine 25% stanovništva, Albanski nacionalni savet smatra da ovaj postotak albanskih sudija u ukupnom broju sudija još uvek nije zadovoljavajući (IANS, 2013, 6–13).

Sociolingvističko istraživanje

Istraživanje albanskog jezika sprovodi se u okviru pilot-projekta pod nazivom „Višejezičnost u Beogradu danas“, koji je kreirao tim istraživača i saradnika Balkanološkog instituta SANU i Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu. Do sada su obuhvaćeni mađarski, rumunski i albanski.¹⁶¹ Istraživanje albanskog temelji se na sociolingvističkim

¹⁶¹ Rezultati ovog projekta su predstavljani u jednom istraživačkom radu i na brojnim naučnim skupovima: (članak) Bálla et al., 2012; skupovi: (prezentacija) Bálla, M., Buljanović, S., Ilić, M. Monolingualism vs. Multilingualism in Belgrade Today: The Domains of Hungarian Language Use“, na skupu: Concepts and Consequences of Multilingualism in Europe 3, 8–11. jun 2011, Pečuj, Mađarska, Osijek, Hrvatska; (prezentacija) Buljanović, S., Balla, M., Ilić, M. Hungarian in Contemporary Belgrade: a Case of Compartmentalised Language?, na skupu: The 19th Sociolinguistics Symposium „Language and City“, 21–24. jul 2012, Berlin, Nemačka; (prezentacija) Buljanović, S., Balla, M., Ilić M. Between the Word of Law and Practice: the Case of Hungarian Speakers in Serbia, na skupu: Conference on minority representation and minority language rights: Origins, experiences and lessons to be learned, 11–14. oktobar 2012, Cluj-Napoci, Romania; (prezentacija) Buljanović S., Ilić M. Hungarian in the linguistic landscape of Serbia: A comparison between Belgrade, Pančevo and Debeljača, na skupu: Theory and Practice of Linguistic Landscape Research on East-Central European Minorities, 23. maj 2013, Budimpešta, Mađarska; (prezentacija) Buljanović, S., Ilić, M. Hungarian in contemporary Belgrade: The rôle of language ideologies; (prezentacija) Sivački A., Osmani V., Ilić M. Language use and ethno-political conflict: The case of Albanian in contemporary Belgrade, na skupu: ICML XIV International Conference on Minority Languages XIV, 11–14. septembar 2013, Grac, Austrija; (prezentacija) Huțanu, M., Sorescu-Marinković A., Mandić M. Comunități românești în Belgrad: privire de ansamblu și perspective de cercetare, na skupu: Al cincilea simpozion internațional de lingvistică, 27. septembar 2013, Bukurešt, Rumunija; (prezentacija) Sorescu-Marinković A., Huțanu M., Mandić M. Multilingualism and ethnic fragmentation on the European periphery: Romanian language use in the city of Belgrade, na skupu: Borders and Identities 2015: Urban Fragmentation(s), Humboldt University Berlin, 16–19. mart, 2015.

upitnicima koji su podeljeni među govornicima albanskog u Beogradu, pri čemu Egipćani i Aškalije još uvek nisu uključeni. Pored upitnika i kvantitativnog pristupa, koristili smo takođe i metodu učesničkog posmatranja. U svojoj osnovnoj formi, ovaj pristup implicira korelaciju između jezika i društvenih činilaca, kako bi se identifikovao društveni kontekst u kome oni funkcionišu (Filipović, 2009, 24). Upitnik je podeljen na tri dela:

- A. Domeni – upotreba jezika u različitim domenima;
- B. Komunikacija – upotreba jezika u različitim komunikativnim okruženjima;
- C. Stavovi – stavovi prema upotrebi jezika.

Istraživanje je bilo anonimno, a lični podaci su traženi samo radi statističkih analiza, i to godište, pol, obrazovanje, mesto odrastanja i pred-univerzitetskog školovanja, kao i mesto boravka. Govornicima albanskog koji su učestvovali u istraživanju (u daljem tekstu: govornici) ponuđeno je da biraju između dveju jezičkih verzija upitnika, srpske i albanske, kao i između dvaju metoda popunjavanja, on-lajn i štampane. Upitnik sadrži 60 pitanja i mnoga su otvorena; od govornika se traži da napišu odgovor ili komentar, kao što se vidi u primerima ispod:

7. Izbegavam da koristim albanski u javnosti:

◊ da ◊ ne

· Ako „da“, zašto? _____

Da li ima dovoljno programa i kulturnih sadržaja na albanskom, prema vašem mišljenju:

· u Beogradu ◊ dovoljno ◊ nedovoljno ◊ nijedan

· u Srbiji ◊ dovoljno ◊ nedovoljno ◊ nijedan

Da li uvek prelazite na albanski ukoliko se vašoj grupi priključi osoba koja govori albanski?

◊ da ◊ ne

· Zavisí od _____

59. To što imam albansko poreklo i živim u Beogradu mi je samo:

◊ koristilo

◊ štetilo

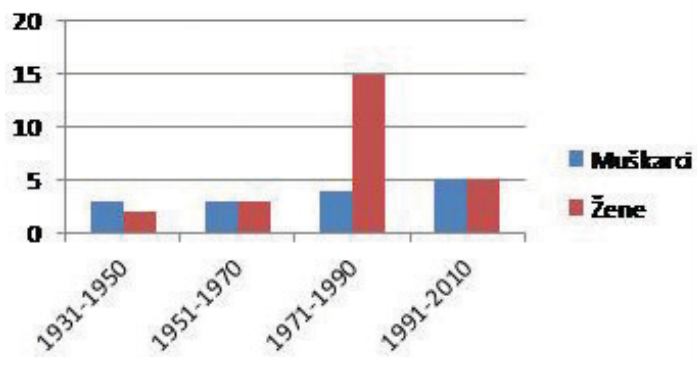
◊ _____

Govornici albanskog: opšti podaci

Upitnik je podeljen između nekoliko grupa albanskih govornika, uglavnom studenata i bivših studenata Odseka za albanski jezik, književnost i kulturu Filološkog fa-

kulteta Univerziteta u Beogradu, njihovih rođaka, prijatelja i poznanika. Do sada je popunjeno 50 upitnika: 35 govornika je izabralo srpski formular, a 15 albanski. Dve glavne uzrasne kategorije su jasno vidljive: mlađi od 30 i stariji od 50, pri čemu preovlađuju studenti i bivši studenti, koji pripadaju prvoj kategoriji. Dalje, pol govornika odgovara distribuciji pola među studentima Filološkog fakulteta: dve trećine ili 34 (68%) čine žene i jednu trećinu muškarci ili 16 (31%). Grafik 1 predstavlja govornike prema godištu i polu, pri čemu je uzrast podeljen na četiri potkategorije; napominjemo da četvoro nije odgovorilo na ova pitanja.

Grafik 1. Govornici prema godištu i polu

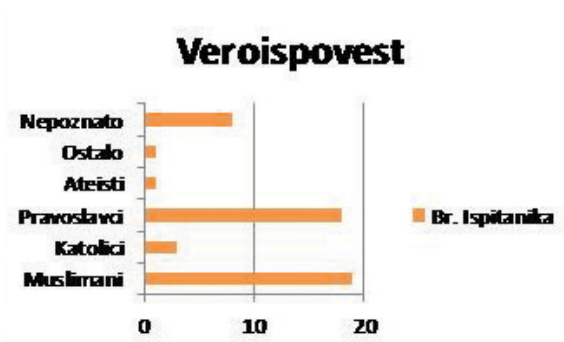
Što se tiče obrazovanja, upitnik je usklađen s obrazovnim sistemom u Srbiji, tako da daje pet različitih kategorija, kao što se vidi dole u Grafiku 2. Analiza pokazuje da ima jednak broj govornika s osnovnoškolskim obrazovanjem i višom školom (4% svaka grupa). S druge strane, govornici sa srednjom školom čine trećinu (27%), dok više od pola ima fakultetsku diplomu (54%), pored govornika (14%) koji nisu odgovorili na ovo pitanje.

Grafik 2. Govornici prema obrazovanju

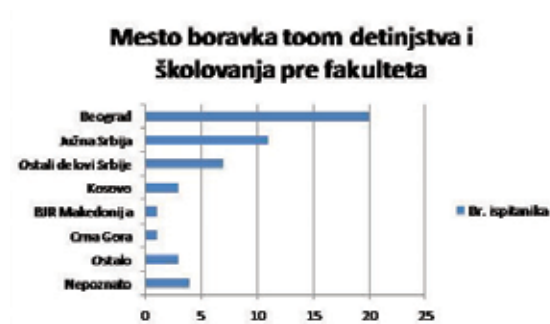
Veroispovest govornika ne odgovara našim očekivanjima, jer većina Albanaca ispoveda islam. U našem uzorku pak ima skoro podjednak broj muslimana (39%) i pravoslavaca (36%), dok katolika ima značajno manje (6%), zatim dolaze ateisti (4%) i „ostali“ (4%). Religijska pripadnost govornika ne odgovara situaciji na Kosovu i Albaniji; na Kosovu, katolički Albanci čine manje od 5%, a muslimani Albanci 95% albanskog stanovništva; u Albaniji ima oko 60% muslimana, 10% katolika, i manje od 5% pravoslavnih Albanaca (Blumi, 2007, 213; Popis stanovništva u Albaniji 2011). Veliki postotak pravoslavaca među albanskim govornicima u pretežno pravoslavnom Beogradu može se objasniti na sledeći način: (i) neki od govornika su srpskog porekla ili (ii) dolaze iz mešovitih brakova između Srba i Albanaca.

Grafik 3. Govornici prema veroispovesti

Odgovori o mestu boravka u detinjstvu i tokom školovanja vrlo su raznovrsni; najveći broj govornika odrastao je u Beogradu (40%), zatim u južnoj Srbiji (22%), drugim delovima Srbije (14%), Kosovu (3%), te u Makedoniji i Crnoj Gori (1%, svaki).

Grafik 4. Govornici prema mestu boravka tokom detinjstva i školovanja pre fakulteta

Naše istraživanje pokazuje da je albanska manjina u Beogradu verovatno prilično asimilovana, jer niko od govornika nije naveo nijedan tipičan albanski običaj niti ritual koji izvode u krugu porodice, niti tradicijski albanski praznik koji slave, osim održanja jezika i verskih obreda, koji se ne mogu smatrati tipično albanskim nego ili delom muslimanske ili hrišćanske kulture.

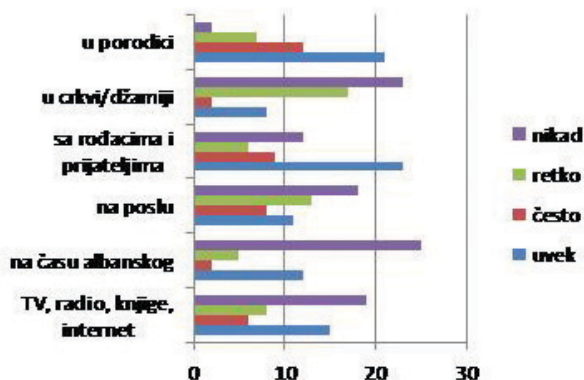
Domeni upotrebe albanskog jezika

Za razliku od južne Srbije, gde je u tri opštine albanski zvanični jezik, i gde stoga ima mnogo formalnih i neformalnih mesta u kojima se okupljaju albanski govornici, u Beogradu je situacija bitno drugačija. Postoje zapravo tri mesta na kojima se albanski govornici okupljaju: Katedra za albanski jezik, književnost i kulturu na Filološkom fakultetu Univerziteta u Beogradu, Bajrakli džamija i Ambasada Republike Albanije. Govornici su istakli da je Katedra jedino mesto gde mogu dobiti literaturu na albanskom.¹⁶² Neočekivano, jedan govornik je pomenuo i lokalni kafić u Beogradu u kome se govori albanski jezik. Dalje, iznenađujuće veliki broj (skoro četvrtina) govornika uvek koristi albanski na poslu (22%), što ukazuje na njegovo povećano prisustvo u javnosti. To je posebno zanimljivo ako se posmatra iz perspektive našeg istraživanja, prema kome skoro trećina (30%) smatra da je njihovo znanje albanskog izuzetno ili prilično korisno, a druge dve trećine govornika smatra da im znanje albanskog nije korisno u Beogradu.

Albanski u Beogradu se koristi mahom u privatnim domenima. kao krug porodice i prijatelja. Naime, polovina govornika uvek koristi albanski s članovima porodice i prijateljima (46%, odnosno 42%), što je u suprotnosti s drugom polovinom koja nikad ili vrlo retko koristi albanski u ovim kontekstima (36%, odnosno 18%). Prema tome, iako kompartmentalizovan i nevidljiv u javnosti, albanski se još uvek koristi u krugu porodice i prijatelja. Grafik 5 pokazuje broj govornika prema svakom domenu i učestalost upotrebe jezika.

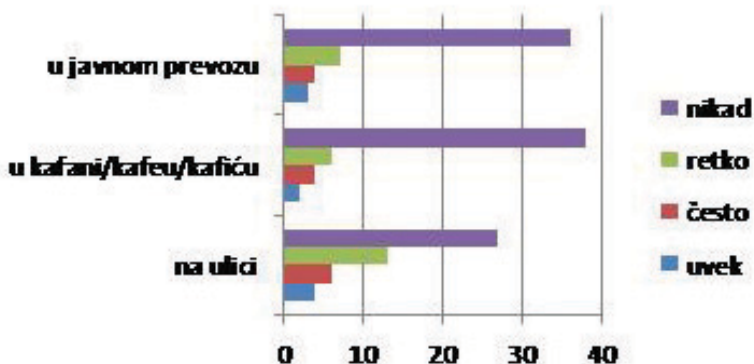
¹⁶² Incijativu da se otpočne studije „etnografije, jezika i govora Arbanasa i balkanskih Turaka“ pokrenuo je 1907. godine Jovan Cvijić, rektor Univerziteta u Beogradu, koji je bio posvećen ideji da „naši lingvisti sastave gramatiku [arbanaškog] i sakupe arbanaški folklor“. U akademskoj godini 1920/21, Henrik Barić je počeo da vodi kurs istorijskih studija albanskog jezika u okviru indoevropskih jezika; kurs je dobio naziv Istorija i gramatika arbanskog jezika. U periodu 1923–26, Henrik Barić je objavljivo naučni časopis pod nazivom *Arhiv za arbanašku starinu*, i sakupljao je veliki broj dela lokalnih i stranih autora na albanskom jeziku; pored toga, on je osnovao bibliotečku arhivu. Barić je osnovao 1925. godine Seminar arbanaške filologije na Filozofskom fakultetu i postavljen je za njenog prvog šefa. On je sastavio Rečnik srpskog ili hrvatskog i albanskog jezika (1950) i Istoriju albanskog jezika (1959). Od 1960, Katedra za albanski jezik i književnost nastavila je da radi u okviru Filološkog fakulteta Univerziteta u Beogradu, prvo kao Katedra za albanski jezik i književnost, a zatim kao Katedra za albanski jezik, književnost i kulturu. Danas, Katedra ukupno 54 kursa: 34 obavezna stručna kursa i 20 fakultativnih, pri čemu svake godine studije upiše otprilike 10 studenata.

Grafik 5. Domeni i učestalost upotrebe albanskog jezika

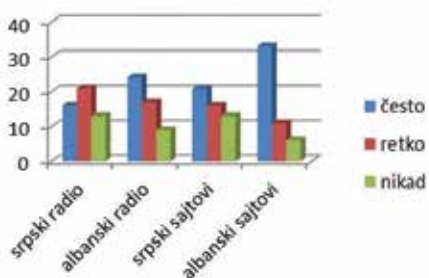
Veliki broj govornika nikad ne koristi albanski u javnom prevozu, na ulicama ili na mestima za zabavu, kao što su kafici, kafane, restorani, i slično. Suprotno tome, jedna četvrtina govornika je izjavila da uvek ili često koriste albanski na ovim javnim mestima, kao što se vidi u Grafiku 6 ispod:

Grafik 6. Upotreba albanskog na javnim mestima

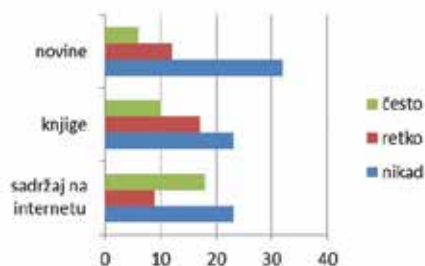

Sledeća dva grafika prikazuju izbor jezika u različitim medijima, bilo štampanim bilo elektronskim. Grafik 7 pokazuje da su onlajn sadržaji najpopularniji, što se odražava u najvećem postotku onih koji redovno čitaju onlajn albanske tekstove (36%), u poređenju s onima koji čitaju knjige (20%) i novine na albanskom (12%) (Grafik 8).

Grafik 7. Srpski i albanski u izboru radio i onlajn sadržaja

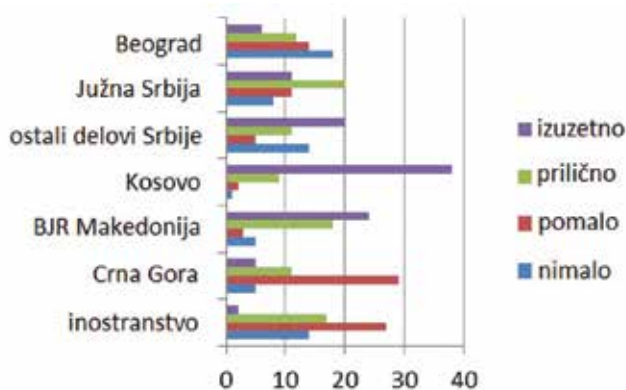
Grafik 8. Upotreba različitih medija na albanskom

Samo je jedna trećina odgovorila na pitanje o albanskom TV programu, tako da se ovaj uzorak ne može smatrati reprezentativnim, ali napominjemo da mali broj govornika (12%) često gleda TV na albanskom. Pokazalo se da je engleski najčešće korišćen za podešavanja na mobilnim telefonima, budući da je više od pola (56%) izabralo engleski kao operativni jezik, dok manji broj koristi albanski (8%) ili srpski (13%).

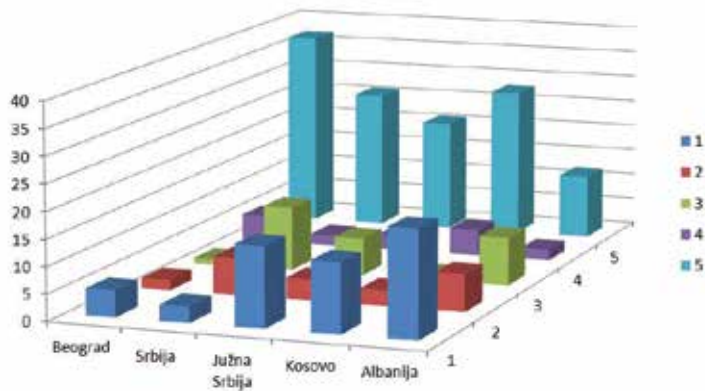
Posebno je zanimljivo videti šta govornici misle o upotrebnoj vrednosti albanskog u različitim mestima i područjima. Oni smatraju da je albanski izuzetno koristan na Kosovu (76%), zatim u Makedoniji (48%), centralnoj Srbiji (40%), južnoj Srbiji (15%), što zapravo ne odgovara brojčanom prisustvu Albanaca u pomenutim oblastima. Verovatno govornici koriste srpski u srpskim jednojezičnim i dvojezičnim oblastima, kao što je južna Srbija. Prikaz odgovora dat je u Grafiku 9 ispod:

Grafik 9. Upotrebna vrednost albanskog prema oblastima iz ugla govornika

Drugačija slika se dobija kada se posmatra stepen emotivne vezanosti govornika za različita mesta u kojima se albanski govori ili kao manjinski ili kao većinski jezik. U ovom slučaju, većina je emotivno najjače vezana za Beograd (74%), zatim slede Kosovo (56%) i Srbija (52%). Budući da zanemarljivo mali broj govornika potiče s Kosova, mi pretpostavljamo da govornici Kosovo doživljavaju kao važan centar albanske kulture. Prema tome, jasno je da su govornici skoro podjednako vezani za svoju domovinu (Srbiju) i mesto koje doživljavaju kao centar svoje etničke kulture (Kosovo). Na drugoj strani skale je donekle iznenađujuće Albanija (40% govornika je izabralo odgovor „1 – nisam uopšte vezan/a“). Pored toga, jedna trećina (30%) izjavila je da su najmanje vezani za južnu Srbiju, a zatim veliki broj nije uopšte vezan ni za Kosovo (26%). Ovi podaci se mogu objasniti time da su govornici u velikom broju slučajeva druga generacija Albanaca u Beogradu, čije su veze s mestom porekla roditelja oslabile. Pregled odgovora dat je u Grafiku 10 ispod. Govornici su bili upitani da ocene nivo svoje emotivne vezanosti za određeno mesto na skali 1–5 (1 – nimalo (svetlo plavo); 2 – pomalo (ljubičasto); 3 – srednje (zeleno); 4 – veoma (crveno); 5 – izuzetno (tamno plavo)):

Grafik 10. Emotivna vezanost govornika za različite oblasti/zemlje u kojima se govori albanski

Jezik i etno-politički sukob

Kao što smo pokazali, nema mnogo prilika da se koristi albanski u Beogradu, jer ga ljudi uglavnom ne znaju i ne postoje neformalna mesta u kojima se on govori. Jedno od naših pitanja je bilo da li govornici izbegavaju da koriste albanski na javnim mestima. Istraživanje je pokazalo da ukoliko ima sagovornika koji govore albanski, onda oni uglavnom slobodno govore na javnim mestima. Za nas neočekivano, samo jedna trećina (27%) je izjavila da izbegava da koristi

albanski na javnom mestu, dok je preostalih dve trećine govornika (73%) izjavilo da se ne ustručava da ga govori. Ipak, kada se upoređi sa istraživanjem mađarskog i rumunskog u Beogradu, jasno je da je procenat onih koji se osećaju slobodnim da koriste mađarski i rumunski na javnim mestima veći za 20% od onih koji govore bez ustručavanja albanski, tj. 98% mađarskih govornika i 90% rumunskih govornika.¹⁶³ Jedan od govornika je komentarisao da je jedan od glavnih razloga za upotrebu albanskog na javnim mestima bez obzira na kosovski sukob to što je „teško [za ne-govornike] da prepoznaju koji je to zapravo jezik“.

Kada smo pitali direktno govornike da navedu situacije u kojima su bili ugroženi ili se osećali neprijatno dok su govorili albanski, oni su uglavnom odgovorili da nije bilo takvih situacija; ukupno 90% govornika nije doživelo nikakve neprijatnosti. Jedan govornik je rekao da su bili upozoreni da ne govore glasno albanski neposredno pre fudbalske utakmice između Srbije i Albanije, koja se igrala 16. oktobra 2014. u Beogradu.¹⁶⁴ Ostali govornici navode npr. preteće mejlove „verovatno od drugara sa studija s drugih odseka [Filološkog fakulteta] koji su videli koji jezik studiram i pisali mi mejlove“. Pored toga, jedan govornik je izjavio da jedan od njegovih prijatelja ne dozvoljava da se pome albanski u njegovom prisustvu. U skladu s gore iznetim zapažanjem da Beograđani ne mogu da prepoznaju albanski kada se govori glasno na javnom mestu, iznenađujuće veliki broj govornika, tj. jedna trećina (30%), rekli su da koriste albanski kao „tajni jezik“ na javnom mestu. Razlozi koje su navodili su varirali, ali je većina objasnila da koriste albanski kada ne žele da ih neko u njihovom okruženju razume, dok je jedan govornik rekao da govori albanski kada vidi „lepu srpsku devojk“u“. Dalje, govornici albanskog porekla su pitani da li im je njihovo poreklo koristilo ili štetilo u Beogradu. Prema odgovorima jasno je da to zavisi od ličnog iskustva, jer je 15% govornika izabralo opciju

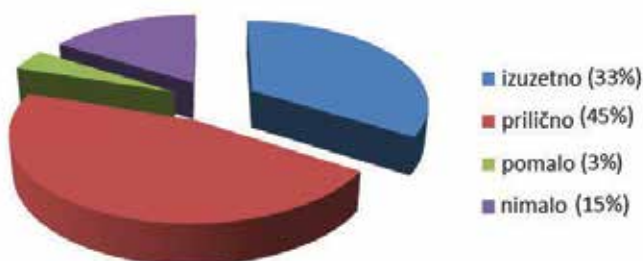
¹⁶³ Podaci su dati na osnovu preliminarne analize upotrebe mađarskog i rumunskog jezika u Beogradu.

¹⁶⁴ Fudbalski meč između Srbije i Albanije (UEFA Euro 2016 kvalifikacije) održao se u Beogradu 16. oktobra 2014. Nakon serije incidenata na terenu i izvan njega, meč je prekinut: srpski navijači su bacali baklje i druge objekte na teren, a onda je u jednom trenutku na stadion uleteo dron koji je nosio zastavu Velike Albanije, što je izazvalo nasilne reakcije među igračima i navijačima oba tima. Meč je izazvao ozbiljno pogoršanje albansko-srpskih odnosa: usledila je serija napada na albanske civile u Srbiji, kao i na grčko pravoslavno stanovništvo u Albaniji. Pošto su albanski igrači odbili da nastave meč nakon što je prekinut, UEFA je kaznila oba tima i naredila im da igraju sledeće dve utakmice bez navijača. Vebsajt ESPN: <http://www.espnfc.us/european-championship-qualifying/story/2088456/qualifier-in-serbia-abandoned-because-of-drone-carrying-albanian-flag>; Website B92: http://www.b92.net/eng/news/crimes.php?yyyy=2014&mm=10&dd=16&nav_id=91921; Vebsajt The Times of Change: <http://www.thetoc.gr/eng/news/article/albanian-extremists-terrorize-greek-minority-village> /posećen 22. juna 2015/ Zanimljivo je da Albanija igrala protiv Portugala jedan mesec ranije 7. septembra 2014, i tada su komentari na srpskim sportskim sajtovima bili preovlađujuće pozitivni, nakon što je nacionalni tim Albanije pobedio; navodimo samo neke od fraza koje su čitaoci koristili u komentarima „naša braća“, „komšije“, i sl. (up. http://sport.b92.rs/sport/komentari.php?nav_id=897149 /posećen 22. maja 2015/

„samo koristilo“, 18% „samo štetilo“, dok su ostale dve trećine (67%) izabrali „ostalo“.

Ispitivanje u kojoj meri se sukob odrazio na status govornika albanskog u Beogradu, pokazalo je da je većini (78%) kosovski sukob otežao položaj i upotrebu albanskog u javnosti, što ukazuje da je status albanskih govornika u Beogradu osetljiv i zavisen od sukoba na Kosovu, kao što se vidi u Grafiku 11 ispod. Govornici su u svojim komentarima ukazali na dva bitna vida ispoljavanja agresije izazvane sukobom na Kosovu: (i) oblici etničke diskriminacije u poslovnom ili društvenom okruženju (npr. među vršnjacima); (ii) javno ispoljavanje netolerancije u obliku grafita ili u novinskim/internet člancima.

Grafik 11. Uticaj sukoba na Kosovu na status govornika i upotrebu albanskog u Beogradu

Govornici su posebno naglasili da antialbanski i nacionalistički grafiti na ulicama Beograda deluju preteće i ugrožavaju ih. Važno je naglasiti da su antialbanski grafiti direktno povezani s krizom na Kosovu (npr. grafit *Smrt Šiptarima* odnosi se na kosovske Albance).¹⁶⁵

Iako možda nije očigledan uticaj sukoba na Kosovu na status govornika i upotrebu albanskog u Beogradu, nikako ga ne treba potceniti. Treba se samo podsetiti dveju nedavnih epizoda. Prva se odnosi na nasilje na Kosovu koje je počelo 17. marta 2004, i koje je bilo usmereno protiv Srba i drugih ne-Albanaca, kao i pravoslavnih verskih

¹⁶⁵ *Shqip(ë)tar* je albanski etnonim (endonim) koji Albanci koriste kada referišu na sebe i svoju zajednicu. Kada se *Šiptar* koristi u južnoslovenskim jezicima, smatra se da je pežorativan i spada u politički nekorektan govor. Zvaničan termin stoga je Albanac (Wilmer, 2004, 100; Zdravković, 2005, 230). Ipak, treba razlikovati požorativnu upotrebu ovog etnika u zvaničnom, medijskom i nacionalističkom diskursu, od njegove upotrebe u oblastima koje zajedno naseljavaju Srbi i Albanci, posebno na Kosovu i Metohiji, gde je on u srpskim seoskim govorima običan etnik, koji nije ekspresivno markiran (Ilić, 2007, 151). Prema etnološkinji Sanji Zlatanović (2005, 88) termin Šiptar u srpskim govorima u Vitini na Kosovu znači ili uopšteno 'Albanac' ili specifičnije 'Albanac musliman', dok se etnik *Latin* (ili *Rimokatolik*) odnosi na 'Albanac katolik'. Ipak, u slučaju srpskih grafita upotreba etnika Šiptar je izrazito pežorativna.

objekata.¹⁶⁶ Nemiri na Kosovu izazvali su nasilne reakcije u Srbiji, kada su džamije u Beogradu i Nišu zapaljene, prozori Islamske zajednice u Novom Sadu razbijeni, mnoge male radnje za koje se pretpostavlja da pripadaju Albancima demolirane. Druga epizoda koja pokazuje kako sukob na Kosovu deluje na međuetničke odnose u Srbiji odnosi se na gore pomenutu fudbalsku utakmicu između Albanije i Srbije, koja se igrala u oktobru 2014. u Beogradu.¹⁶⁷ Incidenti koji su se dogodili na terenu i stadionu, među kojima je najprovokativniji bio dron sa zastavom Velike Albanije s Kosovom, isprovocirali su zatim seriju napada na Albance koji žive u Srbiji; i obrnuto, ti sukobi u Beogradu su izazvali napade na grčko pravoslavno stanovništvo koje živi u Albaniji. Uopšte uzev, status albanskog i muslimanskog stanovništva u Beogradu se pogoršao kao rezultat ovih dešavanja.

Završna razmatranja

Rad istražuje višejezične prakse, jezičke ideologije i njihovu vezu s etno-političkim sukobom, tako što koristi primer albanskog jezika u Beogradu. S jedne strane, Beograd je tipična evropska prestonica s prevladavajućom jednojezičnom ideologijom. Ipak, zbog društveno-ekonomske krize i ratnog perioda devedesetih, Beograd je imao drugačiji razvoj od većine evropskih prestonica. S tim u vezi, upotreba albanskog jezika mnogo je složenija za analizu nego upotreba nekog drugog manjinskog jezika, i to najpre zbog srpsko-albanskog sukoba koji je eskalirao 1998–1999. na Kosovu, i koji je još uvek nerešen do današnjih dana.

Studije konflikta pokazuju da su kolektivni identitet i sukob usko povezani, pri čemu jezik često ima veoma važnu ulogu u sprečavanju, razvoju i zaustavljanju sukoba; i obrnuto, upotreba jezika može zavisiti od sukoba. Slučaj albanskog u Beogradu jeste još jedna priča o međusobnoj zavisnosti sukoba i jezika. Sociolingvističko istraživanje pokazuje da je upotreba albanskog i status albanskih govornika u Beogradu složen. Skoro polovina govornika je odrasla u Beogradu (40%), za njim sledi južna Srbija (22%), dok je samo mali broj odrastao na Kosovu (3%). Iznenadujuće je veliki postotak pravoslavnih govornika albanskog (36%), koji je skoro isti kao broj muslimana (39%), što pokazuje da u mnogim slučajevima albanski govornici u Beogradu potiču iz etnički mešovitih porodica.

Upotreba albanskog je kompartmentalizovana i svedena na nekoliko domena, kao što su krug porodice i prijatelja, Katedra za albanski na Univerzitetu u Beogradu i Bajrakli džamija. Prema našem istraživanju, jedna polovina govornika koristi često jezik u krugu porodice i prijatelja, a druga polovina koristi srpski u svakom domenu. Albanska manjina u Beogradu je, dakle, skrivena; govornici ili jezik koriste mahom u privatnim domenima ili prolaze kroz proces zamene jezika srpskim u svim domenima. Naše istraživanje pokazuje da je albanska manjina u Beogradu prilično asimilovana, jer nijedan

¹⁶⁶ Organizacija za bezbednost i saradnju u Evropi: <http://www.osce.org/fom/30265?download=true> (pp. 15) / posećen 27. januara 2015/

¹⁶⁷ Vidi fusnotu 14.

od govornika nije naveo nijedan tipičan albanski običaj ili ritual koji se izvodi u krugu porodice.

Veliki broj govornika je rekao da nikad ne koristi albanski na javnom mestu, na ulicama, u kafeima, kafanama, itd. Jedna trećina je rekla da izbegava da koristi albanski u javnosti. Ipak, ako dobije priliku, većina albanskih govornika slobodno koristi albanski na javnom mestu bez obzira na kosovski sukob. Mnogi koriste albanski kao svoj „tajni jezik“, onda kada ne žele da ih razumeju ljudi iz njihovog okruženja. U mnogim komentarima govornici su istakli kako Srbi uglavnom ne poznaju albanski i ne mogu ga prepoznati kada ga čuju na nekom javnom mestu.

Posebno je bilo zanimljivo videti šta govornici misle o korisnosti svog znanja albanskog; naime, većina smatra da im znanje albanskog vrlo malo ili nimalo koristi na jugu Srbije, u Beogradu, Crnoj Gori ili u inostranstvu, što su ili srpske jednojezične ili dvojezične sredine. S druge strane, što se tiče emotivne povezanosti, dve trećine govornika doživljava Beograd kao mesto za koje su najviše vezani, slede Srbija i Kosovo, za koje je izuzetno vezano više od polovine ispitanika. Ovi podaci pokazuju da je domovina (Srbija) podjednako važna za albanske govornike kao i mesto koje se doživljava kao etnički centar (Kosovo). Kada su upitani da li im je albansko poreklo i znanje albanskog koristilo ili štetilo u Beogradu, skoro podjednak broj je odgovorio samo koristilo (15%) i samo štetilo (18%), dok su ostali izabrali „ostalo“, što pokazuje da to zavisi od ličnog iskustva.

Sukob na Kosovu, koji je dostigao vrhunac tokom poslednje dve decenije, odrazio se u velikoj meri na poziciju govornika i otežao je upotrebu albanskog na javnim mestima u Beogradu. Govornici su posebno istakli da ih ugrožavaju grafiti na beogradskim ulicama koji su nacionalistički ili neprijateljski prema Albancima. Druge forme diskriminacije su manje zastupljene, a to su pritisak i antialbanski sentiment koji dolaze od vršnjaka, zatim iz poslovnog ili privatnog kruga. Na kraju, iako je upotreba albanskog jezika u Beogradu u velikoj meri otežana zbog sukoba na Kosovu, mi tvrdimo da pored traume i netolerancije postoji značajan potencijal za poboljšanje međuetničke tolerancije i višejezičnosti u gradu.

Literatura:

ВУЧИНА СИМОВИЋ, И., ФИЛИПОВИЋ, Ј. (2009). *Етнички идентитет и замена језика у сефардској заједници у Београду*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.

ЂУРИЋ, В., ТАНАСКОВИЋ, Д., ВУКМИРОВИЋ, Д. (2014). *Етноконфесионални и језички мозаик Србије*. Београд: Републички завод за статистику.

ЗЛАТАНОВИЋ, С. (2005). Свакодневица у енклави. *Гласник Етнографског института САНУ* 53, 83–92.

ПОПИС СТАНОВНИШТВА 2011. *2011 Попис становништва, домаћинстава и станова 2011. у Републици Србији. Вероисповест, матерњи језик и национална припадност по општинама и градовима*. 2013. Београд: Републички завод за статистику.

- УСТАВ 2006 – Устав Републике Србије
<http://www.predsednik.rs/mwcc/pic/doc/Ustav%20Srbije.pdf>
- BALLA, M., BULJANOVIĆ, S., ILIĆ, M. (2012) Domains of Hungarian Language Use in Belgrade.
Jezikoslovlje. 13 (2), 571–588.
- BARIĆ, H. (1950) *Rečnik srpskoga ili hrvatskoga i arbanskoga jezika* I. Zagreb: Izdavački zavod Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti.
- BARIĆ, H. (1959) *Istorija arbanskog jezika*. Sarajevo: Naučno društvo Bosne i Hercegovine.
- BLUMI, I. (2007) Albanian Catholic and Muslim communities in Kosovo and Macedonia. In Polzer, M., Devetak, S., Toplak, L., Unger, F., Eder, M. (ur.) *Religion and European Integration. Religion as a Factor of Stability and Development in South Eastern Europe*. Proceedings of contributions from the Maribor Symposium 2005. European Academy of Sciences and Arts, 211–227.
- BUNESCU, I. (2014) *Roma in Europe: The Politics of Collective Identity Formation*. Ashgate.
- CSERGO, ZS. (2007). *Talk of the Nation. Language and Conflict in Romania and Slovakia*. Cornell University Press.
- FILIPOVIĆ, J. (2009). *Moć reči: Oglеди iz kritičke sociolingvistike*. Beograd: Zadužbina Andrejević.
- FOUCAULT, M. (1994). *Znanje i moć*. Zagreb: Globus.
- GAL, S. (1979). *Language Shift: Social Determinants of Linguistic Change in Bilingual Austria*. Academic Press INC.
- GAL, S. (1993). Diversity and contestation in linguistic ideologies. German-speakers in Hungary. *Language in Society*, 22, 337–359.
- GUPTA, A., F. (2000). Bilingualism in the cosmopolis. *International Journal of the Sociology of Language*. 143: (1), 107–120.
- IANS (2013) *Izveštaj albanskog nacionalnog saveta o nadziranju implementacije Evropske povelje za regionalne i manjinske jezike: Report of the National Council of Albanian National Minority in Monitoring of the Implementation of European Charter for Regional or Minority Languages*. [Online] Bujanovac: National Council of Albanian National Minority in the Republic of Serbia.
 Available from:
<http://www.knsh.org/Portals/0/Plani/Report%20of%20the%20National%20Council%20of%20Albanian%20National%20Minority%20in%20Monitoring%20of%20the%20Implementation%20of%20European%20Charter%20for%20Regional%20or%20Minority%20Languages.pdf> [Accessed: 23 June, 2015]
- ILIĆ, M. (2007). A Shift in Ethics. The Serb/Albanian conflict in the vernacular discourse of a conjurer from Kosovo. *Zeitschrift für Balkanologie* 43 (2), 145–167.
- KASTRATI, J. (2000). *Historia e albanologjisë (Vëllimi i parë 1497 – 1853)*. Tiranë: Argeta/LMG.
- KORDIĆ, S. (2010). *Jezik i nacionalizam*. Zagreb: Durieux.

KYMLICKA, W. (2001). *Politics in the Vernacular: Nationalism, Multiculturalism, Citizenship*. Oxford: Oxford University Press.

MAKSIMOVIĆ, I. (2010). Economic Effects of Development of Higher Education in Bujanovac and Preševo. *Higher Education in Bujanovac and Preševo. Feasibility Study on the Opportunities for Higher Education Development in South Serbia*. Belgrade: Centre for Non-Violent Resistance and Centre for Education Policies, 37–52.

LAW 2010. Law on Official Use of Languages and Alphabets. *The Official Gazette of the Republic of Serbia* 101/2005, 30/2010. (In Serbian: Zakon o službenoj upotrebi jezika i pisma; *Službeni glasnik republike Srbije* 6p. 45/91, 53/93, 67/93, 48/94, 101/05, 30/10; see also www.puma.vojvodina.gov.rs/dokumenti/zakoni/Zakon_sluzbenoj_upjezika_pisma.pdf) [Accessed: 23 June, 2015]

MARUSHIAKOVA, E. et al. (2001). *Identity formation among the minorities in the Balkans: The case of Roma, Egyptians and Ashkali in Kosovo*. Sofia: Minority Studies Society Studii Romani.

MILROY, J., MILROY, L. (1985) *Authority in language: Investigating language prescription and standardisation*. London: Routledge & Kegan Paul.

NENADIĆ, D. (2010). Description and Brief History of Preševo, Bujanovac and Medveđa. *Higher Education Development in Preševo and Bujanovac. Feasibility Study on the Opportunities for Higher Education Development in South Serbia*. Belgrade: Centre for Non-Violent Resistance and Centre for Education Policies, 31–36.

POPULATION CENSUS IN ALBANIA 2011. Summary available at:

http://www.instat.gov.al/media/177358/njoftim_per_media_-_fjala_e_drejtorit_te_instat_ines_nurja_per_rezultatet_finale_te_census_2011.pdf. Last visited on 10 July 2015.

PERUNIČIĆ, A. J. (2015). Minority languages in formal education in Serbia. Presentation given at the XV International Conference on Minority Languages, May 28-30, 2015 at the Faculty of Philology University of Belgrade.

SMITH, D. (1998). Language and Discourse in Conflict and Conflict Resolution. In Wright, S. (ur.) 1998. *Language and Conflict. A Neglected Relationship*. Multilingual Matters, 18-42.

STODIEK, TH. (2006). *The OSCE and the Creation of Multi-Ethnic Police Forces in the Balkans*. CORE Working paper 14. Hamburg: Institute for Peace Research and Security Policy at the University of Hamburg, 43-60. Available from: http://ifsh.de/file-CORE/documents/CORE_Working_Paper_14.pdf [posećen 23. juna 2015]

WRIGHT, S. (ur.) (1998). *Language and Conflict. A Neglected Relationship*. Multilingual Matters.

ZDRAVKOVIĆ, H. (2005): *Politika žrtve na Kosovu: Identitet žrtve kao primarni diskurzivni cilj Srba i Albanaca u upornom sukobu na Kosovu*. Belgrade.

ZEMON, R. Istorija identiteta Aškalija. *Interkulturalizam i Bolonja proces*. Available from: http://www.coe.int/t/dg4/education/ibp/source/2.0_ashkali_serbian_corr.pdf [posećen: 23. juna 2015]

Marija Mandić

Ana Sivački

Faculty of Philology

University of Belgrade

Language Use and Ethno-political Conflict: The Case of Albanian in Contemporary Belgrade

Abstract:

The use of Albanian in Belgrade and particularly its dependency on the Serbian-Albanian conflict in Kosovo is *discussed herein*. *The paper initially gives* an overview of the Albanian minority in Serbia, its demographics, institutions and language use. Drawing on the results of the sociolinguistic survey carried out among the Albanian speakers in Belgrade, the paper then analyses use of Albanian and its dependence on the ethno-political conflict.

Key words:

sociolinguistics, conflict studies, Albanian language, Belgrade, language use, language ideology, conflict in Kosovo, multilingualism

Inis Škreli

Univerzitet Babeš-Bolaj, Kluž-Napoka

Srpsko-crnogorska manjina u Skadru: izazovi identiteta

Apstrakt:

Ovaj rad predstavlja istorijsku i sadašnju situaciju u kojoj se nalazi srpsko-crnogorska manjina u Skadru i okolini u Albaniji. Rad se fokusira na komponente koje čine kolektivni identitet: (1) jezik kao snažan izvor etničkog identiteta; (2) religiju i autostereotipe koji igraju važnu ulogu u definisanju granica grupe i generišu kategorije (podgrupe) unutar slovenske zajednice u Skadru. Drugi deo rada bavi se haotičnom tranzicijom nakon komunizma u Albaniji, koja je prouzrokovala iseljavanje Srbo-Crnogoraca u Jugoslaviju. Najzad, razmotriću i popis stanovništva u Albaniji iz 2011. godine, istican kao prvi albanski popis posle 80 godina koji je uključivao pitanja o verskoj i etničkoj pripadnosti, i izneti tvrdnju kako on nije sasvim reprezentativan kada je reč o Srbima i Crnogorcima i drugim manjinama jer je sadržao izvesne diskriminišuće odredbe prema njima.

Ključne reči:

Srbo-Crnogorci, Albanija, Skadar, manjine, identitet

Cilj ovog rada je da pruži istorijski pregled i opis savremenog stanja srpske i crnogorske manjine u Albaniji.¹⁶⁸ Od 1995. godine Srbi i Crnogorci imaju status srpsko-crnogorske nacionalne manjine. Međutim, kao što ću pokazati, njihov položaj nije tako jasno definisan i postoji mnoštvo varijabli, počevši od samog imena, koje situaciju s ovom manjinom čini manje stabilnom i nepromenljivom nego što bi se to moglo učiniti na prvi pogled. Pripadnici te zajednice nastanjeni u Skadru sebe nazivaju različito – Crnogorci, Naški (*Nashki*) ili Vrakačori (*Vrakaçor*) – i uglavnom naseljavaju centralni i severozapadni deo grada. Najveći broj pripadnika ove zajednice živi u komuni Grujemir (alb. Komunë Gruemirë), pretežno u Vraki (Vrakë), kao i u Omaraju (Omaraj), Grilu (Gril), Velikom Boriču (Boriç i Madh), Malom Boriču (Boriç i Vogël), Kamici (Kamicë), Štoju (Shtoj i Vjetër, Shtoj i Ri), Dobraču (Dobraç), Golemu (Golem), Mušanu (Mushan) i Bušatu (Bushat). Ostali pripadnici ove zajednice žive rasuti po čitavoj Albaniji, pretežno u Tirani i drugom gradovima kao što su Lješ (Lezhë), Draç (Durrës), Tirana (Tiranë), Elbasan (Elbasan) i Libražd (Librazhd). U okolini Fijera (Fier) žive u selima Libovše (Libofshë) i Hamil (Hamil), kao i u gradu Berat. U ovom radu pre svega ću se fokusirati na zajednicu koja živi u Skadru, u kojem sam sprovedla najveći deo svog terenskog istraživanja.

Na prvi pogled, čini se da je jezik glavni činilac identifikacije za Srbe i Crnogorce u Skadru. Međutim, vera takođe igra važnu ulogu, pa se zajednica može po tom osnovu podeliti na dve podgrupe, pravoslavne hrišćane i muslimane. Pripadnici prve grupe zovu se Naški i pretežno vode poreklo iz Srbije i Crne Gore. Drugu podgrupu čine takozvani Podgoričani (*Podgoriçans*) koji su poreklom iz Podgorice, a čije je etničko poreklo (albansko ili crnogorsko) nepouzđano. Ovi ljudi žive uglavnom u Skadru i nekim okolnim selima (Skutsch, 2005, 64). Međutim, ova podela na osnovu vere nije oštra i ni u kom pogledu odlučujuća. Dug period državno proklamovanog ateizma tokom komunističke vladavine u Albaniji, kao što je slučaj s celokupnim albanskim stanovništvom, uticao je i na pripadnike ove zajednice. Generacije rođene posle Drugog svetskog rata udaljile su se od verskih praksi i svoju veru su praktikovale veoma retko i to u kući zajedno sa roditeljima, daleko od očiju poznanika, tajne policije (Sigurimi) i drugih. Tako je opšti ateizam poboljšao interakciju obe podgrupe i, pošto je jezik ostao jedini medijum povezivanja dve grupe jer su religija i tradicija ostavljene po strani, stvorio je zajednicu snažno utemeljenu na jeziku kao osnovnom sredstvu (i oruđu) kolektivne pripadnosti. Ipak, pravoslavna podgrupa izgleda bolje organizovana uglavnom zahvaljujući aktivnostima pravoslavnog udruženja „Sveti Jovan Vladimir“. Ovo udruženje organizuje sve pravoslavne događaje u Skadru i okolini. Udruženje ima za cilj da uspostavi redovnu versku službu na srpskom jeziku kako bi podiglo svest ljudi o njihovom pravoslavnom identitetu i ojačalo osećanje njihove nacionalne pripadnosti srbo-crnogorskoj zajednici u Albaniji (Identitet, 2015).

¹⁶⁸ Većina podataka o Srbo-Crnogorcima u Skadru dobijena je kroz intervjue sa članovima i predstavnicima udruženja Morača-Rozafa. Zahvaljujući velikodušnosti predsednika udruženja Pavla Jakoja (Brajovića) imala sam mogućnost da pristupim arhivu koji se nalazi u sedištu udruženja.

Postoji još jedna moguća podela, koju sam uočila prilikom svog terenskog istraživanja u Skadru i okolnim selima u martu 2015. godine. Reč je, naime, o izvesnoj teritorijalnoj ograničenosti grupe na selo Vraka koje se može uzeti kao središte grupnog identiteta. Stanovnici Vrake i njihovi potomci zovu se Vrakačori. Selo Vraka nalazi se na otprilike 7-8 kilometara od Skadra i, kako su mi rekli u Skadru, potpuno je naseljeno Srbo-Crnogorcima i kao takvo ima prestiž kao centar zajednice. Stanovnici govore srpski i privatno i javno i srpski im je glavni i maternji jezik, te tako i dominantni medijum. Za etnički i verski identitet zajednice važno mesto pripada crkvi Svete Trojice. Tokom moje posete uočila sam da crkvene aktivnosti na srpskom jeziku, pored liturgijske službe, obuhvataju i druge elemente koji čine sredstvo nacionalne politike. Međutim, pre nego što analiziram identitet pripadnika ove zajednice i njegove varijable, neophodno je ukratko predstaviti njenu istorijsku pozadinu.

Istorijska pozadina i statistika

Ostavljajući po strani sporne i nacionalistički inspirisane historiografije, nema sumnje da je slovenska populacija naseljavala područje oko Skadra a kasnije i samog grada još od srednjeg veka. Crnogorci su počeli da naseljavaju Vraku krajem sedamnaestog veka, i s vremenom je ovo selo postalo središte zajednice. Stanovništvo je živelo u veoma dobrim odnosima sa albanskim susedima tokom osmanske vladavine, zahvaljujući postojanju pravoslavne crkve u Skadru i u selu Vraka. Posle Prvog svetskog rata, kada je situacija u sada nezavisnoj Albaniji postala stabilnija, stanovnici Vrake dobili su određena prava, posebno u oblasti obrazovanja i verskih sloboda. Prema prvim zvaničnim podacima vezanim za nacionalne manjine, objavljenim 1928. godine, broj Srba i Crnogoraca u Albaniji procenjen je na 65.000, što je tada iznosilo 7,83% ukupnog stanovništva (Ortanovski, 2000, 114). Verovatno jedan od najpoznatijih pesnika međuratnog perioda, Miloš Đerđ Nikola (Millosh Gjergj Nikolla), bio je učitelj u školi u Vraki školske 1933-1934. godine. U proleće 1933. godine, nova vlada koju je postavio kralj Zogu sprovela je prosvetnu reformu poznatu pod imenom „Ivanajeva reforma“, prema tadašnjem ministru prosvete Marašu Ivanaju (Marash Ivanaj). Prema odredbama te reforme, sve strane i private škole u Albaniji bile su zatvorene, a u upotrebi su ostali samo udžbenici koje je odobrilo Ministarstvo prosvete (Beqja, 2006, 108). Očito, svrha reforme bila je da homogenizuje i nacionalizuje obrazovni sistem u zemlji. Usled toga, osnovne škole na srpskom jeziku otvorene 1923-1924. zahvaljujući naporima Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca, zatvorene su 1934. godine. U to doba škola u Vraki brojala je 71 učenika (Luarasi, 2003).

Tokom Drugog svetskog rata pripadnici srpske i crnogorske zajednice bili su snažno uključeni u pokret otpora, jednako u Jugoslaviji i u Albaniji. Iz ove zajednice dolazi jedan od najpoznatijih komunističkih aktivista, Vasil Šanto (Vasil Shanto), koji je bio i jedan od osnivača skadarske komunističke grupe i Komunističke partije Albanije. Među prvim komunistima koji su se suprotstavili italijanskoj okupaciji bili su Jordan Misja (Jordan Misja) i Branko Kadija (Branko Kadia) iz Skadra, kao i Vojo Kuči (Vojo Kushi) iz Vrake, pa ih je komunistički režim proglasio za narodne heroje posle 1945. godine.

Situacija naposredno posle rata bila je dobra. Škola u Vraki je ponovo otvorena s nastavom na srpskom kao glavnom jeziku. Štaviše, do 1948. godine srpskohrvatski je, pored francuskog, bio jedini strani jezik koji se učio u albanskim školama. Međutim, situacija se drastično izmenila posle prekida diplomatskih odnosa između Albanije i Jugoslavije 1948. godine. U teoriji, zajednica je uživala puna kulturna i obrazovna prava. Tako, član 39. Ustava iz 1946. godine garantuje jednakost svim građanima bez obzira na njihovu nacionalnost, rasu i veru, zaštitu njihovog kulturnog razvoja i slobodnu upotrebu maternjeg jezika za nacionalne manjine (Ortanovski, 2000, 194). Član 42. Ustava iz 1976. godine sadrži i dodatno pravo manjinama da se obrazuju na njihovom maternjem jeziku u školama, a takođe im garantuje ravnopravnost u svim oblastima društvenog života (isto). U stvarnosti, međutim, za vreme komunističkog režima kršena su ljudska prava svih građana, pa tako i prava pripadnika manjina (Xhaxho, 2007, 21). Komunistički režim je zajednicu Srba i Crnogoraca stavio pod veliki pritisak asimilacije, što se odrazilo na njen broj koji je, prema kasnijim popisima stanovništva, zabeležio drastičan pad. Tako su se u jednom trenutku kao pripadnici ove zajednice izjasnile svega 66 osobe, a najveći broj Srbo-Crnogoraca zabeležen na popisima rađenim u vreme komunističkog režima iznosi 1613 osoba. Poslednji podaci iz komunističkog doba, iz 1989. godine, beleže 100 pripadnika ove manjine.¹⁶⁹ Prvi popis stanovništva posle pada komunističkog režima u Albaniji, koji je sadržao podatke o etničkim i jezičkim grupama, održan je 2002. godine. Očito, situacija u zemlji se drastično promenila u političkom smislu i Albanija je tada već bila članica OEBS-a i Saveta Evrope. Ovaj popis je ispostavio cifru od 678 Srba i Crnogoraca koji žive u Albaniji. Naredni popis iz 2011. godine pokazao je da u Albaniji živi 366 osoba srpsko-crnogorske nacionalnosti, od kojih svega 66 koristi maternji jezik u svakodnevnoj komunikaciji, što daje statistički zanemarljivu brojku od 0.01%, odnosno 0.002% ukupnog stanovništva. Ovi podaci tabelarno se mogu predstaviti na sledeći način:

Godina	1928	1950	1955	1960	1969	1979	1989	2001	2002	2001
Broj Srba i Crnogoraca	65000 7,83%	893	1613	66	...	100	...	0,02%	366 0,01%

Neki autori su iz ovoga izveli dalekosežan zaključak da je srpsko-crnogorska zajednica u Albaniji gotovo potpuno albanizovana (Endresen, 2014, 18). Međutim, udruženje Morača-Rozafa iz Skadra, najvažnije srpsko-crnogorsko udruženje u Albaniji, procenjuje da danas u Albaniji živi oko 30.000 Srbo-Crnogoraca. Prema tome, situacija

¹⁶⁹ Tokom boravka u Skadru u proleće 2015. godine imala sam prilike da čujem jednu urbanu legendu. Jedna starica Crnogorka ovako mi ju je ispričala: „Brojevi na popisima nisu važni. Postoji stara legenda koje se sećam iz svog detinjstva i koja se odnosi na Crnogorce (Malezezt) pravoslavce iz Skadra. U poredenju sa ostalim stanovnicima u gradu, nas je uvek bilo malo. Jedva da smo dostizali brojku od 100. Kada bi se rodio stoti Malezez, jedan stari bi umro. I tako je uvek bilo 99 Malezeza u Skadru, nikada nas nije bilo više“.

se čini nešto složenijom i druge okolnosti se moraju uzeti u obzir, pre svega migracioni procesi u post komunističkoj Albaniji, što su sve teme koje obrađujem u drugom delu ovog rada.

Identitet, jezik i autostereotipi – beleške sa terena

Kao što je pomenuto, od 1967. godine, kada je Albanija zvanično proglašena za ateističku zemlju, sve privatne i javne religijske proslave su zabranjene, što se takođe odrazilo na srbo-crnogorsku, kako na pravoslavnu tako i na muslimansku manjinu. Na taj način je jezik, a ne religija, postao glavni činilac samoodređenja i pripadnosti zajednici. Izostanak verskog određenja i procesi modernizacije, zbog kojih je tradicija blede-la, doveli su do stvaranja zajednice koja se jako oslanjala na govor. Kulturne razlike su iskazivane u društvenim i privatnim situacijama. Kada su se pojedinci sretali prvi put i počinjali da razgovaraju, prva informacija koju bi dobili jedno o drugom bila bi o religijskoj pripadnosti; ako bi tu bio prisutan i neki Sloven, etnička informacija bi takođe bila uključena u priču (Eriksen, 2002, 23). Ovo je slučaj i u komunikaciji između slovenskih govornika koji pripadaju različitim religijskim grupama. Postoje standardizovani odnosi između pripadnika ovih grupa, pa stoga kada oni ustanove ko su, znaju kako da se odnose jedni prema drugima. Obrasci ponašanja variraju u odnosu na osobe uključene u komunikaciju, ali sam u Skadru primetila da ukoliko je religija ili etnički identitet poznat, osoba zna koje bi ponašanje prema drugome bilo prikladno.

Socijalni antropolozi se slažu da stereotipi postoje i među dominantnim grupama kao i onima koje su im podređene, i da su one rasprostranjene u društvu sa znatnim razlikama u moći (Eriksen, 2002, 24-25). U Skadru sam primetila da se „Vrakačor“ povezuje s osobama koje su sklone ogovaranju ili manipulaciji, dok se „Naški“ povezuju sa sporim, neradnim ili lenjim ljudima. Ipak, dublje posmatranje otkriva i stereotipe unutar grupe, stereotipe koje pripadnici zajednice imaju o sebi samima. Stoga, muslimanski Sloveni sa sela sebe vide kao inteligentne, vredne i ponosite na svoje poreklo, dok gradski pravoslavni Sloveni sebe smatraju saosećajnim, prijateljski nastrojenim, čestitim i ponosnim na pripadnost Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Stereotipi o sebi i svojoj grupi takođe uče pripadnike zajednice o sopstvenim vrlinama i tuđim manama. Očito, kroz autostereotipizaciju pripadnici grupa definišu granice grupe, prenose informacije o vrlinama grupe i uspostavljaju ili nekako impliciraju superiornost sopstvene grupe. Primetila sam, međutim, da pripadnici obe podgrupe zajednice slovenskih govornika u Skadru ne pokazuju distancu jedni prema drugima. Ukoliko i postoji nekakva društvena distanca ili bliskost, ona je uglavnom vezana za lokaciju i društveni status pre nego za religiju. Oni provode vreme zajedno, redovno idu u kućne posete jedni kod drugih, učestvuju u porodičnim i religijskim svečanostima, i priznaju da ugovaraju verski mešane brakove, ali u okviru jedne etničke grupe.

Sloveni su bili bilingvalni bilo po izboru bilo po nužnosti. Ali, njihov albanski se razlikuje od standardnog albanskog i odgovara skadarskom dijalektu, koji je sam po sebi drugačiji od standardizovanog albanskog jezika. Pitanje standardizacije albanskog jezika je

složeno i zahtevalo bi opširnije razmatranje, pa ovde samo napominjem da postoje značajne semantičke, morfološke, leksikografske i fonetske razlike između albanskog jezika koji se govori u Skadru i okolini i standardnog albanskog. Skadarski dijalekat zblizava ne samo albanske govornike sa Slovenima, nego i s ostalim Albancima u drugim delovima zemlje. Sličan proces, ali na drugom nivou, uočila sam i među slovenskim govornicima. Za njih, jezik je medijum stvaranja identiteta i grupne identifikacije. Tokom komunističkog perioda, kada je zajednica osećala da je njen kulturni identitet posebno ugrožen, jezik je postao sredstvo samoidentifikacije i samoisticanja. Danas, članovi grupe jezik direktno povezuju sa njihovim samoodređenjem *kulturnog* identiteta, stavljajući mitsko poreklo na drugo mesto. Slovenski jezik je stoga stekao simboličku vrednost koja prevazilazi njegovu pragmatičku upotrebu i vremenom je postao „totem“ srpsko-crnogorske grupe (Kramsch, 2009, 75). Međutim, ova totemizacija maternjeg jezika nije samo obezbedila opstanak grupe, već je isto tako dovela do njene stigmatizacije i kategorizacije kao „drugih“ nasuprot dominantnoj albanskoj kulturi. Stoga, njihovo znanje skadarskog dijalekta albanskog jezika čini ih insajderima unutar šire grupe govornika albanskog, ali nasuprot Skadranima, to jest albanski govornici u Skadru i okolini vide Slovene kao autsajdere. Jezik je, stoga, više nego drugi kulturni slojevi uzrokovao proces njihovog isključenja u odnosu na Skadrane (isto, 9). Ova interkulturalna komunikacija po dvo- ili višejezičnim nivoima dovela je do specifičnog lingvističkog procesa među govornicima slovenskog porekla. Oni su razvili osoben srpsko-crnogorski dijalekat i akcenat, diskurzivne oblike, način govora, i oni unose elemente iz albanskog u srpski jezik, bilo reči ili čitave rečenice. „Jezički prelazi“, smatra Kramš (Kramsch) „omogućavaju govornicima da izmene registar u okviru iste konverzacije“ (Kramsch, 1998, 70). Prelazeći iz jednog u drugi jezik, kao čin novog identiteta, pripadnici grupe u gradskoj i seoskim sredinama u Skadru identifikuju sebe kao pripadnike skupine „Srbo-Crnogorci iz Skadra“, a tako ih identifikuju i drugi. Čini se da iz ovoga oni crpu osećaj kulturnoj identiteta i kontinuitet svoje pripadnosti grupi, kojoj je u svakodnevnoj interakciji teško odrediti granice.

Kao što je ranije pomenuto, srpsko-crnogorska zajednica bila je izrazito diskriminirana za vreme diktature Envera Hodže (Enver Hoxha). Jezik je bio u samom središtu ove diskriminacije. Sloveni su komunicirali samo privatno i sa članovima porodice ili grupe, ali stalno nastojeći da sakriju svoju komunikaciju na maternjem jeziku od dominantne kulture, ili jednostavno od ušiju onih koji su radili za Službu bezbednosti (Sigurimi). Tokom ovog perioda mnoge porodice prestale su da govore na srpskom u svojim kućama, i retko su svojoj deci prenosili maternji jezik. Uz to, od uvođenja jugoslovenske nacionalnosti kao kategorije 1968. godine, zajednica je bila prinuđena da promeni slovenske završetke svojih prezimena u albanske. Tako su porodična prezimena izostavljanim srpskog „ić“ i albanizovana, na primer iz Kadić u Kadia (prema intervjuu s predsednikom udruženja Morača Rozafa u sedištu udruženja 2015. godine). Ipak, treba napomenuti da je srodne restriktivne mere režim takođe primenjivao i prema Albancima. U tom smislu, slovenska zajednica u Skadru bila je isto tako deo novog „komunističkog društva“ i pretrpela je iste političke, društvene i kulturne posledice.

Važno je uočiti jednu veoma interesantnu pojavu, koja se odnosi na mnoštvo etnonima koji su u upotrebi. Kako sam zapazila u svojim intervjuima, mnogi pripadnici grupe koji su rođeni neposredno pre, za vreme i posle Drugog svetskog rata sebe identifikuju koristeći različita imena, od kojih su tri dominantna, naime „Sloveni“, „Jugosloveni“ i „Crnogorci“. Oni retko koriste pojam „Srbin“, što je i razumljivo, budući da je posle 1948. godine albanski režim ovo ime povezivao s uvredljivim i čak i opasnim konceptima kao što su „revizionisti“, „neprijatelji naroda“ ili „šovinisti“. Važnu ulogu u ovom procesu imali su udžbenici istorije, koji su u potpunosti usvojili ovo shvatanje istorije koje su promovisale komunističke vlasti.

Na osnovu intervjua koje sam vodila, rekla bih da je kolektivni identitet slovenske manjine u Skadru za vreme komunističkog perioda bio zasnovan na tri kriterijuma: zajednički jezik, poreklo i rodna gruda. Ovo je zajednici obezbeđivalo etničku i društvenu koheziju, iako krhku i stalno viđenu kao ugroženu. Zanimljiva vezanost je između pojmova „Sloven“ i „Jugosloven“. Prvi se odnosi na maternji jezik i kao takav se doživljava kao osnovni. Drugi je došao kao rezultat političkih promena posle 1948. godine, kada su ga vlasti u Albaniji koristile kao imenitelj za svo slovensko stanovništvo. Međutim, moji intervjui su pokazali da mnogi članovi zajednice, posebno oni koji pripadaju starijim generacijama, uzimaju u obzir i svoje poreklo ili rodno mesto svojih porodica, i na osnovu toga se identifikuju kao Crnogorci ili Srbi.

Konstruisanje srpskog ili crnogorskog identiteta među novim generacijama je proizvod demokratskih promena u Albaniji. Ovi novi identiteti, a kod većine je reč o srpskom identitetu, rezultat su, izgleda, aktivnosti nekoliko kulturnih i verskih udruženja na terenu, kao i politike srpske vlade. Veliki broj mladih ljudi rekao mi je da se osećaju više kao Srbi nego kao Crnogorci, a glavni razlog za to je što su mnogi od njih odgajani u Srbiji pošto su njihovi roditelji napustili Albaniju i emigrirali u Saveznu Republiku Jugoslaviju početkom devedesetih godina dvadesetog veka, što detaljnije razmatram u drugom delu rada.

Iseljavanje i konstrukcija migrantske kulture

Pad komunističkog režima u Albaniji, uz druge posledice, doveo je takođe i do ključnog događaja koji je duboko uticao na život Srbo-Crnogoraca u Skadru i Albaniji, naime na proces iseljavanja. Kao i drugde na Balkanu, i u Albaniji je pad komunizma uticao na državne granice: neke granice su nestale, dok su druge postale „meke“ (De Rapper, 2007, 566). Usledili su krupni migracioni procesi, posebno iz Albanije u Grčku i Italiju, ali isto tako i prema Makedoniji i Jugoslaviji. Procenjuje se da je blizu 1,5 miliona Albanaca, što je ravno gotovo polovini stanovništva od 3,2 miliona, emigriralo između 1990. i 2010. godine (World Bank, 2011, 54). Dvojica vodećih naučnika u oblasti studija migracije, Rasel King (Russell King) i Džuli Vulnetari (Julie Vullnetari), smatraju da se „iseljavanje iz Albanije može videti kao odgovor na niz odlika albanske politike, demografije, ekonomije i kulture. Iznad svega, to je bila strategija gole borbe za opstanak za one pojedince i domaćinstva koji su najviše stradali u haotičnoj tranziciji

posle komunizma, ostavši bez mogućnosti za zaradu i pristup strukturama socijalne podrške“ (King i Vullnetari, 2003, 6). Loša ekonomska situacija očigledno je bila glavni uzrok iseljavanja. Bruto nacionalni dohodak pao je za preko 50 procenata između 1989. i 1992. godine, a nezaposlenost je porasla na 40 procenata. Severni delovi Albanije našli su se pred većim iskušenjima u odnosu na druge regije ali, uopšteno gledajući, stanje finansija u čitavoj zemlji bilo je veoma loše (Bumçi, 2002, 40).

Pre pada komunizma Skadar je bio jedan od glavnih urbanih i industrijskih centara u Albaniji. Ekonomska situacija u gradu dramatično se promenila za veoma kratko vreme. Fabrike su bankrotirale, poljoprivredna dobra su zatvorena, a zemlja je postala predmet privatizacije. Sve ovo je dovelo do velike nezaposlenosti i nerazvijenosti. Svetska banka je u kvalitativnoj analizi siromaštva u Albaniji tokom prvih godina postkomunističke tranzicije (odnosno, do 1995. godine), Skadar svrstala u slabo razvijenu oblast u poređenju s drugim delovima Albanije. U dokumentu se iznosi sledeći zaključak: „procenjuje se da je 60 procenata stanovništva Skadra siromašno“ (De Soto i dr., 2002, 108). Uopšte uzev, mnogi izveštaji sa početka devedesetih godina prošlog veka ukazuju da je 40-50% radne snage u gradu nezaposleno (De Soto i dr., 2002, 109; Bumçi, 2002, 40).

Sve ovo je uticalo na nagli porast iseljavanja, posebno u Italiju i Grčku. Srpsko-crnogorska zajednica, međutim, sledila je drugačiji put iseljavanja, koji je vodio u ondašnju Jugoslaviju. Prema izveštajima udruženja Morača-Rozafa, blizu 3.000 Srbo-Crnogoraca iz skadarskog kraja emigriralo je u Jugoslaviju. Velika grupa pravoslavnih hrišćana, stanovnika Skadra i oblasti oko Vrake, iselila se početkom devedesetih godina prošlog veka u Jugoslaviju, iako ima pokazatelja da se oko 600 njih vratilo u Skadar nakon jedne decenije (Skutsch, 2005, 64). Rečima jedne od intervjuisanih osoba: „Bili smo spremni da se iselimo, tako kako smo rasli i obrazovali se bili smo spremni da napustimo Albaniju prvom prilikom. I ja sam tako i uradio, čim su granice bile otvorene uzeo sam porodicu sa sobom i odveo ih u Jugoslaviju, tražeći bolji život“. Ove reči nisu neobične ako imamo u vidu da je za vreme Hodžinog režima svaki pokušaj emigracije posmatran kao čin izdaje i kažnjavan smrću ili dugotrajnom robijom. Visokonaponska oграда sa brojnim stražarskim kulama prostirala se duž cele granice sa Grčkom i bivšom Jugoslavijom (King i Vullnetari, 2003, 7). Čitava granica sa Jugoslavijom, ali pre svega Skadarsko jezero, selo Velipoja na jadranskoj obali, selo Zogaj na Skadarskom jezeru i najsevernija sela Vermoš (Vermosh) u Velikoj Malesiji (Malësia e Madhe), Koplík i Hot-ski Han (Hani i Hotit), smatrana su prvim odredištem za ilegalne prelaskе granice u Jugoslaviju. Na osnovu intervjua koje sam sprovedla u Skadru, ima naznaka da su pripadnici srbo-crnogorske zajednice i ranije pokušavali da prebegnu u Jugoslaviju, iako nema egzaktnih podataka oko tih ilegalnih prelazaka granice. Stoga ne čudi da su, kada je režim počeo da se raspada, ljudi počeli da beže iz Albanije, a za srbo-crnogorsku zajednicu Jugoslavija je predstavljala prirodan izbor.

Ali, uskoro će rat u Jugoslaviji i sankcije stvoriti nove okolnosti, pa će Albanija uopšte uzev, i Skadar posebno, postati jedna od kapija na kojima se embargo lomio, posebno kada je reč o krijumčarenju benzina i druge robe. U početku, pripadnici srbo-

crnogorske zajednice emigrirali su u Jugoslaviju u nadi da će tamo naći posao i bolji život. Međutim, s vremenom, uspostavljene su porodične veze i tokom svojih intervjua gotovo svi su govorili o rođacima koji žive u Crnoj Gori ili Srbiji. Srpska vlast pokušala je da naseli neke od ovih emigranata na Kosovo, u oblast Kosova Polja. Kako su mi to napomenuli mnogi od svojih sagovornika, oni su se prilikom iseljavanja nadali životu u urbanim i razvijenim oblastima. Umesto toga, ponuđene su im kuće usred Kosova u situaciji koja je bila prilično napeta. Umesto novog života u „obećanoj zemlji“ u Beogradu ili Podgorici, rečima jednog sagovornika, „doseljenici su smešteni u kuće koje je vlast planski sagradila, tako stvarajući imigrantsko selo“. Migranti iz ruralnih i poljoprivrednih krajeva nekako su se prilagodili novim uslovima, ali oni koji su bili poreklom iz Skadra i koji su imali visoko obrazovanje brzo su se razočarali. Za mnoge su, ipak, sankcije nametnute Jugoslaviji od samog početka stvorile ogromne prilike za dodatnu, a vremenom i znatnu, zaradu.

Embargo je postao značajan izvor prihoda i za stanovnike Skadra. Od 1993. do kraja 1995. godine, albansko-crnogorska granica transformisala se u dinamičnu graničnu oblast koja je donosila važan izvor prihoda. Glavne ekonomske aktivnosti bile su vezane za šverc nafte i drugih proizvoda i sitnu međugraničnu trgovinu Albanaca i Srbo-Crnogoraca iz Skadra koji su svoje proizvode prodavali u Crnoj Gori. Albanci su često imali problem da dobiju jugoslovensku vizu. Srbi i Crnogorci su mogli da dobiju pomoć od udruženja „Morača-Rozafa“, koje je u godinama sankcija postalo veoma aktivno i značajno znatno više nego što bi se to reklo na osnovu broja njihovih članova. Budući da je bilo u mogućnosti da obezbedi vize za one koji su bili zainteresovani za trgovinu i druge aktivnosti, udruženje se ubrzo pozicioniralo kao važan činilac u prekograničnoj trgovini (Bumçi, 2002, 15).

Posle nekoliko godina provedenih u Crnoj Gori i Srbiji, neki Srbi i Crnogorci su se vratili u Skadar. Znanje jezika i posedovanje jugoslovenskih dokumenata pomagalo im je u trgovini i švercu robe iz Albanije u Crnu Goru. Pripadnici oba pola učestvovali su u švercu,¹⁷⁰ premda sagovornici tokom intervjua ovu aktivnost nikada nisu tako nazivali, već su govorili o „trgovini“. Oni bi svakodnevno prelazili na drugu stranu i trgovali u Podgorici ili na pijaci u Tuzima, 13 kilometara od granice odnosno graničnog prelaza Hani-Hotit-Božaj.¹⁷¹ To je bila velika pijaca, na koju su dolazili da pazare ne samo Crnogorci već i kupci iz Srbije, što je znatno povećalo potražnju za robom (Bumçi, 2002). Stoga, prekogranična trgovina pretvorila se u važan izvor prihoda za Srbo-Crnogorce iz Skadra, ali su zapravo, zahvaljujući ovoj trgovini i sami Albanci imali koristi. Ovo je dovelo do uspostavljanja novih inter- i intraetničkih veza, i pripadnici srbo-crnogorske zajednice našli su se u novom, znatno složenijem sociokulturnom sistemu nego što je to bio prethodni u doba komunističkog režima. Rezultat je bio da je zajednica postala svesnija svog etničkog identiteta, dok je nivo priliva novca iz Crne Gore predstavljao dodatni uticaj u ovom ekonomskog procesu.

¹⁷⁰ Ova aktivnost poznata je i kao „sitna prekogranična trgovina“ ili „torbarenje“ (*bag trading*).

¹⁷¹ Uglavnom su prodavali odeću, kozmetiku itd., a kupovali proizvode poput brašna, krompira, piva, banana itd., koje bi preprodavali na skadarskom „pazaru“.

O popisu stanovništva iz 2011. godine

Albanskoj državi decenijama su nedostajali osnovni podaci o njenim građanima. Slična situacija se nastavila tokom tranzicionih godina i prelaska na demokratski sistem, jer puni i pouzdani podaci o društvenom stanju u državi – uslovima stanovanja, demografiji, socijalnim i ekonomskim karakteristikama – teško da su bili dostupni iz prethodnih popisa stanovništva. Na zahtev Evropskog parlamenta da ispuni međunarodne standarde i preporuke za pristupanje Evropskoj uniji, Albanija je odlučila da primeni čitav niz aktivnosti vezanih za registraciju stanovništva i životnih uslova, uključujući tu i princip samoodređenja nacionalne pripadnosti. Popis je tako sadržao i pitanja vezana za etničko poreklo, religijsku pripadnost i maternji jezik, na koja nije bilo obavezno odgovoriti, što je predstavljalo napredak u oblasti ljudskih prava, a time i jedno od glavnih ostvarenja albanske države u pogledu članstva u EU.

Popis je bio osmišljen i podržan kroz EU IPA („Instrument for Pre-accession Assistance”) projekat sa ciljem da pomogne u osnaživanju albanskog statističkog sistema.¹⁷² Napokon, posle toliko vremena moglo bi se reći da je albanska država sprovodila nacionalni popis stanovništva koji je uključivao pitanja vezana za etničku i versku pripadnost, što su odavno zahtevale etničke političke grupacije, kao i predstavnici verskih zajednica. Verovalo se da sakupljanje podataka o etničkim zajednicama i verskoj pripadnosti na popisu može pomoći u uspostavljanju prikladne politike prema manjinama i može staviti tačku na sporne tvrdnje o broju manjina u Albaniji. Istovremeno, za pripadnike manjinskih grupa, ovo je predstavljalo dugo željenu priliku da slobodno iskažu svoj etnički i verski identitet.

Tokom svih pripremnih faza popisa, predstavnici udruženja nacionalnih i jezičkih manjina uspostavili su „Radnu grupu“ kako bi pratili svaki korak procesa registracije. „Radna grupa“ je takođe bila ovlašćena da komunicira direktno sa albanskom vladom i INSTAT-om na odgovarajućem definisanju etničkih pitanja u registracionom formularu. Ali, autori cenzusa su u poslednjoj verziji napravili neke izmene koje su bile u suprotnosti sa glavnim zahtevima predstavnika manjinskih zajednica. Promene na Upitniku su izvršene u formulaciji koja se odnosi na identitetske kategorije. Ispostavilo se da odeljak o etnicitetu sa pitanjem „Kojoj etničkoj grupi pripadate?” sadrži neke proizvoljne izmene u predloženim odgovorima. Jedini predloženi odgovor u Upitniku bio je „albanska narodnost” (štampan masnim slovima), dok su kategorije Srbo-Crnogorci, Grci, Makedonci, Romi, Vlasi, Bošnjaci i drugi, zamenjeni odrednicom „drugo”. Rezultat je bio da nova formulacija tehnički nije omogućavala manjinama pravo na izražavanje svoje etničke, kulturne i jezičke pripadnosti. Ova činjenica određuje položaj manjina u Albaniji kao naglašeno marginalizovan.

Predstavnici manjina koje su činili „Makedonska alijansa za integraciju“, udruženje „Morača-Rozafa“, udruženje „Amarodrom“ i udruženje „Arâmânii din Albania“ (Udruženje Vlaha Albanije) reagovali su na ovo na konferenciji za štampu, iznevši stav da su

¹⁷² Eurostat je održao Albanski zavod za statistiku (INSTAT) u pripremi popisa.

Vlada i INSTAT prema albanskom ustavu obavezni da sprovedu mere za zaštitu manjina i transparentnost za vreme popisa stanovništva, i doneli deklaraciju koja je sadržala nekoliko osnovnih zahteva:

Savet je u deklaraciji posebno istakao da je ova mera – izmena kategorije identiteta u Upitniku, iskorišćena kao sredstvo pritiska protiv slobodnog izražavanja etničkog identiteta manjinskih grupa. Zbog toga je Savet zahtevao da albanska država izvrši izmenu na način koji bi obuhvatio sve nacionalne i jezičke manjine.

Imenovanje po jednog člana Saveta i Državne komisije za manjine u Centralnu komisiju za popis stanovništva i naselja, uz zahtev da oni budu ravnopravni u procesu odlučivanja o pitanjima vezanim za manjine (Član 15. Konventa o zaštiti prava manjina).

Uključivanje predstavnika manjina u registracioni proces na terenu, konkretno u onim oblastima gde se nalaze manjine.

Podaci o samoodređenju vezani za etnicitet moraju biti uključeni u Javni registar, u rubriku „Nacionalnost“. Zahtevano je i da se izmeni Zakon o matičnim knjigama, jer su u njima pripadnici manjina rođeni za vreme komunizma upisani kao Albanci i sa albanskim imenima i prezimenima, kako bi podaci o nacionalnoj pripadnosti građana mogli da se koriste za sprovođenje kulturne, jezičke, obrazovne i predstavničke politike.¹⁷³

Nasuprot tome, albanski nacionalisti, poput „Crveno-Crne Alijanse“ („Aleanca Kuq e Zi“), videli su popis, preciznije uvođenje kategorija etničke i verske pripadnosti, kao fatalnu prepreku ostvarenju principa *homogene* albanske nacije. Pod parolom „Sudbina Albanije pripada Albancima!“ korišćenom u nacionalnom pokretu u devetnaestom veku, lider AKZ-a, Krešnik Spahiu (Kreshnik Spahiu), više puta je izlazio u javnost pozivajući Albance da bojkotuju tri pitanja na popisu: etnicitet, religiju i maternji jezik. Mišljenja i stavovi AKZ-a iznošeni su gotovo patološki i rasističkim jezikom mržnje prema Drugome (Anderson, 1991, 141).

Ukratko, pitanje etniciteta i religije pokrenulo je oštre polemike u medijima i na socijalnim mrežama koje su nalikovale bitkama između nacionalista, predstavnika vlasti (INSTAT), neprofitnih organizacija za zaštitu ljudskih prava i predstavnika nacionalnih i jezičkih zajednica. Svaki tabor tražio je uporište za ostvarivanje svojih interesa i prava. Pored toga, zahtevi AKZ-a upućeni građanima da se spreči proces registracije u tom su trenutku imali tako negativan uticaj da je popis izgubio svoju funkciju. Predvodnici manjinskih zajednica (uključujući i srpsko-crnogorsko udruženje „Morača-Rozafa“), odgovorili su na ovo pozvavši svoje članove da ne učestvuju u popisu, ukazujući na to da je pravo na slobodno izražavanje sopstvenog identiteta efektivno učinjeno neustavnim, uvođenjem amandmana u julu 2011. godine koji su predstavljali zloupotrebu pravnih propisa.

Uopšte uzev, proces statističkog sakupljanja podataka takođe je pokrenuo debatu o kvalitetu popisa stanovništva. U mojim intervjuima u Skadru ustanovila sam da svega 15 procenata zajednice veruje da je popis pružio tačnu sliku etničkog i verskog sastava zemlje. Polovina ispitanika potvrdila je da ih niko iz popisne komisije nije kontaktirao,

¹⁷³ Deklaracija Saveta manjina doneta je 6. novembra 2010. godine, a originalni transkript na albanskom jeziku može se naći bilo putem Jutjuba ili Fejsbuk stranice udruženja „Morača-Rozafa“.

dok je druga polovina potvrdila da je formular popunjavao običnom olovkom (nasuprot zakonskoj obavezi koja nalaže upotrebu hemijske olovke ili penkala). Prema mom istraživanju i uvidu u popis od INSTAT-a, popis nije obuhvatio podatke sakupljene u selima oko Skadra i delovima grada u kojima žive pripadnici srbo-crnogorske manjine. Pripadnici manjine su mi tokom terenskog istraživanja sprovedenog 2015. godine rekli da niko nije zakucao na njihova vrata, i da nikada nisu ni videli taj formular. Neki informati su čak naglasili da su popisivači zanemarili njihove odgovore na pitanja vezana za religiju i etnicitet.

Zaključak

Kako je već pomenuto, popis je počeo uz reakcije i prigovore etničkih i jezičkih manjina, koje nikada nisu prihvatile zvanične rezultate; štaviše, tvrdile su da su oni krivotvoreni (Identitet, 2015). Gledajući unazad na popis kada je u pitanju srbo-crnogorska manjina, i sama sam došla do istih zaključaka. Pre svega, fikcija je da je popis obuhvatio sve građane, kao i da svačijem identitetu pripada samo jedno, čvrsto određeno mesto. Dalje, autori popisa nisu prepoznali Srbo-Crnogorce, pa je konačan rezultat zanemarljiv u odnosu na stvaran broj onih koji čine ovu zajednicu. Treće, posle 80 godina nemogućnosti da otvoreno izražavaju svoj identitet, pripadnici ove manjine i dalje oklevaju da koriste to svoje pravo, a rezignacija zbog odredaba popisa dodatno je otežala njihovo iskazivanje etničke i religijske pripadnosti. Najzad, nejasne i izmenjene odredbe u Upitniku razotkrivaju popis kao svojevrsnu političku travestiju i uklapaju se u opštu sliku jednog ideološkog projekta koji, kako ističu neki autori (Endresen, 2014), predstavlja sekularno nastojanje da se naglasi nacionalno jedinstvo i stvori kulturalno homogen koncept nacije.

Literatura:

AK, *Aleanca Kuq e Zi*, [Online] Dostupno na:<http://www.aleancakuqezi.al/> [Pristupljeno: 18. maja 2014].

BEQJA, H (2006) Mirash Ivanaj - një legjendë, *Politika dhe Shoqëria*, Vell.9, Nr. 16, IS&ISPS, Tirana, 104-109.

BUMÇI, A. (2002). *Cross-Border Cooperation Between Albania and Montenegro*, [Online] Center for Policy Studies, CEU, Available from: <file:///D:/My%20Documents/Downloads/Bumci.pdf>, [Pristupljeno: 20. maja 2015].

DE RAPPER, G. (2007). The Greek-Albanian Border and its Impact on Local Populations, *Cahiers Parisiens / Parisians Notebooks* 3, 566-575.

DE SOTO, H. i dr. (2002) *Poverty in Albania: A Qualitative Assessment*. A World Bank Technical Paper, No. 520, Washington: World Bank.

ENDRESEN, C. (2014) Status Report Albania 100 years: Symbolic Nation-Building Completed?. Kolstø, P. (ur.), *Strategies of Symbolic Nation-building in South Eastern Europe*, London: Ashgate.

ERIKSEN, H. Th. (2002) *Ethnicity and Nationalism: Anthropological Perspectives*, London: Pluto Press.

Facebook, Moraca Rozafa Fan Page. [Online] Available from: <https://www.facebook.com/moraca.rozafa/posts/>, [Pristupljeno: 6. april 2015].

GAZETA TEMA. (2011) *Aleanca Kuq e Zi: Censusi te shpallet i pavlefshem*, [Online] Available from: <http://www.gazetatema.net/web/2011/10/30/aleanca-kuq-e-zi-censusi-te-shpallet-i-pavlefshem/> [Pristupljeno: 30. oktobar 2011].

IDENTITET. (2015) *The Celebration of Orthodox Christmas in Vraka* [Online] Available from: <http://www.identitet.al/en/festohen-krishtlindjet-ne-vrake/>, [Pristupljeno: 20. maj 2015].

INSTAT. (2011) *Census 2011*. [Online] Dostupno na: <http://www.instat.gov.al/en/census/census-2011/census-2011-prefectures> [Pristupljeno: 28. maj 2013].

INSTAT, (2011) *Questionnaire*. [Online] Dostupno na: <http://www.instat.gov.al/en/census/census-2011/questionnaire>. [Pristupljeno: 14. maj 2013].

INSTAT, (2011) *Census Data 2011*. [Online] Dostupno na: <http://www.instat.gov.al/en/census/census-2011/census-data.aspx> [Pristupljeno: 14. maj 2013].

KING, R. i VULLNETARI, J. (2003) *Migration and Development in Albania*, [Online] Dostupno na: <http://www.migrationdrc.org> [Pristupljeno: 9. jun 2013].

KRAMSCH, C. (1998). *Language and Culture*, Oxford : Oxford University Press.

KRAMSCH, C. (2009). *The multilingual Subject*, Oxford: Oxford.

KSHM, (2011) Komiteti Shteteror i Minoriteteve, [Online] Dostupno na: www.kshm.gov.al, [Pristupljeno: 17. novembar 2012].

LUARASI, P. (2003), Mirash Ivanaj deshmon per E. Hoxhen dhe historine [Online] Dostupno na: <http://www.forumishqiptar.com/threads/28722-Mirash-Ivanaj-deshmon-per-E-Hoxhen-dhe-historine> [Pristupljeno: 14. jun 2015].

ORTANOVSKI, V. (2000), *Minorities in the Balkans*, New York: Transnational Publishers.

SKUTSCH, C. (2005) *Encyclopedia of the World's Minorities*, NY: Routledge.

INSTAT, Rezultatet Kryesore te regjistrimit te popullsisë, 2012, 33 et passim.

World Bank. (2011) *Migration and remittances factbook*. [Online] Dostupno na: <http://siteresources.worldbank.org/INTLAC/Resources/Factbook2011-Ebook.pdf> [Pristupljeno: 1. jul 2014].

XHAXHO, M. (2007) *Minority Rights and the Republic of Albania: Missing the Implementation*. Master Thesis, Faculty of Law, Lund University. [Online] Dostupno na: <https://lup.lub.lu.se/student-papers/search/publication>, [Pristupljeno: 6. april 2015].

Youtube, (2010), *ASSEMBLY DECLARATION OF MINORITIES RELATING THE CENSUS*. [Online] Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=M-jH9r6nQ0w>, [Pristupljeno: 6. april 2015].

Youtube, (2011) *Aleanca Kuq e Zi protesta ne shtator*, [Online] Dostupno na: <https://www.youtube.com/watch?v=VJYn6H0KZNA>, [Pristupljeno: 10. septembar 2013].

Inis Shkreli,

University Babeş-Bolyai, Cluj-Napoca

Serbian-Montenegrin Minority of Shkodra: a Contested Identity

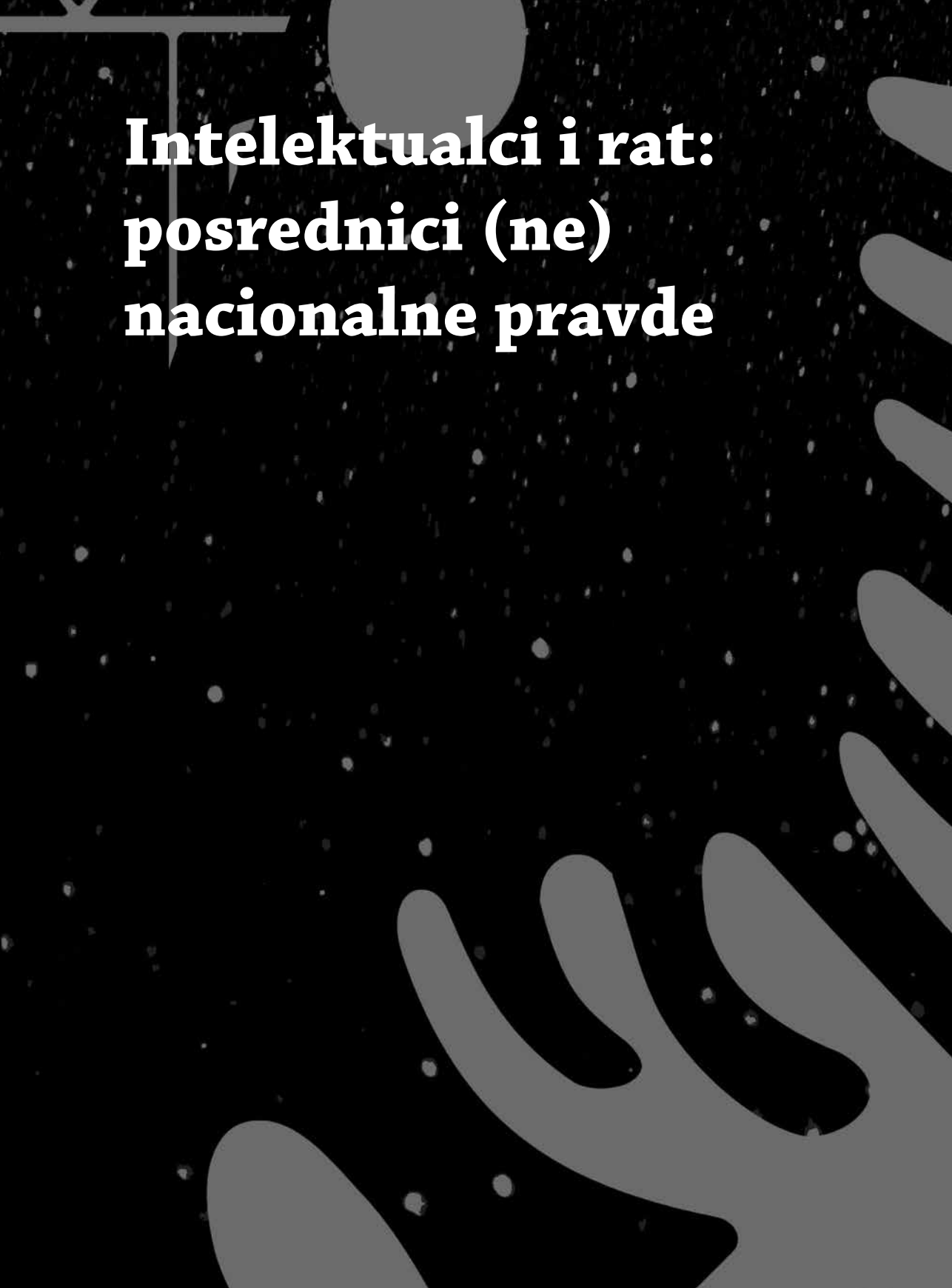
Abstract:

This paper presents the historical and present situation of the Serbian and Montenegrin minority in the district of Shkodra in Albania. The paper focuses on components that form the collective identity: (1) language that is a strong reference to ethnic identity; (2) religion and self-stereotypes that play an important role in defining the boundaries of the group and also create the categories (sub-groups) inside the Slav speaking community in Shkodra. The second part of the paper focuses on the chaotic transition from communism in Albania, which influenced migratory movements of Serbians-Montenegrins towards the origin country, Yugoslavia. Ultimately, I discuss the 2011 Albanian Census, praised as the first Albanian census after 80 years to include the questions on religion and ethnicity, and argue that it was not fully representative when it comes to Serbs or Montenegrins and other minorities due to some discriminatory elements towards them which it involved.

Key words:

Serbo-Montenegrins, Albania, Shkodra, Minorities, Identity

The background is a dark, textured surface with a star-like shape in the top left, a large circle in the top center, and a stylized hand on the right side. The text is white and bold.

**Intelektualci i rat:
posrednici (ne)
nacionalne pravde**

Rigels Halili

Univerzitet u Varšavi

„Mi, sinovi nacije“ – intelektualci kao generatori albanskih i srpskih nacionalnih ideja i programa

Apstrakt:

Ovaj rad predstavlja komparativnu istorijsku i tekstualnu analizu dva veoma značajna dokumenta: Memoranduma Srpske akademije nauka i umetnosti iz 1986. godine, i Platforme za rešenje albanskog nacionalnog pitanja koju je objavila Albanska akademija nauka 1998. godine. Na osnovu ovoga, u radu se razmatra uloga intelektualalaca kao generatora nacionalnih ideja, ideologija i programa. Članak nudi detaljnu analizu oba dokumenta, kao i društveno-političkog konteksta u kom su nastala. Istovremeno, članak nastoji da kontekstualizuje ova dva dokumenta u okvirima srpskog i albanskog nacionalističkog diskursa.

Ključne reči:

intelektualci, nacionalizam, političke ideje, politički programi

U svojoj poslovičnoj definiciji nacionalizma kao sentimenta i pokreta, Ernst Gellner (Ernest Gellner) skreće pažnju na dva blisko povezana domena u kojima nacionalizam nastaje: sferu ideja i političke akcije (Gellner, 1991, 1). Ovaj članak bavi se prvim, mada, kada kontekst to zahteva, zalazi i u drugi domen. Rad je, pre svega, posvećen ulozi intelektualaca, i to posebno akademske elite, u procesu formiranja, očuvanja i primene nacionalnih ideja i političkih programa kod Albanca i Srba. Fokusiraću se na dva dokumenta koja se, kako nastojim da pokažem, mogu posmatrati kao simboličke reprezentacije duge tradicije misli i ideja u srpskim i albanskim naučnim i intelektualnim krugovima. Ti dokumenti su: Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti (SANU), koji se u javnosti pojavio 1986. godine, i mahom nepoznata Platforma za rešenje albanskog nacionalnog pitanja koju je Albanska akademija nauka (AAN) iznela 1998. godine.

Neophodnost uporednih istraživanja na Balkanu i o Balkanu nije nova. Albanski istoričar Stavro Skendi, koji je posle Drugog svetskog rata emigrirao u Sjedinjene Američke Države i napisao jedno od najznačajnijih dela o albanskom nacionalnom pokretu u devetnaestom i ranom dvadesetom veku, zahtevao je takav pristup i uspešno ga primenjivao u svojim studijama (Skendi, 1980, ix). Očito je da su komparativni elementi neizbežno prisutni u globalnoj analitičkoj perspektivi koju koriste neki od najboljih istoričara Balkana, poput L. S. Stavrianosa (L. S. Stavrianos), Barbare Jelavić (Barbara Jelavich), Džordža Kastelana (Georges Castellan), Trajana Stojanovića (Traian Stoiانovich), Stevana K. Pavlovića (Stevan K. Pavlowitch) i Marka Mazovera (Mark Mazower), da pomenemo samo neke od njih. Uzimajući Skendijev postulat kao polazište, ovde ću se oslanjati na nešto jasniji pristup Miroslava Hroha (Miroslav Hroch), vodećeg češkog istoričara i sociologa. Prema njegovom mišljenju, moraju se imati u vidu četiri zahteva: „(a) objekti koji se porede moraju biti što je preciznije moguće definisani; (b) mora se izložiti cilj primene komparativnog metoda; (c) treba utvrditi kriterijume analize objekata koji se porede; (d) veza između komparativne procedure sa vremenskom osom (to jest istorijskom hronologijom u apsolutnom smislu) mora biti razjašnjena“ (Hroch, 1985, 18).

Ova dva ključna teksta ne analiziram kako bih „dokazao krivicu“ ili „izneo istinu“ o njihovim autorima, daleko od toga. Ipak, upravo ovi pojmovi – *krivica* i *istina* – poslužili su kao glavni emocionalni i ideološki temelji koji su, uz institucionalni prestiž i političku podršku, obezbedili legitimitet analiziranim dokumentima. U samom temelju njihove strukture leži ista logika jasne i nepovratne podele na *nas* i *njih*. Recept je prost i dobro poznat i drugde: *mi* smo miroljubive, istinoljubive i pravedne žrtve, dok su oni lažljivi, agresori, i po pravilu počinioci svih zločina koji ugrožavaju *sam* naš opstanak. Razumeti ovo, međutim, predstavlja samo prvi korak. Zanimljivije i, moguće, kulturološki i društveno korisnije, bilo bi razotkriti i kritički pristupiti kontinuitetu ideja koje su predstavljene i izložene u tim dokumentima, ulozi akademske elite u tom procesu i, najzad, uticaju naučnih i kulturnih institucija koje je utemeljila i/ili sponzorizala država. To bi zahtevalo sprovođenje analize na bar dva nivoa, jezičkom i društveno-istorijskom nivou.

Škeljzen Malići (Shkëlzen Maliqi), vodeći kosovski publicista, napisao je u jednom kratkom članku iz 1993. godine da je verbalna strana komunikacije između srpskih i albanskih ekstremnih nacionalista dostigla krajnju tačku, posle koje može da usledi samo rat (Maliqi, 1994, 77). Bilo je potrebno svega nekoliko godina da taj rat zaista i počne, a njegove posledice se osećaju i osećaće se još dugo na Kosovu, u Srbiji i u Albaniji. Javlja se, stoga, nekoliko osnovnih pitanja: kako se i zašto to dogodilo, ko za to snosi odgovornost, i kako se sada izboriti s posledicama tog rata? Pokušaću da nađem neke odgovore na ova pitanja gledajući pomno obe strane, takoreći, u dijalogu, čak i onda kada je on utišan ili izrazito isključiv. Jer, da u drugačijem kontekstu upotrebim Bahtinovo (Bakhtin) shvatanje, komparativni pristup koji je ovde predložen može da bude funkcionalan i koristan samo ako analiza uzme u obzir dijalošku prirodu svakog etničkog konflikta, pa time i albansko-srpskog sukoba. I, kao što bi Bahtin tvrdio, to je dijalog koji se proteže u oba pravca, duboko, snažno i istovremeno obuhvatajući i utičući na obe strane (Bahtin, 1982).

I memorandum SANU i platforma AAN bili su proizvodi specifičnih istorijskih okolnosti, koje treba uzeti u obzir prilikom ovakve uporedne analize. Kao što pominju brojni autori, Memorandum je najavio, a možda čak i uticao na drastične promene ustavnog položaja Vojvodine i Kosova koje su implementirane 1989. godine. Takođe, nije slučajno što je AAN svoju Platformu predstavila 1998. godine, kada su oružani sukobi između Oslobođilačke vojske Kosova (OVK) i jugoslovenskih vojnih i paravojnih snaga prerasli u otvoreni rat, što je nekoliko meseci kasnije dovelo do humanitarne katastrofe i vazdušnih udara NATO snaga na Saveznu Republiku Jugoslaviju. Ali, te je tekstove jednako važno smestiti u širi istorijski kontekst, jer su oni izrazi jedne tradicije ideja i načina mišljenja čije poreklo seže do samih početaka modernog srpskog i albanskog nacionalnog pokreta.

Šta tamo (zaista) piše?

Za sve koji istražuju raspad komunističke Jugoslavije ili o tome podučavaju studente Memorandum SANU postao je jedna od onih svemoćnih, „zgodnih“ fraza, neka vrsta metafore koja sumira samu suštinu srpskog nacionalizma, početak puta koji je vodio u rat, razaranje zemlje i bezbrojne ljudske tragedije. Međutim, sam se Memorandum vrlo često čak ni ne citira, činjenice se izvrću, a njegov sadržaj je pojednostavljen do besmisla. S druge strane, Platforma AAN nije tako čuvena i, koliko mi je poznato, još nije bila predmet nijedne ozbiljne naučne analize. Stoga se čini prikladnim upoznati se detaljnije sa sadržajem oba dokumenta.

1. Memorandum Srpske Akademije Nauka i Umetnosti

Struktura Memoranduma SANU može se sažeto predstaviti preko naslova njegova dva dela. U prvom, naslovljenom *Kriza jugoslovenske privrede i društva*, autori analiziraju jugoslovenski kontekst, dok se u drugom, nazvanom *Položaj Srbije i srpskog naroda*,

fokusiraju na, da tako kažemo, srpska pitanja. Zanimljivo je da se tekstovi na početku bave ekonomskom, a ne političkom problematikom. Autori to jasno stavljaju do značaja: duboka ekonomska i društvena kriza u Jugoslaviji može čak imati „tako katastrofalna ishoda“ kakav je raspad države (Mihailović, Krestić, 1995, 95). Poreklo izrazito lošeg privrednog rasta i visoke nezaposlenosti tokom prve polovine osamdesetih godina oni vide u greškama koje su načinjene tokom šezdesetih godina dvadesetog veka, kada su decentralizacija i napuštanje centralnog planiranja postali vodeći ekonomski principi. To je dovelo do fragmentacije jugoslovenske ekonomije na gotovo potpuno odvojene republičke ekonomije, što je uslovalo krizu (isto, 97). Prema njihovom mišljenju, slaba reakcija federalne vlasti bila je zapravo rezultat prikrivene namere da se da više ekonomske i političke moći republičkim liderima (isto, 101–102).

Takav zaključak omogućava oštru kritiku federalističkih tendencija, koje, prema autorima Memoranduma, jačaju donošenjem ustava iz 1974. godine. Ustav je prouzrokovao situaciju u kojoj je „nacionalno nadvladalo klasno, dok su pokrajine više insistirale na tome da su konstitutivni element federacije, nego da su sastavni deo Srbije“ (isto, 104–105). Zvuči pomalo ironično da autori Memoranduma stavljaju naglasak na klasu kao jednu od ključnih marksističkih kategorija kako bi kritikovali politiku federalnih vlasti, koja je legitimaciju tražila upravo u toj istoj marksističkoj ideologiji. Ovaj kritički stav postaje još oštrije kada autori identifikuju predratni uticaj Kominterne na Komunističku partiju Jugoslavije kao uzrok dominacije etničkih principa nad principima državnog centralizma. Oni, dalje – doduše indirektno – okrivljuju Edvarda Kardelja, čije su ideje o slovenačkom nacionalnom pokretu bile osnova za posleratnu organizaciju jugoslovenskog modela (isto, 107) i s gorčinom zaključuju: „Dezorganizovana preko svake razumne granice, država se degenerisala u institucionalni oblik republičkog, pokrajinskog i opštinskog voluntarizma“ (isto, 110).

Ali, autore isto tako brine i „moralna kriza“ koja je, smatraju oni, duboka i seže u samu srž jugoslovenskog društva. Devijacija, ili čak i neuspeh socijalističkih ideja, manifestuje se u seoskom mentalitetu, nepotizmu, korupciji, otimačini, zloupotrebi i kriminalu koji su opšteprisutni u svakom vidu društvenog života. Destruktivan uticaj nezaposlenosti, gubitak vere u društvenu jednakost i izražena emigracija dodatni su činioci u mozaiku propadanja koji opisuju autori Memoranduma. Kao što to obično biva, smatraju oni, kriza vrednosti ide ruku pod ruku sa krizom u kulturi. Primitivizam, provincijalizam i kič su sveprisutni u književnosti, muzici, filmu, zabavnim sadržajima, u novinama, na radiju i televiziji. Njihov zaključak ponovo zvuči strogo, ali je zapravo teško opovrgnuti ga: „Zvanična ideologija koja umesto stvarnog socijalističkog programa nudi samo prazne političke proklamacije, uveliko je iscrpla svoje moralizatorske mogućnosti (...) Duboko uvreženi u provincijalnoj kulturi, separatizam i nacionalizam postaju sve agresivniji“ (isto, 114). Nedostatak transparentnosti i demokratije u društvenom životu, neuspeh samoupravnog sistema, takozvani etatizam, povrede osnovnih ljudskih prava, kao što je pravo izražavanja i okupljanja, uzeti zajedno, prema mišljenju autora, uzrokuju znatno zaostajanje Jugoslavije za ostalim civilizovanim državama. Rešenje, kako oni pišu, treba da dođe sa samog vrha: „Bez pro-

mene toga Ustava i na njemu izgrađenog političko-ekonomskog sistema nemoguće je rešiti nijedan suštinski današnji problem našeg društva, nemoguće je zaustaviti sadašnji proces dezintegracije i pada u sve dublju krizu“ (isto, 117).

Ova gorka i mračna dijagnoza otvara vrata drugom delu dokumenta, u kojem autori razmatraju položaj Srbije i Srba uopšte. Čitalac odmah oseća promenu stila koji od zvaničnog i ponešto mehaničkog postaje strasniji, a povremeno čak i ličan. Diskusija počinje nedvosmislenim stavom: „Mnoge nevolje koje muče srpski narod iznikle su u prilikama koje su zajedničke svim jugoslovenskim narodima. Međutim, srpski narod pritiskuju i druge nedaće. Dugoročno zaostajanje razvoja privrede Srbije, neregulisani državno-pravni odnosi sa Jugoslavijom i pokrajinama, kao i genocid na Kosovu, pojavili su se na političkoj sceni udruživši snage, što situaciju čini napetom, ako ne i eksplozivnom“ (isto, 119). Taj uvod daje dominantan ton ovom delu Memoranduma u kojem se zastupa stanovište da je Jugoslavija iskorišćavala Srbiju u čitavom posleratnom periodu. Ponovo, ekonomija dolazi u centar pažnje i čini osovinu argumenta. Uprkos tome što su ulaganja u Srbiju bila otprilike jednako efikasna kao i ona u Sloveniju i Vojvodinu, a moguće i najviša u Jugoslaviji, potrošnja po glavi stanovnika bila je među najnižima. Uz to, nefer uslovi poslovanja još i više su oslabili srpsku ekonomiju. Ali razlozi za to su ideološki, tvrde autori, i ukorenjeni su u predratnoj strategiji Kominterne, koja je srpsku buržoaziju videla kao „ugnjetavača“ drugih jugoslovenskih naroda. Posle rata je Komunistička partija Jugoslavije ugradila tu strategiju i pretvorila je u svesno vođenu politiku pozicioniranja Srbije i srpske ekonomije unutar federacije. Duo Tito-Kardelj u novoj Jugoslaviji je svesno ograničavao Srbiju i uvećavao premoć Slovenije i Hrvatske, pa čak i Vojvodine (isto, 122-123).

Autori svoju kritiku ponajviše usmeravaju na Ustav iz 1974. godine. Prema njihovom mišljenju, ovaj dokument Srbiju naprosto stavlja u podređen položaj, jer odvaja od nje Vojvodinu i Kosovo. Staru pretpostavku da „bez slabe Srbije nema jake Jugoslavije“ otelotvorio je princip pariteta predstavnika iz različitih republika, što je Srbima ograničilo mogućnosti rada na državnim poslovima. Štaviše, komplikovan sistem podela nadležnosti između Srbije i federalnih autonomnih pokrajina doveo je do velike zabune u procesu donošenja odluka, unutrašnjoj politici i ekonomskom razvoju, te gubitku suvereniteta srpskog naroda. Samo srpski narod, tvrde autori, nije koncentrisan u jednoj republici. Stoga, ovo pitanje uveliko nadilazi problem ustavnih sporova, jer se tiče same egzistencije srpskog naroda i države. Autori ne ostavljaju sumnju u vezi sa svojim osnovnim motivima, kada pažnju usmeravaju na situaciju na Kosovu: „Fizički, politički, pravni, kulturni genocid nad srpskim stanovništvom Kosova i Metohije najteži je poraz u oslobodilačkim borbama što ih je vodila Srbija od Orašca 1804. do ustanka 1941. godine“ (isto,128).

Od ovog mesta pa nadalje ton Memoranduma postaje oštar i direktan, na momente zastrašujuće (gromo)glasan i, za razliku od prethodno obrađivanih ekonomskih činilaca, ovde se razmatraju prevashodno istorijski argumenti. Autori ukazuju na nasleđe kominternovske politike, ignoranciju i oportunističke srpskih političara, kao i na potpuno gubljenje iz vida činjenice da kosovske političke elite stoje iza drastičnog pogoršanja

položaja Srba na Kosovu. To je otvoreni i potpuni rat, tvrde autori, koji Albanci sračunato i sistematski vode protiv Srba. Taj rat podržava vlada u Tirani u skladu sa dobro osmišljenim i aktivnim albanskim nacionalnim planom. Nad kosovskim Srbima sprovode se zločini, teror i vandalizam, i primeri poput slučaja Đorđa Martinovića¹⁷⁴ podsećaju „na najmračnija vremena turskog nabijanja na kolac“ (isto, 129). Najvažnije je, međutim, to što se Srbi proteruju iz pokrajine, što je završna faza procesa koji je počeo znatno ranije. U prilog toj tvrdnji autori navode demografske podatke. Citirajući Jovana Cvijića, oni tvrde da je pola miliona Srba napustilo Kosovo između 1690. godine i početka dvadesetog veka. Od toga, nekih 150.000 napustilo je Kosovo u periodu 1876-1912, usled terora albanskih bašibozuka. Još 60.000 bilo je prinuđeno da napusti pokrajinu posle Drugog svetskog rata, dok broj onih koji su prinuđeni da napuste Kosovo sedamdesetih i osamdesetih godina dvadesetog veka, autori procenjuju na 200.000 (isto, 129). Takav razvoj stvari ne ostavlja mnogo nade za budućnost, zaključuju oni. Kosovo, kolevka Srbije, uskoro može ostati bez Srba, čime bi program, kako kažu, „velikoalbanskih rasista“, koji je skicirala Prizrenska liga, bio najzad i ostvaren. Ipak, uprkos odsustvu podrške pokrajinskih vlasti, dolazi do otpora odozdo, narodnog otpora, i ti ljudi bi trebalo da traže pomoć od republičke vlasti. Mora biti učinjeno sve kako bi se izbegli Srbi vratili svojim kućama, jer će, u suprotnom, „taj deo Republike Srbije i Jugoslavije postati i evropsko pitanje, sa najtežim, nedoglednim posledicama“ (isto, 130). Zahtev za etnički čistim Kosovom, zaključuju oni, otvoriće vrata ekspanzionizmu, koji će ugroziti sve nacionalne grupacije koje žive u Jugoslaviji.

Pruživši sličnu dijagnozu u vezi s položajem Srba drugde u Jugoslaviji, pre svega u Hrvatskoj i Vojvodini, uz zahtev za dubokim reformama postojećeg obrazovnog sistema, jer se dokazi o nepravednom položaju Srba i srpkog naroda mogu naći u školskim programima svih jugoslovenskih republika, autori izvode svoje zaključke. Oni ponavljaju i još jednom ističu glavne zahteve koji dominiraju tekstem. Prvo, traži se napuštanje kominternovske ideologije otelotvorene u politici koju je sprovodila Komunistička partija Jugoslavije a, čitamo između redova, takođe i njen naslednik – Savez komunista Jugoslavije. Drugo, traži se skidanje žiga sa srpskog naroda kao ugnjetavača drugih naroda u Jugoslaviji. I, napokon, ističe se da je „uspostavljanje punog nacionalnog i kulturnog integriteta srpskog naroda, nezavisno od toga u kojoj se republici ili pokrajini nalazio, njegovo istorijsko i demokratsko pravo“ (isto, 138). Oni zahtevaju da autonomne pokrajine ponovo postanu integralni delovi Republike Srbije, da se po svaku cenu stane na put „genocidu na Kosovu“ i da se preduzmu mere koje bi Srbima

¹⁷⁴ Ovo se odnosi na „slučaj Martinović“ koji se odigrava u maju 1985. godine, i potom dobija veliki publicitet u srpskoj i jugoslovenskoj štampi. Tokom istrage koju je vodio pukovnik Jugoslovenske narodne armije (zašto vojska, a ne policija, pitamo se?) tada pedesetšestogodišnji Đorđe Martinović tvrdio je da je doživeo nesrećan slučaj prilikom čina samozadovoljavanja, što su potvrdili i lokalni lekari. Međutim, tim lekara sa Vojnomedicinske akademije podržao je kasniju Martinovićevu verziju događaja, prema kojoj su ga napala dvojica Albanaca i na silu mu gurnula flašu u anus. Dodatno mišljenje traženo je od komisije pod vodstvom profesora Janeza Milčinskog, koja je zaključila da su povrede mogle biti rezultat samozadovoljavanja. Ovaj slučaj nikada nije bio predmet zvanične policijske istrage pa je i dalje otvoren za raprave i spekulacije. (Soso, 2002, 132-135).

omogućile povratak na njihova „vekovna ognjišta“. Spis zaključuju pozivanjem na demokratsku mobilizaciju „svih umnih i moralnih snaga naroda, ali ne samo za izvršavanje odluka donetih na političkim forumima, nego i za stvaranje programa i projektovanje budućnosti na demokratski način“ (isto, 139–140). Po čitanju kompletnog dokumenta, čitalac stiže utisak da teško može biti bolje potvrde ove mobilizacije intelektualnih snaga naroda i bolje osmišljenih programa od samog teksta Memoranduma.

2. Platforma Albanske Akademije Nauka

Uprkos drugačijim okolnostima u kojima je Platforma napisana i objavljena, njen opšti ton i retorika veoma podsećaju na Memorandum. Već uvodni deo kod oba teksta jasno pokazuje motive i ciljeve autora: to je dokument koji otkriva istinu o prošlosti, analizira sadašnjost i daje rešenja za budućnost. Ova struktura neizbežno priziva u sećanje najvažniji manifest albanskog nacionalnog pokreta, knjigu pod naslovom *Albanija kakva je bila, kakva jeste i kakva će biti*. Knjigu je napisao Sami Frašeri (Sami Frashëri), a objavljena je anonimno 1899. godine. Iako čitav vek stoji između Samijeve knjige i Platforme, očigledno je da su autori i dalje pod uticajem istovetnih ideja, kao i da ih vodi ista svest o neophodnosti da se hitno pomogne ugroženoj naciji. Ipak, postoji izvesno pomeranje u naglasku. Za Samija, Albanija je geografska datost, koja uključuje određene teritorije koje potpuno ili delimično naseljavaju Albanci, ali kao politički entitet tek treba da se formira. Za autore Platforme, Albanija jeste politički entitet, ali ozbiljno hendikepiran činjenicom da skoro polovina nacije živi izvan granica matične države. Sami je, dakle, zamišljao državu i davao predloge za njenu organizaciju, a autori Platforme su ponudili rešenja za dalje usavršavanje projekta. Njihova prva briga nije dokazivanje da albanska nacija postoji, kao što je to bio slučaj kod Samija, nego pružanje istorijskih i drugih argumenata u prilog pravu na samoopredeljenje i suverenitet. Sami je jedan od očeva nacije, autori Platforme žele da se predstave kao njeni zabrinuti sinovi.

Vreme nastanka dokumenta je odlučujuće. Godine 1998. situacija na Kosovu i sudbina tamošnjih Albanaca u centru su pažnje autora. Ipak, kao i u slučaju Memoranduma SANU, čini se da je Kosovo samo prolog za razmatranje sudbine čitave nacije. Za razliku od svojih srpskih kolega, albanski autori počinju istorijom. Začetke albanskog nacionalnog pokreta iz doba „osmanske okupacije“, pozicioniraju kao gotovo istovremene sa srpskim i grčkim nacionalnim programima, *Načertanijem* i *Velikom idejom* (Megali Idea). Važno je uočiti to isticanje hronologije pojavljivanja nacionalnih programa, jer se ona suprotstavlja često iznošenoj tezi da albanski nacionalizam dolazi kasno u odnosu na ostale balkanske nacionalne programe. Kao podrška ovakvom stavu, navode se citati nekoliko evropskih putopisaca tog doba, koje autori Platforme tretiraju kao po definiciji objektivne. Opisujući zemlje nastanjene albanskim življem, oni Albance nazivaju „potomcima starih Ilira“ koji u ovim zemljama „borave još od pradavnih vremena“ (Platforma, 1998, 6). Na ovakvoj osnovi autori Platforme iscrtavaju jasne granice takozvanog geografskog prostora koji naseljavaju

Albanci. Granica ide južno od Niša prema Leskovcu i Vranju, onda prema Kumanovu, Prilepu i Bitolju, skreće na zapad prema Janjini i završava se u Prevezi. Treba napomenuti da autori koriste isključivo albanske oblike ovih imena, na primer Shkup a ne Skoplje, Manastir a ne Bitola, Janina a ne Ioannina. Ova tendencija se naročito pokazuje u upotrebi oblika Kosova a ne Kosovo¹⁷⁵ u čitavom dokumentu. Tu nije reč samo o semantičkom, već pre svega o političkom izboru, jer se isti oblik upotrebljava i u engleskom prevodu Platforme. Uzgred, ovo dobro korespondira sa upotrebom oblika „Kosovo i Metohija“ u engleskom prevodu Memoranduma SANU.

Autori Platforme uvažavaju činjenicu da na ovoj teritoriji istorijski nisu živeli samo Albanci, ali prateći liniju zvanične historiografije u komunističkoj Albaniji posle Drugog svetskog rata naglašavaju da su ne-albanske zajednice bile tek „manjinska ostrva na otvorenom albanskom moru“ (isto, 6). U dokumentu se ponavlja centralna ideja političkog programa albanskog nacionalnog pokreta iz devetnaestog veka, uključivanje četiri osmanska vilajeta – Kosova, Iškodra, Manastir i Yania – sa pretežno albanskim stanovništvom u jedan, autonomni Albanski vilajet.¹⁷⁶ Ali autori odlaze dalje u svojoj interpretaciji, povezujući teritoriju kosovskog vilajeta sa ilirskom provincijom Dardanijom, a janjinski vilajet sa Epirom. Tako se uspostavlja linija ilirsko-albanskog kontinuiteta na ovim teritorijama, što političke planove Srba i Grka i njihovo polaganje istorijskog prava na ove zemlje čini besmislenim (isto, 7).

Već iz prvih redova postaje očigledno da Platforma rekapitulizuje osnovne linije zvanične albanske historiografije o prelazu devetnaestog u dvadeseti vek i da se polemički postavlja prema tvrdnjama i/ili interpretacijama dominantnim u srpskoj i grčkoj historiografiji. Neki od autora Platforme, neimenovani, bili su upravo oni istoričari koji su pokretali te polemike i u njima učestvovali, različitim kanalima i na različite načine. Ali još je značajnija činjenica da su „srpski“ i „grčki“ protivnici takođe bezimena, svrstani u jednu kategoriju, homogenizovani kao „drugi“, kao oni koji poriču „naša prava“. U ovom smislu Platforma ponovo pokazuje izuzetnu sličnost sa logikom koja stoji iza Memoranduma SANU.

Tako je, prema autorima Platforme, srpska ekspanzija prema Kosovu i severnoj Albaniji bila rezultat imperijalističkog zahteva da se izbije na Jadransko more. Poreklo takvih težnji oni nalaze još u *Načertaniju*, ali ne citiraju nijedan odlomak iz tog dokumenta. Umesto toga, oni označavaju kao neistinite tvrdnje „beogradskih nacionalističkih krugova“ koji poriču ilirsko poreklo Albanaca da bi time porekli i prisustvo i autohtonost Albanaca na Kosovu. Dalje, autori označavaju Veliku seobu Srba 1689/1690. kao istorijsku izmišljotinu. Nazivaju apsurdnim srpske tvrdnje da su

¹⁷⁵ Albanci zapadni deo Kosova nazivaju Rrafshi i Dukagjinit, a ovaj kraj se približno poklapa sa srpskom Metohijom. Prema mom mišljenju, nazivi Kosovo i Kosova dominiraju u oba jezika, a upotreba dužih oblika, Kosovo i Metohija i Kosova i Rrafshi i Dukagjinit, predstavlja politički izbor.

¹⁷⁶ Ova ideja se prvi put pojavljuje u spisima članova *Centralne komisije za odbranu prava albanskih nacionalnosti* u Istanbulu 1877. godine. Ona zatim ulazi u program Prizrenske lige i tako postaje centralni element albanskog nacionalnog pokreta. Takav vilajet je na kraju i formiran 4. septembra 1912. godine, ali je raspušten samo mesec dana kasnije, početkom Prvog balkanskog rata. Vidi: Pollo, Buda, 1965, 125.

albanski muslimani u pokrajini saradivali sa osmanskim vlastima ili namerno uništavali srpske manastire. Istina je upravo suprotna, naglašavaju oni, albanske porodice su istorijski bile čuvari srpskih manastira. Nasuprot tome, zaključuju autori, srpski srednjovekovni vladari koji su „okupirali Kosovo“ uništili su svaki spomenik drevne albanske kulture i religije (isto, 7–8).

Kosovo je uvek bilo centar albanskog otpora Turcima, nastavljaju autori. Navode katoličkog nadbiskupa Pjetëra Bogdanija kao organizatora ustanka iz 1689. godine, ali odmah dodaju da se nisu samo katolici borili protiv Turaka, već i muslimani, kao što je bio slučaj u ustanku iz 1844. godine, koji je predvodio Derviš Cara (Dervish Cara). Kosovo je postalo centar albanskog nacionalnog pokreta za vreme Prizrenske lige i takav status je zadržalo sve do opšteg ustanka 1912. godine, koji je direktno postavio scenu za izbijanje Prvog balkanskog rata. Autori Platforme ističu da su se među delegatima koji su se 28. novembra 1912. godine okupili u Valoni (Vlora) i proglasili nezavisnost Albanije nalazili predstavnici svih regiona u kojima žive Albanci, „uključujući Kosovo, Makedoniju i Čameriju“. Oslabljeni stalnim ustancima, Albanci nisu bili u stanju da zaustave napredovanje srpskih i grčkih armija, prema Kosovu, odnosno Čameriji¹⁷⁷ i južnoj Albaniji. Bez ikakve sumnje, naglašavaju autori, odluke sa konferencije velikih sila u Londonu 1913. predstavljaju veliku traumu za Albance, pošto su Kosovo, delovi Makedonije i Čamerije ostali izvan novonastale albanske države. Ove odluke autori nazivaju velikom nepravdom prema „drevnoj naciji, koja je preživela brojne i neprekidne istorijske bure“. Te odluke su dovele do masovnih proterivanja i prisilnih migracija Albanaca s Kosova i iz Makedonije u Tursku, dok simbolični kraj ove duge linije patnji i represije predstavlja „biblijski egzodus Čama“ na kraju Drugog svetskog rata (isto, 11).

U Drugom svetskom ratu Albaniju su okupirali italijanski fašisti a zatim i nemački nacisti, tako da ujedinjenje Kosova sa Albanijom nije ni bilo moguće. U stvari, tvrde autori, teritorije naseljene Albancima bile su podeljene između Italije, Nemačke i Bugarske. Oni se slažu da su novi okupatorski režimi za kosovske Albance značili oslobođenje od „genocidne srpske vladavine i beogradskog gušenja albanskih nacionalnih prava“ (isto, 13). Ali to ne znači da su Albanci bili saradnici fašističkih i nacističkih okupatora. Upravo suprotno, naglašavaju autori, antifašističke snage su brojale više od 70.000 ljudi u Albaniji i oko 50.000 na Kosovu. To dokazuje da su bez osnova optužbe da je Albanija 1940. godine ratovala protiv Grčke. Shodno tome, deportacija Čama iz Grčke bila je, prema njima, nelegitiman i nasilan čin. „Čamsko pitanje je još uvek otvoreno i zahteva rešenje“, zaključuju autori (isto, 14–16).

¹⁷⁷ Ova regija je deo Epira i proteže se južno od današnje albansko-grčke granice, duž jonske obale do Preveze. Druge varijante imena uključuju i Tchamuria ili Tschamuria, kao i Čamidi (Tchamides), na osnovu grčkog imena ove populacije. Koristiću albanski oblik Čam (Çam) kada citiram Platformu, a na drugim mestima fonetski oblik imena, to jest Čami. Godine 1945, Grčka kraljevska vojska je proterala Čame iz njihovih sela, na osnovu optužbi da su tokom rata saradivali sa Italijanima i Nemcima. Neki Čami jesu učestvovali u okupatorskoj administraciji, ali je ova činjenica poslužila kao opravdanje da se celokupna populacija protera u Albaniju. „Čamsko pitanje“ je postepeno oživelo posle pada komunističkog režima u Albaniji i ostalo je goruća tačka u albansko-grčkim odnosima.

Ipak, autori Platforme su pre svega fokusirani na Kosovo. Prvo objašnjavaju albansku poziciju u komunističkoj Jugoslaviji. Krajem Drugog svetskog rata odigrao se jedan od ključnih događaja, konferencija u Bujanu 1. januara 1944. godine. Albanski predstavnici¹⁷⁸ iz svih krajeva Kosova su tada odlučili da će po završetku rata stanovništvo Kosova imati pravo da bira, u skladu s pravom na samoopredeljenje. Takođe su izrazili volju za ujedinjenje sa Albanijom. Ali, pošto se rat završio, novopostavljene „srpske vlasti“ su odbacile Rezoluciju iz Bujana i Kosovo je ostalo u Srbiji. Albanci u novoj Jugoslaviji nisu dobili svoju republiku, iako su bili dvostruko brojniji od Makedonaca i šest puta brojniji od Crnogoraca. Tako se nejednak položaj Albanaca iz predratne Jugoslavije nastavio i posle Drugog svetskog rata (isto, 17–18).

Sada se autori Platforme još jednom okreću polemikama sa srpskom historiografijom, koje su se već više puta pojavljivale u publikacijama Albanske akademije nauka. Odbacuju teoriju prema kojoj se Albanci masovno doseljavaju na Kosovo tek posle 1689/90. i ističu albansku autohtonost u ovoj regiji, a osnova te tvrdnje je direktna veza između Dardanaca, ilirskog plemena za koje se zna da je naseljavalo Kosovo, i savremenih Albanaca. Dodaju da Kosovo nikako nije moglo da bude kolevka srpske srednjovekovne države jer je njena ekspanzija prema jugu počela tek krajem dvanaestog veka. Albanci su oduvek bili prisutni na Kosovu, što dokazuju i prezimena sa albanskim korenom i slovenskim sufiksom. Kako svedoče brojni izvori, Albanci su bili većina na Kosovu i pre „takozvane velike seobe Srba“ iz ovih krajeva 1689. godine. Zato su „tvrdnje srpske vlade o njihovom istorijskom pravu na Kosovo potpuno neosnovane (...) Kosovo je uvek bilo i uvek će biti organski deo albanske nacije“ (isto, 19–21).

Ova izjava otvara prostor za raspravu o položaju Albanaca u komunističkoj Jugoslaviji. Autori tvrde da su se teritorije naseljene albanskim stanovništvom, to jest nekadašnji Kosovski vilajet, u Jugoslaviji suočile sa daljim usitnjavanjem, što oni nazivaju „trećom velikom podelom“. Južni deo je dodeljen Republici Makedoniji, doline Medveđe, Bujanovca i Preševa su prisajedinjene Republici Srbiji, dok je severni deo otišao Republici Crnoj Gori (isto, 23). Prema njihovom mišljenju, Albanci su u Jugoslaviji i naročito na Kosovu živeli u užasnim uslovima. Samo tokom pedesetih i šezdesetih godina dvadesetog veka, „zbog srpske genocidne politike ubijeno je više od 50.000 ljudi, a oko 300.000 je bilo prisiljeno da napusti Jugoslaviju“ (isto, 24).

Jugoslovenski ustav iz 1974. godine doneo je izvesna poboljšanja u oblastima obrazovanja i kulture, ali je takođe i potvrdio razdvojenost teritorija koje naseljava albansko stanovništvo, tako da se status Albanaca nije zaista promenio. Ovo je dovelo do demonstracija 1981. godine, koje su ugušene tenkovima. A kada je autonomija Kosova poništena 1989. godine, što je bilo protivno pokrajinskom i federalnom ustavu,

¹⁷⁸ Konferencija je trajala od 31. decembra 1943. do 2. januara 1944. godine. Datum u tekstu je naveden ili zato što je tada prihvaćena i potpisana Bujanska rezolucija, ili je jednostavno u pitanju nedostatak znanja. To bi zapravo bilo razumljivo, jer je ovaj istorijski događaj postao deo opšteg znanja tek ranih devedesetih godina dvadesetog veka, ranije objavljene knjige ga ne beleže. Autori Platforme ne pominju još jednu značajnu činjenicu. Među komunističkim delegatima na konferenciji bilo je i Srba i Crnogoraca. Tako je u komisiji koja je izabrana na konferenciji Pavle Jovičević bio potpredsednik, a Milan Zečar član.

teror se rasplamsao. Albanci su masovno gubili poslove, škole su zatvarane, a hapšenja, proterivanja i ubistva postali su svakodnevna realnost (isto, 26). Proglašenje Republike Kosovo 7. septembra 1990. godine bilo je završetak onih tendencija i aspiracija već izrečenih na konferenciji u Bujanu, i kasnije tokom masovnih demonstracija 1968. i 1981. godine. Uprkos činjenici da je bio ograničen samo na Kosovo i nije se odnosio na „sve etnički albanske zemlje koje skapavaju pod jugoslovenskim jarmom“, ovaj čin, navode autori, predstavlja korak napred prema ostvarenju najvažnijeg cilja albanskog nacionalnog pokreta (isto, 27).

Ni Badinterova komisija¹⁷⁹ niti Mirovna konferencija o Jugoslaviji nisu Albancima priznale pravo na samoopredeljenje, nastavljaju autori, iako oni čine 90% kosovskog stanovništva. Suočavajući se sa represijom, ako ne i otvorenim terorom, Albanci su se masovno uključivali u pokret koji je pokušavao da probleme u pokrajini rešava isključivo mirnim putem. Beogradske vlasti su odbacile albanske zahteve, što je uz nesposobnost međunarodne zajednice dovelo do izbijanja oružanog sukoba i do jačanja Oslobođilačke vojske Kosova. Autori se ne bave samom OVK u značajnijoj meri, jer je u vreme nastanka Platforme ova organizacija još uvek bila obavijena velom tajne i misterije, već apeluju na velike sile da obrate pažnju na činjenicu da kosovska kriza ima duboke istorijske, ekonomske, socijalne i kulturne korene. Ali, pre svega: „ovo je pitanje nepravedno podeljene nacije“ (isto, 32–33).

Istorijski i politički kontekst na kraju dvadesetog veka mnogo je složeniji od onog u kojem se albansko nacionalno pitanje pojavilo, zaključuju autori. Onda su sve zemlje naseljene Albancima bile deo Osmanskog carstva, danas su podeljene između pet država, što znači da bi ostvarenje cilja predaka iz nacionalnog pokreta podrazumevalo promenu granica četiri međunarodno priznate nacionalne države na Balkanu. Uz dozu gorkog realizma, autori primećuju da je teško postići takav razvoj događaja, da to predstavlja „prepreku za naše nacionalno pitanje koja se teško može prevazići bez podrške međunarodnog faktora“ (isto, 34). Pod uticajem događaja sa Kosova, oni prizivaju vojnu intervenciju da bi se sprečila humanitarna katastrofa. Budući status pokrajine trebalo bi da bude rešen na osnovu principa o samoopredeljenju. Ipak, to treba postići isključivo demokratskim i miroljubivim sredstvima koja odgovaraju modernim evropskim standardima. Dalje se ističe da je trajno rešenje kosovskog pitanja usko povezano sa položajem Albanaca u Makedoniji, koji su na toj teritoriji prisutni u istorijskom kontinuitetu i čine „35% ukupnog stanovništva“ (isto, 49). U ovom kontekstu, Albanska akademija nauka predlaže sledeće mere: „priznati Republiku Kosovo kao deo Federalne Republike Jugoslavije, Albanice u Makedoniji tretirati kao i Makedonce, to jest pružiti im prava konstitutivnog naroda, pomoći Albancima u Crnoj Gori da dobiju svo-

¹⁷⁹ Poznatu pod ovim imenom zbog činjenice da je predvodio Robert Badinter, tadašnji predsednik Ustavnog suda Francuske, Arbitrarnu komisiju konferencije o Jugoslaviji formiralo je Veće ministara EU 27. januara 1991. godine, sa ciljem da Konferenciji o Jugoslaviji pruži pravne savete. Pored Badintera, u Komisiji je učestvovalo još četvoro predsednika ustavnih sudova: Roman Herzog (Nemačka), Aldo Corasaniti (Italija), Francisco Tomás y Valiente (Španija) i Irene Petry (Belgija).

ju autonomnu oblast, Albancima u Grčkoj garantovati pravo na nastavu na maternjem jeziku u državnim školama“ (isto, 49).

Koja je priča iza priče?

Sve što je prezentovano u Memorandumu SANU i Platformi AAN bilo je već viđeno. Ali način iznošenja argumenata (programski), institucije (akademije nauka) i budući uticaj ovih tekstova (političke implikacije) jesu novost. Još dva ključna elementa upotpunjuju sliku: emotivno obojeni jezik i urgentnost predloženih rešenja. Zapanjujuće je kako su autori oba teksta lako odustali od tipično hladnog „naučnog stila“ i prepustili se upotrebi reči sa značajnim semantičkim bremenom, „genocid“, „jaram“, „rasistički“, „katastrofa“, itd. Očigledno je da komunikacija između albanskih i srpskih istoričara, ako uopšte postoji, u oba dokumenta liči na „razgovor gluhih“. Jedini motiv za stupanje u bilo kakav dijalog jeste odbacivanje mišljenja druge strane.

Nema sumnje da su ovi dokumenti izrazi srpskog i albanskog nacionalizma u tom smislu što priznaju primarni značaj nacionalnih interesa, implicito se zalažući za hitno uklanjanje prepreka ostvarenju tih interesa (Berlin, 2002, 472). I albanska i srpska nacija se u ovim dokumentima pojavljuju kao datosti, kompaktne i homogene, koje se suočavaju sa ogromnim opasnostima po svoje postojanje. Ali podjednako je važna motivacija autora oba teksta. Oni je jasno iskazuju: zabrinutost za sudbinu nacije i osećanje dužnosti (Mihailović, Krestić, 1995, 9; Platforma, 1998, 4). Zatim idu korak dalje, predstavljajući se kao izvor znanja; otud naglasak na institucijama, na grupi a ne na pojedinačnom autoru. Očigledno, autoritet dveju Akademija je dao ne samo legitimitet historiografskim verzijama predstavljenim u dokumentima, već i politički kredibilitet zahtevima i rešenjima koje su autori predložili. U čistom i kompaktnom obliku oni su ponudili dijagnoze sadašnjih stanja, identifikovali izvore problema u prošlosti i prezentovali rešenja za budućnost. Predstavili su se kao intelektualna avangarda nacije, sasvim na liniji sa romantičarskom vizijom intelektualca koji budi nacionalnu svest i ima društvenu ulogu čuvara znanja. Oдавde nas još samo jedan korak deli od direktne političke umešanosti i čini se da su autori oba dokumenta napravili taj korak, jer oni ne samo da proizvode ideje, nego i predlažu strategije i mere za njihovu primenu.

Danas znamo mnogo toga o pocesu pripreme ovih dokumenata. Na zasedanju Skupštine SANU u maju 1985. godine doneta je odluka da Akademija treba da iznese svoje mišljenje o aktuelnim društvenim pitanjima. Narednog meseca, formirana je Komisija kojom je predsedavao potpredsednik SANU Antonije Isaković, a koju su između ostalih činili još i istoričari Radovan Samardžić i Vasilije Krestić, filozof Mihailo Marković, ekonomista Kosta Mihailović. Formirane su dve radne grupe. Jedna se bavila pitanjem jugoslovenske krize, a druga srpskim nacionalnim interesima (Mihailović, Krestić, 1995, 13). Dokument je još u fazi nacрта „procureo“ (Mihailović i Krestić insistiraju na tome da je bio ukraden) i objavile su ga *Večernje novosti* 24. septembra 1986. godine. Izbio je skandal, a republičke i federalne vlasti vršile su snažan politički pritisak na Akademiju da preispita svoje stavove. Oštro je reagovao i

Ivan Stambolić, predsednik Predsedništva Republike Srbije. Pod optužbama i kritikama iz svih delova Jugoslavije, Skupština SANU je 5. oktobra donela odluku da se prekine rad na Memorandumu. Ali je zato na sledećem zasedanju Skupštine SANU 18. decembra velika većina članova odbila da se odrekne Memoranduma i dala je podršku Predsedništvu Akademije (isto, 19).¹⁸⁰ U izveštaju koji su pisali deset godina kasnije, Mihailović i Krestić više puta navode da Memorandum nikada nije stekao status dokumenta koji je Akademija zvanično prihvatila i objavila.

Platforma Albanske akademije nauka došla je na svet u drugačijim okolnostima, ali takođe kao rezultat inicijative intelektualaca. Naravno, priprema ovog dokumenta bila je reakcija na događaje na susednom Kosovu. Ipak, kao što sugeriše izveštaj Međunarodne krizne grupe, mogao je to biti i svestan pokušaj da se restaurira ugled Akademije, drastično narušen posle pada komunističkog režima u Albaniji (ICG, 2004, 11). Takva interpretacija deluje smisljeno, ako se uzme u obzir da nova demokratska vlada nije pokazivala naročitu želju da finansira AAN, pošto je smatrala za uporište starog režima. Ali situacija se promenila kada je 1998. godine Socijalistička partija ponovo osvojila vlast, a nova vlada predložila novo Predsedništvo AAN. U intervjuu za nedeljnik *Klan*, Jili Popa (Yilli Popa), predsedavajući Predsedništva AAN, objasnio je proces pripreme Platforme. Kada je Skupština AAN posle diskusije prihvatila prvu verziju, tekst su dobili i viđeniji intelektualci u Albaniji, Makedoniji i na Kosovu. Posle razmatranja njihovih primedbi i sugestija, objavljena je konačna verzija teksta, na albanskom, engleskom i francuskom jeziku (www.revistaklan.com/arshiv2/216/popa.asp). Važno je da se u Popinoj izjavi primeti naglašavanje sve-albanske diskusije o tekstu Platforme, koje podvlači ambiciju njenih autora da budu glas nacije.

Oba dokumenta su rezultati ideja odavno prisutnih u srpskim i albanskim naučnim radovima i javnim raspravama. Memorandum SANU se često vidi kao jedan od mnogih dokumenata, apela, tekstova, knjiga kojima se izražava zabrinutost intelektualaca za položaj Srba na Kosovu i u Jugoslaviji (Dragović-Soso, 2002, 127–139). Bez sumnje, ovaj dokument je najznačajniji u tom lancu izraza koji simbolizuju uspon srpskog nacionalizma u drugoj polovini osamdesetih godina prošlog veka. Uticaj Memoranduma može se videti u političkim promenama koje je sprovodio Slobodan Milošević kada je došao na vlast, naročito u odnosu prema Kosovu i Vojvodini. Kako Popa naglašava u intervjuu, politička rešenja koja je Platforma predložila kasnije su primenjena u Ohridskom sporazumu. Ali različiti albanski nacionalistički krugovi su i ovaj tekst označili kao minimalistički, jer mu nedostaje jasna poruka da je jedino rešenje albanskog nacionalnog pitanja ujedinjenje svih teritorija na kojima žive Albanci na Balkanu. Popa je odbacio ovakve optužbe i ponovio da Platforma ne poziva na nasilne promene granica na Balkanu, već da staje u odbranu albanske populacije.

¹⁸⁰ Samo su dvojica akademika otvoreno zatražili reviziju teksta Memoranduma, Pavle Savić i Vaso Čubrilo-
vić. Reakcija drugog akademika je posebno istaknuta pošto je on u već dva memoranduma, iz 1937. i
1944. godine, otvoreno zahtevao proterivanje Albanaca sa Kosova. Zbog ta dva dokumenta, albanski
istraživači ga vide kao simbol srpskog šovinizma i hegemonizma (Elsie 2002, 97–130; 149–170).

Kontinuitet ideja je najvidljiviji kada je istorija u pitanju. Oba dokumenta rekapituliraju glavne elemente srpske i albanske historiografije i oslanjaju se na njih, naročito kada je u pitanju Kosovo. Dovoljno je ukazati na dve činjenice. Samo nekoliko meseci nakon skandala oko Memoranduma, SANU je objavila *opus magnum* svog člana, istoričara Dimitrija Bogdanovića, pod naslovom *Knjiga o Kosovu*. Ako uzmemo u obzir da je knjiga prihvaćena za objavljivanje 1984. godine, i da je glavni urednik bio Antonije Isaković, vodeća figura Komisije za izradu Memoranduma, onda veza postaje jasna. Ali i bez lične povezanosti, Bogdanovićeve knjiga i tekst Memoranduma pokazuju izuzetnu sličnost. Dalje, glavne teze iznete u Platformi mogu se naći u jednoj drugoj, većoj publikaciji, takođe Albanske akademije nauka, koja je pod naslovom *Istina o Kosovu i Albancima u Jugoslaviji* objavljena u Tirani 1990. godine. U njoj se mogu naći ista isticanja ilirsko-albanske etnogeneze, masovnog albanskog prisustva na srednjovekovnom Kosovu i viktimizacije Albanaca u Jugoslaviji u dvadesetom veku. Sagledana iz ove perspektive, Platforma je samo kondenzovana verzija ideja koje čine srž moderne albanske historiografije.

Zaključci

Odgovarajuća i detaljna arheologija kontinuiteta ovih ideja u fukoovskom smislu reči zahtevala bi daleko dužu studiju, a ovde će biti dovoljno izneti svega nekoliko zajedničkih osobina Memoranduma i Platforme. Oba dokumenta i tok ideja koji sadrže pokazuju zapanjujuću strukturnu sličnost, koja se zapaža u a) demonizaciji drugog, b) viktimizaciji nas, i c) predstavljanju našeg pogleda na stvari kao prirodnog, normalnog, stoga normativnog, dok je njihovo viđenje lažno i pogrešno, neprirodno i neobavezujuće. Ako bismo analizu sveli na istoriju Kosova, lako bi se moglo doći do zaključka da oba dokumenta predstavljaju jednostrano viđenje, koje daje prvenstvo samo jednoj strani dok drugu potpuno isključuje. Takav izbor ima jasne političke implikacije, jer nastoji da legitimise i/ili opravda političke poteze iz prošlosti i one koje vidi kao potrebne u budućnosti. Štaviše, kao istorijske vizije, obe perspektive su hegemonijske u vremenu i prostoru, i ne uzimaju u obzir višeslojnosti i amplitude istorijskih procesa. Dalje, autori oba dokumenta prave istu metodološku grešku anahronizma, jer koriste kategoriju nacije u tumačenju događaja izvan modernog konteksta. Najzad, oba dokumenta otkrivaju prilično upadljivu nezainteresovanost prema drugoj strani i nedostatak znanja o njoj ili, bolje rečeno, veru da je sve potrebno znanje već stečeno i da nema potrebe za daljim dijalogom. Nažalost, uz retke izuzetke ova je tendencija (od)uvek bila prisutna u albansko-srpskim odnosima.

Dok je Platforma ostala gotovo nepoznata srpskim naučnicima, Memorandum su analizirali najpre intelektualci s Kosova, a zatim i oni iz Albanije. Možda je ovaj trend ustanovio Fehmi Agani (Fehmi Agani), vodeći kosovski sociolog koji se školovao u Beogradu i verovatno jedna od vodećih političkih ličnosti koja je osmislila nenasilan albanski pokret devedesetih godina prošlog veka. Agani je metod korišćen u Memorandumu ocenio kao „podlu kontinuiranu žalopojku nad tragičnom sudbinom

srpskog naroda“, koja se odriče razuma i obraća se jedino emocijama (Agani, 1994, 141). Viktimizacija srpskog naroda i optuživanje Albanaca da protiv kosovskih Srba vode otvoreni rat, prema Aganijevom mišljenju, značili su objavu rata. I on je zaključio da je jedino zahvaljujući trezvenom pristupu kosovskih Albanaca, koji su prigrlili miroljubive oblike otpora, izbegnuta tragedija slična onoj koja se dogodila u drugim delovima Jugoslavije (isto, 150). Naposljetku, ta se tragedija dogodila i sam je Agani bio jedna od njenih žrtava.¹⁸¹ Mogu samo da nagađam da li bi on primetio da se, i pored razlika u tonu, njegove reči isto tako mogu primeniti i na tekst Platforme. Zamisljam kako bi se on mogao složiti sa Nebojšom Popovim da „umesto da posmatramo nacionalizam u uopštenom smislu kao proizvod sudbine ili prirode koji može biti dobar ili zao, pre bi trebalo da proučavamo njegove istinske početke i to kako on postaje ideologija konflikta“ (Popov, 2000, 1). Upravo bih takvoj vrsti razumevanja želeo da doprinesem ovim člankom.

¹⁸¹ Aganija su mnogi posmatrači videli kao glavnog stratega Demokratskog saveza Kosova (Lidhja Demokratike e Kosovës) i kao jednog od glavnih ličnosti kosovske političke scene. Šestog maja 1999. godine Agani se sa porodicom nalazio među albanskim izbeglicama u vozu koji je iz Prištine išao u Makedoniju. Voz je vraćen nazad sa granice i u blizini Kosova polja (Fushë Kosovë) Aganija je odvela jedinica srpske policije, dok su se njegova žena i sin vratili u Prištinu. Njegovo telo nađeno je sledećeg dana kraj puta u blizini Lipljana. Srpska policija objavila je saopštenje u kojoj je optužila OVK da je izdvojila i potom ubila Aganija. Međutim, u novinskom članku iz 2002. godine, Fond za Humanitarno Pravo izneo je mnoštvo detalja o ubistvu, uključujući tu i imena dvojice policajaca koji su po svemu sudeći usmrtili Aganija.

Literatura:

AGANI, F. (1994) *Demokracia, kombi, vetvendosja* (Democracy, Nation, Self-Determination). Pejë: Dukagjini.

BAHTIN, M. (1982) *Problemy literatury i estetyki*. Warszawa: Czytelnik.

BERLIN, I. (2002) *Pod prąd. Eseje z historii idei* (Against the current. Essays in history of ideas), H. Hardy ed. Poznan: Zyski S-ka.

DRAGOVIĆ-SOSO, J. (2002) *Saviours of the Nation? Serbia's Intellectual Opposition and the Revival of Nationalism*. London: Hurst.

ELSIE, R. (2002) *Gathering Clouds. The Roots of Ethnic Cleansing in Kosovo and Macedonia. Early Twentieth-century Documents*. Pejë: Dukagjini.

GELLNER, E. (1991) *Nations and Nationalism*. 2nd Ed. Ithaca: Cornell University Press.

HROCH, M. (1985) *Social Preconditions of National Revival in Europe. A Comparative Analysis of the Social Composition of Patriotic Groups among the Smaller European Nations*. Cambridge, London, New York: Cambridge University Press.

MALIQI, Sh. (1993) *Shqiptarët dhe Evropa*. Pejë: Dukagjini.

MIHAILOVIĆ, K. and KRESTIĆ, V. (1995) *Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts. Answers to Criticism*. Belgrade: Serbian Academy of Sciences and Arts.

ICG. (2004) *Pan-Albanianism: How Big a Threat to Balkan Stability?* Europe Report N°153.

POLLO, S. and BUDA, A. (1965) *Historia e Shqipërisë*, Vol. II. Tiranë: Universiteti Shtetërori Tiranës.

POPOV, N. ed. (2000) *The Road to War in Serbia. Trauma and Catharsis*, Budapest: CEU Press.

PLATFORM FOR THE SOLUTION OF THE NATIONAL ALBANIAN QUESTION (1980) Tirana: Akademia e Shkencave e RSH.

SKENDI, S. (1980) *Balkan Cultural Studies*. New York: Columbia University Press.

Rigels Halili

University of Warsaw

“We, the Sons of the Nation“ – Intellectuals as Generators of Albanian and Serbian National Ideas and Programs

Abstract:

The paper offers a historical and textual comparative analysis of two very important documents: the Memorandum of the Serbian Academy of Sciences and Arts written in 1986, and the Platform for the Solution of the National Albanian Question presented by the Albanian Academy of Sciences in 1998. On this basis, the paper inquires on the role of intellectuals as generators of national ideas, ideologies and programs. The article provides a detailed analysis of both documents and thereafter offers an analysis of the socio-political contexts, in which both texts were produced. Simultaneously, the article tried to contextualise both these documents in the Serbian and Albanian nationalist discourses respectively.

Key words:

intellectuals, nationalism, political ideas, political programmes

Predrag Krstić

Institut za filozofiju i društvenu teoriju

Univerzitet u Beogradu

Intelektualna obrada „Kosova“: srpske recepcije, resignacije i reakcije

Apstrakt:

Ovaj rad prati reakcije srpske stručne, kulturne i intelektualne javnosti na dešavanja na Kosovu i u vezi sa Kosovom u poslednje tri decenije, posebno se fokusirajući na period jednostranog proglašenja nezavisnosti Kosova. U prvom delu rada se izlažu emotivne reakcije na izazov koji su zbivanja na Kosovu provocirala. Središnji deo rada posvećen je objašnjenjima ili racionalizacijama koje pretenduju da ih teorijski tumače, pri čemu se kao karakteristični posebno izdvajaju jedan „gnostički“ i jedan „kritički“ model razumevanja „Kosova“. U zaključku se sugeriše da neprobojnost rivalskih diskurzivnih sistema i argumentativnih tokova jednog već unapred definisanog sukoba ne pruža nadu da će među njima doći ne samo do pomirenja, nego ni do odgovornog dijaloga.

Ključne reči:

Kosovo, srpski intelektualci, emotivne reakcije, gnostička vizija, kritičko razumevanje, uloga inteligencije.

Emotivističke deskripcije i deskripcije emocija

Kosovo je 17. februara 2008. jednostrano i, u Srbiji se insistiralo, protivpravno proglasilo nezavisnost i isto tako protivpravno bilo priznato od Sjedinjenih Američkih Država i njenih ključnih evropskih saveznika. To je izazvalo razumljiv niz manje ili više emotivnih reakcija i činova u zatečenoj javnosti Srbije. Srpski državni vrh je načelno reagovao političkim i diplomatskim akcijama koje su negirale legitimnost akta kosovskih Albanaca i ublažavale opasnosti od većih sukoba: pozvao je Srbe na Kosovo da se uzdrže od nasilja i da se ne sele; garantovao da će svi građani Kosova koji priznaju državu Srbiju biti njeni punopravni državljani; na sednici Skupštine Srbije potvrđena je odluka Vlade o poništavanju akta o proglašenju nezavisnosti Kosova i o povlačenju ambasadora iz država koje su priznale nezavisnost Kosova. Srbija i Rusija zahtevale su da se već 17. februara uveče održi hitna sednica Saveta bezbednosti na kojoj bi se poništio akt jednostranog proglašenja nezavisnosti Kosova.

Međutim, očekivana reakcija građana u vidu mnogobrojnih protestnih mitinga zaključila se 17. februara uveče ozbiljnim incidentima i oštećenjem pre svega američke i slovenačke ambasade, a onda su demolirane i pojedine „zapadne“ firme, poput „Mekdonaldsa“ i „Merkatora“, kao i jedan broj radnji čiji su vlasnici bili Albanci. Politički i diplomatski najopasniji je verovatno bio napad više hiljada Srba na dva, u zavisnosti od strane sa koje se gleda, administrativna ili granična prelaza prema Kosovu. (Makar) dvojica srpskih ministara podržalo je ove akcije izjavama da je kamenovanje ambasada zemalja koje su priznale Kosovo „demokratski postupak“ i da je paljenje carinskih punktova „legitimno i u skladu s politikom Vlade Srbije“ (Vučetić, 2008a). Vlada Srbije je bila i zvanični organizator masovnog protestnog mitinga „Kosovo je Srbija“ u Beogradu, 21. februara. Sam miting je prošao bez incidenata, ali je grupa od hiljadu „mladih političkih huligana“ za vreme održavanja mitinga i molebana i neposredno posle njih, pred američkom i nemačkom, a zatim i pred slovenačkom, britanskom, turskom, belgijskom, hrvatskom, kanadskom i ambasadam Bosne i Hercegovine izazvala teške incidente. Najdramatičnije je bilo pred američkom ambasadom koja je, ne samo demolirana, već i zapaljena, a u njoj je kasnije pronađen ugljenisan leš demonstranta Zorana Vujovića. Iza toga je usledio rušilački stampedo po centru Beograda u kojem je demolirano na desetine lokala i nekoliko stranih banaka, dok je više prodavnica sportske odeće, obuće, kozmetike i kompjutera opljačkano. Moglo bi se stoga reći da je, kada je reč o građanima Srbije, „jednostrano i protivpravno proglašenje državne nezavisnosti srpske pokrajine Kosovo i Metohije“ dočekano sa ogorčenjem, s jedne strane zbog „protivpravnog i nasilnog oduzimanja dela državne teritorije“, a s druge zbog „osećanja nemoći i poniženosti sopstvene države i naroda“ i zbog komplementarnog „trijumfa i legalizovanja sile i bezakonja u međunarodnim i međudržavnim odnosima koji više nikome ne garantuju elementarnu sigurnost, slobodu i državnu nezavisnost“ (Vučetić, 2008a; Vučetić, 2008b).

Mirko Vasiljević, dekan Pravnog fakulteta Univerziteta u Beogradu, svedoči kako nije mogao da prenebregne „osećaj da je ovim pogažena vokacija naše profesije“: „Bez toga ne postoje nikakvi principi, nikakav obzir i ostvaruje se prostor za diktat sile, odnosno jačeg“

(Vasiljević, 2008). Proglašenje nezavisnosti Kosova u još je većoj meri doživljeno kao trauma kod onih kojima pravo nije vokacija. Mediji su pronalazili ne samo političke aktere i stručnjake, nego i javne ličnosti koje se mimo struke inače nisu eksponirale, da bi ih pitali za „osećanja“ koja imaju tim povodom. Odgovori su mahom bili kao preneti sa terapijskog kauča i kretali se od osećaja bespomoćnosti i očaja do gneva. Filmska glumica Ljiljana Blagojević svojim kazivanjem bolje od drugih pogađa razloge i suštinu te dominantne recepcije i emotivne reakcije na proglašenje nezavisnosti Kosova: „To je toliko strašno da se čovek paralise i stidi zbog bezobrazluka drugih“ (Blagojević, 2008). Politikolog Zoran Stojiljković, kako doliči, razlošniji opisuje skalu parališućih osećanja kojom reaguje na kosovski okidač. Podvlači se „velika frustracija i nezadovoljstvo onim što nismo uspeli da uradimo decenijama unazad i da se spremimo za jednu situaciju koju smo mogli da pretpostavimo“, ali i „razočaranost politikom nepoštovanja međunarodnog prava od strane velikih sila“, kao i „našom nesposobnošću da povučemo optimalne poteze i da zaštitimo maksimum svojih interesa“ (Stojiljković, 2008).

Književnica i rediteljka Vida Ognjenović odbija da prida važnost vlastitom doživljaju, insistirajući zauzvrat na važnosti toga „da nam se država oseća povređenom“: „Učinjena nam je velika pravna nepravda“ (Ognjenović, 2008). Druga i drugačija srpska književnica, Ljiljana Habjanović-Đurović, „povređenosti“ dodaje i „ojađenost, poraženost i poniženost“. Ni kao država ni kao pojedinci, misli ona, ipak „ne smemo nikada da prihvatimo nezavisnost Kosova i Metohoje“, nego treba „da se svijemo oko istorijskog pamćenja i svoje vere i crkve“, da „sačuvamo u svojoj svesti istinu i da je prenesemo svojim potomcima da je Kosmet srpska zemlja – ne bismo li na taj način „ostali budni“ i uspeli da „kada za to dođe čas ponovo vratimo Kosovo i Metohiju“ (Habjanović-Đurović, 2008).

Ojađenost zbog počinjene nepravde, razumljivo, traži počinitelja kojeg bi proglasila krivcem. Kosovski Albanci se u tom smislu više podrazumevaju nego imenuju, a u prvi plan se umesto njih ističu „spoljni akteri“. Pisac Tiodor Rosić, profesor na Pedagoškom fakultetu u Jagodini i istraživač narodne i autorske bajke, procenjuje da je „novi svetski poredak, predvođen američkom doktrinom totalitarne demokratije, amputirao osnovnu srpsku zemlju Kosovo i naše nacionalno stablo iščupao iz korena“: „Kosovo i Metohija su naše ime i prezime. Iskorenjeni, bez njih smo na umoru lišće“. Evropa je pak „oslepela od pravde“, nema više degolovskog ponosa i evropocentričnosti i, sa izuzetkom Srbije koja ostaje valjda njen poslednji branilac, „odstupila je od temeljnih načela pravde, prava, kulture i humanizma“ i podredila se interesima „američkog međunarodnog totalitarizma“, odnosno, prema Rosićevoj kovanici, „amerizma“ (Rosić, 2008). Dobrica Erić takođe varira ovaj motiv zle Amerike. Teško mu je da nađe reči – „toliko je to nepravedno, da je teško poverovati“ – ali je izvesno da „Amerika i druge nečastive sile preko nas, Srba, zamazuju oči muslimanima, za sva zla koja im čine u svetu, a pri tom to dobro i naplaćuju“ (Erić, 2008). Popularni pisac i povremeno političar, Brana Crnčević, ocenjuje da je inače „neregularna utakmica“ koju Amerika vodi na srpskom terenu protiv Srbije, „najveća greška američke politike i njihovih ratova u čitavoj istoriji“ (Crnčević, 2008b; Crnčević, 2008c).

Slikar Miloš Šobajić, međutim, veli da je „izuzetno tužan, razočaran još više, Evropskom unijom i njenom agresivnom politikom prema svemu što nije njihovo“. O Americi kao „udarnoj pesnici Evrope“ ne želi ni da razmišlja: „Mene zgražava moja Evropa u kojoj sam rođen i u kojoj živim, to je katastrofalno i poražavajuće“ (Šobajić, 2008). „Odvratno! Užas! Zgranut sam“, nadovezuje se takođe slikar i akademik Petar Omčikus. I on je razočaran Evropskom unijom, a za Amerikance je već znao da „okupiraju gde god stave nogu“ (Omčikus, 2008). Amplitudu očaranosti i razočaranosti Evropom možda najbolje oslikava srpski istoričar književnosti, profesor univerziteta i redovni član Srpske akademije nauka i umetnosti Nikša Stipčević. Prema njegovoj interpretaciji, „posle 2000. godine Srbija i njeni građani su se s poverenjem okrenuli Evropskoj uniji, iako nisu mogli da zaborave, i ne mogu da zaborave, da je avijacija i nekih evropskih zemalja sumanuto bombardovala tri meseca našu zemlju 1999. godine, lišivši života nekoliko hiljada ljudi i nanoseći ogromnu materijalnu štetu“. Evropa je, naime, „skokovito, sinkopirano, nastavila sa ucenama koje su remetile naš politički horizont“, kompromitovala „evropske vrednosti“ i „zaprepastila“ jednu svoju zemlju koja je „još od ranog srednjeg veka bila deo evropskog prostora i evropske kulture“: „Sadašnje priznavanje tobožnje države Kosovo, posle zatvaranja očiju pred progonom srpskog, hrišćanskog naroda na teritoriji Kosova i Metohije, deo je licemernog postupanja prema Srbiji tokom poslednjih osam godina“ (Stipčević, 2008). I cenjeni glumac Predrag Ejdus je „iskreno razočaran“ što je „međunarodno pravo srušeno“ i, takođe, „depimiran bezumnim odnosom Evrope prema Srbiji i Kosovu i Metohiji“ (Ejdus, 2008).

„Velikog“ neprijatelja koji je izneverio prijateljske investicije Srbije u njega slikar Milorad Bata Mihailović pronalazi u onom „Zapadu“ za koji su Srbi u borbama „izgubili dva puta po milion ljudi“ i koji naziva „prokletim“. U neverici da se događa nešto što liči na „najružniji san“, Mihailović je još uveren da „iza svega stoji i katolička crkva u mržnji prema Vizantiji“ (Mihailović, 2008a). Scenarista Siniša Pavić, najzad, ne koristi nikakvu specifičniju oznaku od reči „svet“ i skandalizovanost njegovim (ne)postupanjem sažima u reč „bruka“: „To je neviđena bruka i potpuni poraz svega onoga za šta se Srbija godinama zalagala – borimo se da u sopstvenu zemlju uvedemo vrednosti koje gaze upravo oni od kojih bi mi trebalo da učimo i da se ugledamo. Kosovo nam nasilno otimaju na drzak, arogantan i bahat način koji dovodi u pitanje ceo sistem međunarodnih odnosa“ (Pavić, 2008).

Slikar Milan Čile Marinković nalazi reč koja oslikava njegovo raspoloženje: „bolno“ (Marinković, 2008). Ljiljana Lašić, glumica, još zaoštrava ovaj sentiment: tvrdi da joj se „skoro ništa bolnije“ u životu nije desilo od proglašenja nezavisnosti Kosova i, posebno, „bukvalno sramotnog“ načina na koji je to urađeno. Ni ona ne propušta da rezignirano istakne kako se ovim pokazuje „koliko je nepravde na zemlji“, ali umesto da se zbog toga oseća bespomoćnom, gnev usmerava na „petu kolonu u vidu nevladinih organizacija“ i na „sve plaćenike koji su pokazali svoj obraz“ i koji „prodaju svoju zemlju“ (Lašić, 2008).

Lične (i)storije

Iako su i svi navedeni doživljaji naglašeno lični, posebno mesto zauzimaju osećanja onih koji su životnom pričom (bili) vezani za Kosovo. Jugoslovenski i srpski pozorišni

reditelj Ljubiša Ristić na primer tvrdi: „Rođen sam u Prištini. Ja nikada Kosovo i Metohiju neću doživljavati kao nezavisno. Neću do kraja života priznati da nije u Srbiji, ma šta se desilo“ (Ristić, 2008). Proslavljeni režiser Zdravko Šotra proglašenje nezavisnosti Kosova doživljava „sa velikom gorčinom“ – koja sadrži presudnu notu ličnog svedočenja: tokom Drugog svetskog rata je kao dečak gledao prepune „vagone Srba koji su proterivani sa Kosova“, u sklopu projekta njegove nezavisnosti koji je „podržao Adolf Hitler“. Jetko zaključuje da je „došlo vreme da velike sile ispunjavaju cilj nikog drugog do – Hitlera. Gorko, zar ne?“ (Šotra, 2008). Znameniti srpski slikar, Ljuba Popović, iz Pariza takođe pravi analogiju s Hitlerom: prema njegovom viđenju, karta Srbije kakvu je Hitler još 1941. planirao uopšte se ne razlikuje „od one kakva je ona danas pod voljom stranih moćnika“, koji nas „godinama pritiskaju“ i pod čijim pritiskom „nemamo puno izbora“. Preostaje nam, naime, Kosovo kao „mač sa dve oštrice: ako uzmeš kajaćeš se, ako ostaviš kajaćeš se“ (Popović, 2008).

Filmski glumac Ljubiša Samardžić Kosovo smatra svojim zavičajem jer mu se majka rodila u Prištini. Iako veli da za njega nije „vezan pupčanom vrpcom“, „peče“ ga i „tišti“ njegov „odlazak“ (Samardžić, 2008). Radoslav Zelenović, direktor Jugoslovenske kinoteke, s dobrim razlogom je najintimističkiji kada je reč o proglašenju nezavisnosti i Kosovu uopšte: rođen je u Kosovskoj Mitrovici, osnovnu školu završio je u Kosovu Polju, a srednju u Peći i Prištini. S obzirom na životno iskustvo razumljivo je da za njega Gračanica, Dečani, Pečka patrijaršija i druga „sveta mesta nisu zgrade, beznačajni kamen na kamenu“, već mesta njegovih „ekskurzija, najlepših sećanja“, „prvih đačkih radovanja“ i sticanja prijatelja, mesta učenja i iskušavanja, za koja se dirljivo pita da li ikome više ikada mogu na taj način nešto da znače. Teško mu je da „kanališe osećanja“ posle 17. februara, ali mu se čini da je „depresivan, klonuo“. No, i takav, nalazi snage za uravnoteženu ocenu: protivi se „nasilničkom i huliganskom demonstriranju“ koje ruši strane ambasade po Beogradu, ali ga vređa i „cinizam Evrope i Sjedinjenih Država koji se 'reklamiraju' kao naši prijatelji, a uzimaju nam ono za šta nas istorija i koreni neraskidivo vezuju“ (Pavićević, 2008a).

Sami smo krivi

Već tih prvih dana po proglašenju nezavisnosti Kosova bilo je, međutim, i disonantnih glasova koji su težište krivice prebacivali na „nas“. Sociologu i kulturologu opšte prakse Ratku Božoviću ono je poslužilo da ukaže da se srpski odnos prema Kosovu zasniva na „neadekvatnoj percepciji realnosti i plod je našeg mentaliteta da potiskujemo istinu i odlažemo je kada je reč o razumevanju sebe i drugih“: samo Kosovo je školski primer dugogodišnje tabu teme koju su rešavale političke elite, umesto da bude predmet istinske, stručne javne rasprave. Reditelj Zdravko Šotra je bio još direktniji: Srbi se svojim nacionalnim pitanjem i nacionalnim interesima već dugo bave na „diletantski način“ i zato upadaju u teškoće (Anonim, 2008b). Kompozitor, pijanista i aranžer Kornelije Kovač takođe konstatuje da „ispaštamo zbog pogrešne politike u prošlosti“ i da nam preostaje „jedino da se borimo da Srbima koji ostanu da žive na Kosmetu

obezbedimo normalan i dostojanstven život“. „Naravno da nije pravedno“, rezignirano će i on, „ali imam utisak da je sada za sve kasno“ (Kovač, 2008).

Branko D. Kovačević, akademik i u vreme proglašenja nezavisnosti Kosova rektor Univerziteta u Beogradu, takođe misli da je ono „posledica loše vođene politike poslednje dekade prošlog veka“. „Bio je rat i mi smo izgubili taj rat. Kad izgubiš rat, gubiš i deo teritorije“. Iz tog „realističkog“ stava međutim on hitro prelazi na njegov kontrapunkt i uverava da takav gubitak teritorije ipak niko ne može potpisati, da se „Srbija neće odreći bilo kog dela svoje zemlje“ i da „treba da se bori svim legalnim sredstvima da zaštiti svoj narod, njegovo školstvo i privredu“. U tom dvojenju, on priznaje: „Loše se osećam, kao i svi“ (Kovačević, 2008). Vasilije Krestić, istoričar i akademik, napadno zamenicama izbegava da imenuje „ovo što se dešava“. „To“ ga, međutim, izvesno „sluđuje“, tužan je, „jadan i osramoćen“ i, nadasve, „zgranut bahatim primitivizmom iza kojeg stoji sila“. Ipak se nada da ćemo „iz svega ovoga naći racionalan izlaz“, ali i apokaliptički strahuje da je „ovo početak dublje međunarodne krize“ (Krestić, 2008).

Kompozitor Zoran Hristić muzičkim analogijama dobro pogađa isti osećaj više paradoksalnog nego tragičnog bezizlaza: „Ne uvažavajući sopstvene zakone harmonije, na kojima počiva društvo u rešavanju gorućih problema, uvučeni smo u disharmoniju sveta, u silu kao jedino merilo jačih. Postali smo disharmonična zemlja leleka, ubistava, bede, kriminala, samorazaranja i političara odvojenih kosovskim paravanom i gluvo sobom u kojoj se ne čuje vapaj loše živućeg naroda“, zemlja čija „intelektualna elita raspamećuje i sluđuje Srbe patosarskom retorikom o Kosovu“ i „nacionalistički pogubnim autizmom“ Srbiju sve više „odvaja od sveta“: „saživali smo se sa tragedijama koje su nas snašle. Nemoćni prizivamo Boga, mitingujemo o sopstvenoj propasti i na sopstvenu propast“ (Hristić, 2008).

Kosovo kao sudbina: srpski gnosticizam

Od manje ili više teorijski (a ne tek emotivno) artikulisanih konceptualizacija aktuelnog statusa Kosovo, prvo bi se mogla ili morala posvetiti pažnja upravo toj „patosarskoj retorici nacionalistički pogubnog autizma“, jednom, neutralnije rečeno, srpskom epskom diskursu čiji je Kosovo stožerni motiv i koji se revitalizovao i iskušao u novoj snazi povodom obeležavanja šesto godina od Boja na Kosovu. Pesnik i akademik Matija Bećković, najupečatljiviji baštinik te tradicije usmenog narodnog predanja i pojanja, te 1989. godine drži jedno predavanje u nacionalnim centrima i crkveno-školskim ustanovama prvo u Australiji, potom u zapadnoj Evropi i najzad u Jugoslaviji, da bi iste godine ono bilo i objavljeno u *Književnim novinama* i *Glasi Crkve*. Njegov naslov će odmah postati krilatica zavetovanja na očuvanje Kosova: „Kosovo – najskuplja srpska reč“, a u njemu je, već s početka, jasno šta je na kocki: „za sudbinu srpskog naroda ništa nije presudnije od bitke koja traje na Kosovu i za Kosovo“ (Bećković, 1989).

Kao „polutar srpske planete“, „krov donjeg i temelj gornjeg sveta“, „Srpski Novi Zavet“, Kosovo je Srbima i znak raspoznavanja i pripadanja. Ono predstavlja „ognjište oko koga je okupljen, okosnicu oko koje je sadenut, kolevku u kojoj je odrastao srpski

narod“, „najdublju ranu, najduže pamćenje, najživlju uspomenu, najmiliji pepeo srpskog naroda“, zbog čega on ne može imati „ništa ravno Kosovu ni u svojoj istoriji, ni na svojoj geografiji“, nikakvo „čvršće uporište, ni jače duhovno središte“, pa je i Srbin tek „onaj koga se Kosovo tiče“ (Bečković, 1989).

Kosovo je, ukratko, „svuda gde ima Srba“ i stoga bi njegov gubitak danas bio „teži poraz, dublji potres, veći prelom u svesti Srba od onog iz 1389. godine“. Kada bismo sada, naime, izgubili Kosovo koje je već „ozvezdano srpskim kulturnim spomenicima, manastirima i crkvama, svetištima i grobištima“ – „samo bismo dokazali da smo potomci onih koji su tamo izdali još 1389. godine“. Izdaja Kosova na kojem je „sahranjen ceo srpski narod“ bila bi i njegova predaja i njegova prodaja, jer Srbi „tom zemljom ne mogu trgovati“ (isto).

Te 1989. godine na Gazimestanu je organizovana masovna centralna proslava šesto godina Kosovskog boja, na kojoj je govorio i Slobodan Milošević. Matija Bečković je ocenio da je „svečanost na Gazimestanu kulminacija srpskog nacionalnog bunta“ i ponovio da je „Kosovo polutar srpske planete“, zbog čega je neophodno opet i uvek naglasiti da je ono Srbija i da „ta činjenica ne zavisi ni od albanskog nataliteta, ni od srpskog mortaliteta“, već od količine „srpske krvi i srpskih svetinja“, kojih je tamo toliko da će „ono biti srpsko i kad tamo ne ostane nijedan Srbin“. Sličnu viziju sakralne krvi ponudio je i srpski pesnik Gojko Đogo: „Od Kosova do danas Srbi nisu imali veće svetinje od Kosova. Oni su se toj svetinji zaveštali i, evo, šest vekova prinose joj najskuplje žrtve, žrtve u krvi. Ne znam dokle ćemo i kako ćemo, ali znam da moramo. Jer srpska država bez Kosova bila bi isto što i Srbin sa rupom u nedrima“ (Anonim, 1999).

Petnaest godina kasnije, posle silnih bitaka i NATO intervencije, taman pošto je kakav-takav red pod međunarodnim nadzorom uspostavljen, na Kosovu su opet izbili „etnički sukobi“ većih razmera, izazvani nikad do kraja razjašnjenim davljenjem u reci trojice albanskih dečaka. Tada su napadnute sve teritorije naseljene Srbima, ljudi na njima kao i materijalna i kulturna dobra, te snage KFOR-a koje su ih branile. Osuda napada kosovskih Albanaca je bila unisona u srpskoj intelektualnoj javnosti, ali je intoniranje značaja napada bilo različito. Bečković se na tribini Srpskog kulturnog centra „Sveti Sava“ u Subotici nada da će to „najveće kandilo koje je video moderni svet“ – taj „najskuplji pepeo koji se pojavio u dvadeset prvom veku“ – možda uspeti da mu „otvori oči“, „iako njihovi svedoci tri godine na Kosovu žmure pred vatrom u kojoj nestaju srpske svetinje“ i iako se mi i dalje „osećamo bolje kao žrtve“ nego da „zaplivamo u tuđoj krvi i nesreći“ (Anonim, 2004a; Anonim, 2004b). U istom ključu srpske kosovske mitologije i na makar jednako reprezentativan način, profesor Pravnog fakulteta u Beogradu Kosta Čavoški se ipak radije uzda u vlastite snage naroda. Budući da je kosovski mit jedan od temelja srpskog nacionalnog identiteta i da bismo „bez Kosova i Metohije teško mogli opstati kao Srbi, ako bismo uopšte mogli opstati kao narod“, sada kao i uvek, „Kosovo i Metohija se moraju braniti“ (Anonim, 2004c).

Ali epski diskurs rezignirane apologije pravde konačno dobija gnostičku oblandu 2008. godine, kada Kosovo proglašava nezavisnost. Poraz tada postaje jemstvo novog uznesenja i spasenja. „I kada se nešto gubi (ako se gubi), važno je kako se gubi“,

opominje ovenčani pisac Dragoslav Mihailović. Ako smo Kosovo i izgubili – „važno je da ga ne gubimo kao gubitnici“. Gubiti kao gubitnik, postaje jasno iz daljeg teksta, znači predati se unapred i, na taj način, „izgubiti sve“. Strategija i u porazu treba da je drugačija: „Samo oni koji gube uz otpor jačima i uz borbu sa njima, ako padnu i kada izgube, umeće jednog dana da ustanu i da zatim dobiju“. Trenutak je „strašan“, sumnjivo je da li ćemo se odbraniti – „ali, važno je da se branimo“ (Mihailović, 2008b). Sličnu snagu poraza priziva i Svetlana Velmar-Janković, književnica i akademkinja. Ona nalazi da smo posle silnih dvadestovekovnih nepravdi konačno „kapitulirali“ i izgubili Kosovo još kada smo dopustili da „staranje“ o njemu „preuzmu snage međunarodne organizacije koja nas je bombardovala“. Taj pad s kojim se naizgled miri odjednom se međutim pretače u šansu izbjavljenja: „Ali pošto verujem u snagu poraza kao podsticaja, kao poziva na mudrost, na veštinu naizmeničnog trpljenja i suprotstavljanja, na gandijevski nesalomivi otpor nasilju – sklona sam da verujem da nam je ovaj poraz bio neophodan da bismo se suočili sa nama samima“ (Velmar-Janković, 2008).

Ova soteriološka dijalektika još je izraženija u recepciji akademika Dragana Nedeljkovića. On uviđa da „ovo jeste ne samo težak nego i uzvišeni istorijski trenutak da se prožmemo vrlinama, da se oplemenimo duhovnošću, da odbacimo sve što nas deli i unižava“. Stanje je „tragično kao posle poraza na Kosovu 1389, i posle velikih seoba pod patrijarsima, ..., a i bela kuga nas tamani“, ali ne sme biti mirenja sa najvećim gubitkom: „Naoružani vrednostima duhovnim, moralnim i kulturnim, mi nismo niti možemo biti pesimisti“. Najvažnije je „religiozno stanje srpskoga naroda“, što će reći, „stepen narodnog jedinstva, visina uzajamne ljubavi, snaga solidarnosti, čvrstina sloge“, jer „narod koji ima ta svojstva i u porazu je nepobediv, moralno i duhovno je nesavladiv“. Uopšte, „staza preobraženja“ je „vrletna, ali spasonosna“, a mi se spasenja radi „moramo preobraziti, jer su dani zli“ (Milosavljević, 2008).

Tako dan proglašenja nezavisnosti Kosova postaje gotovo mitski datum u jednoj mitologiji čiji je obrazac sveto mučeništvo pravednika protiv sile i nepravde. Verovatno je najdramatičniju izjavu u tom smislu dao pesnik i predsednik Udruženja književnika Srbije Slobodan Rakitić. On je 17. februar 2008. doživeo „kao najtužniji dan posle 1389. godine“. Rakitić se u toj „velikoj nesreći“ ipak pouzdaje u izuzetnost karaktera Srba, koji „u najtežim trenucima ispoljavaju čvrstinu, žilavost, snagu, odlučnost i međusobnu solidarnost“, pa se nada da će se narod „okrenuti k sebi“ i „istrajati u svojoj pravednoj borbi – da oslobodi okupirano Kosovo i Metohiju“ (Rakitić, 2008). Književnik Pero Zubac ton gotovo propovedničke uzvišenosti boji ubedljivim lirskim pasażima: „Umeti odoleti nepravdi nama je sudešno u vremenu. Gledati unapred i radom i ljubavlju snažiti svoju zemlju da bismo odoleli, da ne bismo oboleli od tuge i očajanja, zbiti redove, u nadi da je pravda dovek a nepravda nedugoveka“ (Zubac, 2008). I pesnik za decu Ljubivoje Ršumović više poverenja ima u božju nego u ljudsku pravdu: „Ono što je ljudskom silom oteto, biće božjom silom vraćeno. Ja sad ne znam puteve božje sile, ali verujem da će nam Bog javiti ako mu naša pomoć bude potrebna“ (Ršumović, 2008).

Dramaturg, pisac i jedno vreme narodni poslanik, Siniša Kovačević, zagovara „tezu koja se tiče suštine kosovskog postojanja u svima nama“: Kosovo je „mesto rođenja“ –

„prapočetak i prarazlog“ sviju nas – „bez obzira da li smo poreklom iz Sombora, Rogatice, Nikšića...“ Ono se u ovoj etnogenealogiji prepoznaje kao poslednji „domicil našeg jezika, religije, tradicije“, mesto nastanka svega što smo, „freska koja me podseća na poreklo“, „država čiji sam podanik, jezik kojim govorim, kultura koju danas baštinim“, nešto mnogo više od onih četrnaest procenata teritorije koje bismo ionako poslednje dali. S obzirom na takav iskonski položaj u srpskoj mentalnoj simbolici, ne može biti drugačije do da smo sa proglašenjem nezavisnosti Kosova od Srbije „na početku stvaranja novog kosovskog mita“: isto kao što su prethodne generacije „nažalost živele svoje mitologeme“, tako će i nove „ponovo razvijati svoju mitologemu maštajući o povratku na Kosovo“. Kroz tu „novu frustraciju i novi ukus gorkog poniženja“, ona će se „ponovo produžiti u jedno mitsko trajanje koje će Kosovo zauvek vezati za Srbe“ (Bezbradica, 2008).

I politikolog, sociolog i politički analitičar Slobodan Antičić, ne propuštajući da podrži „zvanične institucije u stavu da je nezavisnost Kosova i Metohije jedan protivpravni čin“,¹⁸² insistira da „Kosovo i Metohiju moramo da sačuvamo u našim srcima i dušama, ako želimo da sačuvamo sami sebe“ (Antičić, 2008). Brana Crnčević je zabrinut i za više od pukog generacijskog sećanja i radije bi da ga zavešta pokoljenjima: on se pita kako „produžiti život ugrožene srpske nacije?“, kako „događaje“ preneti i objasniti „deci i njihovoj deci“, kakvu „istinu u službenim udžbenicima istorije ponuditi novim generacijama budućih glasača?“. „Neka laž po kojoj je Amerika uvodila red na poludielom Balkanu bude zapisana u američkoj istoriji, u srpskoj istoriji toj laži nije mesto.... Korice knjige srpske istorije neće biti zatvorene sve dok ne bude zapisana istina da je Kosovo oteto i da Srbija nije pristala da bez krivice bude kriva“ (Crnčević, 2008a). Toma Fila, srpski advokat poznat kao branitelj političara optuženih za najteža krivična dela, još je direktniji i operativniji kada sugerise da, pre svih drugih, Ministarstvo prosvete sada treba da se bavi krizom, i to na taj način da „svakom detetu usadi da za svog života vrati Kosovo, ako njegov otac nije mogao“: „Na taj način će mit o Kosovu da se oporavlja i da živi u svim ljudima“ (Fila, 2008).

Ukoliko je uopšte reč o mitu. Mile Savić, profesor filozofije na beogradskom Učiteljskom fakultetu i tada savetnik premijera Vojislava Koštunice, uverava da „Kosovo nije nikakav mit, nego istorijska stvarnost koja ima svoju tragiku i ogromnu simboličku i duhovnu dubinu i uzvišenost“. Savić je takođe uveren da je „nama naneta nepravda“ koja nas obavezuje na suprotstavljanje, a pravna, politička i moralna dimenzija su u toj

¹⁸² Podrška vlasti može i odocnelo da iskupljuje zlu savesti. „Veoma tužan“ zbog toga što se „od nas očekuje da priznamo da smo krivci za sve zločine koji su se dogodili od raspada Jugoslavije“, Zoran Čirić, savremeni nestašni pesnik i prozni pisac iz Niša, osuđuje „takozvane srpske demokrate i srpske tajkune“ koji su bili „vrlo važni epizodni glumci“ u jednoj „prljavoj igri“ i slavi prethodnu vlast: „Deset godina sam psovao i kleo Slobodana Miloševića, a sada kažem da je trenutak da rehabilitujemo tu istorijsku ličnost. Istorija je pokazala njegovu veličinu i pored svih mana koje su koštale Srbe. Sve što je Milošević rekao o odnosu Zapada prema Srbiji bila je notorna istina“ (Čirić, 2008). Na pola puta do sličnog zaključka naknadne pameti, ali nikako ga ne izvodeći, nalazi se i razmišljanje psihologa Žarka Trebješanina o izneverenim očekivanjima, „gubitku i traumama“ zbog proglašenja nezavisnosti Kosova: „Kada su nastupile demokratske promene, očekivalo se da će se Kosovo vratiti pod suverenitet Srbije. Sada su pokopane te nade – da je to bilo kažnjavanje jednog režima, a ne jedne države i naroda. Ozbiljno sam razočaran“ (Trebješanin, 2008).

meri na našoj strani protiv „nemoralnog, ciničnog i bezočno osionog stava“ Zapada da nam „daju snagu da istrajemo“ i, po „nalogu dužnosti i savesti“, „branimo slobodu i dostojanstvo“ (Eraković, 2008). I književnik Srba Ignjatović varira isti refren sa poučnim krajem: „za nas, za srpski narod, važan je taj oklevetani, s umišljenošću i lažnim gospodstvom osporavani i odbacivani kosovski mit. Poručuju nam da ga zaboravimo, da ga se odrekemo. Da tako, zajedno sa njim, poklonimo Kosovo i Metohiju. Da ga se postidimo i razmenimo ga za ogriske i trunje tehnološke civilizacije“. To je apsurdno, uverava Ignjatović, isto kao kada bi se Grci stideli i odrekli Homera, Italijani Vergilija, a Englezi Šekspira. Stoga nam je „usudno dano“ da čuvamo naše Kosovo i Metohiju – našu „povelju“, naš „obraz“ – „jer tako sebe čuvamo“ (Ignjatović, 2008).

Dvostruki front kritičkih intelektualaca

Ono što se obično podrazumevalo pod „nezavisnim intelektualcima“, neomiljeni usamljeni uzbunjivači na sceni unutrašnje politike, takoreći prirodno su u svojim reakcijama na zbivanja 2008. prevashodno osuđivali izgrednike u redovima sopstvene nacije.

Latinka Perović, istoričarka i bivša političarka, na tribini u Novom Sadu deset dana posle proglašenja nezavisnosti Kosova procenila je da je na delu novi pokušaj „nacionalista da nametnu prevaziđeni devetnaestovekovni koncept velike etničke države i da izoluju Srbiju od sveta“: „Srbija što pre treba da izađe iz nametnute blokade u kojoj se desilo i takvo nasilje u Beogradu koje je zaprepastilo svet. Verbalni linč kojem prisustvujemo ovih dana može lako da se pretvori u stvarni linč političkih neistomišljenika“. Sociolog politike Jovo Bakić istom prilikom objasnio je da su teren za takav razvoj događaja pripremili „izvesni ideolozi unajmljeni od DSS“ i medija bliskih toj partiji – prestano kosovski problem namećući kao jedini problem koji Srbija ima: „Oni su ponavljali stih jednog pesnika da je Kosovo najskuplja srpska reč, mada ima i onih koji misle da je Srebrenica najskuplja srpska reč“ (Anonim, 2008a).

U autorskom tekstu dramaturginja, kolumnistkinja i direktorka Centra za kulturnu dekontaminaciju, Borka Pavićević, uočava kako je umesto „jada i nasilja horde nezadovoljnika“ – „moglo biti tuge“. Ništa međutim od toga: i ova (ne)prilika je iskorišćena „da se dokaže kako smo, oduvek, bili u pravu“, „da se preti svakom disonantnom mišljenju ne o pitanju integriteta države, već o pitanju slaganja ili neslaganja s politikom koju je vodila državu“, da se, namesto tragedije koja izaziva „dignitet, koncentraciju, odgovornost, organizovanost, usredsređenost, pa i asketičnost“, prizovu opet „naracija, ispovedanje, propovedanje“ i pre svega „pretnje“, „širenje straha, cenzure i autocenzure“, svata potpuno disfunkcionalna preduzeća s obzirom na „ono što je ovoj sredini zadato da rešava“: „realno suočenje sa identitetom i integritetom građana“ (Pavićević, 2008b). Ratko Božović je ocenio da demonstracije i nasilje na ulicama Beograda imaju poznat rukopis onih koji „žele da sruše demokratski poredak i da Srbiju vrate u devedesete godine prošlog veka“, ali da je sada posebno opasno što su neredi postali „deo državne politike“: „Nije nimalo bezazleno to što su izgrednici koji demonstriraju po gradovima Srbije ovih dana imali simpatije dela vlasti, kao i opozicije“.

Ta slika ružnog lica iracionalne Srbije osvetništva i rušilaštva, ti instruisani i na brižljivo probrane mete usmereni neredi tokom mitinga „Kosovo je Srbija” koje niko nije bio zainteresovan da spreči, „pokazuju da je danas ovde dominantna antievropska, antidemokratska i anticivilizacijska priča” (Savić, 2008a).

Mikloš Biro, profesor psihologije na novosadskom univerzitetu, smatra da demonstracije po gradovima Srbije nedvosmisleno pokazuju kako je „pitanje Kosova isforsirano kao nacionalni problem i nacionalni zadatak broj jedan, a da je potom to pitanje iskorišćeno za nacionalnu homogenizaciju veoma sličnu onoj koju smo gledali devedesetih godina”. On podseća da je, prema rezultatima ispitivanja javnog mnjenja, godinu i po dana ranije „Kosovo bilo gotovo otpisano”: „Ljudi su bili većinom svesni da je izgubljeno u ratu sa NATO paktom 1999. godine. Potom je počela kampanja za njegovo ‘očuvanje u granicama Srbije’ i ono je postepeno počelo ponovo da se u očima građana Srbije doživljava kao cilj važniji od svih drugih ciljeva”. „Lukavi političari”, prema ovoj rekonstrukciji, proglašenje i priznanje nezavisnosti Kosova prikazali su kao „gubitak nad gubicima”, kao „otimanje petnaest odsto teritorije, kao nepravdu nad nepravdama”, što je razumljivo izazvalo ogorčenje i razočarenje u Sjedinjene Američke Države i Evropsku uniju, potom frustraciju i, najzad, agresiju. Od te „isforsirane nacionalne homogenizacije u ‘odbranu’ od nepravde, praćene ksenofobičnom proizvodnjom neprijatelja koji nam čine nepravdu, uz Radio televiziju Srbije koja danima pušta ratne i partizanske filmove i policiju koja dopušta paljenje stranih ambasada”, Biroa „podilazi jeza” jer u njima prepoznaje „klasičnu psihološku pripremu za rat”. Secesija Kosova kao „zaista učinjena nepravda” mogla se javnosti i drugačije prikazati ne bi li se „smirilo sopstveno javno mnjenje i ublažila gorčina gubitka”.¹⁸³

Epilog, za sada

Nije nikakva istorijska novost, najmanje dva i po veka traje, da su intelektualci optuživali (druge) intelektualce, zarad (njihove) politike. Još manje u novost spada i obavezni deo programa da intelektualci prozivaju političare zbog njihove politike. Relativno je, međutim, svež i specifičan fenomen da političari prozivaju intelektualce zbog njihovog javnog nedelovanja. Sve prozivke su u igri u Srbiji.

Godine 2010, Nebojša Randelović, tadašnji potpredsednik Liberalno demokratske partije i profesor pravnog fakulteta u Nišu, čini se u oba svojstva, poziva „intelektualnu elitu” na odgovornost zbog „društva u krizi”. On u maniru već klasičnog (francuskog)

¹⁸³ Moglo se govoriti, ukazuje Biro, o podacima demografskih projekcija koji kazuju da bi, „pod uslovom da Kosovo ostane u Srbiji, Albanci postali većinsko stanovništvo u zemlji Srbiji već 2021. godine”, da „ulaskom i Srbije i Kosova u Evropsku uniju pitanje granica i teritorije postaje potpuno besmisleno, kao što je obesmisllilo konflikt u Severnoj Irskoj”, da Evropska unija, s kojom se kontraproaktivno zapodjava svađa, „šalje svoje trupe na Kosovo baš zato da bi one zaštitile Srbe na Kosovu od ‘zlih’ Albanaca”, da je nezaposlenost na Kosovu preko sedamdeset odsto i da je ono „rupa bez dna” koja bi unazadila srpsku ekonomiju”. Umesto toga, govorilo se samo o teritoriji – o gubitku teritorije „na kojoj živi devedeset pet odsto albanskog živilja” – i manipulisalo se naročito „mladim ljudima koji su skloni burnom emocionalnom reagovanju na nepravdu” (Savić, 2008b).

razumevanja intelektualaca smatra da je njihova dužnost i misija da istrajno saopštavaju neprijatne istine društvu i „oslobode ga zašeceranih laži koje malograđanski demagozi razvlače po epskom blatu frizirane istorije“. Dositej Obradović je, u borbi za prosvেćenost svog nepismenog naroda, nekada umeo da se suprotstavi „svemoćnoj crkvi“, a Vuk Karadžić „sopstvenim vladarima, neprosvećenim sunarodnicima, austrijskoj cenzuri“, pa stoga ni današnji srpski intelektualci nemaju pravo da čuteći „gledaju kako se njihovo društvo sunovraćuje, robujući epskim lažima i palanačkom mentalitetu sitnih interesa aktuelnog političkog trenutka“. Koliko god se smatralo „društveno opasnim“, sada treba reći istine o Kosovu: „U skoro dva milenijuma slovenskog bivstvovanja na ovim prostorima Kosovo i Metohija su bili deo Srbije oko dvesta godina u srednjem veku i nekoliko godina (1912–1915) u savremenoj srpskoj državi“; „Od Velike seobe Srbi nisu etnička većina u tim krajevima“; „između srpske srednjovekovne i novovekovne države ne postoji kontinuitet i nastanak novovekovne države-nacije ne može se stavljati u taj kontekst“; a „politika krvi i tla vodi Srbe direktno u ponor“. (Randelović, 2010).

S druge strane, srpskim intelektualcima stiže i jedan drugi poziv. Godine 2012, u svojstvu novoizabranog predsednika Srbije, Tomislav Nikolić se na proslavi dana Srpske akademije nauka i umetnosti obraća intelektualcima i najavljuje njihovu ulogu: „Uskoro ću da vas zamolim da se posavetujemo kako da provedemo državu i narod kroz jedno od najvećih iskušenja koje nas čeka, a to je rešavanje sudbine Kosova i Metohije“. Razumljivo, on ih ne vidi kao samostalne mislioce koji narodu saopštavaju neprijatne istine, već kao „ugledne, umne i odgovorne srpske patriote, koji mogu da sagledaju uzroke i posledice“ i, smatrajući da su na jedan saborni način „potrebni Kosovu“, poziva ih na mobilizaciju: „Spremajte se. Srbiji je potrebno da budete jedinstveni, da udruženi upotrebite svoje znanje i iskustvo, da imate u vidu interes značajniji od ličnog i da svoj ugled stavite u službu zemlje“ (Nikolić, 2012). Najava je valjda i dalje na snazi.

Potpisivanja Briselskog sporazuma, koja traju od 19. aprila 2013. godine do danas, u tom pogledu ništa ne menjaju; naprotiv, moglo bi se reći. Još pri njegovom prvom sklapanju, Slobodan Antonić, među drugima, utvrđuje da se on smešta „ozbiljno izvan okvira Ustava“ i da je pitanje da li Ustav uopšte „može da izdrži tu vrstu intervencije kakva je napravljena sporazumom“. U tom smislu bi Sporazum mogao biti „stalan izvor političkih podela“: umesto da se zatvori jedno istorijsko poglavlje, on zapravo otvara problem „da li je devetnaesti april izdaja ili iznuđeno rešenje“ (Antonić, 2013). Tema je još odveć sveža a proces još u toku, ali izgleda da ima dovoljno signala da se zaključi da se, uprkos ili upravo blagodareći Briselskom sporazumu, u drugoj potenciji i po ko zna koji put, zaista odigrava ona manje ili više ista podela koja je i dosad okupirala srpsku javnost, sada samo sa još nejasnijim linijama fronta, u hroničnoj konfrontaciji intelektualaca zabrinutih za stanje vlastite zajednice. Izvesnim se čini jedino da je sudbinski nerešeno pitanje Kosova, koje je – samo naizgled paradoksalno – u neprekidnoj potrazi za (konačnim) rešenjem koje će odlučiti njegovu sudbinu, daleko od silaska sa (svako)dnevnog reda intelektualnih, kao uostalom i onih drugih, elaboracija i komentara.

Izvori:

ANONIM (1999) „Rekli su 1989“, *Vreme*, br. 454, 18. septembar, dostupno na internet adresi http://www.vreme.com/arhiva_html/454/11.html (pristupljeno 15. februara 2015).

ANONIM (2004a) „Bečković: kosovski pepeo najskuplji pepeo XXI veka“, *Kurir*, 20. mart, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/kurir/2004/3/20/1D1A26EDB82> (pristupljeno 3. aprila 2015)

ANONIM (2004b) „Srpski pepeo najskuplji“, *Večernje novosti*, 20. mart, dostupno na internet stranici: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2004/3/20/4033> (pristupljeno 3. aprila 2015).

ANONIM (2004c) „Novaković uzor za Koštunicu“, *Večernje novosti*, 24. mart, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2004/3/24/4EC> (pristupljeno 13. decembra 2014).

ANONIM (2008a) „Dimitrijević: Ristivojeviću nedostaju argumenti“, *Danas*, 28. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/danas/2008/2/28/C12573B50045> (pristupljeno 22. marta 2015).

ANONIM (2008b) „Reagovanja srpskih intelektualaca na nezavisnost Kosova“, Radio televizija Vojvodine, 17. februar, dostupno na internet adresi: http://www.rtv.rs/sr_lat/politika/reagovanja-srpskih-intelektualaca-na-nezavisnost-kosova_49712.html (pristupljeno 17. avgusta 2014).

ANTONIĆ, S. (2008) „Identitet“, *Večernje novosti*, 18. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/18/C12> (pristupljeno 3. maja 2015).

ANTONIĆ, S. (2013) „Sporazum izvan ustava“, *Danas*, 23. april, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/danas/2013/4/23/C1257AE8003> (pristupljeno 17. juna 2015).

BEČKOVIĆ, M. (1989) *Kosovo – najskuplja srpska reč*, Valjevo: „Glas crkve“, internet izdanje dostupno na adresi: <http://www.rastko.rs/kosovo/umetnost/mbeckovic-kosovo.html> (pristupljeno 8. avgusta 2014).

BEZBRADICA, M. (2008) „Što ga manje imamo, Kosovo više volimo“, *Glas javnosti*, 20. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/glas-javnosti/2008/2/20/C12573> (pristupljeno 12. oktobra 2014).

BLAGOJEVIĆ, Lj. (2008) „Užasno“, *Večernje novosti*, 19. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/19/C12> (pristupljeno 3. decembra 2014).

CRNČEVIĆ, B. (2008a) „Handkeova istina o Kosovu“, *Glas javnosti*, 25. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/glas-javnosti/2008/2/25/C12573> (pristupljeno 4. avgusta 2014).

CRNČEVIĆ, B. (2008b) „Nerazumno“, *Večernje novosti*, 18. februar, dostupno na internet adresi: [http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/18/C12...\):](http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/18/C12...) (pristupljeno 3. februara 2015).

CRNČEVIĆ, B. (2008c) „Sigurna noć i nesiguran dan“, *Glas javnosti*, 18. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/glas-javnosti/2008/2/18/C12573...> (pristupljeno 14. marta 2015).

ĆIRIĆ, Z. (2008) „Prijava“, *Večernje novosti*, 21. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/21/C12> (pristupljeno 23. aprila 2015).

EJDUS, P. (2008) „Razočaran“, *Večernje novosti*, 18. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/18/C12> (pristupljeno 17. aprila 2015).

ERAKOVIĆ, M. (2008) „Nasilje nad Srbijom i pravom“, *Glas javnosti*, 21. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/glas-javnosti/2008/2/21/C12573...> (pristupljeno 29. marta 2015).

ERIĆ, D. (2008) „Oteto je proketo“, *Večernje novosti*, 21. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/21/C12> (pristupljeno 26. marta 2015).

FILA, T. (2008) „Mit“, *Večernje novosti*, 23. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/23/C12> (pristupljeno 2. maja 2015).

HABJANOVIĆ-ĐUROVIĆ, Lj. (2008) „Ojađeno“, *Večernje novosti*, 25. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/25/C12> (pristupljeno 16. oktobra 2014).

HRISTIĆ, Z. (2008) „Harmonija“, *Politika*, 29. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/politika/2008/2/29/C12573B500> (pristupljeno 17. januara 2015).

IGNJATOVIĆ, S. (2008) „Naša povelja, naša tapija“, *Večernje novosti*, 26. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/26/C12> (pristupljeno 7. decembra 2014).

KOVAČ, K. (2008) „Ispaštanje“, *Večernje novosti*, 18. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/18/C12> (pristupljeno 30. novembra 2014).

KOVAČEVIĆ, B. (2008) „Loše“, 18. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/18/C12...> (pristupljeno 23. maja 2015).

KRESTIĆ, V. (2008) „Bahato“, *Večernje novosti*, 19. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/19/C12> (pristupljeno 7. juna 2015).

LAŠIĆ, Lj. (2008) „Sramota“, *Večernje novosti*, 20. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/20/C12> (pristupljeno 3. decembra 2015).

MARINKOVIĆ, C. (2008) „Bolno“, *Večernje novosti*, 18. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/18/C12> (pristupljeno 15. septembra 2015).

MIHAILOVIĆ, B. (2008a), „Ružan san“, *Večernje novosti*, 18. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/18/C12>(pristupljeno 20. novembra 2014).

MIHAILOVIĆ, D. (2008b) „Ne smemo se predati“, *Večernje novosti*, 20. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/20/C12> (pristupljeno 4. oktobra 2014).

MILOSAVLJEVIĆ, M. (2008) „Otađzbina je iznad partija“, *Glas javnosti*, 21. februar, dostupno na internet adresi <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/glas-javnosti/2008/2/21/C12573> (pristupljeno 11. januara 2015).

NIKOLIĆ, T. (2012) „Intelektualci, potrebni ste Kosovu!“, *Kurir*, 19. novembar, dostupno na internet adresi: <http://www.kurir.rs/nikolic-intelektualci-potrebni-ste-kosovu-clanak-516472> (pristupljeno 7. avgusta 2014).

OGNJENOVIĆ, V. (2008) „Nepravda“, *Večernje novosti*, 22. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/22/C12...> (pristupljeno 30. oktobra 2015).

OMČIKUS, P. (2008) „Okupacija“, *Večernje novosti*, 18. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/18/C12> (pristupljeno 3. aprila 2008).

PAVIĆ, S. (2008) „Bruka“, *Večernje novosti*, 19. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/19/C12> (pristupljeno 3. februara 2015).

PAVIĆEVIĆ, B. (2008b) „Ljudi kao dokaz“, *Danas*, 20. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/danas/2008/2/20/C12573B50045> (pristupljeno 1. septembra 2014).

PAVIĆEVIĆ, B. (2008a) „Vruć krompir za evropske ruke“, *Politika*, 24. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/politika/2008/2/24/C12573B500>. (pristupljeno 7. maja 2015).

POPOVIĆ, Lj. (2008) „Šta Srbija treba da čini“, *NIN*, 21. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/nin/2008/2/21/C12573B50045C> (pristupljeno 11. jula 2015).

RAKITIĆ, S. (2008) „Nema ničeg tužnijeg“, *Večernje novosti*, 20. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/20/C12>(pristupljeno 12. novembra 2014).

RANĐELOVIĆ, N. (2010) „Društvo u krizi i odgovornost intelektualne elite“, *Politika*, 20. oktobar, dostupno na internet adresi: <http://www.politika.rs/rubrike/Komentari/Društvo-u-krizi-i-odgovornost-intelektualne-elite.lt.html10.2010> (pristupljeno 3. avgusta 2014).

RISTIĆ, Lj. (2008) „Odbija“, *Večernje novosti*, 18. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/18/C12>. (pristupljeno 17. decembra 2014).

ROSIĆ, T. (2008) „Amerizam je savremeni fašizam“, *Večernje novosti*, 24. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/24/C12> (pristupljeno 23. oktobra 2014).

RŠUMOVIĆ, Lj. (2008) „Bog vraća“, *Večernje novosti*, 19. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/19/C12> (pristupljeno 12. decembra 2015).

SAMARDŽIĆ, Lj. (2008) „Zavičaj“, *Večernje novosti*, 18. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/18/C12> (pristupljeno 22. marta 2015).

SAVIĆ, B. D. (2008a) „Niko nije smeo da napravi ovakav užas!“, *Dnevnik*, 23. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/dnevnik/2008/2/23/C12573B500> (pristupljeno 4. marta 2015).

SAVIĆ, B. D. (2008b) „Priprema li se rat protiv unutrašnjih neprijatelja?“, *Dnevnik*, 24. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/dnevnik/2008/2/24/C12573B500> (pristupljeno 7. juna 2015).

STIPČEVIĆ, N. (2008) „Evropa postala licemerna“, *Večernje novosti*, 24. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/24/C12> (pristupljeno 2. februara 2015).

STOJILJKOVIĆ, Z. (2008) „Razočaran“, *Večernje novosti*, 25. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/25/C12> (pristupljeno 12. novembra 2014).

ŠOBAJIĆ, M. (2008) „Agresija“, *Večernje novosti*, 18. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/18/C12> (pristupljeno 13. maja 2015).

ŠOTRA, Z. (2008) „Gorko“, *Večernje novosti*, 18. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/18/C12> (pristupljeno 6. marta 2015).

TREBJEŠANIN, Ž. (2008) „Trauma“, *Večernje novosti*, 22. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/22/C12...> (pristupljeno 30. novembra 2014).

VASILJEVIĆ, M. (2008) „Gaženje“, *Večernje novosti*, 19. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/19/C12> (pristupljeno 11. januara 2015).

VELMAR-JANKOVIĆ, S. (2008) „Odavno smo izgubili Kosovo“, *Večernje novosti*, 21. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/21/C12> (pristupljeno 9. januara 2015).

VUČETIĆ, S. (2008a) „Dan posle“, *Blic*, 29. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/blic/2008/2/29/C12573B50045C> (pristupljeno 23. marta 2015).

VUČETIĆ, S. (2008b) „Srbija bez Kosova, a svet bez OUN“, *Blic*, 22. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/blic/2008/2/22/C12573B50045C> (pristupljeno 21. maja 2015).

ZUBAC, P. (2008) „Odoleti“, *Večernje novosti*, 20. februar, dostupno na internet adresi: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/vecernje-novosti/2008/2/20/C12> (pristupljeno 14. februara 2015).

Predrag Krstić

Institute for Philosophy and Social Theory

University of Belgrade

Intellectual Processing of “Kosovo”: Serbian Receptions, Resignations and Reactions

Abstract:

The paper follows the reactions of Serbian professional, cultural and intellectual public on the developments in Kosovo and about Kosovo in the last three decades, focusing in particular on the period of its unilateral declaration of independence. The first part of the article expose emotional responses to the challenge that the events in Kosovo provoked. The central section is devoted to explanations or rationalizations that tend theoretically to interpreted them, with special emphasis on two characteristic models of understanding of „Kosovo“: the “Gnostic” and the “critical” one. The conclusion suggests that the impenetrability of rival discursive systems and argumentative flows of an already predefined conflict does not provide the hope not only for reconciliation, but even for a responsible dialogue among them.

Keywords:

Kosovo, Serbian intellectuals, emotional reactions, Gnostic vision, critical understanding, role of intelligentsia.

Gazela Pudar Draško

Institut za filozofiju i društvenu teoriju

Univerzitet u Beogradu

Simbolika nemoći: intelektualci i srpsko-albanski odnosi u postjugoslovenskom kontekstu

Apstrakt:

Namera ovog rada je da istraži stavove intelektualaca Srbije u odnosu na Kosovo kao geografsku oblast koja je učitavanjem simboličkih značenja stekla poseban status i važnost. U tekstu se teži prepoznavanju i operacionalizaciji diskurzivnih strategija kroz koje intelektualci upotrebljavaju pojam Kosova i/ili metaforu „figure neprijatelja – figure Drugog“. Analiza izjava i tekstova intelektualaca u medijima, vezana je za tri ključna događaja post-jugoslovenskog, to jest post-petooktobarskog perioda, koji su obeležili proces samoopredeljenja Kosova. U pitanju su dešavanja označena kao „Kosovski pogrom“ 2004. godine, proglašenje nezavisnosti Kosova 2008. i potpisivanje Briselskog sporazuma 2013. godine. Rad bi trebalo da posvedoči o dilemama (ili njihovom manjku) intelektualaca „sudbinski“ zainteresovanih ili isprovociranih da javno predstave svoj sud o „kosovskom pitanju“, usmerenim na pitanje - da li intelektualni dug pre svega podrazumeva lojalnost vlastitoj naciji i borbu za njena „prava“ intelektualnim sredstvima ili upravo protest protiv nacionalnih i drugih euforija i privođenje univerzalnim vrednostima?

Ključne reči:

intelektualci, figura Drugog, diskurzivne strategije, Kosovo, nacija

Intelektualci i nacionalno u kontekstu (post)jugoslovenskog prostora

Intelektualci učestvuju kao ključni akteri u generisanju, specifikaciji, artikulaciji i diseminaciji bilo kog oblika društvene imaginacije, to jest društveno uslovljenog sistema znanja koji bi se uslovno, manhajmovski, mogao nazvati ideologijom. U tom smislu, intelektualci su generatori ideologija, pa i onih nacionalnih, kao i inicijatori njihovog prihvatanja na društvenoj sceni (Smith, 1991; Anderson, 1998). Bendin termin „izdaje intelektualaca“ opisuje doprinos intelektualaca političkim i nacionalnim strastima, obeležavajući dvadeseti vek intelektualnim organizovanjem političkih mržnji (Benda, 1996). Taj koncept obuhvata odricanje od univerzalnih vrednosti i prihvatanje posebnih, nacionalnih zapovesti koje zadovoljavaju uske, egoistične interese kojima su obično strani pravda, istina i sloboda. Otuda proizilazi Bendin zaključak da „zaista, nikada nije bilo tako mnogo političkih radova među onima koji bi trebalo da budu ogledalo nepristrasne inteligencije“ (Benda, 1996, 49).

Potrebno je imati na umu da pojam „intelektualac“ nikako nije jednoznačan, premda je često samorazumljiv i ima široku kolokvijalnu upotrebu. Intelektualci, a posebno njihov rodni pojam – inteligencija – sa kojim se često poistovećuje, posmatrani su kao specifičan slobodno-lebdeći sloj (Manhajm), kao deo klase koji omogućuje legitimaciju toj klasi (Gramši), kao dominirani sloj dominantne klase (Burdije) ili kao nova klasa (Đilas, Szelenyi). Kolini navodi da postoje barem tri tumačenja pojma intelektualca u savremenoj upotrebi (Collini, 2002; Collini, 2006). Prvo i najšire značenje obuhvata velike skupine nosilaca društvenih zanimanja koja uključuju primarni rad sa idejama, znanjem ili kulturom. Drugo, subjektivno tumačenje upućuje na individualne interese za ideje, bez obzira na zanimanje ili društvenu ulogu i kao takvo je sociološki teško uhvatljivo. Na kraju, kulturološka definicija, prihvaćena u ovom radu, određuje intelektualce kao *aktere koji su razvili intelektualni autoritet na osnovu dostignuća i/ili naimenovanja i koji koriste taj autoritet prilikom delovanja u javnosti u vezi sa različitim temama, bez obzira da li su za njih stručni ili ne* (Pudar Draško, 2015). Intelektualci uvek počinju sa nekim oblikom priznate ekspertize, koju kapitalizuju kada govore široj, nespecijalizovanoj javnosti, obično se postavljajući tako kao da govore u korist javnog interesa (Misztal, 2007).

Intelektualci su izuzetno značajni društveni akteri, čiji značaj posebno dolazi do izražaja u društvima gde dominira nacionalizam, jer poseduju moć da u bogatoj nacionalnoj/etničkoj tradiciji i istoriji biraju specifične momente i elemente koje kombinuju i naglašavaju, stvarajući uzročna objašnjenja i proizvodeći određenu nacionalnu ideologiju. Stoga su nezamenjiv saveznik političkih elita, ukoliko i sami ne zauzimaju političke pozicije. Njihova primarna uloga je proizvodnja političkih ideja i ideala, gde se nacija visoko kotira (Narvselius, 2009). Istorija istočne i jugoistočne Evrope svedoči o značajnoj poziciji intelektualaca od formiranja prvih nacionalnih pokreta, pa sve do savremenog perioda gde su oni često bili angažovani kao lideri opozicije ili stožeri vladajućeg poretka kojem pružaju legitimitet (Kennedy, 1990; Jennings, Kemp-Welch, 2003). Studija Dejana Jovića *Jugoslavija – država koja je odumrla: Uspon, kriza i pad četvrte Jugoslavije* svedoči da postoji čitava teorijska struja koja uticaj intelektualne elite

smatra bitnim, ako ne i presudnim za tokove nacionalnih previranja na prostorima bivše Jugoslavije. Premda Jović ne deli ovo stanovište, on ukazuje na to da takozvani kulturalni argument daje specifičnu težinu intelektualcima u stvaranju, a kasnije i ras-tvaranju jugoslovenske nacije (Jović, 2003)¹⁸⁴.

Prvi koraci intelektualaca u nacionalnom problematizovanju Kosova nakon Dru-gog svetskog rata se vezuju za Dobricu Ćosića i njegov govor iz 1968. godine, koji je sa pozicije marksističkog internacionalizma govorio o problemima potcenjivanja nacionalnog pitanja u Republici Srbiji šezdesetih, kao i o albanskom nacionalizmu i iredentizmu (Ćosić, 2004, 21). Nakon kraćeg zatišja tokom sedamdesetih, pitanje Kosova opet postaje sudbinsko pitanje za srpske intelektualce tokom naredne decenije, kada jugoslovensko društvo zapada u političku i ekonomsku krizu. Jačanje ekonomske krize u jugoslovenskom društvu i separatnosti republičkih nosilaca moći nakon Titove smrti značajno utiču na pozicioniranje intelektualnih elita kao nosilaca nacionalnih programa. Takvom razvoju situacije posebno je doprinomio odnos srpske i slovenačke intelektualne elite, predvodnice dva različita shvatanja ustrojstva jugoslovenske države, što posebno dolazi do izražaja tokom i posle albanskih demonstracija 1981. godine.

Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti, proizvod je intelektualaca koji izaziva žestoku polemiku u jugoslovenskom društvu 1986. godine. Autori Memoranduma smatraju Srbiju žrtvom jugoslovenske, prvenstveno hrvatske i slovenačke politike, kao i ideologa Ustava iz 1974. godine. Ovim ustavom se dvema autonomnim pokrajinama u okviru Srbije – Kosovu i Metohiji i Vojvodini – novim ingerencijama daje značajna samostalnost u odnosu na matičnu republiku. Predstava o Srbima kao žrtvama, koja se javila već u Ćosićevom govoru osamnaest godina ranije, postaje ugaoni kamen intelektualnog diskursa održavanog i do danas. U Memorandumu se Albanci karakterišu negativno kao antidemokratska sila, usmerena na postizanje ciljeva proklamovanih u programima i akcijama Prizrenske lige 1878-81 godine, koja usled izostanka blagovremenog delovanja nadležnih organa postaje ozbiljna pretnja državi i srpskoj naciji: „Za manje od desetak sledećih godina, ako se stvari bitno ne promene, Srba na Kosovu više neće biti, a „etnički čisto“ Kosovo, taj nedvosmisleno iskazani cilj velikoalbanskih rasista, utemeljen još u programima i akcijama Prizrenske lige 1878-81, biće u potpunosti ostvaren“ navodi se u Memorandumu (SANU, 1986).

Pitanje Kosova je ključno pitanje oko kojega se vrši mobilizacija i homogenizacija srpskih intelektualaca krajem osamdesetih, eksploatišući kompleks žrtve kao dominantan u diskursu nacionalizma u Srbiji. „Umesto stare interpretacije stvarnosti zasnovane na međunacionalnom zajedništvu deo tadašnje jugoslovenske/srpske elite i nova srpska elita ponudile su takvu interpretaciju identiteta koja bi služila isključivo nacionalnom interesu. Kao osnovno sredstvo u ovom preusmeravanju sa jugoslovenskog

¹⁸⁴ Odličan prikaz je dat i u studiji Jasne Dragović-Soso 'Spasioci nacije' – *Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, gde se iznosi kritički prikaz uloge intelektualaca u nacionalnim pokretima, sa posebnim osvrtom na beogradsku kritičku inteligenciju i njihovo okretanje ka nacionalizmu (Dragović-Soso, 2004).

na srpski identitet poslužio im je nacionalni mit, odnosno pripovedanje o junacima i događajima iz srpske prošlosti“ (Đerić, 2002, 10). Najistaknutiji intelektualci, branioci nacionalnih interesa bili su akademik Mihailo Marković, inače pripadnik nekadašnje praksisovske filozofske škole čiji je diskurs bio dominantno internacionalni; Dobrica Ćosić, ugledni pisac, nekadašnji funkcioner Komunističke partije, i kratko predsednik Savezne republike Jugoslavije, te Matija Bećković, baštinik i nastavljajući epske tradicije narodnih pesama, koji je tvorac krilatice zavetovanja na očuvanje Kosova: „Kosovo – najskuplja srpska reč“ (Krstić, 2015).

Mihailo Marković je u kulturnim i istorijskim elementima identiteta Albanaca video negaciju srpskog identiteta, što je legitimizovalo srpski nacionalizam kao reakciju na albanski separatistički i nacionalni pokret (Shigeno, 2004). Bećković je 1989. godine, kada se obeležavalo 600 godina Kosovske bitke, održao predavanje na više mesta u srpskoj dijaspori, u kojem se već na početku naznačuje da „za sudbinu srpskog naroda ništa nije presudnije od bitke koja traje na Kosovu i za Kosovo“; „na Kosovu se naša sudbina promenila, istorija razmrsila, duša očistila, otpočeo novi život srpske nacije; njime je sve počelo i njime će se sve završiti“. Pesnik je najistaknutiji zagovornik kosovskog zaveta koji traži od Srba da ne trguju Kosovom, jer je ta zemlja „okutnica“ na kojoj je „sahranjen ceo srpski narod“, a grobom se u srpskoj tradicijini trguje. Bećković naglašava da je „samo još nebo načičkano zvezdama, kao što je Kosovo ozvezdano srpskim kulturnim spomenicima, manastirima i crkvama, svetištima i grobištima; kad bismo to Kosovo izgubili, samo bismo dokazali da smo potomci onih koji su tamo izdali još 1389. godine; i još gore: izgubiti na Kosovu nije isto što i izgubiti Kosovo“ (Bećković, 1989).

Svakako, važno je istaći da su postojali i intelektualci koji nisu pružali podršku ovakvom programu, kao što su nekadašnji praksisovci Nebojša Popov i Miladin Životić koji su se snažno suprotstavljali ideologiji nacionalizma i koji su učestvovali u nizu peticija i inicijativa usmerenih na pokretanje dijaloga i smirivanje konflikata (Dragović-Soso, 2004). Kako je vreme odmicalo i postajalo jasnije da nacionalistički pokret nije doneo željene rezultate tokom devedesetih, podrška nacionalnoj ideologiji se mogla manje uočiti među intelektualcima, a njihov broj u političkim vodama je rastao. Severno-atlantska alijansa je bombardovala Srbiju 1999. godine, što je doprinelo delimičnoj homogenizaciji i ojačalo kompleks žrtve, dominantno obeležavajući nacionalni diskurs u Srbiji. Usled toga, i u periodu nakon petooktobarskih promena¹⁸⁵, koji je u fokusu ovoga rada, nacionalizam je pronašao svoje mesto na društvenoj sceni, bez obzira na povike o oslobođenju od balasta prošlosti, neophodnosti modernizacije i usmerenosti ka evropskim vrednostima. Štaviše, dominacija nacionalnih Mi-Oni podela primetna je u intelektualnom diskursu i nakon promena, čime u poslednjih petnaest godina socijalne podele u velikoj meri ostaju zanemarene.

¹⁸⁵ Petooktobarske promene se odnose na smenu vlasti u oktobru 2000. godine, kada se posle masovnih protesta 5. 10. 2000. izazvanih sumnjom u regularnost rezultata predsedničkih izbora održanih 24. 9. 2000. godine, Slobodan Milošević povukao sa mesta predsednika Savezne republike Jugoslavije i pre-priao poziciju Vojislavu Koštunici, predstavniku Demokratske opozicije Srbije.

Ključni događaji u srpsko-albanskim odnosima na Kosovu

U daljem tekstu se posebna pažnja poklanja odnosima Srba i Albanaca u kontekstu tri ključna događaja u post-petooktobarskom periodu, uz nastojanje da se prikažu delovanja intelektualnih elita u javnosti u odnosu na Kosovo. Ovi događaji ilustruju nacionalnu buku i bes omladine i praćeni su protestima, paljenjima ambasada i džamija.

„**Kosovski pogrom**“. 17. marta 2004. godine je na Kosovu došlo do eskalacije nasilja kada je napadnuto stanovništvo srpskih naselja i spaljen niz objekata koji se smatraju srpskom kulturnom baštinom. Okidač ovog etnički motivisanog nasilja je bilo ranjavanje srpskog dečaka u Čaglavici, kod Prištine, i utapanje trojice albanskih dečaka u Ibru, što je u albanskoj javnosti viđeno kao osveta za događaj iz Čaglavice, te je bilo povod za niz nasilnih akcija prema kosovskim Srbima. Nasilje i beg Srba sa Kosova je izazvao nered, odnosno „reaktivno nasilje“ u Beogradu i drugim gradovima Srbije. Zapaljene su džamije u Beogradu i Nišu, demolirani objekti u vlasništvu Albanaca u nizu gradova, a policija je uz velike napore štitila zgrade ambasada zapadnih država u Beogradu. U srpskim medijima, ovi događaji su dobili ime „Kosovski pogrom“.

Proглаšenje nezavisnosti Kosova. Kosovo je 17. februara 2008. godine jednostrano proglasilo nezavisnost od Srbije. Na vanrednoj svečanoj sednici kosovskog parlamenta 109 prisutnih poslanika je jednoglasno usvojilo Deklaraciju o nezavisnosti Kosova, dok je 11 srpskih poslanika bojkotovalo zasedanje. Sednica je privukla veliku medijsku pažnju, jer su je direktno prenosile globalne TV mreže CNN, BBC i Euronews. Vlada Srbije je reagovala *Odlukom o poništavanju protivpravnih akata privremenih organa samouprave na Kosovu i Metohiji o proglašenju jednostrane nezavisnosti*.

Briselski sporazum. *Prvi sporazum o principima normalizacije odnosa Beograda i Prištine* potpisan je u Briselu 19. aprila 2013. godine. Sporazum obuhvata 15 tačaka i predviđa formiranje Zajednice srpskih opština, jedinstvene Kosovske policije, integrisanje jedinica pravosudne vlasti u pravni okvir Kosova, i obe strane obavezuje da jedna drugoj ne blokiraju proces evropskih integracija. Pregovori koji su doveli do Briselskog sporazuma su trajali dve godine, uz posredovanje visoke predstavnice za spoljnu politiku i bezbednost Evropske unije Ketrin Ešton. Sporazum su potpisali predsednik Vlade Srbije Ivica Dačić i predsednike Vlade Kosova Hašim Tači, a dokument je nešto kasnije ratifikovan u oba parlamenta.

Istraživanje čiji su rezultati prikazani u daljem tekstu, imalo je za cilj da analizira percepciju odnosa između Albanaca i Srba u javnom diskursu intelektualaca u srpskoj štampi. U tom smislu sam, kroz analizu sadržaja medija u ograničenom vremenskom periodu, želela da prikazem glavne karakteristike odnosa Srba i Albanaca, to jest okvire predstavljanja, strategije i stereotipe konstruisanja Drugosti u ovim upečatljivim događajima. Analiza je obuhvatila ukupno 186 tekstova koji su objavljeni u medijima u periodu od dve nedelje nakon svakog događaja, a u kojima su izraženi stavovi intelektualaca bilo kroz autorske forme, kratke izjave ili intervju. Tekstovi su prikupljeni iz Medijske arhive Ebart, koja obuhvata najtiražnije dnevne novine u Srbiji, arhivirane

od 2003. godine do danas. Arhiv sadrži preko tri miliona tekstova, a posebno značajno i olakšavajuće za analizu jeste grupisanje tekstova po temama, tako da je tema „kosovski problem“, koja grupiše sve tekstove koji u bilo kom obliku referišu na Kosovo, ovde posebno izdvojena. Nažalost, arhiv ne omogućava praćenje položaja tekstova u novinama, to jest njihov raspored po rubrikama, te se analiza isključivo fokusira na njihov sadržaj.

PREGLED ANALIZIRANIH TEKSTOVA			
	2004	2008	2013
VEČERNJE NOVOSTI	14	66	2
GLAS JAVNOSTI	12	13	/
DANAS	8	4	4
POLITIKA	8	6	5
KURIR	5	1	/
BLIC	5	7	2
DNEVNIK	1	5	1
OSTALO	9	5	3
UKUPNO	62	107	17

Već na prvi pogled, jasno je da je najviše reakcija u javnosti Srbije izazvalo proglašenje nezavisnosti Kosova. U proizvodnji medijskog sadržaja ovim povodom su prednjačile *Večernje novosti*, u kojima je svakog dana objavljivano po nekoliko kratkih izjava intelektualaca na temu nezavisnosti. Nakon ove kulminacije, došlo je do svojevrsnog pražnjenja koje se ogleda u izostanku masovnije reakcije intelektualaca na potpisivanje Briselskog sporazuma u medijima 2013. godine.

Takođe, analiza je pokazala da je perspektiva drugih, to jest inostranih intelektualaca i intelektualaca sa Kosova, kako je vreme odmicalo, sve ređe prisutna u medijskom prostoru Srbije. U tom smislu, 2004. godine, objavljeno je šest tekstova koji su prenosili stavove kosovskih intelektualaca i osam tekstova koji su obuhvatili i viđenja inostranih intelektualaca. U 2008. godini svega tri teksta prenose viđenje događaja inostranih intelektualaca, dok albanski nisu uopšte bili prisutni u javnosti u obuhvaćenom periodu. Na kraju, 2013. godine i inače ograničeno reagovanje intelektualaca je praćeno potpunim odsustvom osvrta medija na albanske ili inostrane intelektualce i njihov stav o Briselskom sporazumu.

Potrebno je ovde naglasiti da ograničeni obim istraživanja i fokusiranost na konkretniji istraživački cilj ne omogućava zaključivanje o obimu uticaja korišćenih diskurzivnih strategija intelektualaca na građane u Srbiji, iako ga na određeni način signalizira. Sociologiju intelektualaca inače karakteriše nedostatak jasnih parametara kojima bi se odredio stepen uticaja intelektualaca, te se i ovaj rad stoga pre

svoga fokusira na prezentovanje prisutnih elemenata diskursa, a ne na određivanje „moći intelektualnih ideja“.

Albanci i Srbi – nepomirljiva srodnost

Diskurs o Albancima kao Drugima je najizraženije prisutan u tekstovima vezanim za prvo dešavanje, koje se ovde sumarno određuje kao „Kosovski pogrom“. Ovim povodom, Predsedništvo Srpske akademije nauka i umetnosti izdaje saopštenje u kojem „najoštrije osuđuje divljanje albanskih terorista, ubijanje nevinih Srba i uništavanje njihovih materijalnih i duhovnih dobara na Kosovu i Metohiji. “Koodinirana akcija terorista na čitavom Kosmetu”, kaže se u saopštenju, “uz podršku dela medija na albanskom jeziku, prema već više puta viđenom modelu posledica je dvostrukih standarda koje međunarodne snage na Kosovu i Metohiji primenjuju prema albanskom terorizmu i separatizmu“ (Anonim, 2004g).

Albanci su u percepciji intelektualaca prikazani kao surovi, ekstremisti, čak i džihadisti i fašisti. Tako tekst u *Balkanu* 19. marta 2004. godine donosi rečenicu: „Da je međunarodna zajednica najodgovornija za sukobe na Kosovu zbog potpuno pogrešnih procena, nemoći i nesposobnosti da zaustavi *divljanje zapenušanih hordi albanskih ekstremista*, kojima su se međunarodni mirovnjaci suprotstavili bežanijom - u tome su saglasni svi analitičari.“ Dalje, u istom tekstu je Ljubodrag Stojadinović (novinar i komentator *Politike*) „ubeđen u to da je međunarodna zajednica potpuno nesposobna da spreči stvaranje jedne 'surogat države' na Kosovu, utemeljene na začuđujućoj „civilizacijskoj neprilagođenosti' Albanaca i njihovoj navici da samo nasiljem ostvaruju političke ciljeve“ (Anonim, 2004a). Tokom protestnog skupa Udruženja književnika Srbije, koje je godinama bilo bastion nacionalno orijentisanih intelektualaca, Živojin Rakočević, pesnik i novinar sa Kosova, dopunjuje ovaj anticivilizacijski diskurs rečima: „To plemensko društvo bez spomenika materijalne kulture robuje svojim atavizmima i nagonima. Albanci se moraju osloboditi tog usuda jer im niko neće dozvoliti da naprave plemensku državu bez zakona i veza sa Beogradom“ (Nikolić, 2004).

Problematizuje se nezrelost Albanaca, koji se opisuju kao razmažena deca kojima nije dovoljan prst, već hoće celu ruku. „Albanci nisu ni zahvalni ni lojalni: smatraju da je Zapad odradio svoj posao, da treba da ide i pusti ih da vladaju. Pošto su bili miljenici Zapada, umislili su da mogu sve, pa su poput razmaženog deteta udarili na roditelje koji su im stvorili polunezavisno Kosovo“, kaže Dragan Simeunović, politikolog i profesor na Univerzitetu u Beogradu, u tekstu „Još dva naleta albanske oluje“ objavljenom u novosadskom *Dnevniku*, 21. marta 2004. godine. Sličan je stav i jednog intelektualca „sa strane“, Rusa Petra Iskenderova, u tekstu „Poslednji korak albanizacije“: „Albanski ekstremisti nisu poštovali, niti podržavali mirovnjake, već su ih podnosili dok nisu odlučili da očiste pokrajinu od svih pripadnika druge vere. Jasno je da je novi talas nasilja nad Srbima bio unapred isplaniran. U pitanju je poslednja etapa albanizacije Kosova, za koju nisu potrebni ni pravoslavni Srbi, ni njihove svetinje, ni činovnici UN, ni NATO vojnici“ (Anonim, 2004e).

U diskursu nacionalno orijentisanih intelektualaca se naglašava ekstremizam Albanaca, jer su „Kosovski Albanci pravi inovatori u oblasti terorizma, oni ne napadaju samo Srbe, već i pripadnike albanske zajednice koji su lojalni Srbima“ (Aleksandar Fatić, naučni savetnik, u: Anonim, 2004d), što znači da su „Albanci konačno prikazali svoje pravo lice. Oni nisu u stanju da poštuju ljudska i manjinska prava drugih nacionalnih zajednica na Kosmetu“ (Ognjen Pribičević, naučni savetnik, u: Anonim, 2004a). Albanci se u pomenutom kontekstu predstavljaju kao civilizacijska pretnja, pretnja Evropi: „Albanska teroristička organizacija je nasrnula na 120.000 nezaštićenih Srba. To je i džihad, jer su oni rušili i spaljivali pravoslavne verske objekte, napadali sveštenike, i pokazali da je upravo albanski terorizam najopasniji u Evropi“ (Milan Mijalkovski, ekspert za bezbednost i profesor na Univerzitetu u Beogradu, u: Anonim, 2004b). Pitanje Kosova, činom proglašenja postaje još komplikovanije, jer neki intelektualci odbacuju donekle željenu mogućnost vraćanja Kosova pod okrilje Srbije, prepoznajući u tome opasnost po srpsku naciju. „Nama ne treba država u kojoj ćemo, zbog fiktivnih ideja o jedinstvenoj Srbiji, u budućnosti imati dva i po miliona Talibana koji će u svakom trenutku biti spremni da uvedu zemlju u kaos terorizma. Ne treba nam država koja će za 30 godina da ima većinsko albansko stanovništvo, zato što imamo i odgovornost za generacije koje će doći“ – komentariše Čedomir Antić, sa Balkanološkog instituta SANU (Nikolić, 2004b).

U ovom periodu se potenciraju različitost i nepomirljive razlike između Srba i Albanaca. Dušan Bataković (ambasador u Grčkoj, saradnik Balkanološkog instituta SANU) tvrdi da ova dva naroda na Kosovu nikada ne mogu da se sjedine u jedinstvenu, čak ni političku naciju: „Imamo s jedne strane Albance koji su dijaspora, gde je nacionalizam izuzetno snažan i koji, za razliku od Srba, imaju drugačije običaje, govore drugim jezikom, imaju različite kulturne i civilizacijske navike. Znači, na Kosovu je potpuno nemoguće primeniti model fiktivne kosovarske nacije. Ovde nemamo osnovu za jednu posebnu naciju“ (Nikolić, 2004a). Prisutno je poimanje da je nacija za Albance važnija od svega drugog, pa i od religije, te da su Srbi arhetip neprijatelja nacije među Albancima – „Albancima na Kosovu i Metohiji pravoslavne crkve i manastiri su simboli srpstva, a manje pravoslavlja ili hrišćanstva, s obzirom na to da ima i hrišćanskih katoličkih objekata oko Đakovice i Novog Brda koji se ne diraju“ ističe Živica Tucić, publicista i verski analitičar (Kovačević, 2004). U težnji ka svojim ciljevima, Albanci se vide kao jedinstveni, za razliku od Srba koji su razjedinjeni, razbijeni i bez jasnog cilja – „Nema nijednog Šiptara koji vam danas neće reći da se bori za nezavisno Kosovo. To je njihov jedini cilj i oni drugog cilja nemaju. I ne treba im. Nasuprot njima mi nemamo cilj, ni strategiju, ni razučenu državnu politiku, pre svega spoljnu, pa ni unutrašnju, koja bi podvela pod svoje krilo i kosovsko pitanje. Mi smo rastrojena država i razbijen narod“ – ističe Radoš Ljušić, istoričar i profesor na Univerzitetu u Beogradu (Vuksanović, 2004).

Glasovi koji pozivaju na smirivanje strasti i uklanjanje „omraze“ retki su u tekstovima iz 2004. godine. U *Danasu* je 20. marta 2004. godine objavljen Apel koji su potpisali srpski intelektualci, između ostalih akademik Sima Ćirković, akademik Andrej Mi-

trović, pozorišna rediteljka i direktorka Centra za kulturnu dekontaminaciju Borka Pavićević, istoričarka Branka Prpa, profesorka emerita Irina Subotić, akademik Gojko Subotić, istoričarka i profesorka Univerziteta u Beogradu Ljubinka Trgovčević: „Otuda je poslednji čas za političke činioce i kulturne elite na albanskoj i srpskoj strani da se pored staranja o institucijama i organima, koji treba da obezbede slobodu i ravnopravnost, energičnije založe da se promeni kulturna klima, prevaziđu omraze i nepoverenja da se otvori put upoznavanju i boljem razumevanju“. Mediji su preneli i izjave nekih albanskih intelektualaca, koje su ukazivale na postojanje otklona od nasilnih metoda i davale opravdanje za dešavanja u martu 2004. Veton Suroi izjavljuje „da je iznenađen agresivnim ponašanjem albanske omladine koja je nasrnula na ljude, kuće i hramove. Objašnjavajući uzroke takvog ponašanja on je naveo da je eskalacija nasilja posledica toga što na Kosovu nije izgrađeno građansko društvo“ (isto). Reagujući na eskalaciju nasilja na Kosovu i reaktivna dešavanja u Srbiji, pisac i intelektualac iz Albanije, Ismail Kadare, smešta i Srbe i Albance u isti koš, smatrajući ih balkanskim narodima: „Kada sam na Balkanu kritikujem te narode, kada nisam na Balkanu, branim ih. Poznati su mi svi nedostaci Balkanaca, poznato mi je sve zlo koje su učinili, sve njihove gluposti, njihove ludosti. Ludost je Balkanu svojstvena. Ali, ne slažem se sa sistematskim prezirom kojem su Balkanci izloženi. Oni su sposobni za svakakve bestijalnosti, ali i za veoma plemenite stvari. Nije u pitanju retorika, već realnost. Oni su deo Evrope“ (Anonim, 2004c).

Nemoć i potraga za Drugim

Nakon burnih reakcija koje je izazvalo nasilje 2004. godine izgledalo je da su se intelektualci okrenuli samopreispitivanju koje je umnogome praćeno lamentiranjem nad nemoć sopstvene nacije da se ujedini i nađe saveznike za realizaciju sopstvenih nacionalnih interesa. Iako su reakcije na proglašenje nezavisnosti Kosova burne, u tekstovima iz 2008. godine, prisutno je veoma malo konstruisanja albanske Drugosti. Jedno od retkih izražavanja albanskog kao drugog nalazimo kod Siniše Kovačevića, dramaturga i profesora Univerziteta u Beogradu, koji naglašava elitnost i evropejstvo Srba: „Kosovo nama predstavlja nešto što je domicil našeg jezika, religije, tradicije. Sve što sam ja, nastalo je na Kosovu. Freska koja me podseća na poreklo, država čiji sam podanik, jezik kojim govorim, kultura koju danas baštinim. Prema tome, Kosovo nama nije samo 14 procenata teritorije. Naravno, Kosovo pripada i onim Albancima koji su tamo rađani vekovima, generacijama. Ali, ako pogledate te emocionalno - filozofske, kulturološke, sociološke i istorijske determinante od nastanka države, do istorijskih spomenika, na Kosovu nema nijednog materijalnog dokaza albanskog postojanja. Dečane nije pravio Skenderbeg, nego Stevan Dečanski. Nije ih gradio neko ko je imao svoj katun na Prokletijama i tamo čuvao koze i ovce, nego prosveteni srpski vladari koji su tog trenutka, svakako, predstavljali evropsku elitu“ (Bezbradica, 2008). Za intelektualce čiji stav zastupa Kovačević, Kosovo je srpska kolevka civilizacije. Ta civilizacija je prepoznata, zabeležena od davnih vremena, o čemu svedoče njeni kulturni

tragovi. Nasuprot srpskoj civilizaciji, Albanci se doživljavaju kao narod bez čvrstih korena, bez kulture, te iako su vekovima prisutni, implicitno se nalaze na nižem stupnju civilizacijskog razvoja.

Proглаšenje nezavisnosti i prihvatanje ovog čina od mnogih predstavnika međunarodne zajednice je doprinelo premeštanju fokusa sa Albanaca kao Drugog, na Zapad, Evropu i Ameriku. Predsednik SANU Dejan Medaković označio je dan izglasavanja deklaracije o nezavisnosti kao najtragičniji dan ne samo srpstva, već i savremene Evrope: „Od danas su umrle u Evropi i one najčasnije borbe da se konačno ustale velika načela njenih najumnijih vizionara slobode i humanosti“ (Medaković, 2008). U svom saopštenju, SANU naglašava da je „Akademija preko brojnih skupova, publikacija i javnih oglašavanja nastojala da naučnim činjenicama, nespornim argumentima ukaže na istorijsku apsurdnost stvaranja nove države na teritoriji koja od ranog srednjeg veka pripada srpskom narodu“ (Anonim, 2008). Prema mišljenju dela intelektualaca koje možemo nazvati nacionalno orijentisanim intelektualcima, takva istorijska apsurdnost je umnogome potaknuta delovanjem stranih faktora, koji na Balkanu oduvek protežiraju svoje interese. Tako Slavenko Terzić, sa Istorijskog instituta SANU, ističe da je „već juna 1880. u Beču zaključeno da se Albanci mogu iskoristiti kao „razarajuća sila“ u južnoslovenskom prostoru u kome treba da igraju ulogu ‘Rumuna jugozapada Balkana’. Istoričar H. D. Šanderl smatra da je, u početku, vodeću ulogu u organizovanju albanskog nacionalnog pokreta imala Velika Britanija. Lord Edmond Ficomris je aprila 1880. izneo stav da je u interesu Evrope da se stvori ‘jaka Albanija’ koja bi uključivala skadarski, janjinski, kosovski i bitoljski vilajet, pod sultanovim suverenitetom. Kasnije je tu ulogu preuzela Austrougarska. Šta je drugo danas politika Zapada i SAD nego politika stvaranja ‘jake Albanije’, zapravo, ‘velike Albanije’“, kaže Terzić u tekstu „Osvešta poraženih“ (Nikolić, 2008). Milovan Danojlić, književnik i istaknuti predstavnik nacionalne struje intelektualaca, još je oštrij u svojoj oceni zapadnog uticaja na Balkan: „Pitanje Kosova će se, dakako, rešavati između Beograda i Tirane. Sve ostalo je kriminalna improvizacija bahatih pljačkaša kojima ovo nije prvo razbojništvo. Između 1915. i 1999. Evropa nas je bombardovala šest puta. Šta treba još da učini da bismo shvatili s kim imamo posla“ (Janković, 2008). Već pomenuti Siniša Kovačević direktnog krivca za srpske muke sa Kosovom nalazi u Americi, koja se predstavlja kao arhetip podmuklog neprijatelja koji ne preza ni od čega: „Moj lični stav prema tome, kao čoveka koji Kosovo smatra prapočetkom i prarazlogom vlastitog postojanja, bio je, reći ću to sa dosta patetike, takav da sam plakao, sa nevericom da postoji ta količina osionosti i bahatosti unutar nečega što se zove svetski poredak, odnosno unutar nečega što predstavlja svetskog lidera ovog trenutka. Naravno, mislim na Ameriku, koja je nastala pre 200 godina na principima genocida, otimačine i negacije svega ljudskog i hrišćanskog“ (Bezbradica, 2008). Sličan argument se može naći i kod Brane Crnčevića, književnika: „Angloamerikanci su se odrekli gvozdene zavese u korist demokratskih policijskih ratova u kojima se nestašne države hapse i prevaspitavaju. Je li Srbija u jednom takvom ratu uhapšena? Sva je prilika, jeste!“ (Crnčević, 2008). U takvoj relaciji, uočava se još jednom megalomansko pozicioniranje Srba kao značajne, iako male, nacije, jer se Srbi

nalaze naspram cele zapadne civilizacije. Zapadu Srbi služe za ponovno potvrđivanje sebe: „Kažnjavanje Srbije 'građanskom silom' doprinosi učvršćivanju projekta Evrope kao 'građanske sile'. Štaviše, političko odstupanje Srbije dobro je došlo Evropi. Da ga nije bilo ona bi ga morala izmisliti. Njegova je funkcija – što spada i u Dirkemov paradoks – pozitivna: *Srbi doprinose ideji integralne Evrope kao zdrave 'građanske sile'*, i to više od bilo koga drugog (*sic!*). Sa istom strašću sa kojom ih kažnjava kao 'politički devijantne', ona će ih – kada za to dođe vreme – prihvatiti u porodicu evropskih naroda, 'očinski ih prigrliti' i radovati im se kao 'izgubljenoj ovci' – kaže Mile Nenadić, sociolog i profesor Univerziteta u Novom Sadu (Nenadić, 2008).

Primitno je, takođe, da je veći broj intelektualaca 2008. godine okrenut sebi, sopstvu svoje nacije i da nisu retka preispitivanja strategija nacionalnih elita tokom proteklih decenija, ali i osuđivanje nasilnih reagovanja u Srbiji na proglašenje nezavisnosti. U ovom periodu, a(nti)nacionalno orijentisani intelektualci imaju više prostora u medijima koji koriste da ukažu na pogrešne korake srpske elite u prethodnim decenijama i kritički se osvrnu na odsustvo denacionalizacije društva. Slobodan Vučetić, predsednik Ustavnog suda, sa rezignacijom govori o lošoj slici koja je otišla u svet, nakon razbijanja po Beogradu: „Slike paljevina i pljački, koje su otišle u svet, potpuno su poništile pozitivan politički efekat masovnog i dostojanstvenog mitinga u Beogradu i nanele veliku političku štetu Srbiji“ (Vučetić, 2008a). „Ovo je slika koja pokazuje da smo sami sebi najgori neprijatelji, jer je ovo put u samoizolaciju. Ova slika pokazuje da je danas ovde dominantna antievropska, antidemokratska i anticivilizacijska priča. Imamo na delu radikalizam u formi ekstremizma. A to nije politika, već tragedija“ – izuzetno je kritičan prema pripadnicima svoje nacije Ratko Božović, kulturolog i profesor Univerziteta u Beogradu (Savić, 2008).

Kompozitor Zoran Hristić optužuje srpsku intelektualnu elitu za zaludivanje Kosovom i ključan doprinos „nacionalistički pogubnom autizmu“ koji nas stavlja u opasnost da se Srbija svede na beogradski pašaluk: „Deo srpske intelektualne „elite“ raspamećuje i sluđuje Srbe patosarskom retorikom o Kosovu. Nisam pronašao toplu vodu ako smatram da se pred našim očima zemlja Srbija decenijama raspada do vica o beogradskom pašaluku. Taj vic nas polako ili brzo uvodi u stvarnost. Imam utisak da će nas nacionalistički poguban autizam još više odvojiti od sveta. Pošto nam „sole pamet“ o lošem i dobrom svetu neka objasne kakav smo mi svet. Mislim da nismo nikakav, jer smo ponosito van svakog sveta sa tendencijom proizvodnje sopstvenih bukagija. Da smo bili i da jesmo u harmoniji sa svetom, pojanje pravoslavnih manastira na Kosovu ne bi bilo uz prisustvo tenkova nego uz nas i na našoj teritoriji“ (Hristić, 2008).

Loše vođstvo koje je dovelo do nacionalnog poraza se pojavljuje kao faktor i kod nacionalno orijentisanih intelektualaca, pa Čedomir Antić, saradnik Balkanološkog instituta, ali ovde već i lider obnovljenog Naprednog kluba¹⁸⁶, zamera slabost

¹⁸⁶ Napredni klub je osnovan 1906. godine. Činili su ga intelektualci okupljeni oko lista *Videlo*, glasila Srpske napredne stranke. Napredni klub je kao političko udruženje obnovljeno 2007. godine, i okuplja članove koji „svojim znanjem i uticajem predlažu i podstiču napredak i razvoj srpske države i nacije“ (izvod sa portala Naprednog kluba: <http://www.napredniklub.org/osnovno-o-klubu/>).

političkim elitama u Srbiji: „Braneci sličan sporazum koji nam je nametnut bomba, stari režim je pokušavao da sačuva privid časti, a demokratske vlade da prikriju sopstvene slabosti i nespremnost da započnu novu nacionalnu borbu. Deo vladajućih stranaka (DS i G17) nastojao je da prihvatanjem takve politike dovede do bilo kakvog rešenja, posle koga bi mantra o evropskim integracijama možda postala slušanija i prihvatljivija. Takva politika, definisana iz slabosti, nije mogla biti dugoročna, niti imati trajnog uspeha. Naš narod je upravo zahvaljujući vlastoljubivoj i strančarskoj politici doveden u stanje frustracije i izveden na scenu apsurdna“ (Antić, 2008). Slično viđenje uzroka, ali sa drugačijim zaključkom, iznosi i Teofil Pančić, publicista a(nti)nacionalnog usmerenja, koji ukazuje na zamenu dela celinom: „Establišment se počinje prirodno raslojavati na light varijantu ('Kosovo je deo Srbije'), koja zdušno „ne da Kosovo“, ali bogme ima i nešto svesti da je Srbija ipak nešto veći, složeniji i zahtevniji organizam kojeg treba hraniti i, uopšte, brinuti se za njegov opstanak i razvitak, te na hard-core varijantu ('Srbija je deo Kosova') koja ne vidi nikakvog smisla u svem tom suvišnom akanju i zamajavanju prizemnim i minornim pitanjima i problemima (standard, evrointegracije, političke i medijske slobode i tako to) te relativno nevažne kosovske provincije zvane Srbija u trenutku kada je ugrožena Celina, tj. Kosovo, ono-odakle-smo-svi-mi, bez obzira što je samo deo nas toga svestan“ (Pančić, 2008). On ukazuje na apsurdnost bavljenja dominirajućim kosovskim problemom, koji uslovljava potpuno zanemarivanje socijalnih problema koji guše Srbiju nakon 2000. godine.

Na kraju, Slobodan Vučetić se ipak osvrće na odnos Srba i Albanaca, koji je kreiran u višedecenijskoj interakciji sa izraženim neprijateljstvima, zaključujući da ne postoji mogućnost nikakvog zajedništva pripadnika ove dve nacije: „Imajući u vidu stogodišnje neprijateljstvo i krvave sukobe Srba i Albanaca oko Kosova, a posebno protekli desetogodišnji period, verovatno se nikakva njihova demokratska zajednica ne bi mogla uspostaviti niti opstati „ni milom ni silom““ (Vučetić, 2008b).

Prepuštanje i/ili priznavanje realnosti

Posle rezigniranog komentarisanja proglašenja nezavisnosti Kosova 2008. godine, koje je delom prihvaćeno kao realnost, a delom kao prelazni stadijum do nekih „boljih vremena“ u kojima će se ova srpska matica vratiti Srbiji, čin potpisivanja Briselskog sporazuma je dočekan mlako, gotovo bez reakcija u intelektualnim krugovima. Ovakvo (ne)reagovanje bi se najbolje moglo opisati biblijskom sintagmom: „Svršeno je“.

Glas albanskih intelektualaca uočljivo je odsutan iz medija i 2008. i 2013. godine, u okviru analiziranih tekstova. Bavljenje samo sobom je vidljivo i iz druge perspektive, jer se albansko Drugo gotovo potpuno izgubilo u reakcijama i ustupilo mesto samooptuživanju i konstatovanju nedoraslosti istorijskoj situaciji u dužem vremenskom periodu, koji je samo okončan ovim činom praktičnog indirektnog priznavanja nezavisnosti. Dušan Bataković, direktor Balkanološkog instituta SANU, sažima

strategiju srpske elite kao katastrofalnu: „Naša ničim opravdana popuštanja oko ključnih pitanja (bezbednost Srba, povratak raseljenih, kao i drugih zajemčenih ljudskih prava, ignorisanih u Ahtisarijevom planu), a posebno napuštanje UN-a kao mesta pregovora i prepuštanje dijaloga Briselu, u septembru 2009, isključilo je svaku mogućnost da konačno rešenje bude prihvatljivo i za Srbiju. Neshvatljivi propusti u razumevanju i tumačenju posthladnoratovske politike, uobičajeni posle 1990. (mislim na strateške odluke državnog vrha), nisu mogli biti nadoknađeni nikakvom diplomatskom umešnošću“ (Bataković, 2013). Srpska politička elita je trampila Kosovo za neodređenu i neizvesnu dobit koja se manifestuje otvaranjem procesa pridruživanja Evropskoj uniji. Siniša Kovačević stoga sahranjuje srpsko svojatanje Kosova: „Spoznajom je ukucan poslednji ekser nad kovčegom srpske državnosti na Kosovu. A svih onih 240.000 bubrega, 120.000 jetri i jedno srpsko srce prodato je za tepsiju ribe, za ništa, za sveti datum. A datum, kako kaže jedna poslovice, „može da bude, al' ne mora da znači““ (Anonim, 2013b).

U tom istorijskom procesu pregovora, Srbi su se još jednom pokazali kao nedorasli, i to ne Albancima, već njihovim zaštitnicima sa Zapada, pod čijom se palicom i vodi čitav proces pregovora, u kojem srpski predstavnici ponizno prihvataju sve uslove: „Kosovo nema cenu i, prema tome, ono se može samo dati džabe, što je istovremeno primer nezapamćen u istoriji. To je tako retko kavaljerstvo u današnjem svetu, a to smo mi učinili i ući ćemo u istoriju po toj galantnosti“ – kaže Matija Bečković (Anonim, 2013a). Njegove misli dopunjuje Čedomir Antić: „Mislim da je sve to do političke elite. Kako da „prvog potpredsednika“ u svetu ozbiljno shvate kada je jasno rekao da od poniženja i izručenja našeg naroda zavisi isplata penzija“ (Antić, 2013). Ovde se krivica pripisuje kulturnoj, to jest intelektualnoj eliti, koja svojim pokazivanjem nemoći slabi duh srpskog naroda i njegovu istorijsku jačinu da se izbori za svoje vekovne interese *uprkos* svima: „Pošteno govoreći, ova žaba se kuva već dugo i odavno. Ali to ni najmanje ne abolira od odgovornosti ove sadašnje izvršioce u liku aktuelne srpske vlasti. Važan deo tog kovanja jesu mediji i takozvana kulturna elita koja godinama stvara atmosferu kako je „Kosovo odavno izgubljeno“ (jedino što se spore oko toga da li ga je izgubio Tadić ili Milošević, Koštunica ili Tito, a možda i kralj Aleksandar), da je to možda i bolje – jer 'šta bismo radili sa dva miliona Albanaca' – i da je sada najvažnije 'okrenuti se budućnosti' i boljem životu naše dece“ – primećuje Đorđe Vukadinović, politički analitičar (Anonim, 2013c).

Sasvim je primetno da tekstovi tokom 2013. godine svedoče o potpunom odsustvu Albanaca u svesti intelektualaca na kraju posmatranog perioda, što ukazuje da se albansko Drugo izgubilo i ustupilo mesto diskursu sopstvene nemoći i lamenta nad nacijom uništenom usled slabosti nacionalne elite. Može se uočiti sličnost ovih nalaza sa zabeleškom koju je iznela Tatjana Rosić u zborniku koji tematizuje intelektualce 2013. godine, gde govori o „mazohističkom okretanju, uvek iznova, mestu i uzrocima patnje, praćeno doživljajem intelektualne marginalizacije/bespomoćnosti pred događajima koji su se desili“ (Rosić, 2013, 98).

Zaključak

Alpar Lošonc, koji se u više navrata bavio intelektualcima, ističe da je „samorazumevanje intelektualaca uvek ujedno i tematizacija celokupnog postojećeg poretka“ (Losoncz, 2013, 41). Takva pozicija se lako može uklopiti sa Burdijeovim stanovištem da je intelektualno polje upravo polje borbe oko toga ko mu pripada (Wacquant, 1989), čime se objašnjava i dominacija određenog pravca mišljenja. Upravo intelektualci koji su prisutni u javnosti ukazuju na dominaciju ideološke misli ovog perioda, koja je još uvek nacionalna i obojena sindromom srpske žrtve i nedraslosti. Uočljiv je „obrazac neobazrivog ponašanja“ intelektualaca koji se obraćaju javnosti (Posner, 2001), a koji umnogome podseća na nedostatak veberijanske etike odgovornosti među intelektualcima. Pitanje sa početka rada – da li intelektualni dug pre svega podrazumeva lojalnost vlastitoj naciji i borbu za njena „prava“ intelektualnim sredstvima ili upravo protest protiv nacionalnih i drugih euforija i privođenje univerzalnim vrednostima – dobija svoj odgovor koji ide u prilog nacionalnoj lojalnosti.

U datom kontekstu tri ključna događaja u srpsko-albanskim odnosima dvadeset prvog veka, neobazrivo ponašanje se može izvesti gotovo u potpunosti iz iznetih stavova intelektualaca kojima se javnosti prenosi i nameće određeno mišljenje svetskih tokova. Uslovno rečeno se mogu izdvojiti dve grupe intelektualaca. Prva i brojna grupa su nacionalno orijentisani intelektualci (intelektualci Prve Srbije) među kojima se uočava potpuno odsustvo žena i koje karakteriše doživljaj srpske nacije kao vrhovne vrednosti, a koji u medijima dobijaju nesrazmerno više prostora od druge grupe. Druga malobrojnija grupa intelektualaca obuhvata a(nti)nacionalno orijentisane intelektualce, koji svoju retku priliku da utiču na javno mnjenje koriste da ukažu na potrebu odricanja od ekstremizma, ali i na odgovornost većeg dela intelektualne elite u održavanju obrasca neobazrivog ponašanja koje nikako ne može da vodi normalizaciji društveno-političkog života u Srbiji.

Intelektualci su tokom posmatrane gotovo cele decenije između 2004. i 2013. godine menjali vizuru u okviru koje su posmatrali i operacionalizovali srpsko-albanski odnos, pomerajući se od Albanaca kao Drugog do Evrope/Zapada kao Drugog. Analiza je pokazala da se intelektualci predominantno fokusiraju na unutrašnja pitanja srpskog nacionalnog korpusa, naročito tokom 2008. i 2013. godine. Nakon bolne reakcije i operacionalizacije Albanaca kao necivilizovanog, fašoidnog i nezrelog Drugog, posle eskalacije nasilja na Kosovu 2004. godine, sami Albanci polako nestaju iz diskursa srpskih intelektualaca. Kako se albansko Drugo sve više odstranjuje, raste prisutnost drugosti Zapada na koga se svaljuje krivica za otimanje vekovnog srpskog kulturnog prostora, srpske duhovne matice u korist Albanaca koji po svemu nemaju pravo ili ga imaju daleko manje od srpske nacije. Albanci su u intelektualnim promatranjima sve više sporedni, skrajnuti, a neretko i potpuno odstranjeni uz lamentiranje nad teškom sudbinom srpskog naroda i njegove elite koja ga već godinama vodi stranputicama i nema dovoljno snage da se suprotstavi komadanju države, za koju su po pravilu okrivljene strane sile i njihovi geopolitički interesi.

Imajući u vidu ove nalaze, moguće je definisati dve diskurzivne matrice, koje se ukrštaju i preuzimaju prevagu jedna nad drugom tokom date decenije. Jedna matrica operacionalizuje upravo Drugog, koje se transformiše iz partikularne neprijateljske nacije (Albanaca tokom 2004.), u globalnog civilizacijskog antipoda (Zapad tokom 2008. godine). Druga matrica postaje izrazito dominantna kako odmiču godine, a operacionalizuje samolament, kroz nezrelost srpske nacije i prevashodno nemoć srpske (političke i kulturne) elite da obezbedi zaštitu nacionalnih interesa. U skladu sa drugom diskurzivnom matricom, kontinuirano i dominantno se kroz intelektualni diskurs provlači doživljaj srpske nacije kao nacije žrtve, uzvišenog, civilizacijski naprednog entiteta, koji se nalazi na putu prvo primitivnih albanskih snaga, a zatim moćnih stranih sila i koja nikako ne može da iznedri odgovornu i doraslu nacionalnu elitu.

Kraj posmatranog perioda postavlja i nove izazove pred intelektualnu elitu Srbije. Kako je gotovo opšteprihvaćeno da je Kosovo „otišlo“, intelektualci gube važnu uporišnu tačku nacionalne diskurzivne strategije. Analiza je ukazala da se oni, zaključno sa aprilom 2013. godine povlače se iz javnog prostora, barem u kontekstu ove teme. Povlačenje iz javnosti u odnosu na temu Kosova može delimično ukazati i na prebacivanje fokusa na druge teme, što ne mogu tvrditi bez detaljnije analize celokupnog diskursa intelektualaca u Srbiji. Ipak, koristeći Lošoncovu paralelu o samorazumevanju intelektualaca kao tematizaciji celokupnog poretka, može se reći da njihova nemoć o kojoj otvoreno govore ukazuje na nemoć/mali značaj srpske nacije na svetskoj sceni. Izazovi srpsko-albanskih odnosa u periodu nakon Briselskog sporazuma mogu biti tema budućih diskurzivnih operacionalizacija Mi-Oni, ali je verovatnije da će intelektualni diskurs pre uobličavati dijadnost na nivou evropskog-antievropskog u Srbiji, na šta je ukazalo i pomeranje percepcije Drugog među intelektualcima u ovom radu.

Literatura:

- ANDERSON, B. (1998) *Nacija: zamišljena zajednica*, Beograd: Plato
- BEČKOVIĆ, M. (1989) „Kosovo – najskuplja srpska reč“, <http://www.rastko.rs/kosovo/umetnost/mbeckovic-kosovo.html> (pristupljeno 24. 04. 2015.)
- BENDA, Ž. (1996) *Izdaja intelektualaca*, Beograd: Socijalna misao
- BREUILLY, J. (1982) *Nationalism and the State*, Manchester: Manchester University Press
- ĆOSIĆ, D. (2004) *Kosovo*, Beograd: Novosti
- ĐERIĆ, G. (2002) „Mitski aspekti nacionalnog identiteta“, *Filozofija i društvo*, Vol. 19 – 20
- DRAGOVIĆ – SOSO, J. (2004) „Spasioci nacije“ – *Intelektualna opozicija Srbije i oživljavanje nacionalizma*, Beograd: Fabrika knjiga
- JENNINGS J. and KEMP-WELCH A. (ed) (2003) *Intellectuals in Politics: From the Dreyfus Affair to Salman Rushdie*, New York: Routledge
- JOVIĆ, D. (2003) *Jugoslavija – država koja je odumrla: Uspon, kriza i pad četvrte Jugoslavije*, Beograd: Samizdat B92
- KEDURI, E. (2000) *Nacionalizam*, Podgorica: CID

- KENNEDY, M. D. (1990) „Eastern Europe's Lessons for Critical Intellectuals“ in *Center for Research on Social Organization Working Paper Series* no. 430, p. 1-29
- LOSONCZ, A. (2014) „Moć i nemoć intelektualca“, u Roksandić D. i Cvijović Javorina I. (ur), *Intelektualac danas: zbornik radova s Desničinih susreta 2013*, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Plejada, str. 39-50
- Memorandum Srpske akademije nauka i umetnosti (nacrtno), https://pescanik.net/wp-content/PDF/memorandum_sanu.pdf (pristupljeno 22. 03. 2015.)
- MISZTAL, B.A. (2007) *Intellectuals and the Public Good: Creativity and Civil Courage*, New York: Cambridge University Press
- NARVSELIUS, E. (2009) *The Nation's Brightest and Noblest: Narrative Identity and Empowering Accounts of the Ukrainian Intelligentsia in Post-1991 L'viv*, Linköping: Linköping University
- POSNER, R. (2001) *Public Intellectuals: A Study of Decline*, Cambridge: Harvard University Press
- PUDAR DRAŠKO, G. (2015) *Društveno – politički uticajni intelektualci i njihovo shvatanje nacionalnog u Srbiji nakon 2000. godine*, doktorski rad, Beograd: Filozofski fakultet Univerziteta u Beogradu
- ROSIĆ, T. (2014) „Ugled na ponudu: intelektualci, građani i revolucionari“, u Roksandić D. Cvijović Javorina I. (ur), *Intelektualac danas: zbornik radova s Desničinih susreta 2013*, Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu, Plejada, str. 91-106
- SHIGENO, R. (2004) „Nationalism and Serbian Intellectuals“, *Perspectives on European Politics and Society* Vol. 5, No. 1
- SMITH, A. D. (1991) *National identity*, London: Penguin books
- WACQUANT, L.J.D. (1989) „For a Socio-Analysis of Intellectuals: On Homo Academicus“, *Berkeley Journal of Sociology*, Vol. 34, p. 1-29

Izvori:

- Medijska arhiva Ebart, <http://www.arhiv.rs/strana/8/novinski-arhiv>, pristupljeno 24-26.03.2015.
- ANONIM (2004a) „Albanci decenijama potkupljuju Zapad“, *Balkan*, 19. mart
- ANONIM (2004b) „Albanski džihad“, *Večernje novosti*, 19. mart
- ANONIM (2004c) „Ideja o velikoj Albaniji je fašistička!“, *Nedeljni telegraf*, 31. mart
- ANONIM (2004d) „Napadi na Kosovu delo Al kaide“, *Glas javnosti*, 19. mart
- ANONIM (2004e) „Poslednji korak albanizacije“, *Večernje novosti*, 24. mart
- ANONIM (2004f) „Priština: Suroj“, *Danas*, 20. mart
- ANONIM (2004g) „Uništeni spomenici kulture neprocenjive vrednosti“, *Politika*, 24. mart
- ANONIM (2008) „SANU protiv nezavisnosti Kosova“, *Glas javnosti*, 19. februar
- ANONIM (2013a) „Bečković: Kavaljerstvo u predaji“, *Dnevnik*, 24. april
- ANONIM (2013b) „Javne ličnosti o sporazumu Beograda i Prištine“, *Naše novine*, 23. april
- ANONIM (2013c) „Antonić: veliki istorijski, ali ograničeni politički značaj“, *Politika*, 20. april
- ANTIĆ, Č. (2008) „Kosmet je svet“, *Politika*, 25. februar
- ANTIĆ, Č. (2013) „Ako bude sreće, spaseni smo“, *Večernje novosti*, 20. april

- BATAKOVIĆ, D.T. (2013) „Ahtisari je dobio Nobela, a Albanci tad sproveli svoj plan“, *Blic*, 21. april
- BEZBRADICA, M. (2008) „Što ga manje imamo, Kosovo više volimo“, *Glas javnosti*, 20. februar
- CRČEVIĆ, B. (2008) „Sigurna noć i nesiguran dan“, *Glas javnosti*, 18. februar
- ĐOGIĆ, G. (2004) „Albanci krenuli u rat sa KFOR-om, ova greška će ih skupo koštati“, *Balkan*, 19. mart
- HRISTIĆ, Z. (2008) „Harmonija“, *Politika*, 29. februar
- JANKOVIĆ, I. (2008) „Šta Srbija treba da čini“, *NIN*, 21. februar
- KOVAČEVIĆ, N. (2004) „Opravdanje u udžbenicima“, *Politika*, 26. mart
- MALEŠEVIĆ, LJ. (2004) „Još dva naleta 'Albanske oluje'“, *Dnevnik*, 21. mart
- MEDAKOVIĆ, D. (2008) „Kosovski nezaborav: pobedila pesnica“, *Večernje novosti*, 19. februar
- NENADIĆ, M. (2008) „Kao antički Meljani“, *Politika*, 20. februar
- NIKOLIĆ, A. (2004) „Sramota za svet. Albanci ruše evropsku civilizaciju“, *Glas javnosti*, 23. mart
- NIKOLIĆ, J. (2008) „Osveta poraženih“, *Glas javnosti*, 29. februar
- NIKOLIĆ, O. (2004) „Podela na kantone, jedino rešenje“, *Glas javnosti*, 22. mart
- NIKOLIĆ, O. (2004) „Za radikalnu podelu“, *Glas javnosti*, 25. mart
- PANČIĆ, T. (2008) „Anamneza jedne parole“, *Vreme*, 28. februar
- SAVIĆ, B.D. (2008) „Niko nije smeo da napravi ovakav užas“, *Dnevnik*, 23. februar
- VUČETIĆ, S. (2008) „Dan posle“, *Blic*, 29. februar
- VUČETIĆ, S. (2008) „Srbija bez Kosova, a svet bez OUN“, *Blic*, 22. februar
- VIKANOVIĆ, M. (2004) „Podele olako odbijali“, *Večernje novosti*, 28. mart

Gazela Pudar Draško

Institute for Philosophy and Social Theory

University of Belgrade

The Symbolism of Powerlessness: Intellectuals and Serbian-Albanian Relations in the post-Yugoslav Context

Abstract:

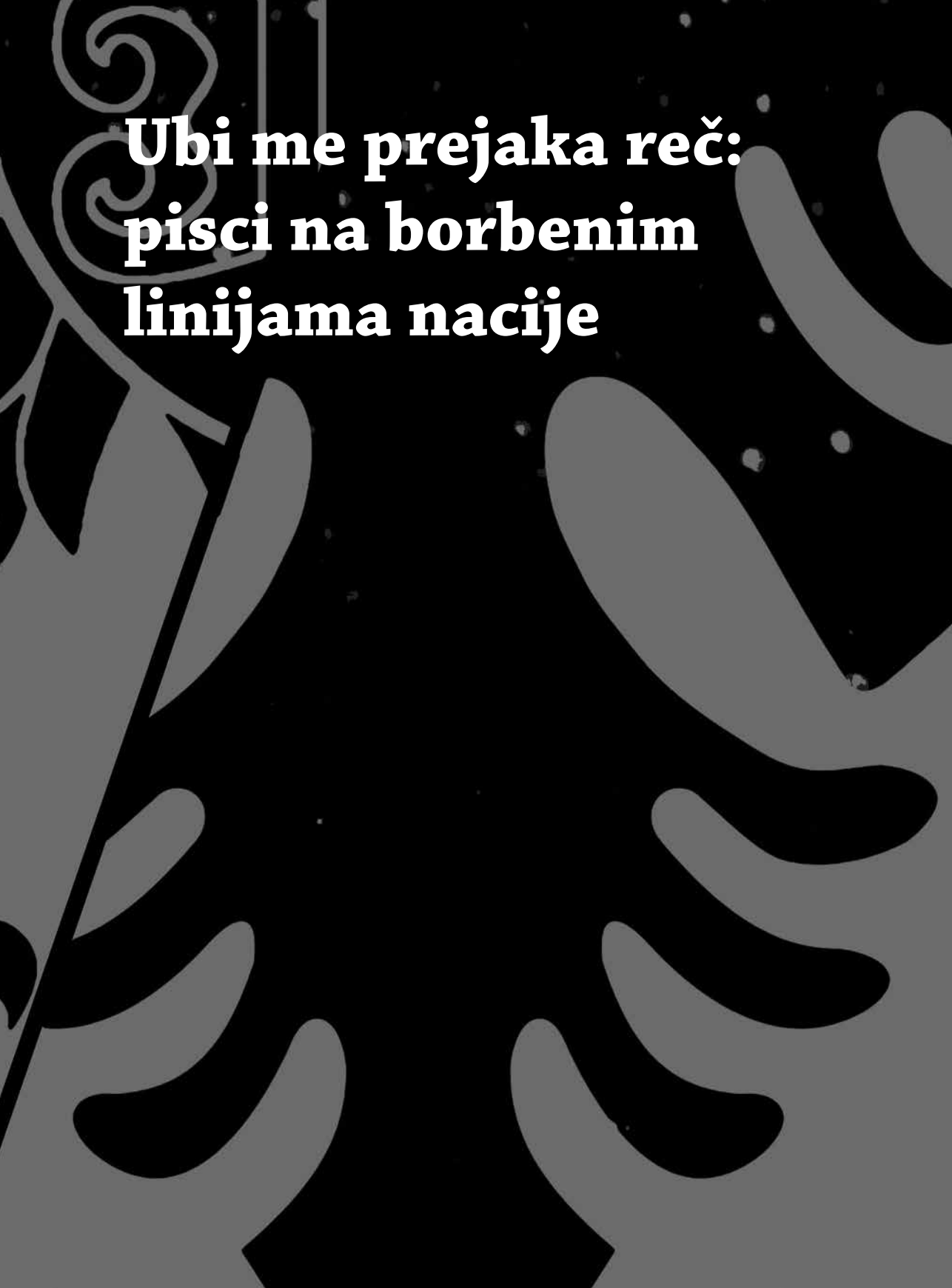
This article explores the attitudes of Serbian intellectuals in relation to Kosovo as a geographic area that gain special status and importance by being infused by symbolic meanings. The article aims at identifying and operationalizing discursive strategies through which the intellectuals use the notion of Kosovo and/or the metaphor "enemy/ the "Other" figure". The analysis of statements and writings of the intellectuals focuses on three seminal events of the post-Yugoslav, i.e. post-Milosević's period, which marked the process of Kosovo independence. The events in question have are the "Kosovo pogrom" from 2004, Kosovo declaration of independence in 2008 and the signing of the Brussels Agreement in 2013. The article should testify about the dilemmas (or the lack of thereof) among the intellectuals "by fate" interested or provoked to publicly express their views on "the Kosovo question" – does by being intellectual one is indebted above all to be loyal to his/her nation and to fight for its "rights" through intellectual means, or actually to protest against the national and other euphoria and to promote universal values?

Key words:

Intellectuals, figure of the Other, discursive strategies, Kosovo, nation

**Ubi me prejaka reč:
pisci na borbenim
linijama nacije**

A decorative background featuring a stylized, dark grey leaf pattern on a black background. The leaves are arranged in a vertical, overlapping fashion, with some leaves pointing upwards and others downwards. The pattern is reminiscent of a fern or a similar leafy plant.

Saša Ćirić

Književni kritičar

KPZ Beton, Beograd

Figura drugog kao otvoreni projekat, na primeru albanskih autora iz Albanije i sa Kosova

Apstrakt:

Ovaj rad predstavlja komparativnu analizu književnih dela autora iz Albanije i sa Kosova prevedenih na srpski jezik posle 2000. godine. U njemu se detektuju predstave o figuri drugog uz pomoć analize kulturno-političkih referenci na konfliktne situacije, koje nalazimo u ovim knjigama. Tekst je podeljen na celine prema književnoj vrsti analiziranih knjiga (romani, kraća proza, poezija, drama) i prema sredini na koju autori referišu (Albanija i Kosovo). Osnovna razlika između autora iz Albanije prema onima sa Kosova je u dominaciji političkog drugog u odnosu na etničkog drugog. Autori iz Albanije su zaokupljeni fenomenom autoizolacionističkog albanskog totalitarizma, dok su autori sa Kosova opsednuti traumom srpsko-albanskog rata na Kosovu 1998/99. godine. Srpsko-albanski odnosi su prikazani kao odnosi kolektivne distance i dubokog nepoverenja, bez primera ostvarenog međuetničkog prijateljstva ili ljubavnih veza. U delima analiziranih autora javlja se i otpor političkom autoritarizmu i patrijarhalnom konzervativizmu u vidu kritičke satire, kao i primeri verske tolerancije i odbacivanja revanšizma.

Ključne reči:

politički drugi, etnički drugi, kosovska poezija, kosovska drama, drugi kao neprijatelj, manjinski identiteti, srpsko-albanski sukob

Uvod

Ovaj rad predstavlja komparativnu analizu književnih dela autora iz Albanije i sa Kosova prevedenih na srpski jezik posle 2000. godine, koja treba da pokaže njihova težišna tematska i kulturna polja interesovanja. Uz analizu sadržaja i strukture ovih knjiga, detektuju se predstave o figuri drugog uz pomoć analize kulturno-političkih referenci iz ovih knjiga na konfliktne situacije, bilo da je reč o međusobnim srpsko-albanskim etničkim konfliktima ili o nasilnoj prirodi političkih režima pod kojima žive likovi analiziranih knjiga. Tekst je podeljen na celine prema književnoj vrsti analiziranih knjiga (romani, kraća proza, poezija, drama) i prema sredini na koju autori referišu (Albanija i Kosovo).

Rad u izvesnoj meri nastavlja istraživanje Petrita Imamija o srpsko-albanskoj književnoj saradnji, koji u poglavlju „Kulturne veze“ studije *Srbi i Albanci kroz vekove* (Imami, 2000), konstatuje da je ona najvećim delom bila obeležena pojedinačnim autorskim i naučno-istraživačkim aktivnostima a ne sistematskim razvijanjem kulturnih veza između ovih sredina. Imami podseća da je, uz malobrojne izuzetke, do gotovo potpunog prekida srpsko-albanskih kulturnih veza i književnog prevođenja na relaciji Srbija – Kosovo došlo krajem osamdesetih i tokom poslednje decenije dvadesetog veka.

Tokom devedesetih godina ima i primera obnavljanja kulturne saradnje na polju likovne umetnosti i književnosti. Novu umetnost koja se pojavila devedesetih, koju je predstavio na izložbi „savremene umetnosti Kosova“ „Përtej“ („S one strane“) u Beogradu, Škeljzen Malići opisuje kao „umetnost otpora... koja je istovremeno bila kritična i prema režimu i srpskoj represiji, ali i prema akademskim umetničkim tokovima“ (Malići, 2014,236). Takva tendencija je nastavljena i uvećana u prvoj deceniji dvehiljaditih, posle petoktobarskog prevrata u Srbiji. Udruženja antiratno nastrojenih pisaca (Forum pisaca), alternativni izdavači (Rende, VBZ Beograd, Karver), te grupe antinacionalističkih pisaca i kritičara (KPZ Beton, Links, Grupa 484), nastoje da novim prevodima upoznaju domaće čitaoce kako sa klasicima, tako i sa piscima koji su u međuvremenu stasali na kosovskoj i albanskoj sceni. Primetno je veće interesovanje za albanske autore i u književnim časopisima, kontinuirano u *Sarajevskim sveskama* i u časopisu za prevodnu književnost *Mostovi*, povremeno u drugim časopisima (npr. u *Sentu* iz Novog Pazara) i u polemičko-kulturnom dodatku *Beton* u dnevnom listu *Danas* iz Beograda.

Tako smo u prvih petnaest godina dvadesetprvog veka dobili prevode romana autora iz Albanije: *Gozba* Baškima Šehua (2003), *Pad kamenog grada* Ismaila Kadarea (2011), *Crveno poput neveste* Anilde Ibrahimii (2013); i autora sa Kosova: *Sjaj tuđine* Beća Cufaja (2010)¹⁸⁷. Povremeni prevodi prozних fragmenata zastupljeni su u književnoj periodici u Srbiji, recimo priče Radvana Dibre i Zije Čele ili odlomak romana Luana Starove. Primetno je obnavljanje interesa za poeziju, pa su objavljene knjige

¹⁸⁷ Iako govorimo o autorima iz Albanije i sa Kosova, jedan deo njih dugo ne živi u Albaniji i na Kosovu: Fahredin Šehu je žitelj Barselone, Ismail Kadare Pariza, Anilda Ibrahimii Rima, Dževdet Bajraj Meksiko sitija, a Beć Cufaj Štutgarta.

pesama kosovskih autora Dževdeta Bajraja *Sloboda užasa* (dva izdanja, 2000. i 2002.), Fehrudina Šehua *Nalivpero* (2013), Arbena Idrizija *Zveri vole otadžbinu* (2013) i kraći izbor pesama autorke iz Albanije, Ljuljete Lešanaku, *Djeca prirode* (2012). Pojavile su se dve obimne reprezentativne antologije: *Iz Prištine, s ljubavlju* (2011) i *Let iznad kosovskog pozorišta* (2014). U Antologiji *Iz Prištine, s ljubavlju* zastupljeno je dvadeset autorki i autora većinom mlade i srednje generacije a svako poglavlje sadrži predgovore: Haljlja Matošija o kosovskoj pesničkoj, Arbena Atašija o proznoj, i Bekima Ljumija o dramskoj sceni. Antologija *Let iznad kosovskog pozorišta* sadrži izbor od pet drama savremenih mlađih kosovskih dramskih pisaca: Iljira Đocađa, Doruntine Baše, Dževdeta Bajraja, Visara Kruše i Jetona Neziraja. Navedene knjige predstavljaju osnovnu građu korišćenu u ovom radu.

Romani autora iz Albanije

Roman Baškima Šehua *Gozba* je prozni hibrid, delom politička groteska, delom ezoterična alegorija vlasti. U tekstu pratimo put bivšeg ministra, zatvorenika, i njegovog stražara, koji ga odvodi nadomak grada, gde čekaju dželata da izvrši kaznu. Odnos zatvorenika i njegovog stražara, svrgnutog moćnika i reprezentanta novog režima koji učestvuje u likvidaciji visokih pripadnika prethodne vlasti, menja se iz osnova zahvaljujući obrtima na frontu, koji omogućavaju da bivši ministar postane ministar i u novoj Vladi a njegov mučitelj i potencijalni dželat njegov novi posilni. U prvom planu ove satirično-groteskne transformacije je priroda sile, svedene na slepo oruđe vlasti i njenih čudi.

Za razliku od Šehuove novele, čija je radnja smeštena u zemlju „negde između Bratislave i Ruande“, što pojačava simboličko-alegorijski karakter pripovedanja, Kadareov roman *Pad kamenog grada* je vrsta specifične gradske hronike Đirokastre, počevši od kapitulacije Italije 1943. godine, kada Albanija prelazi u ruke nemačke nacističke uprave, sve do 1953. i vremena neposredno nakon Staljinove smrti. U taj opseg ne ulaze kraći epiloški pasusi u romanu, smešteni u 1993. i 2007. godinu, kada se otkrivaju žrtve egzekucija poratnih vlasti, te se, pod uticajem Evropske unije, nastoji da se rasvetle i „osude komunistički zločini“.

Skriveni narator pominje „greh prezira“ građana Đirokastre, koji su pokazivali prema grčkim seljacima-nadničarima na njihovim poljima, ali i prezir „prema svim Grcima, helenskoj kulturi, državi, politici, čak i jeziku“ (Kadare, 2011,13). U najveće kolektivne prestupe, gotovo običajne, spada otmica devojaka i nevesta iz okolnih pitomih sela Lundžerije.

Kadareov roman posredno oslikava ideološki sukob dve glavne političke opcije koje su postojale u albanskom društvu pre i tokom rata: nacionalista i komunista. Oni su različito gledali na rat i pre njegovog izbivanja i tokom njegovog trajanja. Nacionalisti su u Nemicima videli saveznike, voljne ili trenutne, koji će im omogućiti objedinjavanje albanskih etničkih teritorija (naracija eksplicitno pominje: „Albaniju, Kosovo i Čameriju“ [isto, 10]), dok su komunisti bili protiv te politike teritorijalnih pretenzija prema

susedima. Narator pominje da je „među komunističkim liderima bilo i nekoliko Srba, za koje su riječi *etnička Albanija* bile strašnije od smrti“ (isto, 16). Tokom rata nacionalisti su bili opredeljeni za pasivnost i suzdržavanje od vojnog delovanja, komunisti za aktivan otpor nacistima.

Kod Šehua je patologija vlasti, njeno izopačenje u strahovladu i teror nad poraženim neprijateljima u građanskom ratu, direktno povezana sa biblijskom apokaliptičkom ezoterijom. Kod Kadarea vlast u ratu uzima oblik odmazde da bi se terorom straha paralisao svaki otpor, dok se vlast u totalitarnom poretku koristi teorijom zavere ne bi li zadovoljila svoju paranoju potragom za imaginarnim neprijateljima i likvidacijom stvarnih ljudi. Kod Šehua tek smrt osobe uglibljene u sistem bespogovorne poslušnosti i nepravednih egzekucija može predstavljati iskorak van tog začaranog kruga nasilja i ljudske degradacije. U Kadareovom romanu *Pad kamenog grada* iskorak iz rđave istorije je načinjen samourušenjem komunizma.

Radnja romana Anilde Ibrahim *Crveno poput neveste* obuhvata najširi istorijski period, od 1923. do 2003. godine, što čini gotovo ceo život Sabe Islami, glavne protagonistkinje romana koji prati sudbine pripadnika tri generacije njene familije. Epohalnu raznovrsnost (predratno doba albanskog premijera, predsednika i kralja Ahmeta Zogua, posleratni komunistički režim Fadilja Hodže, doba tranzicije od početka devedesetih), prati i geografska razuđenost mesta zbivanja radnje, smeštene u selo Kaltra u planinskom delu južne Albanije, odakle potiče familija Islami; u Valonu, primorski grad u koji se seli porodica naratorke Dore, unuke Sabe Islami; i u Tiranu, glavni grad u kojem Dora studira, a pominju se i evropski gradovi u kojima Dora boravi (Ciri, Bern), kao i Rim, gde se udaje.

Suprotno pomenutim autorima, Anilda Ibrahim ističe i pozitivne strane komunizma u Albaniji, iako ne prećutkuje iščašenosti vladavine komunista. S jedne strane, stoji pohvala za korenitu društvenu reformu koja je promenila položaj žena u izrazito patrijarhalnom društvu, koje je ženu uglavnom držalo u kući, pod neprestanim nadzorom muškarca, muža, oca ili sinova, ili starijih žena, svekrve i majke. Žene su masovno počele da se zapošljavaju, da rade u fabrikama i u državnim ustanovama, da donose novac u kuću i da raspolazu njime, a drastično se smanjio broj zlostavljanja i porodičnog nasilja prema ženama. S druge strane, ironično se apostrofira nesposobnost komunističke uprave: beskrajna sastančenja, difamacije i javno potkazivanje i koruptivnost komisija za zapošljavanje. I pored modernizacijskog pomaka u ekonomskoj sferi, celokupan politički i javni život bio je podređen partijskom odlučivanju. Komunistička partija odlučuje čak i o tome koja porodica sme da kupi televizijski aparat ili kojim će se zanimanjem baviti pojedinci.

Roman Anilde Ibrahim ima relativno malo referenci na figuru drugog u albanskom društvu. Italijani su predstavljeni kao dobrodušni okupatori, koji posle pada Italije postaju žrtve nemačkih streljanja, a neke od njih albanski seljaci skrivaju po svojim kućama. I Ibrahim pominje, kao i Kadare, primere da su Albanci od nacista zaštitili svoje „Cifute“ tokom Drugog svetskog rata. Nacisti su brutalni eksterminatori, surovo su streljali ne samo tri Sabina brata, već i nevestu jednog od njih sa njenim detetom. Grci

su sastavni deo albanskog društva, ničim posebno markirani, ni mentalitetom ni običajima. Od susednih naroda, Srbi se pominju samo jednom i to u dvosmislenoj izreci, nejasno da li ustaljenoj ili lokalnoj: „skače kao neka srpska kobila“ (Ibrahimi, 2013, 233). Kosovo se pominje takođe jednom, u poređenju: „lep kao Kosovar“ (isto, 277), kojim stara komšinica Mukades tepa unuku koga čuva. Na pitanje gde je videla Kosovare, ona odgovara: u filmovima, opisujući ih kao „lepe, visoke, hrabre, sa onim gustim brkovima“ (isto).

Na drugoj strani, „unutrašnji drugi“, Albanac pripadnik druge vere ili hrišćanske konfesije, katoličke ili pravoslavne, posmatra se iz perspektive neke vrste Sabine sentimentalne filantropije. Saba obeležava i slavi sve verske praznike i za vreme komunizma. Da su primeri skladnog suživota pripadnika različitih religija ustaljeni, pokazuje predratni primer kada je sveštenik pevao sure za pokojnog muslimana, u situaciji kada je planinsko selo bez imama bilo velikim snegom odsečeno od okolnih mesta.

Proza kosovskih autora na albanskom jeziku

Od savremenih kosovskih prozaista preveden je tek Beć Cufaj i njegov roman *Sjaj tuđine*, dok druge autore upoznajemo, mada fragmentarno, u antologiji *Iz Prištine, s ljubavlju*. U ovoj antologiji zastupljeno je sedmoro prozних autorki i autora. Roman Beća Cufaja *Sjaj tuđine* na Kosovu radnju smešta u dva miljea: malovaroški (mesto Reka) i seoski. Obe sredine su sa većinskim albanskim življem i naracija dotiče unutaralbanske verske, socijalne i profesionalne razlike (katolici-muslimani, imućni-podstanari, visokoškoloovani-neškoloovani). Pominje se specifičan život romske porodice, koja živi u ruševnoj maloj kući pored naratorove zgrade. Ona deluje kao oličenje prirodno drugog. Njeno ponašanje bez inhibicija i zazora stoji nasuprot albanskom (i srpskom) patrijarhalnom kulturnom modelu, kao i nasuprot oficijalnom socijalističkom modelu čija je postojana dezintegracija predočena u romanu.

Ovlašno su skicirane velike političke teme osamdesetih i devedesetih godina: gubitak posla Albanaca početkom osamdesetih, paralelno studiranje tokom devedesetih, ilegalno dobijanje azila u Nemačkoj krajem devedesetih. U drugom delu romana, koji je smešten u Štutgartu, u egzilantskom metežu fokus je na albanskim emigrantima, ali se javljaju i ex-yu fenomeni (emigranti iz BiH) ili unutarbalkanski fenomeni (odnos prema Grcima), mada je glavna opozicija kulturološka i to na liniji: egzilanti – domaće nemačko stanovništvo.

Roman *Sjaj tuđine* Beća Cufaja sadrži i kritiku albanskog društva i mentaliteta. Usputna Rikijeva konstatacija prilikom bekstva sa drugom Afrimom u Crnoj Gori otkriva međuetničku distancu između Albanaca i Srba na Kosovu i praksu žigosanja onih koji poznaju jezik drugog naroda: „Afrim je bolje govorio srpski od mene, budući da su njegov otac i braća imali dosta kontakata sa Srbima. Meni to nikada nije smetalo, iako im je većina ljudi kod nas to uzimala za zlo“ (Cufaj, 2009, 82). S druge strane, Arben prvi put devedesetih prolazi kroz Beograd na putu ka Mađarskoj i Nemačkoj. Impresionira ga veličina grada i saobraćajne gužve, ali i to što „grad nije uopšte beo kao što je

njegovo ime impliciralo“ (isto, 113). Riki razvija različite teorije: erotološke, o razlikama u seksu između Albanci i Nemica – prve cene orgazam i žele da sakriju želju za seksom zbog koje osećaju stid, druge žele da budu ravnopravne i tokom seksualnog čina. Riki razvija i u Srbiji odomaćenu tezu o partnerskoj bliskosti Grka i Srba koja navodno postoji i u Nemačkoj (isto, 144).

Slično Cufaju, i pojedine priče iz antologije *Iz Prištine, s ljubavlju* referišu na tenzične srpsko-albanske odnose, ali su i mesto rekonstrukcije srednjovekovne bitke na Kosovu i mesto blago sugerisanog formiranja drugačijeg seksualnog identiteta.

Priča „Vranina“ Haljilja Matošija referiše na dva perioda kosovske novije istorije tokom devedesetih: na onaj pre NATO intervencije, koji narator priče, mladi pisac Adni Maljoku doživljava kao život u međunarodnom getu, i onaj za vreme rata na Kosovu, koji Rudaku provodi kao zatvorenik u srpskom zatvoru. U pričama Ragipa Suljaja javlja se nadnaravni motiv đavola, koji služi kao okidač da se u sažetom obliku predoči životopis jednog nepismenog seljaka, pastira, čiji je životni vek ispunjen oskudicom, ratovima i željom da unuk-narator u njegovo ime napiše pismo o situaciji na Kosovu posle događaja s početka osamdesetih. U drugoj priči zanimljivo je poređenje kada narator đavola optuži da je umislio da je postao „kao nekakav Apis“ (Matoši, u: Neziraj, 2009, 218).

Roman Ardijana Hadžaja *Glavna hronika Kosova polja*, iz kojeg je štampano jedno poglavlje, tematizuje srednjovekovnu kosovsku bitku. U odabranom poglavlju pratimo razgovor dvojice hroničara turske vojske, Nuredina i Ahmeta, tokom njenog balkanskog pohoda. Nuredin zaključuje da su po načinu života i običajima narodi ovog dela Evrope slični onima u Aziji, što nije očekivao. Hroničari nisu sigurni da li je cilj sultana koji predvodi turski pohod, uz osvajanje, i islamizacija pokorenih zemalja.

Priče Bese Saljihu su kratke i imaju odlike poezije u prozi. U fokusu je njen odnos sa neimenovanom ženskom osobom. Pripoveda se sa pozicije čežnje za drugom osobom ili sa pozicije izgubljene bliskosti. U priči „Voda“, po mnogo čemu oniričkoj, ženska osoba za kojom naratorka žudi ubija je jer ne može da podnese njenu dobrotu i privrženost. Ovaj žensko-ženski odnos je otvoren za simbolička i psihoanalitička čitanja, bilo da ga doživimo kao rodbinski (sestra, majka), prijateljski ili ljubavnički.

Priča Iljira Đocaja „Ništa“ je oblikovana kao jedna duga rečenica koja počinje i završava se sa tri tačke. Priča počiva na glasinama koje govore o mladom bračnom paru, sinu iz uglednog bratstva Kućaja i njegovoj supruzi koja je došla iz Pariza da živi s njim u njegovoj porodičnoj kući. Ona je donela mondenski način života koji je sablažnjavao domaće stanovništvo: nosi pantalone, šeta naporedo sa svojim mužem a ne iza njega, kakav je seoski običaj, ide s njim u grad. Veza se završava tragičnim ishodom. Mladog supruga su našli obešenog, dok je mlada zanemela i ima ranu na ustima nepoznatog uzroka. Figura drugog, mlada od Kućaja i sin-povratnik, doživljava poraz u sukobu sa jakim silama tradicije koje su neprijateljski nastrojene prema novotarijama i pridošlicama iz velikog sveta.

Kosovska poezija

Kosovska poezija predstavlja najproduktivniji deo savremene kosovske književnosti. Pregled kosovske poezije u ovom radu počiva na knjigama pesama Dževdeta Bajraja, Fahredina Šehua i Arbena Idrizija i Antologiji *Iz Prištine, s ljubavlju*, kojom je obuhvaćeno jedanaest autora: devet pesnika i dve pesnikinje sa Kosova koji pišu na albanskom jeziku. Nova kosovska poezija se kreće između ljubavne lirike, evokacija ratnog sukoba, socijalne i apstraktno-simboličke poezije. Prisutne su naznake ženskog pisma i manjinske, romske književnosti.

Bajrajeva poezija u knjizi *Sloboda užasa* je uglavnom lišena konkretnih referenci na istorijske i političke prilike, te na geografski kontekst. U pesmama je najčešći atribut: balkanski, koji nema značenje etničkog ili geografskog markera, već kulturološkog, donekle i mitološkog. U pesmi „Bratu je bilo šest sestri osam godina i plakali su“ (Bajraj, 2002, 20) opisana je situacija kada policajci pendrecima batinaju oca koga su izvukli iz automobila, sve dok njegov sin od šest godina vlastitim telom ne pokuša da zaštiti oca. Policajci su prestali sa batinanjem i otišli, „glasno psujući na sopstvenom jeziku“. U pesmi „Čerupanje orla“ (isto, 114), gde orao može biti metonimija za nacionalni heraldički simbol Albanaca, prvi dvostih glasi: „U okupiranoj zemlji stoka je slobodna/ Dok pase ljudsku bol.“ Ova pesma je tužbalica koja pada na pošećeren hleb „U ruci deteta na trgu budućeg glavnog grada/ Nezavisne/ Neutralne/ Uništene/ Države/ Jednako otvorene ka Albaniji i Srbiji“.

Poezija Dževdeta Bajraja je implicitna himna slobodi, iako opeva pogaženu ili nepostojeću slobodu, ili ironično slika „slobodu užasa“ – nesputano delovanje destruktivnih sila čoveka. O generaciji bitnika i dece cveća koje su visoko vrednovale individualnu slobodu, govori se u pesmi „Ubiću smrt“ (isto, 11): „Ostarile su veoma/ Umreće uskoro/ Sa himerama neostvarenih snova o vratovima“, čime se posredno priznaje poraz i navinost težnji jedne generacije kojoj je i sam autor bio i ostao blizak.

Pojedini stihovi u Bajrajevoj knjizi *Sloboda užasa* nose gorak talog satiričkog skeniranja vlastite sredine. U pesmi „San“ (isto, 19) mrtvi izniču iz tla, prepoznaju prijatelje i neprijatelje, „Nastavljaju sa bitkama tamo gde su prekinuli“, na mestu „Gde se rađamo isključivo da bi stradali“. Neprijateljstvo je večno, ne prekida ga ni sama smrt, stradanje je egzistencijalna kob. I ljubav se pod dejstvom ludila lako okrene u neprijateljstvo, ni duhovne veze poput tradicionalne forme bratimljenja ne zaustavljaju međusobno prolivanje krvi, jedini izlaz je odlazak. Zapravo, odlazak ili emigracija je jedini protivotrov konceptu tla ili determinizmu stradanja.

Knjiga poezije Fahredina Šehua *Nalivpero* daje dvojaku poeziju: jedan tip čini naglašena intertekstualna poezija, drugi tip je poezija evokacije na period odrastanja i zajedničkog života u bivšoj zemlji. Kada je reč o krugu intertekstualnih referenci, on je ispunjen enciklopedijskom širinom i kulturološkom heterogenošću. Pominju se često, negde i naporedo, hrišćanski simboli i legende i islamski, ali i antičko nasleđe, posebno grčko i vavilonsko. Poezija Fahredina Šehua još je samozatajnija od one Dževdeta Bajraja i kad je reč o životu u SFRJ i o albansko-srpskim odnosima. U pesmi „Zlatno naliv-

pero“ (Šehu, 2013, 11) pominje se rat bez ikakvih specifikacija ko je učinio da lirski subjekt ostane bez nalivpera TOZ Zagreb koje je njegov pokojni ujak poklonio svojoj sestri „kao štafetu da ga prenese meni“. U pesmi „Zima 1985“ (isto, 18) pominje se da je sestra slušala Vladu Kalembera, a da je majka lirskom naratoru plela crno-beli šal Partizana, čiji je on bio očito (fudbalski) navijač, da je njegova baba „uz venčani dar donela *Narodni lekar* Vase Pelagića“ (isto, 19), da je iz Bečkereka 1987. dobio štene jorkširskog terijera, koje su „smazali zli dusi“ (isto, 20). Svi navedeni primeri pokazuju punu integritetnost subjekta u širi, nealbanski, jugoslovenski prostor, kulturni i društveni, u kojem je bilo sasvim moguće da se bude navijač fudbalskog kluba iz Beograda ili da njegova baba kao dragocenost čuva poučne savete iz popularne *lekaruše* narodnog prosvetitelja Vase Pelagića. Drugi je postao sam lirski subjekt pošto je rat na nasilan način učinio prekidu njegovom životu.

Knjiga poezije Arbena Idrizija *Zveri vole otadžbinu* pokazuje da je Arben Idrizi jedan od retkih pesnika koji eksplicitno referiše na srpsko-albanski rat krajem devedesetih. Pre izabranih pesama stoje dve narativne pesme o ratnom zločinu: „Među likvidiranim bio je i umobolnik“ (Idrizi, 2013, 13/4) i „Među ubijenima bila je i usamljena starica“ (isto, 15/7). Ove dve pesme su komplementarne jer pokazuju nepromenjenu suštinu rata: nekažnjeni zločin i otimačinu, koji čine obe strane. U prvoj pesmi prikazan je ratni zločin koji je počinila srpska policija, streljavši umobolnog starca, slepu baku i dete iz izbegličke kolone. Razlog streljanja nije naveden a sam čin kao da deluje egzemplarno: treba da zastraši preostale izbeglice i demotiviše ih i da pomisle na povratak. Petao kojeg je starac nosio pod miškom postaće meta u „pucanju za oplkadu“, pri čemu je ulog predstavljala „gomila opljačkanih stvari“. Pošto niko od srpskih policajaca nije pogodio petla, razneli su ga „granatom iz tenka“.

Vreme zbivanja u drugoj pesmi je nakon završetka rata: „sredina juna 1999. godine/ vreme kada su se krajnosti dodirnule“. Pesma precizno navodi razloge dešavanja: „Kosovo je oslobođeno.// Srpska vojska, policija i civili dali su se u bežaniju./ Odlazili su u panici./ Mnogi u strahu da će ih stići osveta i pravda.“ „Osvetnici“ su kod Idrizija zapravo pljačkaši, koji u periodu pravnog interregnuma, žele da otmu i prisvoje imovinu preostalih Srba, znajući da je u tom periodu suspendovana država, ali i da su male šanse da će nakon uspostave reda i zakona država stati u zaštitu pripadnika poražene strane. Štaviše, reč je o lažnim ratnicima, onima koji su tek po završetku rata kupili uniforme, ili ih našli odbačene, i počeli da dele svoju pravdu na ulicama oslobođenog grada.

U Idrizijevoj knjizi dominira kritički odnos prema vlastima, tranzicionoj demokratiji, nekadašnjim ratnicima i lažnim patriotama. U pesmi „Čedo rata“ (isto, 31/3) oštro su suprotstavljene dve kategorije ljudi: oni koji su težili da prežive rat i očuvaju svoju голу egzistenciju i oni koji su u ratu učestvovali da bi se nakon njega dočepali vlasti. Posleratno vreme je vreme kada „stradaju bednici“, vreme „u kojem ne možeš nikada naplatiti dug“, vreme ponovne eksploatacije pravno nezaštićenih radnika, vreme otkaza i gladi.

Idrizijev pesnički subjekt je višestruki autsajder: nalazi se na socijalnoj margini gde jedva preživljava, često gladan, puši ubuđale cigarete, nosi probušene cipele i poklonjen zimski kaput; poništen kao nepotkupljeni pesnik koji „svaku vlast šalje u pizdu materinu“ (isto, 152). Introspekcija njegove višestruke marginalnosti ide do samoporicanja: „ili žalim za ljubavlju žene koja je spasla sebe kada me je napustila“ (isto, 21). Čovek sa ruba gaji sumnjičavost „prema svakom rodoljublju/ svakoj revoluciji“.

I u izabranoj poeziji u antologiji *Iz Prištine, s ljubavlju*, slično prozi, javljaju se naznake formiranja seksualnog drugog, manjinskog identiteta i identiteta obeleženog ratnom traumom. Trina Gojani i Ervina Haljlilji pišu meličku poeziju strepnje i straha od sveta, govore o ostavljenosti i odlasku, obraćaju se odsutnom ljubavniku, zamišljenom ili željenom (Haljlilji, u Neziraj, 2009, 143). Grad se u njihovoj poeziji javlja kao mesto usamljenosti i gubljenja sebe, ali to je proces nad kojim se ne lamentira niti se grad osuđuje. Gradu se ženski lirski subjekt prepušta bez zazora ili traženja utehe; nestanak u velikom gradu je vrsta identifikacije i ostvarene slobode („Hodaj samo svetlima velikog grada/ dok te zgrade ne prožderu živog“), iako postoji svest o urbanoj zavodljivosti noći koja je iluzija u odnosu na bezličnu trulež dana („Noću su svi gradovi lepi/ po danu im se vidi rđa.“ [Gojani, u Neziraj, 2009, 112]).

Poezija Kujtima Paćakua je važna i kao mesto pesničkog konstituisanja fluidnog romskog identiteta. U pesmi „Sećanje“ (Paćaku, u Neziraj, 2009, 113), sećanje na novembar nije sećanje na dirljivi poznojesenji pejzaž, već na glad i nevolju kojoj nema rešenja: kako prehraniti svoju decu i kako ih ugrejati u sumorne dane obilnih kiša. U pesmi „Dva pijanca“ (isto, 114) alkoholizam oženjenog ćemaniste, koji se odao alkoholu zbog „mirisa belih sisa“ jedne „gadžije“ (ne-Romkinje), prodavši i svoj instrument da bi imao novac za alkohol, pokazuje individualnu tragediju jedne osujećene i nemoguće strasti, možda i ljubavi. Pesa pokazuje da sklonost Roma ka ne-Romkinji nije poželjna ni u romskoj populaciji. Pesa „Recite mi“ (isto, 116) direktno asocira na dvojakost romskog statusa na Kosovu. Lirski subjekt ukršta etnogenealogiju sa trenutnim kolektivnim habitusom. „Recite mi kako protiče naša reka/ Kao Gang?/ Ili kao Bistrica?“, (pominje se i kontrast Himalaji – Šar planina). U oba slučaja, evokacija ukršta prošlost indijske prapostojbine i sadašnjost kosovske domovine.

Pesnički triptih „Ratna trilogija“ Haljlilja Matošija, uz patos i hiperbole, naglašava autorovu vlastitu i kolektivnu albansku tragediju krajem devedesetih, uspostavljajući analogiju svojih „muka i bolova“ koje je doživeo u zatvoru Zabela u Požarevcu i Isusa na Golgoti i na krstu. Pod utiskom razgovora sa jednom švedskom pripadnicom KFOR-a, piše pesmu o Šoti Galici „legendarnoj“ ustanici iz kačačkog ustanka u doba Kraljevine SHS. Haljlilj Matoši pokazuje sklonost prema sudbini žena, posebno onih u uniformi, koje prihvataju muške uloge ratnice i borkinje za nacionalno oslobođenje.

Pesa Balsora Hodže „Wag the dog“ (Hodža, u Neziraj, 2009, 105/6) je satirična poruga rediteljima američkog filma iz 1997. godine, gde se olako biraju negativci i ruinirane zemlje, u ovom slučaju iz Albanije, nedovoljno poznate američkim gledaocima („Da li si ikada čuo za neki albanski restoran“). Pesa „Moj biseksualni grad“ je

posvećena Prištini, kao gradu u kojem je drveće i „sve ono što je lepo/ vrednije nego drugde na svetu“, zato što je retko. Arhitektura je frankenštajnovska, snovi silovani, ali je atmosfera životna, jer je izdržala promenu različitih režima i ideologija (sunce, polumesec, petokraka, plavo UN sunce). Iako plodna metafora o biseksualnosti grada, ona je i hermetična. Tek, pominju se snažni momci Prištine i rat grada sa svojom biseksualnom prirodom.

Drama kosovskih autora na albanskom jeziku

Antologija savremene kosovske drame *Let iznad kosovskog pozorišta* sadrži izbor od pet drama dramskih autora srednje generacije, čija se radnja vremenski prostire od rata na Kosovu 1999. do proglašenja nezavisnosti Kosova 2008. godine. Nasuprot entuzijazmu zbog kosovske nezavisnosti u ovim dramskim tekstovima se preispituju patrijarhalnistubovi društva i politički režim novoproglašene države. Figura drugog se javlja kao figura nasilnog okupatora (srpska policija), korumpiranog autokrate (kosovska vlast), oportunog birokrate (funkcioneri kulturnih institucija), patera familasa (čiju ulogu može obnašati i žena).

Drama Iljira Đocaja *Podrum* referiše na vreme NATO bombardovanja u Prištini 1999. godine. Drama se dotiče srpske represije i ratnog nasilja nad albanskim stanovništvom na Kosovu krajem devedesetih godina. Seksualna isfrustriranost i impotentnost muškarca u godinama, profesora i političara Envera, združena je sa strindbergovskim motivom sumnje u vlastito očinstvo i vernost supruge. Tragička greška profesora Envera bila je da u dva navrata svom sinu Gentu, žrtvi policijske brutalnosti za vreme političkih demonstracija tokom devedesetih, ne dozvoli da emigrira. Gent će se posle rata voditi kao nestalo lice. Enverov lik je zamišljen tako da pati od megalomanske opsesije predstavom o vlastitoj savršenoj biografiji. Insistira na konceptu epske tradicije prema kojoj strah „nije deo naše tradicije“ (Đocaj, u Neziraj, 2014, 22), stoga prezire sina kao mekušca i nesazrelog muškarca. Političkoj dimenziji drame Đocaj dodaje i motiv kolaboracije sa srpskim vlastima; naime, Enver je uveren da je njegov politički neistomišljenik „srpski špijun“. Drugi, odnosno Srbi, nalaze se u spoljašnjem okviru dramske pažnje. Drugi je militarizovan, agresivan i destruktivan. Ipak, drugi je neka vrsta legitimacijskog opravdanja za borbenu odbrambeni patriotski koncept otpora na putu ka političkoj i nacionalnoj nezavisnosti.

I u drami Doruntine Baše *Prst* javlja se motiv nestalog sina, kao centralno mesto traume obe junakinje: Zoje, majke nestalog sina i Škurte, njegove bele udovice. Zoja i Škurta žive same u kući vezane zajedničkom uspomenom, na sina koji je jednog olujnog dana izašao i nije se vratio. Ulogu drugog u drami Doruntine Baše u potpunosti su preuzele žene kao figure rodnog drugog u patrijarhatu: maloletne devojke koje njihovi očevi udaju bez njihovog pristanka daleko od kuće a muževi uzimaju grubo, žive s njima bez dodira i nežnosti, omalovažavaju ako rode žensko dete a trijumfalno slave kad se rodi muško. Zoja se ponaša kao loš *pater familias*: kinji snahu prekomernim zaduženjima, nikad nije zadovoljna njenim učinkom, ne dopadaju joj se ni snahin

izgled ni njene sposobnosti, ne zanima je njeno mišljenje. Zoja je žrtva patrijarhalnog nasilja takođe – rano su je udali, muž je s njom postupao grubo ili je zanemarivao, da bi se na kraju poneo kao kukavica prepustivši sinu da izađe u olujno veče i bude odveden – slutimo da su za to odgovorne srpske snage. Škurta je Zoji onaj nemogući drugi, varvarski tuđin dostojan tek kao sluškinja, nikad srodnik kome je nametnuta sudbina koju je Zoja i sama iskusila, zamensko dete koje bi postalo objekat solidarnosti i zaštitničke majčinske ljubavi.

Dramski tekst Dževdeta Bajrāja *Ubistvo jednog komarca* je žanrovski vrsta travestije, a po svojoj formi poetska monodrama. Izgovara je lik „jednog muškarca“ koji se nalazi u svojoj sobi, pored radnog stola, biblioteke i flaše sa rakijom. Bajrājeva drama ispoljava temeljno nepoverenje prema nosiocima vlasti, kao osoba sa viškom nenadzirane moći i manjkom odgovornosti i poštenja. U drugom planu stoji kritika tranzicionih demokratskih procedura i političkih procesa koji se doživljavaju kao obična fasada za nekontrolisano lično bogaćenje i frapantnu ignoranciju političara. „Kako izgleda/ dobar je političar kod nas/ samo onaj koji se podvrgao plastičnoj operaciji/ kome su na lice stavili kožu sa dupeta/ koji malo govori/ ali kad progovori/ ništa ne kaže“ (Bajraj, u Neziraj, 2014, 124). Političar je isprazan, manipulativan, odaje poštu palim borbama i bori se za državne ciljeve koji su na dugom štapu (članstvo u UN).

Komedija *Kafana na raskršću* Visara Kruše oblikovana je u duhu vodvilja kao kosovska adaptacija humorističke TV serije *Alo, alo*. Radnja drame je smeštena u kafanu koju drži kafedžija Sokolj, oko njega obleću dve mlade i zgodne konobarice (jedna od njih, Enkela, je iz Albanije), njegova žena Sara je Mađarica, tip naivne supruge, a njena majka je džangrizava i senilna starica koju Sara podučava baletu. Nacističke okupatore iz pariskog ambijenta ovde „glume“ srpski policajci Nebojša i Dragan, i njihov (Gestapo) šef Žuti, inspektor iz Beograda. Tu su i pripadnici „pokreta otpora“. Drugi nije samo nasilan, već je i korumpiran, ali to omogućava da se na ilegalan način zadovolje obe strane. Tako lik Gazija nabavlja preko korumpiranog policajca Nebojše srpske pasoše. Nasilje je neizbežno uprkos žanru lake komedije. Sokolj posle zapleta u kome ilegalni politički skup kamufliira kao odavanje posmrtno počasti preminuloj tašti, u policiji dobija velike batine.

Sokolj je lukavi i srećni oportunist koji, kao Rene u okupiranom Parizu, pristaje na zahteve koje pred njega iznose predstavnici sile, gledajući uvek i svoj mali privatni račun. Tako ga i Sara, ubeđujući ga da prihvati rizičan predlog da se u njegovoj kafani održi zabranjeni politički skup, podseća na direktnu vezu između profita i patriotizma: „Ali, ako ne rizikuješ za svoj narod, ko će ti doći u taj hotel? Niko! Ko će ti dati dozvolu za hotel? Niko! Razmisli dobro, dragi moj mužu.“ (Kruša, u Neziraj, 2014, 246)

Drama *Let iznad kosovskog pozorišta* Jetona Neziraja pripada žanru političke farse koji baštini jednako tradiciju brehtovskog angažovanog teatra i postmoderne travestije. Dešava se januara 2008. godine, u Narodnom pozorištu Kosova u Prištini, u vreme proglašenja kosovske nezavisnosti. Neveliki broj likova: režiser, glumac, glumica, scenski radnik i sekretar u Ministarstvu sporta, u čiji resor spada i kultura, zaduženi su da osmisle i realizuju svečanu predstavu u čast najavljenog proglašenja nezavisnosti.

Sama činjenica da se ne zna tačan datum kada će nezavisnost biti proglašena, da se po direktivi u sadržaj komada unosi govor premijera koji stiže dan uoči premijere, jasno ukazuju na karakter države koja će biti proglašena. Polja političke sile su jasno i ironično ocrtana u Nezirajevoj predstavi: iznad boga je politički bog – kosovski premijer a iznad njega zastupnik vaseljenskog božanstva – američki ambasador u Prištini. Zahvaljujući intervenciji međunarodnih protektora, u predstavi se mora slaviti multikulturalnost i multikonfesionalnost Kosova i ni po koju cenu se ne sme imenovati istorijski neprijatelj, bilo da je reč o Turcima ili Srbima, budući da su ovi poslednji posle nezavisnosti postali ogleдна nacionalna zajednica.

Zaključak

U ovom radu pojam drugog je primarno vezan za centralnu narativnu instancu u proznim tekstovima, i lirski subjekt u pesničkim knjigama i određen je uz pomoć etničkog, rodnog, političkog, religioznog, socijalnog i seksualnog kriterijuma. Drugi je pojedinačnik, grupa ili zajednica koji ne pripadaju zajednici naratora ili lirskog subjekta, odnosno koji ne dele odlike njegovog identiteta. Osnovna razlika između autora iz Albanije u odnosu na one sa Kosova je u dominaciji političkog drugog u odnosu na etničkog drugog. Autori iz Albanije su dominantno zaokupljeni fenomenom autoizolacionističkog albanskog totalitarizma, pa se drugi javlja kao predstavnik totalitarne vlasti, koji je ujedno i njena žrtva. Politički drugi je podvrsta unutrašnjeg drugog, kao neko ko je pripadnik iste zajednice ali vrši važnu političku funkciju. Takav status unutrašnjeg drugog ima religijski drugi kod Anilde Ibrahim. Kod autora sa Kosova etnički drugi (Srbin) je važan u oba smisla: etničkomi političkom, kao predstavnik srpske represivne vlasti. Etnički drugi kao žrtva se javlja samo u poeziji Arbena Idrizija.

Kod autora sa Kosova je opsesivna traumatična tema srpsko-albanski rat na Kosovu i NATO bombardovanje 1998/99. godine. U knjigama koje su objavljivane nakon ovog sukoba, period zajedničkog života je vrsta epohalne drugosti i javlja se kao predmet reminiscencije (F. Šehu). Sam rat je predstavljen uglavnom kao proces u kome je drugi nasilnik (Haljilj Matoši), dok se sa završetkom rata kritički preispituju i osuđuju revanšizam nad poraženim drugim (A. Idrizi) i postavljaju pitanja o prirodi novostvorene nacionalne države (Dž. Bajraj, J. Neziraj) i o njenom neizmenjenom patrijarhalnom supstratu (D. Baša). Tradicija je predmet preispitivanja (priče i drama Iljira Đoca, poezija Ljuljete Lešanaku, roman Anilde Ibrahim, priča Zije Čele). Emigracija od naratora čini trajno drugog, kao osobu hibridnog identiteta (ni još uvek domaćeg ni više stranca), što je slučaj sa likovima Beća Cufaja. Izdvaja se poezija Kujtima Paćakua koja govori o nevoljama romskog identiteta, takođe hibridnog (u isto vreme etnički i kulturološki drugi i socijalno podređen). Zameci konstituisanja pojma seksualno drugog se sreću u prozi Bese Saljihi i u pesmi Balsora Hodže o biseksualnoj prirodi Prištine. Najmanje je prisutan socijalni drugi, odnosno narativ ili lirski diskurs o siromaštvu, klasnim sukobima ili o tranzicionom kapitalizmu.

Uopšte uzev, konstituisanje pojma drugog u delima autora iz Albanije i sa Kosova opterećeno je delovanjem istorijske traume (komunistička represija i represija predstavnika srpske države na Kosovu) i patrijarhalne tradicije (vladavina muškarca). Srpsko-albanski odnosi su prikazani kao odnosi kolektivne distance i dubokog nepoverenja, gde je i poznavanje jezika druge zajednice sumnjiv znak i nedopustiva sklonost. Ni u jednom delu nema primera ostvarenog međuetničkog prijateljstva ili ljubavnih veza. Ipak, satiričko-kritički otpor političkom autoritarizmu i patrijarhalnom konzervativizmu, te primeri verske tolerancije i odbacivanja revanšizma, dobar su temelj za preoblikovanje pojma drugog u kontekstu srpsko-albanskih odnosa. To jednako važi i za transfer drugog iz kategorije (indukovanog) neprijatelja i opasnog neznanca u kategoriju suseda sa perspektivom revitalizacije nekadašnjeg suživota i saradnje.

Literatura:

- IMAMI, P. (2000) *Srbi i Albanci*. Beograd: Samizdat B92.
- MALIĆI, Š. (2014) *Kosovo i raspad Jugoslavije*. Beograd: Mostart.
- ŠEHU, B. (2003) *Gozba*. Beograd: Forum pisaca. (preveo: Škeljzen Malići)
- KADARE, I. (2011) *Pad kamenog grada*. Podgorica: Karver (preveli: Smajl Smaka i Varja Đukić)
- IBRAHIMI, A. (2013) *Crveno poput neveste*. Beograd: Rende (prevele sa italijanskog: Snežana Marinković i Srbislava Vukov Simentić)
- CUFAJ, B. (2010) *Sjaj tuđine*. Beograd: VBZ Beograd (prevela sa nemačkog: Jelena Petrović)
- NEZIRAJ, J. (ur.) *Iz Prištine, s ljubavlju. Nova albanska književnost Kosova (2009)*, antologija. Beograd: Algoritam medija (preveli: Nailje Imami, Škeljzen Malići, Anton Berišaj, Fadilj Bajraj)
- BAJRAJ, DŽ. (2002) *Sloboda užasa*. Beograd: Rende (preveo: autor)
- ŠEHU, F. (2013) *Nalivpero*. Beograd: Arhipelag (preveo: autor)
- IDRIZI, A. (2013) *Zveri vole otadžbinu*. Beograd: KPZ Beton (preveo: Škeljzen Malići)
- NEZIRAJ, J. (ur.) *Let iznad kosovskog pozorišta. Savremena kosovska drama (2014)* antologija. Beograd: RK Links (preveli: Anton Berišaj, Čerim Ondozi, Fadilj Bajraj, Škeljzen Malići)
- ĐOCAJ, I. (2014) Podrum. U NEZIRAJ, J. (ur.) *Let iznad kosovskog pozorišta*. Beograd: RK Links
- BAŠA, D. (2014) Prst. U NEZIRAJ, J. (ur.) *Let iznad kosovskog pozorišta*. Beograd: RK Links
- BAJRAJ, DŽ. (2014) Ubistvo jednog komarca. U NEZIRAJ, J. (ur.) *Let iznad kosovskog pozorišta*. Beograd: RK Links
- KRUŠA, V. (2014) Kafana na raskršću. U NEZIRAJ, J. (ur.) *Let iznad kosovskog pozorišta*. Beograd: RK Links
- NEZIRAJ, J. (2014) Let iznad kosovskog pozorišta. U NEZIRAJ, J. (ur.) *Let iznad kosovskog pozorišta*. Beograd: RK Links

Saša Ćirić

Literary Critic

KPZ Beton, Belgrade

The Figure of Other as an Open Project, as Exemplified by Albanian Writers from Albania and Kosovo

Abstract:

This article offers a comparative analysis of literary works of authors from Albania and Kosovo translated into Serbian in the period after 2000. It detects the notions of the figure of the other by making recourse to cultural and political references to the conflict situations found in these books. The article is divided into sections according to the literary genres of the analysed books (novels, short fiction, poetry, drama) and the region that the authors refer to (Albania and Kosovo). The crucial distinction between the authors from Albania and Kosovo is the domination of political other for the former in comparison to the ethnic other for the latter. The authors from Albania are preoccupied by the phenomenon of auto-isolationistic Albanian totalitarianism, while the authors from Kosovo are obsessed by the trauma of Serbian-Albanian war 1998-1999 war at Kosovo. Serbian-Albanian relations are presented as relations of collective distance and deep mistrust, with no examples of achieved interethnic friendship or love affairs. Another feature characteristic for the works of the authors analysed in this article is the resistance to the political authoritarianism and patriarchal conservatism in the form of a satire, as well as examples of religious tolerance and rejecting revanchism.

Key Words:

political other, ethnic other, Kosovo poetry, Kosovo theatre, other as enemy, minority identities, Serbian-Albanian conflict

Basri Čaprići

Filološki fakultet

Univerzitet u Prištini

Neprijatelji i ljudi

Apstrakt:

Ovaj rad u prvom delu polazi od ideje o zajedničkom balkanskom identitetu koji ima korene još u antici i jezičkom i kulturnom balkanskom jedinstvu koje počiva na grčkoj kulturi. Zatim, rad prati rastakanje tog balkanskog identiteta u devetnaestovekovnoj politici nacionalizma, i zastupa stav da je sada vreme da konflikti postanu prošlost i da se Balkan pacifikuje i nanovo poveže u Evropskoj uniji. U drugom delu rada razmatra se negativan uticaj pisaca i intelektualaca na podsticanje konflikata na Balkanu i ističe primer nekoliko pisaca i dela koji svojim duhom pomirenja i humanizmom stoje nasuprot ove glavne struje: *Došljaci – pesme Ali Binaka Radovana Zogovića*, *Srećan kraj* Ali Podrimje, *Ići Mići Ahmići* Predraga Lucića i *Elita gora od rulje* Mirka Kovača.

Ključne reči:

Balkan, neprijatelji, balkanski identitet, pisci i konflikt

Neprijatelja je rodila surova istorija a očuvali su ga pisci

Retko se može naići na region kao što je Balkan, o kojem je napisano toliko istorijskih, kulturnih i etnopsiholoških, filozofskih i astronomskih, retoričkih i političkih knjiga, knjiga o folkloru i putopisa, vojnih strategija i dokaza o sudaru civilizacija, sudaru verskih doktrina kao i neraskidivim kulturnim vezama, književnih dela koja spadaju u vrhunce svetske literature i vrhunska kinematografska ostvarenja. Objavljeno je na hiljade knjiga od početaka antike do naših dana. Stari balkanski autori i oni savremeni su Balkan bezbroj puta označili kao referentnu tačku vrhunske literature celog sveta, "temelj civilizacije" i kulture koja se danas smatra najnaprednijom, kulminacijom u dostignućima današnjice. Drevni balkanski jezik, starogrčki, postao je elitni jezik pisane komunikacije svih balkanskih naroda, balkanski jezik koji je kasnije postao jezik globalnih srazmera u izdavaštvu, distribuciji, stvaranju i izgradnji civilizacije koja je vremenom postala osnova svih naučnih, umetničkih, političkih dostignuća čovečanstva u vekovima koji su usledili. Narodi Balkana u antičko doba su investirali svo znanje, svo pisano nasleđe, svu svoju kreativnost na ovom jeziku, unoseći u ovu konvenciju komuniciranja sav svoj doprinos u zajedničkom nasleđu koje će kasnije prevazići granice regiona i postati nasleđem čitave vekovne civilizacije. Jezici ostalih naroda Balkana u antičko doba nisu uspeali da dostignu nivo starogrčkog jezika i svi su izgledi da su oni u to doba prihvatili ovaj jezik kao zajednički za ceo region, kako bi u njemu izgradili vrhunski sistem vrednosti, višestruko balkansko nasleđe i identitet, a ne isključive identitete regiona. Ovaj je jezik kasnije postao jezik široke komunikacije, postavši tako arena ključnih tekstova i distribucije pronalazaka koji će postati referentne tačke u potonjim vekovima. Razmere takvog prostiranja će kasnije dostići latinski jezik, a u naše vreme engleski.

Homerski epos, tragedije velikih autora antičkog sveta, Eshila, Evripida, Sofokla, predstavljaju delo balkanskog nasleđa u koje je inkorporiran višestruki balkanski identitet, zajednički epos, čije se autorstvo ni u jednom trenutku ne može pripisati samo jednom narodu, bez obzira na jezik na kojem je ovekovečen. Takvi stilistički topisi su konstatovani i u drevnom usmenom stvaralaštvu naroda Balkana, ali je starogrčki jezik već u samim začetima postao kulturni kišobran regiona, bio je prihvaćen od svih, da bi ovekovečio naprednim onovremenim pisanim sredstvima sve duhovno bogatstvo i sav balkanski kulturni identitet. Zbog toga su svi bili ponosni jer su pripadali slavnom regionu zajedničkog kulturnog i identitetskog supstrata, koji će kasnije za naredne vekove stvoriti kolevku evropske civilizacije i celog čovečanstva.

Rimska osvajanja će iz temelja promeniti odnose među narodima Balkana i njihove odnose sa drugima. Ratovi će doneti razmeštanje stanovništva, promene društvenih uređenja, drugačiju dinamiku u odnosima među narodima, razmenu kultura i preplitanje identiteta. Dioklecijanov Rim je uneo podelu Istok – Zapad, a time će se i Balkan postaviti na raskršnici puteva, na poprištu gde se sudaraju imperije, gde se sudaraju civilizacije, ali i gde se ukrštaju kulture i transformišu identiteti naroda Balkana. Srednji vek je doneo na Balkanu novu podelu između pravoslavlja i rimokatolicizma, a

osmanskim osvajanjem pridodata mu je još jedna podela u vidu podele između islama i hrišćanstva. Jalta je dodelila zlu sudbinu Balkanu nakon Drugog svetskog rata, kada je još jednom novom podelom ogroman deo balkanskih naroda okovan na fatalnoj strani socijalističkog kampa.

Od antičkog doba, narodi Balkana su osvajani i zatim postajali deo velikih imperija, Rima, Vizantije, Osmanskog carstva, socijalističkog bloka tokom hladnog rata. Osvajanje ovih naroda je donelo teške posledice po sudbinu regiona, nezapamćeno razmeštavanje stanovništva, nasilno menjanje identiteta, asimilujući i nasilno menjajući verske, jezičke, običajne identitete, kao i tradicionalni viševjekovni životni poredak. Suočeni sa tako velikim osvajačkim silama, ovi mali narodi su, nakon početnog otpora, počeli da se prilagođavaju novom režimu, postavši deo ovih imperijalnih režima.

Imperijalna osvajanja Balkana su donosila velike tragedije balkanskim narodima koje su rezultirale velikim ljudskim gubicima, rušenjem tradicionalnih kulturnih vrednosti, razmeštanjem stanovništva i otimanjem teritorija. Svojim dugim životom na Balkanu, uključivanjem domaćih stanovništava u politički, upravljački, administrativni i kulturni život, ti režimi su uvodili novu dinamiku u odnose ovih naroda sa osvajačima, ali i sa narodima regiona. Na identitetskom planu, domaći identiteti su ulazili u odnose uzimanja i davanja, što je dovelo do znatnih identitetskih promena. Pošto su, kako se to obično dešava u istoriji, režimi ovih imperija birali i narode miljenike, favorizujući jednog ili drugog, njihov pad je donosio i užasna neprijateljstva među balkanskim narodima, koji su se nekada ponosili zajedničkim višeplošnim balkanskim identitetom. Ta su ukrštanja determinisala na samom začetku odnose dva naroda u srcu Balkana, Albanaca i Srba. Figura neprijatelja će često zadobijati imperijalne odlike, iako će ih na svojim plećima osetiti ovi narodi, i ona će se samo uvećavati i umnogostručavati.

Nakon mnogih osvajanja i oslobađanja, nakon mnogih dolazaka i rušenja imperijalnih režima koji su sa sobom donosili i svoje identitetske i kulturne komplekse, kako bi ih injektirali u kulturni balkanski identitet silom ili asimilatorskim strategijama, narodi Balkana su počeli da se navikavaju i na drugačiji identitetski život. Veliki balkanski gradovi su tako ušli u drugačiju epohu urbanog identiteta. U istom naselju, balkanski stanovnici raznih vera, raznih etničkih pripadnosti, raznih jezičkih identiteta sretali su se na udaljenosti od nekoliko metara sa sinagogom, džamijom, pravoslavnom crkvom, katoličkom crkvom, bektašijskom tekijom. To je bio balkanski identitet. I Balkanci su kultivisali ovu različitost upravo kao svoj višestruki identitet. Razni putopisci, koji su putovali balkanskim životnim prostorom i koji su često imali odlučujuću ulogu u izgradnji percepcije o balkanskom identitetu, potencirali su ovu činjenicu i prenosili je u evropske centre kao čudo poštovanja i tolerancije, gde razni identiteti mogu živeti zajedno, poštujući razlike i priznajući tu različitost kao svoje zajedničko bogatstvo koje se može nazvati balkanskim identitetom. Na ovom kulturnom supstratu sa mnogo mostova, gde se ukrštaju kulture i civilizacije, gradili su vrhove evropske literature pisci kao što su Ivo Andrić, Kadare, Kazantzakis, Jonesko, Krleža, Todorov, Pamuk itd. To je višestruki balkanski identitet, duh ovih naroda, važan deo evropskog identiteta.

Višestruki balkanski identitet – bogatstvo ili prokletstvo naroda Balkana

No, ova višestrukost balkanskog identiteta neće zadugo ostati njihovim civilizacijskim bogatstvom. Njihova kulturna različitost će se pretvoriti u užasno prokletstvo raspadom imperija i pojavom neviđene surovosti u začecima stvaranja nacionalnih država. Balkanski ratovi, kao i Prvi svetski rat, pretvoriće Balkan u klanicu neslućenih razmera. Percepcija Balkana kao identiteta kulturne različitosti, gde jedni pored drugih žive jezici, etniteti, religije i kulture počinje vrtoglavo da se urušava. Dimitrije Tucović 1913. godine izveštava sa Kosova o ovom metežu:

Ono što balkanskim ratovima daje pečat najvarvarskih i najkrvoločnijih ratova mračnog srednjeg veka, nisu potoci krvi leševa naoružanih ljudi sa jedne ili druge strane, koji ratuju, ne, to su reke krvi ubijenih nenaoružanih stanovnika, nedužne dece, žena i mirnih ljudi, radnog sveta stare Srbije, Albanije, Makedonije, Trakije, čija je jedina krivica što se mole Bogu drugačije, što govore drugačijim jezikom, nose drugačije ime... (Tucović, 1980, 160).

Tadašnje velike sile, u cilju uspostavljanja mira na Balkanu, stvorile su minska polja kojima će narodi Balkana ići tokom celog narednog veka. Berlinskim kongresom 1878, Londonskom konferencijom 1913, Mirovnom konferencijom u Parizu 1919, susretom na Jalti 1946. godine, instalirala se stalna mržnja među narodima Balkana. Narodi koji su se ponosili *zajedničkim* identitetom, svojom kulturnom različitosti i kulturom poštovanja drugačijeg, propatiće vek međusobne nacionalne surovosti (Todorova, 1997). Albanski pisac, franjevac, Đerđ Fišta je napisao: „Duže od veka živeli su u međusobnoj omrazi“. Kraj Prvog svetskog rata doneo je Balkanu fatalan žig – on tada postaje bure baruta koje može da eksplodira u svakom trenutku. Tada, po završetku Prvog svetskog rata, prvi put se u pežorativnom smislu sreće pojam balkanizacija i balkanizovati u smislu nasilnog rasparčavanja država i naroda. Tačnije, 20. decembra 1918. godine je u *Njujork Tajmsu* objavljen intervju sa Rutenuom, koji upotrebljava pojam Balkan u ovom glagolskom obliku i negativnom značenju. Ovaj žig će postati teret Balkancima tokom celog veka, izokrenuće pozitivnu percepciju o balkanskom identitetu u svetu i izgradiće nepromenljivu predrasudu pod težinom ovog žiga negativne percepcije o Balkanu u svetu.

Godina 1843. će na balkansku scenu dovesti Garašanina na mesto ministra unutrašnjih poslova Srbije, koji će 1844. godine napisati „Načertanije“, oslanjajući se na istorijsko pravo koje proizilazi iz tradicije srpske srednjovekovne države. Teza da Balkan treba da pripadne Balkancima nakon pada Osmanske imperije, predstavlja hipokriziju koja proizilazi iz ovog genocidnog dokumenta sa pretenzijama na unutrašnju balkansku hegemoniju (Stranjaković, 1939, 76-102). Ovo je dokument koji je Balkancima najavljivao vek etničke, verske, jezičke i identitetske mržnje. Od višestrukog balkanskog identiteta koji su Balkanci vekovima gradili kao koegzistenciju nesuprotstavljenih identiteta, narodi Balkana su se pripremali da uđu u arenu konflikata sa suprostavljenim identitetima koji ne mogu živeti jedni pored drugih.

Vladan Đorđević još više pojačava ovo gledište u svojoj knjizi *Arnauti i velike sile*, u kojoj tadašnji premijer Srbije proglašava Albance divljacima, nedostojnim za državu, ljudima sa repom, a kao izlaz predlaže nadzor nad njima koji će sprovesti superiorniji srpski narod.

Samo strana država bi mogla da uspostavi red u Albaniji i da pokuša da formira naciju od Arnauta koji danas nisu ništa drugo do klupko plemena, koje ne ujedinjuje ni jezik, ni tradicija, ni neka politička i kulturna prošlost. U politici i posebno međunarodnoj politici, može se govoriti samo o narodima i nacijama, što Arnauti još uvek nisu. Arnauti se još uvek nalaze na nivou pristorijskog razvoja. Oni se mogu nazvati samo kvazigenetskom gomilom. To je jednostavno gruba stvar, gledati Austriju i Nemačku kako nastoje da daju autonomiju jednom divljem narodu u Evropi (Gjorgjeviq, 2012, 181, 200).

Knjigu bivšeg premijera Srbije, Vladana Đorđevića je sa srpskog originala 1928. godine preveo kasniji premijer Albanije u kvinslinškoj vladi Mustafa Kruja.

Nakon Garašanina i Vladana Đorđevića dolazi dokument Vase Čubrilovića pod nazivom *Iseļjavanje Arnauta*, koji je predstavljen u Srpskom kulturnom klubu u Beogradu 7. marta 1937. godine. U njemu se tvrdi: „Arnaute je moguće suzbiti samo postupnom kolonizacijom... Jedini način i jedino sredstvo je brutalna sila jedne organizovane državne vlasti, u čemu smo mi uvek bili iznad njih“ (Čubrilović, 1937).

Tridesetog januara 1939. godine Ivo Andrić piše još jedan dokument iz ovog korpusa, pod nazivom *Elaborat o Albaniji*, koji je javnosti tek 1977. godine predstavio Bogdan Krizman u *Časopisu za suvremenu povijest* pod naslovom „Elaborat dr Ive Andrića o Albaniji iz 1939. godine“.¹⁸⁸ U ovom dokumentu Andrić, između ostalog, piše da bi „podelom Arbanije nestalo privlačnog centra za arbanasku manjinu na Kosovu, koja bi se, u novoj situaciji, lakše asimilovala...“ (Andrić 1939). Albanski pisac, Esad Mekuli, poznat po svojoj poeziji u humanističkom duhu i bratstvu naroda u Jugoslaviji, reagovao je na taj tekst u svom stilu prilikom objavljivanja tajnog dokumenta 1977. godine:

AVET TAME

B. Krizman: Elaborat dr. Ive Andrića o Albaniji iz 1939. godine
(*Časopis za suvremenu povijest*, Zagreb, 1977)

Reč po reč, stranice i stranice.
Misao što besmisao mami...
Zar sanjar onaj, sužanj iz tamnice
da tamniči druge, otvara put tami?
(Kako verovati danas u vedrine
rečima tvojim sloge i širine?!)
Stojim zapanjen. Žao mi je, žao...

¹⁸⁸ Krizman Bogdan, *Časopis za suvremenu povijest*, No. 9, 1977, koji se u originalu čuva u: „Centar za dokumentaciju zadužbine Ive Andrića, br. 1156 – 1164: 243–261.

Zar si se tako, slobodar, predao!
(1978)

Agrarna reforma i međudržavni sporazumi o razmeni stanovništva iz regiona Balkana u Anadoliju su akcije koje su ojačale još jednom put ovog regiona ka areni vukova gde je stradalo na stotine hiljada ljudi, koji su podvrgnuti surovim ubistvima, sa apsurdnim ciljem stvaranja čistih etničkih, jezičkih, verskih i identitetskih teritorija. Bogatstvo kulturnih i identitetskih razlika na Balkanu je pretvoreno u težak teret kojeg se ovaj region nije mogao otarasiti do današnjih dana.

Poslednji ratovi u Jugoslaviji su još jednom zverstvima, ubistvima, razmeštanjem stotina hiljada ljudi etničkim, verskim i kulturnim čišćenjima, silovanjima i koncentracionim logorima, izveli Balkan na svetsku scenu. U najsurovijem obliku su još jednom prizvana u sećanje čovečanstva varvarstva koja je ovaj region spoznao u metežu vremena za koji se mislilo da je zauvek ostalo u istorijskoj prošlosti.

Rušilački ratovi su doneli još jednu stigmatizaciju regionu – onu koja se odnosi na njegove intelektualne i akademske elite. Retko se može naići na neki konflikt ovih razmera koji je angažovao tako mnogo pisaca i akademika, koji su direktno podržali rušilačke ratove protiv naroda koji su živeli u Jugoslaviji skoro ceo vek. Čitava „vojska“ pisaca, istoričara, akademika, sveštenika, stala je na stranu generala, kako bi dala veću snagu mržnji i podršku uništenju drugih sa kojima se u ovom regionu zajedno živelo. Crnogorski pisac Jevrem Brković je izjavljivao da je nakon završetka ratova u Jugoslaviji trebalo osnovati Haški tribunal samo za pisce.

Nakon svega ovoga, negativna percepcija o Balkanu se samo povećavala. Tako je od Prvog svetskog rata do danas. Balkan ostaje *bure baruta*, koje se i danas percipira kao primitivni region u odnosu na ostali deo Evrope, koji je istim mehanizmom sebe proglasio njenim civilizovanim delom. Sami Balkanci izabrali su originalan put za beg od ove stigmatizacije, negirajući svoje balkansko biće i nastojeći svim silama da pobegnu od svog vekovnog identiteta. A teško je naići na neki drugi region gde su identiteti toliko slični, gde toliko liče jedni na druge, a toliko mnogo energije troše u međusobnom negiranju.

Staviti na ovaj region dijabličan žig, baciti prokletstvo koje ga prati skoro čitavo stoleće i ne uspeti ga ukloniti ni nakon jednog veka, teška je nepravda koja se nanosi Balkanu. Narodi Balkana su pristali da danas pristupe velikom projektu, mirotvornom i civilizacijskom, kakva je Evropska unija. Neki su uspeali da postanu punopravni članovi, neki su na putu ispunjavanja standarda koji se traže za učlanjenje. Čini se da je ovo projekat koji definitivno dovodi do pomirenja naroda Balkana, do slobodnog kretanja ljudi, vrednosti i kultura, suživota identiteta u održivom miru. Negativna percepcija Balkana treba da se prevaziđe, jer je definitivno okončana epoha konflikata. Balkan, bez obzira na tragedije koje je doživeo tokom čitavog veka surovih konflikata, ne može biti referentnom tačkom za najveće zločine koje je doživelo čovečanstvo, niti mu se može pripisati večno dijabličan žig mračne strane sveta. Zemlje koje su imale zlu sudbinu, da se na njihovom prostoru promišljaju zloglasni genocidni projekti, uništavanje naroda, holokaust, gulag, danas su samoproglasile svoje zemlje centrima civilizacije.

Sami Balkanci treba da smognu snage da povrate nekadašnju pozitivnu percepciju Balkana, ostavljajući za sobom vek konflikata, započinjući epohu poštovanja i priznanja, ostavljajući za sobom konfliktnu prošlost i pridruživanjem velikim, mirotvornim i razvojnim evropskim projektima.

Autonomija jezika naspram nasilne realnosti

Već je pomenuta opaska da je za pisce trebalo osnovati zaseban Haški tribunal. U nastavku teksta usredsredićemo se stoga upravo na ulogu pisane reči u izgradnji ili rušenju mira na Balkanu. Angažovanje pisaca u konfliktima velikih razmera je od pamteveka fenomen koji je dominirao svetskom književnošću. U najsrećnijim slučajevima, njihovo angažovanje je išlo u pravcu humanizma i univerzalne slobode. U mnogim slučajevima, međutim, pisci su postali podržavaoci genocidnih ideologija ili njihovi stvaraoci. Bilo je takvih koji su veličali indiferentno stajalište prema velikim tragedijama čovečanstva. Ratovi u Jugoslaviji postigli su rekord: ogroman broj pisaca je podržavao razorne ratove, oni su postali podstrekači etničke mržnje, stvaraoci genocidnih projekata. Pisci, kao nikada ranije, stali su u službu nacionalističke propagande koristeći se grubim jezikom mržnje.

a. Radovan Zogović – Štititi druge od sebe

Godine 1937, u Jugoslaviji pre izbijanja Drugog svetskog rata, Radovan Zogović iz Dečana, na Kosovu, koji je u dečjem uzrastu kao kolonista došao iz Andrijevice (Crna Gora), objavljuje opasnu, neponovljivu knjigu, po humanoj snazi kojom zrači, po ljudskoj hrabrosti koja je karakteriše i po neponovljivo strukturiranom miroljubivom jeziku, u ambijentu ekstremnog nasilja i državnog terora nad civilnim stanovništvom tog dela teritorije (Zogović, 2009). Zogović je došao na Kosovo kao dete sa svojom porodicom u sklopu zloglasnih operacija nasilnog projekta kolonizacije Kosova nealbanskim stanovništvom, u cilju promene njegove nacionalne strukture. Ovu kolonizaciju je sproveo državni aparat, razmeštajući na hiljade srpskih i crnogorskih porodica iz planinskih krajeva i smeštajući ih nasilno na posede proteranih albanskih porodica. Ova kolonizacija predstavlja jednu od najnasilnijih akcija u Jugoistočnoj Evropi i jedan od najužaslijih oblika državnih terora, preduzetih u sličnim akcijama masovnog i nasilnog razmeštanja stanovništva.

Pisac koji je svojim očima video nasilje nad drugima i osetio ljudsku bol prema albanskim porodicama koje su doživljavale najdrastičnije mere državnog terora, pisac koji je i sam imao sudbinu koloniste, sudbinu koju nije izabrao ali koja mu je zapala, odlučuje da *štititi druge od sebe*, sa borbenim revolucionarnim fanatizmom, što će plaćati celog života negiranjem, suđenjima, zabranama, ekskomunikacijom, i kojemu će doživotno biti uskraćena rehabilitacija. Tako je ostalo do danas. Definitivno, te 1937. godine, Zogović je objavio veoma „opasnu“ knjigu, možda i najopasniju na Balkanu. Zbog toga mu nikada nije oprosteno. Nije mu oprostio ni režim Stare Jugoslavije, ni

novi komunistički režim, kojem je pripadao kao revolucionarni levičar i predstavnik socijalne književnosti, ni nove strukture postkomunističke vlasti danas. Danas se rehabilituju i veličaju saradnici fašizma, pisci zločinci, koji su stvarali genocidne projekte, a ljudi stoje u redu kako bi od njih dobili posvetu u knjizi. Ovakav mentalitet nikada ne može da rehabilituje humanistu Radovana Zogovića.

Zogović je svojom „opasnom” knjigom *Došljaci – pesme Ali Binaka* prekršio balkansku tradiciju angažovanja pisca u konfliktu. Zato mu se ne prašta. Pisci su dobijali visoki društveni status kao *bardovi nacije* i kao *savest nacije*, braneći svoju i slobodu svoje zajednice. Bard, ili kako je kasnije nazvan, *otac nacije*, angažovao se u odbrani svojih od drugih, i tu se završavalo njegovo angažovanje za slobodu kao univerzalnu vrednost čovečanstva. Čim se otvori krvavo polje, gde treba štititi druge od sebe, bardovi nacije spuštaju tamnu zavesu ćutanja. Ovo je korak koji Radovana Zogovića čini neponovljivim, a njegova misao *Štiti druge od sebe*, za njegove savremenike i njihove potomke postaje nesvarljiva maksima. Kada su drugi ćutali pred terorom ili se stavljali u odbranu kaznenih operacija, Zogović je te akcije nazivao pravim imenom: *taj plug koji uranja u naše njive / nije plug/ to je nož uboda među nama/ u naše meso zemlje*. Iznosio je optimizam za žrtve kao i svoju proročansku viziju: *Tri kralja koja su došla/ da ne bi otišli/ otišla su/polomljeni su kao ćupovi*.

b. Ali Podrimja – čuvanje jezika putem ironije

Osamdesetih godina prošlog veka, tokom više od jedne decenije, moćna armija pisaca pripremila je teren besprimernom propagandom za drugu polovinu 20. veka, za krvavi rat u Jugoslaviji, koji će oduzeti desetine hiljada ljudskih života i razmestiti stotine hiljada civila. Takva propaganda u kojoj je učestvovalo toliko mnogo pisaca i akademika, u vidu poziva na rat i uništenje čitavih etničkih zajednica preduzeli su tik pred početak Drugog svetskog rata brojni naučnici, koji su pripremali teren za uništenje Jevreja, obrazlažući to opasnošću koja je svetu pretila od njih. Bitka pisaca započela je više od decenije pre bitke JNA, i to upravo sa Kosova, proglašenjem velike opasnosti koja Jugoslaviji pretila od Albanaca. Propaganda pisaca, akademika i sveštenika, koja je trajala skoro dve decenije i praćena snažno centralizovanom državnim medijskom mašinerijom, dostiže cifru od 4000 knjiga i izdanja sa astronomskim tiražom za balkanske prilike, i to samo o Kosovu i protiv prava Albanaca. Bila je to vrtoglava umešanost i angažovanje pisaca u prilog rata, direktno stupanje pisaca u konflikt, trovanje jezika pisaca podsticanjem mržnje prema drugima.

U ovakvoj klimi tenzija i mržnje, pisac Ali Podrimja je 1988. godine objavio zbirku pesama pod nazivom *Srećan kraj*, u kojoj osetno produbljuje ukrštanje ironije sa totalnim izokretanjem koncepata, sa zadivljujućom direktnom artikulacijom (Podrimja, 2013). Iskazi poput – *krivac je Albanac, ja sam divljač, ja sam pas* – označavaju najviši nivo ironije, kojem je autor uspeo da sruši i izokrene atavizme koji su dugo bili opterećeni nasiljem i ljudskom destrukcijom. Samo ovim izokretanjem, ovim veoma direktnim vraćanjem na prvo lice, autor je uspeo da izbegne permanentnu opasnost od

uranjanja u vrtlog trovanja jezika. Borba protiv nasilja istim sredstvima i istom jezičkom strategijom, nosi opasnost degeneracije u parolašku govornu fakturu. Ironija je jedino efikasno oružje, koje se udaljava od takve opasnosti i koje čini poruku izoštrenijom, oslobađajući je od suvišnog emocionalnog naboja. Samo ranije sklopljeni ugovor autora sa svojim čitaocem, u vidu međusobnog poverenja, spasilo je autora od nerazumevanja indirektnog, ironičnog diskursa, kao direktnog fatalnog jezika. Čitalac je pročitao na pravi način autorovu ironiju u vrtlogu bučnih i svakodnevnih udara nacionalističkih doboša, koji su dominirali svim sferama društvenog života.

Derđ Fišta nije uspeo da jezik sačuva od trovanja, te je pod velikim teretom egzaltacije od vijorenja zastave skliznuo u korišćenje nedozvoljivog rečnika za pisca u bilo kakvim okolnostima:

E der m'qiell ushto brohrija
Kah gerthet fusha e malcija:
Për jetë t'jetës rroftë Shqypnija!
Edhe kshtu, mbas sa mjerimit
Mbas sa gjakut e shemtimit,
E p'r inat t'shkjebet t'Ballkanit
Per gazep t'atij Sulltanit:
Si premtue kisht' perendija:
Prap zot m'vedi duel Shqypnija.”
(Fishta 2010, 5)¹⁸⁹

Nikakva situacija ne opravdava pisca da truje jezik, govorio je pesnik Šejmus Hini.

c. Fatalno pogrešno shvaćena ironija – konzerviranje tragedija

U malom mestu Ahmići, tokom krvavog rata u Bosni i Hercegovini, hrvatske borbeno snage su izvršile jedan od najvećih masakara nad bošnjačkim civilima. Hrvatski pesnik, Predrag Lucić je napisao satiričnu pesmu pod naslovom „Ići mići Ahmići“ u kojoj na satiričan način tematizuje masakar u Ahmićima, objavivši je u sklopu svoje knjige pesama *Mesec nad Splitom*. Promocija te knjige u Mostaru i autorovo čitanje ove pesme, pretvorili su se u neviđeni medijski skandal. Udruženje građana žrtava rata '92-'95. oštro je reagovalo kvalifikujući Lucića kao pesnika koji veliča hrvatske zločine nad Bošnjacima.

Zločin ne može biti predmet satire, odsečan je stav indigniranih, a taj stav su branili u raznim oblicima i književni kritičari kojima takav ton pesnika više liči na veličanje zločina. *Duboko nas je povredila satirična pesma Predraga Lucića*, kategorički su reagovali svi oni koji ne prihvataju nikakvo drugačije čitanje tog teksta. Situaciju nije olakšala ni

¹⁸⁹ „I do neba odjekuju uzvici/ Kliču polja i planine: /Za vek vekova živela Albanija! / I tako nakon toliko bede, / Nakon toliko krvi i nakaza, /A za inat balkanskim škije* / Na muku tog Sultana: /Kako je Bog obećao tada: /Opet je Albanija svoja na svome. (*pogrđni naziv za Slovene – Srbe – prim. prev).

autorova biografija u kojoj se navodi da je bio osnivač antinacionalističkog i antiratnog časopisa *Feral Tribjun*, i koji je svojim člancima oštro i hrabro napadao hrvatsku političku elitu i angažovanje te elite u ratu u Bosni. Kako je moguće da tekst visoke komunikativnosti ne komunicira ni sa estetskim čitaocem, kakvi su neki književni kritičari koji su oštro napali pesnika? Zašto ne mogu da prihvate ironični ton, kada autor kao predmet satire ima izvršioce masakra koji su počinili njegovi sunarodnici, a u cilju odbrane drugih?

Predrag Lucić je svojom satiričnom pesmom „Ići, mići Ahmići“ izašao iz poznate sheme koja je postala nezaobilaznom paradigmatom patriotskih pisaca Balkana, koji se već dve decenije svrstavaju u odbranu slobode samo strane kojoj pripadaju i bacaju crni pokrivač na zločine svojih, kako bi sakrili crne mrlje na uvek svetlom licu pripadnika svoje zajednice. U tome se sastoji greška u čitanju predstavnika Udruženja žrtava. „Ići, mići Ahmići“ predstavlja lucidnu i prodornu ironiju kojom se demaskira čitava politička elita koja se krije iza slogana mira i pravde, solidarnosti i nevinosti, a koja se u suštini svojim postupcima, čim joj se ukaže prilika, ne razlikuje od drugih koji nose titulu šampiona u vršenju masovnih zločina. Nema događaja, koliko god on bolan bio, koji ne može postati predmetom satire, ali postoji poruka koju upućuje autor, postoji poruka koju šalje sam tekst i postoji druga poruka koju dobija čitalac. Tako različita poruka koju je dobio čitalac od one koju je poslao autor i od one kojom zrači sam tekst u slučaju pesme hrvatskog pesnika, govori o velikoj težini emocionalnog pritiska pod kojim dobija poruku iz književnog teksta zajednica koja je podvrgnuta teškom nasilju, koja je traumatizovana, slomljena i prevarena.

Korpus tragedija koji je istorija postavila između Albanaca i Srba, još uvek nije uspeo da postane predmetom satire ni jednog srpskog ili albanskog pisca, u obliku koji to čini Predrag Lucić sa tragedijom i Ahmićima. To je zamrznuti, konzervisani, nedodirljivi i veoma ozbiljan korpus. Minsko polje koje može da eksplodira u svakom trenutku. I baš kao minsko polje, ono je potencijalna građa za iskusne pisce u raspaljivanju patetičnih nacionalnih emocija.

d. Mirko Kovač – elita gora od rulje

U knjizi *Elita gora od rulje* (Kovač, 2009), pisac Mirko Kovač se posvetio dubokoj analizi angažovanja pisaca u teškim vremenima ratova u bivšoj Jugoslaviji. Krvavi ratovi od 1992. do 1999. godine su kao nikada pre bili pripremani od intelektualne, akademske elite, nacionalističkih pisaca i sveštenika. Ranije stečeni status savesti nacije ili duhovnih vođa naroda, pisci su iskoristili da bi počeli sebe smatrati očevima nacije, stvorivši poseban model jezika kojim se, s jedne strane, glorifikuje nacionalna istorija, a sa druge strane se okrivljuju svi drugi za izazivanje tragedija koje su pogodile izabrani narod. Smešten u kontekst rata i krvavih konflikata, ovaj je jezik raspaljivao mase kako bi slepo odlazile u ljudske katastrofe. Ali razularenije od tih masa bile su intelektualne elite, koje su u velikoj meri sačinjavali pisci zaogrnuti moći i vlašću. Moćni pisci, podržani snažnom državnom mašinerijom, stvorili su poseban jezik mržnje prema svim ostalima, i to su činili sistematski u obliku otvorene propagande.

Uz ovu vojsku pisaca, akademika, režisera, ropera, neretko su se svrstavali i mediodkritetski pisci. Emir Kusturica, poznati srpski režiser iz Bosne je najavio svoj novi film na temu Kosova, baziran na romanu pod naslovom *Srpsko srce* Johanovo Veselina Dželetovića. Roman je napisan nakon zabeleženog uspeha narativne poeme na istu temu, u stilu narodne guslarske epike, i zahteva koji su uputili čitaoci da je pretvori u još tragičniji narativ. Roman je doživeo četiri izdanja sa astronomskim tiražom, a na priređenim promocijama u mnogim gradovima Srbije simpatizeri ovog propagandističkog narativa su ispunjavali sale, dok su mnogi ostajali napolju. Siže ovog romana ukoliko bi se mogao predstaviti na sledeći način: bogatom Nemcu Johanu izvršena je transplantacija srca, koje je pripadalo kosovskom Srbinu Jovanu. Snovi vode Nemca u rodni kraj ovog Srbina koji je bio žrtva trgovine ljudima od Albanaca, i pošto sazna celu priču o njegovom srcu, odlučuje da promeni veru i postaje pravoslavac po imenu Jovan. Takve narativne konstrukcije koje datiraju još od pre trideset godina i vremena uspona nacionalističkog diskursa, zadržale su istu strukturu jezičkog plakata, isti propagandistički duh, u cilju postavljanja književnog narativa kao iluzije istine s političkom upotrebnom vrednošću. Tu, u ovoj mediokritetskoj prozi koju će ekranizovati Kusturica, zatičemo isti nacionalistički duh koji, začudo, moderiraju u snažnim medijskim mašinerijama novinari politpropa.

Neprijatelji i ljudi

Duže od veka su Srbi i Albanci, dva susedna naroda na Balkanu, gradili između sebe nepokolebljivu figuru neprijatelja. Ono što su krvave bitke iznele na terenu, ovekoveličili su nacionalistički pisci i konzervirali književnici očevi nacije. Pre nego što se kalila na terenu, ovu figuru su idejno stvorili mediokritetski militantni pisci, ali na žalost i pisci velikog renomea, čija imena dosežu razmere globalnog značaja, kao dostojni predstavnici balkanske kulture. Koliko god se menjali režimi, smenjivale epohe, padale imperije i ideologije, ova figura ostaje konstantnom. Malobrojni književnici i naučnici kao Radovan Zogović, Dimitrije Tucović, Mirko Kovač, Ali Podrimja, Jevrem Brković i njima slični, pokušali su da odašilju iskre humanizma u arenu vukova. Međutim, snaga pisaca koji su figuru neprijatelja uspeli da konzerviraju tako dugo bila je ogromna. Niko nije pozvao na kajanje i oprost. Zato je ova figura ostala konzervisanom čitav vek i kultiviše se i dan danas.

Da bismo pokazali pomiriteljsku snagu koju donosi kajanje i obaranje glave pred zločinom, citiraću fragmenat ruskog pisca Jevtušenka:

Godine 1944. moja majka i ja smo se vratili u Moskvu, i bio je to prvi put u mom životu da gledam neprijatelje. Bili su to, ako me sećanje ne vara, dvadeset pet hiljada nemačkih zarobljenika koji su morali proći ulicama grada svrstani u dugu kolonu.

Trotoari su bili krcati ljudima ispred kojih su stajali vojnici i policajci. Bila je to nepregledna gomila ljudi. Sve žene, ruske žene sa rukama muškarca, deform-

isane od iscrpljenosti, sa usnama koje ne znaju šta je karmin, slabih koščatih pleća. Svakoj od njih, zasigurno, Nemci su odveli ili oca, ili muža, ili brata, ili sina. Između ostalog, bilo je mržnje u očima tih žena koje su stajale čekajući kolonu zarobljenika i unezvereno gledale prema gornjem delu puta. Napokon se pojavíše.

Ispred su bili generali. Marširali su oholih lica, stegnutih vilica. Krajevi njihovih usana bili su suvi: imali su boju prezira. Na taj način, oni su želeli da iznova dokažu njihovu superiornost u odnosu na narod koji ih je pobedio. Tokom njihovog prolaska, žene su stiskale svoje radničke ruke u pesnice. „Ove protuve bazde na kolonjsku vodu!“ – vrisnuo je glas, a vojnici i policajci su morali da upotrebe svu svoju snagu da zadrže žene koje su htele da probiju kordon.

A onda se dogodilo nešto neverovatno, neočekivano.

Iza generala išli su vojnici: slabi, prljavi, neobrijani, glave povezane krvavim krpama. Neki su se oslanjali na štake, drugi, na pleća neranjenih drugova. Držali su oborene glave. Niko više nije vrisnuo. Put je prekrila mrtva tišina. Po kaldrmi su odjekivali samo đonovi cipela i štaka.

„Pustite me da prođem!“- rekla je tada žena u velikim ruskim čizmama, stavljajući ruku na rame jednom policajcu. Njen zapovednički glas je bio tako odlučan da ju je policajac pustio da prođe, kao da je dobio preku naredbu.

Približavajući se koloni zarobljenika, žena je iz svoje halje izvukla komad crnog hleba i dala jednom od njih. Ostale žene su sledile njen primer i nemačkim vojnicima bacale hleb, cigare i ostale stvari.

I oni, kao magijom, prestadoše da budu neprijatelji. Sada su već bili ljudi, ništa drugo osim ljudi.“

(Yevtushenko 1963, 27)

Dobrica Ćosić, jedan od očeva nacije, čovek koji je punih 50 godina kreirao ideju figure neprijatelja u srpsko-albanskim odnosima, u poslednjem intervjuu, pred smrt, bez trunke kajanja, zadovoljio se sledećom porukom narednim pokolenjima:

„Za mene je kosovsko pitanje rešeno. To znači da ono više ne postoji kao južna srpska pokrajina. Vašoj generaciji savetujem da ne trošite snagu na kosovsko pitanje, jer je istorija to rešila mimo vas“, poručio je bivši predsednik Savezne Republike Jugoslavije, i podsetio da je prvi izašao u javnost, još šezdesetih, sa idejom o podeli Kosova, ali da ona nije prošla (Ćosić, 2014.).

Literatura:

ANDRIĆ, I. (1939) „Referat g. Andrića 30. I 1939.“, dostupno na: http://www.27mart.com/images/File/Andric_lat_.pdf (pristupljeno: 1. 3. 2015.).

ĆOSIĆ, D. (2014) *Intervju*. Nedeljnik, 24.april 2014. Beograd.

ĆUBRILLOVIĆ, V. (1937) *Isterivanje Arnauta*, dostupno na: <http://archive.is/dgaUm/> (pristupljeno 10. 3. 2015.).

- FISHTA, Gj. (2010) *Lahuta e Malcis*. Tiranë.
- GJORGJEVIQ, V. (2012) *Shqiptarët dhe fuqit e medha*. Tiranë: Konica.
- KOVAČ, M. (2009) *Elita gora od rulje*. Zagreb: Fraktura.
- PODRIMJA, A. (2013) *Vepra 1-9*. Prishtinë: Akademia e Shencave dhe e Arteve e Kosovës.
- SCHMITT, O. (2012) *Kosova – histori e shkurtër e një treve qendrore ballkanike*. Prishtinë: Koha.
- STRANJAKOVIĆ, D. (1939) *Kako je postalo Garašaninovo „Načertanije“*, Beograd: Spomenik SKA, XCI, 76-102
- TODOROVA, M. (1997) *Imagining the Balkans*. New York: Oxford University Press.
- TUCOVIĆ, D. (1980) *Sabrana dela*. Beograd.
- YEVTUSHENKO, A. Y. (1963) *A Precocious Autobiography*. New York: Dutton and Co.
- ZOGOVIĆ, R. (2009) *Ardhësit – kangët e Ali Binakut – Došljaci – pesme Ali Binaka – Newcomers – songs of Ali Binaku*. Prishtinë: Ars Albanica.

Basri Capriqi

Faculty of Philology

University of Prishtina

Enemies and Men

Abstract:

In the first part, this article embraces the idea of a common Balkan identity that has roots in Antiquity and of linguistic and cultural Balkan unity following from the Ancient Greek culture. It then follows the demise of this Balkan identity during the rise of nationalism in the nineteenth century, and advocates that it is the time to leave the conflict in the past and to pacify and reunite the Balkans in the European Union. The second part of the article discusses negative influence of writers on promoting the conflicts in the Balkans, to emphasize several authors and literary works that by its pacifism and humanism stand out from the main current: *The Immigrants – the Songs of Ali Binak* by Radovan Zogović, Ali Podrimja's *Happy Ending*, Predrag Lucić's *Ići Mići Ahmići* and *The Elite Worse Than the Crowd* by Mirko Kovač.

Key words:

Balkan, enemies, Balkan identity, writers and conflict

Anton Berišaj

Filološki fakultet

Univerzitet u Prištini

Književnost kao ratni diskurs ***Albanski i srpski pisci u „ratu rečima“***

Apstrakt:

U ovom eseju se nudi teorijski i eksplanatorni model *književnog ratnog diskursa*, koji se sagledava kroz tri njegove značajne odrednice: 1. *književni ratni diskurs* je diskurs koji nužno stvara posebne referencijalne odnose sa određenim kontekstom, to jest sa *realnom i simboličkom moći*, politikom i njenim akterima, putem preslikavanja funkcija teksta u kontekst i posebnih retoričkih smislotvornih strategija, te uspostavljanjem specifičnog modela komunikacije; 2. *književni ratni diskurs* je sveobuhvatan – u sebi, u „svom okrilju“, može obuhvatiti i posebne diskurse – teorijske, religijske, naučne, pravne, političko-istorijske itd. Književni ratni diskurs, i ratni diskurs po sebi, deluje kao sveobuhvatajući diskurs – koji stremlji da dopre (u velikoj meri to i uspeva da postigne) čak do krajnje infinitezimalne tačke komunikacijskog prostora – i koji vlada tim prostorom isključujući iz njega Drugog, oduzimanjem prava na prostor Drugim akterima i Drugaćijem diskurzivnom delovanju (koje bi omogućilo projekciju i stvaranje drugačijih *političkih* odluka); 3. *književni ratni diskurs* je *kanibalistički* diskurs – diskurs koji simbolički proždire svoju „temu“, ali i druge tekstove i diskurzivne subjekte koji svojim odlikama ne pripadaju polju ratnog diskursa, stvaranjem sveobuhvatnog *okvira referencije* (Goodman, 1978), naravno posmatran uvek i u relacijama i funkcionalnim veličinama pod 1. i 2. Prava „tema“ tog diskursa jeste uništavanje Drugog, *hranjenje životom Drugih* i nalaženje *zadovoljstva i erosa* (Barthes, 1975) u tom „proždiranju“.

Ključne reči:

diskurs, književni ratni diskurs, kontradiskurs, model komunikacije, figure moći

*Throughout history, identity thinking has been
something deathly, something that devours everything.*

Theodor W. Adorno

I. Uvodne metodološke napomene

Na prvi pogled paradoksalno je govoriti o književnosti kao ratnom diskursu, budući da se *ideja književnosti* odnosno institucija zvana *književnost* uglavnom posmatrala u okviru neokantijanskih teorijskih paradigmi relativno autonomnom u okviru diskursnog polja, kako zbog kompleksnih referencijalnih odnosa sa *vanknjiževnom zbiljom*, tako i zbog svojevrsne *differentia specifica* njene umetničke i estetske *aure*. Ipak, *ovu čudnu instituciju zvanu književnost* (Derrida, 1992), odnosno neka njena tekstualna i diskursna očitovanja tokom devedesetih godina u srpskoj i albanskoj književnosti, pokušaćemo da razmotrimo iz perspektive književne semiotike (Jakobson, 1966; Jakobson, 1987; Lotman, 1976; Lotman, 2000) i semiotike/pragmatike (Johansen, 2002; Johansen/Larsen, 2002), imajući u vidu burdijeovske postavke o simboličkoj moći (Bourdieu, 1991), kao i van Dijkove i fukoovske postavke o rasističkom/ratnom diskursu (Fuko, 1998; van Dijk, 2008).

Kao svaki drugi diskurs, i književni diskurs je umrežen u polje moći i uspostavlja specifične relacije sa sistemom političke i simboličke dominacije. Čak, kako navodi Džin Betke Elštajn, „ne možemo razlučiti 'sam rat' kao entitet odvojen od moćne književne tradicije koja uključuje pesme, epove, mitove, zvanične istorije, istorije u prvom licu, kao i artikulisane teorije [...] Rat i diskurs o ratu su sjedinjeni u političkoj stvarnosti“ (Elštajn, 1995, 553).

S druge strane, prema Fukou rat je, u određenim diskurzivnim praksama, skoro univerzalna kategorija koja prožima i svoju suprotnost – mir. „Rat je motor ustanova reda: mir, u najmanjem od svojih zupčanika, potmulo vodi rat. Drugačije rečeno, ispod mira treba dešifrovati rat: rat je sama šifra mira. Mi smo, dakle, u ratu jedni protiv drugih. Bojno polje prožima čitavo društvo, neprekidno i neprestano i to bojno polje svakog od nas postavlja u jedan ili drugi tabor. Nema neutralnih. Nužno smo nečiji neprijatelji. Jedna binarna struktura prožima društvo“ (Fuko, 1998, 67).

Uprkos ovakvom *tužnom i mračnom diskursu*, koji ni kod Fukoa uostalom nema univerzalnu heurističku vrednost, te činjenice da su *nam ratovi dati kao tekstovi*, naša je intencija da u ovom ogledu ponudimo predlog eksplanatornog modela funkcionisanja književnosti kao ratnog diskursa, kao i logike i glavnih svojstava tog diskursa. Pitaćemo se u kojoj meri i pod kakvim uslovima književni diskurs postaje ratnim diskursom, i to polazeći od nekoliko ključnih postavki koje se tiču specifičnog modela književne komunikacije koji omogućava pojavu takvog diskursa, kao i figure pisaca kao glavnih aktera tog diskursa. Ove teorijske postavke ćemo pokušati da razradimo na ograničenom tekstualnom korpusu (na nekoliko pregnantnih pesničkih tekstova iz

devedesetih godina prošlog veka, kao i fragmente *diskurzivnih činova* i liminalnih žanrova – *dnevničkih zapisa* itd.), jer bi detaljna analiza obimnije tekstualne produkcije i književnog diskurzivnog polja premašila opseg ovog teksta.

II. Pisici kao figure moći i diskurzivna figura drugog

1. Krajem osamdesetih i početkom devedesetih godina dvadesetog veka *književnici/intelektualci* su stupili u *političko polje moći* osnivajući političke partije, učestvujući u institucijama vlasti i upravljanja. Tako će, na primer, poznati srpski romanopisac Dobrica Ćosić postati i predsednik Savezne Republike Juoslavije, dok će Vuk Drašković (takođe romanopisac) i Milan Komnenić (pesnik) osnovati političku partiju SPO, koja će u izvesnom periodu (do 1999. godine) zastupati konzervativna nacionalistička gledišta. S druge strane, na Kosovu će upravo Udruženje književnika Kosova postati sedište političkih aktivnosti: odatle je ponikao Demokratski savez Kosova i njegov predsednik Ibrahim Rugova, koji će kasnije postati i predsednik Kosova. Oni će tako u sopstvenoj ličnosti objedinjavati skup intelektualnih i društvenih moći (Burdije, 2003, 300 et passim), to jest neće posedovati samo *simbolički kapital* i *simboličku moć*, već za izvesno vreme i stvarnu moć u *polju politike*. Po Fukou, *sami intelektualci su agensi tog sistema moći – ideja njihove odgovornosti za „svest“ i diskurs je deo sistema* (Foucault/Deleuze, 1977, 207). Dakle, ovde se više ne radi samo o ideji autora kao *principa grupisanja diskursa, koji se zamišlja kao jedinstvo i poreklo njihovog značenja, kao fokus njihove koherencije, već je autor taj koji daje uznemirujućem jeziku fikcije njegova jedinstva, čvorove koherencije, i njegovo umetanje u polje realnog* (Foucault, 1981, 58).

Posebnu ulogu u tom sistemu su imali upravo književnici. Krajem osamdesetih u čuvenoj Francuskoj 7 – sedištu Udruženja književnika Srbije – u *razgovorima* vođenim aprila 1988. godine između srpskih i albanskih pisaca sa Kosova, poznati srpski pesnik Milan Komnenić je izgovorio reči:

Gospodo, mi smo u ratu... Što se mene tiče, ništa vam ne verujem. Nemojmo se čuditi što nasilje već sutra može da rodi novo nasilje... Među nama sloge nema, niti pomirenja može biti... Ako bude morao u ponor, srpski narod će, kao pre pola veka, za sobom povući ceo svet, koji je prema njegovoj sudbini toliko ravnodušan... (NIN, 1. maj 1988, 34-35). Uz propratni komentar u NIN-u: „Čuo se aplauz. Jeza se nije čula“. (Horvat, 1989) [T1]190

Iskaz u obliku konstativa „*Gospodo, mi smo u ratu...*“, predstavlja pravi *simbolični performativ* proglašenja rata (deset godina pre stvarnog izbijanja rata/ratnog konflikta na Kosovu), odnosno ekstreman slučaj simboličke dominacije, označavajući tako implicitno ne samo *diskurzivni* već i stvarni rat na zapadnom Balkanu. Kao da time potvrđuje fukoovska postavka da diskurs i diskursne formacije prethode „objekatima, su-

¹⁹⁰ Oznakama T1...Tn, označavaće tekstove koji su predmet analize i interpretacije, u cilju lakšeg i preglednijeg upućivanja na iste.

bjektnim pozicijama, konceptima i strateškim izborima“ i uslov su njihovog nastanka (Johansen, 2002, 76). Slične diskurzivne strategije su vladale diskurzivnim poljem skoro dve decenije, a u velikoj su meri aktivne i danas (Čolović, 2008), među albanskim piscima posebno transformisane u *esenecijalistički etnocentrični diskurs*, koji se zasniva na *martirologici* i *nekrologici*, te na svojevrsnom kontradiskursu, koji u sebi uvek ima nasilni potencijal *ratnog diskursa*.

U takvom diskurzivnom i simboličnom polju pesnik Milan Komnenić piše pesmu pod nazivom *Susedi* (objavljena i u antologiji pod naslovom *Kosovo – sveta srpska zemlja*):

Susedi

*Nasrću, kidišu, razvrću,
otimlju,
haraju, potiru, zgaraju, seku,
grobove zaoravaju,
unizuju, izgone
pale, u Štimlju,
uz Sitnicu, suznu reku,
Metohijom i niz Drim,
plaču jabučari posle sekire,
riče oslepela
stoka,
gore ikone
i cvili dim
iz konaka, na kome razbiše zvekire,
pište rize i žitija,
jecaju raspela.*

*A u groznici, u studij,
dok se srce ledi,
strepimo da bi
i na onom svetu
ovi isti ljudi
mogli da nam budu susedi.*

[T2]

U modelovanju monstrozne figure neprijatelja autor primenjuje poznatu diskurzivnu strategiju u kojoj je *jezik emocionalno prezasićen*, kako u **T1** tako i u **T2**. Zapravo, Komnenićeva pesma (**T2**) predstavlja dalju eksplicaciju *tvrdnji* iz „dijaloga“ sa albanskim piscima. Kako navodi Šjerve u kontekstu interpretacije političkog diskursa futurizma i njegovih veza sa italijanskim fašizmom:

U cilju efektivnijeg komuniciranja ideologije rata potrebni su ne samo određeni argumenti koji bi mogli biti naučno legitimisani, već oni koji mogu da se diskurzivno primenjuju na način koji je lako pojmljiv, i koji garantuju što je moguće šire odobravanje ljudi koji su primili tekst. Jedna od strategija za postizanje ovog cilja je emocionalno punjenje jezika stvaranjem stereotipa i upotrebom slogana. Naširoko poznate značenjske reference uvode se u nove kontekste, gde one oživljuju nesvesne konotacije i emocije. (Schjerve, 1989, 67)

2. Diskursna strategija ovih tekstova ide dalje i oslanja se na nekoliko tipičnih odlika rasističkog diskursa koje navodi Van Dijk, uključujući:

- *zvučni/ritmički aspekt* (u **T1** i **T2** prevlađuju insolentna/drska intonacija i dikcija);
- *sintaksu*, kojom se naglašava odgovornost Drugih za akcije, kojima se pripisuje ekstremno nasilje nad „Nama“;
- *rečnik*, selekcija reči sa krajnjim negativnim značenjem koje se odnosi na „Njih“;
- *lokalno i globalno značenje diskursa* (gde se lokalizuje i ističe pozitivna topika za „Nas“, a negativna za „Njih“ – kao što su laž, zločin, nasilje, koje u **T2** dobijaju apokaliptične razmere;
- *sheme*, odnosno *konvencionalne forme globalne diskurzivne organizacije*, u kojoj se ističu „Naše Dobre stvari“ i „Njihove Loše stvari“;
- *retorička sredstva*: metafora, metonimija, hiperbola, figure ponavljanja, kumulacija, ironija/sarkazam itd., ponovo u cilju usmeravanja pažnje na pozitivne/negativne informacije o „Nama“/„Njima“;
- *govorni činovi*: na primer, optužbe za „Njihovu“ derogaciju, ili odbrana u cilju legitimisanja diskriminacije koju „Mi“ preduzimamo;
- *interakcija*: na primer, prekid komunikacije, ili (apriorno) neslaganje sa Drugim, iskazivanje nepoverenja (na primer, *ja vam ništa ne verujem... itd.*), i drugi oblici interakcione diskriminacije (v. van Dijk, 2008, 104–105).

Ove „standardne“ diskurzivne strategije dobijaju još dodatnih sofisticiranih odlika putem stvaranja intertekstualnih mreža sa religijskim/eshatološkim, to jest proročanskim diskursom kao ishodištem rasističkog/ratnog diskursa, koji koristi „čitavu jednu narodnu i nazovi srednjevekovnu mitologiju da bi državni rasizam funkcionisao u ideološko mitskom pejsažu koji se približava pejsažu narodnih borbi koje su u jednom trenutku mogle da daju, nose i omogućće formulisanje tema borbe rasa“ (Fuko, 1998, 103). U brojnim tekstovima antologije *Kosovo – sveta srpska zemlja* biće takođe prizvana tema *povratka heroja* (Car Lazar i ostali heroji iz epsko/„sakralnog“ kosovskog ciklusa) (Munćan, 1999).

3. Ovaj „gorki i pristrasni diskurs temeljnog rata“ (Fuko, 1998, 77) biće aktuelizovan i u tekstovima albanskih pesnika u vidu „*kontra*“-*diskursa*, to jest diskursa koji predstavlja svojevrsnu *diskurzivnu projekciju u ogledalu*, kojom se stvara diskurzivna *monstruozna figura* Drugog (u ovom slučaju pripadnika srpske zajednice). Tako, primera radi, pesnik Agim Vinca¹⁹¹ u pesmi *Dar* (objavljenoj u knjizi izabranih pesama pod interesantnim *diskursnim naslovom Pismo Bogu/*

¹⁹¹ Agim Vinca (1947), pesnik, književni kritičar i profesor na Univerzitetu u Prištini. Autor više pesničkih zbirki, književnih studija i publicističkih dela. Dobitnik književne nagrade za životno delo Ministarstva za kulturu Republike Kosovo.

Letër Zotit/), u tipičnoj diskurzivnoj *formi dijaloga* modelira *figuru radikalno Drugog* simbolički vezujući diskursnu *figuru deteta* sa oružjem, tom *moći smrti* (Fuko, 2010, 154):

DAR

Deda pita unuka
Šta želiš za rođendan.
Pušku! U glas će dete
Kao iz puške.
A zašto pušku? Šta će ti puška, sine moj?
Da ubijem ljude sa belim kečetima!
Da ne ostane ni jedan na licu zemlje!
Eto zašto.

Deda i unuk se dogovoriše
Svečano
O ovom daru.

Zatim pade noć
I uzme ih u krilo
Sa kalašnjikovim i šajkačom.
(1989-1999)
(Vinca, 2008, 90)

[T3]

Retoričke strategije preko figura *dede* i *unuka*, te sinegdohska upotreba *kečeta* i *šajkače*, stvaraju figuru kolektivnog subjekta, čija se intencija ostvaruje paradoksalno preko *ubilačke intencionalnosti deteta*, to jest intencije kolektivnog subjekta koji (analogno kao u **T2**) *namerava da „Nas“ uništi. Fiktivni diskursni svet* autor datiranjem teksta (1989-1999) ukotvljuje u realni kontekst istorijsko-političkog i životnog sveta, čime dodatno usmerava pažnju čitaoca.

U drugom tekstu, *oružje* postaje figurom kulturnog pamćenja, koje svakako mora biti „nacionalno“:

Dečak sa revolverom
*Avni Rustemiju*¹⁹²
...
Tog dana, tog trenu,
neki klošar, neki trubadur, neki šansonjer

¹⁹² Avni Rustemi, poslanik albanskog Parlamenta tokom dvadesetih godina dvadesetog veka, izvršio je atentat nad Esad Pašom, koji u albanskoj historiografiji slovi za izdajnika nacionalnih interesa, u Parizu 13. juna 1920. godine. Omiljena je figura albanskog političko-istorijskog diskursa.

*mogao je recitovati Gijoma Apolinera
a dečak sa stenovitog Balkana
ulazio je u sećanje nacije sa revolverom u ruci.
[T4] (Vinca, 2008, 51)*

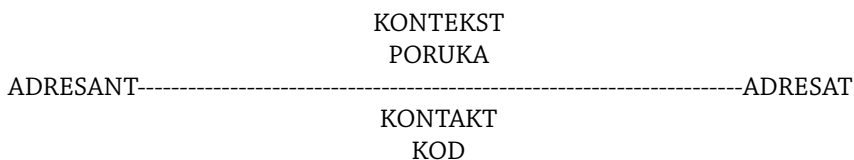
Ako je pamćenje zajednice po definiciji kulturno pamćenje, to jest „sistem koji proizvodi i održava u opticaju sve one informacije koje određuju čoveka“ (Juvan, 2011, 280), to pamćenje u ovakvim diskursnim strategijama mora biti figurirano posredstvom *moći smrti*, koje se sa-protiv-postavlja figurama *života* (klošar, trubadur, šansonjer...).

4. Gotovo u svim navedenim tekstovima na diskurzivan način modelira se takozvano *prenapregnuto MI*, odnosno „samoostvarenje u zajednici zamišljenoj kao supstanca koje se događa tek u dvostrukom razlaganju: u razlaganju sopstva u jednome MI i ovojga MI u propasti“ (Bilefeld, 1998, 296). Zapravo, ovaj tip kulture i diskursa stvara takve modele koji su već viđeni u istorijskom iskustvu. To konstatuje i Lepenies kada navodi Santajaninu radikalnu kritiku egotizma u nemačkoj filozofiji, koji smatra da su „zlodela nemačke vojske bila posledica nemačkog mišljenja koje se odlikuje perverznom duhovnom intimom i upornom usmerenošću na vlastito ja“ (Lepenies, 2009, 34).

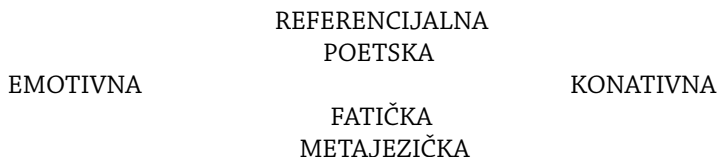
Ovakva tekstualno/diskurzivna očitovanja odnosa MI i ONI vode nas razmatranju modela komunikacije koji uslovljava, formatizuje i daje posebnu učinkovitost književnom ratnom diskursu.

III. Komunikacijski model književnog /ratnog/ diskursa

Književni diskurs, uostalom kao i drugi diskursi, svoju posebnost i punu funkcionalnost dobija u procesu i određenim, za nj tipičnim, komunikacionim kontekstima. Jakobsonov model govornog događaja (Jakobson, 1966, 290) može se slobodno smatrati i modelom *diskurzivnih akata/činova*, odnosno teoretskom matricom diskursa uopšte:

Svakom strukturnom elementu ovog modela se pripisuje i određena „funkcija“.

U književnom ratnom diskursu adresanti/autori, osim *emotivne* ili *ekspresivne* funkcije koje im pripisuje Jakobson, dobijaju i dodatne *funkcionalne* i *simboličke* atribute (predložene u **II/1**) kao *figure moći*, te u *razlaganju sopstva u jednome MI (II/3)*. Konativna funkcija se ukida u potpunosti, jer poruka diskursa dobija karakteristike tipičnog *rasističkog diskursa (II/2)*, čime se ukida i osnovni model komunikacije JA-----ON/A, odnosno adresat postaje *kolektivno MI*, čijem se formatizovanju u domenu ekstremene *ideologije dominacije* podvrgavaju referencijalna, to jest *denotativna* i/ili *kognitivna* funkcija diskursa, ali i poetska funkcija, koja se po Jakobsonu ostvaruje putem „usmerenosti (Einstellung) na poruku kao takvu, dovođenje u fokus poruke zarad nje same“ (Jakobson, 1966, 294). Čak, i najapstraktnija funkcija – metajezička – koja se odnosi na kod/jezik, u ovom diskursu dobija specifično političko značenje. Dakle, i endodiskurzivne strukturne karakteristike, stil i retorika kao „mehanizam stvaranja smisla“ (Lotman, 2004, 53 et passim) stavljaju se u funkciju *simboličke eliminacije radikalno Drugog*.

U ovom kontekstu i u opštim naznakama, mogli bismo se složiti sa određenjem *ratnog diskursa* kao *govora mržnje*, zajedno sa svojim naličjem – *eufemističkim govorom*, koji je izneo Bugarski. On definiše govor mržnje „kao obuhvatan naziv za verbalno izražavanje mržnje, šovinizma, ksenofobije, rasizma i drugih negativnih kolektivnih osećanja“.

To je osobito žestok oblik javnog difamiranja ili invektive sa ciljem identifikacije, satanizacije i mogućeg uništenja neke etničke, nacionalne, rasne, konfesionalne, socijalne ili političke grupacije, što u ratnim uslovima može biti i najava moguće fizičke likvidacije (Bugarski, 2001, 117).

Prema njemu, taj govor je postao operacionalan i posebno učinkovit u masovnim medijima pre i tokom ratnih konflikata devedesetih. Može se reći da ovakva vrsta diskursa na referencijalnom nivou uvek uspostavlja implicitne i/ili eksplicitne simboličke i per-formativne relacije sa *državnim ratnim strojem (T1 i T2)* i/ili sa *nomadskim ratnim strojem (T3 i T4)* (Deleuze/Guattari, 1987, 351 et passim).

Književni ratni diskurs operiše u sklopu opšteg sistema autokomunikacije, ali kao poseban njegov oblik. Prema Lotmanu, u sistemu komunikacije JA ----- JA dolazi do kvalitativne transformacije informacija u procesu komuniciranja. Adresant (JA) prenosi poruku samom sebi, „on unutar sebe preinačuje svoje biće, budući da biće neke ličnosti možemo da tumačimo kao individualni skup socijalno važnih kodova, a taj skup se ovde menja u procesu akta komunikacije“ (Lotman, 2004, 31).

U književnom ratnom diskursu sistem JA ----- JA se transformiše u sistem

MI → →MI

← ←

koji ima za posledicu transformaciju MI i njegovo ideološko premeštanje u polje *rasističkog diskursa*, i gde je DRUGI isključen iz komunikacijskog modela. On je „premešten“, „progutan“ u okviru poruke.

IV. Etnocentrični diskurs kao ratni diskurs

U tekstovima i diskursima koji podležu ovakvom modelu komunikacije, obično preovlađuje „primitivni ‘kolektivni denominator’“ (Kristeva, 1993, 3), to jest ostvaruje se diskurzivna strategija stvaranja identiteta u okviru kojeg JA postaje neodvojivo od MI, uranjajući u to *kolektivno „sopstvo“*, pa se sledstveno tome komunikacija odvija na relaciji

gde je adresat ON/DRUGI ne samo isključen iz polja komunikacije, već se kao takav želi „izbrisati“, „očistiti“. U svojim dnevničkim zapisima Dobrica Ćosić uvodi ono što Apaduraj naziva diskursnim mehanizmom *kontrastne identifikacije* (Apaduraj, 2008, 61), između Albanaca i Srba: „Taj socijalni, politički i moralni talog tribalnog varvarskog Balkana uzima za saveznika Ameriku i Evropsku uniju protiv najdemokratskijeg, najcivilizovanijeg, najprosvećenijeg balkanskog naroda – srpskog naroda“ (Ćosić, 2000, 211), (**T5**)

Zapravo, Ćosić čak ni ne imenuje Drugog, kao da je svestan benjaminovske ideje da je „ime tačka u kojoj nesavršeni ljudski jezik dodiruje čisti, božanski jezik“ (Aichele, 1997, 75), te da Drugi svakako nije dostojan imenovanja, to jest prizivanja u postojanje.

Reč je o strategijama konstrukcije identiteta koje Apaduraj naziva predatorskim identitetima i „čija društvena konstrukcija i mobilizacija iziskuju istrebljivanje drugih, bliskih društvenih kategorija“ (isto). To posebno važi ako se radi o „mapi svetog nacionalnog prostora“, kakvu predstavlja Kosovo među mnogim pesnicima (Munćan, 1999), za koje „Kosovo nije drugo do prestvoreno i posrbljeno Jevanđelje...“ (Bečković, *NIN*, 8. april 2004).

Ova diskurzivna konstrukcija predatorskog identiteta, prema Apaduraju, *mobiliše razumevanje sebe kao ugrožene većine*, što se jasno ogleda u **T2** i u njegovom diskursnom naličju u **T3**. Na ovakvim književnim i analognim političko-istorijskim i „pravnim“ diskursima se zasnivaju predatorski identiteti

u kojima je ideja o narodu jedne države uspešno svedena na princip etničkog singulariteta, tako da se postojanje čak i najmanje manjine unutar nacionalnih granica doživljava kao nepodnošljivo narušavanje čistote nacionalne celine...

Zato svaka manjina, kao podsetnik na taj mali, ali neprijatan nedostatak, izaziva poriv za čišćenjem (Apaduraj, 2008, 63).

Na analognom komunikacijskom modelu se zasnivaju druge afilijacije etnocentričnog i esencijalističkog diskursa, u kojima se himnizira *rat*:

Balada za mog ujaka Š.K.

*... Moj ujak , Š.K., doživotni ljubavnik etničke Albanije
Umro je pre oslobođenja Kosova
Pre nego što su Adem i drugovi okrenuli pushku shkjauu¹⁹³
On, koji je tako dobro znao da sloboda nikada ne dolazi bez prsta na okidaču,
I da njenu pesmu niti jedno saze ne peva ka' tufek!
(Vinca, 2008, 196) (T6)*

To je naravno utkano u mreže etno-nacionalističkog diskursa, koji se sliva u diskurs zasnovan na *martirologici* i *nekrologici* (Asurmendi et al., 2002):

Omaž za Prekaze¹⁹⁴

*Prekaze nema visokih zdanja
ni tornjeva i veličanstvene zvonike.
Prekaze ima staru kulu pogođenu granatama
i novu kulu gde se ljuljaju kolevke.*

*Ne zaboravljajući, naravno, ni groblje.
Ah, groblje!*

*Prekaze nije Troja, ni Čanakale il' Termopili
Prekaze je obično selo, koje se rađa i umire albanski
i rat vojuje ratnički – bez zadržke!
(Vinca, 2008, 53) (T7)*

U gore navedenom tekstu, čak i *metajezička funkcija* se postavlja u kontekst etnonacionalističke mitske temporalnosti *rađanja-umiranja* i, naravno *figure rata* koji takođe u ovakvom književnom diskursu dobija simboličku svestremenost.

¹⁹³ Shkja – pežorativan pučki naziv za Slovence, posebno Srbe, analogan Šiptarima za Albance.

¹⁹⁴ Prekaze je selo u kojem je marta 1998. godine, zajedno sa svojom porodicom poginuo Adem Jašari („legendarni komandant OVK“ – kako se figurira u političko-istorijskom i medijskom diskursu na Kosovu) u okršaju sa snagama srpske policije.

Iako se u određenim sociolingvističkim studijama može naići na razumevanje „odgovora manjina“, kao što to tvrdi Alen, smatrajući da one tako „nadomeštaju socijalnu nepravdu i pružaju dignitet nametnutom manjinskom statusu“ (Allen, 1983, 133), ipak ovakva vrsta kontradiskursa, koji se bazira na „subjektivnom etnocentrizmu i predrasudama“, *proizvodi i reproducira konflikt među grupama*. Jer, kako navodi Kristeva, „defanzivna mržnja, kult porekla veoma lako klizi u mržnju progona“ (Kristeva, 1993, 3). Tako, čak i samo upotreba *etničkih nadimaka* (na primer *šiptari i shkja* koji su sasvim „uobičajeni“ u javnoj komunikaciji) predstavlja „oružje ideologija u etničkim odnosima“ (Allen, 1983, 133).

V. Književni ratni diskurs i njegova simbolička moć

U ogledu „Čisti rat“ Pol Virilio navodi da je „pojam rata osnovni pojam naše civilizacije“ (Virilio, 1995, 565), te parafrazirajući Sun Cua iznosi da se „ratna mehanika razvija kao vatra koja, šireći se, sve poždire ispred sebe“ (isto, 570). Naime, nije teško ustanoviti da ratni diskurs stremi „proždiranju“ svih ostalih diskursa, i to u dve ravni: 1. u unutardiskurzivnoj logici – gde taj diskurs „proždire svoju temu“; i 2. u odnosu na ostale diskurse koje potčinjava i „proždire“ u svom diskursnom prostoru, čak i one koji nastoje da se legitimišu kao antiratni diskursi, putem dodeljivanja njihovim diskurzivnim subjektima *ratne uloge neprijatelja* i smeštajući ih u polje *antidiskursa*. Možda najinteresantniji slučaj je *postupak aproprijacije*, kada se određeni tekst (kao recimo pesma Čarlsa Simića u antologiji *Kosovo – sveta srpska zemlja*) uvodi u *okvir referencije* (Goodman, 1978) književnog ratnog diskursa.

Polazeći od već iznetih modaliteta funkcionisanja književnog ratnog diskursa, te „relacije kontigviteta, sličnosti i konvencionalosti između tekstovnog univerzuma i životnog sveta“ (Johansen, 2002, 422), koji podvrgava tansfiguraciji i intenziviranju (isto), možemo govoriti o ogromnoj simboličkoj moći književnog ratnog diskursa. I to, posebno, imaju li se u vidu dve teoretske postavke književne semiotike:

1. Lotmanova postavka da je umetnički tekst drugostepeni modelativni sistem, te da je „ideja u umetnosti uvek model, jer ona uspostavlja sliku stvarnosti“ (Lotman, 176, 44), odnosno „umetnička poruka tvori umetnički model neke konkretne pojave – umetnički jezik modeluje univerzum u njegovim najopštijim kategorijama, koje, budući da čine najopštiji sadržaj sveta, predstavljaju formu postojanja konkretnih stvari i pojava“ (isto, 50). Ako ovome dodamo odredbu da „jedan te isti tekst može da igra ulogu koda i ulogu poruke, ili, oscilujući među tim polovima i jednog i drugog istovremeno“ (Lotman, 2004, 44), te da *kultura pamti umetničke jezike prošlosti* (mogli bi se dodati i poruke koje su u književnom diskursu nerazdvojne od koda), onda nam je jasno od kakvog je uticaja, koliko je rezistentan i koliki reaktualizujući potencijal ima i književni ratni diskurs, posebno ako se ima u vidu i diseminacijski potencijal književnog /ratnog/ diskursa, koji putem tragova, fragmenata, figura, simbola, itd., prodire u sve druge diskurse i diskurzivno polje u celini.

2. Druga postavka se tiče *zadovoljstva/uživanja u tekstu* (Barthes, 1975). I za Lotmana su *estetsko uživanje* i *čulno uživanje* inherentni umetničkim tekstovima. Tekst (dodacemo i diskurs, jer zapravo takvo značenje ima gotovo uvek u njegovim razmatranjima), čak i „snagom svoje fizičke materijalnosti može da deluje na naša čula i da nam pruža osećanje radosti ili patnje“ (Lotman, 1976, 96–98). Čulno uživanje, prema njemu, pretpostavlja primenu višekratnih i raznih kodova, kao i dobijanje informacija iz nesistemskog materijala, dok se intelektualno uživanje može razumeti kao dobijanje informacije iz sistemnosti. Kreativni proces enkodiranja i dekodiranja pruža intelektualno uživanje (proces pretvaranja neznakovnog materijala u znakove) i fizičko uživanje (koje stvara priroda teksta kao *kvazimaterijalno tkivo*, koji putem znakova stvara virtualnu fizičku realnost) (Lotman, 1976, 98). Sličnu, još otvoreniju i „demokratskiju“ koncepciju uživanja predlaže Bart, posebno kada navodi da „tekst slasti izaziva svojevrsno stanje izgubljenosti, koje možda izaziva i neprijatno stanje, ali koje uzdrma istorijske, kulturne, psihološke slojeve/pretpostavke čitaoca, konzistentnost ukusa, vrednosti i njegove memorije, postavlja u stanje krize njegov odnos sa jezikom“ (Barthes, 1975, 14). Uprkos tekstu zadovoljstva koji te ispunjava, koji ti poklanja euforiju, teksta koji dolazi iz kulture i ne raskida odnose sa njom, Bart govori i o *jouissance* – o ekstazi koja može dovesti do gubitka i rastvaranja identiteta. Zapravo, istinsko bartovsko zadovoljstvo dolazi iz kreativog procesa *pisanja* i *čitanja*, od stvaranja i re-kreiranja „realnosti“ putem stvaranja i re-kreiranja kodova i njihove međusobne igre.

Međutim, u književnom ratnom diskursu *zadovoljstvo* i *želja* su povezane i uslovljene sa *sistemom moći* i *dominacije*, t.j. sa uživanjem u destrukciji i smrti. I to vredi gotovo bez izuzetka za sve navedene tekstove (**T1, T2, T3, T4, T5, T6 T7**). Stvarajući takav model sveta, gde je /etnički/ DRUGI radikalno zlo i ‘monstrum’, svojim rasističkim diskurzivnim strategijama, kao i imajući u vidu postavke **1.** i **2.**, možemo zaključiti da ovaj tip diskursa ima ne samo ogromnu simboličku moć u sklopu kulture, već isto tako i snažan potencijal stalne reaktuelizacije.

Na kraju, nameće se pitanje: da li su moguće strategije u okviru semio-etike ili diskurzivne etike kojima bi se ‘pacifikovao’ književni ratni diskurs? Teško je ponuditi odgovor na ovakvo i ovako postavljeno pitanje. Teško je takođe izbeći skepticizam u pogledu mogućnosti pronalaženja *terapije* koju priželjkuje Wodak (1989, XIV), čak i u pogledu idealnog modela komunikativne akcije koji predlaže Habermas (1998, 422), jer zapravo svaka normativna etička, socijalna, pravna i estetska racionalnost i premissa su ‘nemoćni’ u odnosu na strategije književnog /ratnog/ diskursa, čiji subjektu uvek nalaze prostora za ‘manevrisanje’, pozivajući se na drevnu *licencia poetica*, ili na savremene zahteve za *slobodom* i *kreativnim prostorom*.

Literatura:

ADORNO, T. (1973) *The Jargon of Authenticity* (Translate by Knut Tarnowski and Frederic Wiell). Evanston: Northwestern University Press.

AICHELE, G. (1997) *Sign, Text, Scripture – Semiotics and the Bible*. Sheffield: Sheffield Academic Press.

- ALLEN, I. L. (1983) *The Language of Ethnic Conflict*. New York: Columbia University Press.
- APADURAJ, A. (2008) *Strah od malih brojeva*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- ASURMENDI, M, ur. (2002) *Identitet i nasilje*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- BARTHES, R. (1975) *The Pleasure of the Text*. Trans. Richard Miller. New York: Hill and Wang.
- BILEFELD, U. (1998) *Stranci: prijatelji ili neprijatelji* (Prev. Drinka Gojković). Beograd: Biblioteka XX vek.
- BOURDIEU, P. (1991) *Language and Symbolic Power* (Ed. by John B. Thompson). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- BOURDIEU, P. (1995) *The Rules of Art* (Trans. by Susan Emanuel). Stanford: Stanford University Press.
- BUGARSKI, R. (1995) *Jezik od rata do mira*. Beograd: SlovoGraf.
- BUGARSKI, R. (2001) *Lica jezika*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- BURDIJE, P. (2003) *Pravila umetnosti – Geneza i struktura polja književnosti* (Prev. Vladimir Kapor i dr.). Novi Sad: Svetovi.
- ČOLOVIĆ, I. (2008) *Balkan – teror kulture*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- ČOSIĆ, D. (2000) *Vreme zmija 1999-2000*. Beograd: Službeni glasnik.
- DELEUZE, G, Guattari, F. (1987) *A Thousand Plateaus – Capitalism and Schizophrenia* (Trans. Brian Massumi). Minneapolis/London: University of Minnesota Press.
- DERRIDA, J. (1992) *Acts of Literature* (Ed. Derek Attridge). New York and London: Routledge.
- ELŠTAJN, Dž. B. (1995) „Razmišljanja o ratu i političkom diskursu: realizam, pravedni rat i feminizam u nuklearno doba“. U: *Evropski diskurs rata*, priredio Obrad Savić. Beograd: Časopis Beogradski krug. 533-557.
- GOODMAN, N. (1978) *Ways of Worldmaking*. Indianapolis: Hackett Publishing Company.
- FAIRCLOUGH, N. (1989) *Language and Power*. New York: Longman Inc.
- FOUCAULT, M, and Deleuze, G. (1977) "Intellectuals and Power". U: *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews*, edited by D. F. Bouchard. Ithaca: Cornell University Press.
- FOUCAULT, M. (1981) "The Order of Discourse". In *Untying the Text: A Post-Structuralist Reader*. Ur. Robert Young. Boston, London and Henley: Routledge&Kegan Paul.
- FUKO, M. (1998) *Treba braniti društvo – Predavanja na Kolež de Fransu 1976. godine* (Prev. Pavle Sekeruš). Novi Sad: Svetovi.
- FUKO, M. (2010) *Spisi i razgovori* (ur. Mladen Kozomara, prev. Ivan Milenković). Beograd: Fedon.
- HABERMAS, J. (1998) *On the Pragmatics of Communication* (Ed. Maeve Cooke). Cambridge/Massachusetts: The MIT Press.
- HORVAT, B. (1989) *Kosovsko pitanje*. Zagreb: Globus.
- JAKOBSON, R. (1966) *Lingvistika i poetika*. Beograd: Nolit.

- JAKOBSON, R. (1987) *Language and Literature* ((Ed. K. Pomorska and S. Rudy). Cambridge, MA: Belknap Press of Harvard University.
- JOHANSEN, J. D, i Larsen, S. E. (2002) *Signs in Use – An introduction to semiotics* (Trans. by Dinda L. Gorrée and John Irons). London, New York: Routledge.
- JOHANSEN, J. D. (2002) *Literary Discourse – A Semioic-Pragmatic Approach to Literature*. Toronto Buffalo London: University of Toronto Press.
- JUVAN, M. (2011) *Nauka o književnosti u rekonstrukciji* (Prev. Miljenka Vitezović). Beograd: Službeni glasnik.
- KRISTEVA, J. (1993) *Nations Without Nationalism* (Trans. by Leon S. Roudiez). New York: Columbia University Press.
- LEPENIS, V. (2009) *Kultura i politika* (Prev. Drinka Gojković). Beograd: Geopoetika.
- LOTMAN, J. (1976) *Struktura umetničkog teksta* (Prev. Novica Petković). Beograd: Nolit.
- LOTMAN, J. (2004) *Semiosfera – U svetu mišljenja – Čovek – tekst – semiosfera – istorija*. Novi Sad: Svetovi.
- Munčan, I, ur. (1999): *Kosovo – srpska sveta zemlja – Poetska antologija*. Temišvar: Savez Srba u Rumuniji.
- SCHJERVE, R. R. 1989. "Political Speech of Futurism and Italian Fascism". U: *Language, Power and Ideology – Studies in Political Discourse*. Ed. By Ruth Wodak. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.
- VAN DIJK, Teun A. (2008): *Discourse and Power*. Hampshire/New York: Palgrave Macmillan.
- VINCA, Agim (2008): *Letër Zotit – Poezi të zgjedhura* (Zgjedhi e përgatiti Rexhep Qosja). Tiranë: Botimet Toena, 2008.
- VIRILIO, Pol. 1995. "Čisti rat". U *Evropski diskurs rata*. Ur. Obrad Savić. Beograd: Časopis Beogradski krug.
- WODAK, Ruth ed. (1989): *Language, Power and Ideology – Studies in Political Discourse*. Amsterdam/Philadelphia: John Benjamins Publishing Company.

Anton Berishaj
Faculty of Philology
University of Prishtina

Literature as a War Discourse: Albanian and Serbian Writers in “the War of the Words”

Abstract:

This essay offers theoretical and explanatory model of the literary war discourse, which is described thorough its three seminal features: 1. Literary war discourse is a discourse that by necessity creates special referential relations with a particular contexts, that is with the real and symbolic power, politics and its actors, by way of replicating textual functions into context and particular rhetorical and semantic strategies, and thus by establishing a specific model of communication; 2. Literary war discourse is pervasive – in itself, under “its aegis”, it can encompass particular discourses – theoretical, religious, scientific, legal, politico-historical etc. Literary war discourse, as the war discourse in general, appears as overarching discourse, aiming (and to the large extend succeeding) to reach even to the infinitesimal point of communicational space – and one which rules this space excluding the Other from it, depriving the Other actors and Different discursive action (that would enable for the projection and creation of different political decisions) from their space; 3. Literary war discourse is a cannibalistic discourse – discourse that symbolically eats its “subject”, as well as other texts and discursive subjects whose decisions do not belong to the field of war discourse, by creating a pervasive referential framework (Goodman, 1978), always, of course, taken in the relations and functional proportions under 1 and 2. The real “subject” of this discourse is the destruction of Other, devouring the life of Others and finding jouissance and eros (Barthes, 1975) in that “devouring”.

Key words:

discourse, literary war discourse, counterdiscourse, model of communication, figures of power

**Ima li saradnje
posle svega:
kulturne i političke
prakse preko
granice**

Jelena Lončar

Fakultet političkih nauka

Univerzitet u Beogradu i Univerzitet u Jorku

Kulturna baština na Kosovu: Isključivanje manjina kroz inkluzivno zakonodavstvo

Apstrakt:

Ovaj rad se fokusira na međuetničke odnose na Kosovu i to kroz analizu procesa usvajanja dva relevantna manjinska zakona na Kosovu: Zakona o istorijskom centru Prizrena i Zakona o selu Velika Hoča. Upotrebom kritičke analize okvira, u radu se istražuje tok zakonodavnog procesa, način predstavljanja pitanja sa dnevnog reda, korisnika zakona i drugih aktera uključenih u pomenuti proces. Nalazi pokazuju da čak i povoljno manjinsko zakonodavstvo može poslužiti kao mehanizam isključivanja. Dok zakonodavni okvir na Kosovu garantuje potpunu zaštitu manjinskih prava, kosovske političke institucije ohrabruju etničke podele i međuetničke tenzije.

Ključne reči:

međuetnički odnosi, kulturna baština, zakonodavni proces, Kosovo.

Tokom proteklih nekoliko godina, Kosovo je postiglo značajan napredak kada je reč o zaštiti manjinskih prava. Taj se napredak posebno odnosi na usvajanje adekvatnih zakona, ali problemi u vezi s njegovim sprovođenjem i dalje postoje. Kosovo se bori sa široko rasprostranjenim kršenjem manjinskih prava i visokim međuetničkim tenzijama. Veliki deo tekstova koji se bave zaštitom manjinskih prava na Kosovu fokusira se na institucionalni okvir, iako se zakonodavstvo povoljno po manjine u praksi slabo sprovodi. Ovaj rad sugerise da je potrebno analizirati zakonodavne procese, načine predstavljanja pitanja sa dnevnog reda i aktera koji su u njih uključeni. Želim da razmotrim kako teče zakonodavni proces, kako se predstavljaju pitanja koja su na skupštinskom dnevnom redu, i ko i na koji način učestvuje u tom procesu. Okviri i opravdanja za donošenje određenih zakona mogu nam pomoći da objasnimo jaz između zakonskih obaveza zaštite manjina i njihovog sprovođenja.

U pomenute svrhe, u ovom se radu razmatra proces usvajanja dva zakona relevantna za manjine: Zakon o istorijskom centru Prizrena (u daljem tekstu: Zakon o Prizrenu) i Zakon o selu Velika Hoča (u daljem tekstu: Zakon o Velikoj Hoči). Koristim ove zakone da bih otvorila šire pitanje međuetničkih odnosa. Analiza otkriva složenu prirodu međuetničkih odnosa na Kosovu i pokazuje kako čak i inkluzivno zakonodavstvo može da doprinese isključivanju manjina.

Struktura rada je sledeća: prvi deo ispituje nivo zaštite manjinske kulturne baštine na Kosovu. Drugi deo uvodi metod kritičke analize okvira (*critical frame analysis*, o tome više kasnije u tekstu), kojim se ispituje zakonodavni proces, dok se u trećem delu predstavljaju nalazi. Analiza pokazuje da je okvir unutar kojeg su predstavljeni Zakon o Prizrenu i Zakon o Velikoj Hoči neodvojiv od okvira pretnje i nezavisnosti, a takav način interpretacije pitanja značajnih za manjine može dodatno da doprinese uvećanju međuetničkih tenzija između Srba i Albanaca. Isti argument dodatno se potkrepljuje u četvrtom delu, koji se usredsređuje na isključenje pojedinih pitanja i aktera iz rasprave o dva analizirana zakona. U petom delu dati su zaključci analize.

Kulturna baština na Kosovu: zakonodavstvo versus implementacija

Zaštita kulturnih i verskih objekata na Kosovu zagarantovana je Ustavom Kosova, Zakonom o specijalnim zaštićenim zonama, Zakonom o istorijskom centru Prizrena i Zakonom o selu Velika Hoča/Hoçë e Madhe. Pomenuti zakoni garantuju očuvanje i zaštitu kulturne i verske baštine, posebno „srpskih pravoslavnih manastira, crkava, drugih verskih objekata, kao i istorijskih i kulturnih objekata od posebnog značaja za zajednicu kosovskih Srba, kao i ostale zajednice¹⁹⁵ u Republici Kosovo“ (Zakon o specijalnim zaštićenim zonama, 2008, čl. 1).

¹⁹⁵ Pojam „zajednice“ odnosi se na srpsku, tursku, bošnjačku, aškalijsku, romsku, egipćansku i goransku manjinu. Njegova upotreba je izabrana na Kosovu umesto pojma „etničke manjine“ iz dva razloga: 1) pojam „manjina“ može imati negativne konotacije za manjine (naročito Srbe); 2) sama terminologija ukazuje na jednakost između Albanaca i nealbanskog stanovništva (Toth i Vizi, 2014).

Zakonodavstvo koje se odnosi na manjinsku kulturnu baštinu deo je šireg plana kojim se podstiče jačanje multikulturalnosti na Kosovu, što je postavljeno kao glavni uslov za rešavanje pitanja konačnog statusa Kosova. Osnovni uslov pre donošenja odluke o konačnom statusu Kosova bio je da kosovske institucije pokažu spremnost i sposobnost da zaštite prava manjina. Potreba da se zaštiti kulturna baština manjina, a posebno pravoslavni verski objekti, eksplicitno se ističe u Aneksu V Ahtisarijevog plana. U skladu sa Ahtisarijevim planom, Skupština Kosova je, počevši od 2008. godine, usvojila mnogobrojne zakone i propise koji obezbeđuju ključne garancije za zaštitu manjinskih prava. Među onima koji se odnose na zaštitu kulturne baštine, najvažniji su Zakon o Prizrenu i Zakon o Velikoj Hoči, usvojeni 2012. godine. Zakon o Prizrenu i Zakon o Velikoj Hoči treba da regulišu način na koji se ustanovljuju specijalne zaštićene zone u opštinama Prizren i Orahovac, način na koji se njima upravlja, ali i zaštitu, promovisanje i očuvanje kulturne i verske baštine ovih zona i sprečavanje urbanog razvoja koji bi u budućnosti mogao da utiče na ove lokalitete.

No, bez obzira na postojanje inkluzivnog i po manjine povoljnog zakonodavstva, i dalje dolazi do incidenata među kojima su rušenje, krađa i vandalizam nad kulturnim i verskim objektima, posebno objektima srpske kulturne baštine. Zapaža se kontinuirani nedostatak saradnje između lokalnih vlasti i vlade u sprovođenju ovih zakona. Lokalne prizrenske ili orahovačke vlasti redovno bojkotuju ili zaobilaze sprovođenje ovih zakona (Arraiza, 2014). Osnovni problem predstavlja nelegalna gradnja oko zaštićenih lokaliteta, koju često odobravaju same opštinske vlasti (EC Ma Ndryshe, 2013, OEBS, 2014).

Imajući u vidu odsustvo implementacije zakona koji se odnose na zaštitu manjinske kulturne baštine, ovaj rad namerava da ispita načine na koji su zakoni usvojeni, kao i kako se predstavljaju pitanja sa skupštinskog dnevnog reda, grupe kojima su zakoni namenjeni, kao i drugi akteri koji su uključeni u ovaj proces. Na primer, ako se opštinske vlasti protive sprovođenju zakona, da li su imale priliku da iznesu svoje primedbe pre nego što su zakoni stupili na snagu? Čiji su se glasovi čuli tokom rasprave? Koliko su početni predlozi izmenjeni tokom javne i skupštinske rasprave? Koji su bili glavni argumenti za usvajanje zakona? Okviri i opravdanja za donošenje ovih zakona mogu nam pomoći da objasnimo jaz između zakonskih obaveza zaštite manjina i njihove implementacije.

Dostupna literatura ne daje odgovore na ova pitanja. Veći deo postojećih istraživanja usredsređen je na institucionalne mehanizme za zaštitu manjina i pruža korisne informacije o zakonodavstvu Kosova (Beha, 2014) i efektima podele vlasti (Lončar, 2015). Međutim, znamo veoma malo o tome zbog čega su doneti određeni zakoni relevantni za manjine i, s tim u vezi, zbog čega je njihova implementacija tako spora.

Metode i podaci

Da bi se razumelo kako su usvojeni zakoni koji su relevantni za manjine, i posebno Zakon o Prizrenu i Zakon o Velikoj Hoči, ovaj se rad usredsređuje na zakonodavnu ra-

spravu umesto na njen krajnji proizvod. Postoje dva razloga za moj interes za proces donošenja zakona o Prizrenu i Velikoj Hoči. Prvo, priznavanje kulturne baštine jedne grupe simbolizuje priznanje kulturnog identiteta te grupe, kao i njenog istorijskog prisustva na određenoj teritoriji. Kulturna baština na Kosovu je tesno povezana sa sporovima između Albanaca i Srba oko pitanja prava na teritoriju. Srpska kulturna baština je za mnoge Albance simbol godina represije i diskriminacije, dok je za mnoge Srbe ona simbol koevke srpske nacije (Arraiza, 2014). Prema tome, moglo bi se očekivati da je rasprava o zaštiti srpske kulturne baštine obuhvatila raznovrsne aktere, percepcije, emocije i predstave o drugoj etničkoj grupi. Drugo, budući da kulturna baština nije relevantna isključivo za pripadnike manjinskih zajednica, ta oblast bi mogla poslužiti za lakše formulisanje efikasne strategije za intenziviranje međuetničkog dijaloga i pomirenja. U brojnim se tekstovima tvrdi da u postkonfliktnim situacijama kulturna baština često postaje snažan simbol i instrument pomirenja (Preis i Mustea, 2013). Budući da kultura ima potencijal i da olakša društvenu koheziju i da opravda društveno isključivanje, analiza zakonodavstva u oblasti manjinske kulturne baštine može da nam rasvetli međuetničke odnose na Kosovu.

Rad se zasniva na analizi 29 tekstova među kojima su prvenstveno zvanični dokumenti u kojima su iskazani stavovi glavnih političkih predstavnika i predstavnika civilnog sektora o predlozima zakona. Spisak analiziranih dokumenata nalazi se u prilogu na kraju ovog rada. Svi analizirani dokumenti bili su dostupni na internetu. U radu se koristi kritička analiza okvira (*critical frame analysis*) odabranih dokumenata da bi se razumeo zakonodavni proces i način na koji su predstavljena pitanja sa skupštinskog dnevnog reda. Kritička analiza okvira predstavlja verziju analize okvira (*frame analysis*) koja „paketu okvira“ (*frame package*) dodaje dimenziju „glasa“ (*voice*).

Okvir, centralni pojam u analizi okvira, već je u širokoj upotrebi u različitim oblastima kao što su antropologija (Bateson, 1972), sociologija (Goffman, 1974), istraživanja o društvenim pokretima (Benford i Snow, 2000; Snow i Benford, 1988) i analiza medija (Gamson i Modigliani, 1989; Van Gorp, 2007). Govorimo o paketu okvira kao o skupu okvira i sredstava uz pomoć kojih promišljamo neki fenomen i smeštamo ga u određene okvire. Okvir se pak obično definiše kao ideja ili priča koja pruža smisao realnosti (Gamson, 2004; Gamson i Modigliani, 1989; Goffman, 1974). To najčešće podrazumeva niz različitih stavova posredstvom kojih se konstruiše smisao organizovanjem i povezivanjem raznih simbola, slika i argumenata (Gamson, 2004). S druge strane, sredstva kojima fenomene smeštamo u određene okvire uključuju izbor reči, metafore, opise i druga simbolička sredstva koja nam sugerišu kako da razmišljamo o nekom političkom pitanju (Gamson i Modigliani, 1989, 3), dok se sredstva promišljanja odnose na „eksplicitne i implicitne iskaze koji se odnose na obrazloženja, uzroke i posledice u vremenskom poretku, upotpunjujući paket okvira“ (Van Gorp, 2007, 64). Dok okvir poziva da se predlog izvesne političke i institucionalne mere čita na određeni način, njegova primena pomoću sredstava promišljanja i smeštanja u okvire pruža specifičnu artikulaciju problema (dijagnoza), kao i objašnjenje zašto se njime treba

baviti i kako ga treba rešiti (prognoza) (Bacchi i Eveline, 2010; Meier, 2008, 156; Verloo i Lombardo 2007).

Kritička analiza okvira svemu prethodno pomenutom dodaje dimenziju „glasa“ koja predstavlja „kritički“ dodatak „analizi okvira“. Dimenzija „glasa“ upućuje na to ko ima pravo glasa u definisanju problema i odlučivanju kako bi trebalo rešiti problem. Kako tvrde Verlo i Lombardo (Verloo i Lombardo, 2007, 34), na taj način „analiza dobija dimenziju uključenosti/isključenosti i moći koja omogućava da se odredi koji su glasovi (perspektive i iskustva) po pravilu češće uključeni ili isključeni iz procesa oblikovanja institucionalnih problema i rešenja u zvaničnim dokumentima“. Oslanjajući se na ove definicije, iznela sam niz pitanja za potrebe sprovođenja analize (videti Ilustraciju 1). Pitanja koja su ovde navedena omogućila su mi da ustanovim ko je imao glas kada su problemi definisani i kako su konstruisana značenja, problemi i pozicije tokom rasprave o zakonima o Prizrenu i Velikoj Hoči. Smeštanjem problema u određene okvire takođe se vrši odabir onog što treba shvatiti kao problem, čime se takođe skreće pažnja s drugih pitanja.

Ilustracija 1: Koraci u okviru analize zakonodavnog procesa
1. Dimenzija okvira
Koji su glavni okviri u oblikovanju izgradnje i tumačenja problema?
2. Dimenzija problema
Šta se percipira kao problem? Zašto se na to gleda kao na problem? Koje pretpostavke leže iza određene predstave o „problemu“? Koje posledice proizvodi ovakvo prikazivanje problema? Šta je ostalo neproblematično u smeštanju problema u okvir? Šta se prećutkuje? Koja pitanja su isključena iz rasprave?
3. Dimenzija glasa
Koji akteri imaju glavni glas u izgradnji i artikulaciji problema? Problem je predstavljen kao čiji problem? U čije se ime deluje? Koji akteri su isključeni iz rasprave?

Opšti nalazi

Zakone o Prizrenu i Velikoj Hoči predložila je vlada, a pripremljeni su u saradnji sa Međunarodnom civilnom kancelarijom (MCK). Zajednički su razmatrani u skupštini, a usled međusobne sličnosti, na njih su uloženi slični amandmani i primedbe.

Usvajanju zakonā u skupštini prethodila je duga i žestoka rasprava. Organizacije civilnog društva (OCD) iz Prizrena i Orahovca organizovale su proteste¹⁹⁶ protiv njihovog usvajanja. Peticije OCD podnete skupštini u kojima se zahtevalo odbacivanje

¹⁹⁶ Najmasovniji protestni događaj organizovan je u Prizrenu, 29. januara 2012. godine. Tada se okupilo nekoliko hiljada ljudi, a događaj je podržala Skupština opštine Prizren i sledeće političke stranke: Samoopredeljenje (VV), AKR i Turska demokratska partija Kosova.

zakona potpisalo je preko 10000 ljudi. Predloge zakona takođe su kritikovale lokalne vlasti Prizrena i Orahovca, kao i Skupština Kosova. Skupština opštine Prizren organizovala je sastanak kako bi se razgovaralo o Zakonu o Prizrenu i izdala je saopštenje sa zahtevom upućenim Skupštini Kosova da odbaci zakon. Skupštinska komisija¹⁹⁷ za poljoprivredu, šumarstvo, životnu sredinu i prostorno planiranje, funkcionalna komisija kojoj je dodeljena uloga glavne komisije nadležne za reviziju zakona, takođe je jednoglasnom odlukom preporučila Skupštini da vrati zakone na reviziju vladi, pozivajući na široku javnu raspravu u procesu izrade novih nacрта. Pored toga, grupa od 12 poslanika zatražila je od Ustavnog suda ustavnu ocenu predloga zakona. Među učesnicima u javnim i skupštinskim raspravama je postojala opšta saglasnost da predloge zakona treba odbaciti, a zakone napisati iznova. Oni su tražili transparentan i inkluzivan proces u koji bi bili uključeni domaći i međunarodni stručnjaci iz oblasti kulturnog nasleđa, pravni stručnjaci i organizacije civilnog društva. No, uprkos ovako snažnom protivljenju, oba zakona su usvojena uz manje ispravke u Skupštini Kosova 20. aprila 2012. godine. Glasačka većina za oba zakona obezbeđena je glasovima iz redova poslanika Demokratske partije Kosova (DPK),¹⁹⁸ poslanika zajednica, uz pomoć nekoliko poslanika iz Alijanse za budućnost Kosova (ABK) i Alijanse za novo Kosovo (ANK).¹⁹⁹

Rasprava o ta dva zakona oblikovala se kroz dva glavna okvira: okvira „pretnje“ i okvira „nezavisnosti“. Okvir „pretnje“ su usvojili mnogobrojni članovi Skupštine Kosova, predstavnici različitih vladajućih i opozicionih stranaka, Skupštine opštine Prizren i Orahovac, kao i OCD iz Prizrena i Orahovca. Tvrdnje predstavnika vlade oblikovane su pak kroz okvir „nezavisnosti“.

Protagonisti paketa okvira „pretnje“ tvrdili su da je glavni problem u vezi sa zakonskim predlozima o Prizrenu i Velikoj Hoći uključivanje predstavnika Srpske pravoslavne crkve u opštinske savete za zaštitu kulturne baštine. Tokom rasprava o zakonima ponuđena su raznovrsna obrazloženja i objašnjenja problema, čime je nastao sledeći potpaket okvira: diskriminacija, usklađenost sa Ustavom, vlasništvo nad kulturnom baštinom i međuetnički sukob. S druge strane, okvir „nezavisnosti“ gradio se oko potencijalnih problema koji bi usledili ukoliko bi došlo do odbacivanja oba predloga zakona, i oko njihovih posledica. Odbacivanje zakona je shvaćeno kao prepreka potpunoj nezavisnosti Kosova i poštovanju međunarodne zajednice.

¹⁹⁷ Na Kosovu se za skupštinske odbore koristi reč komisija, pa ću i ja u ovom radu koristiti isti termin.

¹⁹⁸ Svi poslanici DPK (PDK) koji su uzeli reč na skupštinskom odboru i plenarnim sednicama zalagali su se za odbacivanje zakona. Međutim, partijska disciplina je prevladala i vlada je uspela da obezbedi potrebnu većinu. Pre glasanja, nekoliko poslanika je tvrdilo da su poslanici DPK dobili detaljna uputstva kako da glasaju na svaki od amandmana.

¹⁹⁹ Zakon o Velikoj Hoći usvojen je sa 59, a Zakon o Prizrenu sa 56 glasova. Skupština Kosova ima 120 članova.

Okvir pretnje

Prikazi Srba i pravoslavne crkve pomogli su da se razvije okvir pretnje. Pravoslavna crkva je predstavljena kao neprijatelj i saučesnik u genocidu. U tom svetlu su zaštita lokaliteta pravoslavne crkve i davanje posebnih prava upravljanja nad ovim lokalitetima shvaćeni kao napad na kosovsku državnost. Tvrđilo se da SPC i dalje smatra Kosovo „neotuđivim delom teritorije srpske nacije, države i Crkve“ (Nait Hasani, DPK). Uz to, Srbi su predstavljani kao da ne žele da se integrišu i da priznaju državu Kosovo (Saopštenje Skupštine opštine Orahovac, 17. 6. 2011). O zakonima se govorilo kao o pretnji teško stečenoj nezavisnosti, dok se odbacivanje zakona shvatalo kao čin patriotizma i ponosa. Okviri kao što su „posrbljavanje Kosova“, „teror“, „poniženje“ i „opština u opštini“, korišćeni su da bi se jačao narativ o pretnji. Aljma Ljama (Alma Lama, Demokratska liga Kosova – DLK) je tako tvrdila da usvajanje zakona znači „posrbljavanje Kosova“ (Plenarna sednica, 20. 04. 2012). Još jedan ilustrativan primer nude izjave Naita Hasanija (Nait Hasani, DPK), koji je tvrdio da Prizrenska pravoslavna bogoslovija ne bi trebalo da bude zaštićena kao kulturna baština, jer je „obrazovala političare kao što su Milošević i drugi, koji su počinili genocid i zločine protiv čovečnosti“, a ukoliko do toga dođe, biće „mnogo osećanja mržnje, osećaja da je počinjen zločin, jer su ovu školu osnovali svi oni koji su se borili protiv nas, ponižavali nas, vređali nas i osuđivali“ (Plenarna sednica, 20. 4. 2012). Pored toga, članovi Skupštine opštine Orahovac izjavili su: „Mi, članovi Komisije za politiku i finansije vidimo usvajanje ovog zakona kao nerazumno, jer on predviđa formiranje jedne mini-opštine u opštini Orahovac, kojoj pripada selo Velika Hoča, naseljeno srpskom manjinom“.

Snažno protivljenje predlozima zakonā prouzrokovano je percepcijom da su Srbi i Srpska pravoslavna crkva glavna pretnja kosovskoj državnosti. Povod za nastanak ovog okvira „pretnje“ bilo je predloženo uključivanje predstavnika SPC u Savet za zaštitu kulturne baštine Prizrena i Velike Hoče. Prema članu 4.3 predloga Zakona o Velikoj Hoči, Savet sela Velika Hoča sastojao bi se od pet članova: dva člana koja bira Skupština opštine Orahovac, dva člana koja biraju žitelji sela Velika Hoča i jednog člana kog imenuje Srpska pravoslavna crkva. Prema zakonu, Savet ima konsultativna prava u pitanjima u vezi sa zaštitom i unapređenjem verske i kulturne baštine u oblasti ruralnog planiranja. Umesto navedenog, članovi skupštinskog odbora predložili su da Savet poveća broj predstavnika na sedam članova: četiri koja će birati Skupština opština Orahovac i tri koja će birati žitelji Velike Hoče, čime se iz učešća u radu Saveta isključuje SPC.

Slično tome, Predlog zakona o Prizrenu (čl. 16) predviđao je osnivanje Saveta za kulturnu baštinu Prizrena sa istim nadležnostima koje je imao i Savet za baštinu u Velikoj Hoči, uz uključivanje verskih predstavnika. Kao što je najpre predloženo, a konačno i usvojeno, Savet za baštinu Prizrena sastoji se od sedam članova: jednog predstavnika Opštinske kancelarije Prizrena zaduženog za zajednice i povratak i šest članova iz kosovskog civilnog sektora koji imaju iskustva u očuvanju, razvoju i/ili promociji kulturne baštine Prizrena. Među šest predstavnika civilnog društva, jednog člana treba da izabere islamska zajednica, jednog člana treba da izabere Srpska

pravoslavna crkva, a jednog člana bira katolička crkva. Najmanje dva člana iz civilnog sektora treba da budu priznati stručnjaci u oblasti kulturne baštine. Protivpredlog skupštinskog odbora podrazumevao je da Prizrenski savet broji šest članova, i to samo predstavnika civilnog društva sa iskustvom u očuvanju, razvoju i/ili promociji kulturne baštine Prizrena, bez uključivanja predstavnika verskih zajednica.

Okvir unutar kojeg je predstavljeno uključivanje predstavnika SPC u Savete za baštinu Prizrena i Velike Hoće, bio je diskriminatorni, neustavni okvir narušavanja sekularnog karaktera Kosova. Usled toga, predlogu se oštro protivio skupštinski odbor nadležan da razmatra predloge zakona, grupa organizacijā civilnog društva i skupštine opština.

Protivnici zakona su prepoznali problem i u članu 18.4 Predloga zakona o Prizrenu, prema kojem će:

Komisija tražiti saglasnost Srpske pravoslavne crkve za bilo kakve aktivnosti koje bi uticale na svojinu Srpske pravoslavne crkve u Istorijskom centru Prizrena u skladu sa Aneksom V Sveobuhvatnog predloga za rešenje statusa i Ustavom.

Ova odredba je uzburkala emocije. Poslanik Emin Gerbeši (Emin Gerbeshi, Samoopredeljenje) je, na primer, tvrdio da je „Zakon antialbanski, antiistorijski, i neljudski. Čak nas vraća u srednji vek kada je crkva sve uređivala“ (Plenarna sednica, 20. 4. 2012). Članovi Skupštine opštine Prizren takođe su prigovorili da svi građevinski radovi oko pravoslavnih objekata zavise od Pravoslavne crkve. Izneta je tvrdnja da se Srpskoj pravoslavnoj crkvi na Kosovu daje više ovlašćenja nego u Srbiji. U nastavku teksta ću se detaljnije usredsrediti na argumente koji su korišćeni da bi se opravdala percepcija prema kojoj je uključivanje predstavnika pravoslavne crkve bilo problematično.

Diskriminacija i ravnopravnost

U svim analiziranim dokumentima, diskriminacija je bila najupečatljiviji argument protiv uključivanja pravoslavnih srpskih predstavnika u Savete za baštinu. Okvir diskriminacije koji se isprva javljao u diskursu lokalnih nevladinih organizacija i predstavnika opština Prizren i Orahovac, takođe je prevladalo u skupštinskim raspravama. Tokom rasprava, formirana su tri stava o diskriminaciji: 1) uključivanje srpskih verskih predstavnika predstavlja diskriminaciju građana Kosova; 2) uključivanje srpskih verskih predstavnika predstavlja diskriminaciju drugih verskih zajednica; 3) uključivanje se ne može tretirati kao diskriminacija, ako niko nije isključen.

Prvo, pravoslavna crkva je predstavljena kao jedini korisnik zakona, što samo po sebi predstavlja diskriminaciju nad drugim građanima Prizrena i Orahovca. Na primer, poslanik Ljiburn Aljiu (Liburn Aliu, Samoopredeljenje) je tvrdio da građani Velike Hoće nisu samo Srbi, već i ateisti i pripadnici islamske i katoličke zajednice. Kako se štiti samo pravoslavna kulturna baština, nad svim ostalim građanima Velike Hoće se vrši diskriminacija. Drugo, iznete su tvrdnje da je Srpska pravoslavna crkva favorizovana u

odnosu na ostale verske zajednice. U saopštenju od 26. avgusta 2011. godine, Koalicija nevladinih organizacija za odbranu Istorijskog centra Prizrena saopštila je da „sadržaj zakona omogućava dodatni glas Pravoslavnoj crkvi“. Pozitivno diskriminisanje pravoslavne crkve u odnosu na ostale verske zajednice takođe su istakli islamska zajednica i drugi članovi Skupštinske komisije za poljoprivredu, šumarstvo, životnu sredinu i prostorno planiranje i Skupština opštine. Iako je predlogom zakona precizirano da pored pravoslavne crkve, i katolička crkva i islamska zajednica biraju po jednog člana Saveta za baštinu Prizrena, argumenti o diskriminaciji su se fokusirali samo na uključivanje srpske pravoslavne zajednice.

Prikazivanje Srba kao privilegovane etničke grupe ne odražava se samo na sliku o Srbima, već i na samopercepciju Albanaca kao većinske zajednice. Davanje dodatnih prava Srbima stavlja sve ostale u podređeni položaj. Primer prethodno navedenog nalazimo u izjavi Ćemajlja Kurtišija (Qemajl Kurtishi), predstavnika u Skupštini opštine Prizren, koji je tvrdio da Zakon o Prizrenu predstavlja napad na njegov identitet i da ga vređa kao „kosovskog muslimana“ (08. 09. 2011).

Iako su učesnici u raspravi najvećim delom smeštali dodatna prava pravoslavne crkve u okvir diskriminacije i ugrožavanja jednakog tretmana i identiteta građana Kosova, Ustav definiše Kosovo kao multietničko društvo i garantuje posebna prava onima u neravnopravnom položaju. Oslanjajući se na to, Ustavni sud se u svojoj proceni ustavnosti Zakona o Prizrenu i Velikoj Hoći založio za treći navedeni stav o diskriminaciji:

Dajući pravo učešća u procesu lokalnog planiranja, dva razmatrana zakona omogućavaju uključivanje Srpske pravoslavne crkve, islamske zajednice i katoličke crkve. To podrazumeva da niko nije isključen iz učešća u ovom procesu. Odredbe spornog zakona formalizuju učešće i konsultovanje s navedenim telima. To je učinjeno prema slovu i u duhu Ustava i u skladu s posebnim položajem zajednica u Republici Kosovo i multietničkim karakterom države.

Međutim, odluka Ustavnog suda je doneta u junu 2012. godine, tri meseca pošto je skupština usvojila zakone. Budući da niko od ostalih aktera uključenih u raspravu nije pomenuo multikulturalno poimanje jednakosti, zakonodavni proces i javne rasprave su u najvećoj meri smeštene u okvir pretnje. Nedostatak protivargumenata dodatno je pojačao percepcije da su zakoni nepravedni i da je pravoslavna crkva privilegovana u odnosu na druge.

Usklađenost sa Ustavom – sekularnost i neutralnost u verskim pitanjima

Drugi najsnažniji argument protiv uključivanja predstavnika srpske verske zajednice odnosi se na ustavnost i sekularnost. Dva razmatrana zakona nisu označena samo kao diskriminatorna, već i kao neustavna i protivna državnoj sekularnosti i neutralnosti u verskim pitanjima. Ako se izuzmu saopštenja srpskih organizacija civilnog društva i presude Ustavnog suda, svi ostali analizirani dokumenti naglašavaju neustav-

nost zakona. Najglasniji u pokretanju pitanja sekularizma i ustavnosti bio je narodni poslanik Nait Hasani (DPK), koji tvrdi: „Zahtevom da se verske zajednice uvrste u zakon, ovim zakonom je prekršen član 8. Ustava. Ovde bi trebalo doneti odluku da li smo mi verska ili sekularna država“ (Plenarna sednica, 20. 04. 2012).

Ustavni sud i međunarodni akteri zauzeli su različite stavove unutar istog okvira. Predstavnicima Ustavnog suda izjavili su da princip sekularnosti nije prekršen budući da „omogućava verskim organizacijama obavljanje svojih poslova bez neopravdanog mešanja države, a verske organizacije ne mogu da propisuju šta država može ili ne može da ozakoni“. Međutim, tokom javne i parlamentarne debate, jedini akter koji je zauzeo sličan stav bio je Piter Fejt (Peter Feith), šef Međunarodne civilne kancelarije, koji je tvrdio da je Francuska takođe sekularna država, ali da bez obzira na to, daje određena prava svojim verskim zajednicama. On je takođe istakao i da je glavni cilj ovih zakona davanje verskih prava zajednicama, te bi stoga isključivanje predstavnika crkve iz procesa odlučivanja predstavljalo kršenje osnovne svrhe ovih zakona (Sednica Komisije, 26. 03. 2012). Vlada koja je predložila zakone zauzela je prilično defanzivan stav, naglašavajući da Srpskoj pravoslavnoj crkvi nije dodeljen izvršni autoritet, već samo savetodavna uloga u pitanjima koja se odnose na selo Velika Hoča i Istorijski centar Prizrena.

U čijoj je svojini kultura?

Tokom rasprava komisija posebno su se isticale tvrdnje o vlasništvu nad kulturom, što je dodatno osnažilo percepciju pretnje i ugroženosti. Da li pravoslavni objekti i lokacije pripadaju Srbima ili svim građanima Kosova? Kome pripada sama pravoslavna crkva? Prilikom diskusije o ovim pitanjima, preovlađujuće je mišljenje bilo da zakoni oduzimaju kulturno nasleđe građanima Kosova i da Srbima daju ekskluzivno vlasništvo nad kulturnim nasleđem. Pozivajući se na to da pravoslavno nasleđe pripada Kosovu, a ne samo Srbima, narodni poslanici Ljiburn Aljiu (Samoopredeljenje), Nijazi Idriži (DPK) i još nekoliko drugih, predložili su da se u zakonima ne koriste izrazi kao što je „Srpska pravoslavna crkva“, već „pravoslavna crkva na Kosovu“. Oni su postavili i pitanje porekla pravoslavnih crkava i manastira insistirajući na tome da su pravoslavne crkve sagrađene na temeljima ilirsko-albanske crkve (Nue Oroshi, Skupština Prizrena). Takvim tvrdnjama dodatno je ojačana negativna percepcija Srba kao „Drugih“ koji ugrožavaju izgradnju kosovske države i nacije. U istu svrhu je poslužila i tvrdnja da versko nasleđe kao takvo zapravo ni ne postoji. Savet Kosova za kulturno nasleđe pozivao se na činjenicu da UNESCO nije prihvatio izraz „verska baština“, pa se samim tim čitava baština mora tretirati kao „kulturna“, a ne „verska“.

Uz to, smatralo se da dodeljivanje prava upravljanja (a samim tim i prava vlasništva) pravoslavnoj crkvi nužno vodi uništenju nasleđa Kosova. Premda nije bilo objašnjenja zbog čega bi učešće predstavnika pravoslavne crkve u savetima za kulturnu baštinu Prizrena i Velike Hoče vodilo uništenju nasleđa, parlamentarna komisija je često ponavljala ovu tvrdnju.

Međuetnički i verski sukob

Još jedan argument protiv dva razmatrana zakona, a posebno protiv predloženog sastava Saveta za očuvanje baštine, odnosio se na to da davanje javnih ovlašćenja verskim zajednicama izaziva mržnju i verski sukob. Članovi Skupštine opštine Orahovac izjavili su da je Zakon o Velikoj Hoči „štetan ne samo po opštinu Orahovac, već i za same pripadnike srpske manjine, budući da uvodi etničku podielu u našu opštinu i da će se negativno odraziti na rast napetosti između albanske većine i srpske manjine“ (17. 06. 2011).

Sukob su takođe pominjale i srpske nevladine organizacije, ali su ga pritom objašnjavale na nešto drugačiji način. U pozivu upućenom civilnom društvu i građanima Prizrena na očuvanje kulturne baštine, Kosovska strateško-akciona mreža (KSAM) određuje uzrok međuetničkog sukoba u protestnim dešavanjima koje je organizovao civilni sektor. KSAM navodi sledeće:

Strahujemo da je ovaj protest poziv ekstremnim grupama na versku netrpeljivost, nepoštovanje drugih kultura i različitosti, što po pravilu uvek kulminira i pretvori se u nasilje... Smatramo da je ovakvo ponašanje civilnog društva na Kosovu poražavajuće, s obzirom na to da oni koji treba da budu nosioci pozitivnih promena i pomirenja među zajednicama, sve češće svojim protestima, neodgovarajućom retorikom i govorom mržnje, doprinose porastu napetosti.

Okvir nezavisnosti

Iako je okvir pretnje bio dominantan tokom rasprave, postojali su pojedinačni napori da se zakoni predstave na pozitivniji način. Pomenuti naponi svoj izraz nalaze u okviru nezavisnosti. Premijer Hašim Tači (Hashim Thaçi) i ministar Dardan Gaši (Dardan Gashi) imali su u tome posebno istaknutu ulogu. Za njih je tokom rasprave o zakonima najveći problem predstavljalo odbacivanje predloga zakonâ. Budući da je Ahtisarijev plan zahtevao usvajanje tih zakona, njihovo odbacivanje bi zaustavilo proces priznanja pune nezavisnosti Kosova i negativno bi se odrazilo na njegov međunarodni položaj. Usvajanje ta dva zakona predstavljalo je i jedan od poslednjih uslova za okončanje nadzirane nezavisnosti Kosova. Ovaj se argument ponavljao u svakoj prilici i nudio kao odgovor na većinu prigovora protiv ovih zakona. Premijer Kosova, Hašim Tači, bio je posebno jasan predstavljajući zakone kao poslednju bitku za nezavisnost:

Uveren sam da svi vi volite Kosovo i želite da naša zemlja bude ozbiljna država, da napreduje i da povrh svega, ispuni svoje dužnosti u vidu obaveza preuzetih prema međunarodnoj zajednici. Svesni ste da smo ove godine zajedno započeli usvajanje poslednjih zakona iz Ahtisarijevog paketa. Da bismo završili ovaj proces, da bismo okončali fazu nadzora nad nezavisnošću koji sprovodi

međunarodna zajednica, posebno Međunarodna civilna kancelarija, ovo pitanje bi trebalo shvatiti veoma ozbiljno. Ono predstavlja još jedan istorijski trenutak za Kosovo. To je trenutak kada Kosovo pred demokratskim svetom svedoči da smo se konsolidovali kao država, kao institucije i kao građani, i da nastavljamo svoj put potpuno nezavisni. Ovaj ključni događaj dokazuje da se naše društvo neće vratiti u gorku i ne tako daleku prošlost (Plenarna sednica, 20. 04. 2012).

Komentarišući Zakon o Prizrenu, Dardan Gaši, ministar u vladi Kosova, rekao je sledeće: „Ovaj zakon direktno utiče na odnose Republike Kosovo sa njenim prijateljima i saveznicima i buduću da je tako, ja vas molim i apelujem na vas da se zakon usvoji u predloženom obliku“ (Plenarna sednica, 20. 04. 2012).

Odgovarajući na prethodne izjave, nekoliko narodnih poslanika i članova skupština Prizrena i Orahovca zastupalo je stav da parlament ne treba ucenjivati kako bi usvojio nametnute zakone. Hidajet Huseini (Hydajet Huseni, DPK) tvrdio je da je „u Srbiji država takođe sekularna. U Srbiji je crkva odvojena od države i verske zajednice u Srbiji imaju jednak tretman. Zbog čega bi Kosovo trebalo da ide dalje od ovoga? Da bi nekoga zadovoljilo i maskiralo se?“ (Plenarna sednica, 20. 04. 2012). Umesto potčinjavanja uslovima EU i MCK, nekoliko narodnih poslanika tvrdilo je da Kosovo treba da zaštiti svoju nezavisnost i identitet. Na primer, narodni poslanik Nait Hasani (PDK) tvrdi da „ovo nije pitanje Izveštaja [EU] o napretku, već pitanje etničke pripadnosti, kulturnih problema i problema tradicije“ (Plenarna sednica, 23. 08. 2011). Umesto do nezavisnosti, usvajanje ovih zakona vodi Kosovo do kapitulacije pred Srbijom i međunarodnom zajednicom.

Uključivanje/isključivanje glasova: tumačenje tišine

Analiza je pokazala da su najistaknutiji bili okviri pretnje i nezavisnosti. Ahtisarijev plan predviđao je usvajanje ovih zakona u cilju zaštite ugrožene pravoslavne baštine i jačanja multikulturalizma na Kosovu. Međutim, u kosovskoj javnosti su ovi zakoni percipirani kao pretnja procesu izgradnje države i nacije na Kosovu. Usled toga, rasprave su pojačavale već postojeće negativne predstave o srpskoj zajednici i Srpskoj pravoslavnoj crkvi. Takva percepcija uticala je ne samo na to kakvi će se argumenti iznositi u raspravi, nego i na to koja će pitanja biti isključena i kojim će se akterima oduzeti glas tokom zakonodavnog procesa. S obzirom na to da ova pitanja u dodatnoj meri svedoče o složenoj prirodi međuetničkih odnosa na Kosovu, ona će se detaljnije razmotriti u nastavku.

Analizom je utvrđeno da postoje tri ravni isključivanja: prva je ravan pitanja koja su pokrenuta tokom rasprave; druga je ravan aktera u čije se ime govorilo ili koji su percipirani kao oni na koje zakonodavstvo utiče; treća se ravan odnosi na aktere koji su se uključili u raspravu i iznosili komentare na predloge zakona.

Najpre, moglo se očekivati da će okvir multikulturalizma biti daleko naglašeniji tokom rasprave o zaštiti pravoslavnog verskog i kulturnog nasleđa. Međutim, rasprava se uglavnom odnosila na učešće Srba u procesu odlučivanja, dok se, na primer, nije pominjalo kršenje manjinskih prava, niti se u ovome videla prilika za pomirenjem i jačanjem međuetničkog dijaloga. Dok su mnogi politički predstavnici i predstavnici organizacija civilnog sektora smatrali da kulturna baština nije važna isključivo za pripadnike jedne zajednice, ta činjenica nije iskorišćena u cilju ponovnog uspostavljanja veza među podeljenim zajednicama ili za unapređivanje međuetničkog dijaloga i pomirenja. Jedino je Piter Fejt u nekoliko navrata istakao značaj verskih prava i multietnički karakter Kosova.

Drugo, učesnici rasprave tvrdili su da govore ili u interesu građana Kosova, građana Prizrena i Orahovca, ili u interesu kosovske kulture. Iako su zakoni bili od posebnog značaja za srpsku manjinu na Kosovu, srpska zajednica, ili manjine uopšte uzev, nisu viđene mišljene kao biračko telo na koje ovi zakoni utiču. U retkim slučajevima kada su učesnici u raspravi pominjali Srbe, oni su češće bili predstavljani kao neprijatelji ili krivci nego kao manjina čijoj je ugroženoj kulturnoj baštini neophodna zaštita. Na primer, članovi skupštine opštine Orahovac istakli su da je Zakon o Velikoj Hoči „štetan prevashodno po srpsku manjinu zbog toga što će se ona izolovati misleći da brani svoju veru i kulturu“ (17. 06. 2011). Ovakva tvrdnja ukazuje na to da se odbacivanje zakonâ koji štite srpsku kulturnu baštinu brani argumentom da je to za „njihovo vlastito dobro“.

Na kraju, čitavom procesu takođe je nedostajao međuetnički dijalog. Premda su u raspravi učestvovali mnogobrojni akteri, najglasniji su bili protivnici zakona. Među njima je bilo predstavnika civilnog društva i različitih političkih stranaka, kako iz vladajuće koalicije (DPK, DLK, ANK), tako i iz opozicije (Samoopredeljenje, ABK). Međutim, predstavnici manjina od kojih se moglo očekivati da će podržati zakone nisu se u potpunosti angažovali u zakonodavnim raspravama.

Održan je samo jedan zajednički sastanak između Komisije za poljoprivredu, šumarstvo, životnu sredinu i prostorno planiranje i Komisije za prava, interese zajednica i povratak. Sastanak je organizovan iz proceduralnih razloga. Kao stalna komisija, Komisija za manjine ima pravo da revidira zakonodavstvo koje se odnosi na manjine, kao i da raspravlja o amandmanima usvojenim na funkcionalnim komisijama kada se oni odnose na manjine i da daje preporuke zasnovane na pravima i interesima zajednica. Komisija za manjine odbila je sve amandmane koje je Komisija za prostorno planiranje usvojila, pa je zbog toga zakazan zajednički sastanak kako bi se pokušalo doći do kompromisa.

Pored toga, predstavnici manjina bili su gotovo nevidljivi tokom zakonodavnog procesa, iako su se oba zakona direktno odnosila na manjinske zajednice, a posebno na srpsku manjinu. Čak i u retkim prilikama kada se jesu oglašavali, zauzimali bi odbrambeni stav pozivajući se na Ahtisarijev plan i rad MCK. Slično tome, i srpske organizacije civilnog društva ostale su neme. Uprkos veoma aktivnim albanskim organizacijama civilnog društva, odgovarajuće srpske organizacije izdale su samo

jedno saopštenje tokom gotovo jednogodišnje parlamentarne rasprave. U svom saopštenju obratile su se albanskim organizacijama civilnog društva:

Kolege iz civilnog društva koje su protestovale u Prizrenu, pozivamo da promene stav, jer uništavanje bilo čije kulturne baštine koja je od izuzetne istorijske i umetničke vrednosti može doživeti samo osudu budućih generacija.

Neoglašavanje političkih i civilnih predstavnika manjina može se objasniti željom da se ne produbljuju neslaganja i da se ne izazove još žešće protivljenje. Potvrdu ovakvog objašnjenja nalazim u izjavi srpskog narodnog poslanika Petra Miletića (Samostalna liberalna stranka – SLS) koji je rekao da je imao mnogo primedbi, ali nije želeo da podstiče neslaganja (Komisija za manjine, 24. 01. 2012). Budući da je usvajanjem zakona trebalo da se okonča nadzirana nezavisnost, a međunarodna zajednica je zdušno podržavala njihovo usvajanje, moglo se očekivati da će oni biti usvojeni bez obzira na intervencije predstavnika manjina. Pored toga, aktivnosti predstavnika manjina u odbranu zakona mogle su polarizovati raspravu, što obično ne doprinosi kompromisnim rešenjima (Cianetti, 2014).

Diskusija i zaključak

Analiza pokazuje da su zakoni o istorijskom centru Prizrena i selu Velika Hoča u zakonodavnom procesu smešteni u okvir pretnje i nezavisnosti, pri čemu oba okvira počivaju na negativnim prikazima Srba i pravoslavne crkve. Srbi su shvaćeni kao previše privilegovana etnička grupa koja ugrožava nezavisnost i državnost Kosova i odbija da se integriše u društvo, dok je Srpska pravoslavna crkva prikazana kao neprijatelj i saučesnik u genocidu. Prikazi Srba kao privilegovane etničke grupe odrazili su se i na autopercepciju Albanaca kao većinske grupe. Albanci su implicitno shvaćeni kao žrtve i zaštitnici Ustava i nezavisnosti Kosova.

Da bi obezbedili odbacivanje zakona, akteri koji su bili uključeni u ceo proces koristili su okvire kao što su diskriminacija, sekularnost, kosovska kultura i pretnja od međuetničkog sukoba. Zaštita srpske kulturne baštine bila je smeštena u okvir diskriminacije protiv drugih građana Kosova i nepravoslavne baštine. Predlog da predstavnici crkve učestvuju u lokalnom savetu za zaštitu kulturne baštine prikazan je kao neustavan, uz bojazan da će ukinuti sekularnost kosovske države. Pored toga, tvrdilo se da odobravanje zaštite pravoslavnih verskih lokacija predstavlja zakonsko lišavanje građana Kosova sopstvene kulturne baštine. Na kraju, izneta je i tvrdnja da je odbacivanje zakonâ od posebnog značaja za same Srbe, budući da će se njihovim usvajanjem povećati netolerancija i mržnja prema srpskoj zajednici.

Dok su prethodno navedene argumente koristili u svojim tvrdnjama narodni poslanici, članovi lokalnih skupština Prizrena i Orahovca i predstavnici civilnog sektora, vlada i međunarodni akteri podržavali su usvajanje zakona. Vlada je preuzela okvir nezavisnosti postavljajući zakone u okvire „državnog interesa“, „napretka“,

„međunarodnih obaveza“ i „istorijskog trenutka“. Izneta je tvrdnja da je usvajanje ovih zakona poslednji uslov za ostvarivanje potpune nezavisnosti Kosova. Predstavnici vlade su pokušali da umanje protivljenje zakonima, insistirajući na tome da su pravoslavnoj crkvi data samo savetodavna prava. Utoliko je, nastojeći da umanje percepciju ugroženosti, vlada zapravo zadržala narativ o sukobu „nas i njih“, čime je na nešto suptilniji način učestvovala u stvaranju međuetničke distance i netolerancije.

Iako je tek nekoliko aktera zagovaralo usvajanje zakonā, jedino su međunarodni akteri pokušali da stvore pozitivne slike o njima. Oni su u prvi plan isticali multietnički karakter Kosova i potrebu za zaštitom manjina. Uprkos očekivanju da će predstavnici manjina izneti mišljenje o zakonima, glasovi manjina se tokom rasprave nisu čuli. Na kraju su pitanja koja se odnose na diskriminaciju manjina, kršenje manjinskih prava, pomirenje i međuetnički dijalog, takođe bila isključena iz rasprave.

Sve ove tvrdnje, kako one uključene, tako i one isključene, svedoče o složenim međuetničkim odnosima na Kosovu. Izjave političkih i civilnih predstavnika imaju snažan uticaj na percepciju javnosti i međuetničke odnose. Izgradnjom negativnih percepcija o Drugom, rasprava o dva zakona koja se odnose na manjine doprinela je opstanku sistema nejednakosti grupa i proizvodnji diskriminacije. Iako su zakoni na kraju usvojeni, do njihovog usvajanja došlo je zbog međunarodnog pritiska i uslovljavanja dobijanjem potpune nezavisnosti. Međutim, bez obzira na to što su međunarodni akteri imali presudnu ulogu u iniciranju i usvajanju ovih zakona, oni ipak nisu uspeali da promene mišljenje građana Kosova i stavove prema manjinama. Ovakav zaključak potvrđuje prethodna zapažanja o ograničenom uticaju međunarodnih pritisaka na manjinske politike (Agarin, 2010; Cianetti, 2014; Sasse, 2008; Schulze, 2010).

Prema tome, ovaj rad pokazuje da čak i zakonodavstvo koje je povoljno po manjine može služiti kao mehanizam isključivanja. Iako zakonodavni okvir na Kosovu garantuje potpunu zaštitu manjinskih prava, političke institucije na Kosovu podstiču etničke podele i međuetničke tenzije. Ovaj rad stoga sugerise da je analiza procesa odlučivanja bolji pristup razumevanju međuetničkih odnosa u odnosu na analizu njihovih ishoda.

Zahvalnice

Zahvaljujem se Hrvoju Paiću, Florianu Bieberu i Aleksandru Pavloviću na korisnim komentarima na ranije verzije ovog rada, kao i Adriani Zaharijević i Ani Sivački na prevodu rada sa engleskog na srpski jezik.

Prilog

1. Spisak analiziranih tekstova:
2. Kuvendi të Republikës së Kosovës. Transkriptet e seancave plenare, 23. 8. 2011 dhe 20. 04. 2012.
3. Komisija za poljoprivredu, šumarstvo, ruralni razvoj, sredinu i prostorno planiranje. Zapisnici sa sednica od: 22. 08. 2011, 12. 09. 2011, 05. 01. 2012, 10. 01. 2012, 12.

01. 2012, 13. 01. 2012, 16. 01. 2012, 17. 01. 2012, 03. 02. 2012, 14. 02. 2012, 21. 03. 2012, 22. 03. 2012, 26. 03. 2012.
4. Komisioni za prava i interese zajednica i povratak, Zapisnici sa sednica od: 24. 01. 2012, 24. 02. 2012, 28. 02. 2012, 17. 04. 2012.
5. Constitutional Court. Judgment in Cases KO45/12 and KO46/12, Request of Li-burn Aliu and 11 other Members of the Assembly of the Republic of Kosovo for consti-tutional assessment of the Law on the Village of Hoçë e Madhe / Velika Hoça and the Law on the Historic Centre of Prizren.
6. Kuvendi të Komunës së Prizrenit. Procesverbal nga mbledhja XV, 8. 9. 2011.
7. Kuvendi të Komunës së Prizrenit. Deklaratë, 8. 9. 2011.
8. Komiteti për Politikë dhe Financa i Kuvendit të Komunës së Rahovicit. Deklaratë, 17.06.2011
9. OJQ EC Ma Ndryshe. Letër e hapur në lidhje me procesin e hartimit dhe iratimit të projekt/ligjit për Qendrën të Prizrenit, për Kryetarin e Kuvendit të Kosovës, Z. Jakup Krasniqin, 21. 10. 2011.
10. Koalicioni i OJQ-ve. Letër për Znj. Atifete Jahjaga, Presidente e Republikës së Kos-ovës, 21. 04. 2012.
11. The Kosovo Policy Action Network. Appeal to the civil society and to citizens of Prizren to protect cultural heritage, 31. 01. 2012.
12. Koalicioni i OJQ-ve. Deklaratë për Media, Konkluzionet e tekimit të shoqërisë civi-le të Prizrenit me palët relevante rreth projekt-ligjit për Qendrën Historike të Prizren-it, 26. 08. 2011.
13. Koalicioni i OJQ-ve. Komunikatë për Media, 24. 01. 2012.
14. Këshilli i Kosovës për Trashëgimi Kulturor. Deklaratë për Komisioni Funkcional për Bujqësi, Pylltari, Zhvillim Rural, Mjedis dhe Planifikim Hapësinor, Kuvendi i Repu-blikës së Kosovës, 29. 11. 2011.

Literatura:

- AGARIN, T. (2010) *A Cat's Lick: Democratisation and Minority Communities in the Post-Soviet Baltics*. Amsterdam: Rodopi.
- ARRAIZA, J. M. (2014) A Matter of Balance. Cultural Heritage, Property Rights and Inter-Ethnic Relations in Kosovo. *Property and Investment in Jus Post Bellum. Clarifying Norms, Principles and Practices*. The Hague.
- BACCHI, C. and EVELINE J. (2010) Approaches to Gender Mainstreaming: What's the Problem Represented to be? In Bacchi C. and Eveline J. (eds.) *Mainstreaming Politics: Gendering Practices and Feminist Theory*. Adelaide: University of Adelaide Press. pp. 111–139.
- BATESON, G. (1972) A Theory of Play and Fantasy. In Bateson G. (ed.) *Steps to an Ecology of Mind: Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution, and Epistemology*. Chicago: University of Chicago Press. 177–193.
- BENFORD, R. D. and D. A. SNOW (2000) Framing Processes and Social Movements: An Overview and Assessment. *Annual Review of Sociology*. 26(1). pp. 611–639.

CIANETTI, L. (2014) Granting Local Voting Rights to Non-Citizens in Estonia and Latvia: The Conundrum of Minority Representation in Two Divided Democracies *Journal of Ethnopolitics and Minority Issues in Europe*.13(1). pp. 86–112.

EC MA NDRYSHE (2013) *Erroneous. An Analysis of Numerous and Continuous Faults in Cultural Heritage*. Prishtina: Forum 2015, Kosovo Foundation for Open Society.

GAMSON, W. A. (2004) Bystanders, Public Opinion, and the Media. In Snow D., Soule S. and Kreisi H. (eds.) *Blackwell Companion to Social Movements*. Malden: Blackwell. pp. 242–261.

GAMSON, W. A. and MODIGLIANI A. (1989) Media and Public Opinion on Nuclear Power: A Constructionist Approach. *American Journal of Sociology*. 95. pp. 1–37.

GOFFMAN, E. (1974) *Frame Analysis*. New York: Harper & Row.

LONCAR, J. (2015) Power-sharing in Kosovo: Effects of Ethnic Quotas and Minority Veto. In Teokarevic J., Baliqi B. and Surlic S. (eds.) *Perspectives of a Multiethnic Society in Kosovo*. Belgrade: Youth Initiative for Human Rights. pp. 359–373.

MEIER, P. (2008) Critical Frame Analysis of EU Gender Equality Policies: New Perspectives on the Substantive Representation of Women. *Representation*. 44(2). pp. 155–167.

OSCE (2014) *Challenges in the Protection of Immovable Tangible Cultural Heritage in Kosovo*. Organization for Security and Co-operation in Europe, Mission in Kosovo.

PREIS, A.B. and MUSTEA C. S. (2013) *The Role of Culture in Peace and Reconciliation* [online]: UNESCO. Available at: <http://www.unesco.org/new/fileadmin/MULTIMEDIA/HQ/CLT/images/PeaceReconciliationENG.pdf> [Accessed 22 March 2015].

SASSE, G. (2008) The politics of EU conditionality: the norm of minority protection during and beyond EU accession. *Journal of European Public Policy*. 15(6). pp. 842–860.

SCHULZE, J. L. (2010) Estonia caught between East and West: EU conditionality, Russia's activism and minority integration. *Nationalities Papers*. 38(3). pp. 361–392.

SNOW, D. A. and BENFORD R.D. (1988) Ideology, Frame Resonance, and Participant Mobilization. In Klandermans B., Kriesi H. and Tarrow S.(eds.) *From Structure to Action: Social Movement Participation Across Cultures*. Greenwich: JAI Press. pp. 197–217.

TOTH, N. and VIZI B. (2014) Obligations Arising from Public International Law Relating to the Rights of Minorities - Some Observations on the Case of Kosovo. *Pecs Journal of International and European Law*. (1). pp. 88–97.

VAN GORP, B. (2007) The Constructionist Approach to Framing: Bringing Culture Back In. *Journal of Communication*. 57(1). pp. 60–78.

VERLOO, M. and LOMBARDO E. (2007) Contested Gender Equality and Policy Variety in Europe: Introducing a Critical Frame Analysis Approach. In Verloo M. (ed.) *Multiple Meanings of Gender Equality: A Critical Frame Analysis of Gender Policies in Europe*. Budapest, New York: Central European University Press. pp. 21–51.

Jelena Lončar

Faculty of Political Sciences

University of Belgrade and University of York

Cultural Heritage in Kosovo: Strengthening Exclusion through Inclusive Legislation

Abstract:

This paper focuses on inter-ethnic relations in Kosovo by analysing the process of adoption of two relevant minority-laws in Kosovo: the Law on Historic Centre of Prizren and the Law on the Village of Velika Hoča/ Hoçë e Madhe. Using critical frame analysis, the paper examines what is going on during legislative process, what representations are made of the issues on the agenda, beneficiaries of the law and other actors involved in the process. The findings show that even minority favourable legislation can serve as an exclusion mechanism. While legislative framework in Kosovo guarantees full protection of minority rights, political institutions in Kosovo encourage ethnic cleavages and inter-ethnic tensions.

Keywords:

inter-ethnic relations, cultural heritage, legislative process, Kosovo.

Ana Birešev

Institut za filozofiju i društvenu teoriju

Univerzitet u Beogradu

„Licem u lice“: srpsko-albanska kulturna saradnja u medijskom diskursu

Apstrakt:

Od 2008, u saradnji s kosovskim umetnicima organizovano je nekoliko književnih, pozorišnih i likovnih manifestacija. U radu se analiziraju diskursi koji su se oko i povodom tih manifestacija proizvodili u medijima u Srbiji. Ispituje se u kojoj meri su (ako su uopšte) dati diskursi reprodukovali logiku i instrumente diskursa koji su identifikovani u ranijim istraživanjima simboličkih borbi u Srbiji, kao i kako je specifična tema – umetnost – uticala na formu i sadržaj poruka. Moje istraživanje je otkrilo četiri tipa diskursa: prvi koji uglavnom karakteriše oslanjanje na matrice intelektualno-političkog pozicioniranja ustanovljene u prethodnim simboličkim borbama; drugi, zasnovan na argumentu da umetnost može, i treba, da bude društveno angažovana; treći, koji umetnost postavlja iznad dnevne politike i brani načelo autonomije i slobode stvaralaštva; i četvrti, koji umetnosti dodeljuje ulogu posrednika u upoznavanju sa stvarnim životom i svakodnevnim problemima ljudi. Analiza svakog od navedenih diskursa praćena je procenom njihovog uticaja na menjanje odnosa društva prema kulturnoj, ali i svakoj drugoj vrsti saradnje Kosova i Srbije.

Ključne reči:

Srbija, Kosovo, umetnost, saradnja, simboličke borbe, diskurs.

Da ne kažem da sam otvorila knjigu utisaka sa izložbe da vidim šta su ljudi pisali. Neko je došao na otvaranje i napisao 'Dobar Šiptar – mrtav Šiptar'. Onda je neko drugi uzeo pa žvrljao, žvrljao, žvrljao, i napisao 'Sorry, sorry, sorry' – hiljadu 'sorry'. Znači da se mi, građani jednog grada, međusobno svađamo preko knjige utisaka izložbe tih ljudi, koji nekako malo stoje iznad toga. Opšti utisak mi je jedna velika inferiornost društva, ljude ne zanima o čemu se tu tačno radi, niko nije imao potrebu da stavi to na svoju televiziju – idi, brate, snimi tu izložbu, nemoj da snimaš Dačića, snimi šta je to.
(Srbijanović, Peščanik, 2013)

Na koju ću stranu ne znam.
Ne znam ni zašto bih uopšte birao stranu.
Hvatam sebe kako se smejem
Čitavom ovom čudu.
(Arben Idrizi, *Zveri vole otadžbinu*)

Pre nego što pristupimo analizi medijske tematizacije kulturne saradnje umetnika iz Srbije i umetnika s Kosova, ukratko ćemo predstaviti kontekst u okviru kojeg su se diskursi o toj saradnji uobličavali. Kontekst ovde ima vrlo usko i specifično značenje i odnosi se na prostor simboličkih borbi, ili preciznije – na „poredak diskursa“ ili „diskurzivne aspekte polja“, to jest „konfiktualnu konfiguraciju diskursa unutar datog društvenog polja“ (Chouliaraki & Fairclough, 1999, 114).²⁰⁰ Medijsko polje se posmatra kao arena u koju se iz šireg društvenog prostora prenosi simbolički rat određenih društvenih grupa, intelektualno-političkih i ideoloških pozicija, prelamajući se shodno logici medijskog predstavljanja i temi o kojoj se govori i piše.

U Srbiji je objavljeno nekoliko studija u kojima su autori pokušali da ugrubo, koliko su to istraživačka metodologija i prikupljena građa dozvoljavale, skiciraju konstituciju polja svakodnevnog i javnog govora, identifikuju glavne linije podele, osvetle diskurzivne strategije i prikažu lingvistička sredstva korišćena u borbi sa unutrašnjim simboličkim rivalima. Na osnovu etnografskog istraživanja sprovedenog u periodu 1996–8. među antinacionalističkim aktivistima u Beogradu i Zagrebu, Stef Jansen (2008) je analizirao odlike postjugoslovenskog kosmopolitskog narativa, pristupivši kosmopolitizmu kao retoričkom sredstvu kojim se određena društvena grupa služila u borbi s protagonistima konkurentskog nacionalističkog narativa. Ivana Spasić je proučavajući svakodnevne diskurse statusnog diferenciranja u Srbiji početkom dvehiljaditih zaključila da politička distinkcija igra značajnu ulogu u iscrtanju simboličkih granica i da preseca, a neretko i potiskuje standardne socijalne oblike distinkcije, te da je „ključna suprotnost između dva bloka (srednjoklasna pripadnost = kultura = antimiloševićevska orijentacija *versus*

²⁰⁰ Društveno-istorijski kontekst, kao i struktura medijskog prostora, nisu predmet razmatranja u ovom radu, ali se usvaja pretpostavka da su društvo, to jest društvena struktura, s jedne, i simbolički poredak, te poredak diskursa, s druge strane, kao i različita društvena polja, povezani odnosom homologije (Bourdieu and Wacquant, 1992).

primitivci = seljaci = neškolorani = nacionalisti = za Miloševića“ (Spasić, 2006, 164). Istraživanje klasifikacijskih borbi na temelju fokusgrupnih intervjua (Spasić and Birešev, 2012), još jednom je pokazalo slabu rasprostranjenost klasnoslojnih distinktivnih strategija, koje su ovog puta ustupile mesto moralizatorskim diskursima i podeli na moralno ispravne (neko neartikulisano „mi“, mi „obični smrtnici“) i one koji to nisu (amoralni, prevrtljivi, korumpirani političari, ali i instant-bogataši i estradne zvezde). U analizi štampe i periodike nakon 2000. godine, Ivana Spasić i Tamara Petrović (2012) beleže pomaljanje više varijanti „Treće Srbije“, u međuprostoru koji odeljuje dva diskurzivna konstrukta, ustanovljena još u devedesetim – građanske, kosmopolitske i moderne „Druge Srbije“, i narodske, patriotske i tradicionalne „Prve Srbije“, ponekad kombinujući njihove elemente, a ponekad idući nasuprot ili mimo njih. Koju godinu kasnije, ove dve autorke su se pozabavile shvatanjima kosmopolitizma i patriotizma koja su u časopisu i internet portalu *Nova srpska politička misao* i radio emisiji „Peščanik“, kao i na veb stranici pomenute emisije, iznosile poznate javne ličnosti, stručnjaci i politički analitičari. Jedan od zaključaka bio je da pri određivanju i upotrebi ova dva pojma vodeći intelektualci proizvode duboko antagonizujuće vizije političke zajednice, čiju budućnost jedni vezuju za „svet“, odnosno evropske integracije, a drugi za očuvanje nacije, u sklopu čega je Kosovo dobilo istaknutu ulogu (Petrović-Trifunović and Spasić, 2014).²⁰¹

Dosadašnja istraživanja su pokazala da se prostor javnog govora dominantno organizuje oko podele etno-nacionalno-kosmopolitsko.²⁰² Čak se i „Treća Srbija“ definiše i izgrađuje kroz stav prema toj podeli. Ovakva logika pozicioniranja predodredila je uspostavljanje nekoliko žarišta, među kojima se Kosovo pojavljuje kao jedno od najdugotrajnijih. U diskursu „patriotskog“ bloka, Kosovo često figurira kao „kolevka srpskog identiteta“ (Petrović-Trifunović and Spasić, 2014, 184). Jedan od predstavnika „kosmopolitskog“ bloka u šali predlaže da se Srbija teritorijalno podeli na dva dela, a da referendumsko pitanje glasi: „Evropa, žena koje ima ili Kosovo, kolevka koje nema“ (Pančić, 2008, 37), implicirajući time da je pitanje Kosova ono što „cepa“ Srbiju na dva nepomirljiva tabora i istovremeno otkrivajući sveprisutnu pretenziju diskurzivnih identiteta da se projektuju u objektivnu stvarnost, da se institucionalizuju.

Protagoniste simboličkih okršaja u intelektualnoj i medijskoj areni Srbije dobrim delom čine pojedinci koji su bliski umetnosti, i to ne samo kao posednici kulturnog kapitala ili njeni konzumenti – oni sami su često proizvođači, pripadaju stručnoj kritici ili dolaze iz disciplina koje se, pored ostalog, bave kulturom i umetnošću (sociologije, filozofije, i dr.). Moglo se, stoga, očekivati da razni projekti saradnje ovdašnjih i kosovskih umetnika koji su realizovani od 2008. naovamo pobude značajnu pažnju baš ovog dela

²⁰¹ Prihvativši pojam simboličkih borbi, a ponekad i opredelivši se za kritičku analizu diskursa, autori pomenutih studija su jasno podržali teorijsko stanovište koje sve diskurse tretira kao instrumente za maksimizovanje simboličkog profita i ostvarivanje simboličke prevlasti (u formi borbe klasifikacija) (Bourdieu, 2001), a posredno, i za preraspodelu objektivne moći.

²⁰² U studijama koje su se bavile distinkcijom u svakodnevnoj komunikaciji, pomenuta opozicija nije bila toliko izražena kao u slučaju medijskog diskursa, a često se pojavljivala na distorziran način, u kombinaciji s drugim modelima razvrstavanja – onima oslonjenim na klasične sociološke kriterijume, poput statusnih obeležja, ali i moral, što je rezultiralo prilično nekonsolidovanom predstavom Drugog.

javnosti. Umetničke kolaboracije „visokog rizika“, u kakve sasvim sigurno spada svaki pokušaj povezivanja srpske i kosovske scene, predstavljale su, reklo bi se, idealan teren za odmeravanje snaga pripadnika zaraćenih intelektualno-političkih kampova. Jedan od prvih takvih događaja bila je izložba jedanaest mladih umetnika iz Prištine, pod nazivom „Odstupanje / Savremena umetnička scena Prištine“. Ova izložba je ostala upamćena po tome što su njeno otvaranje u beogradskoj Galeriji „Kontekst“ 7. februara 2008. osujetili predstavnici i pristalice organizacije „Obraz“ i drugih, njima srodnih grupa, upavši u galeriju i tom prilikom uništivši rad Drena Maljićija, naslovljen „Licem u lice“. Rad je proizveo dosta kontroverznih reakcija kada je dve nedelje ranije izložen u Muzeju savremene umetnosti Vojvodine u Novom Sadu, ali je tek u Beogradu zaista dočekan „na nož“. Pop-art portret Adema Jašarija, naspram kojeg je bila postavljena replika Vorholovog „Elvisa“, završio je na podu Galerije „Kontekst“, iscepan napola. Elvis je pošteđen. Mediji su ubrzo bili puni komentara „dežurnih intelektualaca“, koji su danima raspravljali o „incidentu“, branili i napadali, razapinjali i spasavali, potezali patriotizam i kosmopolitizam, „Prvu“ i „Drugu“ Srbiju, pravo na otcepljenje i teritorijalnu celovitost. Najmanje se govorilo o umetnosti, a ako i jeste, malo kome je to ostalo u sećanju.

Od burne 2008. – koju su na svim poljima, pa tako i u umetnosti, obeležile tenzije zbog proglašenja nezavisnosti Kosova u februaru te godine – u saradnji sa albanskim kolegama organizovano je nekoliko književnih, pozorišnih i likovnih manifestacija, za koje se može reći da su bile uspešne, utoliko što nisu završavale fizičkim obračunom. Moje istraživanje imalo je za cilj da pokaže kakvi su se diskursi oko i povodom tih manifestacija proizvodili u medijima u Srbiji, u kojoj meri su oni (ako su uopšte) reprodukovali logiku i instrumente diskursa koji su identifikovani u ranijim proučavanjima ovdašnjih simboličkih borbi, kao i kako je specifična tema – umetnost – uticala na formu i sadržaj poruka. Iako se pošlo od pretpostavke da su diskursi o saradnji određeni kontekstom, to jest strukturom polja javnog govora i istorijom predašnjih simboličkih odmeravanja,²⁰³ te da će sve u njima biti podređeno nastavku rata za bolje pozicije u poretku diskursa – uz šta se vežu manje šanse da se nešto zaista sazna o savremenom kosovskom društvu i njegovoj umetnosti – nije isključena mogućnost pojavljivanja novih diskurzivnih formacija u kojima bi nadgornjavanje sa unutrašnjim Drugim ipak dozvolilo bliže upoznavanje sa spoljnim Drugim, ili bi mu pak u potpunosti ustupilo mesto.

Analizirani su sledeći mediji: nedeljnici *NIN* i *Vreme*, dnevni listovi *Danas* i *Politika*, kulturni podlistak *Danasa – Beton*, internet portali *Nova srpska politička misao* i *e-novine*, i veb stranica nekadašnje radio emisije „Peščanik“. Navedeni mediji su odabrani zato što deo prostora namenjuju kulturi, ali se analiza nije ograničila samo na njihove kulturne sekcije i dodatke, budući da su se mnogi komentari vezani za temu mogli naći kod autora kolumni, u rubrikama – društvo, politika, region, vesti i drugim.

Već pri prvom prolasku kroz građu mogli su se izdvojiti autorski tekstovi, komentari, kolumne i intervjui koji su se oslanjali na matricu pozicioniranja ustanovljenu u

²⁰³ Stanovište je blisko dijalektično-relacionom pristupu u okviru kojeg se diskurzivnoj reprodukciji i promeni pristupa kroz analizu odnosa između različitih diskursa unutar jednog poretka diskursa (Fairclough, 1995).

prethodnim simboličkim borbama, a u kojima je za napad na protivnike korišćena standardna diskurzivna aparaturna (argumentacija, uobičajene jezičke figure, semantički potezi), temeljno prikazana u nekim ranijim istraživanjima (Jansen, 2008; Spasić, 2006; Spasić and Birešev, 2012; Spasić i Petrović, 2012; Petrović-Trifunović and Spasić, 2014). Za njih je karakteristično da je politička dimenzija određenog događaja potpuno potisnula u drugi plan onu umetničku, što se u velikoj meri odrazilo i na sam diskurs. Nije slučajno da je većina tih tekstova nastala neposredno posle „Odstupanja“ i, ne manje značajno, u atmosferi očekivanja da Kosovo proglasi nezavisnost. Kako se odmicalo od proglašenja, polako su se počeli pojavljivati tekstovi drugačije strukture, kod kojih su politička tematika i ideološka pozicija sve više bivale prelomljene kroz jezik umetnosti. Ovde su uočena tri tipa diskursa – jedan koji se razvija oko argumenta da umetnost može, i treba, da bude društveno angažovana; drugi koji umetnost postavlja iznad dnevne politike i brani načelo autonomije i slobode stvaralaštva; i treći koji umetnosti dodeljuje ulogu posrednika u upoznavanju sa stvarnim životom ljudi i njihovim svakodnevnim problemima. U nastavku ćemo predstaviti sva četiri diskurzivna konstrukta, podupirući njihovu analizu prigodnim citatima. Krajnji rezultat istraživanja trebalo bi da nam omogući procenu uticaja navedenih diskursa na menjanje odnosa društva prema kulturnoj, ali i svakoj drugoj saradnji Kosova i Srbije.

Saradnja u raljama internih simboličkih borbi

Diskursi u čijoj osnovi je namera da se podvuku postojeće simboličke podele, u svemu su podređeni tom cilju, zbog čega sam predmet rasprave često trpi, ostajući tek povod, ili još gore, pretvarajući se u jedno od sredstava u obračunu koji ima neko davnašnje ishodište. Tako se u slučaju zajedničkih projekata sa umetnicima s Kosova dogodilo da su mnogima oni poslužili za nastavak tekućih borbi. Diskursi ovog tipa prepoznaju se pre svega po tome što njihovu okosnicu čini opredeljivanje za srpsko-albansku kulturnu saradnju ili protiv nje, dok je umetnost u drugom planu. Figura neprijatelja je izuzetno važna, bio on prisutan ili samo nagovešten, ali primarni Drugi nije kosovski umetnik ili državnik, već unutrašnji arhineprijatelj. Podela na nacionaliste i kosmopolite oživljena je preko teme statusa Kosova, na koji se tu-i-tamo podseća, a pojavljuje se u više varijanti – „Serbske Patriote“ vs. „izdajnički šljam“, narodska Srbija vs. „tzv. 'građanski' i tzv. 'umetnički' krugovi“, borci protiv terorizma vs. teroristi i njihovi slavitelji.

Prvo su Koštuničine junoske iz nacističko-pravoslavne-juugend organizacije „Obraz“ sprečile otvaranje izložbe albanskih slikara iz Prištine, ponosno demonstrirajući posterima Milorada Ulemeka Legije, Ratka Mladića i Radovana Karadžića; šačica od svega trista članova „Obraza“ potisnula je lake policijske snage koje su miroljubivo pokušavale da se održe na nogama i tako primene naređenje da je „Obraz“ nedodirljiv, ko će nam, bre, u danima kosovske tuge zavoditi moralni red u državi ako ne dokazane Serbske Patriote svesne svoje kulturološke misije?

Očigledno je da je ispod kamenja ovih nedelja izmirelo sve što se u sopstvenom smradu gnojilo godinama: Srbija se raspojasano prepustila slatkim strastima fašizma, uživajući u pomahnitaloj iluziji da je kosovska nezavisnost savršeni povod za obračun sa svakom vrstom izdajničkog šljama, naročito ako se kliče „Peščanik“ ili „Merkator“ ili „izložba albanskih slikara“. (Luković, 2008)

Podela na dva bloka često se „pojačava“ uobičajenim motivom suprotnosti jedne svetske, uglađene, „urbane“ Srbije i druge koja je „sišla s planine“. U narednom primeru se motiv urbaniteta, odnosno primitivizma, pojavljuje u sklopu anticipirane argumentacije suparničkog tabora.

Kada su fotografije tog „dela“ [kosovski umetnik Aljban Muja je u Novom Sadu postavljao latinične table pored ćiriličnih] osvanule u nekim novinama, i kada je taj postupak naišao na osudu javnosti, u njegovu odbranu ustali su neki pojedinci iz tzv. „građanskih“ i tzv. „umetničkih“ krugova, braneći njegovo pravo na umetničko izražavanje. Pri tom bih mogao da se opkladam da su to isti oni „urbani“ ljudi koji zagovaraju stav da je pravo starosedeoaca gradova veći od prava došljaka, odnosno, da su došljaci ti koji treba da se prilagođavaju gradu, a ne obrnuto. (Grbić, 2008)

Pokušaji da se kaže nešto o umetničkim dometima dela najčešće završavaju u raspravi o njihovoj političkoj agendi. Jedan od autora poredi pomenutu izložbu „Odstupanje“ sa trojanskim konjem.

[Ma] šta o konju pričali, ma kako on lep bio i ma kako su ga majstorske ruke verno uradile, on je i dalje bio samo kamuflirani vojni transporter koji je grčke vojnike na prevaru uveo u Troju. Isto tako, ma kako neko pravdao te fotografije pozivanjem na pop-art, one ostaju to što jesu. Ma šta o njima neko rekao, fotografije Adema Jašarija i dalje ostaju fotografije Adema Jašarija, teroriste iz Drenice. Neće ih lepa reč pozlatiti. (Isto)

Podržavaoci saradnje ne negiraju političku dimenziju i nameru da dati događaji ostvare neki politički uticaj, ali odbrana ide u pravcu diskreditovanja protivnika zato što ne razume umetnost – prosti ljudi, prostih shvatanja, nisu dorasli postmodernoj umetnosti i njenim ironijskim egzibicijama.

Obrušivši se na ovaj neo-popart rad, ti novi pop-ikonoklasti, iako ničim izazvani, odvažno su stali u odbranu svih naših vrednosti (s kojima nema zezanja!) i time zapravo samo još jednom demonstrirali svoju poslovičnu nesposobnost da razumeju i svare bilo koju iole kompleksniju poruku. Ironija se, po ko zna koji put, pred našim očima sudarila s apsolutnom nesposobnošću da se ironija razume. (Arsenijević, 2008)

S druge strane, kritičari „Odstupanja“, odnosno onih koji su stali u njegovu odbranu, pribegli su drugoj, već oprobanoj strategiji deplasiranja suparnika. Pošto su se pojedini intelektualci i umetnici, organizovani kao „Radnici u kulturi“²⁰⁴, oglasili povodom prisilnog zatvaranja izložbe, proglašivši taj čin ometanjem „slobode izražavanja“, na njihovu adresu su upućene optužbe zbog oživljavanja političkih praksi i ideološkog govora iz vremena socijalizma.

Sloboda mišljenja i umetničkog izražavanja osvojena je kroz teške političke borbe i danas se ne dovodi u pitanje. Zato ovakve ideološke diskvalifikacije „Radnika u kulturi“ spadaju u domen anahrone političke prakse koja se vezuje za olovna vremena u kojima je vladala jedna i neprikosnovena ideološka matrica i politička koncepcija. [...] Zaista je razočaravajuće da neko u današnjem vremenu oživljava i praktikuje ovakav isključivi ideološki govor ispoljen u zaboravljenim postulatima – idejna orijentacija, društveno angažovanje umetnosti, ideološko reagovanje u datom društvenom trenutku. (Vučinić, 2008)

Jedna od strategija, mnogo češća kod pristalica „patriotskog“ bloka, sastoji se od ukazivanja na nedoslednost neistomišljenika, kojima se prebacuje da ne pružaju podršku sličnim umetničkim poduhvatima na „srpskoj strani“.

[A]ko uzmemo da je za radnike u kulturi fašistička cenzura svaki revolt protiv prikazivanja zločinaca, zašto su onda isti ljudi koji 7. februar danas vide kao smrt savremene umetnosti, sami zahtevali zatvaranje izložbe Vladimira Šćepanovića na kojoj je ovaj umetnik prikazao nekoliko autoritarnih likova koje globalni svet danas vidi kao pretnju demokratiji, a među njima i Ratka Mladića i Radovana Karadžića? (Perić, 2008b)

Još važnija je nedoumica da li za direktorku Centra za kulturu Beograda jednostavna empatija za čoveka uključuje i saosećanje sa žrtvama srpskog naroda na Kosovu i Metohiji, o kojima niko ne pravi pompezne umetničke instalacije i koje su gotovo zaboravljene u našoj javnosti, kao što se, uostalom, dešava i sa marginalizacijom aktuelnih problema u rešavanju kosovskog problema. (Vučinić, 2013)

²⁰⁴ Grupa „Radnici u kulturi“ (RUK) oformljena je 7. februara 2008. godine u Centru za kulturnu dekontaminaciju 7. U Glasilu RUK-a „7. februar“ (http://www.czkd.org/czkd-arhiva/images/program/22/files/7februar_glasilo_radnika_u_kulturi.pdf) stoji da se „grupa građana i građanki samoinicijativno okupila, samoorganizovala i odlučila da na ovaj nasilni akt odgovori umetničko-političkom inicijativom grupe RUK (Radnici u kulturi) čija je namera pokretanje javne rasprave o ovom incidentu i stvaranje uslova za otvaranje cenzurisane izložbe, kao i vraćanje politike u polje savremene umetnosti“. Kao članovi RUK-a navedeni su: Ana Bežić, Aleksandar Bošković, Branislav Dimitrijević, Milena Dragičević Šešić, Zoran Erić, Vladan Jeremić, Vladimir Jerić, Vida Knežević, Kristian Lukić, Ivana Marjanović, Nikoleta Marković, Svebor Midžić, Marko Miletić, Gordana Nikolić, Borka Pavićević, Darinka Pop-Mitić, Jelena Radić, Milica Ružičić, Dejan Sretenović, Branimir Stojanović, Milica Tomić, Vladimir Tupanjac, Borut Vild i Jelena Vesić.

Dok „patriote“ pribegavaju relativizaciji, ili potežu univerzalne vrednosti u nadi da će i srpske žrtve neko udostojiti jednakim umetničkim tretmanom, „kosmopolite“ se zalažu za umetnost koja dokumentaristički odseca fragmente stvarnosti, stavljajući u zagrade istoriju i čineći bilo koju vrstu opravdavanja nemogućom, pa i nemoralnom.

Možda će stvarni predmeti sa izložbe „Bogujevci/ vizuelna istorija“ zaista biti dokazom, pa i bukvalnim, sudskim, da je „ono što se dogodilo“, uistinu i dogodilo, nadasve zločin, koji su počinili ljudi i država, kako to Žene u crnom kažu, „u naše ime“, ti su ljudi zločinci, subordinirane jedinice srpske vojske. Ubijali su, pucali bez prestanka u sve živo što se miče, pa i detetom bilo, i to se ne može relativizovati, ili razmeniti, ili pojesti, ili oćutati, ili prespavati. (Pavićević, 2013)

Nema u ovoj priči [dece Bogujevci], naime, drugih civila, ni Albanaca ni Srba, nema komšija različitih nacionalnosti, ni proterivanja s posla, ni prisilne prodaje imanja, nema nikakve iluzije normalnog života, nema ni etnički organizovane politike, ništa ovde nisu rekli ni Thači, ni UÇK, ni crkva. Ovde uvek s jedne strane stoji petoro dece jedne ubijene porodice, a s druge država Srbija. (Simonović, 2014)

I jedni i drugi očekuju više kritičnosti od aktera na Kosovu, ali dok prvi od Srba zahtevaju da se manu Beograda i da se aktivno uključe u kreiranje kosovske kulturne scene, drugi pojedinim znamenitim Albancima zameraju konformizam.

Kada bi ovo pozorište [Narodno pozorište iz Prištine, nakon 1999. izmešteno u Kosovsku Mitrovicu] uspelo da se oslobodi glavne žice oko svoga vrata, tj. Beograda, verujem da bi moglo da napravi pravi korak. Kada bi direktor Nenad Todorović, a ne režiser Kokan Mladenović uspostavio kontakt sa kosovskim Nacionalnim teatrom iz Prištine, verujem da bi došlo do revolucionarne promene, koju ni Boris Tadić ni Hašim Tači ne bi mogli da razumeju, ali ne i da ne podrže. Onda bi zaista postali avangarda. (Ilić, 2011)

Sada Malići ostavlja utisak jednog isfrustriranog Albanca, koji je zaboravio sve dobro iz svoje mladosti proživljene u Beogradu, kada je mogao da nosi i svoje keče, a da mu niko to ne zameri. Ili je baš zbog toga isfrustriran, jer sada mora da govori kao i celo jato iz koga je izleteo. Sada su mu potrebni dokazi za povratak i prihvatanje u jato istomišljenika, gde ne sme da se čuje ni jedna jedina reč koja iskače od čvrsto, čak i ubistvima neistomišljenika, izgrađene unisonosti. (Todorović, 2014)

Prvenstveno namenjene dugogodišnjim neprijateljima i saborcima u intelektualnom polju, poruke proizvedene u okviru diskursa simboličkih borbi na anonimnog čitaoca deluju krajnje sugestivno – one ga nagone da se opredeli za

neki od ponuđenih, zaokruženih diskurzivnih identiteta, ostavljajući pritom malo prostora za zapitanost i želju da se sazna nešto više o susedima i njihovoj umetnosti.

Saradnja u sklopu diskursa angažovane umetnosti

Za razliku od prethodnog diskursa koji je u celosti izgrađen pod uticajem postojećih simboličkih podela i podređen markiranju neprijatelja, odbrani ili napadu, diskurs angažovane umetnosti se razvija oko argumenta da umetnost može i treba da menja društvo nabolje, te da je ta njena uloga upisana u istoriju i strukturu umetničkog polja (Burdije, 2003). Tako je, na primer, naziv prve konferencije grupe „Radnici u kulturi“, održane 10. maja 2008. godine, glasio – „Umetnost jeste politika“. Ovaj diskurs nije neutralan i neobebežen užegrupnim interesima,²⁰⁵ ali je kod njega nadmetanje s intelektualcima-konkurentima tek repni deo strategije koja se ogleda u uzurpaciji same pozicije angažovane umetnosti i prisvajanju legitimnosti te-i-takve pozicije. To za posledicu ima da se ideja angažovane umetnosti puni konkretnim sadržajima, kroz koje se kritikuju neke negativne pojave u društvu, a tek izuzetno, i posredno, grupe ili ličnosti koji se smatraju odgovornima za njihov nastanak. Analiza medijskih tekstova je pokazala da ovoj strategiji uglavnom pribegavaju antinacionalistički nastrojeni pojedinci, zbog čega u njima preovlađuje blagonaklon odnos prema srpsko-albanskoj saradnji.²⁰⁶

Angažovana umetnost, bilo da je proizvedena na albanskoj ili srpskoj strani, ili je plod zajedničkog projekta, podrazumeva nekoliko stvari. Ona provocira i postavlja nezgodna pitanja; dekonstruiše dominantne kulturne obrasce; traga za mehanizmima proizvodnje mitova; omogućuje upoznavanje i razumevanje Drugog, dok se istovremeno bori protiv ksenofobije, nacionalizma, retrogradnih ideja u vlastitom društvu; kritikuje ratne i posleratne profitere, i sve one koji u trci za novcem i slavom ne prezaju ni od čega.

Uništena slika je kosovskom društvu smelo postavljala pitanja: Da li je Adem Jašari pop-zvezda? Zar nemamo nekog benignijeg za tu ulogu? Da li neko iz njega cedi nekakvu korist? (Živanović, 2008)

Savremena umetnička scena Prištine na ovoj izložbi [„Odstupanje“] bavi se preispitivanjem dominantnih kulturnih hegemonija, nacionalnih i rodničkih identiteta kroz vizuelnu umetnost. (Perić, 2008)

²⁰⁵ Pojedini autori smatraju da su svojim pozicioniranjem članovi RUK-a upali u igru vlasti, te da su, jednako kao ekstremne nacionalističke grupe, doprineli reprodukciji „funkcionalnih političkih dihotomija“, kojima se „dominantna politika“ služila za proizvodnju sukoba unutar biračkog tela i lakše upravljanje njime (Grlja), drugi u njemu vide „slučaj teatarskog presvlačenja buržoazije u radničke kostime“ (Milikić), a treći nastojanje da se putem pomirenja uprave i radnika obezbedi bezbolniji prelazak s planskog na tržišni, fleksibilniji i otvoreniji model privrede (Boynik) (Boynik, 2013, 26–27).

²⁰⁶ Zanimljivo je da se ovakvo stanovište pojavljuje u većini medija – izuzetak je samo NSPM.

Predstava [„Let iznad pozorišta Kosova“] zdravorazumski, etički i estetički vredno demistifikuje uticaj politike na umetnost i diže glas protiv ekstremnih političkih ideja, ostrašćenih opcija koje su suštinski ponižavajuće i degradirajuće. (Tasić, 2012)

Neziraj se grohotom smeje potkupljivosti, brutalnosti, nedoučenosti, neznanju... vođa nacionalne revolucije i države u osnivanju, Kosova, i to baš kada se to dešava. (Cvetković, 2012)

Za ovaj diskurs je karakteristično da se podvlači istovetnost ciljeva društvene misije umetnosti u Srbiji i na Kosovu, što ukazuje na postojanje sličnih problema. Ono što tišti savremene umetnike sa obe strane granice dobija jasnije obrise, a pojavljuje se i ideja o solidarnosti po umetničkoj liniji.

Mladi umetnici iz Prištine redom su vrlo jasno opredeljeni za nezavisnost Kosova, ali osim toga u njihovim delima duboko opterećenim socijalnim temama, nema razlike u odnosu na njihove balkanske, pa i srpske, savremenike. Politizovano, tradicionalno, zatvoreno društvo je tema koja u njihovim radovima dominira. (Perić, 2008)

[D]ramski tekst Prst mlade kosovske dramske autorke Doruntine Baše najočiglednije pokazuje da su sličnosti mnogo veće no razlike. Ovaj komad, i pored svih lokalnih boja, mogao je da nastane bilo gde na Balkanu i da se razume bolje i dublje no u ostatku sveta. Ta činjenica sama po sebi mnogo govori. (Jevtić, 2013)

Ponekad ih ujedinjuje pogled internog (klasnoslojnog, političkog, kulturnog) Drugog, koji ih poistovećuje i sravnjuje, čineći ih time prirodnim saveznicima, što za posledicu ima to da umetnik s Kosova prestaje da vidi umetnika iz Srbije kao Drugog, i obratno.

Od kada se aktivnije bavim umetnošću, negde od 2002. godine, imao sam zajedno sa kosovskim kolegama mnogo kontakata sa umetnicima iz regiona, Bosne, Hrvatske, Crne Gore, Makedonije, Albanije, Turske, pa i Srbije. Imamo mnogo toga zajedničkog i dobro saradujemo. Bolje se razumemo među sobom, nego što nas razumeju u našim sredinama, jer mi na neki način provociramo tradicionalnu umetnost i tradicionalni „ukus“ publike. (Maljići, u: Perić, 2008a)

Nekad su upravo publika i njen „ukus“ to što ih približava.

Ja saradujem s ljudima iz Srbije i to iz najprirodnijih razloga. Mi imamo zajednički jezik, jezik književnosti ili pozorišta. [...] [O]ni su ovde dočekani s velikim entuzijazmom. Ipak mora se reći da je reč o manjini koja prati takve događaje, o urbanim, mladim, školovanim ljudima koji umeju takve stvari da cene i koji dolaze da ih podrže. (Neziraj, u: Arsenijević, 2012)

A nekada se naklonost razvija na temelju kritike zajedničkog neprijatelja – neokolonijalne uprave, stranih posmatrača i humanitaraca.

Cufajeva kritika takvih misija koje postaju same sebi svrha ukršta se sa gorčinom Danisa Tanovića, čiji film Ničija zemlja predstavlja jednu od najbritkijih kritika neokolonijalističke arogancije i birokratske bezdušnosti „civilizatorskih“ misija međunarodne zajednice u unesrećenim zabitima širom sveta. (Bogdanović, 2013)

Korak dalje u ovakvom pristupu saradnji jeste stav da je društvena kritika utoliko ubojitija ukoliko je i umetnički vredna.

Važno je da je pored ostalih gradova čak i Beogradu, a narodu ubica njihove porodice, poklonjeno jedno više nego dragoceno umetničko, a rekao bih i životno delo. Doslovce.

Dakle, otvorena je izložba sa veoma ozbiljnom angažovanom umetnošću koja je našem sopstvenom lečenju više nego potrebna. (Stakić, 2013)

U diskursu angažovane umetnosti zadatak umetnika je da rasvetljava negativne društvene fenomene, a to čini tako što otkriva glavne krivce za njihov nastanak – kreatora politika i ideologija. Po tome on ima dosta sličnosti sa četvrtim diskursom, koji ćemo predstaviti na kraju.

Umetnost ispred i iznad svega

Još jedan diskurs kojim se zaogrće podrška saradnji jeste diskurs u kojem je akcent stavljen na univerzalni jezik umetnosti i njenu moć da abolira ovozemaljske granice i spaja ljude. Značaj lokalne dnevno-političke problematike u njemu je znatno manji no u diskursu angažovane umetnosti, a same ideje političnosti i društvene angažovanosti su odmaknute od njihovih konvencionalnih značenja. Naime, delo je „političko“ ukoliko se „bavi onim što se gledaoca i njegovog života – uvek i svugde suočenog s tri velike teme: sa smrću, ljubavlju i vlašću, tim ili nekim drugim redosledom – veoma duboko tiče“ (Pančić, 2011). Angažovanje se ne poistovećuje s kritikom, izlaskom u javnost i uticanjem na društvena kretanja, već se shvata defanzivno. Preovlađuje stav da umetnost, time što postoji, i samo dotle dok zadr-

žava autonomiju u odnosu na spoljne uticaje, čini svet boljim. U tom smislu, diskurzivne strategije su sve redom podređene odbrani autonomije, te „čistog“ stvaralačkog čina, s kojima, smatra se, prirodno idu kosmopolitska otvorenost i načelna podrška politici saradnje.

Niti je Atelje 212 nadležan i vlastan da priznaje nezavisnost Kosova, niti je prištinsko pozorište nadležno da priznaje da „Kosovo je srce Srbije“. Jedino što oni i mogu i umeju jeste da prave i izvode pozorišne predstave, odlične, loše ili osrednje, i to za ljude koje to zanima – a takvih ima u Beogradu, u Prištini, u Milvokiju, u Alma-Ati, sasvim svejedno. Otkad je teatra na svetu, histrionske družine gostuju tamo gde ih zovu (ili se čak pozovu same, why not?!), svečano ne mareći za trivijalne podele od ovoga sveta... (Pančić, 2011)

Kada se umetnost kontrastira s nekim drugim praksama, na primer „sa masovnim, populističkim sportom kao što je fudbal“ koji samo potpiruje međunacionalnu mržnju (Pančić, 2009), ovaj diskurs dobija i elitističku notu.

Ljudi koji, na primer, idu da slušaju Balaševića u Zagrebu ili Partibrejkerse u Sarajevu (ili pak Rundeka u Beogradu etc.), ljudi koji aplaudiraju Gavelli u Novom Sadu ili JDP-u u Rijeci, idu tamo jer ih vole; ne vole ih oni zato što su po nacionalnosti ovo ili ono, nego zato što cene njihovu umetnost: nacionalnost umetnika posve je irelevantna kategorija, u njoj nema ničeg ni dobrog ni lošeg. Sa masovnim, populističkim sportom kao što je fudbal stvari stoje sasvim drugačije. (Isto)

Sama saradnja je često preduslov i sredstvo stvaranja vrhunске umetnosti. Dirigent Premil Petrović tako shvata *No borders orchestra*, sastavljen od albanskih i srpskih muzičara.

Želimo da oformimo vrhunski regionalni orkestar najviših evropskih standarda. Ono što nijedna zemlja ne može pojedinačno, možemo zajedno. U tome je za mene suština komunikacije... (Petrović, u: Ćirić, 2011)

Zastupnici pozicije umetničke slobode i bezinteresnosti jasno je postavljaju naspram ostalih pozicioniranja, shvatajući je kao izuzetnu i kao izuzetu, kao zaklon ili utočište. Figura prokletog i neshvaćenog umetnika, samotnjaka ili vizionara, neizbežno je prisutna u ovom tipu diskursa. I potpuno je nevažno da li je on Srbin ili Albanac.

Zato neću „slaviti“ Drena Malićija što je u svom radu iscepanom u Beogradu do te mere kritičan prema situaciji u kojoj živi, jer neću da ga činim time prihvatljivim za „druge“, niti da tražim poređenja i ravnotežu koje mogu ikoga izvinjavati. Hoću samo da kažem da Kosovo, i ne samo Kosovo, traži talenat,

kapacitet, ideje pojedinačnih ljudi, kojih ima, ima ih izvan projekta i oni mogu, ako uspeju da budu slobodni, da se bave virtuelnom ili stvarnom tranzicijom sveta u projekciji. (Pavićević, 2008)

I onda se digao Vladimir Arsenijević i rekao „hajde da se ne pravimo, videli ste ono što je bilo juče, pa niste vi ovde baš tako dobrodošli, pa je l' vi to osećate, je l' imate neki odnos?“ Oni [Jehona, Saranda i Fatos Bogujevci] i dalje neće da kažu ništa loše, nego kao „ne, mi nismo ovde došli da dajemo odgovore, mi samo kažemo našu umetničku viziju“ i tako dalje. Onda se digne novinar Koha ditore i kaže „ali vi treba da kritikujete Ivicu Dačića, sve je to bila samo predstava“. Oni neće ni to. I onda ti vidiš neke ljude koji su u dubokom nerazumevanju sa svima. (Srbljanović, 2013)

Za diskurs koji slavi umetnost radi umetnosti moglo bi se reći da je zvaničan diskurs umetničkog polja, odnosno onih snaga koje su istorijski gradile i branile njegovu autonomiju. Treba imati u vidu da, iako počiva na odbacivanju uticaja spoljnih sila, on nije nužno oslobođen uticaja objektivne stvarnosti, to jest pripadnosti, interesa i podela od kojih je ona sačinjena.

„Stvarni život“ i svakodnevno kao polazišta za približavanje i saradnju

Diskurs u čijem je središtu želja za istinskim upoznavanjem života na Kosovu preko njegove umetnosti, ima ishodište u dubokom nezadovoljstvu slikom Kosova koju su generisali ovdašnji mediji. „[M]islím da smo istovremeno u Srbiji za dugi vremenski period Kosovo kao temu sačuvali i konzervisali [...] To medijsko, imaginarno Kosovo zaista je ostalo zauvek u Srbiji“ (Ilić, 2008), kaže se u jednom tekstu iz 2008. godine. Premda se proizvodnja pojednostavljenih i iskrivljenih predstava nastavila, počela su se javljati i mišljenja o njihovoj nedostatnosti, pa i štetnosti. Najpre je jedna strana (kosmopolite) optuživala drugu (patriote) da Kosovo koristi kao „katalizator“, „medijum kojim se vrši samoidentifikacija i samopričavanje centru simboličke i stvarne Moći“ (Pančić, 2008a), a zatim se do medijskog prostora probila kritika opšteg stanja u medijima, ali i kritika svih onih koji su preko kosovskih tema nastavljali svoje simboličke ratove, isporučujući javnosti samo stavove i optužbe, ali ne i uvide utemeljene na činjenicama ili neposrednom iskustvu. Značajan deo te kritike obličavao se upravo kroz umetničke prakse i tekstove o umetnosti.

U Srbiji je malo poznato kako žive i Srbi, a kamoli Albanci na Kosovu. Selektivno informisanje i prikazivanje kosovske svakodnevice slično je načinu na koji se prikazivao Maljićijev rad poslednjih dana. Mediji „prosrpski orijentisani“ odsecali su Elvise, a proevropski „Jašarija“ iz konteksta rada koji se zove „Licem u lice“ i celina je samo kada se ova dvojica gledaju. (Perić, 2008)

[Ana Dragić, autorka projekta „Refleksije Beograda i Prištine“] za posetioce navodi da će oni moći da vide nešto sasvim drugačije od onog što gledaju u medijima. Potom tvrdi kako je „to jedna drugačija vrsta realnosti, svakodnevni život.“ (Dragić, u: Lijeskić, 2011)

Ovaj diskurs iznedrio je nove rivalitete – „običan“ narod *versus* političari, i stvarnost *versus* politička konstrukcija stvarnosti.

Kombinirajući emocije netrpeljivosti i mržnje sa suvremenom potrošačkom diktaturom Patriotic hypermarket na scenu uvodi sasvim radikalna kazališni jezik: on reže tamo gdje najviše boli bacajući političkim elitama i nacionalistima gorku dozu realnosti u lice. (Obradović, 2011)

Gostovanje beogradske predstave [Izopačeni, izvedena u Oda teatru u Prištini] bio je događaj koji je pokazao da postoje zajedničke teme izvan predrasuda i daleko od pregovaračkih stolova. (Stanković, 2014)

Premda je politička elita proizvedena u primarnog Drugog, politika kao takva se ne odbacuje. Čak se umetnost vidi kao komplement politike. Zahvatanjem stvarnog života, umetnost treba da natera političare da uzmu u obzir muke „malog čoveka“ i na taj način dâ doprinos pozitivnoj društvenoj promeni. Ovako shvaćen, savez politike i umetnosti omogućio bi da se proširi prostor legitimne problematike i da se politika ponovo približi onima od kojih se otuđila i koji su se zbog toga opredelili za pasivnost a ne dejstvovanje unutar političke zajednice.

[M]islím da se predstava izdiže iznad onoga što je politička svakodnevnica. Da ne kažem politička trivijalnost i da sasvim sigurno ima važan univerzalni kontekst, a to je da kada svedete te priče sa velikih globalnih makrotema ili kada ih prebacite iz diskursa ličnih karata, saobraćajnih i registarskih tablica... i počnete da govorite o tome kako ljudi žive egzistencijalno, šta te ljude muči, onda shvatite da je nužno uz politički dijalog što više otvarati novi umetnički diskurs, koji će se baviti ljudima koji su najviše zapostavljeni i zanemareni po pitanju ove velike teme. (Mustafić, u: Trebješanin, 2011)

Mislím da je pozorište obavezno i dužno da se bavi stvarnošću, da utiče na nju, da je reflektuje, da razmatra teme koje se nalaze svuda okolo. (Bogavac, u: Trebješanin, 2011)

U ovom tipu diskursa proživljena istorija ima prednost u odnosu na veliku Istoriju. Kroz lične priče reflektuju se istorijski procesi dugog trajanja i makrodruštveni odnosi. Tu ideju dobro ilustruje izjava Milana Vračara, koordinatora projekta u okviru kojeg je u Muzeju savremene umetnosti Vojvodine priređena izložba „Pogledi: Susret ličnih istorija Srba i Albanaca“:

Naša ideja je bila da nakon više godina stagnacije uspostavimo kulturnu komunikaciju između Srbije i Kosova, i da kroz upoznavanje sa ličnim pričama i ispovestima običnih ljudi damo doprinos dubljem razumevanju međusobne istorije Srba i Albanaca. (Vračar, u: Mijušković, 2010)

Diskurs koji rehabilituje svakodnevnicu, samo zato što je ona već postala deo umetnosti, u potpunoj je suprotnosti s prvim, diskursom simboličkih borbi. Kod njega se niko pojedinačno, niko određen ne proziva. Na delu je načelna kritika – onih koji su toliko opsednuti protivnicima da više ne vide stvarni svet, političara, politikanstva – koja nije kontaminirana logikom dosadašnjih borbi, i uz to, ili upravo zbog toga, ostavlja mnogo prostora da se nešto sazna o Kosovu danas, njegovoj umetnosti i mogućnostima za saradnju. Stavljanje u prvi plan problema s kojima se ljudi u Srbiji i na Kosovu svakodnevno susreću ima za cilj da pokaže da oni imaju mnogo toga sličnog, da su svi podjednako žrtve loših politika, ako ništa drugo. Ovakvim umetničkim postupkom ostvaruje se neposrednost, bliskost koju bi drugačije teško bilo postići; skoro da se uspostavlja kontakt „licem u lice“. Upravo zbog toga, umetnosti je u tom diskursu dodeljeno istaknuto mesto – dok politika povlači granice i razdvaja, ona je tu da povlači paralele i spaja.

Zaključak

Rekonstrukcija četiri medijska diskursa i analiza njihovog sadržaja otkrila je postojanje različitih tipova argumentacije kojima se definiše odnos prema srpsko-albanskoj kulturnoj saradnji – u prvom diskursu podrška saradnji se ispoljava kroz odbranu kosmopolitske pozicije, dok je patriotizam u korenu njenog odbacivanja; u drugom se podrška naslanja na dugu tradiciju borbe umetnika da osvoje ili zaštite pravo na legitimnu društvenu angažovanost; treći saradnju predstavlja kao još jedno sredstvo da se prikaže vrhunska umetnost i obrade neke univerzalne teme; dok četvrti u prožimanju umetnosti i života vidi mogućnost za upoznavanje Drugog, a time i za povezivanje. I dok su prva tri diskursa prilično opterećena samolegitimacijom, koja se odvija u okvirima koji su postavljeni ranije (u prethodnim simboličkim okršajima – prvi diskurs), i negde drugde (konstituisanje umetničkog polja kao autonomne sfere, ideja angažovane umetnosti – drugi i treći), poslednji diskurs, kojim se podržava otvaranje umetnosti ka stvarnom životu i proživljenim iskustvima, uključuje mnogo „nepoznatih“ da bi se moglo reći da bilo kome i bilo čemu „drži stranu“. On samo polaže neizmernu nadu u to da će te slike i priče koje umetnost otkida iz života i prerađene ih vraća anonimnim primaocima, uspeti da približe ljude s dve strane granice.

Četvrti diskurs se pojavio kasnije u odnosu na ostale prikazane diskurse. Prisustvo nekih njegovih elemenata zabeleženo je u jednom skorašnjem istraživanju polja svakodnevnog govora (Spasić and Birešev, 2012), sa kojim, kako je ustanovljeno, deli razočaranost politikom i zamor ratom koji se, u simboličkom prostoru, već duže vreme odvija između diskurzivnih konstrukata dve, ili tri Srbije. I tu njihova sličnost prestaje.

Jer, dok je utvrđeno da svakodnevni diskurs uglavnom služi da se opravda vlastiti beg u privatnost, koja jedina pruža utočište od prljave politike, analiza javnog govora koji slavi povratak „običnog“ i „svakodnevnog“ u umetnost, otkriva želju i nameru da se stvari u društvu, ili društvima, menjaju – kroz poređenje, povezivanje, saradnju, pa, zašto da ne, i zajedničku borbu. Budući da se dva diskursa razvijaju na temelju istog osećanja, nije nemoguće, a ni nepoželjno, da u ovom slučaju javni diskurs prokrči put i do svakodnevice.

Izvori:

ARSENJEVIĆ, V. (2008) Pop-ikonoklastici u akciji. *Politika*. [internet] 21. februar. Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Pogledi-sa-strane/33652.sr.html>. [Pristupljeno: 17. januara 2015].

ARSENJEVIĆ, V. (2012) Sa obe strane barikade. *e-novine*. [internet] 15. septembar. Dostupno na: <http://www.e-novine.com/region/region-tema/71426-obe-strane-barikade.html>. [Pristupljeno: 21. februara 2015].

BOGDANOVIĆ, D (2013) Mesije i njihove žrtve. *Vreme*. [internet] 12. decembar. Dostupno na: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1157773>. [Pristupljeno: 12. januara 2015].

CVETKOVIĆ, G. (2012) Naličje samostalnosti. *Beton*. [internet] 18. decembar. Dostupno na: <http://www.elektrobeton.net/anticement/nalicje-samostalnosti/>. [Pristupljeno: 1. februara 2015].

ĆIRIĆ, S. (2011) Suština komunikacije. *Vreme*. [internet] 6. oktobar. Dostupno na: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=1013695>. [Pristupljeno: 9. januara 2015].

GRBIĆ, Z. (2008) Jašari – veličanje teroriste. *NSPM*. [internet] 6. februar. Dostupno na: <http://www.nspm.rs/kulturna-politika/jasari-velicanje-teroriste.html>. [Pristupljeno: 5. februara 2015].

ILIĆ, D. (2008) Reprize su majka znanja. *Vreme*. [internet] 14. februar. Dostupno na: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=584932>. [Pristupljeno: 3. januara 2015].

ILIĆ, S. (2011) Teatar privremeno izmeštenih. *e-novine*. [internet] 11. avgust. Dostupno na: <http://www.e-novine.com/stav/49912-Teatar-privremeno-izmetenih.html>. [Pristupljeno: 18. februara 2015].

JEVTIĆ, B. (2013) Ogoljene intime. *NIN*. [internet] 17. januar. Dostupno na: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/nin/2013/1/17/C1257AE8003BA1FAC1257AF50043C71F/ogoljene-intime>. [Pristupljeno: 13. januara 2015].

LIJESKIĆ, B. (2011) Lica Beograda i Prištine. *Politika*. [internet] 14. april. Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/173906.sr.html>. [Pristupljeno: 19. januara 2015].

LUKOVIĆ, P. (2008) Kosovo ili Hollywood? *Peščanik*. [internet] 13. februar. Dostupno na: <http://pescanik.net/kosovo-ili-hollywood/>. [Pristupljeno: 25. februara 2015].

MIJUŠKOVIĆ, M. (2010) Lične ispovesti Srba i Albanaca. *Politika*. [internet] 15. novembar. Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/156179.sr.html>. [Pristupljeno: 18. januara 2015].

OBRADOVIĆ, N. (2011) Prateći program sa prevodom. *e-novine*. [internet] 9. novembar. Dostupno na: <http://www.e-novine.com/kultura/kultura-sa-lica-mesta/53081-Pratei-program-prevodom.html>. [Pristupljeno: 18. februara 2015].

- PANČIĆ, T. (2008) Predlog za razmišljanje. *Vreme*. [internet] 10. januar. Dostupno na: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=561517>. [Pristupljeno: 2. januara 2015].
- PANČIĆ, T. (2008a) Floskule u šetnji. *Vreme*. [internet] 13. mart. Dostupno na: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=600385>. [Pristupljeno: 3. januara 2015].
- PANČIĆ, T. (2009) Nedeljna porcija mržnje. *Vreme*. [internet] 5. mart. Dostupno na: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=835433>. [Pristupljeno: 5. januara 2015].
- PANČIĆ, T. (2011) Glumci nisu stigli, sire. *Vreme*. [internet] 28. april. Dostupno na: <http://www.vreme.com/cms/view.php?id=988060>. [Pristupljeno: 8. januara 2015].
- PAVIĆEVIĆ, B. (2008) Kako misliti Kosovo. *Peščanik*. [internet] 23. mart. Dostupno na: <http://pescanik.net/kako-misliti-kosovo/>. [Pristupljeno: 25. februara 2015].
- PAVIĆEVIĆ, B. (2013) Bogujevci/vizuelna istorija. *Danas*. [internet] 20. decembar. Dostupno na: http://www.danas.rs/danasrs/kolumnisti/bogujevcivizuelna_istorija.887.html?news_id=273258. [Pristupljeno: 25. januara 2015].
- PERIĆ, D. (2008) „Kontekst“ Adema Jašarija. *NIN*. [internet] 31. januar. Dostupno na: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/nin/2008/1/31/C12573B50045C71DC12573E2003A1698/kontekst-adema-jasarija>. [Pristupljeno: 10. januara 2015].
- PERIĆ, D. (2008a) Upotreba albanske ikone. *NIN*. [internet] 31. januar. Dostupno na: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/nin/2008/1/31/C12573B50045C71DC12573E2003A20EC/upotreba-albanske-ikone>. [Pristupljeno: 10. januara 2015].
- PERIĆ, D. (2008b) Čistka do poslednjeg radikala. *NIN*. [internet] 15. maj. Dostupno na: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/nin/2008/5/15/C12573B50045C71DC-125744B004ADF96/cistka-do-poslednjeg-radikala>. [Pristupljeno: 12. januara 2015].
- SIMONOVIĆ, M. (2014) Odakle su deca porodice Bogujevci? *Peščanik*. [internet] 4. januar. Dostupno na: <http://pescanik.net/odakle-su-deca-porodice-bogujevci/>. [Pristupljeno: 28. februara 2015].
- SRBLJANOVIĆ, B. (2013) Bogujevci/Radio emisija. *Peščanik*. [internet] 20. decembar. Dostupno na: <http://pescanik.net/emisija-20-12-2013/>. [Pristupljeno: 27. februara 2015].
- STAKIĆ, P. (2013) Bogujevci i bogojavci. *Peščanik*. [internet] 19. decembar. Dostupno na: <http://pescanik.net/izlozba/>. [Pristupljeno: 27. februara 2015].
- STANKOVIĆ, R. (2014) Dijalog različitih. *NIN*. [internet] 30. Januar. Dostupno na: <http://www.arhiv.rs/novinska-clanak/nin/2014/1/30/C1257C4A003A6B1DC1257C6F00431CC7/dijalog-razlicitih>. [Pristupljeno: 14. januara 2015].
- TASIĆ, A. (2012) Trgovine patriotizmom. *Politika*. [internet] 14. decembar. Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Kritika/pozorisna-kritika/243005.sr.html>. [Pristupljeno: 22. januara 2015].
- TODOROVIĆ, Lj. (2014) Škeljzen Malići u jatu istomišljenika. *NSPM*. [internet] 8. novembar. Dostupno na: <http://www.nspm.rs/hronika/ljubinko-todorovic-skeljzen-malici-u-jatu-istomisljenika.html>. [Pristupljeno: 13. februara 2015].
- TREBJEŠANIN, B. G. (2011) Svi glumimo Srbe i Albance. *Politika*. [internet] 20. jul. Dostupno na: <http://www.politika.rs/rubrike/Kultura/184884.sr.html>. [Pristupljeno: 20. januara 2015].

VUČINIĆ, M. M. (2008) Radnici u kulturi i nova kulturna revolucija. *NSPM*. [internet] 29. maj. Dostupno na: <http://www.nspm.rs/kulturna-politika/radnici-u-kulturi-i-nova-kulturna-revolucija.html>. [Pristupljeno: 7. februara 2015].

VUČINIĆ, M. M. (2013) Politikantska provokacija – hoće li biti izložbe u Prištini? *NSPM*. [internet] 18. decembar. Dostupno na: <http://www.nspm.rs/kulturna-politika/politikantska-provokacija-hoce-li-biti-izlozbe-u-pristini.html>. [Pristupljeno: 10. februara 2015].

ŽIVANOVIĆ, M. (2008) Jašari Has Just Left the Building. *Beton*. [internet] 19. februar. Dostupno na: <http://www.elektrobeton.net/wp-content/uploads/2013/05/BetonBr39.pdf>. [Pristupljeno: 27. januara 2015].

Literatura:

- BOURDIEU, P. and WACQUANT, Löic J. D. (1992) *An Invitation to Reflexive Sociology*. Chicago: University of Chicago Press.
- BOURDIEU, P. (2001) *Language et pouvoir symbolique*. Paris: Éditions Fayard.
- BOYNIK, S. (2013) Teorija incidenta: kako promišljati odnos umetnosti i politike izvan okvira funkcionalizma (slučaj zatvaranja izložbe *Odstupanje: savremena umetnička scena Prištine* u Beogradu, 7. februara 2008). U: Knežević, V, Lukić, K, Marjanović, I. and Nikolić, G. (ur.) *Slobodni i suvereni. Umetnost, teorija i politika. Knjiga eseja i intervju o Kosovu i Srbiji*. Novi Sad: Cenzura. str. 14–30.
- BURDIJE, P. (2003) *Pravila umetnosti. Geneza i struktura polja književnosti*. Novi Sad: Svetovi.
- CHOULIARAKI, L. and FAIRCLOUGH, N. (1999) *Discourse in Late Modernity: Rethinking Critical Discourse Analysis*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- FAIRCLOUGH, N. (1995) *Media Discourse*. London: Edward Arnold.
- JANSEN, S. (2008) Cosmopolitan Openings and Closures in Post-Yugoslav Antinationalism. In: Nowicka, M. & Rovisco, M. (eds.). *Cosmopolitanism in Practice*. Aldershot: Ashgate. p. 75–92.
- PETROVIĆ-TRIFUNOVIĆ, T. and SPASIĆ, I. (2014) Patriotism and Cosmopolitanism in Intellectual Discourse: *Peščanik* and *Nova Srpska Politička Misao*. *Filozofija i društvo*. XXV (4). p. 164–188.
- SPASIĆ, I. (2006) Distinkcija na domaći način: diskursi statusnog diferenciranja u današnjoj Srbiji. U: Nemanjić, M. i Spasić, I. (prir.). *Nasleđe Pjera Burdijea: pouke i nadahnuća*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju i Zavod za proučavanje kulturnog razvitka. p. 137–171.
- SPASIĆ, I. and BIREŠEV, A. (2012) Social Classifications in Serbia Today: Between Morality and Politics. In: Cvetičanin, P. (ed.). *Social and Cultural Capital in Serbia*. Niš: Centre for Empirical Cultural Studies of South-East Europe. p. 155–172.
- SPASIĆ, I. i PETROVIĆ, T. (2012) Varijante „Treće Srbije“. *Filozofija i društvo*. XXIII (3). str. 23–44.

Ana Birešev

Institute for Philosophy and Social Theory

University of Belgrade

„Face to Face“: Serbian-Albanian Cultural Cooperation in the Media Discourse

Abstract:

Since 2008 several literary, theatrical and art events have been organized in collaboration with Albanian artists. This paper analyses discourses produced in Serbian media on the occasion of these events. It is examined to what extent (if any) did the given discourses reproduce the logic and instruments of discourses identified in the previous research on the symbolic struggles in Serbia, and how a specific topic – art – influenced the form and the content of the messages. My study found four types of discourses: one, mainly characterized by its reliance on the matrices of intellectual-political positioning established in the prior symbolic struggles; second, based on the argument that art can, and should, be socially engaged; third, the one that raises art above the daily politics and defends the principle of the autonomy and creative freedoms; fourth, the discourse in which art has been given the role of the mediator for discovering the 'real life' and the problems people are facing in everyday life. The analysis of these discourses includes the assessment of their influence on the change of the society's relation towards cultural, but also other kinds of cooperation between Kosovo and Serbia.

Key words:

Serbia, Kosovo, art, collaboration, symbolic struggles, discourse.

Adriana Zaharijević

Institut za filozofiju i društvenu teoriju

Univerzitet u Beogradu

Zajednica rasposedovanih: Ženska mirovna koalicija

Apstrakt:

Tekst razmatra mogućnost uspostavljanja i održanja alternativnih zajednica, uzevši za primer Žensku mirovnu koaliciju nastalu između Mreže žena Kosova i mreže Žena u crnom. Osnovno pitanje od kojeg se u tekstu polazi jeste da li su moguće zajednice koje nadilaze identitetsku pripadnost i kako se one odnose prema „zajednicama“ koje su određene teritorijalnošću, nacijom (ili nacionalnom državom), kao i prema artifičijelnim i simboličkim nadnacionalnim telima, ovde zahvaćenim pojmom međunarodne zajednice. Osnovni cilj je ispitivanje političkog potencijala zajednice koja hoće da počiva na logici mira i odbacivanju logike poseda (pod sloganom „ljudi, ne teritorije“). Zajednica aktivistkinja ostvarena u formi Ženske mirovne koalicije definiše se kao zajednica rasposedovanih, a ovaj se pojam razvija na tragu tekstova Džudit Batler i Atene Atanasiju. Taj pregnantni filozofski koncept uvodi se da bi se na drugačiji način prišlo kontekstu ambivalentne, podeljene, razdelovljene države i dugo tinjajućeg rata.

Ključne reči:

zajednica, rasposedovanost, Ženska mirovna koalicija, Ženska mreža Kosova, Žene u crnom

Poslednji tekst u ovoj knjizi koja se posvećena je figuri neprijatelja i pokušaju da se on razume, da se uračuna i da se s njim razračuna – na način na koji se s neprijateljima obično ne razračunava, preosmišljavanjem i drugačijim zamišljanjem odnosa – u svom središtu imaće upravo jedan inokosni pokušaj uspostavljanja zajednice. Kako biti zajedno s neprijateljem? Kako razoriti auru neprijateljstva, građenu upravo na pretpostavkama o postojanju nekog zatvorenog, trajnog i jedinstvenog kolektiva, zajednice, i načiniti zajednicu koja je drugačija? Da li je takva zajednica uvek i samo stvar zamišljanja (štaviše, izmišljanja), nešto o čemu se jamačno može ispostaviti račun, iako se u njegovom izvođenju uvek pokaže da je računica negde zakazala?

Osnovna ideja ovog teksta – da preispita mogućnost alternativnih ili čak utopijskih zajednica koje se *ne* zasnivaju na teritorijalnosti, krvi i deljenom sećanju, iako ih moraju uzeti u obzir – proistekla je iz davnašnje zapitanosti nad paragrafom iz jednog od retkih tekstova koji se bavi odnosom feminističkih aktivistkinja s Kosova i iz Srbije. U tekstu „Žene na Kosovu: sporni tereni“, objavljenom 1999. godine, Džuli Mertus (Julie Mertus) tvrdi:

Srpske aktivistkinje i albanske aktivistkinje susreću se, međutim, s ponešto drugačijim nizom izbora u procesu formiranja identiteta. Žene iz Srbije (*Serbian women*) koje se bore za prava žena, izbeglica i nacionalnih manjina, označene su kao izdajnice u sopstvenim zajednicama. Da bi bile aktivistkinje koje se bore za ženska prava, žene iz Srbije morale su da se odluče za svoj rodni identitet pre no za svoj srpski identitet – oznaku koja je u međunarodnoj zajednici postala izjednačena s tlačiteljem/agresorom/ratnim zločincem. Isto tako, albanske žene (*Albanian women*) koje se bore za prava žena i govore o ljudskim pravima za sve, u opasnosti su da će ih njihov vlastiti narod proglasiti izdajnicama. No, poziv na solidarnost među kosovskim Albancima tako je snažan, a cena istupanja iz redova tako visoka, da većina Albanci ne može izabrati da istakne svoj rodni umesto albanskog identiteta. Takođe, za razliku od Srпкиnja, one to ni ne moraju da učine, pošto „kosovski Albanac“ nije izjednačen s agresorom nego s napaćenom žrtvom. (Mertus, 1999, 172–173)

Pojam „zajednica“ se u ovom isečku pojavljuje dvaput, i to u sasvim različitim kontekstima. Za ovaj tekst nijedan od njih nije centralan, premda će se pokazati da oba snažno utiču na *ne*/mogućnost razvoja zajednice koju u njemu želim da razmotrim. U ovom paragrafu aktivistkinje su odvojene: odvojene su jedne od drugih i spojene sa „svojima“, bilo solidarnošću, bilo time što ih „njihovi“ odbacuju. Na tu međusobnu odvojenost ispred svega upućuju nacionalni atributi – albanske i srpske (žene) – ali i alegorija koja te nacionalnosti pretvara u agresore i žrtve. Konačno, i konkretan paragraf i tekst u celini posvećeni su definisanju održivosti identiteta, rodnog i nacionalnog, i njihove potencijalne ukrštenosti. Pitanje koje će mene u ovom tekstu interesovati jeste da li je moguća zajednica iznad i mimo identiteta, feministička zajednica koja nije isključivo rodna, niti je na presudan način određena pripadnošću ovom ili onom narodu.

Zašto se ovaj tekst usredsređuje na zajednicu feminističkih aktivistkinja? U prvom delu ponudiću odgovor na to pitanje, predstavljajući tu zajednicu kao paradigmatično

oblikovanu „rasposedovanošću“ (*dispossession*).²⁰⁷ Postoje mnogobrojni načini da se odredi feminizam. S druge strane, feminističku zajednicu, iako je reč o nečemu čije se postojanje po pravilu podrazumeva, nije sasvim jednostavno definisati, osim nekim podjednako nejasnim atributima, poput alternativna i utopijska. Kao primer zajednice rasposedovanih razmotriću Žensku mirovnu koaliciju, nastalu između Mreže Žena u crnom i Ženske mreže Kosova (Rrjeti i Grupeve të Grave të Kosovës). Ovaj primer smatram dragoceni za promišljanje prirode zajednica koje nisu ni organske i simboličke poput „našeg naroda“, ni artifičijelne i simboličke poput „međunarodne zajednice“. Kontekst u kojem se ova zajednica pojavljuje – kontekst ambivalentne, podeljene, razdelovljene države i dugo tinjajućeg rata, i prožetost prisustvom obe pomenute „zajednice“ – otvoriće različite dimenzije njene alternativnosti, a prepreke njenom održanju ukazaće na njen bitno utopijski karakter.

Feministička zajednica kao zajednica „rasposedovanih“

U knjizi *Dispossession*, Džudit Batler (Judith Butler) i Atena Atanasiu (Athena Athanasiou) ovaj višeslojni pojam određuju dvovalentno. Rasposedovanost ima pozitivno značenje, jer se pojavljuje kao uslov autonomije: kao pojedinci/ke možemo biti autonomni upravo stoga što postoje izvesne heteronomne granice našoj samodovoljnosti, koje nas, autonomiji uprkos, čine temeljno relacionim i međuzavisnim bićima. Drugim rečima, iako smo u posedu samih sebe, taj posed nikada nije apsolutan, nikada bez ostatka, nikada ne isključuje razne druge izvan nas – koje možemo i ne moramo svesno uključivati u određenje vlastitih granica. S druge strane, rasposedovanost podrazumeva i stanje u kojem pod nekom formom prisile ostajemo lišeni poseda: oduzima nam se dom, oduzimaju nam se građanska prava, sredstva za život, zemlja, ono što nas, hteli mi to ili ne, vezuje za nešto „naše“, za nešto što nam pripada. Rat ili različiti oblici pravnog nasilja rasposedovanost dovode do granica mogućnosti opstanka ili do stanja u kojem mogućnost samog života postaje upitna (Butler and Athanasiou, 2013, 2–3).

Razvijajući ove dve valence rasposedovanosti, Batler i Atanasiu insistiraju na još dve bitne tačke. Ono što povezuje oba oblika rasposedovanosti jeste strukturna zavisnost od društvenih normi, koje su regulatorne i omogućuju kulturnu razumljivost (isto, 92). Norme su tu „pre“ pojedinca i njegove smeštenosti u svet odnosa i uzajamnosti: one uslovljavaju način na koji „biramo“ autonomiju u odnosima međuzavisnosti, način na koji gradimo društvenost u koju se investiramo. Takođe, regulatorne norme (dakako regulatorne na drugačiji način, mada često simbolički usko povezan s prvim) ne uslovljavaju samo oblike uzajamnosti, nego i radikalne mogućnosti naših opstanka. Zato što su, recimo, na određenom mestu na planeti imena normirana na određeni

²⁰⁷ Uz svest da je reč o neologizmu koji ni u engleskom jeziku s kojeg se ovde prevodi nije termin u opštoj upotrebi, pojam *dispossession* prevodim kao rasposedovanost, čime se upućuje na njegova višestruka značenja: lišiti poseda, ostaviti mimo raspodele poseda, ali i izgnati, proterati. Kasnije u tekstu ću dalje razviti njegovo značenje, pozivajući se knjigu *Dispossession* (Butler and Athanasiou, 2013).

način, zato što su u društveno ustanovljenoj vezi s određenim sećanjima, predstavama i očekivanjima, ljudi mogu biti izloženi različitim oblicima represije, mučenja, i mogu biti lišavani dostojanstva i života. S druge strane pak, ta dva značenja rasposedovanosti treba i razdvajati, budući da između stanja rasposedovanosti, odnosno naše temeljne relacionalnosti i (najčešće potpuno nevoljnog) postajanja rasposedovanim, lišenim onoga što je trebalo da bude naše, ne postoji „ontološka, uzročna ili hronološka veza“ (isto, 5). Odsustvo te veze može ostaviti prostor za delovanje, odnosno prostor za pokušaje stvaranja drugačijih zajednica koje redefinišu postojeće društvene norme.

Ključno je razumeti kako istorije materijalizovanja određenih tela i konstituisanja određenih autonomija i sfera njihove društvenosti, oblikuju poziciju poseda danas. Imati autonomiju, državu i prava, kako pokazuju Butler i Atanasiu, na svaki je način prošarano istorijama ropstva, kolonizacije, aparthejda, kapitalističkog otuđenja, imigracije i politike azila, postkolonijalnog liberalnog multikulturalizma, rodne i polne normativnosti, upravljanja bezbednošću i humanitarnih politika (isto, 10). Imati autonomiju, državu i prava takođe nije ni permanentno ni nepromenljivo stanje, na šta nas podsećaju kako istorije nastajanja država, tako i inherentna veza povesti pomenu-tih fenomena s poveću samih država, građanskih prava i autonomije.

Na koji se način može tvrditi da je feministička zajednica zajednica rasposedovanih? U feminizmu postoji duga, premda osporavana tradicija koja snažno ističe vrlinu relacionalnosti (Gilligan, 1982), vrlinu koju, tako se tvrdi, žene spremnije artikulišu i usvajaju. Tako shvaćena relacionalnost se neretko dovodi u vezu s etikom brige, gde je briga „društvena i moralna praksa koju karakteriše posvećenost ispravnom odnošenju prema sebi, drugima i materijalnom svetu“, građena svest da možemo da živimo jedino zahvaljujući prisustvu drugih koji doprinose našem blagostanju (Sevenhuijsen, 2005, 12). Ne ostavljajući ovu tradiciju mišljenja sasvim po strani – pošto ona može biti izuzetno dragocena kada je rasposednutost izjednačena s ratnim lišavanjem i ukidanjem prava – tvrdila bih da je ovde važnije naglasiti insistiranje na granicama autonomije i na zajednici koja se upravo na temelju svesti o tim granicama može razvijati. Takva je zajednica alternativna u meri u kojoj nastoji da dovede u pitanje društvene norme koje regulišu i autonomiju i međuzavisnost tobože samodovoljnih pojedinaca.

Proces građenja zajednice u kojoj se relacionalnost stavlja naporedo s autonomijom, podrazumeva mišljenje izvan logike poseda (Butler i Athanasiou, 2013, 7). Logika poseda se ne odnosi samo na svojinu, već i na, iz nje proishodeće, zamišljeno pravo da se definiše i proglašava ljudskost u skladu s procenom nečije moći da sam sebe poseduje, moći koja se istorijski odricala ili ograničavala na temelju pola, rase i klase (Zaharijević, 2014). Ona je stoga u jednakoj meri određena i zamišljenim pravom na posedovanje dugoga i na distribuciju oznake ljudskosti (Bourke, 2013). Misлити rasposedovano otuda zahteva promišljanje drugačije oblikovane autonomije, koja neće počivati na hijerarhizovanju sposobnosti za ljudskost i proizvodnji bezvrednih života – tela koja su manje od ljudskog, lakše odbaciva, opravdanije uništiva.

Mišljenje drugačije oblikovane autonomije zahteva zamišljanje i stvaranje drugačije politike koja uključuje svest o ličnoj i institucionalnoj povredivosti, politike koja raz-

vrhgava logiku poseda i logiku mira: „Mir je izvestan otpor strašnom zadovoljstvu u ratovanju. On je posvećenost življenju sa nekom vrstom ranjivosti u odnosu na druge i podložnosti povredama, koja, zapravo, daje smisao našim individualnim životima. Mislim da je ovakav način posmatranja stvari mnogo teži pravac i pojedinac to ne može sam“ (Batler, 2007, 76). Logika mira u osnovi je zajednice rasposedovanih, budući da se ona temelji na odbijanju da se autonomija ušanci u osveti, u prenošenju vlastite ranjivosti na druge i perpetuiranju nasilja. Usled toga zajednica rasposedovanih neće biti zajednica onih koji su solidarni u stanju proteranosti, lišenosti i ukidanja, u stanju proglašene ne-ljudskosti. Reč je, naprotiv, o zajednici onih koji su solidarni u istupanju protiv mogućnosti da se država, prava i autonomija određuju na temelju „diferencijalne alokacije ljudskosti“ (Butler i Athanasiou, 2013, 31).

Ovu zajednicu ne čini feminističkom rodni identitet osoba koje je čine.²⁰⁸ Ono što je čini feminističkom jeste opiranje idealu logike tobože univerzalne autonomije: pošto se takvom idealu ne potkrada samo maskulinizam (Batler, 2007, 70), već i uslovljenost specifičnim klasnim, rasnim i nacionalnim poreklom osoba koje imaju moć da sebe misle kao autonomne, i da, *a fortiori*, druge proglašavaju kao manje vredne, manje ljudske, i odvojive od onoga što im, logikom univerzalnosti, pripada. Ono što je čini feminističkom jeste uviđanje kontinuuma nasilja neophodnog da bi logika poseda ostala jedina validna: logika kojom se brani očuvanje vlastite nepovredivosti i opravdava uništavanje drugih u ratu ili pravno sprovedenom nasilju.

Ljudi, ne teritorije

Izbor da se feministička zajednica odredi na ovakav način treba da omogućiti razumevanje motiva za pokušaje uspostavljanja mirovnih mreža među ljudima koji su odvojeni i fizičkim granicama i simboličkim međama časti, krvi i sećanja, međama koje nekad opcrtavaju teritorijalne zabrane delotvornije od bilo kakvih administrativnih granica. Takvi ljudi žive na različitim meridijanima, usled čega sekoalijacija žena Kosova i Srbije ne može smatrati izolovanim i potpuno jedinstvenim slučajem. Pravo na samoodređenje porekla, na istoriju koja se smatra prihvaćenim nizom činjenica, a ne konstruisanim sećanjem, na emancipaciju od hroničnog nepoverenja i neprijateljstva, konačno, na ostvarenje suverenosti i zahteva za autonomijom, čine istorijske okvire nastanka nebrojenih „zamišljenih zajednica“, i kontekste u kojima one nastaju i danas. Izgradnja identiteta, a ovaj problematični pojam koristim na tragu navedenog paragrafa iz teksta Džuli Mertus, takođe često ide u paru s čudnovatim principima izgradnje „naših“ – čudnovatim zato što pre prisile da se uspostave „naši“ često ni nema „zajednice“ ili „identiteta“. Borba za us-

²⁰⁸ Treba, međutim, naglasiti da određene institucionalne prakse i politike, poput Rezolucije 1325 Ujedinjenih nacija koja je za ovaj kontekst posebno važna, određuju pol/rod aktera, ističući njegovu presudnu ulogu u unutrašnjim i međunarodnim državnim okvirima. Ženska mirovna koalicija je jedan deo svojih aktivnosti organizovala upravo oko primene ove rezolucije. Takođe, potrebno je istaći i to da u feminističkoj teoriji i praksi ne postoji jedinstven stav i univerzalni konsenzus oko teme – prirode, uzroka i učinaka – nasilja, kao ni oko politike nenasilja (v. Frazer i Hutchings, 2014).

postavljanje granica, za definisanje teritorije (natopljene „našom“ krvlju i obeležene „našim“ znakovima pamćenja) i određenje identiteta često se, istorijski i danas, pretvarala u oružani sukob. Na taj način, pobjeda u ratu omogućava da i poreklo i istorija i identitet i teritorija postanu legitimni, neosporivi, osvojeni posedi.

Uz svest da će prikaz koji sledi biti veoma pojednostavljen, njime ukratko želim da se nadovežem na citat s početka (Mertus, 1999, 172–173) i uvedem dve zajednice koje se u njemu prepoznaju kao potporne za definisanje aktivističkih identiteta. Kada je tadašnji premijer Srbije, Vojislav Koštunica, na masovnom protestu u Beogradu povodom proglašenja nezavisnosti Kosova izgovorio niz retoričkih pitanja, retoričkih iz tadašnje, a posebno iz današnje perspektive, nijedno se zapravo nije ticalo zajednice:²⁰⁹ ni dve (većinske) zajednice koje su istorijski nastanjivale Kosovo, albanske i srpske, ni „zajednice“ države Srbije spram „zajednice“ države Kosovo.²¹⁰ Umesto o zajednicama ljudi, ona govori o teritoriji i (narušenom) odnosu dominacije na njoj.

Odnosi suprotstavljenih etničkih grupa na Kosovu se i pre raspada SFRJ opisuju kao istorijski određeni odnosi dominacije (Popović, Janča, Petovar, 1990).²¹¹ Poduprti snažnim i postojećim etničkim stereotipima, te sve istrajnijim zalaganjem za „istorijska prava“ tokom osamdesetih godina dvadesetog stoleća, oni postaju posebno zaoštrjeni početkom iduće decenije kada se dotadašnji relativno uravnoteženi odnosi žele izmeniti novim ustavnim i institucionalnim rešenjima, što omogućava prestanak važenja Ustava SFRJ iz 1974. godine (isto: 27; Malići, 2014). Odnos otvorene institucionalne dominacije otpočinje raspuštanjem organa kosovske vlasti i potonjim masovnim otpuštanjem Albanaca iz državne uprave, na šta će odgovor albanske strane biti niz masovnih generalnih štrajkova, a potom i solidaran bojkot državnih institucija i tolerisano stvaranje paralelnih organa vlasti, nezavisnih medija, sindikata, zdravstvenog i školskog sistema (Rajnek, 2002, 458–459; o školskom sistemu v. Malja-Imami, u ovoj knjizi). Uvođenjem višepartijskog sistema i ukidanjem dotadašnjeg „kvazidržavljanstva“ (Krasnići, 2012, 123) i relativne autonomije Kosova unutar silom stvorene unitarne republike Srbije, stanovništvo Kosova delotvorno je podeljeno na dve „zajednice“ prema etničkoj pripadnosti i lojalnosti Beogradu/Prištini. Organizacijom zatvaranja ovih zajednica rukovodile su policijske snage, kao oličenje nove srpske unitarne republike, koje su temeljno sprovodile dezintegraciju unutar samog Kosova i integri-

²⁰⁹ „Poštovani građani Srbije, Srbijo! Šta je Kosovo? Gde je Kosovo? Čije je Kosovo? Ima li nekog među nama ko nije sa Kosova? Ima li nekog među nama ko misli da Kosovo nije njegovo? Kosovo, to je prvo ime Srbije! Kosovo pripada Srbiji! Kosovo pripada srpskom narodu! Tako je odvajkada i tako će vazda i biti!“ (v. <https://www.youtube.com/watch?v=XuQ8vByU2n4>)

²¹⁰ Možda bi se doduše moglo reći da je deo ovog, i drugih sličnih govora bio upućen trećoj „zajednici“, onoj međunarodnoj (v. Nakarada, 2007).

²¹¹ „Sve vlasti, domaće i strane, u većoj ili manjoj meri, turske, austrijske, srpske i kosovske (nakon dobijanja autonomije), naizmenično su, iz raznih političkih razloga favorizovale, odnosno diskriminisale jednu od dveju etničkih grupa. Kosovo je tradicionalno bilo poprište buna, proterivanja, 'podsticanih' i prinudnih iseljavanja, kolonizacija, kaznenih ekspedicija i, naravno, nasilja. Pri tome je uvek ranija dominacija jedne strane bila povod i opravdanje za dominaciju druge strane“ (Popović *et al.*, 1990, 8). Viđeti takođe prvi skup tekstova u ovoj knjizi koji podrobno razmatraju istorijske prilike albansko-srpskih odnosa.

sanje Kosova u republiku Srbiju. „Do 1992. godine, na Kosovu su se razvila dva nepomirljiva politička bloka“ (Janjić, Lalaj, Pula, 2009, 286), kako će ostati i kada se ratovi u/sa drugim bivšim republikama okončaju, i posle 1999. godine, i posle pada Miloševića, i tokom godina koje će prethoditi proglašenju nezavisnosti Kosova, i u godinama koje će uslediti.

Borba za nezavisnost Kosova kojom bi se ukinuli odnosi dominacije države nad stanovništvom, imala je različite faze. Vodeća albanska politika ranih devedesetih – nezavisnost i nenasilje – i neskriveno odsustvo spremnosti međunarodne zajednice da razmotri zahteve za nezavisnošću, doveli su do progresivnog uvećanja nasilja i načelnog odsustva poverenja u rešenja pravnim i mirovnim sredstvima – što će kulminirati multilateralnim oblicima oružanog sukoba 1998–1999. godine. Potonjim prisustvom međunarodne zajednice na Kosovu kojim je trebalo zajemčiti i autonomiju i nepodeljeni suverenitet u nepromenjenim teritorijalnim okvirima, promovisana je posleratna multietnička integracija u samom Kosovu unutar države Jugoslavije/Srbije. Proces takve nadgledane integracije pokazao se umnogome neuspešnim, pošto je funkcionisao kao supstitut za nezavisnost i mera za njeno odlaganje. Nezavisnost Kosova 2008. godine, koja je došla prekasno i po ogromnu cenu za obe (i ostale) uključene strane na samom Kosovu, nije ukinula odnose dominacije (Vladislavljević, 2012), niti je ukinula fantomski karakter obe države nastale posle 2008. godine. Značaj međunarodne „zajednice“ za redefinisane suverenosti i njeno mnogostruko prisustvo na Kosovu, nepristanje Srbije na priznanje suverenosti Kosova, stroga podeljenost etničkih „zajednica“ i preklapanje državnih nadležnosti, suštinsko redefinisane značenja integracije na i dalje spornoj teritoriji (Krasnići, 2012) – sve ove stavke održavaju fantomski karakter obe države i sakralizaciju teritorije kao poseda nauštrb života kao rasposedovanog.²¹²

Može li se o ljudima ikada misliti izvan teritorija na kojima obitavaju? Postoji li uopšte ljudski život mimo teritorijalnosti u koju je užljebljen, napose mimo državljanstva koje mu je pripisano? Odnosi dominacije između Kosova i Srbije pokazuju koliko je kompleksna unutrašnja veza među ovim pojmovima. Država (u konkretnom slučaju SR Jugoslavija, a potom i Srbija) jeste matrica koja bi trebalo da obezbedi minimalne uslove juridički oblikovane pripadnosti, zajemčene pravnim i oružanim sredstvima (vojska, policija). Međutim, ista ta sredstva mogu služiti, i na Kosovu su tome poslužila, suspendovanju modusa pravne zaštite i dužnosti države prema stanovništvu na vlastitoj teritoriji. Jer „ako država oba/vezuje (*bind*) u ime nacije, prizivajući na silu određenu verziju nacije, onda država i razrešava (*unbind*), otpušta, izbacuje, proteruje“ (Butler i Spivak, 2007, 4–5), pretvarajući te razrešene živote u paradigmatično rasposedovane živote. Vratimo li se na dvovalentnost pojma rasposedovanosti, ovo se pitanje može postaviti i drugačije: može li se o ljudskosti misliti izvan logike

²¹² Može se čak tvrditi da se sakralizovanjem (nepriзнato izgubljene) teritorije pristaje na odsustvo mogućnosti suverene dominacije države (Srbije) nad stanovništvom (Kosova), što se kompenzuje fantomskim sredstvima kontrole nad stanovništvom same Srbije. Reč je, prema Filipu Ejdsu i Jeleni Subotić, o održanju „ontološke bezbednosti“ monopolizovanjem specifičnog nacionalnog i religiozno obojenog masternarativa (Ejdsu i Subotić, 2014, 160).

poseda (teritorije [„Čije je Kosovo?“]), kao neteritorijalizovanoj, i kao izvan doseg države koja ukida legitimni status i upravo tim činom delegitimacije odriče izvesne delove ljudskosti?

Radikalna ljudskost: žaliti za ljudima, ne za posedom

U procesu dezintegracije zajedničke države, Beograd je za mnoge postao strašni toponim, središte proizvodnje razaranja i tačka odakle se generisala rasposedovanost. Beograd je postao sinonim za manipulisanje predstavama o životima koji ugrožavaju, i stoga su legitimo usmrtni jer prete autonomiji pojedinca i/ili suverenosti države.²¹³ Postojanje drugačijeg govora iz Beograda – govora koji ne sakralizuje teritorije, ne opravdava uništavanje i proterivanje ljudi, ne zataškava silovanja i mučenje – koji, naprotiv, o njima javno svedoči i zbog njih javno žali, otuda je bilo iznimno važno. Ta reverzna i radikalno politička govorna pozicija – u Beogradu odveć često proskribovana kao „ustaška“, „balijska“, „šiptarska“, „strana“, „plaćenička“, ali i „kurvinska“, „pederska“, dakle, strana i bezočna na druge načine – nije, međutim, radikalna samo u Beogradu (koji je ovde simbol za državu i srpsku javnost), niti je radikalna samo za one koji izvana svedoče porukama oprečnim zvaničnom Beogradu. Okupiranje centralnih prostora javnosti, trgova, istih onih sa kojih su poslate nebrojene političke poruke, u crno odevena tela bez glasa koja se pomažu jednostavnim, disruptivnim pisanim rečima – poput „Albanke su naše sestre“, „Ljubenić – Lubeniqë“, „Pamtimo“ – pretvaraju vidljivo i nedozvoljeno žaljenje u samu alternativu suverenoj govornoj poziciji koja ima moć da definiše političko i da ga posredstvom rata ili institucionalnim nasiljem sprovodi u delo. Otuda je zapravo reč o radikalno ljudskoj politici, politici koja nagoni na pitanje kojim se to „oblicima života može dodeliti status 'ljudskih', koji uslovi određuju fragmentirana obzorja 'naše deljene ljudskosti', koja se tela vrednuju, o kojim se telima brinemo i koja žalimo, a koja ostaju zapretena, neožaljena i rasposedovana, izvan i s one strane kanona visoke ljudskosti“ (Athansiou, 2005, 44).

Politika mreže Žena u crnom ospoljava se kroz javni čin ritualnog žaljenja za životom koji se ne sme žaliti.²¹⁴ Paradoksalno, takav je čin postao vrhunski čin izda-

²¹³ Iskaz Škeljzena Malićija u Beogradu i Beograđanima za vreme bombardovanja 1999. godine, rečit je i nipošto nije usamljen: „Ja se danas stidim Beograda i imam osećaj da moja noga tamo neće kročiti, dok se ne bude dobro dekontaminirao. Jasno je dakle da se nisu mogli tako lako dogoditi i Vukovar, i Sarajevo, i Srebrenica, a sada i Kosovo, a da *slobodarski i liberalni Beograd kruga dvojke* može da spava čiste savesti. Ako ni zbog čega drugog, trebalo bi da se uistinu stide, a ne da glume nedužne žrtve NATO agresije“ (Malići, 2014, 255).

²¹⁴ Atena Atanasiu taj život koji se može proglasiti nečim manje-od-ljudskog, po uzoru na Agambena (Agamben), određuje kao „goli život“ (Athansiou, 2005, 43), život koji nije kvalifikovan za političko priznanje. Na tragu Džudit Butler, smatram da bi u ovom kontekstu bio daleko upotrebljiviji izraz „jettisoned life“, odbačen život (glagol *jettison* izvorno označava čin izbacivanja robe, nežive stvari, iz broda, da bi se u vanrednim situacijama smanjio brodski teret), život onih koji nisu politički neprepoznati, već su u određenim okolnostima, pre svega u okolnostima uspostavljanja reda između nacije i države (*nation-state*), višak koji je zasićen moći, ali lišen prava i dužnosti (Butler, 2007, 32). Reč je, dakle, o životima koji se legalno mogu prevrnuti s palube da brod ne bi potonuo.

jništva, kritike i neslaganja. Bezglasna pobuna telima protiv zvaničnog proglašenja prava na svedočenje i žaljenje, protiv zvaničnog proglašenja prava države na posed i prava na rasposedovanje „stranih“ života, u osnovi je dvovalentnog zahteva: kako onog očiglednog – da država nema prava da proglašava ljudskost i da je ukida – tako i onog drugog, prema kojem se priznaje temeljna međuzavisnost i neophodnost politike mira. U opisanim uslovima kada postoje jasno odvojene „zajednice“, žaliti gubitke „druge“ zajednice, gubitke koji se poništavaju (kao bezvredni posed) i čine nežaljivim (kao bezvredni život), predstavlja politički čin transgresije.²¹⁵ Stajanje na centralnom beogradskom trgu s naizgled praznom i naizgled nemom porukom „Ljubenić – Lubenić“, uspostavlja drugačije moduse onoga što se u javnosti može videti i čuti (Butler, 2004, 147), drugačije mišljenje od onog koje počinje pitanjem „Gde je i čije je Kosovo?“, drugačiju logiku poseda i rasposedovanosti.

Prvi susret mreža žena iz Srbije i žena sa Kosova odigrao se u martu 2006. godine.²¹⁶ U zajedničkom zvaničnom proglasu (Priština+Beograd) ističe se da Ženska mirovna koalicija nastaje kao nezavisna građanska inicijativa zasnovana na ženskoj solidarnosti koja prelazi nacionalne i religijske podele, kao i državne granice (The principles, 2006). U pozadini ovog smelog proglasa poput eha odzvanjaju rečenice kojima su se žene jedna drugoj predstavljale tokom prvog susreta: „Iako mi je brat poginuo u ratu, ja ovde sa vama mogu da pričam“; „Moja devojčica će se roditi u boljem svetu“; „Nikad nisam verovala da ću plakati pred Srbima“; „Tek sada se više ne stidim da kažem da sam feministkinja“; „Nikad nećemo prestati da plaćemo“ (Tešanović, 2007, 157–158). Plač kao katarzično razrešenje politike transgresije, zajednički plač „naših“ i „njihovih“, prekida zabranu javnog žalovanja i pomera govor iz pozicije solidarnosti sa sopstvenim nacionalnim identitetom u bestidno feministički govor. Taj plač je politički gest odbacivanja derealizacije gubitka, neosetljivosti prema ljudskoj patnji i smrti, odbacivanje mehanizama kojima se postiže dehumanizacija neožaljivih (Butler, 2004, 148). Taj plač je tačka u kojoj solidarnost postaje obustava nastavka nasilja, u kojoj se postaje temeljno svestan rasposedovanosti, života koji je prekaran (precarious life), opoziv i zavisn od volje drugoga.

²¹⁵ „Nije reč o tome da je žaljenje cilj politike, već o tome da bez kapaciteta da žalimo, gubimo živi osećaj koji nam je potreban da bismo se suprotstavili nasilju“ (Butler, 2004, xviii).

²¹⁶ To, dakako, ne znači da pojedinačnih prijateljstava koja su uticala na formiranje ove političke koalicije nije bilo i ranije. Dragoceno svedočanstvo o tome pružaju dva „pisma“ aktivistkinja, Lepe Mladenović i Igballe Rogova (Mladenović, 2014; Rogova, 2014). Kuriozitet o kojem u svom pismu Lepi govori Igballe, inače osnivačica prve ženske organizacije na Kosovu, Motrat Qiriaz, i izvršna direktorka Ženske mreže Kosova, odnosi se na to da ju je upravo Džuli Mertus podstakla na to da prvi put poseti Beograd, i to 1995. godine, govoreći joj da „aktivistkinje iz Beograda svake nedelje stoje na ulici kako bi protestovale protiv politike Miloševićevog režima. Nisam joj verovala. Mislila sam da je cela Srbija protiv nas. Ali Džuli je bila uporna. Zainteresovala me je, i morala sam lično da se uverim“ (Rogova, 2014, 142).

Prerano: kako održati alternativnu zajednicu?

Susret Beograda i Prištine u Ženskoj mirovnoj koaliciji (koalicioni l grave për paqë) svetao je primer u dugoj istoriji neprijateljstava kojim se otvoreno i direktno usprotivilo logici kontinuumu nasilja: priznanjem vlastite povredivosti, i rezolutnim odbijanjem prava države, institucija ili pojedinaca na razaranje života. Dva susreta Mreže Žena u crnom i Mreže žena Kosova, 2006. i 2007. godine, odigrala su se u Makedoniji, na „ničijoj“ zemlji. Tokom prvog susreta, aktivistkinje Žena u crnom izrekle su prvo javno izvinjenje za zločine nad albanskim stanovništvom, koje će kasnije preneti kosovska televizija RTV21, i koje je imalo velikog odjeka u kosovskoj javnosti (Farnsworth, 2007, 4). Tokom prvog susreta bilo je prisutno 66, a tokom drugog 69 osoba (iz Kosova, Srbije, Bosne i Hercegovine, uz predstavnice organizacija koje su podržale susrete). Drugi susret, konferencija *Through Women's Solidarity to a Just Peace* (Ženskom solidarnošću do pravednog mira), na temelju koje je sastavljena brošura-izveštaj pod istim imenom, organizovan je zbog poteškoća u realizaciji strateškog plana Ženske mirovne koalicije, koji je podrazumevao uvećanje broja zajedničkih aktivnosti i povećanje saradnje u podsticanju dijaloga među ženama različitih etničkih grupa na Kosovu. Konferencija je bila sredstvo da se prevaziđu finansijski problemi komunikacije i otežani prelasci granične linije između Kosova i Srbije za kosovske aktivistkinje. Konferencija je takođe bila prostor za ustanovljenje četiri strateška cilja Koalicije: poboljšanje kvaliteta i uvećanje uticaja procesa tranzicione pravde; informisanje instanci međunarodne zajednice o najboljim praksama za podršku postojećim i budućim postkonfliktnim oblicima integracije i interetničke saradnje; poboljšanje međudnosa između srpskih i albanskih zajednica na Kosovu; i uvećanje kapaciteta Koalicije da reaguje u hitnim situacijama i strateški promoviše mir (isto, 8).²¹⁷ Iz navedenog se vidi da je ova zajednica rasposedovanih, uspostavljena transgresivnim plaćem, imala decidno politički karakter. I da bi mogla da opstane, da se održi kao politička, bilo je neophodno proizvesti dalje oblike horizontalnog umrežavanja. O njihovom sadržaju i pravcima svedoče dogovori načinjeni tokom radionica u septembru 2007. godine. Širenje zajednice omogućilo bi uvećanje koalicije, posebno kroz rad Srpkinja s Kosova i žena iz Srbije; sprovođenje akcije pod nazivom „Upoznaj me da bi me razumela“, gde bi žene s Kosova govorile u gradovima Srbije na skupovima i forumima, i obratno; stvaranje mailing lista kojima bi se dve mreže neprestano obaveštavale o događajima u svojim sredinama što bi omogućilo promptno reagovanje i

²¹⁷ Svaki od navedenih ciljeva pratio je niz aktivnosti, kojima se nastojala implementirati alternativna politika. Primera radi, prvi cilj je trebalo ostvariti organizovanjem građanskih foruma u kojima bi učestvovala kosovske Albanke i Srpkinja na Kosovu i u Srbiji, gde bi se govorilo o zločinima koji su počinjeni nad njima i u njihovo ime; organizovanjem uličnih performansa kojima bi se privukla pažnja na saradnju Koalicije; praćenjem suđenja za ratne zločine na Kosovu i pisanjem izveštaja o njima; pružanjem moralne podrške porodicama kosovskih Albanaca tokom samih suđenja, kao i porodicama kosovskih Srba koje su žrtve ratnih zločina; sastavljanjem zakona protiv govora mržnje i zalaganjem za njegovo donošenje u Srbiji da bi se uspostavili pravni mehanizmi za ostvarenje prava žrtava i njihovih porodica; zalaganjem za mehanizme kojima bi se kažnjavali zločini seksualnog nasilja počinjeni tokom rata, kao i razvijanje svesti u javnosti koja će ovaj tip nasilja prepoznati kao zločin i podstaći žrtve da javno progovore o njima (isto, 9).

podršku u hitnim situacijama; pisanje zajedničkih iskaza i deklaracija; zajednička stajanja na javnim mestima gde bi plakat „Albanke su naše sestre“ bio dopunjen plakatom „Srpkinja su naše sestre“, što bi bio simbolički gest i poziv srpskoj zajednici na integraciju u život Kosova (isto, 55–60).

No, premda je prve sledeće dogovore trebalo realizovati već u novembru te godine na temelju snažne žudnje za zajedničkim delovanjem,²¹⁸ Ženska mirovna koalicija prestaje s aktivnostima. Pored očiglednog razloga da je ulazak u nepriznatu državu, kao i izlazak iz nje u državu koja je ne priznaje, čin koji zahteva više od hrabrosti (izlaganje neumanjenom administrativnom nasilju), ovde bi se svakako moglo izneti i pitanje vremena za aktivizam, posebno onaj koji ne zavisi od nekih „trećih zajednica“ i njihove finansijske podrške (UNIFEM-a, ili organizacija poput Kvina till Kvina koje su pomogle ranije susrete). Dakle, pored pitanja i/mobilnosti, što je u ovom slučaju duboko vezano za pitanje državljanstva, i novca koji treba da podupre aktivistički entuzijazam (da potpomogne putovanje ne nužno imućnih žena iz, recimo, Leskovca ili Bujanovca u Orahovac ili Gnjilane da bi se sprovedla akcija „Upoznaj me da bi me razumela“), jamačno su postojali i drugi razlozi koji su doveli do utihnuća, premda ne i formalnog raspada ove zajednice.

Jedna reč, rečita i neprijatna istovremeno, može poslužiti kao putokaz: *prerano*. Zajednica rasposedovanih možda je načinjena „na vreme“, takoreći, ni prerano ni prekasno, pošto je sâmo njeno uspostavljanje bilo otpor istorijskom vremenu razaranja i vremenu politički konstruisanih pamćenja s obe strane. Njen je početak mogao označiti početak drugačijeg pamćenja, pamćenja koje *hoće* da prekine krug nasilja. Međutim, ta se zajednica simbolički i materijalno nužno ukrštala s drugim zajednicama, s „našima“ i „njihovima“, i s brojnim trećim „zajednicama“, od onih koje omogućavaju pregovore o statusu i normalizaciji odnosa, do onih koje omogućavaju put od Leskovca do Gnjilana. Otuda je jedan od zahteva koji se smatrao posebno važnim, moguće i zato što je politički bio najsnažniji, a samim tim i najškakljiviji, zahtev da se načine zajedničke posete mestima na kojima su počinjeni zločini, posebno Suvoj Reci (Musliu, 2010), privremeno suspendovan i odložen. Za taj zahtev, kojim bi se zajednica rasposedovanih prelila u druge zajednice bez njihovog dopuštenja i uz rizik, bilo je prerano.

Prerano i prekasno: utopijski elementi zajednice rasposedovanih

Proглаšenje nezavisnosti države Kosovo u februaru 2008. godine ključan je moment za razumevanje vremena u kojima zajednice od sada (mogu da) postoje. Pre svega, reč je o ustanovljenju novog, o utemeljujućem početku, „nultoj opciji“ (Krasnići,

²¹⁸ O tome, na primer, svedoči prepiska posle ovog susreta, gde se u pismu iz Beograda kaže: „Posle gotovo 20 godina srpske politike isključivanja i uništavanja svega albanskog, načinile smo istorijski korak! To nisu bili izdvojeni susreti nekoliko pojedinačnih žena, dakle, nije reč o izuzecima ili o nečemu što se dogodi samo jedanput – ovo je koalicija!“ Na šta se iz pisma iz Prištine zaključuje: „Naš put neće biti lak. Suočićemo se s brojnim preprekama. Okružene smo mržnjom i neznanjem. Ali to nam neće stajati na putu, jer smo mi aktivistkinje. Mi verujemo u naš aktivizam. Mi verujemo u mir i pravdu. I najvažnije, mi verujemo jedna drugoj i u budućnost koju ćemo izgraditi zajedno“ (isto, 69–70).

2013, 121). Umesto kao zajednica tlačenih „naših“, kao podeljiva teritorija, kao prostor kvazidržavljanstva u tuđoj državi, Kosovo konačno postaje legitimna, a ne odložena i trajno supervizirana zajednica kvazidržavljana (uprkos odsustvu univerzalnog priznanja). Uz to, budući da se država uspostavlja prema modelu „nove države“ (Brubaker, 1992; Krasnići, 2013), Kosovo postaje nova građanska i multietnička zajednica svih svojih građana. Takav novi početak delotvorno je mogao da ukine potrebu za alternativnim zajednicama, budući da se sama država može zamišljati kao izgrađiva kao alternativna zajednica – kao bolja, ravnopravnija, integrativnija za sve svoje građanke i građane. Drugim rečima, moguće je i, štaviše, poželjno verovati da se aktivizam može prelići u administraciju koja se učinkovito bavi razvojem i implementiranjem politika koje osnažuju građanke i građane, pojačavaju njihovo učešće u zajednici, otvaraju prostor za suočavanje s prošlošću, i podstiču donošenje najprobitačnijih odluka o budućnosti zemlje. S druge strane, iako je nezavisnošću Kosova i Srbija postala drugačija država, u njoj se ovakve okolnosti započinjanja, čak ni na simboličkom nivou, nisu predstavljale kao održive.

Dakle, samo pola godine posle poslednjeg susreta Ženske mirovne koalicije odigrao se čin koji je testirao mogućnosti opstanka (sada prekogranične) alternativne zajednice. Njen opstanak je, pored ostalog, umnogome zavisio od spremnosti da se alternativni oblici aktivističkog delovanja prenesu u mehanizam rada same države. Ukoliko se, naime, veruje da država ima potencijale da pospeši pozitivnu i onemoguću negativnu stranu rasposedovanosti, onda sama država postaje zamisliva kao alternativna zajednica. Time druge alternativne zajednice prestaju da budu važne ili im značaj bitno opada. Moguće je da u tome treba tražiti razloge utihnuća ove koalicije: počeci novih zajednica nisu koincidirali, poverenje u državu i njene mogućnosti bilo je tačka razilaženja, a ne pokretač za drugačije zajedničko delovanje.

Entuzijazam jedne snažne i razgranate mreže ženskih organizacija kakva je Ženska mreža Kosova, koje su iskustvo gradile u vanrednim i stalno odloženim okolnostima, teško se može uporediti s načelima, ali i pozicijom Mreže Žena u crnom u Srbiji, kako pre tako i posle 2008. godine (Zajović, 2007). Zato je neophodno upitati se u kojoj je meri entuzijazam u odnosu na mogućnosti države stao na put razvoju ove zajednice rasposedovanih, ukoliko su žene iz Srbije ostale „izdajnice“ svoje države, politička opcija koju je *nemoguće* integrisati, dok su žene s Kosova ciljeve rekuperacije, integracije i osnaženja nastojale da sprovedu unutar okvira svoje nove države. Nastankom dveju država, kontekst „naših“ i „njihovih“ nije nestao: aktivistkinje dveju mreža su njime i dalje ostale odvojene – kao u paragrafu navedenom na početku ovog teksta – premda ne nacijom, nego nacionalnom državom.

U tekstu u kojem iznosi etiku Žena u crnom, izloženom tokom prvog susreta Ženske mirovne koalicije, ali i u brojnim drugim prilikama, Staša Zajović, koordinatorka Mreže žena u crnom, tvrdi: „Kao feministkinje, imamo obavezu da budemo prekršiteljke nametnutih nacionalnih konsenzusa, jer jedino tako delujemo u korist mira. Kao feministkinje, imamo obavezu da budemo izdajnice takozvanih nacionalnih interesa, jer je feminizam ne samo uvažavanje drugih i različitih, već i pravo da same definišemo

svoje interese i potrebe“ (isto, 80). Kao feministkinje koje svoje interese i potrebe definišu na način rasposedovanosti, što se pojavljuje kao sâm uslov autonomije, mi se možemo odreći i svoje zemlje, i svoje teritorije, pa čak, činovima neposlušnosti, i samoograničiti vlastita prava i prostor za delovanje. No, ovde se mora podvući da je dovođenje u pitanje „svojeg“ moguće tek ukoliko se ono bar simbolički poseduje: autonomija koja počiva na međuzavisnosti, zahteva autonomiju tela i autonoman javni prostor u kojem nismo arbitrarno usmrtivi i odbacivi.

Stoga, u duhu logike rasposedovanosti, ovaj je tekst nužno završiti pitanjima, a ne decidnim odgovorima. Nužno je upitati se da li postoje gradacije pozicije izdajnice i stepenovanje u nelojanosti. Da li je moguće na jednak način zastupati nenasilje ukoliko je nad nama učinjeno nasilje, i ukoliko odbijamo da pristanemo na nasilje učinjeno u naše ime? Kako je moguće uporediti potencijalnu povredivost, kao uslov za ravnopravniji svet, i događaj povređenosti i traume kao stanje trajne rasposedovanosti? Da li je moguće na isti način interpretirati rasposedovanost ukoliko se polazi od perspektive onoga kome je oduzet posed nad domom ili granicama vlastitog tela, i onoga ko želi da štiti pravo da se ubijanje i silovanje nikada ne dogodi? Da li se mir može doživljavati isto ukoliko ga doživljava osoba koja mir promišlja kao jemstvo države koja će ga ustanoviti vlastitom nezavisnošću, ili ona osoba koja se odriče države, nelojalnošću i permanentnim otporom, pošto država krši svako obećanje mira?

Može li se, konačno, reći da je uslov mogućnosti rasposedovane zajednice, nastale u formi Ženske mirovne koalicije, bio upravo izdajnički položaj jednog njenog dela i odsustvo države kao legitimnog okvira za njen drugi deo? Odgovori li se na ovo potvrdno, ostaje još jedno obespokojavajuće pitanje. Da li je opstanak zajednice rasposedovanih ikada moguć kao trajno stanje, a ne samo kao privremena mera: odnosno, da li je alternativa održiva ikako drugačije do kao utopija?

Literatura:

- ATHANASIOU, A. (2005) Reflections on the Politics of Mourning: Feminist Ethics and Politics in the Age of Empire. *Historein*. Vol. 5. p. 40–57.
- BATLER, Dž. (2007) Dehumanizovanje neprijatelja. Intervju sa Džudit Butler. U Aničić D. (ur.). *Fragmenta Philosophical*. Loznica: Karpos.
- BOURKE, J. (2013) *What it means to be Human?* London: Virago Press.
- BRUBAKER, W. R. (1997) Citizenship Struggles in Soviet Successor States. *International Migration Review*. XXVI (2). p. 269–291.
- BUTLER, J. (2004) *Precarious Life. The Powers of Mourning and Violence*. London and New York: Verso.
- BUTLER, J. and SPIVAK G. C. (2007) *Who Sings the Nation-State? Language, Politics, Belonging*. London, New York, Calcutta: Seagull.
- BUTLER, J. and ATHANASIOU A. (2013) *Dispossession: The Performative in the Political*. Cambridge: Polity.
- EJDUS, F. and SUBOTIĆ J. (2014) Kosovo as Serbia's Sacred Space: Governmentality, Pastoral Power, and Sacralization of Territories. In Ognjenović G. And Jozelić J. (eds.). *Politicization of Religion, the Power of Symbolism: The Case of Former Yugoslavia and its Successor States*. Palgrave Macmillan.
- FARNSWORTH, N. (2007) *Through Women's Solidarity to a Just Peace. A Report Based on the Women's Peace Coalition Second Annual Conference*. Prishtina/Belgrade: Women's Peace Coalition.
- FRAZER, E. and HUTCHINGS K. (2014) Feminism and the critique of violence: negotiating feminist political agency. *Journal of Political Ideologies*. 19 (2). p. 143–163.
- GILLIGAN, C. (1982) *In a Different Voice: Psychological Theory and Women's Development*. Harvard University Press.
- JANJIĆ, D. with LALAJ A. and PULA B. (2009) Kosovo under the Milošević Regime. U Ingraio C. and Emmert T. (eds.) *Confronting the Yugoslav Controversies*. Purdue University Press.
- KRASNIĆ, G. (2012) Preklapanje nadležnosti, sporna teritorija, nerešen status države: komplikovan slučaj državljanstva na Kosovu. U Šo Dž. i Štiks I. (ur.). *Državljeni i državljanstvo posle Jugoslavije*. Beograd: Clio.
- MALIĆ, Š. (2014) *Kosovo i raspad Jugoslavije*. Beograd: Mostart.
- MERTUS, J. (1999) Women in Kosovo: Contested Terrains, In Ramet S. P. (ed.). *Gender Politics in the Western Balkans*. Pennsylvania State University.
- MLADENOVIĆ, L. (2014) Pismo Igbali Rogova: Beleške o lezbejskim telima u našim heteronormativnim državama. U Zajović S. i Urošević M. (ur.). *Feministička etika odgovornosti*. Beograd: Žene u crnom.
- MUSLIU, F. (2010) *Masakr u Suvoj Reci – mart 1999*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- NAKARADA, R. (2007) Slučaj Kosmeta – jedinstvena proizvodnja. *Sociološki pregled*. 41 (3). str. 305-326.
- POPOVIĆ S., JANČA D. i PETOVAR T. (1990) *Kosovski čvor: drešiti ili seći? Izveštaj nezavisne komisije*. Titograd: Chronos.

RAJNEK, Dž. (2002) Pripravni na rat: tiha opsada Kosove. U Halpern Dž. i Kaidikel D. (ur.). *Susedi u ratu: jugoslovenski etnicitet, kultura i istorija iz ugla antropologa*. Beograd: Samizdat.

ROGOVA, I. (2014) Ljubav iznad granica: Pismo Lepi, mojoj feminističkoj mentorki. U Zajović S. i Urošević M. (ur.) *Feministička etika odgovornosti*. Beograd: Žene u crnom.

SEVENHUIJSEN, S. (2005) Vrednosti koje održavaju život: etika briga o ranjivosti i zaštiti. U Zaharijević A., Zajović S. i Belenzada T. (ur.) *Suočavanje s prošlošću: feministički pristup*. Beograd: Žene u crnom.

TEŠANOVIĆ, J. (2007) Ženska definicija genocida. U Zajović S., Perković M. i Urošević M. (ur.) *Žene za mir*. Beograd: Žene u crnom.

The Principles of the Women's Peace Coalition, 2006, dostupno na http://zeneucrnom.org/index.php?option=com_content&task=view&id=199&Itemid=54 (pristupljeno 30. 3. 2015)

VLADISAVLJEVIĆ, N. (2012) Kosovo and Two Dimensions of the Contemporary Serb-Albanian Conflict. In Hudson R. and Bowman G. (eds.). *After Yugoslavia: Identities and Politics Within the Successor States*. Palgrave.

ZAHARIJEVIĆ, A. (2014) *Ko je pojedinac? Genealoško propitivanje ideje građanina*. Loznica: Karpos.

ZAJOVIĆ, S. (2007) Ne u naše ime – feministička etika i suočavanje sa prošlošću. U Zajović S., Perković M. i Urošević M. (ur.) *Žene za mir*. Beograd: Žene u crnom.

Adriana Zaharijević

Institute for Philosophy and Social Theory

University of Belgrade

The Community of the Dispossessed: Women's Peace Coalition

Abstract:

The paper delves into the possibility of constituting and preserving the alternative forms of communities, here exemplified by the Women's Peace Coalition formed by Kosova Women's Network and Women in Black network (Serbia). The principal question which paper puts forward is whether communities that surpass identitarian belonging can exist, and what is their relation to 'communities' defined by territoriality, nation (or nation-state), as well as to artificial and symbolic supra-national communities. The main aim of the paper is to examine the political potential of a community which seeks to ground itself within the logic of peace and refusal of the logic of possession (under the slogan: People, not territories). The community of feminist activists is defined as the community of the dispossessed, and the concept of dispossession is taken from Judith Butler's and Athena Athanasiou's work and contextualised. The introduction of this concept enables a different approach to a context of ambivalent, divided, in-operative state, where the wounds of war are still festering.

Key Words:

community, dispossession, Women's Peace Coalition, Kosovo Women's Network, Women in Black

Izdavači:

Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu
KPZ Beton, Beograd

www.instifdt.bg.ac.rs
institut@instifdt.bg.ac.rs

www.elektrobeton.net
redakcija@elektrobeton.net

Za izdavača:

Petar Bojanić

Lektura i korektura:

Aleksandar Pavlović
Adriana Zaharijević
Gazela Pudar Draško
Miloš Živanović

Grafičko oblikovanje:

Metaklinika

Štampa:

Print Solutions, Čačak

Tiraž:

300 primeraka

skraćeni cip zapis

ISBN 978-86-82417-86-6

CIP - Каталогизација у публикацији -
Народна библиотека Србије, Београд

327(497.11:496.5)"19/20"(082)

930.85(497.11)"19/20"(082)

930.85(496.5)"19/20"(082)

323(4-12)"19/20"(082)

316.42(4-12)"19/20"(082)

FIGURA neprijatelja: preosmišljavanje srpsko-albanskih odnosa /
[urednici Aleksandar Pavlović... [Et al.] ; prevod sa albanskog jezika
Filip Vukadinović ; prevod sa engleskog jezika Ana Sivački, Miloš
Živanović, Aleksandar Pavlović]. - Beograd : Institut za filozofiju i
društvenu teoriju : Beton, 2015 (Čačak : Print Solutions). - 464 str. ; 21
cm. - (Edicija TonB)

Tiraž 300. - Reč urednika : neki drugačiji odnosi: str. 7-11. - Napomene i
bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija uz svaki rad. - Abstracts.

ISBN 978-86-82417-86-6 (IFDT)

a) Међународни односи - Србија - 20в-21в - Зборници b) Међународни
односи - Албанија - 20в-21в - Зборници c) Србија - Културна историја -
20в-21в - Зборници d) Албанија - Културна историја - 20в-21в - Зборници
e) Југоисточна Европа - Политичке прилике - 20в-21в - Зборници f)
Југоисточна Европа - Друштвене прилике - 20в-21в - Зборници
COBISS.SR-ID 218775564

„Uz temeljno uverenje da je teorija duboko politična i da učestvuje u načinu na koji promišljamo i gradimo svet, naš je cilj bio da javnosti predstavimo knjigu koja promovise kritičku politiku prijateljstva. Takođe, cilj nam je bio da u dijalog, neprestano sputavan i otežavan, uključimo teoretičare i teoretičarke sa Kosova i iz Srbije, ali i iz Albanije, proširujući tako domen pitanja koja nas međusobno povezuju... smatramo da je vreme da se ličnim angažmanom, afirmisanjem onih glasova *unutar* srpske i albanske kulture koji su delovali ili deluju na međusobnoj srodnosti i poštovanju, konstituiše tradicija, kojom bi se, nasuprot aktuelnom diskursu neprijateljstva, promovisali *neki drugačiji odnosi*.“

Iz Uvodnika

Projekat finansira Regionalni program za promociju istraživanja na zapadnom Balkanu (RRPP). Više informacija na:
www.rrpp-westernbalkans.net
www.facebook.com/RRPP.Balkans
www.vimeo.com/rrpp

ISBN 978-86-82417-86-6

